

Фараон

Болеслав Прус

Переклад Марії Пригари

Розділ перший

На тридцять третьому році щасливого царювання Рамзеса XII Єгипет святкував одразу дві урочисті події, що сповнили всіх правовірних єгиптян гордощами й радістю.

У місяці мехір, у грудні, повернувся до Фів обсіпаний коштовними дарами бог Хонсу, який три роки й дев'ять місяців мандрував по країні Бухтен, де вилікував царську доньку, на ім'я Бент-рес, і вигнав злого духа не тільки з царської родини, а й навіть з фортеці Бухтен.

А в місяці фармуті, в лютому, фараон Верхнього й Нижнього Єгипту, володар Фінікії і ще дев'яти народів, Мер-Амон-Рамзес XII, порадившись з богами, яким був рівний, оголосив ерпатром, тобто наступником трону, свого двадцятидвохлітнього сина Хем-Сем-Мерер-Амон-Рамзеса.

Цей вибір дуже втішив побожних жерців, достойних номархів, хоробре військо, і вірний народ, і все живе на єгипетській землі. Бо старших фараонових синів від хеттської царівни через якісь незбагненні чари посів злий дух. Одному з них, двадцятисемилітньому юнакові, коли він дійшов повноліття, відібрало ноги, другий перерізав собі жили і вмер, а третій пив отруєне вино, аж поки не спився з розуму, і, уявивши, що він мавпа, цілими днями просиджував на деревах.

Тільки четвертий син, Рамзес, народжений царицею Нікотріс, донькою верховного жерця Аменготепа, був дужий, як бик Апіс, відважний, як лев, і мудрий, як жрець. Він змалку оточував, себе військовими і, ще будучи звичайним царевичем, казав:

— Якби боги зробили мене фараоном, а не молодшим царським сином, я підкорив би, як Рамзес Великий, дев'ять народів, про яких в Єгипті ніколи не чули, збудував би храм, більший за цілі Фіви, а собі спорудив би таку піраміду, що проти неї Хеопсова була б мов кущ троянди біля високої пальми...

Діставши такий жаданий титул ерпатра, молодий царевич попросив батька ласкаво надати йому ще й звання начальника корпусу Менфі. На це його святість Рамзес XII, порадившись з богами, яким був рівний, відповів, що вволить його бажання, якщо наступник трону доведе своє вміння керувати великим військом на полі бою.

Для цього було скликано раду на чолі з військовим міністром Сен-Амон-Гергором, який був також верховним жерцем найбільшого в Фівах храму бога Амона.

Рада ухвалила:

Наступник трону в середині місяця місорі (початок червня) збере десять полків, розташованих уздовж дороги, яка з'єднує місто Мемфіс із містом Пі-Уто, що лежить у Себенітській затоці.

З цим десятитисячним корпусом, готовим до бою, з великим обозом і металевими машинами царевич рушить на схід, до великого шляху, що тягнеться від Мемфіса до

Хетема, по межі землі Госен та єгипетської пустелі.

Водночас полководець Нітагер, який очолює військо, що захищає Єгипет від нападу азіатських народів, має виступити від Гірких озер назустріч наступникові трону.

Обидва війська — азіатське й західне — зустрінуться поблизу міста Пі-Баїлос, у пустелі, щоб не перешкоджати працьовитим хліборобам землі Госен в їхній щоденній роботі.

Наступника трону буде визнано переможцем, якщо він не дасть Нітагерові захопити себе зненацька, тобто якщо стягне всі полки і встигне вишикувати їх у бойовому порядку до зустрічі з супротивником.

У таборі царевича Рамзеса перебуватиме сам військовий міністр, достойний Гергор, який і доповість фараонові про хід подій.

Межею землі Госен та єгипетської пустелі були два шляхи сполучення. Один — перевізний канал від Мемфіса до озера Тімзах, другий — великий шлях. Канал проходив ще в землі Госен, а шлях — уже в пустелі, яку обидві ці дороги огинали півколом. Зі шляху майже на всьому його протязі видно було канал.

Хоч межі були й штучні, але сусідні країни геть усім відрізнялися одна від одної. Земля Госен, незважаючи на трохи хвилясту поверхню, здавалася рівнинною, а в пустелі вапнисті узгір'я чергувалися з піщаними долинами. Земля Госен схожа була на велетенську шахівницю, зелені й жовті квадрати якої розрізнялися за кольором нив і були відмежовані пальмами, що росли поміж ними. А на рудому піску пустелі та на білих її узгір'ях клаптик зелені, купка дерев чи кущів скидалися на заблудлого подорожнього.

У родючій землі Госен на кожному пагорку буяв темний гай акацій, сикомор і тамариндів, здалека схожих на наші липи, а між ними ховалися невеличкі палаци з рядами присадкуватих колон або жовті мазанки селян. Де-не-де біля гаю біліло містечко з плосковерхими будинками або важко підносились пірамідальні пілони храмів, немов подвійні скелі, поцятковані якимись дивними знаками.

У пустелі з-за першого пасма пагорків з бідною рослинністю виглядали голі узгір'я, вкриті купами каміння. Здавалося, пересичена життям західна частина країни з царською щедрістю кидає на той бік каналу зелень і квіти, але вічно голодна пустеля пожирає їх і наступного року обертає на попіл.

Обрідна рослинність, витіснена на скелі й піски, трималася низин, куди через рови, прокопані в насипі дороги, можна було підводити воду з каналу. Поміж лисими узгір'ями, поблизу шляху, пили живлющу вологу затишні оазиси, де росли ячмінь і пшениця, виноградні лози, пальми й тамаринди.

У таких місцях жили і люди окремими родинами. Зустрівшись на ярмарку в Пі-Баїлосі, вони могли навіть не знати, що живуть по сусідству в пустелі.

Шістнадцятого місорі зосередження військ було майже закінчене. Десять полків наступника трону, які мали зустріти азіатське військо Нітагера, вишикувалися на шляху вище міста Пі-Баїлос з обозом і частиною металевих машин.

Пересуванням військ керував сам царевич. Він організував два загони розвідки, з

яких передній мав стежити за рухом супротивника, а другий — охороняти своє військо від нападу, цілком можливого в цій місцевості з незліченними скелями та ущелинами. Рамзес за останній тиждень сам об'їхав і оглянув свої полки, які, посувалися до Пі-Баїлоса різними шляхами, щоб пересвідчитись, чи всі його воїни мають добру зброю й теплі плащі на ніч, чи є в обозах вдосталь сухарів, м'яса й сушеної риби. Крім того, він наказав, щоб жінок, дітей та рабів тих воїнів, які прямували на східний кордон, перевезли каналом. Це зменшило обоз і полегшило рух самого війська.

Найстарших воєначальників дивували знання, запал та обачність царевича, а особливо його працьовитість і простота. Свій численний почет, царський намет, колісниці й ноші він залишив у Мемфісі, а сам в одязі простого офіцера, верхи, як це роблять ассірійці, їздив від полку до полку в супроводі двох ад'ютантів.

Завдяки цьому зосередження корпусу закінчилося дуже швидко, і у визначений час військо стояло під Пі-Баїлосом.

Інакше було із штабом царевича, грецьким полком, що його супроводив, та кількома металевими машинами.

Штаб, зібраний у Мемфісі, мав іти найкоротшим шляхом, тим-то він виступив пізніше за всіх, тягнучи за собою величезний обоз. Майже кожен офіцер — а все то були знатні вельможі — мав при собі ноші з чотирма неграми, бойову колісницю, пишний намет, безліч скринь з одягом, з їжею та глеків з вином і пивом.

Крім того, за офіцерами подався численний гурт співачок і танцівниць з музикантами, що з них кожна, як поважна пані, хотіла мати при собі віз, запряжений однією чи двома парами волів, та ноші.

Коли вся ця безладна юрба посунула з Мемфіса, вона зайняла на дорозі більше місця, ніж усе військо наступника трону. А пересувалася вона так повільно, що металеві машини, залишені позаду, вирушили на цілу добу пізніше, ніж передбачалося. До того ж співачки й танцівниці, побачивши пустелю, хоч там не було ще нічого страшного, перелякались і почали плакати. Щоб їх заспокоїти, довелось завчасно стати на ночівлю, нап'ясти намети і влаштувати виставу, а після неї бенкет.

Нічні забави в прохолоді, під зоряним небом, на тлі дикої природи дуже сподобались співачкам і танцівницям, і вони сказали, що віднині виступатимуть тільки в пустелі. Тим часом наступник трону, довідавшись по дорозі про витівки свого штабу, надіслав наказ негайно повернути жінок назад до міста і прискорити похід.

При штабі перебував військовий міністр, достойний Гергор, але тільки як спостерігач. Він не віз із собою співачок, але й не робив ніяких зауважень штабним. Він наказав винести свої ноші в голову колони і, пристосовуючись до її руху, або посувався вперед, або відпочивав у затінку під великим опахалом, яке тримав над ним ад'ютант.

Достойному Гергору було років за сорок. Це був чоловік кремезний, замкнутий. Він рідко коли озивався до когось і так само рідко дивився на людей з-під опущених повік.

Як і в кожного єгиптянина, руки й ноги в нього були голі, груди відкриті. На ногах у нього були сандалі, на стегнах — коротка спідничка, а спереду фартушок у білу та блакитну смужку. Як жрець, він голив бороду й голову і носив шкіру пантери,

перекинуту через ліве плече. Нарешті, як воїн, мав на голові невеликий гвардійський шолом, з-під якого на плечі спадала тяж смугаста, біла з блакитним, хустка.

На шиї в нього висів потрійний золотий ланцюг, а з лівого боку, на грудях, короткий меч у багато оздоблених піхвах.

Криті ноші Гергора, що їх несли шестеро чорних рабів, завжди супроводили три прислужники: один ніс опахало, другий — міністрову сокиру, а третій — скриньку з папірусами. Цей третій був Пентуер, жрець і писар міністра, худий аскет, який і в найбільшу спеку не покривав голеної голови. Він походив з простого люду, але завдяки своїм винятковим здібностям займав високу державну посаду.

Хоч міністр із своїми чиновниками перебував на чолі штабної колони і начебто не цікавився її рухом, проте не можна сказати, щоб він не бачив, що діється навколо. Щогодини, а то й частіше, до нош сановника наближався то простий жрець, звичайний собі "слуга божий", то воїн-мародер, то гендляр або невільник, які, ніби байдуже минаючи мовчазний почет міністра, ненароком кидали якесь слівце. Те слівце Пентуер іноді записував, але частіше запам'ятовував, бо пам'ять він мав надзвичайну.

На ці дрібниці в галасливій юрбі штабних ніхто не звертав уваги. Офіцери, вельможні юнаки, надто багато метушилися, галасливо розмовляли або співали, щоб стежити за кожним, хто підходив до міністра, тим більше що шляхом весь час снувало багато людей.

П'ятнадцятого місорі штаб наступника трону, разом із його достойністю військовим міністром, провів ніч просто неба в пустелі, за одну милю від полків царевича, що вже вишикувалися до бою впоперек шляху за містом Пі-Баїлос.

Близько першої години ранку, що відповідає нашій шостій, на узгір'я пустелі ліг фіолетовий відблиск. Із-за гір виглянуло сонце. Землю Госен залило рожеве сяйво, і містечка, храми, палаци багатів та мазанки селян враз спалахнули й заряхтіли поміж зеленню.

Незабаром весь обрій на заході залило золотом. Здавалося, в цьому золоті потопає вся зелена земля Госен, а в незліченних каналах замість води тече розтоплене срібло. Але узгір'я пустелі набрали ще густішої фіолетової барви; довгі тіні від них лягли на пісок, і рослини на цьому тлі здавалися зовсім чорними.

Вартові, які стояли вздовж шляху, могли вже добре розгледіти обсаджені пальмами поля за каналом. На деяких зеленіли льон, пшениця, конюшина, на інших — золотився майже достиглий ячмінь другого посіву. Тим часом з мазанок, що ховалися між деревами, почали виходити на роботу хлібороби. Мідно-червоні їхні тіла були майже голі, тільки стегна прикривала коротенька спідничка та на голові був чепець.

Деякі звернули до каналів і стали вичищати з них мул або черпали воду й виливали її на поля за допомогою пристроїв, схожих на наші колодязні журавлі. Інші, розсипавшись поміж дерев, збирали достиглі фіги й виноград. Тут-таки снували голі діти та жінки в білих, жовтих і червоних сорочках без рукавів.

Усе навколо рухалось. У небі хиже птаство пустелі полювало на голубів і галок землі Госен. Уздовж каналу хиталися рипучі журавлі з цебрами життєдайної води, а

люди, що збирали овочі, то виринали, то зникали серед зелені дерев, наче барвисті, метелики. Тим часом у пустелі на шляху вже заройлося військо та його обслуга. Промчав загін кінноти, озброєний списами. За ним пройшли лучники в наголовниках і спідничках; в руках у них були луки, за плечима — сагайдаки, а на правому боці висіли широкі тесаки. За лучниками, несучи торби з камінням, простували пращники, озброєні короткими мечами.

За сто кроків позад них ішли два невеличкі загони піхоти: один озброєний ратищами, другий — сокирами. У всіх піхотинців були прямокутні щити, цупкі нагрудники на взірець панцирів, а на головах — наголовники з хусточками, що захищали шию від сонця. Наголовники й нагрудники були в смужки: білі й блакитні або чорні й жовті, і через це воїни скидалися на величезних шершнів.

За передніми загонами, оточені сокироносцями, посувалися ноші міністра, а далі в мідних шоломах і панцирах ішли грецькі полки; їхній розмірений крок нагадував важкі удари молота. Позаду чути було рипіння возів, рев худоби та окрики погоничів, а узбіччям дороги, в ношах, підвішених між двома ослами, пробирався бородатий фінікійський купець. Над цим усім здіймалася золотава й гаряча хмара куряви.

Раптом з переднього загону розвідки примчав верхівець і повідомив міністра, що наближається наступник трону. Його достойність зійшов з нош, і в ту ж хвилину на шляху з'явилася купка вершників. Вони спинились і зішли з коней. Верхівець і міністр пішли назустріч один одному, через кожні кілька кроків зупиняючись і вклоняючись.

— Вітаю тебе, сине фараона, хай він живе вічно! — озвався міністр.

— Вітаю тебе і зичу довгого віку, святий отче, — відповів наступник трону і додав: — Ви тягнетесь так, наче безногі, а Нітагер щонайпізніше через дві години з'явиться перед нашим корпусом.

— Правду кажеш. Твій штаб посувається надто повільно.

— До того ж Євнана каже, — тут Рамзес кивнув на обвішаного амулетами офіцера, який стояв за ним, — що ви не висилали патрулів до ущелин. А тим часом, якби це була справжня війна, ворог міг би напасти на вас саме з того боку.

— Я не командувач, а тільки суддя, — спокійно відповів міністр.

— А що ж робить Патрокл?

— Патрокл з грецьким полком супроводить металльні машини.

— А мій родич і ад'ютант Тутмос? — Мабуть, ще спить.

Рамзес нетерпляче тупнув ногою й замовк. Він був гарний юнак з майже жіночими рисами обличчя, яке гнів і засмага робили ще привабливішим. На ньому була вузька накидка в блакитні й білі смужки, такого ж кольору хустка під шоломом, золотий ланцюг на шії, а під лівим плечем — коштовний меч.

— Я бачу, — сказав він нарешті, — що тільки ти, Євнано, дбаєш про мою честь.

Обвішаний амулетами офіцер вклонився до самої землі.

— Тутмос просто ледар, — казав далі царевич. — Повертайся, Євнано, на своє місце. Нехай хоч у передньому загоні буде добрий начальник.

Потім, глянувши на почет, що оточив його, ніби вирішив з-під землі, він додав:

— Хай мені принесуть ноші. Я стомився, мов каменярь.

— Хіба боги можуть стомлюватись! — шепнув Євнана, який ще стояв позад царевича.

— Повертайся на своє місце! — звелів Рамзес.

— А може, ти, подобо місяця, накажеш мені зараз обдивитись ущелини? — тихо спитав офіцер. — Прошу, наказуй, бо, де б я не був, серце моє лине до тебе, щоб угадати твою волю та сповнити її.

— Знаю, що ти вірний слуга, — відповів Рамзес. — Іди ж і наглядай за всім.

— Святий отче, — звернувся Євнана до міністра, — я завжди буду найпокірнішим слугою вашої достоїнності.

Ледве встиг Євнана від'їхати, як у кінці колони зчинилася ще більша метушня. Шукали ноші наступника трону, але їх ніде не було. Натомість, розштовхуючи грецьких воїнів, з'явився дивний на вигляд юнак. На ньому була сорочка з прозорої тканини, розкішно гаптований фартушок і золота перев'язь через плече. Але найбільше впадала в око величезна перука, заплетена в дрібні кіски, і штучна борідка, схожа на котячий хвіст.

Це був Тутмос, найперший франт у Мемфісі, який навіть під час походу чепурився і обливав себе пахощами.

— Вітаю тебе, Рамзесе! — вигукнув юнак, енергійно розштовхуючи офіцерів. — Уяви собі, твої ноші зникли безслідно, тож доведеться тобі сісти в мої; вони, правда, не гідні такої високої особи, але не такі вже й погані.

— Ти розгнівив мене, — відповів йому царевич. — Спиш замість того, щоб пильнувати військо.

Чепурун аж зупинився з подиву.

— Я сплю?! — вигукнув він. — Бодай язик відсох тому, хто звів на мене такий наклеп. Адже я, знаючи, що ти прийдеш, цілу годину одягався та готував для тебе купіль і пахощі.

— А тим часом загін ішов без командира?

— Та чи ж можу я командувати загоном, в якому перебуває його достоїнність військовий міністр і такий полководець, як Патрокл?

Наступник трону замовк, а тим часом Тутмос, підійшовши до нього, шепнув:

— Який у тебе вигляд, сине фараона?... Без перуки, волосся і одяг покриті пилом, шкіра чорна й порепана, як земля влітку... Найясніша цариця-матінка прогнала б мене з двору, якби побачила тебе таким нужденним.

— Я просто втомився.

— То сідай швидше в ноші. Там є вінки із свіжих троянд, смажена птиця та глек кіпрського вина. А крім того, — додав він ще тихше, — я сховав Сенуру в обозі.

— Вона тут? — спитав царевич. Його блискучі очі на мить затуманились.

— Хай військо йде вперед, — шепотів Тутмос, — а ми тут почекаємо на неї.

Рамзес неначе опам'ятався:

— Дай мені спокій, спокуснику. Адже через дві години бій.

— Та який там бій!..

— У всякому разі, він вирішить мою майбутню долю.

— Не сприймай цього серйозно, — усміхнувся чепурун. — Можу заприсягтися, що військовий міністр ще вчора надіслав його святості фараону рапорт з проханням віддати тобі корпус Менфі.

— Все одно. Сьогодні я не можу думати ні про що інше, крім війська.

— Який жадливий у тебе цей потяг до війни, де людина не вмивається місяцями, щоб одного дня загинути. Брр!.. Якби все-таки ти побачив Сенуру... Хоч би глянув на неї...

— Саме через це й не хочу, — рішуче відповів Рамзес. В ту мить, коли з-за грецьких лав восьмеро рабів винесли величезні Тутмосові ноші для наступника трону, від переднього загону охорони примчав вершник. Він скочив з коня і біг так швидко, що на грудях у нього бряжчали статуетки богів і таблички з їхніми іменами. Це був схвилюваний Євнана.

Всі повернулися до нього, що, здавалося, йому було приємно.

— Ерпатре, найясніші уста! — вигукнув Євнана, схиляючись перед Рамзесом. — Коли я, виконуючи твій божественний наказ, їхав на чолі загону, пильно придивляючись до всього, я помітив на шляху два священні скарабеї. Кожен із цих жуків котив поперед себе глиняну кульку впоперек дороги, до пісків...

— Ну й що з того? — перебив царевич.

— Звичайно, — вів далі Євнана, глянувши на міністра, — я й мої люди, віддавши, як велить свята віра, шану золотим подобам сонця, спинили військо. Це таке важливе знамення, що жоден з нас без особливого наказу не зважився б іти вперед.

— Бачу, ти й справді побожний єгиптянин, хоч риси обличчя в тебе хеттські, — відповів на це достойний Гергор і, звернувшись до кількох сановників, що стояли біля нього, додав: — Ми не підемо далі шляхом, щоб не розтоптати священних жуків. Пентуере, чи можна тією ущелиною, що праворуч, обійти цей відрізок дороги?

— Так, — відповів писар міністра. — Ця ущелина тягнеться на цілу милю і виходить знову на шлях, майже навпроти ПіБаїлоса.

— А скільки згаємо часу! — гнівно крикнув царевич.

— Я ладен заприсягтися, що це не скарабеї, а душі моїх фінікійських лихварів, — обізвався чепурун Тутмос — Вони не встигли за життя стягти з мене свої гроші й тепер карають, змушуючи йти через пустелю!..

Почет царевича з тривогою чекав рішення, і Рамзес звернувся до Гергора:

— А що ти про це думаєш, святий отче?

— Поглянь на своїх офіцерів, — відповів жрець, — і ти зрозумієш, що ми мусимо йти ущелиною.

Раптом наперед виступив ватажок греків, полководець Патрокл, і сказав Рамзесові:

— Якщо дозволиш, царевичу, мій полк піде далі шляхом. Наші воїни не бояться скарабеїв.

— Ваші воїни не бояться Навіть царських гробниць, — озвався міністр. — А, мабуть,

там не дуже безпечно, якщо звідти ще ніхто не повернувся.

Зніяковілий грек сховався між почтом.

— Погодсья, святий отче, — розгнівано прошепотів наступник трону, — що така перешкода навіть осла не зупинила б на дорозі.

— Бо той осел ніколи не буде фараоном, — спокійно відповів міністр.

— В такому разі ти, міністре, сам проведеш загін через ущелину! — вигукнув Рамзес. — Я не розуміюся на тактиці жерців, і до того ж мені треба відпочити. Ходімо зі мною, брате, — кинув він Тутмосу і попрямував до лисих пагорбів.

Розділ другий

Його достойність Гергор одразу ж доручив своєму ад'ютантові, який носив сокиру, заступити Євнану, що командував передовим загonom війська. Потім наказав, щоб військові машини, які метали велике каміння, звернули з шляху до ущелини, а грецькі воїни щоб підштовхували їх у найважчих місцях. Усі колісниці й ноші офіцерів почту мали рушити за обозом.

В той час як Гергор віддавав накази, ад'ютант, що тримав опахало, наблизився до писаря Пентуера й шепнув:

— Мабуть, уже ніколи не можна буде їздити цим шляхом...

— Чому? — відповів жрець. — Але зараз, коли священні жуки перетяли нам дорогу, далі їхати нею не слід. Може статися нещастя...

— Воно вже й так сталося. Хіба ти не помітив, що царевич Рамзес розгнівався на міністра? А наш володар не з тих, що забувають...

— Не царевич на нашого пана, а наш пан на царевича й вичитав йому як годиться, — мовив Пентуер. — І добре зробив. Бо молодому царевичу вже здається, що він буде другим Менесом.

— А може, й Рамзесом Великим?.. — докинув ад'ютант.

— Рамзес Великий слухався богів, і за це в усіх храмах йому зроблено похвальні написи. А Менес, перший фараон Єгипту, ламав стародавні звичаї, і тільки завдяки батьківській поблажливості жерців його ім'я досі згадується... Хоч я не дав би жодного утна міді, що мумія фараона Менеса ще існує.

— Любий Пентуере, — сказав ад'ютант, — ти мудрець, тож, певне, розумієш, що нам однаково, чи маємо ми десять панів чи одинадцять.....

— Але народів не однаково, чи мусить він щороку добувати одну гору золота — для жерців, чи дві гори золота — для жерців і для фараона, — відповів Пентуер, блиснувши очима.

— Думки твої небезпечні, — шепнув ад'ютант.

— А скільки разів ти сам обурювався витратами фараона та номархів, — здивувався жрець.

— Тихше!.. Тихше!.. Ми ще поговоримо про це, але не зараз.

Незважаючи на глибокий пісок, металльні машини, до яких підпрягли по парі волів, швидше посувалися пустелею, ніж шляхом. Біля передньої машини йшов заклопотаний Євнана, якому не давала спокою думка: чому міністр усунув його від командування

передовим загonom. Чи не хоче він дати йому якусь вищу посаду?

Сподіваючись на це нове підвищення, а може, щоб заглушити тривогу в серці, він схопив довгу жердину і там, де пісок був особливо глибокий, підпирав балісту або криком підохочував греків. Ті, проте, майже не звертали на нього уваги.

Вже добрих півгодини колона посувалася глибокою ущелиною із стрімкими голими стінами. Раптом передовий загін спинився. В цьому місці дорогу перетинала друга ущелина, посеред якої проходив досить широкий канал:

Гонець, якого вирядили до міністра з повідомленням про несподівану перешкоду, привіз наказ негайно засипати канал.

Близько сотні грецьких воїнів з кайлами та лопатами взялися до роботи. Одні одбивали од скель кам'яні брили, другі кидали їх у канал і присипали зверху піском.

В цей час із ущелини вийшов чоловік з мотикою в руці, схожою на шию лелеки з довгим дзьобом. Це був єгипетський селянин, старий, зовсім голий. Кілька хвилин він вражено дивився на роботу воїнів і раптом кинувся до них з криком:

— Що ви робите, безбожники?! Це ж канал!

— А ти як смієш ганьбити воїнів його святості? — спитав Євнана, який саме нагодився сюди.

— Бачу, що ти єгиптянин і, певне, з начальників, — відповів йому селянин, — отож скажу тобі, що цей канал належить великому панові: він служить управителем у писаря того чоловіка, який тримає опахало над його достойністю номархом Мемфіса. Глядіть, щоб вас не спіткало лихо!..

— Робіть своє діло, — владно сказав Євнана грецьким воїнам, які почали прислухатися до селянина. Вони не розуміли його мови, але їх вразив тон старого.

— Вони знов засипають! — мовив той розпачливо. — Горе вам, негідники! — скрикнув він раптом, кидаючись з мотикою на одного з воїнів.

Грек вихопив мотику і так ударив селянина в зуби, що аж кров виступила в того на губах. Потім знову взявся до роботи.

Приголомшений ударом селянин злякався і став благати:

— Пане, я ж сам копав цей канал цілих десять років; копав ночами і в свята! Наш пан обіцяв, що коли я проведу воду в цю долинку, то він відступить її мені в оренду, дасть п'яту частину врожаю і волю... Чуєте? Волю мені і трьом мої дітям!.. О боги!..

Він заломив руки й знову звернувся до Євнани:

— Вони мене не розуміють, ці заморські бородані, собачі виплодки, брати фінікійців і євреїв. Але ти, пане, вислухай мене... Цілих десять років, коли люди йшли на ярмарок, на танці або в храм, я потай пробирався до цієї похмурої ущелини. Я не ходив на могилу матері, бо весь час копав. Я забув про померлих, щоб своїм дітям і собі хоч на один день перед смертю здобути волю і землю...

Будьте моїми свідками, о боги, скільки разів заставляла мене в цій ущелині ніч!.. Скільки разів я чув поблизу тужливе виття гієн і бачив зелені очі вовків! Я не тікав від них, бо куди б я, нещасний, утік, коли на кожній стежці чигав на мене жах, а в тім каналі воля тримала мене за ноги.

Якось з отої печери вийшов на мене лев, фараон усіх звірів. Мотика випала у мене з рук. Я впав перед ним на коліна і сказав такі слова: "Пане мій, невже ти зволиш мене з'їсти? Я ж бо тільки раб!" Хижий лев змилюсердився наді мною, вовк не зайняв мене, навіть підступні кажани обминали мою бідну голову, а ти, єгиптянин...

Селянин замовк, побачивши почет і ноші міністра Гергора, що наближалися до нього. По опахалу догадався, що то був якийсь знатний вельможа, а по шкурі пантери — що жрець.

Він кинувся до нього, вкляк на коліна і схилив голову аж до піску.

— Чого ти хочеш, чоловіче? — спитав вельможа.

— "О світло сонця, вислухай мене! — вигукнув селянин. — Хай не буде сліз у твоїх покоях і нехай лихо обминає тебе! Хай не спіткає тебе невдача в ділах твоїх, і течія хай не знесе тебе, коли перепливатимеш на той берег Нілу..."

— Чого ти хочеш, питаю? — повторив міністр.

— "Добрий пане, — казав далі селянин, — проводирю без пихи, що зборюєш брехню й твориш правду... Батьку бідняка, муже вдови, заступнику сироти... Дозволь, щоб я міг проголошувати ім'я твоє як закон в країні. Зволь вислухати слова уст моїх. Зглянься і вчини по правді, найблагородніший із благородних..."

— Він хоче, щоб не засипали цього каналу, — обізвався Євнана.

Міністр знизав плечима й рушив до каналу, через який уже перекинули кладку. Селянин у розпачі обхопив його коліна.

— Заберіть його геть! — крикнув його достойність, відсахнувшись, мов від гадюки, що хоче вкусити.

Писар Пентуер одвернувся; його худе обличчя посіріло. А Євнана підскочив і схопив старого за шию, та не зміг відірвати його від ніг міністра і гукнув воїнів. Через хвилину його достойність уже був на тому боці каналу, а воїни майже на руках віднесли старого в кінець колони. Там йому дали з десятків стусанів, а нижчі офіцери, завжди озброєні палицями, додали до цього кілька десятків київ і кинули бідолаху біля входу в ущелину.

Побитий, закривавлений, а найбільше переляканий, бідар якусь мить посидів на піску, потім протер очі і раптом, зірвавшись на ноги, кинувся тікати до шляху, голосячи:

— Поглинь мене, земле! Хай буде проклятий день, коли я вперше побачив світло, і ніч, коли сказали: "Народилась людина". У шатах справедливості нема й клаптика для рабів. І навіть боги не зглянуть над бідними створіннями, що мають лише руки для праці, уста для плачу, а спину для побоїв... О смерте, спопели моє тіло, щоб і там, на полях Осіріса, я вдруге не народився рабом...

Розділ третій

Розгніваний царевич Рамзес вибирався на пагорок. За ним поспішав Тутмос. Перука в чепуруна зсунулась набік, штучна борідка відпала, і він ніс її в руках. Від втоми обличчя його було б зовсім бліде, якби не шар рум'ян.

Нарешті царевич зупинився на вершині пагорка. З ущелини до них долинали гомін

воїнів і важке гуркотіння баліст. Перед ними простягався безкрай простір землі Госен, що купалась у сонячній промінні. Здавалося, то не земля, а золота хмара, на якій мрія намалювала краєвид фарбами з срібла, смарагдів, рубінів, перлів та топазів.

Наступник трону простяг руку.

— Глянь, — мовив він до Тутмоса, — отам має бути моя земля, а тут — моє військо. А тим часом найвищі будівлі там — це палаци жерців, а тут найвищий воєначальник — жрець!.. Чи можна таке терпіти?..

— Так завжди було, — відповів Тутмос, злякано озираючись навколо.

— Неправда! Я знаю історію цього краю, якої не знаєте ви.

Воєначальниками і правителями держави завжди були тільки фараони, принаймні найенергійніші з них. Вони не марнували часу на жертвоприношення та молитви, а правили державою....

— Але ж така воля його святості... — заперечив Тутмос.

— Немає волі мого батька на те, щоб номархи свавільно урядували в своїх столицях, а ефіопський намісник вважав себе рівнею цареві царів. І не може бути волі мого батька на те, щоб його військо обминало двох золотих жуків, бо військовий міністр — жрець.

— Він великий полководець!.. — шепнув украй переляканий Тутмос.

— Який він там полководець!.. Що розбив жменьку лівійських розбійників, які кидаються тікати, тільки-но побачивши єгипетського воїна? Ти поглянь, що роблять наші сусіди! Ізраїльтяни зволікають із сплатою данини і дають чимраз менше й менше. Хитрі фінікійці щороку захоплюють по кілька кораблів з нашого флоту. Проти хеттів ми мусимо тримати на сході величезне військо, а навколо Вавілона й Ніневії розгортається рух, який знаходить відгук в усій Месопотамії. І які ж наслідки урядування жерців? Якщо мій прадід мав щороку сто тисяч талантів прибутку й сто шістдесят тисяч війська, то мій батько має ледве п'ятдесят тисяч талантів і сто двадцять тисяч війська... Та й що то за військо! Коли б не грецький корпус, який пильнує його, мов собака овець, вже й сьогодні єгипетські воїни слухалися б тільки жерців, а фараон опинився б у становищі жалюгідного номарха.

— Звідки ти це знаєш?.. Звідки в тебе такі думки?.. — здивувався Тутмос.

— Хіба я не з роду жерців! Адже вони вчили мене, коли я не був ще наступником трону. О, коли я стану фараоном після мого батька — хай він живе вічно! — я наступлю їм на шию ногою в бронзовій сандалі... Але насамперед я доберусь до їхніх скарбниць. Вони завжди були переповнені, а з часів Рамзеса Великого почали ще більше розбухати і тепер такі набиті золотом, що з-за них не видно й фараонових скарбів.

— Горе мені й тобі! — зітхнув Тутмос. — В тебе такі заміри, що під ними увігнувся б навіть цей пагорок, якби міг чути й розуміти. А де твої сили... помічники... воїни?.. Проти тебе повстане весь народ на чолі з могутньою кастою... А хто піде за тобою?

Царевич замислився. Помовчавши, він відповів:

— Військо.

— Більша частина його піде за жерцями.

- Грецький корпус...
- Бочка води в Нілі. — Урядовці...
- Половина з них жерці.

Рамзес сумно хитнув головою й замовк.

З вершини голим кам'янистим схилом вони спустилися на той бік пагорба. Раптом Тутмос, який ішов попереду, вигукнув:

— Чи не міраж це? Глянь, Рамзесе!.. Таж серед цих скель криється другий Єгипет!

— Мабуть, це маєток якогось жерця, що не платить податків, — гірко відповів царевич.

Біля їхніх ніг, углибині, лежала родюча долина, формою схожа на вила, роги яких ховалися серед скель. В одному кутку її була невеличка садиба — кілька мазанок для челяді й гарний будинок землевласника чи управителя. Тут росли пальми, виноград, маслини, смоковниці з покрученим надземним корінням, кипариси й навіть молоді баобаби. Посеред долини плив невеличкий потік, а на схилах гір, на відстані кількох сотень кроків одна від одної виблискували неглибокі копанки.

Зійшовши до виноградника, повного стиглих грон, юнаки почули жіночий голос, який кликав когось, а певніше, тужливо співав:

— Де ти, моя курочко? Озовися! Де ти, моя люба! Втекла ти від мене, а я ж сама напуваю тебе й годую добірним зерном — навіть раби тобі заздять. Де ж ти? Озовися! Гляди, бо настане ніч і ти не потрапиш додому, де всі коло тебе упадають, або прилетить з пустелі рудий яструб і вирве тобі серце. Тоді марно кликатимеш свою хазяйку, як я зараз кличу тебе. Озовися, бо розгніваюсь і піду, а тобі доведеться повертатись додому самій...

Спів усе наближався. Вже співачка була за кілька кроків від них, коли Тутмос, визирнувши з-за кущів, вигукнув:

— Глянь, Рамзесе, яка красуня!..

Царевич, замість того щоб глянути, вибіг на стежку й заступив дорогу співачці. Це й справді була вродлива дівчина з грецькими рисами обличчя й шкірою кольору слонової кістки. З-під серпанку на голові виглядали розкішні чорні коси, закручені у вузол. На ній було довге біле вбрання, яке вона з одного боку підхопила рукою; крізь прозору тканину видно було дівочі перса, схожі на яблука.

— Хто ти, дівчино? — спитав Рамзес. Суворі зморшки на його чолі розгладились, очі заблищали...

— О Єгово!.. Батьку!.. — скрикнула перелякана дівчина і спинилась мов укопана на стежці. Та незабаром вона заспокоїлась, і оксамитні очі її набрали лагідного, сумовитого виразу.

— Звідки ти взявся? — спитала вона Рамзеса трохи тремтячим голосом — Я бачу — ти воїн, а воїнам тут ходити не можна.

— Чому не можна?

— Бо це земля великого пана, Сезофріса.

— Ого! — усміхнувся Рамзес.

— Не смійся, бо зараз ти збліднеш. Адже пан Сезофріс — писар пана Хаїреса, який носить опахало над найдостойнішим номархом Мемфіса. Мій батько бачив його і падав перед ним ниць.

— Ого-го! — повторив, і далі сміючись, Рамзес.

— Ти надто зухвалий, — мовила, спохмурнівши, дівчина. — Якби не твоє добре обличчя, я б подумала, що ти грецький найманець або розбійник.

— Він ще не розбійник, але колись, може, стане найбільшим розбійником, якого носила земля, — втрутився в розмову чепурун Тутмос, поправляючи перуку.

— А ти, мабуть, танцівник, — відповіла, осмілівши, дівчина. — О!.. Я навіть згадала, що бачила тебе на ярмарку в ПіБаїлосі, коли ти закликав змій.

Обидва юнаки геть розвеселились.

— А ти хто така? — спитав Рамзес, беручи дівчину за руку. Але та вирвала її.

— Як ти смієш! Я — Сара, донька Гедеона, управителя цього маєтку.

— Єврейка... — шепнув Рамзес, і тінь пробігла по його обличчю.

— Ну то й що!.. Ну то й що!.. — вигукнув Тутмос. — Думаєш, єврейки гірші від єгиптянок? Вони тільки скромніші й недоступніші, що надає їхній любові особливої чарівності.

— То ви невірні! — сказала Сара з гідністю. — Відпочиньте, якщо ви стомились, нарвіть винограду і йдіть собі з богом. Наші слуги не дуже раді таким гостям.

Вона хотіла була піти, але Рамзес її затримав:

— Стривай... Ти сподобалась мені, і я не хочу, щоб ти йшла від нас.

— Злий дух тебе поплутав. Ніхто в цій долині не сміє так розмовляти зі мною... — обурилася Сара.

— Бачиш, дівчино, — озвався Тутмос, — цей юнак — офіцер жрецького полку Пта і писар у писаря того пана, який носить опахало над тим, що носить опахало над самим номархом Габу.

— Він і справді схожий на офіцера, — мовила Сара, задумливо поглядаючи на Рамзеса. — А може, навіть, і сам вельможний пан? — додала вона, приклавши палець до вуст.

— Хто б я не був — твоя краса перевищує мою вельможність, — палко вигукнув Рамзес. — Але скажи, це правда, що ви... їсте свинину?..

Сара ображено глянула на нього, а Тутмос відповів за неї:

— Одразу видно, що ти зовсім не знаєш євреїв. Та єврей ладен скоріше вмерти, аніж з'їсти шматочок свинини, хоч, на мою думку, це не така вже й погана страва.

— А котів ви вбиваєте? — допитувався Рамзес, стискаючи руку Сари й заглядаючи їй у очі.

— І це вигадка... безглузда вигадка!.. — обурився Тутмос — Ти міг би спитати мене і не плести таких дурниць... Адже в мене були три коханки єврейки.

— Досі ти казав правду, але зараз брешеш, — відповіла Сара. — Єврейка не буде нічиєю коханкою! — додала вона гордо.

— Навіть коханкою писаря того пана, який носить опахало над мемфіським

номархом? — запитав глузливо Тутмос.

— Навіть.

— Навіть коханкою того пана, який носить опахало? Сара завагалась, але відповіла:

— Навіть!

— То, може, ти не стала б коханкою і самого номарха? У дівчини опустилися руки.

Вона збентежено поглядала то

на одного, то на другого юнака; уста її тремтіли, на очі набігли сльози.

— Хто ви такі? — спитала вона злякано. — Ви зійшли з гір, мов звичайні подорожні, що просять хліба та води, а розмовляєте зі мною, як найвищі вельможі... Хто ж ви такі?.. Твій меч, — повернулась вона до Рамзеса, — оздоблений смарагдами, а на шиї в тебе золотий ланцюг, якого не має в своїй скарбниці навіть наш пан, милостивий Сезофріс.

— Скажи мені краще, чи я подобаюсь тобі? — вперто домагався Рамзес, стискаючи дівчині руку і ніжно заглядаючи їй в очі.

— Ти гарний, мов архангел Гавриїл, але я боюсь тебе, бо не знаю, хто ти...

Раптом з-за гір долинули звуки сурми.

— Кличуть тебе! — скрикнув Тутмос.

— А якби я був такий вельможний пан, як ваш Сезофріс? — спитав царевич.

— Ти можеш бути... — шепнула Сара.

— А якби я носив опахало над номархом Мемфіса?

— Ти можеш бути навіть і таким вельможею... Десь на узгір'ї заграла друга сурма.

— Ходімо, Рамзесе! — наполягав стривожений Тутмос.

— А якби я був... наступником трону, ти пішла б до мене, дівчино? — питав Рамзес.

— О Єгово! — скрикнула Сара, падаючи на коліна. Сурми знов тривожно озвалися зразу в кількох місцях.

— Треба бігти! — розпачливо благав Тутмос. — Невже ти не чуєш, що в таборі тривога!

Наступник трону хутко зняв із себе коштовний ланцюг і накинув його Сарі на шию.

— Віддай це батькові, — мовив він, — я купую тебе. Бувай здорова.

Він палко поцілував її в уста, а Сара обняла його за ноги.

Царевич вирвався, одбіг кілька кроків, знову повернувся і знову вкрив поцілунками її гарне обличчя й чорне волосся, ніби не чуючи нетерплячих покликів сурми.

— Іменем його святості фараона заклинаю тебе — іди за мною! — крикнув Тутмос і схопив царевича за руку.

Обидва щодуху побігли в той бік, звідки долинали звуки сурем. Рамзес часом заточувався, мов п'яний, і раз у раз оглядався. Нарешті вони почали вибиратися на протилежний пагорок.

"І цей юнак, — подумав Тутмос, — хоче боротися з жерцями!.."

Розділ четвертий

Наступник трону та його товариш з чверть години бігли скелястим гребенем узгір'я, щораз ближче чуючи звуки сурем, які все гучніше й гучніше грали тривогу.

Нарешті обидва опинилися в такому місці, звідки видно було далеко навкруги.

Ліворуч тягнувся шлях, за яким було добре видно Пі-Баїлос, царевичеві полки, що стояли за містом, та величезну хмару куряви, яка здіймалася над військом супротивника, що сунуло зі сходу.

Праворуч темніла глибока ущелина, серединою якої грецький полк тягнув металльні машини. Недалеко від шляху вона зливалася з другою, ширшою ущелиною, що виходила з глибини пустелі.

Саме в цьому місці діялося щось незрозуміле. Греки з машинами стояли нерухомо там, де сходилися обидві ущелини. А на самому перехресті, між шляхом і штабом наступника трону, вишикувалися чотири щільні шеренги якогось невідомого війська, ніби чотири загорожі, наїжачені блискучими списами.

Незважаючи на стрімкий схил, царевич бігцем помчав до свого загону, туди, де стояв військовий міністр в оточенні офіцерів.

— Що тут сталося? — гукнув царевич грізно. — Чому ви сурмите тривогу, замість того щоб іти далі?

— Ми відрізані, — відповів Гергор.

— Хто?.. Ким?..

— Наш загін трьома полками Нітагера, які вийшли з пустелі.

— Виходить, там, біля шляху, стоїть супротивник?..

— Стоїть сам непереможний Нітагер.

Здавалося, наступник трону раптом знавіснів. Губи його скривилися, очі викотилися з орбіт. Він вихопив меч і, підбігши до греків, крикнув хрипким голосом:

— За мною, на тих, що заступили нам дорогу!..

— Живи вічно, ерпатре! — вигукнув Патрокл і теж вихопив меч. — Уперед, нащадки Ахіллеса! — звернувся він до своїх воїнів. — Покажемо цим єгипетським пастухам, що нас зупинити не можна!..

Сурми заграли до бою. Чотири короткі, але стрункі шеренги греків кинулися вперед. Знялася хмара куряви, залунали вигуки на честь Рамзеса.

Через кілька хвилин греки опинилися проти єгипетських полків і... завагались.

— Вперед! — крикнув царевич, змахнувши мечем.

Греки наставили списи. В шеренгах супротивника зчинився якийсь рух, прокотивсь невиразний гомін і теж наїжилися списи.

— Хто ви, безумці?. — прогримів могутній голос з того боку.

— Наступник трону! — відповів Патрокл.

На мить запала тиша.

— Розступіться! — наказав той самий громовий голос. Полки східного війська поволі розімкнулись, немов важкі

подвійні ворота, і грецький загін пройшов між ними.

До наступника трону наблизився сивий воїн у позолоченому шоломі і, низько вклонившись, промовив:

— Ти переміг, ерпатре. Тільки великий полководець міг так вийти із скрутного становища.

— Ти — Нітагер, найхоробріший з хоробрих! — вигукнув царевич.

У цю хвилину до них підійшов військовий міністр, який чув цю розмову, і сказав ущипливо:

— А якби серед вас був такий самий свавільний командир, як ерпатр, чим скінчилися б маневри?

— Дай спокій молодому воїну! — відповів Нітагер. — Хіба тобі не досить того, що він показав лев'ячі пазурі, як і годиться нащадкові фараонів?

Тутмос, чуючи, що розмова стає небезпечною, звернувся до Нітагера:

— Як же ти опинився тут, достойний полководче, адже головні твої сили перед нашим військом?

— Я знав, як повільно посувається ваш загін з Мемфіса, коли царевич зосереджував полки під Пі-Баїлосом. Отож і вирішив для сміху захопити вас, вельмож, зненацька. Та, на лихо, сюди прибув царевич і поламав мої плани. Завжди роби так, Рамзесе, звичайно, коли зіткнешся із справжнім ворогом.

— А коли він, як оце сьогодні, натрапить на силу, втриє більшу, ніж у нього? — запитав Гергор.

— Відвага й розум важать більше, ніж сила, — відповів старий полководець. — Слон у п'ятдесят разів дужчий за людину, а проте кориться їй або гине від її руки.

Гергор слухав мовчки.

Вирішили на цьому маневри закінчити. Наступник трону в супроводі міністра й полководців поїхав до війська, що стояло поблизу Пі-Баїлоса, привітав ветеранів Нітагера і попрощався зі своїми полками, наказавши їм іти на схід і побажавши успіху. А сам з великим почтом вирушив назад до Мемфіса; жителі землі Госен у святковому одязі, з зеленим гіллям у руках, юрбами стояли понад шляхом, вітаючи переможця.

Незабаром дорога звернула в пустелю, і юрби потроху стали танути; а коли вони наблизилися до того місця, де штаб царевича, обминаючи святих скарабеїв, вступив до ущелини, — на дорозі не залишилося нікого.

Тоді Рамзес підкликав Тутмоса і, показуючи на лисий пагорбок, шепнув:

— Піди туди, до Сари...

— Розумію.

— І скажи її батькові, що я віддаю йому маєток біля Мемфіса.

— Розумію. Післязавтра вона буде в тебе.

По цій розмові Тутмос попрямував до полків, які рухалися за почтом, і зник.

Майже навпроти ущелини, якою вранці їхали металльні машини, за десяток кроків від шляху, ріс невисокий, хоч і старий, тамаринд. Тут передній загін, що йшов перед почтом царевича, раптом зупинився.

— Може, ми знову натрапили на скарабеїв? — посміхнувшись, спитав міністра наступник трону.

— Зараз побачимо, — відповів Гергор.

І ось що вони побачили: на чахлому дереві висів голий чоловік.

— Що це? — скрикнув вражений царевич.

Ад'ютанти підбігли до дерева і впізнали того, хто висів на ньому: це був той самий старий селянин, канал якого засипали вранці.

— Добре, що повісився! — кричав серед гурту офіцерів Євнана. — Чи ви б повірили, що цей нікчемний раб насмілювався хапати за ноги його достойність міністра!..

Рамзес, почувши це, спинився. Він зліз з коня і підійшов до зловорожого дерева.

Чоловік висів з витягнутою вперед головою. Рот у нього був широко розкритий, долоні повернуті до людей, а в очах застиг жах. Здавалося, він хотів щось сказати, але йому перехопило подих.

— Нещасний! — співчутливо зітхнув царевич. Повернувшись до почту, він звелів, щоб йому розповіли

історію цього селянина, і, вислухавши її, довго їхав мовчки.

Перед очима його стояв образ самогубця, а серце краяло невідступне почуття, що цьому зневаженому рабові була заподіяна велика кривда. Така безмірна кривда, що над нею міг замислитись навіть він — син і наступник фараона.

Стояла нестерпна спека. Курява сушила губи, ятрила очі людям і тваринам. Полки зупинилися, на короткий перепочинок, а тим часом Нітагер кінчав розмову з військовим міністром.

— Мої офіцери, — мовив старий полководець, — дивляться не під ноги, а перед собою. І, мабуть, тому ворог ніколи не міг захопити мене зненацька.

— Ти нагадав мені цим, достойний Нітагере, що я повинен сплатити деякі борги, — відповів Гергор і наказав зібрати воїнів та воєначальників, які були неподалік. — А тепер, — сказав міністр, — покличете Євнану.

Обвішаний амулетами офіцер з'явився на поклик так швидко, наче давно вже цього чекав. На його обличчі сяяла ледве стримувана радість.

Гергор, побачивши перед собою Євнану, звернувся до присутніх:

— З волі його святості верховна військова влада по закінченні маневрів знову переходить до моїх рук.

Воїни схилили голови.

— Цю владу я використаю насамперед для того, щоб віддати кожному по заслугі.

Офіцери презирнулися.

— Євнано! — вів далі міністр. — Я знаю, що ти завжди був одним з найретельніших офіцерів...

— Правда, промовляє твоїми устами, найдостойніший отче, — відповів Євнана. — Як пальма чекає роси, так я чекаю наказу своїх начальників. А коли їх не отримую, то я — мов сирота в пустелі, що не може знайти дороги.

Вкриті шрами офіцери Нітагера з подивом прислухалися до спритної мови Євнани і нишком думали: "Цей буде возвеличений над іншими".

— Євнано, — казав далі міністр, — ти не тільки ретельний, але й побожний; не

тільки побожний, але й чуйний, мов ібіс над водою. Боги також щедро обдарували тебе: вони дали тобі прозорливість змії і зір яструба.

— Щира правда плине з уст вашої достоїнності, — озвався Євнана. — Якби не мій гострий зір, я не побачив би двох священних скарабеїв.

— Так, — перебив міністр, — і не врятував би нашої колони від святотатства. За цей вчинок, гідний найпобожнішого єгиптянина, дарую тобі... — Міністр зняв з пальця золотий перстень. — Дарую тобі цей перстень з ім'ям богині Мут, прихильність і ласка якої, якщо ти на неї заслужиш, супроводитиме тебе до кінця земної мандрівки.

Його достоїнність вручив перстень Євнані, а присутні голосними вигуками вславили ім'я фараона й забряжчали зброєю.

Але міністр не рушив з місця, тож Євнана й собі стояв, пильно дивлячись йому в вічі, мов вірний пес, який, діставши з хазяйської руки один шматок, крутить хвостом і чекає другого.

— А тепер,— знову заговорив міністр,— признайся, Євнано, чому ти не повідомив нас, куди зник наступник трону, коли військо з великими труднощами посувалося ущелиною?.. Ти вчинив погано, бо через це ми мусили сурмити тривогу поблизу супротивника.

— Боги свідки, що я не знав, куди подівся найдостойніший царевич, — відповів здивований Євнана.

Гергор похитав головою.

— Не може бути, щоб воїн, обдарований таким, як ти, зором, що за кілька десятків кроків бачить у піску двох священних скарабеїв, не помітив такої значної особи, як наступник трону.

— Я справді не бачив його!.. — запевняв Євнана, б'ючи себе в груди. — Адже ніхто не наказував мені стежити за царевичем!

— Хіба я не звільнив тебе від командування передовим загonom?.. Хіба дав тобі якесь інше доручення? — питав міністр. — Ти був зовсім вільний, як належить людині, покликаний стежити за важливими подіями. А як ти виконав це завдання?.. Істинно кажу тобі — за таку помилку на війні тебе скарали б на смерть...

Нещасний офіцер зблід.

— Але я маю батьківське серце до тебе, Євнано, — мовив далі достойний міністр, — і, пам'ятаючи велику послугу, яку ти зробив війську, побачивши подоби святого сонця, скарабеїв, призначаю тобі не як суворий міністр, а як лагідний жрець дуже малу кару: ти дістанеш п'ятдесят київ.

— Ваша достоїнність...

— Євнано, ти вмів бути щасливим, будь же тепер мужнім і прийми це дрібне застереження, як годиться офіцерові війська його святості.

Тільки-но встиг достойний Гергор скінчити свою промову, як старші офіцери поклали Євнану в зручному місці обіч шляху. Потім один сів йому на шию, другий на ноги, а два інші відлічили йому гнучкими очеретяними палицями по голому тілу п'ятдесят ударів.

Хоробрий воїн не застогнав ні разу, навпаки — мугикав солдатську пісню, а. коли все скінчилося, хотів сам підвестись. Але тремтячі ноги не послухались його. Він упав обличчям у пісок. Довелося везти його до Мемфіса двоколісним возом, лежачи на якому, Євнана посміхався до воїнів і думав про те, що не так швидко змінюється вітер у Нижньому Єгипті, як доля бідного офіцера!

Коли по короткій перепочинку кортеж наступника трону вирушив далі, його достойність Гергор сів на коня і, їдучи поряд його достойності Нітагера, півголосом розмовляв з ним про азіатські народи та про заворушення в Ассирії.

Тим часом двоє прислужників міністра — ад'ютант, що носив опахало, та писар Пентуер — теж почали розмову.

— Що ти думаєш про цю пригоду з Євнаною? — спитав ад'ютант.

— А що ти думаєш про невольника, який повісився на тому дереві? — запитанням відповів писар.

— Здається мені, що для цього невольника сьогоднішній день — найкращий, а зашморг — найм'якший з усіх, які він за життя не раз відчував на своїй шиї, — мовив ад'ютант. — А крім того, я думаю, що тепер Євнана дуже пильно наглядатиме за наступником трону.

— Ти помиляєшся, — відповів Пентуер. — Євнана тепер ніколи не побачить на дорозі скарабея, хоч би той був завбільшки як віл. А щодо того селянина, то чи не здається тобі, що йому жилося погано... дуже погано на священній єгипетській землі?

— Ти не знаєш селян, тому таке кажеш...

— А хто ж їх знає краще?.. — похмуро відповів писар. — Хіба я не виріс між ними? Хіба я не бачив, як мій батько зрошував землю, чистив канали, сіяв, жав, а головне — платив податки? О, ти не знаєш, яка доля селянина в Єгипті!..

— Зате знаю, яка доля чужоземця, — мовив ад'ютант. — Мій прадід чи прапрадід походив з вельможного роду гіксосів, але залишився тут, бо полюбив цю землю. І що ти думаєш? Мало того, що в мого прадіда відібрали маєток, але ще й на мені лежить пляма походження!.. Сам бачиш, що я мушу терпіти від вельможних єгиптян, хоч і займаю значну посаду. Як же я можу вболівати над долею єгипетського селянина, який, побачивши, що шкіра в мене жовтувата, не раз бурмотить собі під ніс: "Поганин!.. Чужоземець!" Бо він же — цей селянин — не поганин і не чужоземець.

— Він тільки раб, — зауважив писар. — Раб, якого одружують, розлучають, б'ють, продають, часом убивають і завжди примушують працювати, обіцяючи до того ж, що й на тому світі він також буде рабом.

Ад'ютант здвигнув плечима.

— Чудний ти чоловік, хоч і дуже розумний! — промовив він. — Ти ж бачиш, що кожен з нас посідає якесь становище — низьке, нижче або найнижче — і мусить робити своє діло. А хіба тебе хвилює те, що ти не фараон і тебе ніколи не поховають у піраміді?.. Взагалі ти не думаєш про це, бо розумієш, що так воно ведеться споконвіку. Кожен виконує свій обов'язок: віл оре, осел везе подорожніх, я обвіваю його достойність, ти за нього пам'ятаєш і думаєш, а селянин обробляє землю і платить

податки. Хіба нас обходить, що якийсь бик народжується Апісом і йому віддають шану в храмі, а якийсь чоловік — фараоном чи номархом?..

— В цього селянина знищили його десятирічну працю... — прошепотів Пентуер.

— А твоєї праці не нищить міністр? — спитав ад'ютант. — Хто знає, що державою правиш ти, а не достойний Гергор?

— Помиляєшся, — мовив писар, — державою править він, а не я. Він має владу, він має волю, а я... тільки знання... Мене, зрештою, та й тебе, не б'ють, як того селянина.

— Але зате побили Євнану, тож і нам може перепастися. Треба бути мужнім і задовольнятися тим місцем в житті, яке тобі призначене. Тим більше що, як тобі відомо, наш дух, безсмертний Ка, очищаючись, підноситься на все вищий і вищий щабель, щоб через тисячі або мільйони років разом з душами фараонів і рабів, навіть разом з богами, розчинитися в безіменному і всемогутньому творцеві життя.

— Ти говориш, як жрець, — гірко відповів Пентуер. — Швидше я мусив би себе цим заспокоювати! Але в душі моїй великий біль, бо я відчуваю страждання всього народу...

— Хто ж у цьому винен?

— Мої очі й серце. Воно, мов долина серед гір, не може мовчати, коли чує крик, і відгукується луною.

— А я тобі скажу, Пентуере, що ти надто багато мислиш про небезпечні речі. Не можна безкарно ходити по кручах східних гір — там легко зірватися в прірву — або блукати в західній пустелі, де чатує зголоднілий лев і здійснюється шалений хамсин...

Тим часом хоробрий Євнана, що їхав на возі труською дорогою, від чого біль ставав ще дужчий, на доказ своєї мужності попросив їсти й пити. З'ївши сухого коржа, натертого часником, та випивши кислого пива з вузькошийного глечика, він попрохав візника, щоб той галузкою відганяв мух від його зраненого тіла.

Лежачи долілиць на мішках і паках, на рипучому возі, бідолашний Євнана тужливим голосом заспівав пісню про тяжку долю нижчого офіцера:

— "Чого ти, кажеш, що краще бути офіцером, ніж писарем? Підійди і поглянь на сині смуги, що вкривають моє пошматоване тіло, а я тим часом розповім тобі про життя бідного офіцера.

Я був ще малий, коли мене привели до казарми. На сніданок мені давали штурхана в живіт, аж мені млосно ставало, на обід — кулаком межи очі, що аж у голові гуло, а на вечір голова моя вже була вся побита і мало не розвалювалася з болю.

Іди сюди, я розповім тобі про похід до Сирії. Їжу й питво я ніс на собі, як нав'ючений осел. Шия в мене задерев'яніла, як у осла, а спина вкрилася струпами. Пив я гнилу воду і перед ворогом тремтів, як спійманий птах.

Я повернувся в Єгипет, але тут я — мов дерево, яке точать хробаки. За кожную дрібницю кладуть мене на землю і б'ють киями, аж кістки мої тріщать. І ось я такий побитий, що не можу й піднятись, і мусять мене везти на возі, а тим часом слуга краде мій плащ і тікає.

Отож, о писарю! Зміни свою думку про щастя офіцера".

Так співав хоробрий Євнана, і його пісня, повна сліз, пережила єгипетське царство.

Розділ п'ятий

В міру того як почет наступника трону наближався до Мемфіса, сонце поволі хилилось на захід, а з численних каналів і далекого моря зривався вітер, насичений прохолодною вологою. Шлях знову пролягав у родючій місцевості, на полях та виноградниках працювало багато людей, хоч пустелю давно вже осявало рожеве світло, а вершини гір палали вогнем.

Раптом Рамзес зупинився й повернув коня. Його зразу ж оточили придворні, під'їхали полководці, і поволі, розміреним кроком наблизились стрункі шеренги полків.

У пурпуровому промінні надвечірнього сонця царевич був схожий на статую бога; воїни дивилися на нього з гордістю й любов'ю, воєначальники — з захватом.

Рамзес підняв руку. Всі замовкли, і він заговорив:

— Достойні полководці, мужні воєначальники, слухняні воїни! Сьогодні боги дарували мені щастя командувати такими героями, як ви. Радість сповнює моє царське серце, А оскільки воля моя така, щоб ви, хоробрі полководці, воєначальники й воїни, завжди поділяли моє щастя, то призначаю вам нагороду: по драхмі кожному воїну з тих, що йшли зі мною на схід, і з тих, що вертаються з нами від східного кордону. Крім того, дарую ще по одній драхмі грецьким воїнам, які сьогодні під моєю командою пробili нам вихід з ущелини,

і по одній драхмі кожному воїнові з тих полків достойного Нітагера, які хотіли заступити нам шлях... Військо завирувало.

— Хай живе наш вождь!.. Слава наступникові фараона, хай він живе вічно!.. — гукали воїни, а найголосніше — греки.

Царевич казав далі:

— Для розподілу між нижчими офіцерами мого війська та війська достойного Нітагера даю п'ять талантів. Найдостойнішому міністрові та старшим полководцям дарую десять талантів...

— Я відмовляюсь від своєї частки на користь війська, — відповів Гергор.

— Хай живе наступник трону!.. Хай живе міністр! — кричали офіцери й воїни.

Червоне кружало сонця вже торкнулося пісків західної пустелі. Рамзес попрощався з військом і галопом помчав до Мемфіса, а достойний Гергор, супроводжуваний радісними вигуками, сів у ноші і також наказав випередити військо, що посувалося дорогою.

Коли ноші віддалилися від полків настільки, що окремі ви гуки злилися в невиразний гомін, схожий на шум водоспаду, міністр, нахилившись до писаря Пентуера, сказав:

— Ти все запам'ятав?

— Так, достойний пане.

— Твоя пам'ять — як граніт, що на ньому пишуть історію, а твоя мудрість — як Ніл, що все заливає й запліднює, — сказав міністр. — До того ж боги обдарували тебе найбільшою зі всіх чеснот — розумною покорою...

Писар мовчав.

— Отже, ти краще, ніж будь-хто, можеш оцінити розум і вчинки наступника трону, хай він живе вічно!

Міністр трохи помовчав. Він не звик так багато говорити.

— Скажи ж мені, Пентуере, і запиши це: чи ж годиться, щоб наступник трону висловлював свою волю перед усім військом?.. Так може поводитися тільки фараон, або зрадник, або... легковажний юнак, який однаково легко робить безглузді вчинки і кидає безбожні слова.

Сонце зайшло, і незабаром на землю спустилася зоряна ніч. Над незліченними каналами Нижнього Єгипту почав збиратися сріблястий туман. Лагідний вітерець ніс його аж до пустелі, освіжаючи стомлених воїнів та напуваючи рослини, що вже гинули від спраги.

— Або поміркуй і скажи мені, Пентуере, — вів далі міністр, — де царевич візьме двадцять талантів, які він сьогодні так необачно пообіцяв війську? Зрештою, де б він не взяв ці гроші, мені, та, напевне, й тобі, здається небезпечним, ЩО наступник трону робить подарунки війську в той час, як його святість не має чим заплатити полкам Нітагера, які повертаються зі сходу. Я не питаю тебе, що ти думаєш про це, бо й так знаю, як і ти знаєш мої найпотаємніші думки. Прошу тільки, щоб ти запам'ятав усе, що бачив, щоб розповісти про це на раді жерців.

— А коли вона буде? — спитав Пентуер.

— Скликати її ще немає приводу, — відповів міністр. — Спершу спробую приборкати непокірного бичка за допомогою батьківської руки його святості... Бо шкода хлопця: він має великі здібності й силу південного урагану. Але якщо цей ураган, замість того щоб змитати ворогів Єгипту, почне класти його пшеницю і виривати з корінням пальми!..

Міністр замовк, і його почет зник у темній алеї, що вела до Мемфіса.

В цей час Рамзес під'їздив до палацу фараона.

Палац стояв на пагорбі за містом, серед парку. Там росли незвичайні дерева: баобаби з півдня, кедри, сосни й дуби з півночі. Завдяки дбайливості садівників, вони жили по кілька десятків років і виростали дуже високі. Тіниста алея вела вгору до брами, такої заввишки, як чотириповерховий будинок. По обидва боки брами здіймалися масивні башти, схожі на зрізані піраміди, — сорок кроків завширшки і п'ять поверхів заввишки. Вночі вони скидалися на величезні намети. На кожному поверсі цих химерних будівель було квадратне віконце. Дахи в них були плоскі. З верху однієї такої піраміди варта стежила за тим, що робиться на землі, з другої — жерці по черзі спостерігали зорі.

Праворуч і ліворуч від цих башт, що звалися пілонами, тяглися мури, точніше, довгі двоповерхові будинки з вузькими віконцями і плоскими дахами, на яких походжала варта. З обох боків головної брами височіли дві статуї, що головами сягали другого поверху; біля підніжжя цих статуй теж стояла варта.

Коли царевич у супроводі кількох верхівців наблизився до палацу, вартовий одразу впізнав його, хоч було вже темно. За мить з пілона вибіг двірський урядовець у білій

спідничці, темній накидці та великій перуці, схожій на клобук.

— Палац уже замкнено? — спитав його царевич.

— Правду кажеш, достойний царевичу, — відповів урядовець. — Його святість вбирає богів до сну.

— А потім що робитиме?

— Зволить прийняти військового міністра Гергора.

— Ну, а далі?

— Далі його святість дивитиметься на танці у великій залі, а потім прийме купіль і прокаже вечірні молитви.

— Мене не велено прийняти? — спитав наступник трону.

— Завтра після військової ради.

— А що роблять цариці?

— Перша цариця молиться в покоях померлого сина, а ваша достойна матінка приймає фінікійського посла, який привіз їй дари від жінок Тіра.

— І дівчата є?

— Здається, є кілька. Кожна має на собі коштовних прикрас більше як на десять талантів.

— А хто це там вештається із смолоскипами? — спитав царевич, показуючи рукою на нижню частину парку.

— Це знімають з дерева твого брата, достойний царевичу. Він сидить там від самого полудня.

— І не хоче злізти?

— Ні, зараз, певно, злізе, бо по нього пішов блазень першої цариці й пообіцяв, що одведе його до шинку, де п'ють парасхіти, які розтинають тіла померлих.

— А про сьогоднішні маневри вже чули тут що-небудь?

— У палаці казали, що штаб був відрізаний від війська.

— А ще що? Урядовець завагався.

— Кажи, що ти чув!

— А ще чули, ніби ти, достойний царевичу, наказав дати за це одному офіцерові п'ятсот київ, а провідника повісити.

— Все брехня!.. — озвався півголосом один із ад'ютантів царевича.

— Воїни теж казали поміж себе, що це, мабуть, брехня, — відповів сміливіше урядовець.

Наступник трону повернув коня і поїхав до нижньої частини парку, де був його невеличкий палац. Це, власне, була двоповерхова дерев'яна альтанка, схожа на величезний куб, з двома терасами — Нижньою і верхньою, які оточували будинок і спиралися на безліч колон. У палаці горіли світильники, і можна було бачити, що стіни зроблені з різьблених дощок, ажурних, як мереживо, і захищені од вітру різнобарвними тканинами. Дах цієї будівлі був плоский, оточений балюстрадою; на ньому стояло кілька наметів.

Назустріч царевичу вибігли напівголі слуги, радісно вітаючи господаря: одні впали

перед ним ниць, інші присвічували смолоскипами, поки він входив у дім. Внизу він скинув запилений одяг, викупався в кам'яній ванні і накинув на себе білу тогу, щось подібне до білого простирадла, застібнув її під шиєю і підперезався шнурком. На другому поверсі царевич повечеряв — з'їв пшеничного коржа, кілька фініків і випив келих легкого пива. Потім Вийшов на терасу й ліг на ложе, вкрите лев'ячою шкурою, наказавши слугам покликати до нього Тутмоса, як тільки той прибуде.

Опівночі перед палацом зупинилися ноші й з них вийшов ад'ютант царевича, Тутмос. Коли він, позіхаючи, поволі зійшов на терасу, царевич схопився з ложа.

— Це ти? Ну що?.. — вигукнув Рамзес.

— Ти ще не спиш?.. — здивувався Тутмос. — О боги, не спати після стількох днів мордування в поході!.. Я думав що подрімаю хоч до сходу сонця.

— Де Сара?..

— Буде тут післязавтра або ти в неї в маєтку на тому березі Нілу.

— Тільки післязавтра!..

— Тільки?.. Тобі треба виспатись, Рамзесе. Надто багато чорної крові зібралося в тебе в серці, від цього й голова палає.

— А що її батько?..

— Він чоловік порядний і розумний. Звуть його Гедеон. Коли я сказав, що ти хочеш взяти його доньку, він упав на землю і почав рвати на собі волосся. Ну, я, звичайно, почекав, поки він вилле своє батьківське горе, трохи попоїв, випив вина, а тоді ми почали розмову. Гедеон, обливаючись сльозами, насамперед поклявся, що ладен швидше бачити свою доньку мертвою, ніж чиєюсь коханкою. Тоді я сказав, що ти подаруєш йому маєток біля Мемфіса над Нілом, який дає на рік два таланти прибутку і за який він не платитиме податків. Старий обурився. Тоді я пообіцяв: крім цього, він одержуватиме щороку один талант золотом і сріблом. Він зітхнув і нагадав, що його донька три роки вчилася у Пі-Баїлосі. Довелося набавити ще один талант. Тоді Гедеон, все ще засмучений, натякнув, що він втрачає дуже вигідну посаду управителя маєтку в пана Сезофріса. На це я сказав, що йому зовсім не треба кидати своєї посади, і обіцяв додати ще десять дійних корів з твоїх обор. Чоло його трохи прояснилося, і він під великим секретом признався мені, що на його Сару накинув оком один дуже великий пан, Хаїрес, який носить опахало над номархом Мемфіса. Я пообіцяв йому ще бичка, невеликий золотий ланцюг і коштовне зап'ястя. Отже, за свою Сару ти мусиш дати: маєток, два таланти щороку готівкою, десять корів, бичка, золотий ланцюг і зап'ястя. Це ти даси її батькові — шановному Гедеонові, а їй самій — що схочеш.

— А що ж на те Сара? — запитав царевич.

— Поки ми торгувалися, вона блукала в садку. А коли ми закінчили торг і запили добрим єврейським вином, вона сказала батькові... знаєш що?.. Що, якби він не віддав її тобі, вона зійшла б на скелю й кинулась униз головою. Тепер ти вже спатимеш спокійно, — додав Тутмос.

— Навряд, — мовив царевич, спершись на балюстраду й дивлячись у гушавину парку. — Знаєш, по дорозі ми бачили селянина, який повісився...

— О!.. Це гірше, ніж скарабеї! — буркнув Тутмос.

— Бідолаха повісився з розпачу, бо військо засипало канал, який він десять років копав у пустелі.

— Ну, тепер він міцно спить... Пора, мабуть, і нам.

— Того чоловіка тяжко скривдили, — мовив царевич. — Треба знайти його дітей, викупити й дати їм в оренду клопоть землі.

— Але це треба зробити у великій таємниці, — перебив Тутмос, — а то всі селяни почнуть вішатись, а нам, їхнім хазяям, жодний фінікієць не позичить і мідного утна.

— Не жартуй. Якби ти бачив обличчя того селянина, ти теж не міг би заснути, як і я...

Раптом знизу, з гущавини, почувся тихий, але виразний голос:

— Хай благословить тебе, Рамзесе, єдиний і всемогутній бог, якому немає імення в людській мові ані статуй у храмах!

Здивовані юнаки перехилилися через балюстраду.

— Хто ти?.. — гукнув царевич.

— Я — скривджений народ єгипетський, — повільно й спокійно відповів голос.

Потім усе стихло. Жоден рух ані шелест гілок не виявили присутності людини в тому місці.

За наказом царевича вибігли слуги із смолоскипами, спустили собак, обшукали всі зарості навколо будинку, але не знайшли нікого.

— Хто б це міг бути?.. — спитав Тутмоса вражений царевич. — Може, дух того невільника? .

— Дух? — повторив ад'ютант. — Я ніколи не чув, щоб духи говорили, хоч не раз стояв на варті біля храмів та гробниць. Я б швидше подумав, що це був хтось із твоїх друзів.

— Чого ж би йому ховатися?

— А хіба тобі не однаково? — відповів Тутмос. — Кожен з нас має десятки, якщо не сотні незримих ворогів. Тож подякуй богам, що маєш хоч одного невидимого друга.

— Я не засну сьогодні, — шепнув схвильований царевич.

— Заспокойся!.. Замість того щоб бігати по терасі, послухайся мене й лягай. Бачиш, сон — це поважне божество, і йому не випадає ганятися за тими, що тікають від нього, мов бистроногі олені. А от коли ти ляжеш на зручному ложі, сон, який любить вигоду, сяде поруч і огорне тебе своїм великим покривалом, що затуляє людям не тільки очі, а й пам'ять.

Кажучи це, Тутмос посадив Рамзеса на ложе, потім приніс підставку із слонової кості, формою схожу на серп місяця молодика, і, вклавши царевича, підсунув її йому під голову.

Потім він опустил полотняні запони намету, сам ліг на підлозі, і за кілька хвилин обидва заснули.

Розділ шостий

До палацу фараона під Мемфісом входили через браму між двома

п'ятиповерховими баштами — пілонами. Зовнішні стіни цих споруд із сірого пісковика знизу до самого верху були оздоблені барельєфами.

Над брамою на щиті був зображений герб — символ єгипетської держави: крилата куля, з-за якої виповзали дві змії. Нижче возсідав ряд богів, яким фараони приносили жертви. На бічних стовпах теж були вирізьблені постаті богів у п'ять ярусів, один над одним, а під ними — ієрогліфічні написи.

На стінах кожного пілона головне місце займав барельєф Рамзеса Великого, який однією рукою стискав підняту сокиру, а другою тримав за. волосся гурт, людей, зв'язаних в пучок, як петрушка. Вище фараона у два яруси стояли або сиділи боги, ще вище — ряд людей, які приносили їм жертви, а під самою вершиною пілонів — крилаті змії впереміш із скарабеями.

Ці п'ятиповерхові пілони, стіни яких догори звужувались, триповерхова брама між ними, барельєфи, де сувора симетрія поєднувалася з похмурою фантазією, а побожність — з жорстокістю, справляли гнітюче враження. Здавалося, що в цю браму трудно зайти, вийти з неї неможливо, а жити за нею — важко.

З брами, перед якою завжди стояли воїни та юрмилися дрібні урядовці, можна було пройти в двір, оточений галереями, що спирались на різьблені колони. Це був, власне, гарний садочок, де росли в діжках алое, невеличкі пальми, апельсинові дерева й кедри, всі підібрані за зростом і розміщені симетричними рядами. Посеред двору бив фонтан, а стежки були посипані кольоровим піском.

Тут, під галереями, сиділи або походжали найвищі державні урядовці, стиха перешіптуючись між собою.

З двору через високі двері можна було увійти до зали, стелю якої підтримувало дванадцять колон заввишки на чотири поверхи. Зала була простора, але через масивні колони здавалась тісною. Освітлювали її маленькі віконця в стінах та великий прямокутний отвір у стелі. В залі панували прохолода й напівтемрява, в якій, однак, можна було розгледіти жовті стіни й колони, покриті розмаїтими малюнками. Вгорі — листя й квіти, нижче — боги, а ще нижче — люди, які несли статуї богів або складали їм жертви. Поміж малюнками рябіли довгі ряди ієрогліфів.

Все це було розмальоване яскравими, майже сліпучими барвами — зеленою, червоною й блакитною.

В цій залі, на узористій мозаїчній підлозі, мовчки стояли в довгих білих шатах босі жерці і найвищі сановники країни, військовий міністр Гергор, а також полководці Патрокл і Нітагер, викликані до фараона.

Його святість Рамзес XII, як завжди перед радію, приносив богам жертву в своїй каплиці. Тривало це досить довго. Щохвилини з віддалених покоїв до зали входив якийсь жрець або царедворець і півголосом повідомляв про хід відправи.

— Володар уже зламав печатку на дверях каплиці... Вже обмиває богів... Уже одягає.. Вже зачинив двері...

На обличчях присутніх, незважаючи на їх поважність, відбивались неспокій і пригнічення. Тільки Гергор був байдужий, Патрокл — нетерплячий, а Нітагер час від

часу порушував урочисту тишу своїм басовитим голосом. Від кожного такого непристойного окрику старого полководця придворні здригалися, мов налякані вівці, і переглядалися, ніби кажучи: "Цей грубіян все життя ганяється за варварами, йому можна й пробачити..."

Аж ось у дальніх покоях почувся дзенькіт дзвіночків і брязкіт зброї. До зали увійшли дві шеренги гвардійців у позолочених шоломах і нагрудниках, з оголеними мечами, за ними — дві шеренги жерців, і, нарешті, показався фараон, якого несли в ношах, оповитих хмарами диму з курильниць.

Володар Єгипту, Рамзес XII, був чоловік років шістдесяти, із зів'ялим обличчям. На ньому була біла тога, на голові — червоно-біла висока шапка з золотою змією, а в руці він тримав довгий жезл.

Коди процесія вступила в залу, всі присутні впали ниць. Тільки Патрокл, як чужоземець, обмежився низьким поклоном, а Нітагер припав на одне коліно, але одразу підвівся.

Ноші зупинилися перед балдахіном, під яким на помості стояв трон з чорного дерева. Фараон поволі зійшов з нош, оглянув присутніх, а потім, сівши на троні, втупив очі в карниз, на якому була намальована рожева куля з блакитними крилами і зеленими зміями.

Праворуч від фараона став верховний писар, ліворуч — суддя з жезлам, обидва у величезних перуках.

Суддя подав знак, і присутні хто сів, а хто став навколішки на підлозі. Тоді верховний писар заговорив, звертаючись до фараона:

— Пане наш і могутній володарю! Твій слуга Нітагер, хоробрий охоронець східних кордонів, приїхав віддати тобі шану й привіз від підкорених народів данину: вазу з зеленого каменю, повну золота, триста волів, сто коней і пахуче дерево тешеп.

— Мізерна це данина, мій володарю, — озвався Нітагер. — Справжні скарби ми знайшли б лише над Євфратом, де бундючним, але ще слабеньким царкам дуже треба було б нагадати славні часи Рамзеса Великого.

— Відкажи слугі моєму Нітагерові, — мовив до писаря фараон, — що його слова буде взято до уваги. А тепер запитай, що він думає про військові здібності мого сина й наступника, з яким він учора мав честь зіткнутися поблизу Пі-Баїлоса.

— Наш цар, володар дев'яти народів, запитує тебе, Нітагере... — почав був писар.

Але, на велику досаду придворних, полководець різко перебив його:

— Я й сам чую, що каже мій володар... А устами його, коли він звертається до мене, годиться бути тільки наступникові трону, а не тобі, верховний писарю.

Писар вражено глянув на зухвальця, але фараон мовив:

— Правду каже мій вірний слуга Нітагер. Військовий міністр уклонився на знак згоди.

Тоді суддя оголосив усім жерцям, гвардійцям та сановникам, що вони можуть вийти у двір, і сам, вклонившись тронові, разом з верховним писарем перший пішов до виходу. В залі залишились тільки фараон, Гергор і обидва полководці.

— Прихили вухо своє, володарю, і вислухай мою скаргу, — почав Нітагер. — Сьогодні вранці двірський жрець, який з твого наказу прийшов намастити мені волосся, сказав, щоб я, йдучи до тебе, залишив свої сандалі в передпокої. Тим часом не тільки у Верхньому й Нижньому Єгипті, але й у хеттів, у Лівії, Фінікії і в країні Пунт відомо, що двадцять років тому ти дав мені право стояти перед тобою в сандалях.

— Це правда, — мовив фараон. — При моєму дворі завелися непорядки....

— Тільки накажи, володарю, і мої ветерани зараз дадуть усьому лад... — підхопив Нітагер.

Військовий міністр подав знак, і до зали вбігло кілька двірських слуг. Один приніс сандалі й узув Нітагера, інші принесли й поставили навпроти трону коштовні табурети для міністра й полководців.

Коли троє вельмож сіли, фараон запитав:

— Скажи мені, Нітагере, як ти гадаєш, чи здатний мій син бути полководцем?.. Але кажи щирю правду.

— Присягаюсь Амоном Фіванським і славою моїх предків, у жилах яких текла царська кров, Рамзес, твій наступник, стане великим полководцем, якщо на те буде воля богів, — відповів Нітагер, — Молодий він ще, майже підліток, а проте дуже вміло зібрав полки, спорядив їх і полегшив їм похід. А найбільше мені припало до серця, що він не розгубився, коли мої воїни перетяли йому шлях, а відразу ж кинувся в атаку. Він буде полководцем і подолає ассірійців, яких треба розбити тепер, щоб наші внуки не побачили їх на берегах Нілу.

— А ти що скажеш, Гергоре? — запитав фараон.

— Щодо ассірійців, то я гадаю, достойний Нітагер турбується трохи завчасно. Ми ще не зміцніли після минулих воєн і спершу треба набратися сили, а тоді вже починати нову, — відповів міністр. — Щодо наступника трону, то Нітагер справедливо каже, що в царевича є здібності справжнього полководця; він хитрий, як лис, і хоробрий, як лев. Хоч, правда, вчора він наробив багато помилок...

— Хто з нас їх не робить!.. — перебив його Патрокл, що досі сидів мовчки.

— Наступник трону, — казав далі міністр, — мудро керував головним корпусом, але занедбав свій штаб. Через це ми посувались так повільно й безладно, що Нітагер зміг перетяти нам шлях...

— Може, Рамзес покладався на вашу достойність? — спитав Нітагер.

— У державних справах і на війні не слід покладатись ні на кого: можна спіткнутися об найменший, ніким не помічений камінчик, — відповів міністр.

— Якби ви, ваша достойність, — озвався Патрокл, — не звернули тоді колони з шляху через якихось там скарабеїв...

— Ви, достойний пане, — чужоземець і поганин, — відповів Гергор, — і тому так кажете: Але ми, єгиптяни, добре розуміємо, що коли простий люд і воїни перестануть шанувати скарабеїв, то їхні сини не будуть боятися урея. З неповаги до богів народиться бунт проти фараона...

— А навіщо сокири? — перебив Нітагер — Хто хоче носити голову на плечах, нехай

слухається верховного вождя.

— Яка ж твоя остаточна думка про наступника? — запитав фараон Гергора.

— Жива подобо сонця, сине богів! — відповів міністр. — Накажи намастити Рамзеса, дай йому великий ланцюг і десять талантів, але начальником корпусу Менфі ще його не призначай. Царевич для цього надто молодий, запальний, і недосвідчений. Хіба ж можна рівняти його з Патроклом, який у двадцяти битвах розгромив ефіопів і лівійців? І чи можна поставити царевича поруч з Нітагером, саме ім'я якого вже двадцять років змушує тремтіти наших ворогів на сході та на півночі?

Фараон сперся головою на руку, подумав і сказав:

— Ідіть з миром і моєю ласкою. Я вчиню, як велить мудрість і справедливість...

Сановники низько вклонились, а Рамзес XII, не чекаючи свого почту, вийшов із зали.

Коли обидва полководці опинилися сам на сам у передпокої, Нітагер мовив до Патрокла:

— Я бачу, жерці порядкують тут, як у своїй господі... Але який мудрець Гергор!.. Розбив нас, перш ніж ми встигли рота розкрити, і не дасть він корпусу царевичеві!..

— Мене так вихваляв, що я й озватися не посмів, — відповів Патрокл.

— Зрештою він далеко бачить, хоч і не все каже. При царевичі в корпус пролізли б різні вельможі, які возять за собою співачок, і позаймали б найвищі посади. Звісно, старі офіцери занедбали б свою службу, образившись, що їх обійдено чинами, а жевжики розважалися б, замість того щоб робити діло, і корпус розпався б, навіть не зіткнувшись з ворогом. О, Гергор — то мудрець!..

— Коли б нам його мудрість не обійшлася дорожче, ніж недосвідченість Рамзеса, — шепнув грек.

Через анфіладу покоїв з різьбленими колонами та розписом на стінах, де в кожних дверях жерці й двірські сановники низько схилялися перед ним, фараон пройшов до свого кабінету. Це була триярусна зала з алебастровими стінами, на яких золотом і яскравими фарбами були зображені найзнаменніші події царювання Рамзеса XII: вшанування його жителями Месопотамії, прибуття посольства від бухтенського царя і тріумфальна подорож бога Хонсу по країні Бухтен.

У цій залі стояла малахітова статуетка бога Гора з пташиною головою, прикрашена золотом і коштовними каменями, перед нею — невеличкий вівтар у формі зрізаної піраміди, царська зброя, багато оздоблені крісла й лави та невеличкі столики, заставлені різним дріб'язком.

Коли фараон з'явився в залі, один із жерців спалив перед ним пахощі, а один із придворних доповів про наступника трону, який незабаром: увійшов і низько вклонився батькові. Виразне обличчя царевича виявляло гарячковий неспокій.

— Я радий, ерпатре, — мовив фараон, — що ти повернувся здоровий з такого тяжкого походу.

— Хай ваша святість живе вічно і ділами своїми сповнює обидва світи! — відповів царевич.

— Щойно мої радники військові, — мовив фараон, — розповіли мені про твою старанність і кмітливість.

Обличчя царевича сіпалось і мінилось. Вступивши свої великі очі в фараона, він слухав.

— Заслуги твої не залишаться без нагороди. Ти дістанеш десять талантів, великий ланцюг і два грецькі полки, з якими будеш вправлятися.

Царевич остовпів, але за хвилину запитав приглушеним голосом:

— А корпус Менфі?..

— Через рік повторимо маневри, і якщо ти не зробиш жодної помилки в командуванні військом, то дістанеш корпус.

— Я знаю! Це робота Гергора! — вигукнув царевич, ледве стримуючи гнів. Він озирнувся навколо і додав: — Ніколи я не можу побути з тобою вдвох, батьку мій. Завжди між нами чужі люди...

Фараон злегка ворухнув бровами, і його почет зник, як тіні.

— Що ти хочеш сказати мені?

— Тільки одне, батьку... Гергор мій ворог... Він наскаржився тобі на мене й наразив на таку ганьбу!..

Незважаючи на покірну позу, царевич кусав губи й стискав кулаки.

— Гергор мій вірний слуга і твій друг. Завдяки йому ти став наступником трону. Це я не довіряю корпусу молодому полководцеві, який дозволив відрізати себе від свого війська.

— Але ж я з'єднався з ним!.. — відповів пригнічений царевич. — Це Гергор наказав обминати двох жуків...

— А ти б хотів, щоб жрець перед усім військом зневажив релігію?

— Батьку, — шепнув Рамзес тремтячим голосом, — щоб не затоптати двох жуків, знищили канал і вбили людину.

— Ця людина вкоротила собі віку сама...

— Але з вини Гергора!

— В полках, які ти так уміло зосередив біля Пі-Баїлоса, тридцять чоловік померло від втоми, а кількасот тяжко захворіло.

Царевич опустив голову.

— Рамзесе, — вів далі фараон, — твоїми устами промовляє не державний муж, який дбає про збереження каналів і життя трудівників, а розгнівана людина. Пам'ятай, що гнів так само не мириться із справедливістю, як яструб із голубом.

— Батьку мій! — спалахнув царевич. — Якщо мене охоплює гнів, то тільки тому, що я бачу недоброзичливість до мене Гергора й жерців.

— Ти сам внук верховного жерця, жерці навчали тебе... Ти знаєш більше їхніх таємниць, ніж інші царевичі...

— Я знаю їхню невиситиму пиху й жадобу влади. Вони відчують, що колись я приборкаю їх... і вже тепер стали моїми ворогами. Гергор не хоче мені дати навіть корпусу, бо прагне сам керувати всім військом...

Мовивши ці необачні слова, царевич сам перелякався. Але фараон звів на нього ясний погляд і відповів спокійно:

— Військом і державою керую я. Від мене йдуть усі накази й ухвали. Я уособлюю на цьому світі терези Осіріса і сам зважую вчинки моїх слуг — наступника трону, міністра чи народу. Нерозважливий був би той, хто гадав би, що я не знаю ваги кожного.

— Але якби ти, батьку, бачив маневри на власні очі...

— То, може, побачив би полководця, — перебив фараон, — який у вирішальну хвилину кидає військо і бігає по кущах за єврейською дівчиною. Але я про такі дурниці не хочу знати.

Царевич упав до батькових ніг, шепочучи:

— Тобі Тутмос розказав про це, володарю?

— Тутмос такий самий хлопчисько, як і ти. Він уже тепер робить борги як начальник штабу корпусу Менфі і сподівається, що око фараона не побачить його Витівок у пустелі.

Розділ сьомий

Через кілька днів після цього Рамзеса покликали до його матері, найяснішої цариці Нікотріс, яка була другою дружиною фараона, але тепер посідала найвище становище серед усіх вельможних жінок Єгипту.

Боги не помилилися, зволивши, щоб вона стала матір'ю царя. Була це висока, досить повна і, незважаючи на свої сорок років, ще вродлива жінка. В її очах, в обличчі, в усій постаті була така велич, що, навіть коли вона йшла сама, в скромному вбранні жриці, люди схиляли перед нею голови.

Цариця прийняла сина в покої, вимощеному фаянсовими плитами. Вона сиділа в інкрустованому кріслі під пальмою. Біля її ніг, на ослінчику, лежав маленький собачка; з другого боку стояла навколішках чорна рабіня з опахалом. Фараонова дружина була в мусліновій накидці, гаптованій золотом, перуку її оповивала діадема, оздоблена коштовними каменями у вигляді лотоса.

Коли царевич низько вклонився матері, собачка обнюхав його й знову ліг біля ніг цариці, а цариця, кивнувши головою, запитала:

— Чому ти хотів бачити мене, Рамзесе?

— Ще два дні тому, матінко...

— Я знала, що ти заклопотаний своїми справами, але сьогодні ми обоє вільні, і я можу вислухати тебе.

— Ти так говориш зі мною матінко, що на мене мовби війнуло нічним вітром пустелі і я вже не зважуюсь звернутися до тебе з проханням.

— Тобі, мабуть, знов потрібні гроші? Рамзес, зніяковівши, похилив голову.

— І багато тобі треба?

— П'ятнадцять талантів...

— О боги! — вигукнула мати. — Лише кілька днів тому тобі видали із скарбниці десять талантів... Піди погуляй, моя дівчинко, в садку, ти, певно, стомилась, — мовила цариця до чорної рабині і, zostавшись з сином на самоті, запитала його: — Це твоя

єврейка вимагає так багато?

Рамзес почервонів, але підвів голову.

— Ти знаєш, матінко, Що це не так, — відповів він. — Але я обіцяв нагороду війську і... не можу її сплатити!..

Цариця придивлялась до нього із величним спокоєм.

— Як це недобре, — мовила вона трохи згодом, — коли син щось вирішує, не порадившись з матір'ю. Я сама, пам'ятаючи про твій вік, хотіла віддати тобі фінікійську рабину, яку мені прислали з Тіра з десятьма талантами посагу. Але ж тобі захотілося єврейки.

— Вона припала мені до вподоби. Такої красуні немає між твоїми служницями, ані навіть серед жінок його святості...

— Але ж вона єврейка!

— Не будь така упереджена, матінко, благаю тебе... Адже це неправда, що євреї їдять свинину і вбивають котів...

Цариця посміхнулась.

— Ти говориш, як хлопчик з початкової школи жерців, — відповіла вона, знизуючи плечима, — і забуваєш про те, що сказав Рамзес Великий: "Жовтий народ численніший і багатший від нас; діймо ж проти нього, але обережно, щоб він не став ще дужчий..." Я не вважаю, щоб дівчині з цього племені годилося бути першою коханкою наступника трону.

— Чи ж можуть слова Рамзеса стосуватися доньки якогось убогого орендаря!.. — вигукнув царевич. — Та й де в нас ті євреї? Вже три, століття, як вони залишили Єгипет і тепер створюють свою сміховинну державу, якою правлять їхні жерці...

— Я бачу, — відповіла цариця, злегка, нахмуривши брови, — що твоя коханка не гає часу марно... Будь обережний, Рамзесе!.. Пам'ятай, що їхній вождь, Мойсей, — це жрець зрадник, якого й досі проклинають по наших храмах... Пам'ятай, що євреї винесли з Єгипту більше скарбів, ніж була варта праця кількох їхніх поколінь, Вони забрали в нас не тільки золото, але й нашу віру в єдиного бога, і наші священні закони, які тепер оголосили своїми. Нарешті, знай, — додала вона з притиском, — що дочки цього народу воліють краще вмерти, аніж ділити ложе з чужинцем. А коли й віддаються, бува, ворожим полководцям, то тільки для того, щоб схилити їх на свій бік або вбити...

— Повір мені, матінко, всі ці нісенітниці вигадують жерці Вони не хочуть допустити до підніжжя трону людей іншої віри, які могли б бути підпорою фараонові в боротьбі проти них...

Цариця підвелася з крісла і, схрестивши руки на грудях, здивовано глянула на сина.

— Виходить, те, що мені казали, правда, — ти ворог жерців. Ти, їхній улюблений учень?..

— У мене на спині досі є рубці від їхніх київ!.. — відповів царевич.

— Але ж твій дід, а мій батько Аменготеп, який зараз перебуває разом з богами, був

верховним жерцем і мав необмежену владу в країні.

— Саме тому, що дід мій був володарем, а батько є ним тепер, я не можу зносити влади Гергора...

— Йому дав цю владу твій дід, святий Аменготеп...

— А я її відберу! Мати знизала плечима.

— І ти, — мовила вона сумно, — хочеш командувати корпусом?.. Адже ти розпещена дівчина, а не муж і полководець...

— Як це? — перебив її царевич, ледве стримуючи гнів.

— Я не впізнаю свого сина... Не бачу в тобі майбутнього володаря Єгипту!.. Династія в твоїй особі буде як човен на Нілі без керма... Ти виженеш з двору жерців, а хто ж з тобою залишиться?.. Хто буде твоїм оком у Нижньому й Верхньому Єгипті та за його межами?.. Адже фараон мусить бачити все, на що лише падає божественний промінь Осіріса.

— Жерці будуть моїми слугами, а не міністрами...

— Вони і є твої найвірніші слуги. Це завдяки їхнім молитвам твій батько царює вже тридцять три роки і уникає воєн, які могли б бути згубними...

— Для жерців!..

— Для фараона, для держави!.. — перебила його мати. — Чи знаєш ти, що діється з нашою скарбницею, з якої ти одного дня береш десять талантів, а другого — вимагаєш ще п'ятнадцять? Чи знаєш ти, що якби не самовідданість жерців, які навіть у богів забирають для казни справжні коштовності, підміняючи їх фальшивими, то царські маєтності вже були б у руках фінікійців?..

— Одна успішна війна збагатить нашу скарбницю, як розлив Нілу — наші поля.

Цариця засміялась.

— Ні, — мовила вона, — ти, Рамзесе, ще така дитина, що навіть не можна вважати за гріх твої безбожні слова. Прошу тебе, займися своїми грецькими полками і якнайшвидше позбудься цієї єврейки, а політику залиш... нам...

— Чому я мушу позбутися Сарі?

— Бо якщо ти матимеш від неї сина, можуть початися чвари в державі, де й так багато клопоту. А на жерців, — додала вона, — можеш гніватися, тільки не ображай їх прилюдно. Вони знають, що наступникові трону багато чого можна прощати, надто коли в нього така запальна вдача. Але час угамує все, на славу династії і на користь державі.

Царевич замислився. Потім раптом спитав:

— Виходить, я не можу розраховувати на гроші із скарбниці?

— Ні в якому разі. Верховний писар уже сьогодні був би змушений припинити виплату грошей, якби я не віддала йому сорок талантів, які прислав мені Тір.

— Що ж я робитиму з військом? — мовив царевич, нетерпляче потираючи чоло.

— Кинь єврейку і попроси в жерців... Може, вони тобі позичать.

— Ніколи в світі!.. Краще візьму в фінікійців. Мати похитала головою.

— Ти ерпатр. Роби як знаєш... Але попереджаю, ти мусиш дати велику заставу, а

фінікієць, якщо раз позичить тобі гроші, вже більше не випустить тебе з рук. Вони ще підступніші за євреїв.

— На покриття цих боргів вистачить частини моїх прибутків.

— Побачимо. Я щиро хотіла б допомогти тобі, але в мене немає... — мовила цариця, сумно розводячи руками. — Роби як знаєш, та пам'ятай: фінікійці в наших маєтках — що пацюки в коморах, — коли один пролізе крізь щілину, інші посунуть за ним.

Рамзес усе не йшов від матері.

— Ти хочеш мені ще щось сказати? — спитала цариця.

— Я хотів тільки спитати... Серце моє чує, що ти, матінко, маєш якісь плани щодо мене. Які?

Мати погладила його по щоці.

— Ще не зараз... Ще не зараз!.. Ти ще вільний, як кожен молодий вельможа у нашій країні. Користайся з цього. Але прийде час, коли ти, Рамзесе, повинен будеш узяти собі дружину, діти якої будуть царської крові, а син — твоїм наступником. Про ті часи я й думаю...

— І що?..

— Ще нічого певного... Але політична далекоглядність підказує мені, що твоєю дружиною має бути донька жерця...

— Може, Гергора?.. — сміючись, вигукнув Рамзес.

— А що в цьому поганого? Гергор дуже скоро стане верховним жерцем у Фівах, а його доньці всього чотирнадцять років.

— І вона згодилася б зайняти при мені місце єврейки? — глузливо запитав Рамзес.

— Ти мусиш постаратись, щоб усі забули цю твою помилку.

— Цілую твої ноги, матінко, і йду, — сказав Рамзес, хапаючись за толову. — Я чув сьогодні стільки дивних речей, що вже починаю боятись, щоб Ніл не потік назад до порогів або піраміди не пересунулись у східну пустелю!

— Не блюзни, дитино моя, — шепнула цариця, з тривогою дивлячись на сина. — В цій країні траплялися ще й не такі дива.

— Чи не те, — запитав з гіркою усмішкою син, — що стіни царського палацу підслуховували своїх володарів?

— Тут бачили смерть фараонів, що лише кілька місяців сиділи на троні, і падіння династій, які правили дев'ятьма народами.

— Бо ці фараони задля курильниці забували про меч, — відповів царевич.

Він уклонився й вийшов.

В міру того як кроки наступника трону поступово затихали в просторім передпокої, вираз обличчя цариці змінювався: величний спокій заступили біль і тривога, у великих очах блиснули сльози.

Вона підбігла до статуї богині, впала навколішки і, сипнувши на жар індійських пахоців, зашепотіла:

— О Ісідо, Ісідо, Ісідо! Тричі вимовляю твоє ім'я. О Ісідо, що народжуєш змій, крокодилів і страусів, тричі хай буде вславлене ім'я твоє... О Ісідо, що захищаєш збіжжя

від палючих вітрів, а тіла предків наших від руїницької дії, часу! О Ісідо, змилуйся й охорони мого сина!.. Хай тричі вимовляють ім'я твоє і тут... і там... і скрізь... І нині, і завше, і повіки-віків, поки храми наших богів відбиватимуться у водах

Нілу.

Так молячись і ридаючи, цариця схилилась і торкнулася чолом підлоги. І в цю мить над нею пролунав тихий шепіт:

— Голос праведного завжди буде почутий.

Цариця схопилась і здивовано почала оглядатись навколо. Але в покої нікого не було. Тільки із стін дивились на неї намальовані квіти, а з вітаря — статуя богині, сповнена неземного спокою.

Розділ восьмий

Царевич повернувся до свого палацу заклопотаний і покликав до себе Тутмоса. — Ти мусиш мене навчити, — сказав Рамзес, — як здобувати гроші.

— Ага!.. — засміявся чепурун. — Це та премудрість, якої не навчають у найвищих школах жерців, але я міг би бути тут справжнім пророком..

— Там навчають, щоб не позичати грошей, — мовив царевич.

— Якби я не боявся заплямувати свої уста блюзнірством, я б сказав, що деякі жерці марнують час... Бідні вони люди, хоч і святі!.. Не їдять м'яса, мають лише одну жінку або й зовсім уникають жінок і не знають, що таке позичити гроші... Я радий, Рамзесе, — вів далі Тутмос, — що ти досягнеш цю премудрість з моєю поміччю. Вже зараз ти збагнув, що то за мука — безгрошів'я. Чоловік, якому потрібні гроші, втрачає смак до їжі, схоплюється уві сні, на жінок дивиться здивовано, наче питає: "Навіщо вони?" В прохолодному храмі обличчя в нього палає вогнем, а в спеку в пустелі його обсіпає морозом. Він, мов божевільний, безтямно дивиться перед собою, не чує, що йому кажуть, не помічає, що перука в нього зсунулась набік, і забуває покропити її пахощами; заспокоює його лише глек доброго вина, та й то ненадовго. Бо тільки неборак отямиться з похмілля, йому знов починає здаватись, що земля розступається у нього під ногами... Я бачу, — казав він далі, — з твоїх гарячкових жестів і неспокійної ходи, що ти впав у розпач, бо не маєш грошей. Але незабаром тобі стане так легко, наче з грудей твоїх зняли великого сфінкса. Потім ти поринеш у стан солодкого забуття, викинувши з голови колишні турботи та своїх теперішніх позикодавців, а тоді... Ах, щасливий Рамзесе, які надзвичайні несподіванки чекають на тебе! Коли мине термін сплати і позикодавці почнуть навідуватись до тебе ніби для того, щоб засвідчити своє шанування, — ти почуватимеш себе, мов олень, за яким женуться собаки, або мов єгипетська дівчина, яка, беручи воду з річки, раптом побачила лускату спину крокодила.

— Все це дуже дотепно, — перебив його, сміючись, Рамзес, — але не дає жодної драхми...

— Зажди! — перепинив його Тутмос. — Я зараз же вирушаю до фінікійського банкіра Дагона, а ввечері, навіть якщо він ще не дасть тобі грошей, ти вже здобудеш втрачений спокій.

Чепурун вибіг з палацу, сів у невеличкі ноші і, оточений слугами та гуртом таких самих, як і він, вітрогонів, зник в алеї парку.

Надвечір у палаці наступника трону з'явився фінікієць Дагон, найвідоміший мемфіський банкір. Це був чоловік середнього віку, жовтий, сухорлявий, але міцний. На ньому була блакитна туніка і біла тога з тонкої тканини, а його довге волосся стягував золотий обруч. Це буйне волосся і велика чорна борода вигідно відрізнялися від причеплених борідок та перук єгипетських чепурунів.

У покоях наступника трону роїлася ціла юрба юних вельмож.

Одні купалися внизу й намащували своє тіло пахощами, другі грали на терасі в шахи й шашки, треті пили вино з танцівницями на терасі під наметом. Царевич не пив, не грав і де розмовляв з жінками. Він нетерпляче походжав по терасі, виглядаючи фінікійця. Побачивши в алеї його ноші на двох ослах, царевич зійшов униз, де була вільна кімната.

За хвилину в дверях з'явився Дагон. Ще на порозі він упав на коліна і вигукнув:

— Вітаю тебе, нове сонце Єгипту!.. Щоб ти жив вічно і щоб слава твоя досягла тих найдальших берегів, до яких доходять фінікійські кораблі...

На знак царевича він підвівся і заговорив, швидко вимахуючи руками:

— Коли вельможний Тутмос зійшов з нош біля моєї мазанки (бо мій дім — мазанка проти твого палацу, ерпатре!), його обличчя так сяяло, що я одразу ж гукнув своїй дружині: "Фамар, вельможний Тутмос прийшов не від себе, а від когось вищого, ніж сам, настільки, наскільки Ліван вищий від надморських пісків..." А дружина питає мене: "Звідки ти знаєш, пане мій, що вельможний Тутмос прийшов не від себе?.." — "А звідти, що він не може прийти з грішми, бо в нього їх нема, і не може прийти по гроші, бо в мене їх нема". Тут ми обоє уклонились вельможному Тутмосу. А коли він сказав, що це ти, найясніший царевичу, хочеш від свого раба дістати п'ятнадцять талантів, я запитав свою дружину: "Фамар, чи не правду казало мені моє серце?" — "Дагоне, ти такий мудрий, що повинен бути радником у наступника трону", — відповіла вона.

Рамзес кипів з нетерплячки, але слухав банкіра, — він, що вибухав навіть у присутності своєї матері та фараона!

— Коли ми, — казав далі фінікієць, — отямились і збагнули, що ти, царевичу, потребуєш моїх послуг, в наш дім вступила така радість, що я наказав дати слугам десять глеків пива, а моя дружина Фамар загадала, щоб я купив їй нові сережки. Радість моя була така велика, що я дорогою не дозволив погоничу бити ослів, а коли нікчемні мої стопи торкнулися твого порога, царевичу, я зняв золотий перстень (більший, ніж той, що достойний Гергор дав Євнані!) і подарував цей золотий перстень своєму рабові, який злив мені води на руки. З твого дозволу, ерпатре, звідки в тебе той срібний глек, з якого мені поливали на руки?..

— Його продав мені Азарія, син Габера, за два таланти.

— Євреї?.. Ти, найясніший царевичу, купуєш у євреїв?.. А що на це скажуть боги?..

— Азарія — такий самий купець, як і ти, — відповів царевич.

Почувши це, Дагон схопився обома руками за голову і, плюючись, залементував:

— О Баал, Таммуз! О Бааліт, о Ашторет! Азарія, син Габера, єврей — такий самий купець, як я!.. О ноги мої, навіщо-ви мене сюди принесли?! О серце, за віщо терпиш таку муку й наругу?.. Найясніший царевичу! — волав фінікієць. — Вбий мене, відрубай мені руку, коли я підроблятиму золото, але не кажи, що єврей може бути купцем. Швидше завалиться Тір, швидше Сідон поглинуть піски пустелі, ніж єврей стане купцем! Вони можуть доїти свої худі кози або під батогом єгиптян місити глину з соломою, але не торгувати... Тьху!.. тьху!.. Нечистий народ рабів!.. Грабіжники, злодії!..

Царевича невідомо чому охопив гнів, але він стримав себе. Це здалося дивним самому Рамзесові, який досі ні перед ким не вважав за потрібне стримуватись.

— Ну то як, — мовив раптом наступник трону, — позичиш мені, шановний Дагоне, п'ятнадцять талантів?

— О Ашторет!.. П'ятнадцять талантів?.. Це такі великі гроші, що я мушу сісти і добре про це подумати.

— То сідай.

— За талант, — мовив фінікієць, зручно вмощуючись на стільці, — можна купити двадцять золотих ланцюгів, або шістдесят гарних дійних корів, або десять рабів для чорної роботи, або одного раба, що вміє грати на флейті чи малювати, а може, навіть і лікувати. Талант — це велике багатство!..

Царевич блиснув очима.

— Коли в тебе немає п'ятнадцяти талантів... — перебив він лихваря.

Переляканий фінікієць миттю зсунувся з стільця на підлогу.

— Хто в цьому місті, — вигукнув він, — не матиме грошей, якщо ти зажадаєш їх, о сине сонця!.. Правда, я злидар, моє золото, коштовності й усі оренди не варті твого погляду, царевичу. Але коли я обійду всіх наших купців і скажу, хто мене послав, то на ранок ми добудемо п'ятнадцять талантів, хоч би й з-під землі. Якби ти, ерпатре, став перед сухою смоковницею і сказав: "Дай грошей!" — то й вона заплатила б відкуп... Тільки не дивись на мене так, сине Гора, бо в мене стискається серце й плутаються думки, — мовив фінікієць благальним голосом.

— Ну, сідай уже, сідай, — усміхнувся царевич.

Дагон підвівся з підлоги і ще зручніше вмовився на стільці.

— А на який строк тобі потрібні ці п'ятнадцять талантів, ерпатре?

— Думаю, на рік.

— Скажемо відразу — на три роки. Тільки його святість фараон міг би повернути за рік п'ятнадцять талантів, а не молодий царевич, який щодня мусить приймати веселих вельмож і гарних жінок. Ох, ці жінки!.. Чи правда, дозволь тебе спитати, що ти взяв до себе Сару, доньку Гедеона?

— А який ти хочеш процент? — перебив царевич.

— Дрібниця, про яку не варто й говорити твоїм священним устам. За п'ятнадцять талантів ти даси мені п'ять талантів на рік, а за три роки я всі гроші зберу сам, так що ти навіть не знатимеш про це.

— Ти даси мені сьогодні п'ятнадцять талантів, а через три роки візьмеш тридцять?

— Єгипетський закон дозволяє, щоб сума процентів дорівнювала сумі позички,— відповів, зніяковівши, фінікієць.

— А це не забагато?

— Забагато?.. — вигукнув Дагон. — Кожен вельможний пан має великий почет, великі маєтки і платить тільки великі проценти. Я посоромився б правити менше з наступника трону, та й ти сам міг би наказати, щоб мене побили киями й вигнали з двору, якби я зважився взяти менше...

— Коли ж ти принесеш гроші?

— Принести?.. О боги, це не під силу одній людині! Я зроблю краще — я сплачу всі твої борги, царевичу, щоб ти навіть не турбував себе такими нікчемними справами.

— Хіба ти знаєш, кому я повинен платити?

— Та ніби знаю, — відповів недбало фінікієць. — Ти хочеш послати шість талантів для східного війська; це зроблять наші банкіри в Хетемі і Мігдолі. Три таланти достойному Нітагерові і три — достойному Патроклові; це ми зробимо на місці. А Сарі та її батькові Гедеонові я можу виплатити через того паршивого Азарію... Так навіть буде краще, а то вони ошукали б тебе при розрахунках.

Рамзес нетерпляче заходив по кімнаті. — Отже, я мушу дати тобі розписку на тридцять талантів?

— Яку розписку? Нащо розписку? Що я буду з нею робити? Ти, царевичу, віддаси мені в оренду на три роки свої маєтки в номах: Такенс, Сес, Неха-Мент, Неха-Пеху, в СебтГет і в Табу.

— В оренду? — перепитав царевич. — Це мені не подобається...

— А як же я поверну свої гроші... свої тридцять талантів?

— Чекай! Я повинен спершу запитати своїх доглядачів, скільки прибутку на рік дають ці маєтки.

— Нащо ти маєш, найясніший царевичу, завдавати собі стільки клопоту. Що знає доглядач? Нічого він не знає, повір чесному фінікійцеві! Кожного року бувають різні врожаї й різні прибутки. Я можу зазнати збитків на цьому ділі, а хіба доглядач тоді поверне мені мої гроші?

— Бачиш, Дагоне, мені здається, що ці маєтки дають куди більше, ніж десять талантів на рік...

— Царевич не хоче мені вірити?.. Добре! Я з твого наказу можу відступити маєтки в Сесі. Невже ти ще не віриш в мою щирість? Ну, гаразд, відступлю ще Себт-Гет... Але до чого тут доглядач? Він вчитиме розуму царевича? О Ашторет! Я б утратив сон і апетит, якби якийсь доглядач, підданець і раб, посмів давати поради моєму милостивому панові. Тут потрібний тільки писар, який напише, що ти, найясніший ерпатре, віддаєш мені в оренду на три роки маєтки в такому й такому номі. І ще потрібні шістнадцять свідків, що ти удостоїв мене такої честі... Але навіщо слугам знати, що їхній пан позичає в мене гроші?..

Царевич, якому вже все це набридло, знизав плечима.

— Завтра, — мовив він, — принеси гроші й приведи писаря та свідків. Я не хочу більше про це думати.

— Ах, які мудрі слова! — вигукнув фінікієць. — Живи вічно, найясніший володарю...

Розділ дев'ятий

На лівому боці Нілу, на околиці північного передмістя Мемфіса, лежав маєток, який наступник трону подарував Сарі, доньці іудея Гедеона.

Це була квадратна ділянка землі, моргів на тридцять п'ять; з даху будинку її всю було видно як на долоні. Садиба лежала на схилі пагорка чотирма ярусами. Два найбільші нижні яруси щороку заливала нільська вода, там вирощували збіжжя й городину. На третьому ярусі, куди повінь не завжди доходила, росли пальми, смоковниці та інші плодові дерева. Четвертий, верхній, ярус був засаджений маслинами, виноградом, горіхами та каштанами, серед яких стояв будинок.

Будинок був дерев'яний, двоповерховий, як звичайно, з терасою, над якою здіймався полотняний намет. Внизу жив чорний раб Рамзеса, вгорі — Сара з своєю родичкою і служницею Тафет. Будинок був обгороджений муром з невипаленої цегли, а за ним, трохи віддалік, стояли хліви для худоби й мазанки, де жили слуги й доглядачі.

Покої Сарі були невеликі, але гарно прибрані. На підлозі лежали килими, на вікнах і дверях висіли різнобарвні смугасті завіси. Були там різьблені лежа й крісла, інкрустовані скрині для одягу, на одній і на трьох ніжках, а на них вазони з квітами, високі глеки для вина, шкатулки з пляшечками пахощів, золоті й срібні чарки та келихи, фаянсові вази й миски, бронзові світильники. Кожна, навіть найменша річ з меблів чи посуду була оздоблена різьбою або кольоровими візерунками, кожне вбрання — гаптуванням і торочками.

Вже десять днів жила в цій схованці Сара, від страху й сорому криючись від людей, так що майже ніхто з челяді досі її не бачив. У своїм завішенім покої вона шила, ткала полотно на маленькому верстаті або плела вінки з живих квітів для Рамзеса. Інколи дівчина виходила на терасу і, обережно розсунувши запону полотняного намета, дивилась на Ніл, де було повно човнів, у яких веслярі співали веселих пісень, або, підвівши очі, з тривогою поглядала на сірі пілони царського палацу, що височів на другому боці Нілу, мовчазний і похмурий. А потім вона знову верталася до своєї роботи і кликала Тафет.

— Сиди тут, біля мене, — казала вона, — що ти там робиш унизу?

— Садівник приніс фрукти, а з міста прислали хліб, вино й птицю; я мусила, це прийняти.

— Сиди тут і розмовляй зі мною, бо мені страшно.

— Дурненьке ти дівча! — відповідала, сміючись, Тафет. — До мене першого дня теж страх виглядав з кожного кутка, але як вийшла за мур, все минуло. Кого мені тут боятись, як усі падають переді мною на коліна? А перед тобою, то вже, мабуть, ставали б на голови!.. Вийди в сад, там гарно, як у раю. Заглянь у поле, подивися, як жнуть пшеницю. Сядь у різьблений човен; перевізники сохнуть з нудьги, хочуть тебе побачити й повозити по Нілу.

— Я боюсь...

— Чого?

— Хіба я знаю?.. Поки шию, мені здається, що я в нашій долині і що ось-ось прийде батько. А як вітер відгорне завісу на вікні і я побачу згори цей великий-великий край — мені ввижається... знаєш що? Що мене схопив яструб і заніс у своє гніздо на скелі, звідки зійти не можна...

— Ех, ти! Якби ти бачила, яку ванну прислав сьогодні царевич, — мідну ванну!.. А який триніг для вогнища, які горщики й рожни!.. Щоб ти знала, я сьогодні посадила дві квочки, незабаром у нас будуть курчата...

Після заходу сонця, коли ніхто не міг її бачити, Сара ставала сміливіша. Вона виходила на терасу й дивилася на Ніл. Коли вдалині з'являвся човен, освітлений смолоскипами, що кидали на чорну воду вогнисто-криваві смуги, Сара обома руками притискала своє бідне серце, що тріпотіло, мов спіймана пташка.

Це плив до неї Рамзес, і Сара сама не розуміла, що з нею діється. Чи це радість перед зустріччю з красенем, якого вона покохала в рідній долині, чи тривога, що знов побачить великого пана й володаря, який її бентежив.

Якось, саме перед суботою, вперше, відколи Сара оселилася в цьому маєтку, до неї прийшов батько. Сара з плачем кинулась до нього, сама обмила йому ноги і покрипила голову пахощами, вкриваючи батька поцілунками. Гедеон був немолодий уже чоловік, з суворими рисами обличчя. На ньому була довга, по кісточки, сорочка, внизу оздоблена барвистою мережкою, а поверх неї жовтий каптан без рукавів, що, мов накидка, спадав на груди й на спину. Голову прикривала невелика гостроверха шапочка.

— Ти тут! Ти тут! — вигукувала Сара, знову осипаючи поцілунками батькові руки й голову.

— Я й сам дивуюсь, що я тут! — сумно відповів Гедеон. — Я крався по саду, мов злодій: Дорогою з Мемфіса мені здавалося, що всі зустрічні єгиптяни показують на мене пальцями, а кожен єврей плює.

— Але ж ти, батьку, сам віддав мене царевичеві!.. — мовила стиха Сара.

— Віддав, бо що я мав робити? Зрештою мені так тільки здається, Що на мене показують пальцями і плюють. Єгиптяни, які мене знають, кланяються тим нижче, чим вище стоять самі. Відколи ти живеш тут, наш пан Сезофріс не раз казав, що треба розбудувати мій дім; пан Хаїрес подарував бочку найкращого вина, а сам найдостойніший наш номарх прислав довіреного слугу запитати, як твоє здоров'я та чи не пішов би я до нього управителем?

— А євреї? — спитала Сара.

— Що євреї?.. Вони знають, що я згодився не з доброї волі. Ну, а проте кожен хотів би, щоб і над ним вчинили таке насильство. Хай нас усіх бог розсудить. Скажи краще, як тобі тут живеться?

— На лоні Авраама не буде їй краще, — озвалася Тафет. —

Цілий день, приносять нам садовину, вино, м'ясо, хліб — чого тільки душа забажає. А яка в нас ванна! Вся мідна... А яке кухонне начиння!..

— Три дні тому, — перебила її Сара, — був у мене фінікієць Дагон. Я не хотіла його бачити, але він так наполягав...

— Він дав мені золотий перстень, — втрутилась Тафет.

— А мені сказав, — мовила Сара, — що він орендар у мого пана. Подарував мені два браслети на ноги, перлові сережки і шкатулку пахощів з країни Пунт.

— За що ж він тобі це подарував? — спитав батько.

— Не знаю. Він просив тільки, щоб я добре до нього ставилася й інколи казала моему панові, що Дагон — його найвірніший слуга.

— Ти дуже скоро збереш цілу скриню сережок і браслетів, — мовив, усміхаючись, батько. — Ох, — додав він, помовчавши, — швидше збирай багатство, і тікаймо до нашої землі, бо нам тут завжди буде лихо. Лихо, коли зле, а ще більше лихо, коли добре.

— А що на це скаже мій пан? — сумно спитала Сара. Батько похитав головою.

— Не мине й року, як твій пан покине тебе, а інші йому допоможуть. Якби ти була єгиптянка, він узяв би тебе в свій дім, але єврейку...

— Покине?.. — повторила Сара, зітхнувши.

— Навіщо журитись тим, що буде: все в руках божих! Я прийшов, щоб побути з тобою в суботу.

— А в мене є чудова риба, м'ясо, коржі й кошерне вино, — швидко докинула Тафет. — В Мемфісі я купила семисвічник і воскові свічки. В нас буде краща вечерея, ніж у самого пана Хаїреса.

Гедеон вийшов з донькою на терасу. Коли вони залишилися вдвох, він сказав:

— Тафет розказувала мені, що ти весь час сидиш у своєму покої. Чому? Треба виходити хоч у сад.

Сара здригнулась.

— Я боюсь, — шепнула вона.

— Чого ж тобі боятися свого саду? Ти ж тут пані, велика пані...

— Раз я вийшла в сад удень... Мене побачили якісь люди і почали перемовлятися між собою: "Дивіться, це та єврейка наступника трону, через яку запізнюється розлив Нілу".

— Дурні вони, — відповів Гедеон. — Хіба це вперше розлив Нілу запізнюється на цілий тиждень? Ну то виходь поки що вечорами.

Сара здригнулась ще дужче.

— Не хочу, не хочу!.. — скрикнула вона. — Якось я вийшла ввечері туди, де ростуть маслини. Раптом на бічній стежці, мов тіні, з'явилися дві жінки. Я злякалась і хотіла втекти.

Тоді одна з них, молодша й нижча на зріст, схопила мене за руку, кажучи: "Не тікай, ми хочемо на тебе подивитись". А друга, старша й вища, зупинилася за кілька кроків від мене й глянула мені в очі... Ой батьку, я думала, що скам'янію!.. Що то була за жінка... що за погляд!..

— Хто ж це міг бути? — спитав Гедеон.

— Та старша схожа була на жрицю.

— І нічого тобі не сказала?

— Нічого. Тільки, коли вони вже пішли і зникли за деревами, я почула голос, певне, старшої, яка промовила: "Вона й справді гарна..."

Гедеон замислився.

— Може, то були якісь вельможні пані з двору фараона? — мовив він.

Сонце сідало, і на обох берегах Нілу зібрались великі юрби людей, що нетерпляче дожидали сигналу про розлив, який і справді запізнився. Вже два дні віяв вітер з моря, і річка позеленіла; вже сонце поминуло зірку Сотіс, але вода в жрецькому колодязі в Мемфісі не піднялась і на палець. Люди непокоїлись, тим більше що, як сповіщали, у Верхньому Єгипті розлив почався вчасно і начебто мав бути навіть більший, ніж звичайно.

— Що ж затримує Ніл під Мемфісом? — запитували стурбовані хлібороби, з хвилюванням очікуючи сигналу.

Коли на небі заблимали перші зорі, Тафет накрила стіл в їдальні білою скатертю, поставила свічник, засвітила в ньому сім свічок, присунула три стільці й оголосила, що зараз подасть суботню вечерю.

Тоді Гедеон покритив голову і, піднявши над столом руки, мовив, дивлячись у небо:

— Боже Авраама, Ісаака й Іакова, ти, що вивів народ наш з землі єгипетської, ти, що дав вітчизну невільникам і вигнанцям, ти, що уклав вічний союз з синами Іуди... Боже Єгова, боже Адонай, дозволь нам спожити без гріха плоди ворожої землі, врятуй нас від смутку й страху, що огортають нас тут, і поверни на береги Іордану, які ми залишили на славу тобі...

Раптом з-за муру долинув голос:

— Вельможний Тутмос, найвірніший слуга його святості фараона й наступника трону...

— Хай живуть вони вічно!.. — озвалося кілька голосів із саду.

— Вельможний пан, — вів далі перший голос, — посилає свій привіт найкращій троянді Лівану.

Коли він замовк, залунали звуки арфи і флейти.

— Музика! — вигукнула Тафет, плещучи в долоні. — Ми святкуватимемо суботу з музикою.

Сара та її батько, спершу налякані, засміялися й сіли до столу.

— Хай собі грають, — мовив Гедеон, — їхня музика не зіпсує нам апетиту.

Флейта й арфа програли вступ, а тоді тенор заспівав:

— "Ти найвродливіша за всіх дівчат, що дивляться на себе в води Нілу! Волосся твоє чорніше за пір'я крука, очі лагідніші від очей лані, що тужить за своїм козеням. Стан твій стрункий, як пальма, а лотос заздрить твоїй чарівній красі. Перса твої — як виноградні грона, що їх соком упиваються царі".

Знов залунали звуки арфи й флейти, і голос співав далі:

— "Прийди, відпочинь у саду. Слуги твої принесуть келихи і різні напої! Прийди, відсвяткуємо цю ніч і світанок, що по ній настане. В затінку моїм, в затінку смоковниці, що родить солодкі плоди, твій коханець спочине біля тебе з правого боку, а ти напоїш його і будеш покійна всім його бажанням..."

І знову арфа й флейта, а за ними — знову спів:

— "Я мовчазної вдачі, ніколи не розказую того, що бачу, і солодкого смаку моїх плодів не отруюю марними словами".

Розділ десятий

Раптом спів замовк, приглушений якимсь шумом і тупотом юрби, що бігла садом.

— Невірні!.. Вороги Єгипту! — кричав хтось. — Співаєте, коли всі тяжко страждають, і славите єврейку, яка чарами своїми затримала плин Нілу.

— Горе вам! — кричав інший. — Ви топчете землю наступника трону... Смерть спостигне вас і дітей ваших!

— Ми підемо, але нехай вийде до нас єврейка, ми скажемо їй про наші кривди!..

— Тікаймо!.. — крикнула Тафет.

— Куди? — спитав Гедеон.

— Нізащо! — мовила раптом Сара, і на її лагіднім обличчі спалахнув рум'янець гніву. — Хіба я не належу наступникові трону, перед яким ці люди падають ниць?

І, перше ніж батько та служниця отямилась, вона вибігла на терасу, вся в білому, і крикнула до юрби за муром:

— Ось я!.. Чого ви хочете від мене?..

Галас на хвилину стихнув, але потім знову залунали грізні голоси:

— Будь проклята, чужоземко, твій гріх затримує води Нілу!..

В повітрі просвистіло кілька камінців, кинутих навмання: один із них влучив Сарі в чоло.

— Батьку!.. — скрикнула вона, хапаючись за голову. Гедеон підхопив її на руки й виніс з тераси. У півночі видно

було голих людей у білих чепцях і фартушках, що перелазили через мур.

Внизу несамовито лементувала Тафет, а раб-негр схопив сокиру і став на дверях, попереджаючи, що розвалить голову кожному, хто наслідиться переступити поріг.

— Дайте каміння! Приб'ємо цього нубійського пса! — гукали до юрби з муру.

Та раптом галас стих, бо з глибини саду вийшов чоловік із оголеною головою, закутаний в шкуру пантери.

— Пророк!.. Святий отець!.. — зашепотіли в юрбі. Люди, що сиділи на мурі, почали стрибати вниз.

— Народе єгипетський, — мовив жрець спокійним голосом, — за яким правом ти підносиш руку на власність наступника трону?

— Там живе нечиста єврейка, яка затримує розлив Нілу!.. Горе нам!.. Злидні й голод нависли над Нижнім Єгиптом!

— Люди хиткої віри чи слабкого розуму, — мовив жрець, — де ви чули, щоб одна жінка могла спинити волю богів? Щороку, в місяці тот, Ніл починає розливатись і вода

прибуває аж до місяця хояк. Чи було колись інакше, хоч наш край завжди був повен чужоземців, а серед них часто траплялися жерці й князі, які, стогнучи в неволі і тяжкій праці, з розпачу й гніву могли накликати на нас найстрашніші прокляття. Вони напевно хотіли, щоб на наші голови впали всілякі нещастя, і не один із них віддав би життя за те, щоб сонце вранці не зішло над Єгиптом або Ніл не розлився на початку року. Ну, й що з тих молитов? Їх або не слухали на небесах, або чужі боги були безсилі проти наших. То чи ж могла ця жінка, якій у нас живеться добре, накликати нещастя, якого не могли наслати наймогутніші наші вороги?

— Святий отець каже правду!.. Мудрі слова пророка! — озвалися в юрбі.

— А все-таки Мойсей, єврейський вождь, наслав мор і тьму на Єгипет!.. — заперечив один голос.

— Хто це сказав, нехай виступить наперед! — крикнув жрець. — Викликаю його, нехай вийде, якщо він не ворог єгипетського народу.

Юрба зашуміла, мов вітер, що лине здалеку, серед верховіття дерев, але наперед не вийшов ніхто.

— Істинно кажу вам, — вів далі жрець, — між вами шастають лихі люди, ніби гієни в овечій отарі. Вони не журяться вашою бідой, а хочуть підбурити вас, щоб ви зруйнували дім наступника трону і вчинили бунт проти фараона. Якби вдався їхній підлий намір, а з ваших грудей полилася б кров, ці люди сховалися б від списів, як зараз ховаються від мого виклику.

— Слухайте пророка! Хвала тобі, чоловіче божий! — кричали люди, схиляючи голови. Найпобожніші впали навколішки.

— Слухай мене, народе єгипетський! За твою віру в слова жерця, за послух фараонові й наступникові трону, за шану, яку ти віддаєш слугі божому, на тебе зійде ласка богів. Ідіть, люди, з миром додому. Може, ви ще не встигнете зійти з цього пагорка, як Ніл почне прибувати...

— Хай буде так!..

— Ідіть!.. Що більша буде віра й побожність ваша, то швидше побачите ви знамення ласки...

— Ходім!.. Ходім!.. Будь благословенний, пророче, сине пророків!

Люди почали розходитись, цілуючи одяг жерця. Раптом хтось вигукнув:

— Чудо!.. Вершиться чудо!..

— На башті в Мемфісі запалили вогні... Ніл прибуває!.. Дивіться, дивіться, спалахують нові вогні! До нас справді промовляв великий святий! Хай він живе вічно!..

Люди повернулись до жерця, але він уже зник у пільмі.

Юрба, ще недавно збурена, а хвилину тому здивована й охоплена вдячністю, вмить забула про свій гнів і про жерця чудотворця. Людей поійняла шалена радість; усі кинулись на берег Нілу, Де вже палало багато вогнищ і лунав гучний спів:

— "Хвала тобі, о Ніле, о свята річка, що плинеш по нашій землі! Ти приходиш з миром, щоб дати життя Єгиптові. О боже таємничий, що розганяєш пільму, зрошуєш луки і даєш поживу німим тваринам. О дорого, що сходиш з небес, аби напоїти землю, о

покровителю хлібів, що вселяєш радість в наші хати!.. Ти володар риб, і, коли зійдеш на наші поля, жоден птах не насмілиться доторкнутись до врожаю. Ти творець пшениці й батько ячменю; ти даєш спочинок рукам мільйонів нещасних і увічнюєш наші храми".

В цей час освітлений човен наступника трону приплив з другого берега під радісні вигуки й спів. Ті самі люди, що півгодини тому хотіли вдертися в маєток царевича, тепер падали перед ним ниць або кидалися в воду, щоб цілувати весла й краї човна, який привіз сина володаря Єгипту.

Веселий, при світлі смолоскипів, Рамзес у супроводі Тутмоса ввійшов до будинку Сари. Побачивши його, Гедеон сказав Тафет:

— Я Дуже боюся за свою доньку, але ще більше не хочу зустрітись з її паном...

Він перескочив через мур і в темряві садом і нивами пішов у напрямку до Мемфіса.

На подвір'ї Тутмос гукав:

— Вітаю тебе, прекрасна Саро!.. Сподіваюсь, ти нас добре почастуєш за музик, яких я тобі прислав...

На порозі з'явилася Сара з обв'язаною головою, її підтримували негр і служниця.

— Що сталося? — спитав здивований царевич.

— Ой, жах! — скрикнула Тафет. — Невірні напали на твій дім, і один з них ударив каменем Сару...

— Які невірні?

— А ті... єгиптяни!.. — пояснила Тафет.

Царевич кинув на неї погляд, повний зневаги. Та враз його охопила лютя.

— Хто вдарив Сару?.. Хто кинув камінь?.. — крикнув він, хапаючи негра за плече.

— Ті, що на березі, — відповів невільник.

— Гей, дозорці! — гукнув царевич несамовито. — Озброїти всіх людей в маєтку і вперед на цю зграю розбійників!

Негр знову схопив свою сокиру, дозорці почали викликати челядь з халуп, а воїни з почту царевича стисли руків'я мечів.

— Ради бога, що ти хочеш робити?.. — шепнула Сара, кидаючись царевичеві на шию.

— Хочу помститись, — відповів він. — Хто кидає камінь в мою власність, той кидає камінь в мене...

Тутмос зблід і похитав головою.

— Слухай, Рамзесе, — озвався він, — а як же ти вночі впізнаєш у юрбі людей, які вчинили злочин?

— Мені однаково... Юрба це зробила — юрба й відповідатиме.

— Так не скаже жоден суддя, — спробував заспокоїти його Тутмос. — А ти ж маєш стати верховним суддею.

Царевич замислився, а його товариш казав далі:

— Подумай, що завтра сказав би наш володар, фараон?.. А яка радість була б для всіх ворогів Єгипту на сході й на заході, якби вони почули, що наступник трону мало не під стінами царського палацу нападає вночі на свій народ!..

— О, якби батько дав мені хоч половину війська, замовкли б навіки наші вороги в усіх кінцях світу!.. — шепнув царевич, тупнувши ногою.

— Врешті... згадай того селянина, який повісився... Ти жалкував тоді, що вмерла одна безневинна людина, а сьогодні... Невже ти сам схочеш убивати безвинних?..

— Годі! — глухо перебив його царевич. — Гнів мій — як жбан, повний води... Горе тому, на кого він виллється... Ходім у будинок...

Зляканий Тутмос замовк. Царевич узяв Сару за руку і вийшов з нею на другий поверх. Посадивши дівчину біля столу, на якому стояла недоїдена вечеря, і підсунувши свічник, він зірвав у неї з голови пов'язку.

— О! — вигукнув він. — Це навіть не рана, а тільки синець! Він уважно придивлявся До Сари.

— Ніколи не думав, що на тобі можуть бути синці... Це дуже змінює обличчя...

— Я вже не подобаюсь тобі? — тихо спитала Сара, підводячи на нього великі очі, повні тривоги.

— О ні... зрештою це мине.

Він покликав Тутмоса й негра і звелів розповісти, що тут сталося ввечері.

— Він нас захистив, — сказала Сара. — Став з сокирою на дверях...

— Ти так зробив? — спитав царевич раба, пильно дивлячись йому в очі.

— Чи міг я дозволити, щоб до твого дому, володарю, вдерлися чужі люди?

Царевич погладив його по кучерявій голові.

— Ти вчинив, як мужня людина, — сказав він. — Дарую тобі волю. Завтра дістанеш винагороду і можеш вертатись додому.

Негр захитався й протер очі, білки яких яскраво блищали. Потім упав на коліна і, вдаривши чолом об підлогу, вигукнув:

— Не проганяй мене від себе, володарю!..

— Добре! — відповів царевич. — Зоставайся при мені, але як вільний воїн. Саме такі мені й потрібні, — додав він, глянувши на Тутмоса. — Цей не вміє промовляти, як доглядач книгосховища, зате готовий битися...

І знов почав розпитувати про подробиці нападу; коли негр оповів йому про жерця та про чудо, яке той вчинив, царевич схопився за голову і вигукнув:

— Я найнещасніша людина в Єгипті!.. Скоро я не сховаюсь від жерців навіть у своїй постелі. Хто він? Звідки взявся?

Цього негр пояснити не міг. Він сказав тільки, що жрець виявив себе великим прихильником царевича й Сари та що нападом керували не єгиптяни, а люди, яких жрець назвав ворогами Єгипту й даремно викликав їх, щоб вийшли наперед.

— Дива!.. Дива!.. — мовив задумливо царевич, кинувшись на ложе. — Мій чорний раб — хоробрий воїн і розсудлива людина... Жрець обороняє єврейку, бо вона моя... Що це за незвичайний жрець? Народ єгипетський, який падає ниць перед собаками фараона, нападає на дім наступника трону під проводом якихось ворогів Єгипту!.. Я мушу сам це розслідувати...

Розділ одинадцятий

Скінчився місяць тот, і почався місяць паофі — друга половина липня. Вода в Нілі з зеленкуватої зробилася білою, а потім червоною і все прибувала. В царському водомірі в

Мемфісі вода піднялася заввишки майже на два людських зрости, а Ніл прибував щодня на дві п'яді. В найнижчих місцях поля вже залило, а на пагорках селяни поспіхом збирали льон, виноград і бавовну. Там, де вранці було ще сухо, надвечір уже хлюпотіли хвилі.

Здавалося, шалений, невидимий нурт бурхає в глибині ріки. Оре на ній широкі смуги, наповнює шумовинням борозни, потім на мить розгладжує поверхню води і одразу ж знов закручує її в бездонні вири.

Знов оре, знов розгладжує, закручує, жене все нові тори води, нові смуги шумовиння, і все зймає розбурхану ріку, заливаючи нові ділянки землі. Натрапивши на якусь перешкоду, вода за мить долає її, швидко рине в низину і утворює блискуче озерце там, де хвилину тому розсипалися на порох висохлі трави.

Хоч розлив ще ледве досяг третини звичайного свого рівня, все узбережжя було вже затоплене. Щогодини вода оточувала якусь маленьку садибу на пагорку, обертаючи її на острівця, який спочатку відокремлювався від інших тільки вузькою протокою; але ця протока поступово ширшала, дедалі більше відрізаючи оселю від сусідів. Не раз, хто вийшов у поле пішки, вертався додому човном.

На Нілі з'являлося чимраз більше човнів і плотів. Хто ловив рибу неводом, хто перевозив до стодоли врожай або переправляв до обори худобу, що ревла, стоячи в човні, хто плив до знайомих, щоб із сміхом та радісними вигуками повідомити (хоч це бачили всі), що Ніл прибуває. Інколи човни, що збивалися до купи, мов табун качок, розліталися в усі боки перед широким плотом, який ніс з Верхнього Єгипту вниз велетенські кам'яні брили, вирубані в прибережних каменоломнях.

Далеко навкруги розлягався плескіт прибулої води, крик сполоханого птаства і веселий спів людей. Ніл прибуває, буде багато хліба!

Цілий місяць тривало слідство в справі нападу на маєток наступника трону. Щоранку човен з урядовцями й поліцейськими припливав до якоїсь садиби. Людей відривали від праці, засипали їх підступними запитаннями, били киями, а надвечір до Мемфіса поверталось два човни: один віз урядовців, другий — в'язнів.

Таким чином виловлено було кількасот злочинців, половина з яких навіть не чула про напад, а другій половині загрожувала в'язниця або кілька років праці в каменоломнях. Проте так і не довідалися ні про ватажків нападу, ні про того жерця, який умовив юрбу розійтись.

У вдачі царевича Рамзеса поєднувалися вкрай суперечливі риси. Він був запальний, як лев, і впертий, як віл. Але разом з тим мав ясний розум і глибоке почуття справедливості.

Бачачи, що слідство, яке провадять урядовці, не дає наслідків, царевич одного дня сам поплив до Мемфіса і звелів відчинити йому в'язницю.

В'язниця, обнесена високим муром, стояла на узгір'ї і складалася з багатьох

кам'яних, цегляних і дерев'яних будівель. Та це були здебільшого ворота або житла наглядачів. В'язні сиділи в підземних печерах, видовбаних у вапняковій скелі.

Увійшовши в ворота, наступник трону побачив гурт жінок, що обмивали й годували якогось в'язня. Цей чоловік, зовсім голий, схожий на кістяк, сидів на землі; руки й ноги його були просунуті в отвори квадратної дошки, що заміняла кайдани.

— Давно цей чоловік так мучиться? — спитав царевич.

— Два місяці, — відповів наглядач.

— І довго ще йому сидіти?

— Місяць.

— Що ж він зробив?

— Образив збирача податків.

Царевич одвернувся й побачив другий гурт жінок і дітей. Серед них був і старий дід.

— А це теж в'язні?

— Ні, найясніший царевичу. Це родичі дожидають, поки їм віддадуть тіло злочинця, якого зараз мають задушити. Ось його вже ведуть на страту, — відповів наглядач. Повернувшись до гурту, він додав: — Потерпіть ще трошки, люди добрі, зараз візьмете тіло.

— Широ дякуємо тобі, милостивий пане, — відповів дід, мабуть, батько злочинця. — Ми вийшли з дому вчора ввечері, льон залишився в полі, а тут ріка прибуває!..

Царевич зблід і зупинився.

— Ти знаєш, — спитав він наглядача, — що я маю право милувати злочинців?

— Так, ерпатре, — відповів наглядач, вклоняючись, а потім додав: — По закону, на спомин про твої відвідини, сине сонця, злочинці, покарані за образу релігії або держави, що добре поводитись у в'язниці, повинні дістати деякі пільги. Список цих людей буде покладено до ніг твоїх протягом місяця.

— А той, якого зараз мають задушити, не має права скористатися з моєї ласки?

Наглядач розвів руками й мовчки схилив голову.

Вони рушили далі і пройшли кілька дворів. У дерев'яних клітках, на голій землі, в тісноті сиділи злочинці, покарані ув'язненням. З одного будинку долинав несамопитий крик: там били в'язня, щоб витягти зізнання.

— Я хочу побачити людей, обвинувачених у нападі на мій маєток, — мовив глибоко вражений царевич.

— Їх тут понад триста, — відповів наглядач.

— Вибери найбільш винних, на твій погляд, і допитай їх тут при мені. Я не хочу тільки, щоб вони мене впізнали.

Царевичу відчинили приміщення, де провадив допит слідчий, Рамзес звелів йому зайняти звичне місце, а сам сів за колоною.

Незабаром почали по одному з'являтися обвинувачені. Всі вони були худі, оброслі довгими бородами й волоссям, а в їхніх очах світилось тихе божевілля.

— Дутмозо, — мовив слідчий, — розкажи, як ви напали на дім найяснішого

ерпатра.

— Скажу правду, як на суді Осіріса. Це було ввечері того дня, коли мав початись розлив Нілу. Моя жінка каже мені; "Ходім, старий, на гору. Звідти швидше можна побачити сигнал у Мемфісі". Отож пішли ми на гору, звідки легше побачити сигнал у Мемфісі. Тут до моєї жінки підійшов якийсь воїн і каже: "Ходім зі мною в цей сад, може, знайдемо там виноград або ще щось". Отож моя жінка пішла в сад з тим воїном, а я страшенно розсердився і заглядав туди через мур. Чи кидали вони каміння в дім царевича, я сказати не можу, бо в темряві за деревами нічого не бачив.

— Як же ти міг відпустити свою жінку з воїном? — запитав: урядовець.

— А що ж я мав робити, ваша милість? Я ж тільки простий селянин, а він воїн його святості.

— А ти бачив жерця, який до вас промовляв?

— То був не жрець, — відповів селянин переконано. — То, певне, був сам бог Нум, бо вийшов із стовбура смоковниці і в нього була бараняча голова.

— Ти бачив, що в нього бараняча голова?

— Я добре не пам'ятаю, ваша милість, чи я сам бачив, чи мені так казали люди. Очі мені заслала тривога за мою жінку.

— Ти кидав каміння в сад?

— Навіщо ж би я кидав, володарю життя й смерті? Якби я влучив у жінку, то мав би потім клопоту на цілий тиждень, а якби в воїна, то дістав би так кулаком у живіт, що й язика висолопив би. Адже я тільки селянин, а він воїн безсмертного володаря нашого.

Наступник трону подав знак з-за колони. Дутмозу вивели і ввели Анупу. Це був низький, присадкуватий чоловік. На спині в нього ще червоніли смуги від київ.

— Розкажи, Анупо, — почав знов слідчий, — що ти знаєш про напад на сад наступника трону?

— Око сонця, — відповів селянин, — вмістилище мудрості! Ти знаєш добре, що я нападу не чинив. Тільки прийшов до мене сусід і каже: "Анупо, ходім на гору, бо Ніл прибуває". А я кажу: "Невже прибуває?" А він каже: "Ти дурніший за осла, бо навіть осел почув би музику на горі, а ти не чуєш".

Я йому й відповідаю: "Я дурний, бо не вчився писати, але, дозволь сказати: музика — це одне, а повинь — зовсім інше". А він на те: "Якби не було повені, чого ж би люди раділи, грали й співали". Ну, ваша справедливість, пішли ми на гору, а там уже музик розігнали й кидають у сад каміння...

— Хто кидав?

— Я не розібрав. Ці люди не схожі були на селян, а швидше на нечистих парасхитів, що розтинають мерців для бальзамування.

— А жерця бачив?

— З дозволу вашої мудрості, то був не жрець, а, певно, якийсь дух, що стереже дім наступника трону (хай він живе вічно!).

— Чому дух?

— Бо часом я його бачив, а часом він десь зникав.

— Може, його люди заступали?

— Звісно, часом заступали люди... Але він ставав то вищий, то нижчий.

— Може, він піднімався на пагорок і спускався з нього?

— Мабуть, що піднімався і спускався, а може, це він то виростав, то зменшувався.

Адже це був великий чудотворець. Тільки він сказав: "Зараз Ніл розіллється", — і Ніл почав розливатися.

— А каміння ти кидав, Анупо?

— Як би я насмівся кидати каміння в сад наступника трону? Адже я простий селянин, і рука б відсохла мені по лікоть за таке блюзнірство.

Царевич наказав припинити допит. Коли вивели обвинувачених, він запитав слідчого:

— То ці люди належать до найбільш винних?

— Так, володарю, — відповів слідчий.

— Тоді сьогодні ж треба звільнити всіх. Не можна кидати людей у в'язницю за те, що вони хотіли побачити, чи почав розливатися священний Ніл, або за те, що слухали музику...

— Найвища мудрість промовляє твоїми устами, ерпатре, — мовив слідчий. — Мені наказали знайти найбільш винних, і я вибрав тих, яких знайшов. Але я не маю права випустити їх на волю.

— Чому?

— Поглянь, найясніший царевичу, на цю скриню. Вона повна папірусів, на яких списані акти цієї справи. Суддя в Мемфісі щодня одержує рапорт про її хід і доповідає його святості. На що ж обернеться праця стількох учених писарів і великих мужів, якщо обвинувачених випустити на волю?

— Але ж вони не винні! — вигукнув царевич.

— Напад був, отже, був і злочин. Де є злочин — повинні бути й злочинці, а хто потрапив у руки влади і записаний в актах, той не може піти без якихось наслідків. У шинку людина п'є і платить; на ярмарку щось продає і одержує гроші; на полі сіє і жне; в гробницях дістає благословення від померлих предків. То як же може бути, щоб хтось, прийшовши до суду, повернувся ні з чим, немов мандрівник, що зупиняється на півдорозі й повертає стопи свої додому, не досягнувши мети?

— Мудрі твої слова, — мовив царевич. — Скажи мені, а його святість фараон теж не має права звільнити цих людей?

Слідчий схрестив руки на грудях і похилив голову.

— Він, рівний богам, може зробити все, що схоче: може звільнити обвинувачених, навіть злочинців, може навіть знищити акти справи, хоч, якби так вчинила звичайна людина, це було б святотатством.

Царевич попрощався з слідчим і наказав наглядачеві, щоб на його кошт краще годували обвинувачених в нападі. Потім, роздратований, він поплив на другий берег річки, яка розливалася все ширше, до палацу, просити фараона, щоб той припинив цю злочасну справу.

Проте того дня у його святості фараона було багато релігійних церемоній та рад з міністрами, і царевичу не пощастило його побачити. Тоді він звернувся до верховного писаря, який після військового міністра мав найбільший вплив при дворі фараона. Цей старий сановник, жрець одного з храмів Мемфіса, прийняв царевича ввічливо, але холодно і, вислухавши його, відповів:

— Дивуюся, що ти, найясніший царевичу, зважуєшся турбувати нашого володаря такими справами. Це так само, якби ти просив не нищити сарани, що сіла на поле.

— Але ж ці люди не винні!..

— Ми не можемо цього знати. Винні вони чи не винні — встановлює закон і суд. Одне для мене цілком очевидне: держава не може допустити, щоб нападали на чийсь сад, а надто, щоб посягали на власність наступника трону.

— Слова твої справедливі, але де ж винні? — запитав царевич.

— Де немає винних, там принаймні мають бути покарані. Не провина, а кара за злочин навчає інших, що цього робити не можна.

— Я бачу, — перебив наступник трону, — що ти, достойний писарю, не підтримаєш мого прохання перед його святістю.

— Мудрість плине з уст твоїх, ерпатре, — відповів сановник. — Ніколи я не дам нашому володарю поради, яка могла б похитнути авторитет влади.

Царевич повернувся до себе засмучений і здивований. Він розумів, що кільком сотням людей заподіяно велику кривду, і бачив, що не може їх порятувати, як не міг би витягти людину, на яку впав обеліск або колона храму.

"Надто слабкі мої руки, щоб піднести це громаддя", — думав царевич з болем у серці. Вперше він відчув, що є сила, незмірно більша від його волі, — інтереси держави, які визнає навіть всемогутній фараон і перед якими мусить схилитися й він, наступник трону.

Запала ніч. Рамзес наказав слугам нікого не приймати; він самотньо ходив по терасі свого палацу і думав:

"Який жах!.. Там переді мною розступилися непереможні полки Нітагера, а тут наглядач в'язниці, слідчий і верховний писар заступили мені дорогу... Хто вони такі? Нікчемні слуги мого батька (хай він живе вічно!), який будь-коли може звести їх до стану рабів або заслати в каменоломні. Але чому мій батько не може помилувати невинних?.. Держава так хоче!.. А що таке держава?.. Що вона їсть, де спить, де її руки й меч, якого всі бояться?.."

Він глянув у сад і між деревами, на вершині пагорка, побачив обриси двох велетенських пілонів, на яких палали смолоскипи варти. Йому спало на думку, що ця варта ніколи не спить, а пілони ніколи не їдять і, однак, вони існують. Одвічні пілони, могутні, як володар, що їх спорудив, — Рамзес Великий.

Зрушити ці будівлі й сотні до них подібних; ввести в оману цих вартових і тисячі інших, які охороняють безпеку Єгипту; піти проти законів, які встановив Рамзес Великий та інші володарі, ще могутніші, ніж він, законів, яким віддавали свою шану двадцять династій...

В уяві царевича, вперше в житті, почало вимальовуватись якесь невиразне, але велетенське поняття — держава. Держава — це щось величніше від храму в Фівах, щось більше від піраміди Хеопса, щось древніше від підземелля Сфінкса, щось міцніше за граніт... В цій неосяжній, хоч і невидимій, будові люди — мов мурашки в розколинні скелі, а фараон — мов мандрівний будівничий, що ледве встигає вмурувати в стіну один камінь і вже йде далі. А стіни зростають з покоління в покоління, й будова триває...

Ще ніколи він, царський син, не почував себе таким нікчемним, як в цю хвилину, коли його погляд блукав у нічній пітьмі понад Нілом, між пілонами царського палацу і невиразними, але величними громадами мемфіських храмів.

Раптом з-за дерев, гілля яких сягало аж до тераси, озвався голос:

— Я знаю твою гризоту і благословляю тебе. Суд не звільнить обвинувачених селян. Але справу їхню буде припинено й вони повернуться з миром до своїх осель, якщо доглядач твого маєтку не з'явиться на суд.

— То це мій доглядач подав скаргу?.. — спитав здивований царевич.

Так, він подав її від твого імені. Але якщо він не прийде на суд, не буде потерпілого, а де нема потерпілого, немає й злочину. Кущі зашелестіли.

— Чекай! — гукнув Рамзес. — Хто ти?

Ніхто не відповів. Царевичу лише здалося, ніби в смугі світла від смолоскипа, що горів на другому поверсі, майнула голена голова й шкура пантери.

— Жрець?.. — шепнув царевич. — Чого ж він ховається?.. Але в ту ж мить йому спало на думку, що цей жрець може

тяжко поплатитися за раду, яка перешкодить вчинити акт правосуддя.

Розділ дванадцятий

Більшу частину ночі Рамзес провів у гарячковому маренні. То йому ввижалася держава у вигляді величезного лабіринту з грубезними стінами, що їх ніяк не можна пробити, то він бачив жерця, котрий одним мудрим словом підказував йому, як вибратися з цього лабіринту. Так несподівано постали перед ним дві сили: інтереси держави, яких він досі не розумів, хоч був наступником трону, та жерці, яких він хотів зламати й зробити своїми слугами.

Це була важка ніч. Царевич кидався на ложі й запитував себе, чи не був він досі сліпим і тільки сьогодні прозрів, щоб побачити свою нерозважність і нікчемність? Зовсім в іншому світлі ввижалися йому в ці хвилини і перестороги матері, і стриманість батька у виявленні своєї царської волі, й навіть суворість міністра Гергора.

"Держава й жерці!.." — бурмотів царевич крізь сон, обливаючись холодним потом.

Тільки боги на небі знають, що сталося б, якби встигли розвинутися й дозріти думки, які народилися цієї ночі в душі царевича. Може, ставши фараоном, він був би одним із найщасливіших і панував би довше за інших володарів? Може, ім'я його, вирізьблене в підземних і наземних храмах, дійшло б до нащадків, овіяне вічною славою? Може, він і його династія не втратили б трону і Єгипет уникнув би великого потрясіння в найтяжчі для нього часи?

Але ранкове світло розвіяло примари, що витали над розпаленою головою

царевича, а події наступних днів уже змінили його уявлення про непохитність державних інтересів.

Те, що царевич побував у в'язниці, дало свої наслідки для обвинувачених. Слідчий негайно подав рапорт верховному судді, суддя вдруге переглянув справу, сам допитав кількох обвинувачених і за кілька днів більшість їх звільнив, а над рештою негайно призначив суд.

Коли ж позивач від імені потерпілого царевича не з'явився до суду, хоч його викликали в судовій залі й на ринку, справу про напад було припинено і всіх обвинувачених випущено на волю.

Правда, один із суддів зауважив, що за законом доглядача царевичевого маєтку треба судити за подання фальшивої скарги, і якщо провину його буде доведено, призначити йому таку саму кару, яка загрожувала обвинуваченим селянам. Але це зауваження обійшли мовчанням.

Доглядач маєтку, висланий царевичем до ному Такенс, зник з очей суддів, а незабаром десь поділася й скриня з документами у справі про напад.

Довідавшись про це, царевич Рамзес пішов до верховного писаря і з усміхом запитав:

— Ну що ж, достойний писарю, невинних звільнено, акти їхньої справи по-блюзнірському знищено і, незважаючи на це, авторитет влади анітрохи не похитнувся?

— Найясніший царевичу, — відповів холодно верховний писар, — я не думав, що однією рукою ти подаєш скарги, а другою забираєш їх назад. Тебе образила юрба, і ми повинні були її покарати. Але якщо ти простив образу, — держава нічого не має проти.

— Держава!.. Держава!.. — повторив царевич. — Держава — це м и, — додав він, примруживши очі.

— Так, держава — це фараон і... його найвірніші слуги, — відповів верховний писар.

Цієї розмови з високим сановником було досить, щоб у свідомості царевича стерлося щойно народжене, ще невиразне уявлення про значення "держави" та її могутність. Виходить, держава — це не одвічна непохитна будівля, до якої кожен фараон повинен додавати по каменю своїми славними діяннями, а швидше купа піску, яку кожен володар пересипає, як йому заманеться. В державі немає тих тісних дверей, званих законами, проходячи якими, кожен мусить схилити голову, хто б він не був: простий селянин чи наступник трону. В цій будівлі є різні ходи й виходи: вузькі для малих і слабких, дуже широкі й зручні — для сильних.

"Коли так, — подумав царевич, — я заведу в державі такий порядок, який мені до вподоби!.."

В цю мить він згадав двох людей — звільненого негра, який, не чекаючи наказу, ладен був віддати життя за власність царевича, і незнайомого жерця.

"Якби я мав більше таких, як вони, волю мою шанували б і в Єгипті, і за його межами", — подумав царевич. Його охопило непоборне бажання знайти цього жерця.

Це, напевно, був той самий, що стримав юрбу від нападу на дім царевича. Він не тільки чудово знав закони, а й умів керувати натовпом.

— Неоціненна людина!.. Я мушу його знайти...

З цього дня Рамзес у невеличкому човні з одним веслярем почав об'їжджати селянські мазанки поблизу свого маєтку. У туніці і великій перуці, з тичкою, на якій були поділki, він скидався на мірника, що стежить за розливом Нілу.

Селяни охоче пояснювали йому, як змінюється поверхня ґрунту від повені, і принагідно просили, щоб влада винайшла якийсь легший спосіб черпання води, аніж журавель з відром. Вони оповідали також про напад на садибу царевича, але не знали людей, які кидали каміння. Згадували й жерця, якому пощастило умовити юрбу розійтись, але хто він — також не знали.

— Є тут, — сказав один селянин, — у нашій околиці жрець, який лікує очі, є й такий, що гоїть рани та складає поламані руки й ноги. Є кілька жерців, які вчать читати й писати; є один такий, що грає на подвійній флейті, і навіть добре грає. Але того, що з'явився в саду наступника трону, серед них немає, і вони самі про нього нічого не знають. Напевно, то був бог Нум або якийсь інший дух, що охороняє царевича, — хай він живе вічно й хай завжди має добрий апетит.

"А може, це й справді якийсь дух?" — подумав Рамзес. В Єгипті скоріше можна було зустріти злого чи доброго духа, аніж, скажімо, діждати дощу.

Вода в Нілі з червоної стала коричнева, а в серпні, в місяці гатор, досягла половини свого найвищого рівня. В надбережних греблях відкрили шлюзи, і вода ринула в канали й наповнила велетенське штучне Мерідове озеро у провінції Фаюм, що вславилася чудовими трояндами. Нижній Єгипет скидався на морську затоку, рясно всіяну пагорками, на яких височіли будинки, оточені садами. Сполучення по суходолу зовсім припинилось, і на воді снувала така сила білих, жовтих, червоних і коричневих човнів, що здавалося, ніби Ніл всипаний осіннім листям. У найвищих місцях кінчали збирати бавовну, вдруге косили конюшину, а в садах уже збирали плоди тамаринду й оливки.

Одного дня, пливучи повз залиті водою садиби, царевич помітив там якийсь незвичайний рух. На одному з тимчасових острівців, де за деревами, чути було крик жінок.

"Певно, хтось умер..." — подумав царевич.

Від другого острівця відпливало кілька човнів, навантажених збіжжям і худобою, а селяни, що стояли біля своїх мазанок, проклинали людей у човнах і погрожували їм.

"Сусіди посварились", — сказав собі царевич.

В кількох дальших садибах було спокійно, але їхні мешканці, замість того щоб працювати або співати, мовчки сиділи на землі.

"Мабуть, уже скінчили роботу й відпочивають".

Аж тут від іншої садиби відплив човен з дітьми, що голосно плакали, а якась жінка, увійшовши по пояс у воду, вимахувала кулаками.

"Везуть дітей до школи", — подумав Рамзес.

Проте всі ці події його зацікавили.

З сусіднього острівця знову долинув крик. Царевич прикрив очі від сонця рукою і побачив простертого на землі чоловіка, якого бив кием негр.

— Що це там робиться? — спитав Рамзес весляра.

— Хіба ви не бачите, пане, — б'ють бідолашного селянина, — відповів весляр сміючись. — Певно, чимсь провинився — от його й лупцюють.

— А ти ж хто?

— Я?.. — мовив згорда весляр. — Я вільний рибалка. Віддам, що належить з улову, його святості і можу плавати по всьому Нілу від перших порогів аж до моря. Рибалка — як та риба або дика качка, а селянин — мов дерево: годує своїми плодами панів і нікуди не може втекти, тільки рипить, коли доглядачі деруть з нього лико. Ого-го-го!.. Гляньте-но туди! — знов загукав рибалка. — Гей, батьку... Не випий всієї води, бо буде неврожай...

Цей веселий вигук стосувався купки людей, які робили щось незрозуміле. Кілька голих чоловіків тримали за ноги якогось селянина й занурювали його головою в воду — по шию, по плечі й, нарешті, по пояс. Біля них стояв якийсь добродій з палицею, в брудній туніці та в перуці з баранячої шкіри. Трохи далі несамовито кричала жінка, яку тримали за руки.

Биття киями було таке ж звичайне в щасливій державі фараонів, як їжа та сон. Били дітей і дорослих, селян, ремісників, воїнів, офіцерів і урядовців. Били всіх, крім жерців і найвищих сановників, бо тих уже нікому було бити. Тому царевич досить спокійно дивився, як били киями селянина, але зупинився перед чоловіком, якого занурювали в воду.

— Го-го! — сміявся тим часом весляр. — Ото напувають!.. Розбухне так, що жінці доведеться доточувати йому пояс.

Царевич звелів пристати до берега. Тим часом селянина витягли з річки, дали викашляти воду й знов схопили його за ноги, незважаючи на нелюдський крик жінки, яка з розпачу почала кусати людей, що тримали її за руки.

— Стійте! — крикнув царевич катам, які тягли селянина.

— Робіть своє діло! — загугнявив урядовець у баранячій перуці. — Хто ти, зухвальцю, що насмілюєшся...

В цю мить царевич оперішив його по голові тичкою, яка, на щастя, була легка. Проте власник брудної туніки аж сів на землю і, обмацавши голову й перуку, глянув на нападника затуманеними очима.

— Здається, — мовив він звичайним голосом, — я маю честь розмовляти з поважною особою... Хай у тебе, мій пане, завжди буде добрий настрій, і хай жовч ніколи не розливається по твоїх кістках...

— Що ви робите з цим чоловіком? — перебив його царевич.

— Ти питаєш, пане, — знов загугнявив урядовець, — як чужоземець, що не знає ні місцевих звичаїв, ані людей, з якими поводишся, так зухвало. Так от, щоб ти знав, я — збирач податків достойного Дагона, першого банкіра в Мемфісі. Коли ти й тепер не зблід, то знай, що достойний Дагон — орендар, уповноважений і приятель наступника трону (хай він живе вічно!) і що ти, як посвідчать мої люди, вчинив насильство на землі царевича Рамзеса...

— Виходить, це... — перебив його царевич, але раптом зупинився. — А по якому праву ви катуєте так селянина, що належить царевичу?

— Бо не хоче, негідник, платити податки, а царевичева скарбниця спорожніла...

Помічники урядовця, побачивши, яка біда спіткала їхнього начальника, випустили свої жертви і стояли оторопілі й безпорадні, ніби тіло з відтятою головою. Звільнений селянин знову почав випльовувати і витрушувати з вух воду, а його жінка припала до ніг визволителя.

— Хто б ти не був, — примовляла вона, простягаючи руки до царевича, — бог чи навіть посланець фараона, вислухай, яку кривду нам заподіяно. Ми — селяни наступника трону (хай він живе вічно!) і заплатили всі податки: просом, пшеницею, квітами й шкурами худоби. Але недавно приходить до нас цей чоловік і каже дати йому ще сім мірок пшениці. "По якому праву? — питається чоловік. — Я ж усі податки вже сплатив". А він валить мого чоловіка на землю, топче ногами й каже: "По такому праву, що достойний Дагон наказав". "Звідки ж я візьму, — відказує мій чоловік, — коли в нас немає ані зернини? Ми вже місяць їмо тільки насіння або корінці лотоса, та й ті тепер важко знайти, бо вельможні пани люблять бавитися його квітами".

Жінці перехопило дух, і вона заплакала. Царевич терпляче ждав, поки вона заспокоїться, а чоловік її, якого занурювали в воду, похмуро бубонів:

— Ця жінка своїм пащекуванням накличе на нас лихо. Я ж казав, що не люблю, коли жінки встряють у мої справи!

Тим часом урядовець підійшов до весляра й тихо запитав його, показуючи на Рамзеса:

— Хто цей жевжик?

— Бодай тобі язик усох! — відповів весляр. — Хіба ти не бачиш, що це має бути вельможний пан: щедро платить і добре б'є.

— Я зразу зрозумів, що це якийсь вельможа, — шепнув урядовець, — Замолоду я часто бенкетував з вельможними панам.

— Ага! Отож, мабуть, від тих бенкетів в тебе й лишилися плями на одязі, — буркнув весляр.

Жінка, виплакавшись, говорила далі:

— А сьогодні знов приходить цей писар із своїми людьми й каже до мого чоловіка: "Коли не маєш пшениці, віддай нам двох своїх синків, тоді достойний Дагон не тільки подарує тобі цей податок, а ще й платитиме щороку по драхмі за кожного..."

— Лихо мені з тобою! — гримнув на неї чоловік. — Загубиш нас усіх своїм базіканням. Не слухай її, добрий пане, — звернувся він до Рамзеса. — Як корові здається, що вона хвостом відгонить мух, так і жінка думає, що язиком віджене збирача податків. А того не знають, що обидві — дурні.

— Сам ти дурний, — перебила його жінка. — О мій пане, ясний, як сонце, з царською поставою...

— Беру вас за свідків, що ця жінка блюзнить, — півголосом мовив урядовець до своїх людей..

— О квіте пахучий! Голос твій — як звуки флейти... вислухай мене! — благала жінка Рамзеса. — Мій чоловік каже цьому урядовцеві: "Я б краще віддав вам двох бичків, якби вони в мене були, аніж моїх синів, навіть якби ви мені платили за кожного по чотири драхми на рік. Бо, як піде дитина з дому на ту службу, ніхто вже її не побачить..."

— Краще б я був захлинувся!.. Хай би риба з'їла моє тіло на дні Нілу!... — стогнав селянин. — Ти ж усе село занапастиш своїми скаргами... жінко...

Урядовець, бачачи, що його підтримує сам потерпілий, виступив наперед і знов загугнявив:

— Відколи сонце сходить над царським палацом і заходить за пірамідами, в цій країні діялися різні дива... За фараона Семемпсеса з'явилася біля піраміди Кохом дивна мара, й чума вразила Єгипет. За фараона Боетоса розступилася земля під Бубастом і поглинула силу людей. За царювання Неферхеса води Нілу одинадцять днів були солодкі, як мед. Всі бачили це, а також інші дивні речі, про які мені відомо, бо я сповнений мудрості. Але ніхто не бачив досі, щоб з води виходила якась незнана людина й забороняла збирати податки в маєтках найяснішого наступника трону...

— Мовчи, — крикнув Рамзес, — і забирайся геть! Ніхто у вас не відбере дітей, — додав він, звернувшись до жінки.

— Мені неважко забратися, — відповів урядовець, — бо я маю легкий човен і п'ятеро веслярів. Але дайте мені, ваша честь, якийсь знак для пана мого Дагона.

— Скинь перуку й покажи йому знак на своїй голові, — відповів царевич. — А Дагонові скажи, що я йому наставлю таких знаків по всьому тілу...

— Ви чуєте, яке блюзнірство? — шепнув збирач податків своїм людям, низько вклоняючись Рамзесові і задкуючи до берега.

Він сів у човен і, коли веслярі відпливли від берега на кілька десятків кроків, простяг руку й закричав:

— Щоб вас корчі за живіт вхопили, бунтівники, блюзніри!.. Зараз їду до наступника трону й розповім, що діється в його маєтках!..

Потім він схопив палицю й почав бити своїх людей за те, що вони не заступилися за нього.

— Так і тобі буде! — кричав він, погрожуючи Рамзесові. Царевич скочив у свій човен і звелів весляреві гнатися за

зухвалим службовцем лихваря. Але добродій у баранячій перуці кинув палицю і сам взявся за весла; його люди допомагали йому з таким запалом, що догнати їх було неможливо.

— Швидше сова дожене ластівку, ніж ми їх, мій ясний пане, — сказав, сміючись, весляр, Рамзесові. — Але ви, мабуть, не мірник, а офіцер, і, може, навіть з гвардії його святості, бо відразу оперіщили його по голові! Я на цьому знаюсь, сам п'ять років служив у війську й завжди бив по голові або в черево, і непогано мені жилося на світі. А як мене, було, хто звалить, я відразу бачив, що це великий пан... У нас в Єгипті (хай не оминуть його своєю ласкою боги!) страшенно тісно: місто на місті, будинок на будинку, людина на людині. Хто хоче сьак-так крутитися в цій тіснєві, мусить лупити по голові.

— Ти жонатий? — спитав його царевич.

— Пхе, як є жінка й місце на півтори душі, то жонатий, а взагалі — парубок. Адже я служив у війську й знаю, що мати жінку добре лише раз на день, і то не завжди. Заважає.

— А може б, ти пішов до мене на службу? Думаю, не пожалкував би...

— З дозволу вашої милості, я відразу зміркував, що ви могли б полком командувати, дарма що молоді. Але на службу я ні до кого не піду. Я вільний рибалка; мій дід був, перепрошую, пастухом у Нижньому Єгипті, а рід наш походить від гіксосів. Щоправда, дурні єгипетські селяни глузують з нас, але мене з того тільки сміх бере. Селянин і гіксос, з дозволу вашої милості, — це як віл і бик. Селянин може ходити за плугом чи перед плугом, але гіксос нікому не буде служити. Хіба що у війську його святості, бо то ж військо!

Весляр, розохотившись, говорив далі, але царевич уже не слухав. У голові його дедалі виразніше поставали нові для нього, дуже болючі питання. Виходить, ті острівці, що повз них він пропливав, належать до його маєтностей?.. Дивна річ, він зовсім не знав, ні де розташовані його маєтки, ні які вони. Виходить, від його імені Дагон обклав селян новими податками, а той незрозумілий рух, який він спостерігав, їдучи вздовж берега, був викликаний збиранням цих податків. Селянин, якого били на березі, певно, не мав чим заплатити. Дітей, що гірко плакали в човні, продано по драхмі за кожного на цілий рік. А жінка, що стояла по пояс у воді й сипала прокльонами, — то їхня мати.

"Жінки взагалі дуже неспокійні, — думав царевич. — Сара серед них найспокійніша, а всі інші тільки те й роблять, що торохтять, плачуть і лементують..."

Йому мимоволі спав на думку селянин, який вгамовував свою балакучу жінку. Його топили — і він не обурювався. Їй нічого не робили, а вона верещала.

"Жінки дуже неспокійні!.. — знову подумав царевич. — Навіть моя шановна матінка... Яка різниця між батьком і матір'ю! Цар і знати не хоче, що я покинув військо заради дівчини, а царицю обходить навіть те, що я взяв до свого дому єврейку... Сара найспокійніша з усіх жінок, яких я знаю, зате Тафет плеще язиком, плаче й лементує за чотирьох..."

Потім царевич згадав слова жінки селянина, що вони вже місяць не їдять хліба, тільки насіння та корінці лотоса. Насіння його — як мак, корінці — на смак ніякі. Він не зміг би цього їсти й три дні підряд. Щоправда, жерці, які лікують людей, радять міняти їжу. Ще в жрецькій школі його навчали, що треба їсти по черзі м'ясо й рибу, фініки й пшеницю, смокву й ячмінь. Але цілий місяць живитися насінням лотоса!.. Ну, а кінь, корова?.. Вони ж люблять сіно, а ячмінні кльоцки їм треба силоміць запихати в горло. Мабуть, отак і селяни люблять насіння лотоса, а пшеничні або ячмінні коржі, риба та м'ясо їм не до смаку. Зрештою, найпобожніші жерці-чудотворці теж ніколи не куштують ні м'яса, ні риби. Певно, тільки вельможі та царі потребують м'яса, як леви та орли, а селянин живиться травою, як віл.

Тільки... те занурювання в воду за податки?.. Ну, а хіба він, купаючись з товаришами, не притоплював їх чи сам не пірнав? Скільки з того було сміху! Пірнати —

це ж розвага. Що ж до київ, то хіба мало його били в школі?.. Це боляче, але, мабуть, не всім. Пес, коли його б'ють, виє і кусається, а віл навіть не оглянеться. Так само вельможному панові, коли його б'ють, може боліти, а селянин кричить лише того, щоб покричати при нагоді. Та й не всі кричать, наприклад офіцери й воїни навіть співають під киями.

Та ці мудрі міркування не могли заглушити в серці царевича легкого, але невідступного неспокою. Отже, його орендар Дагон наклав на селян новий податок, якого вони вже не могли сплатити!

В цю хвилину царевич мав на думці не так селян, як свою матір. Вона неодмінно дізнається про господарювання фінікійця. Що вона скаже на це синові? Як гляне на нього, як глузливо усміхнеться?.. Не була б вона жінка, якби не нагадала йому: "Я ж казала тобі, Рамзесе, що цей фінікієць розорить твої маєтки?.."

"Якби ці зрадники жерці, — думав царевич, — дали мені сьогодні двадцять талантів, я б завтра вигнав Дагона з моїх маєтків, моїх селян не били б киями і не занурювали б у воду, а мати не кепкувала б з мене. Десята... сота частина тих скарбів, що лежать у храмах і марно тішать ненаситні очі голомозих жерців, на цілі роки зробила б мене незалежним од фінікійців..."

В цю мить у голові Рамзеса блиснула досить дивна думка, що між селянами й жерцями існує глибокий антагонізм.

"Через Гергора, — думав він, — повісився той селянин у пустелі... Щоб утримувати жерців і храми, тяжко працюють близько двох мільйонів єгипетських селян... Якби маєтки жерців належали царській казні, мені б не довелося позичати п'ятнадцять талантів і мої селяни не терпіли б такого жорстокого гніту. Ось де джерело нещастя Єгипту і слабкості його царів!.."

Царевич розумів, що селянам заподіяно кривду, і відчув велику полегкість, знайшовши причину лиха — жерців. Йому не спадало на думку, що його висновки можуть бути помилкові й несправедливі.

Зрештою він не робив висновків, а тільки обурювався. А гнів людини ніколи не обертається проти неї самої, як голодна пантера не жере власного тіла, а, прищуливши вуха й крутячи хвостом, вистежує круг себе здобич.

Розділ тринадцятий

Поїздки наступника трону з метою розшукати жерця, який урятував Сару і йому дав добру пораду, мали несподівані наслідки.

Жерця знайти не пощастило, зате між єгипетськими селянами почали ширитись легенди про царевича.

Якийсь чоловік плавав вечорами від села до села маленьким човном і розповідав селянам, що наступник трону звільнив людей, яким за напад на його маєток загрожували роботи в каменоломнях. Крім того, царевич побив урядовця, що стягав з селян додаткові податки. Наостанку невідомий чоловік додавав, що царевич Рамзес перебуває під особливою опікою бога Амона з західної пустелі і що цей бог — його батько.

Простий люд жадібно слухав ці легенди, бо вони збігалися з фактами, а до того ж чоловік, що їх розповідав, і сам був як дух: припливав невідомо звідки й зникав невідомо куди. Царевич Рамзес не говорив з Дагоном про своїх селян, навіть не викликав його до себе. Він відчував сором перед фінікійцем, у якого змушений був позичити гроші і, можливо, ще не раз позичатиме.

Але через кілька днів після сутички царевича з писарем Дагона банкір сам завітав до нього, тримаючи щось загорнуте в руках. Увійшовши в покої царевича, він упав на коліна і, розв'язавши білу хустку, дістав прегарний золотий келих. Він був оздоблений коштовними каменями і різьбою: на підставці було зображено картину збирання й давлення винограду, а на чаші — бенкет.

— Прийми цей келих, достойний царевичу, від раба твого, — мовив банкір, — і пий з нього сто... тисячу років... доки й віку твого.

Але царевич зрозумів, що мав на меті банкір. Не доторкаючись до коштовного подарунка, він суворо промовив:

— Ти бачиш, Дагоне, багровий відблиск всередині келиха?..

— Авжеж, — відповів банкір, — як би я міг не бачити цього багрянцю, коли він свідчить, що цей келих зроблений з щирого золота?

— А я тобі кажу, що це кров дітей яких забрано в батьків, — відповів гнівно наступник трону.

Він одвернувся і вийшов з покою.

— О Ашторет! — простогнав банкір. Губи його посиніли, а руки почали тремтіти так, що він насилу зав'язав свій келих у білу хустку.

Через кілька Днів Дагон поплив із своїм келихом до маєтку Сари. Він убрався в пишній одяг, гаптований золотом, у густій бороді його була скляна кулька, з якої розтікалися, пахощі, а на голові стриміло два пера.

— Прекрасна Саро, — почав він, — хай Єгова вилле на твою родину стільки благословень, скільки води в Нілі. Адже ми, фінікійці, і ви, євреї, сусіди й брати. А я палаю до тебе таким любовним жаром, що якби ти не належала найдостойнішому володареві нашому, я б дав за тебе Гедеонові (хай буде він здоровий!) десять талантів і взяв би тебе за законну дружину. Така в мене палка вдача!..

— Хай мене бог боронить, — відповіла Сара, — щоб я зажадала іншого пана, ніж той, який у мене є. Але чому тобі, шановний Дагоне, забажалося відвідати сьогодні служницю царевича?

— Скажу тобі правду, мовби своїй дружині Фамар, яка хоч і родовита дочка Сідона і принесла мені великий посаг, але вже стара і не гідна скидати з твоїх ніг сандалі...

— В медові, що плине з твоїх уст, багато полину, — мовила

Сара.

— Хай мед буде для тебе, — вів далі Дагон, сідаючи, — а полин: хай отрує моє серце. Наш володар, царевич Рамзес (хай він живе вічно!), має уста лева і спритність яструба. Він зволив віддати мені в оренду свої маєтки, що сповнило нутро моє радістю, але він не вірить мені, і я з жалю не можу ночами спати, зітхаю і обливаю слізьми своє

ложе, на якому краще б спочивала разом зі мною ти, Саро, а не моя дружина Фамар, яка вже не може збудити в мені жадання.

— Ти не це хотів сказати, — перебила його Сара, червоніючи.

— Я вже й сам не знаю, що хочу казати, відколи побачив тебе і відколи наш пан, перевіряючи, як я хазяйную в його маєтках, побив палицею і відібрав здоров'я в мого писаря, який збирав з селян податок. А я ж збирав його не для себе, а для нашого пана. Бо не я їстиму пшеничний хліб і смокви з цих маєтків, а ти, Саро, і наш володар... Адже я дав йому гроші, а тобі — коштовні-прикраси; то чого ж нікчемні єгипетські хлопці мають розоряти нашого володаря й тебе, Саро? Щоб ти знала, як хвилюєш ти мою кров, і переконалася, що з тих панських маєтків я нічого не хочу мати, а все віддаю вам, приймай, Саро, цей келих із щирого золота, оздоблений коштовними каменями і різьбою, яка зачарувала б самих богів...

Кажучи це, Дагон вийняв з білої хустки келих, якого не прийняв царевич.

— Я навіть не хочу, Саро, — казав він далі, — щоб ти тримала цей золотий келих у своєму домі й давала з нього пити царевичу. Віддай цей келих своєму батькові Гедеонові, якого я люблю, мов брата, і скажи йому, Саро, такі слова: "Дагон, твій брат-близнюк, нещасливий орендар маєтків наступника трону, розорився. Пий, батьку мій, з цього келиха, і думай про твого брата Дагона, і благай Єгову, щоб наш володар, царевич Рамзес, не бив його писарів і не підбурював проти нього селян, бо вони вже й так не хочуть платити податки". А ти, Саро, знай, що якби ти коли-небудь допустила мене до себе, я б дав тобі два таланти, а твоєму батькові талант, та ще й соромився б, що даю так мало, бо ти гідна того, щоб тебе пестив сам фараон, і наступник трону, і достойний міністр Гергор, і найхоробріший Нітагер, і всі найбагатші фінікійські банкіри. Від тебе линуть такі чари, що я, коли бачу тебе, умліваю, а як не бачу, заплющую очі і оближуюсь. Ти солодша від смокв, запашніша від троянд... Я б дав тобі п'ять талантів... Візьми цей келих, Саро...

Сара відсторонилась, опустивши очі.

— Я не візьму келиха, — відповіла вона, — бо мій пан заборонив мені брати подарунки.

Дагон остовпів і втупився в неї здивованими очима,

— Хіба ти не бачиш, Саро, чого вартий цей келих? Зрештою я дарую його твоєму батькові, моєму братові...

— Я не можу взяти, — прошепотіла Сара.

— Гвалт! — крикнув Дагон. — То ти, Саро, заплатиш мені за цей келих іншим способом, нічого не кажучи своєму панові... Адже така красуня, як ти, повинна мати золото, й коштовності, й свого банкіра, який би їй постачав гроші, коли вона того забажає, а не лише тоді, коли її пан захоче...

— Не можу... — повторила Сара, не приховуючи своєї відрази до Дагона.

Фінікієць миттю змінив тон і мовив сміючись:

— Дуже добре, Саро!.. Я тільки хотів переконатися, чи вірна ти нашому володареві. І бачу, що вірна, хоч дурні люди плещуть...

— Що?.. — спалахнула Сара, кидаючись на Дагона із стиснутими кулаками.

— А-ха-ха!.. — сміявся фінікієць. — Шкода, що цього не чув і не бачив наш володар... Але я при нагоді розповім йому, коли він буде в доброму настрої, що ти не тільки вірна йому, як собака, але навіть не схотіла взяти від мене золотий келих, оскільки він не велів тобі брати подарунки. А цей келих, повір мені, Саро, спокусив би не одну жінку. І неабияку жінку...

Дагон посидів ще кілька хвилин, вихваляючи чесноту й покірливість Сари, потім дуже ніжно попросився з нею, сів у свій човен з наметом і поплив до Мемфіса. В міру того як човен віддалявся від маєтку, усмішка на обличчі фінікійця згасала, її заступив вираз гніву. А коли будинок Сари зник за деревами, Дагон підвівся в човні і, піднявши руки вгору, заволав:

— О Ваал Сідон! О Ашторет!.. Помститься за мою ганьбу проклятій дочці Іуди. Хай зникне її зрадлива краса, мов крапля дощу в пустелі! Хай хвороби сточать її тіло й безумство охопить душу. Хай царевич вижене її з дому, мов паршиву свиню!.. І як сьогодні вона відштовхнула мій келих, так нехай прийде час, щоб люди відштовхнули її висохлу руку, коли вона, гинучи від спраги, благатиме кухлик мутної води!..

Він плювався і бурмотів якісь незрозумілі слова, страшні слова, аж чорна хмара на мить заступила сонце, а вода круг човна помутніла й заклекотіла, здіймаючись великими хвилями. Коли він замовк, знову заясніло сонце, але річка все хвилювалася, наче її збурих новий приплив води.

Дагонові веслярі полякались і перестали співати, хоч, відокремлені від свого пана стіною намету, не бачили, що він виробляв...

З того часу фінікієць не показувався на очі наступникові трону. Але одного разу царевич, повернувшись у свій палац, застав у спальні гарненьку шістнадцятилітню фінікійську танцівницю. Все убрання її складалося із золотого обруча на голові і тонкої, мов павутина, шалі на плечах.

— Хто ти? — спитав царевич.

— Жриця і твоя раба, а прислав мене пан Дагон, щоб я розвіяла твій гнів на нього.

— Як же ти це зробиш?

— А отак... Сідай тут, — сказала фінікіянка, садовлячи його в крісло. — Я стану навшпиньки, щоб бути вищою за твій гнів, і цією освяченою шаллю відганятиму від тебе злих духів... А киш!.. А киш!.. — шепотіла вона, танцюючи круг Рамзеса. — Нехай руки мої знімуть похмурість з чола твого... Нехай мої поцілунки повернуть ясний погляд очам твоїм... Нехай биття мого серця наповнить музикою вуха твої, володар Єгипту! А киш!.. А киш!.. Він не ваш, він мій... Любов потребує такої тиші, що навіть гнів мусить вгамуватись перед нею...

Танцюючи, вона бавилась волоссям Рамзеса, обнімала його за ший, цілувала в очі. Нарешті, втомлена, сіла біля ніг царевича і, поклавши голову йому на коліна, не зводила з нього очей, швидко дихаючи розкритими устами.

— Ти вже не гніваєшся на твого слугу Дагона?.. — шепотіла, гладячи його по обличчю.

Рамзес хотів поцілувати її в уста, але вона схопилась і відбігла від нього, благаючи:

— О ні, не можна!..

— Чому?

— Я незаймана дівчина й жриця великої богині Ашторет... Ти повинен дуже любити й шанувати мою покровительку, тільки тоді тобі можна було б поцілувати мене.

— А тобі можна?

— Мені все можна, бо я жриця й Дала обітницю зберегти свою чистоту...

— То чого ж ти прийшла?

— Щоб розігнати твій гнів. Я зробила це і йду. Будь здоровий і завжди добрий, — додала вона, кинувши на нього проникливий погляд.

— Де ти живеш?.. Як тебе звати?.. — питав царевич.

— Звуся я Ніжність. А живу... Але навіщо про це говорити? Ти ще не скоро прийдеш до мене.

Вона махнула рукою й зникла, а царевич, мов одурманений, нерухомо сидів у кріслі. Виглянувши через якусь хвилину у вікно, він побачив багаті ноші, що їх чотири нубійці швидко несли в бік Нілу.

Рамзес не жалкував за танцівницею: вона здивувала його, але не захопила.

"Сара спокійніша від неї, — думав він, — і на вроду краща. До того ж... здається мені, ця фінікіянка холодна в коханні, а пестощі її — завчені".

Але з того часу Рамзес перестав гніватись на Дагона, тим більше що, коли він був якось у Сари, до нього прийшли селяни і, подякувавши за заступництво, сповістили, що фінікієць уже не змушує їх платити додаткові податки.

Так було під Мемфісом. Зате в дальших маєтках орендар царевича надолжував свої втрати.

Розділ чотирнадцятий

У місяці хояк, від половини вересня до половини жовтня, води Нілу досягли найвищого рівня і почали потроху спадати. В садах збирали плоди тамаринду, фініки й оливки, а дерева зацвіли вдруге.

В цей час його святість Рамзес XII залишив свій сонячний палац під Мемфісом і з великим почтом, на кількох десятках пишно оздоблених суден, поплив, до Фів дякувати богам за добрий розлив, а разом принести жертви в гробницях вічно живих предків...

Всемогутній володар дуже ласкаво попрощався із своїм сином і наступником, але державні справи на час своєї відсутності доручив Гергорові.

Царевич Рамзес так боляче відчув цей вияв царської неласки, що три дні не виходив із свого палацу, нічого не їв і тільки плакав. Потім перестав голитись і перебрався в маєток до Сари, щоб не зустрічатися з Гергором і водночас зробити прикрість матері, яку вважав причиною своїх нещасть.

Другого ж дня в цьому тихому, куточку його відвідав Тутмос, який привіз із собою два човни з музикантами і танцівницями, та ще один — повний кошів із стравами, квітів та глеків з вином. Але царевич вирядив музикантів і танцівниць назад і, покликавши Тутмоса до саду, сказав йому:

— Напевно, тебе прислала сюди моя мати (хай живе вона вічно!), щоб розлучити мене з єврейкою? Отже, перекажи її величності, що, якби Гергор став не тільки намісником, а навіть сином мого батька, я робитиму те, що мені подобається. Я їх добре знаю... Сьогодні вони схочуть позбавити мене Сари, а завтра — влади. Я їм доведу, що вмію стояти на своєму.

Царевич був роздратований. Тутмос знизав плечима й відповів:

— Як буря заносить птаха в пустелю, так гнів викидає людину на берег несправедливості. Чи ж можна дивуватися, коли жерці невдоволені, що наступник трону зв'язав своє життя з жінкою чужої землі й віри? Правда, Сара їм не подобається, тим більше що вона в тебе одна. Якби ти, як усі молоді вельможі, мав кілька жінок, і різних, ніхто б не звертав уваги на єврейку. Але що поганого жерці зробили Сарі? Нічого... Навпаки, один жрець навіть захистив її від розлюченої юрби розбишак, яких ти милостиво звільнив з в'язниці.

— А моя мати? — перебив царевич. Тутмос усміхнувся:

— Твоя шановна матінка любить тебе, як свої очі й серце. Звичайно, їй теж не подобається Сара, але знаєш, що мені якось сказала її величність цариця?.. Щоб я відбив, у тебе Сару!.. Он який вигадала жарт! На це я відповів їй теж жартома: "Рамзес подарував мені зграю гончаків і двох сірійських коней, коли вони йому набридли; може, він колись віддасть мені й свою коханку, яку я змушений буду прийняти, та ще й, мабуть, не саму".

— І не сподівайся. Тепер я нікому не віддам Сару, і саме тому, що через неї батько не призначив мене намісником.

Тутмос похитав головою.

— Ти дуже помиляєшся, — відказав він. — Так помиляєшся, що мене це навіть лякає. Невже ти й досі не збагнув, чому на тебе впала царська неласка, хоч це знає кожна розумна людина в Єгипті?..

— Нічого не знаю...

— Тим гірше, — збентежено мовив Тутмос — Хіба ти не знаєш, що після маневрів воїни, а надто грецькі, по всіх шинках п'ють за твоє здоров'я?

— Для цього вони й одержали гроші.

— Так, але не для того, щоб кричати на все горло, що ти, сівши на престол після його святості (хай він живе вічно!), почнеш велику війну, після якої в Єгипті настануть зміни... Які зміни? І хто за життя фараона наслідкується говорити про плани наступника?..

Царевич спохмурнів.

— Це одне, але скажу тобі й друге, — вів далі Тутмос, — бо зло, як гієна, ніколи не ходить само. Чи знаєш ти, що селяни співають пісні про те, як ти звільнив розбишак із в'язниці, і — а це ще гірше — кажуть, що ти, сівши на престол, скасуєш податки?.. До того треба додати, що коли серед селянства починалися балачки про несправедливість та про податки, завжди вибухали заколоти. І тоді або зовнішній ворог вдирався в ослаблену країну, або Єгипет розпадався на стільки частин, скільки в ньому було

номархів... Подумай сам, нарешті, чи ж годиться, щоб у Єгипті чиєсь ім'я вимовляли частіше, ніж ім'я фараона? І чи можна, щоб хтось ставав між народом і нашим володарем? Якби ти дозволив, я б розповів тобі, як на все це дивляться жерці.

— Звичайно, кажи...

— Так от. Один велемудрий жрець, що з башти храму Амона спостерігає рух небесних світил, вигадав таку притчу: "Фараон — це сонце, а наступник трону — місяць. Коли за світосяйним богом місяць посувається здалека, — буває ясно вдень і ясно вночі. Коли ж місяць підступає занадто близько до сонця — він сам зникає, а ночі бувають темні. Та коли трапиться так, що місяць стане перед сонцем, тоді настає затемнення і великий переполох у цілому світі..."

— І всі ці теревені, — перебив Рамзес, — доходять до вух його святості?.. Лихо на мою голову!.. Краще б я не був царським сином!..

— Фараон, як земний бог, знає про все, але він надто могутній, щоб зважати на п'яні вигуки воїнів або на перешіптування селян. Він розуміє, що кожен єгиптянин віддасть за нього життя, і ти — перший.

— Правду кажеш!.. — відповів засмучений царевич. — Але в усьому цьому я бачу нову підступність і підлоту жерців, — додав він жвавіше. — Виходить, я затьмарюю велич фараона, коли звільняю невинних з в'язниці або не дозволяю орендареві стягати з моїх селян несправедливі податки? А коли достойний Гергор керує військом, призначає полководців, провадить переговори з чужоземними князями, а моему батькові полишає тільки молитися...

Тутмос затулив вуха і аж затупотів ногами:

— Замовкни! Замовкни!.. Кожне твоє слово — блюзнірство. Державою править тільки його святість, і все, що діється на землі, робиться з його волі. Гергор — слуга фараона і чинить те, що йому наказує володар... Колись ти сам переконаєшся в цьому... Нехай слова мої не будуть хибно витлумачені!..

Царевич так спохмурнів, що Тутмос урвав мову й чимшвидше попрощався з приятелем. Сівши в свій човен з балдахіном та завісами, він зітхнув з полегкістю і, випивши чималий келих вина, поринув у роздуми:

"Ох! Дякую богам, що вони не дали мені такої вдачі, яку має Рамзес. Це найнещасніша людина в найщасливіших обставинах. Він міг би мати найвродливіших жінок у Мемфісі, а тримається одної, щоб дошкулити матері!.. А тим часом він дошкуляє не матері, а всім тим цнотливим дівчатам і вірним дружинам, які сохнуть з туги, що наступник трону, і до того ж такий гарний хлопець, не відбирає у них цноти або не змушує зраджувати чоловіків. Він міг би не тільки пити, але й купатися в найкращому вині, а тим часом воліє пити кисле солдатське пиво та їсти сухий корж, натертий часником. Звідки ці мужицькі смаки? Не розумію. Може, цариця Нікотріс в найнебезпечніший час задивилася на робітників, що споживали свій харч?

Він міг би від світанку до ночі нічого не робити. Якби схотів, — його навіть годували б найвельможніші пани, їхні дружини, сестри й доньки. Але він не тільки сам простягає руку, щоб узяти собі страву, а ще й — що прикро вражає вельможних юнаків — сам

одягається і вмивається, а його перукар цілими днями ловить птахів у сильця і марнує свої здібності.

О Рамзесе, Рамзесе! — зітхнув чепурун. — Хіба ж мода може розвиватися при такому царевичеві? Ми вже цілий рік носимо ті ж самі фартушки, а перуки затримуються тільки завдяки двірським сановникам, бо Рамзес зовсім не хоче їх носити, і це дуже принижує всіх вельмож.

А все це... бррр!.. робить клята політика... О, який я щасливий, що не повинен вгадувати, що там думають у Тірі чи в Ніневії, дбати про утримання війська, підраховувати, наскільки збільшилось чи зменшилось населення Єгипту та які податки можна з нього стягти. Найстрашніше бачити, що твій селянин платить тобі не стільки, скільки ти потребуєш на видатки, а скільки йому дозволяє розлив Нілу. Адже Ніл-батецько не питає твоїх кредиторів, скільки ти їм винен?.."

Так міркував чепурун Тутмос і заливав свою турботу золотистим вином. Поки човен доплив до Мемфіса, його зморив такий міцний сон, що раби мушили на руках перенести його в ноші.

Коли пішов, чи, певніше, втік Тутмос, наступник трону глибоко замислився, охоплений несподіваною тривоگو.

Як вихованець найвищої школи жерців і як виходець з найвищої аристократії, царевич був скептиком. Він знав, що тоді, як деякі жерці по кілька місяців постують і моляться, готуючись викликати духів, інші називають це оманом і ошуканством. Бачив також не раз, як священного бика Апіса, перед яким падав ниць весь Єгипет, частували киями жерці найнижчого стану, що давали йому пашу та приганяли до нього корів.

Нарешті, царевич розумів, що його батько, Рамзес XII, якого народ, вважав вічно живим богом та можновладним володарем світу, насправді така сама людина, як і всі, тільки трохи більше хвороблива, ніж інші старі люди, і геть обплутана жерцями.

Все це царевич добре знав і багато з чого кепкував у думках, а інколи й прилюдно. Але все його вільнодумство розбивалось на скалки об одну непохитну істину: нікому не можна жартувати з титулів фараона...

Рамзес знав історію свого краю і пам'ятав, що в Єгипті вельможним людям дозволялося дуже багато. Вельможний пан міг засипати канал, нишком убити людину, насміхатися потай з богів, брати дарунки від послів чужоземних держав. Але дві провини вважалися непростягними: розголошення таємниць жерців і зрада фараона. Людина, що вчинила такий злочин, зникала безвісти, непомітно для слуг і друзів, часом навіть через рік. Що з нею сталося, куди вона поділась — ніхто не зважувався навіть спитати.

Рамзес відчував, що й він стоїть над такою ж прірвою, відколи військо й селяни почали вимовляти його ім'я та говорити про якісь його наміри, зміни в державі й майбутні війни. Коли він думав про це, йому здавалося, що його, наступника трону, безіменний натовп злидарів і бунтівників силоміць підіймає на вершину найвищого монумента, звідки можна тільки впасти й розбитися на смерть.

Згодом, коли він після довгого царювання батька стане фараоном, він матиме право

й змогу здійснити багато такого, про що ніхто, в Єгипті не може й подумати без страху. А поки що мусить стерегтися, щоб його не визнали за зрадника й бунтівника проти основ держави.

В Єгипті був єдиний всіма визнаний володар — фараон. Він правив, він виявляв свою волю, він думав за всіх, і горе тому, хто насмілювався б узяти під сумнів його всемогутність або вголос заговорити про свої заміри чи про якісь зміни взагалі.

Плани укладалися тільки в одному місці — в залі, де фараон вислуховував членів найвищої ради і висловлював власну думку. Всі зміни могли походити тільки звідти. Там палав єдиний зримий світильник державної мудрості, що осявав увесь Єгипет. Але й про це безпечніше було мовчати.

Всі ці думки з швидкістю вихру кружляли в голові царевича, коли він сидів на кам'яній лаві під каштаном в саду Сарі і дивився на навколишній краєвид.

Води Нілу вже трохи спали й зробились прозорі, як кришталь. Але весь край ще скидався на морську затоку, густо всіяну острівцями, на яких стояли будинки, зеленіли сади й городи, а подекуди купки високих, гарних дерев.

Навколо цих островів стриміли журавлі з цебрами, якими голі міднотілі люди в чепцях, з брудними пов'язками на стегнах черпали воду з Нілу і по черзі виливали її в колодязі, що були покопані на пагорках один над одним.

Одне таке місце особливо привернуло увагу Рамзеса. Це був стрімкий пагорок, на схилі якого працювали три журавлі. Перший набирав воду з річки й виливав у найближчий колодязь; другий черпав її з цього колодязя і підіймав на кілька ліктів вище — у середній; третій переливав воду з середнього до найвищого, що був на самій вершині пагорка. Кілька голих людей набирали з нього воду цебрами й поливали грядки, де росла городина, або кропили дерева ручними порскалками.

Рухи журавлів, що підіймались і опускались, перехилання цебер, вибризки порскалок бути такі ритмічні, що люди, які біля них працювали, здавалися автоматами. Ніхто з них ні разу не перемовився словом із своїм сусідою, не змінив місця, не оглянувся навколо, а тільки нагинався й випростовувався одним і тим самим рухом з ранку й до вечора, місяць у місяць і, мабуть, з дитинства й до смерті.

"І ці істоти, — думав царевич, дивлячись на хліборобів, — хочуть зробити мене виконавцем своїх марень!.. Яких змін можуть вони жадати в державі? Хіба щоб той, хто виливає воду в нижній колодязь, перейшов до верхнього або, замість того щоб поливати грядки з цебра, кропив дерева з порскалки".

Гнів і болісне почуття приниження охопили царевича від думки, що через базікання цих нікчемних істот, які все життя гнуть над колодязями з каламутною водою, він, наступник трону, не став намісником.

В цю мить між деревами почувся тихий шелест, і ніжні руки лягли йому на плечі.

— Що таке, Саро? — спитав царевич, не повертаючи голови.

— Ти смутний, пане мій?.. — мовила Сара. — Не так утішився Мойсей, побачивши землю обітовану, як я, коли ти сказав, що переїжджаєш сюди, щоб жити разом зі мною. Але ось уже цілу добу ми вкупі, а я ще не бачила твого усміху. Ти навіть не розмовляєш

зі мною, ходиш похмурий, вночі не пестиш мене, а тільки зітхаєш.

— Мені дуже тяжко.

— Звірся Мені! Гризота — мов скарб, який дано тобі на схованку. Поки стережеш його сам, навіть сон тікає від тебе, і тільки тоді стає тобі легше, коли знайдеш товариша, щоб стеріг разом з тобою.

Рамзес обняв її і посадив біля себе на лаві.

— Коли селянин, — мовив він з усміхом, — не встигне перед розливом зібрати з поля врожай, йому допомагає жінка. Вона також доїть корів, носить йому їсти в поле, обмиває, його, коли він втомлений повертається додому. Тому й склалася думка, що жінка завжди може допомогти чоловікові.

— А ти в це не віриш, мій пане?

— Турботам наступника трону не зарадить жінка, — відповів Рамзес, — навіть така мудра і владна, як моя мати...

— Боже мій! Які ж це турботи, скажи мені, — наполягала Сара, пригортаючись до царевича. — За нашими переказами, Адам покинув рай через Єву, а він же був чи не найбільшим царем найпрекраснішого царства...

Царевич замислився, а потім сказав:

— І наші мудреці вчать, що не один чоловік зрікався високих почестей заради жінки. Але я не чув, щоб хтось досяг чогось великого в житті завдяки жінці; хіба який полководець, котрому фараон віддав дочку з великим посагом і настановив його на високу посаду. Проте допомогти чоловікові зайняти вище становище чи хоча б скинути з себе тягар турбот жінка не здатна.

— Може, тому, що жодна не кохає так, як я тебе, пане мій... — прошепотіла Сара.

— Я знаю, що твоє кохання не має меж... Ти ніколи не вимагала від мене подарунків і не підтримувала тих, хто не гребував шукати щастя навіть під ложем коханки царського сина. Ти лагідніша за ягня і тиха, як ніч над Нілом... Поцілунки твої, як пахощі з країни Пунт, а обійми солодкі, як сон стомленої працею людини. Немає слів, щоб змалювати твою красу й чари. Ти диво поміж жінками, бо уста їхні зрадливі, а любов коштує дорого. І все ж, при всій своїй досконалості, чим ти можеш полегшити мої турботи? Чи спроможна ти зробити, щоб його святість пішов великим походом на схід, а мене поставив на чолі війська? Чи можеш ти дати мені хоч корпус Менфі, який я просив у батька, або призначити мене правителем Нижнього Єгипту?.. Чи можеш ти зробити так, щоб усі піддані його святості думали й почували так само, як я, його найвірніший слуга?..

— Це правда, я не можу... Нічого не можу, — сумно прошепотіла Сара, опустивши руки на коліна.

— Ні, ти багато можеш зробити!.. Можеш розважити мене, — відповів, усміхаючись Рамзес. — Я знаю, що ти вчилася танцювати і грати. То скинь же ці довгі шати, які швидше пасують жриці, що пильнує вогонь, вберися у прозорий серпанок, як... фінікійські танцівниці... І так танцюй і так милуй мене, як вони...

Сара схопила його за руки і, блиснувши очима, вигукнула:

— Ти знаєшся з цими розпусницями? Кажі... нехай я довідаюсь про своє горе... А потім виряди мене до батька, в нашу пустельну долину, в якій краще б я була тебе не зустрічала!

— Ну, ну... заспокойся, — мовив царевич, бавлячись її волоссям. — Адже мені доводиться бачити танцівниць як не на бенкетах, то на урочистих церемоніях у фараона або на відправах у храмах. Але всі вони разом не хвилюють мене так, як ти одна. Та й зрештою... котра з них могла б зрівнятися з тобою? Тіло твоє — як статуя Ісиди, вирізьблена з слонової кістки, а з них кожна має якусь ваду. Одні занадто товсті, в інших худі ноги або негарні руки, а деякі навіть носять штучні коси. Чи ж є друга така, як ти?.. Якби ти була єгиптянкою, всі храми домагалися б, щоб ти була заспівувачкою в їхніх хорах. Та що я кажу, якби ти зараз з'явилася в Мемфісі в прозорій сукні, жерці примирилися б з тобою, аби тільки ти погодилася брати участь в процесіях.

— Нам, донькам Іуди, не можна носити нескромні убрання.

— Ні танцювати, ні співати?.. Нащо ж ти того вчилася?

— Наші дівчата й жінки танцюють наодинці, щоб скласти хвалу богу, а не для того, щоб сіяти в серцях чоловіків вогнисті зерна пристрасті. А співаємо... Зажди, пане мій, я тобі заспіваю.

Сара підвелася з лави й пішла до будинку. Незабаром вона повернулася назад. За нею несла арфу молода дівчина із зляканими чорними очима.

— Що це за дівчина? — спитав царевич. — Чекай, де я бачив цей погляд?.. Ага, коли я був тут востаннє, це перелякане дівча придивлялося до мене з-за кущів...

— Це моя родичка й служниця Естер, — відповіла Сара. — Вона живе в мене вже місяць, але боїться тебе, пане, і тому завжди тікає. Може, вона й справді колись придивлялася до тебе з-за кущів.

— Ти можеш іти, дитино, — мовив царевич до остовпілої дівчини, а коли та зникла за деревами, додав: — Вона також єврейка? А той сторож твоєї садиби, який теж дивиться на мене, як баран на крокодила?

— Це Самуїл, син Єздри, теж мій родич. Я взяла його замість негра, якого ти, мій пане, відпустив на волю. Адже ти дозволив мені вибирати собі слуг?..

— Звичайно, дозволив. Напевне, наглядач за слугами теж єврей, бо в нього жовта шкіра і дивиться він так покірливо, як не зможе жоден єгиптянин.

— Це Єзекіїл, — відповіла Сара, — син Рувима, родич мого батька. Він не подобається тобі, мій пане?.. Це все вірні твої слуги.

— Чи подобається він мені? — мовив похмуро царевич, барабанячи пальцями по лавці. — Він тут не для того, щоб мені подобатись, а щоб пильнувати твоє майно... Зрештою мене ці люди зовсім не обходять. Співай, Сара.

Сара сіла на траві біля ніг царевича і, взявши на арфі кілька акордів, заспівала:

— "Де той, хто не має турбот? Де той, хто, вкладаючись спати, сказав би: цей день я провів без смутку? Де людина, яка, лягаючи в труну, сказала б: життя моє минуло без страждань і тривоги, як погожий вечір над Йорданом?"

А скільки є таких, які щодня хліб свій обливають сльозами, а дім їхній повен зітхань.

Плач — це перший поклик людини на цій землі, а стогін — останнє прощання. Повна страху, входить вона в життя, повна жалю, лягає на вічний спочинок, і ніхто її не питає, де вона хотіла б залишитись.

Де той, хто не знає гіркоти життя? Чи це дитина, в якій смерть забрала матір? Чи немовля, що в його матері голод висмоктає груди раніше, ніж воно встигло прикластися до них устами?

Де людина, яка впевнена в своїй долі і сміливо зустрічає завтрашній день? Чи це той, хто, працюючи в полі, знає, що він не владен послати на нього дощ або заступити дорогу сарані? Чи купець, який віддає багатство своє на волю вітрів, які дмуть невідомо звідки, а життя довіряє хвилям над безоднею, що все поглинає і нічого не повертає?

Де людина без тривоги в душі? Чи це мисливець, що женеться за прудконою сарною, а натрапляє на лева, який глузує з його стріл? Чи воїн, який іде в бій, щоб здобути славу, а знаходить ліс гострих списів та бронзових мечів, щоб зчервонити їх своєю кров'ю? Чи це великий цар, який під пурпуром носить важкий панцир, недремним оком стежить за підступами заздрісних сусідів, а вухом ловить шелест завіси, щоб у власному наметі його не захопила зрада?

Через це серце людини завжди і всюди сповнене, смутком. В пустелі загрожують їй лев і скорпіон, в печерах — дракони, поміж квітами — отруйна змія. При сонці зажерливий сусід міркує, як захопити її землю, вночі хитрий злодій намацує двері в її комору. Змалку людина безпорадна, на старість. — немічна, в розквіті віку оточена небезпеками, мов кит водяною безоднею.

І тому, о боже, творець наш, до тебе звертається змучена людська душа. Ти привів її в цей світ, де стільки пасток, ти вселив у неї страх смерті, ти перетяв усі дороги спокою, крім тієї, яка веде до тебе. Як дитина, що не вміє ходити, хапається за одяг матері, щоб не впасти, так нещасна людина волає до твого милосердя і шукає порятунку від непевності..."

...Сара замовкла. Царевич замислився і трохи згодом мовив:

— Ви, євреї, похмурий народ. Якби в Єгипті вірили так, як навчає ваша пісня, ніхто не сміявся б на берегах Нілу. Вельможі поховалися б зі страху в підземеллях храмів, а простий люд, замість того щоб працювати, втік би в печери й там чекав би від бога милосердя, якого так і не дочекався б.

Наш світ зовсім інший: в ньому все можна мати, але все треба здобути самому. Наші боги не допомагають легкодухим. Вони сходять на землю лише тоді, коли герой, що зважився на якийсь надлюдський, подвиг, вичерпає всі сили. Так було з Рамзесом Великим, коли він кинувся сам на дві з половиною тисячі ворожих колісниць, у кожній з яких сиділо по три воїни. Лише тоді безсмертний батько Амон подав йому руку і довершив розгром ворога. А якби він не боровся, а чекав на милосердя вашого бога, вже давно на берегах Нілу єгиптяни ходили б лише з цебром і глиною, а нікчемні хетти — з папірусами й киями.

Тому, Саро, швидше твої чари, аніж твоя пісня, розвіють мою журбу. Якби я жив так, як вчать єврейські мудреці, і чекав на допомогу з неба, вино тікало б від моїх уст, а жінки — від моєї оселі.

І, звичайно, я не міг би тоді бути наступником фараона, так само як мої рідні брати, з яких один не може пройти по кімнаті, не спираючись на двох рабів, а другий лазить по деревах.

Розділ п'ятнадцятий

Другого дня Рамзес послав свого негра з наказами до Мемфіса, а близько полудня звідти до маєтку Сари приплив великий човен, повний грецьких воїнів у високих шоломах і блискучих панцирах.

За командою, шістнадцять греків, озброєних короткими списами й щитами, вийшли на берег і вишикувалися у дві шеренги. Вони вже були готові рушити до будинку Сари, коли їх затримав другий посланець царевича, який наказав воїнам зостатись на березі і тільки їхнього начальника Патрокла запросив до наступника трону.

Воїни лишились на місці й стояли нерухомо, мов два ряди колон, оббитих блискучою бляхою. За посланцем пішов Патрокл у шоломі з перами і в пурпуровій туніці, на яку був надітий золотий панцир, оздоблений на грудях зображенням жіночої голови із зміями замість волосся.

Царевич прийняв славнозвісного полководця на воротах саду. Він не посміхнувся до нього, як звичайно, навіть не відповів на низький уклін Патрокла, а мовив з холодним виразом обличчя:

— Перекажи, славний полководче, воїнам з моїх грецьких полків, що я не буду провадити з ними військової муштри, поки його святість наш володар не призначить мене вдруге їхнім начальником. Вони втратили цю честь, бо, понапивавшись, вигукували по шинках слова, які мене ображають. Звертаю також твою увагу на те, що в грецьких полках погана дисципліна. Воїни прилюдно базікають про політику, про якусь можливу війну, а це схоже на державну зраду. Про такі речі може говорити лише його святість фараон і члени найвищої ради. Ми ж, воїни й слуги нашого володаря, яке б звання ми не мали, можемо тільки виконувати накази наймилостивішого повелителя і — завжди мовчати. Прошу тебе, славний полководче, переказати це моїм полкам і бажаю тобі всього найкращого.

— Буде так, як ти звелів, ерпатре, — відповів грек.

Він круто повернувся і, випнувши груди, попрямував, брязкаючи зброєю, до свого човна.

Звичайно, він знав про розмови воїнів по шинках і відразу зрозумів, що в наступника трону, якого військо обожнювало, сталася якась прикрість. Тому, наблизившись до загону воїнів, який стояв на березі, він сердито закричав, вимахуючи руками:

— Хоробрі грецькі воїни!.. Паршиві пси, щоб вас черви сточили! Якщо з цієї хвилини хтось із греків вимовить у шинку ім'я наступника трону, я поб'ю глек йому на голові, а черепки запхаю в горлянку і — геть з полку!.. Будете один з другим пасти

свині в єгипетських селян, а у ваших шоломах кури нестимуть яйця. Така доля чекає кожного дурня, що не вміє тримати язика за зубами. А тепер ліворуч... кругом! — і марш у човен, щоб вас чума забрала! Воїни його святості повинні насамперед пити за здоров'я фараона та благоденство високошановного військового міністра Гергора. Хай вони живуть вічно!..

— Хай живуть вічно!.. — повторили воїни.

В човен усі посідали похмурі. Але біля Мемфіса Патроклове обличчя трохи прояснилося, і він звелів заспівати пісню про дочку жерця, яка так любила воїнів, що в свою постіль клала ляльку, а сама цілі ночі пропадала в будці вартових. В такт цієї пісні легко було марширувати по дорозі, а зараз — жвавіше вимахувати веслами.

Надвечір до Сариного маєтку приплив другий човен, з якого вийшов головний управитель всіх маєтків Рамзеса.

Царевич і цього сановника прийняв на воротах саду, може, щоб підкреслити свою суворість, а може, щоб не примушувати його заходити в дім своєї наложниці-єврейки.

— Я хотів,— мовив наступник трону,— побачитися з тобою й сказати, що між моїми селянами ширяться якісь неподобні чутки про зменшення податків чи щось подібне... Я хочу, щоб селяни знали, що податків я зменшувати не буду. А коли хтось, незважаючи на застереження, впирається в своїй глупоті й далі провадитиме ці розмови, — дати йому київ.

— Може, хай краще заплатить пеню... утен чи драхму, як ти накажеш, володарю? — озвався управитель.

— Гаразд, нехай платять пеню... — відповів царевич, трохи завагавшись.

— А зараз, може б, дати київ найнеслухнянішим, щоб краще пам'ятали милостивий наказ?.. — спитав управитель.

— Гаразд, найнеслухнянішим можна дати київ.

— Насмілюсь доповісти, найясніший володарю, — зашепотів, низько схилившись, управитель, — що селяни, підбурені якимсь невідомим чоловіком, і справді якийсь час говорили про зменшення податків. Але кілька днів тому раптом замовкли...

— Ну, тоді можна їх не бити, — зауважив Рамзес.

— Хіба для попередження?.. — спитав управитель.

— А не шкода київ?

— Цього добра в нас вистачає.

— В кожному разі... знайте міру, — мовив царевич. — Я не хочу... не хочу, щоб до його святості дійшло, що я без потреби катую селян... За бунтівниче базікання треба бити й стягати пеню, але, коли нема для цього приводу, можна виявити великодушність.

— Розумію,— відповів управитель, дивлячись у вічі царевичу. — Хай кричать, скільки хочуть, аби не шепотіли блюзнірства...

Ці розмови царевича з Патроклом і управителем облетіли весь Єгипет.

Коли управитель сів у човен, царевич позіхнув і, повівши довкола знудженим

поглядом, подумки сказав собі:

"Я зробив, що міг... А зараз нічого не робитиму, якщо зможу..."

В цю мить від господарських будівель до царевича долинули тихий стогін і часті удари. Рамзес обернувся і побачив, що наглядач над наймитами Єзекіїл, син Рувима, лупцює кием одного з своїх підвладних, заспокоюючи його при тому:

— А тихо!.. А мовчи!.. Підла скотина!..

Наймит, якого били, лежав на землі і затикав рукою рот, щоб не кричати.

Царевич в першу хвилину кинувся був, як пантера, до будівель. Та враз зупинився.

"Що ж я, йому зроблю?.. — подумав він. — Адже це Сарин маєток, а цей єврей — її родич".

Він стиснув зуби й зник між деревами, тим більше що екзекуція вже скінчилася.

"Виходить, отак господарюють покірні євреї?.. — думав царевич. — Виходить, так?.. На мене дивиться, як переляканий пес, а сам б'є робітників?.. Невже вони всі такі?.."

І вперше в душі Рамзеса прокинувся сумнів, що, може, й Сара тільки прикидається доброю.

В серці Сари справді відбувалися деякі зміни.

В першу хвилину, коли вона зустріла царевича в пустельній долині, Рамзес сподобався їй. Та це почуття одразу приглушилось, як тільки вона довідалась, що цей красень — син фараона і наступник трону. А коли Тутмос домовився з Гедеоном про те, що забере її в дім царевича, Сара була остаточно приголомшена.

Ні за які скарби, навіть під загрозою смерті, вона не покинула б Рамзеса, але не можна сказати, щоб кохала його в ту пору. Кохання потребує свободи й часу, щоб розквітнути пишним цвітом; а їй не дали ні часу, ні свободи. Сьогодні вона побачила царевича, а завтра її схопили, майже не питаючи згоди, і перевезли в маєток за Мемфісом. Через кілька днів вона вже стала коханкою царевича, здивована, злякана, не розуміючи, що з нею діється.

До того ж не встигла вона звикнути до нових вражень, як її стривожили ненависть людей до неї, єврейки, потім відвідини незнайомих жінок і, нарешті, напад на маєток.

Те, що Рамзес заступився за неї і хотів кинутись на нападників, злякало її ще дужче. Їй ставало млосно від самої думки, що вона опинилася в руках такого запального і всевладного чоловіка, який міг, коли схоче, проливати чужу кров, убивати...

На хвилину Сара впала в розпач; їй здавалося, що вона збожеволіє, коли почула грізні накази царевича, який кликав слуг до зброї... Але саме тоді стався незначний випадок, — одне слівце витверезило Сару і надало нового напрямку її почуттям.

Царевич, думаючи, що вона поранена, зірвав у неї з голови пов'язку і, побачивши синець, вигукнув: "Це лише синець?.. Як він змінює обличчя!.."

Почувши це, Сара забула про свій біль і страх. Її охопила нова тривога: виходить вона змінилася так, що це аж здивувало царевича? Але тільки здивувало!..

Синець зник через кілька днів, проте в серці Сари залишилися і стали зростати не знані досі почуття. Вона почала ревнувати Рамзеса і боятися, щоб він її не покинув.

І ще одне мучило її: те, що вона почувала себе слугою і невільницею царевича. Вона й сама прагнула бути його найвірнішою служницею, найвідданішою рабинею, невідступною, як тінь. Але водночас хотіла, щоб він хоч у хвилини пестоців не ставився до неї як пан і володар.

Адже вона належала йому, а він їй. Чому ж він не хоче показати, що любить її хоч трохи, а кожним словом і рухом дає відчутти, що між ними лежить прірва?.. Яка?.. Хіба не вона тримала його в своїх обіймах? Хіба не він цілував її уста й перса?

Якось царевич приплив до неї із своїм псом. Він пробув лише кілька годин, але весь цей час пес лежав біля його ніг на Сариному місці, а коли вона хотіла там сісти, загарчав на неї... А царевич сміявся і так само перебирав пальцями шерсть нечистої тварини, Як її волосся. І пес дивився царевичеві в очі так само, як вона, — тільки сміливіше за неї.

Сара не могла заспокоїтись і зненавиділа розумну тварину, яка відбирала в неї частину пестоців царевича, хоч і не домагалась їх, і поводитися із своїм хазяїном так вільно, як ніколи не зважилася б поводитися вона, Сара. Навіть не змогла б бути такою байдужою або дивитися в інший бік, коли на її голові лежала рука володаря.

А недавно царевич знову згадав про танцівниць. Тоді Сара вибухнула. Як?! То він дозволив пестити себе цим голим безсоромним жінкам?.. І Єгова, дивлячись на це з високого неба, не побив громом тих розпусниць?..

Правда, Рамзес сказав, що вона дорожча йому від усіх. Але слова його не заспокоїли Сару; вона тільки вирішила не думати ні про що, крім свого кохання.

Що буде завтра — байдуже. І коли Сара співала біля ніг царевича пісню про муки й біль, що їх судилося терпіти людині від колиски до могили, вона виливала в цій пісні свою душу, свою останню надію — на бога.

Тепер Рамзес із нею, і цього їй досить: це найбільше щастя, яке може дати їй життя. Але саме тут почалися для Сари найважчі переживання.

Царевич жив з нею під одним дахом, гуляв з нею в саду, іноді брав з собою в човен і катав по Нілу. Але він ні на волосину не став їй ближчий, ніж тоді, коли жив на тому боці річки, в глибині царського парку.

Рамзес був з нею, та думав про щось інше, і Сара навіть не могла вгадати, про що. Він обнімав її чи перебирав її волосся, а дивився в бік Мемфіса, на величезні пілони царського палацу або — кудись у далечінь...

Часом він навіть не відповідав на її запитання або дивився на неї так, наче щойно прокинувся, немов дивуючись, що бачить її поруч з собою.

Розділ шістнадцятий

Такі були не дуже часті зрештою хвилини найбільшої близькості між Сарою та її царським коханцем.

Давши накази Патроклові та головному управителю своїх маєтків, наступник трону значну частину дня проводив поза маєтком, найчастіше в човні. Плаваючи по Нілу, він або ловив неводом рибу, яка цілими табунами снувала в благословенній річці, або забирався на болота і, заховавшись поміж високими стеблами лотосів, стріляв з лука в

диких птахів, які, ніби та комашня, кружляли над ним крикливими зграями. Але й тоді не залишали його честолюбні думки. З полювання царевич зробив щось подібне до ворожби. Не раз, побачивши на воді зграю жовтих гусей, він натягав лук і казав:

— Якщо влучу, буду колись таким, як Рамзес Великий... Чувся тихий посвист стріли, і прошитий нею птах, тріпочучи

крилами, кричав так пронизливо, що на всьому болоті зчинявся переполох. Хмари гусей, качок і лелек злітали вгору і, описавши велике коло над товаришем, що вмирав унизу, сідали на інше місце.

Коли все вщухало, царевич обережно плив човном далі, туди, де гойдалися очерети та чулися уривисті покрики птахів. Побачивши між зеленими заростями плесо чистої води і нову зграю, він знову натягав лук і шепотів:

— Якщо влучу, буду фараоном. Якщо не влучу...

Цього разу стріла падала в воду і, відскочивши кілька разів від її поверхні, зникла між лотосами. А царевич, розпалившись, випускав стріли одна за одною, вбиваючи або тільки полохаючи птахів. В маєтку пізнавали, де зараз царевич, по галасливих хмарах птаства, яке щохвилини злітало вгору і кружляло над його човном.

Коли Рамзес, стомлений, повертався надвечір у маєток, Сара вже чекала його біля порога з мідницею води, глеком легкого вина та з вінками троянд. Царевич усміхався їй, гладив по обличчю, але, дивлячись в її сповнені ніжності очі, думав: "Цікаво, чи могла б вона бити єгипетських селян так само, як її завжди злякані родичі?.. О, моя матінка має рацію, не довіряючи євреям, хоч Сара, може, й не така, як інші!..."

Якось, несподівано повернувшись додому, він побачив на подвір'ї великий гурт голих дітей, які весело бавились. Всі вони були жовтошкірі. Угледівши його, дітлахи розбіглися з галасом, мов дикі гуси на болоті. Поки Рамзес устиг зійти на терасу, вони зникли, що й сліду не лишилось.

— Що це за малеча, — спитав він Сару, — що так тікає від мене?

— Це діти твоїх слуг, — відповіла вона.

— Євреїв?

— Моїх братів...

— Боги! Який плодючий ваш народ! — засміявся царевич. — А це хто? — додав він, показуючи на чоловіка, який боязко виглядав з-за муру.

— Це Аод, син Барака, мій родич... Він хоче служити тобі, пане мій. Чи можу я його прийняти?

Царевич знизав плечима.

— Маєток твій, — відповів він, — можеш приймати всіх, кого хочеш. Але якщо ці люди будуть так множитись, вони незабаром заселять весь Мемфіс.

— Ти не любиш моїх братів? — шепнула Сара, з тривогою дивлячись на Рамзеса і припадаючи йому до ніг.

Царевич здивовано глянув на неї.

— Я про них навіть не думаю, — відповів він гордо.

Ці дрібні непорозуміння, які вогненними краплинами падали на Сарине серце, не змінили ставлення Рамзеса до неї. Він був привітний і пестив її, як завжди, хоч очі його дедалі частіше поглядали на той берег Нілу, зупиняючись на могутніх пілонах палацу.

Незабаром Рамзес помітив, що не тільки він сумує в своєму добровільному вигнанні. Одного дня від того берега відчалила пишно оздоблена царська барка, перепливла Ніл в напрямі до Мемфіса і почала кружляти так близько від Сариного маєтку, що Рамзес міг навіть розпізнати людей, які в ній сиділи. Він побачив під пурпуровим балдахіном свою матір в товаристві інших жінок двору, а навпроти неї, на низькій лаві, намісника Гергора. Здавалось, вони не дивились на садибу, але царевич знав, що вони його бачать.

"Ага, — подумав він, усміхнувшись. — Моя вельможна матінка і його достойність міністр намагаються виманити мене звідси, перш ніж повернеться його святість..."

Був місяць тобі — кінець жовтня і початок листопада. Вода в Нілі спала на півтора людського зросту, щодня оголюючи нові клапти чорної грузької землі. Там, де зійшла вода, відразу з'являлась вузька соха, яку тягнула пара волів. За сохою йшов голий орач, біля волів — погонич з коротким бато́гом, а за ними — сіяч, по кісточки вгрузаючи в мул: він ніс у фартусі пшеницю й щедро розсипав її повними жменями.

В Єгипті починалася найкраща пора року — зима. Було не більше як п'ятнадцять градусів тепла, земля хутко вкривалася смарагдовою зеленню, серед якої рясніли нарциси й фіалки.

Їхні пахощі все дужче було чути серед свіжого духу землі й води.

Вже кілька разів царський човен з найяснішою царицею Нікотріс і намісником Гергором з'являвся поблизу Сариного маєтку. Щоразу Рамзес бачив свою матір, яка весело розмовляла з Гергором, і переконувався, що вони навмисне не дивилися в його бік, наче хотіли виявити свою зневагу.

— Почекайте! — прошепотів розгніваний царевич. — Я доведу вам, що і я зовсім не сумую...

І коли одного дня, незадовго до заходу сонця, від того берега відплив золочений царський човен з пурпуровим балдахіном, оздобленим на різьках страусовими перами, Рамзес звелів спорядити човен на двох і сказав Сарі, що попливе з нею.

— Єгово! — вигукнула вона, складаючи руки. — Адже там твоя мати й намісник!

— А тут буде наступник трону. Візьми з собою арфу, Саро.

— Ще й арфу?.. — спитала вона тремтячи. — А що, як твоя вельможна мати схоче говорити з тобою? Я тоді кинусь у воду!..

— Не будь дитиною, Саро, — відповів, усміхаючись, царевич. — Його достойність намісник і моя мати дуже люблять співи. Ти можеш навіть прихилити їх до себе, коли заспіваєш гарну єврейську пісню. Хай там буде щось про кохання...

— Я не знаю такої, — відповіла Сара, в якій слова царевича раптом збудили надію. Може, й справді її спів сподобається могутнім володарям, а тоді...

На царській барці побачили, що наступник трону сідає з Сарою в простий човник і навіть сам веслує.

— Ти бачиш, достойний міністре? — шепнула цариця. — Він пливе назустріч нам із своєю єврейкою.

— Наступник трону так розумно повівся із своїми воїнами й селянами і виявив таке велике каяття, віддалившись від царського палацу, що ви, ваша величність, можете простити йому цю дрібну похибку, — відповів міністр.

— О, якби він не сидів у цій шкаралупі, я б наказала розбити її! — гнівно мовила цариця.

— Нащо? — спитав міністр. — Царевич не був би нащадком фараонів і верховних жерців, якби не намагався скинути пута, що їх, на жаль, накладає на нього закон або наші, може, й химерні звичаї. Але він довів, що, коли треба, вміє володіти собою. Він здатен навіть визнавати свої помилки, а це дуже рідкісна риса і неоціненна для наступника трону. А те, що він хоче подражнити нас своєю коханкою, тільки показує, як йому боляче, що він попав у неласку, хоча й мав найблагородніші наміри.

— Але ця єврейка!.. — прошепотіла цариця, мнучи опахало з пер.

— Тепер я спокійний щодо неї, — вів далі міністр. — Це вродливе, але дурненьке створіння, яке не збирається, та й не зуміло б впливати на царевича. Вона не бере подарунків і навіть не бачить нікого, замкнувшись у своїй не дуже-то дорогій клітці. Може, згодом вона й навчилася б користуватись із становища царевичевої коханки та витягла б із скарбниці наступника трону десятків-два талентів. Але поки до цього дійде, вона набридне Рамзесові...

— Хай промовляє твоїми устами всевидючий Амон.

— Я цього певен. Царевич через неї ніколи не втрачав розуму, як це буває з нашими вельможами, в яких спритні інтриганки можуть відібрати маєток, здоров'я, навіть довести їх до суду. Рамзес бавиться нею, як зрілий чоловік невільницею. До того ж Сара вагітна...

— Невже?.. — вигукнула цариця. — Звідки ти знаєш?..

— Те, чого не знає найясніший наступник трону і навіть сама Сара?.. — усміхнувся Гергор. — Ми повинні все знати. Зрештою цю таємницю не так важко було розкрити. Адже разом з Сарою живе її родичка Тафет, неймовірно балакуча жінка.

— Вже кликали до неї лікаря?

— Я ж сказав, сама Сара ще нічого не знає, а шановна Тафет, побоюючись, щоб Рамзес не охолов до її вихованки, радо викоренила б у зародку цю таємницю. Але ми не дозволимо. Адже це буде дитина царевича.

— А якщо син?.. Ти ж знаєш, що він міг би наробити нам клопоту... — сказала цариця.

— Все передбачено, — відповів жрець. — Коли буде дочка, ми дамо їй добрий посаг і виховаємо, як належить дівчині високого роду. А якщо син, він залишиться євреєм...

— Ох, мій онук — єврей!..

— Не настрой себе завчасно проти нього, царице. Наші посли доносять, що ізраїльський народ починає мріяти про свого царя. Поки дитина виросте, це прагнення дозріє, а тоді... ми дамо їм володаря справді хорошої крові!..

— Ти — мов орел, який обіймає поглядом відразу схід і захід, — мовила цариця, захоплено дивлячись на міністра. — Я відчуваю, що моя огида до цієї дівчини слабшає.

— Найменша краплина царської крові повинна сяяти над усіма народами, як зірка над землею, — промовив Гергор.

В цей час човник наступника трону пропливав за кілька десятків кроків від царського судна, і дружина фараона, заслонившись опахалом, глянула крізь пера на Сару.

— Справді, вона гарна! — шепнула вона.

— Ти вже вдруге кажеш це, достойна пані.

— А ти й про це знаєш? — усміхнулась цариця. Гергор опустил очі.

На човнику забриніла арфа, і Сара тремтячим, голосом почала співати:

— "Який великий господь, який великий господь бог твій, Ізраїлю!.."

— Чудовий голос! — шепнула цариця. Верховний жрець уважно слухав.

— "Дні його не мають початку, — співала Сара, — а дім його не має меж. Одвічні небеса під його поглядом змінюються, мов шати, що їх людина одягає на себе і скидає. Зорі спалахують і гаснуть, мов іскри з твердого дерева, а земля — як цеглина, що до неї на мить торкнувся ногою подорожній і попростував далі.

Який великий твій бог, Ізраїлю! Немає того, хто сказав би йому: "Зроби це!", немає лона, яке його породило. Він створив неосяжні безодні і витає над ними, коли хоче. Він з темряви видобуває світло, а з пороку земного творить істоти, що мають голос.

Грізні леви для нього — мов сарана, величезний слон — ніщо, а кит проти нього — як немовля.

Його трибарвний лук розтинає небо навпіл і спирається на краї землі. Де ворота, рівні йому височінню? Зачувши грім його колісниць, тремтять народи, і немає нічого під сонцем, що вціліло б під його блискотливими стрілами.

Його подих — північний вітер, який відживлює зів'ялі дерева, а його подув — хамсин, який спалює землю.

Коли він простягне руку свою над водою, — вода обертається на камінь. Він переливає моря на нове місце, мов жінка квас у діжку. Він роздирає землю, мов зотліле полотно, а голі вершини гір укриває срібним снігом.

Він у пшеничній зерні ховає сто нових зернин, і він спаровує птахів, щоб вилуплювалися нові.

Він із сонної лялечки видобуває золотого метелика, а тілам людей в могилах наказує чекати воскресіння з мертвих..."

Веслярі, заслухавшись, підняли весла, і пурпуровий царський човен поволі поплив за течією. Раптом Гергор підвівся й гукнув:

— Повертайте до Мемфіса!

Весла вдарили по воді, човен повернувся на місці і з шумом посунув проти течії. За ним, поволі стихаючи, линував Сарин спів:

— "Він бачить биття серця мошки й таємні стежки, якими блукає самотня думка людини. Але нема нікого, хто заглянув би йому в серце й відгадав його наміри.

Перед блиском його шат найвищі духи затуляють свої обличчя. Перед його поглядом боги могутніх міст і народів никнуть і сохнуть, як зів'яле листя.

Він — сила, він — життя, він — мудрість. Він твій господь, твій бог, Ізраїлю!.."

— Чому ти, достойний Гергоре, наказав повернути назад? — запитала цариця Нікотріс.

— Ти знаєш, найясніша царице, що це за пісня? — відповів Гергор мовою, зрозумілою тільки жерцям. — Адже ця дурна дівчина співає посеред Нілу молитву, яку можна читати лише у найтаємніших вівтарях наших храмів...

— То це блюзнірство?..

— Щастя, що в нашому човні є лише один жрець, — відповів міністр. — Я цього не чув, а коли б і чув — забуду. Боюсь, однак, щоб рука богів не покарала цю дівчину.

— Але звідки вона знає цю страшну молитву?.. Не міг же, її навчити Рамзес?..

— Ні, царевич не винен. Не забувай, найясніша царице, що євреї не один такий скарб винесли з Єгипту. Тому всі народи на землі вважають їх за святокрадців.

Цариця взяла верховного жерця за руку.

— Але з моїм сином, — прошепотіла вона, дивлячись йому в очі, — не станеться нічого лихого?

— Ручуся тобі, що ні з ким не станеться нічого лихого, бо я нічого не чув і нічого не знаю. Але царевича треба розлучити з цією дівчиною...

— Тільки делікатно, правда, наміснику? — питала мати.

— Якнайделікатніше, якнайлагідніше, але треба... Мені здавалось, — мовив верховний жрець ніби сам до себе, — що я все передбачив... Усе, крім суду за блюзнірство, який загрожує царевичу через цю жінку... — Гергор замислився й додав: — Так, найясніша царице, можна не зважати на багато наших звичаїв, але один має бути незаперечним: син фараона не може єднатися з єврейкою.

Розділ сімнадцятий

Від того вечора, коли Сара співала в човні, царський човен уже не з'являвся на Нілі, а царевич Рамзес тяжко занудгував.

Находив місяць мехір, грудень. Води все спадали, оголюючи чимраз ширші простори землі, трава ставала з кожним днем вища й густіша, а в ній, мов барвисті іскри, пломеніли квіти різних кольорів і з незвичайним запахом. Ніби острови в зеленому морі, з'являлися за. один день барвисті килими — білі, блакитні, жовті, рожеві чи різнокольорові, — від яких розпливалися чудові пахощі.

Але царевич нудгував і навіть чогось боявся. Відколи виїхав батько, він не був у палаці і ніхто звідти не навідувався до нього, навіть Тутмос, який після останньої розмови зник, наче вуж у траві. Чи то шанували його самотність, чи хотіли йому дошкулити, чи просто боялися відвідувати наступника трону, що попав у неласку... Рамзес не знав.

"А може, батько й мене усуне від трону, як старших братів?" — думав інколи царевич, і піт виступав йому на чолі, а ноги хололи.

Що він тоді робитиме?

До того ж і Сара нездужала: худла, блідла, великі очі її запали, а вранці вона скаржилась на нудоту.

— Певно, хтось зурочив мою голубоньку! — стогнала хитра Тафет, якої царевич терпіти не міг за її балакучість та підлі вчинки.

Кілька разів царевич бачив, наприклад, що Тафет вечорами відсилала в Мемфіс величезні коші з харчами, білизною, навіть з посудом. А на другий день вона вголос нарікала, що в домі немає борошна, вина або горщиків. Відтоді як царевич став жити в маєтку, ішло вдсятеро більше різних продуктів, ніж раніше.

"Я певен, — думав Рамзес, — що ця балакуча відьма обкрадає мене для своїх родичів, які вдень зникають з Мемфіса, а вночі шастають по брудних закутках, мов пацюки!.."

Тепер єдиною розвагою царевича було дивитися, як збирають фініки.

Голий селянин ставав під високою стрункою пальмою, обвивав стовбур і себе мотузком, наче широким обручем, і ліз угору, впираючись у дерево п'ятами і всім тілом відкинувшись назад; мотузок підтримував його, притискаючи до дерева. Потім він пересував мотузок по стовбуру на кілька дюймів вище, знову ліз і знову пересував і так, щохвилини ризкуючи скрутити собі в'язи, здирався дедалі вище, часом на висоту кількох поверхів, аж до самого вершечка, де ріс пучок великих листків і висіли плоди.

Свідком цих гімнастичних вправ був не тільки царевич, а й єврейські діти. Спочатку вони ховалися. Потім з-за кущів та з-за муру почали виглядати кучеряві голівки з чорними блискучими очима. Побачивши, що царевич не жене їх, діти вийшли із своїх схованок і дуже повільно наблизилися до дерева. Найсміливіша дівчинка підняла з землі гарний фінік і подала його Рамзесові. Один з хлопців з'їв найменший фінік, а потім уже всі заходилися їсти самі та частувати Рамзеса. Спочатку вони приносили йому найкращі фініки, потім гірші і, нарешті, зовсім гнилі.

Майбутній володар світу замислився і подумав: "Вони скрізь пролізуть і завжди так частуватимуть мене: добрим для принади, гнилим на подяку!.."

Він устав і відійшов, похмурий, а дітвора Ізраїлю, як зграйка птахів, накинулась на працю єгипетського селянина, який високо над їхніми головами мугикав пісеньку, не думаючи ні про свої кості, ні про те, що збирає не для себе.

Незрозуміла хвороба Сари, часті її сльози, змарніле обличчя і найбільше євреї, які, вже не криючись, дедалі сміливіше хазяйнували в маєтку, остаточно отруїли царевичу життя в цьому чудовому куточку. Він уже не плавав човном, не полював, не спостерігав, як збирають фініки, а похмурий блукав по саду або з тераси дивився на царський палац.

Непроханий, він ніколи б не повернувся туди, але вже почав думати про переїзд до свого маєтку в Нижньому Єгипті, недалеко від моря.

В такому настрої застав його Тутмос, який одного погожого ранку парадним двірським човном приплив до наступника трону з листом від фараона.

Його святість повертався з Фів і забажав, щоб наступник трону виїхав зустрічати його.

Царевич тремтів, бліднув і червонів, читаючи ласкавий лист свого батька й володаря. Він так розхвилювався, що навіть не помітив нової величезної перуки Тутмоса, від якої віяло аж, п'ятнадцятьма різними пахощами, не звернув уваги на його туніку й плащ, прозоріший за серпанок туману, та сандалі, оздоблені золотом і бісером.

Нарешті царевич заспокоївся і, не дивлячись на Тутмоса, спитав:

— Чому ж ти так довго не приїздив до мене? Тебе злякало те, що я попав у неласку?..

— О боги! — заволав чепурун. — Коли ж це ти був у неласці і в кого? Кожен гонець його святості запитував про тебе, а найясніша цариця Нікотріс і його достойність Гергор кілька разів підпливали до твого маєтку, сподіваючись, що ти зробиш їм назустріч хоч сто кроків, коли вони зробили кілька тисяч... Про військо я вже й не кажу. Воїни твоїх полків мовчать під час муштри, як пальми, і не виходять з казарм, а хоробрий Патрокл з горя цілими днями п'є й лається...

Отже, царевич не був у неласці, а як і був, то тепер усе минуло!.. Ця думка вплинула на Рамзеса, мов келих доброго вина. Він миттю викупався й намастив себе пахощами, одягнув нову білизну, новий плащ, шолом з перами й пішов до Сари, що лежала, бліда, під доглядом Тафет.

Сара аж скрикнула, побачивши царевича в цьому вбранні. Вона сіла на ложі і, обхопивши його за шию, прошепотіла:

— Ти від'їжджаєш, пане мій?.. І вже не повернешся!

— Чому? — здивувався царевич. — Адже я не раз від'їздив і повертався.

— Я пам'ятаю, ти був так само вбраний там... у нашій долині... — мовила Сара. — О, де ті дні?.. Вони так швидко спливли й так давно минули.

— Але ж я повернуся й привезу тобі найкращого лікаря.

— Нащо? — перебила Тафет. — Вона зовсім здорова, моя пава... їй тільки треба відпочити. А ці єгипетські лікарі доведуть її до справжньої хвороби!

Царевич навіть не глянув на балакучу жінку.

— Це був мій найщасливіший місяць з тобою, — мовила Сара, пригортаючись до Рамзеса, — але він не приніс мені щастя.

На царському човні озвалася сурма, повторюючи сигнал, поданий вище на річці. Сара здригнулася.

— Ти чуєш, пане мій, ці страшні звуки?.. О, ти чуєш їх, і посміхаєшся, і — горе мені!.. — вириваєшся з моїх обіймів!.. Коли кличуть сурми, ніщо тебе не затримає, а твоя невільниця й поготів.

— А ти хотіла б, щоб я завжди слухав кудкудакання курей у твоєму маєтку? — роздратовано перебив царевич. — Будь здорова і весело чекай на мене...

Сара випустила його з обіймів і глянула так жалісно, що царевич злагіднів і погладив її.

— Заспокойся... — сказав він. — Ти боїшся звуку наших сурем... А хіба вони тобі лихе віщували?..

— Пане мій, — озвалася Сара. — Я знаю, вони тебе там затримують... Зроби ж мені

останню ласку. Я дам тобі... — мовила вона ридуючи, — дам тобі клітку з голубами... Вони тут народилися й вирости... І от... як згадаєш колись свою служницю, відчини клітку й випусти одного голуба... Він принесе мені звістку від тебе, а я... поцілую його, пригорну до себе, як... як... Ну, іди вже!

Царевич обняв її і попрямував до човна, доручивши своєму негрові, щоб той узяв Сариних голубів і наздогнав його легким човном.

Коли Рамзес з'явився на березі, заторохтіли барабани, запищали дудки, а веслярі зустріли його голосними вигуками.

Опинившись між воїнами, царевич глибоко зітхнув і простяг руки, мов звільняючись від пут.

— Ну, — сказав він Тутмосу, — надокучили мені вже і жінки, і євреї... О Осірісе! Краще накажи пекти мене на повільному вогні, але не оселяй удруге в цьому маєтку.

— Так, — підтвердив Тутмос, — кохання — як мед: його зі смаком можна куштувати, але не можна купатися в ньому... Брр, аж мурашки по тілу бігають, як подумаю, що ти майже два місяці провів, живлячись поцілунками ввечері, фініками зранку й осячим молоком опівдні.

— Сара дуже хороша дівчина, — перебив царевич.

— Я кажу не про неї, а про її родичів, що обсіли маєток, мов папірус болото. Он бачиш, вони ще дивляться тобі вслід, а може, навіть посилають тобі привітання, — торохтів підлесник.

Царевич з досадою одвернувся, а Тутмос весело підморгнув офіцерам, ніби даючи зрозуміти, що Рамзес не скоро залишить їхнє товариство.

Чим далі посувалися вони річкою вгору, тим густіші були юрби людей на обох берегах Нілу, тим більше човнів снувало на воді і пливло квітів, вінків та букетів, що їх люди кидали під човен фараона.

За милю від Мемфіса стояв величезний натовп з корогвами, статуями богів та музичними інструментами і чувся гомін, схожий на рев бурі.

— Ось і його святість фараон! — радісно вигукнув Тутмос.

Перед очима всіх, хто був на березі, постало неповторне видовище. Серединою широкого закруту плив величезний корабель фараона з вигнутим, як лебедина шия, носом. З правого і з лівого боку, ніби два величезних крила, пливли незліченні човни підданих, а ззаду, мов барвисте опахало, розсипався почет володаря Єгипту.

Всі кричали, співали, плескали в долоні або кидали квіти до ніг володареві, якого ніхто навіть не бачив. Досить було, що над золоченим наметом, оздобленим страусовими перами, маяла червоно-блакитна корогва — ознака присутності фараона.

Люди в човнах були мов п'яні, люди на березі — мов шалені. Щохвилини якийсь човен штовхав або перевертав іншого і хтось падав у воду, звідки, на щастя, повтікали крокодили, сполохані незвичайним галасом. На берегах зчинилася штовханина. Ніхто не зважав ні на сусіду, ні на батька, ні на дитину, кожен кричав, втупившись безтямними очима в золочений ніс човна та в царський намет. Навіть ті, кому очманілий натовп бездумно трощив ребра й вивертав суглоби, кричали лиш одне:

— Живи вічно, володарю наш... Світи нам, сонце Єгипту!..

Це безумство охопило незабаром і почет наступника трону: офіцери, воїни й веслярі, збившись у купу, вигукували один поперед одного, а Тутмос, забувши про царевича, заліз на високий ніс човна і мало не зірвався в воду.

Раптом на царському кораблі заграла сурма; за хвилину їй відповіла сурма на човні Рамзеса. Другий сигнал — і човен наступника трону причалив до корабля фараона.

Якийсь урядовець покликав Рамзеса. Поміж човнами перекинули кедровий місток з різьбленим поруччям, і царевич став перед батьком.

Зустріч з фараоном чи буря оглушливих вигуків так приголомшили Рамзеса, що він не міг вимовити й слова. Він упав до ніг батькові, а володар світу притис його до своїх божественних грудей.

За хвилину бічні стіни намету піднялися, і народ на обох берегах Нілу побачив свого володаря на троні і царевича, що стояв навколішках на верхній приступці, головою припавши до батькових грудей.

Залягла така тиша, що чути було шелестіння корогов на човнах. І раптом вибухнув шалений крик, ще гучніший, ніж хвилину тому. Це єгипетський народ вітав примирення батька з сином, вшановував теперішнього й вітав майбутнього володаря.

Якщо хто й розраховував на незгоду в священній родині фараона, то сьогодні він міг переконатися, що новий пагін царського роду міцно тримається на стовбурі.

Його святість мав дуже змарнілий вигляд. Ніжно привітавшись з сином, він звелів йому сісти біля трону й сказав:

— Душа моя поривалася до тебе, Рамзесе, тим палкіше, чим кращі вісті я про тебе чув. Тепер я бачу, що ти не лише юнак з левиним серцем, а й розважний муж, який може оцінити свої вчинки, вміє стримуватись і розуміє державні інтереси.

Схвилюваний царевич мовчав, цілючи батькові ноги, а фараон мовив далі:

— Ти добре вчинив, зрікшись двох грецьких полків, бо тобі подобає командувати корпусом Менфі. Віднині ти його начальник.

— Батьку мій!.. — шепнув, тремтячи, царевич.

— До того ж у Нижньому Єгипті, що з трьох сторін відкритий для нападу ворогів, мені потрібен відважний і розумний муж, який бачив би все навколо, усе б зважив у серці своєму і швидко діяв би у вирішальну хвилину. Тому призначаю тебе своїм намісником у цій половині царства.

З очей Рамзесові бризнули гарячі сльози. Він прощався з своєю молодістю і радів владі, якої стільки років так палко жаждала його душа.

— Я втомлений і хворий, — мовив фараон, — і якби не тривога за тебе, бо ти ще такий молодий, та за майбутнє держави, я б уже зараз просив вічно живих предків, щоб вони прийняли мене в своє лоно. Що не день стає мені важче, і віднині ти, Рамзесе, почнеш ділити зі мною тягар влади. Як квочка навчає своїх курчат визбирувати зернята й ховатися від шуліки, так і я передам тобі многотрудне вміння правити державою і стежити за підступами ворогів, щоб згодом ти впав на них, мов орел на пологливих куріпок!

Царський корабель з пишним почтом пристав до берега біля палацу. Змучений володар сів у ноші. В цю хвилину до наступника трону наблизився Гергор.

— Дозволь, найясніший царевичу, — сказав він, — щоб я був найпершим з тих, хто радіє з твого піднесення. Нехай тобі однаково щастить і керувати військом, і правити найважливішою провінцією держави на славу Єгипту!

Рамзес міцно потис йому руку.

— Це ти зробив, Гергоре? — спитав він тихо.

— Тобі це належало! — відповів міністр.

— Я вдячний тобі, і незабаром ти переконаєшся, що моя вдячність чогось варта.

— Ти вже нагородив мене, кажучи так, — відповів Гергор. Царевич хотів відійти, але Гергор спинив його.

— Одне словечко, — мовив він. — Попередь, царевичу, одну з твоїх жінок, Сару, щоб вона не співала релігійних пісень.

Рамзес здивовано глянув на нього, і міністр пояснив:

— Тоді, під час прогулянки по Нілу, ця дівчина співала наш найсвятіший гімн, що його можуть слухати тільки фараон і верховні жерці. Бідна дитина могла тяжко поплатитися за свій спів та незнання того, що співає.

— Виходить, вона вчинила блюзнірство? — спитав збентежений царевич.

— Мимоволі! — відповів верховний жрець. — На щастя, лише я чув цю пісню і гадаю, що між нею і нашим гімном подібність дуже незначна. Але нехай вона її більше ніколи не співає.

— Ну і, крім того, Сара повинна очиститись, — мовив царевич. — Чи досить буде для чужоземки, коли вона пожертвує храмові Ісиди тридцять корів?

— Звичайно, хай жертвує, — відказав Гергор, трохи скривившись. — Боги не ображаються за дари...

— А ти, достойний міністре, — мовив Рамзес, — прийми від мене чудесний щит, який я успадкував від мого святого діда.

— Я?.. Щит Аменготепа?! — вигукнув схвилюваний Гергор. — Хіба я гідний?..

— Мудрістю ти рівний моєму дідові, а становищем — зрівняєшся.

Гергор мовчки низько вклонився. Цей золотий щит, оздоблений коштовними каменями, не тільки мав величезну вартість, але і вважався амулетом, бо був царським дарунком.

Та найбільшої ваги Гергор надавав Рамзесовим словам, що він, Гергор, своїм становищем зрівняється з Аменготепом. Адже той був царським тестем. Невже царевич вирішив одружитися з його, Гергора, донькою?..

Це була улюблена мрія міністра й цариці Нікотріс.

Треба, однак, визнати, що Рамзес, кажучи про майбутнє піднесення Гергора, зовсім не думав про одруження з його дочкою, а лише про надання Гергорові нових посад, яких чимало було в храмах та при дворі.

Розділ вісімнадцятий

Відколи Рамзес став намісником Нижнього Єгипту, почалося для нього невимовно тяжке життя, про яке він раніше навіть уяви не мав, хоч народився й виріс при царському дворі.

Його просто катували — і катами були ділки різних гатунків зі всіх прошарків суспільства.

Вже першого дня, побачивши юрбу людей, які, протискуючись вперед і штовхаючи одне одного, витоптували йому квітники, ламали дерева, навіть руйнували мур навколо садиби, царевич зажадав, щоб біля його будинку поставили варту. Але вже на третій день він змушений був утекти із свого дому до батькового палацу, куди через численну варту, а головне — через високі мури досягнути простим людям було нелегко.

За декаду, до від'їзду Рамзеса, перед очима його пройшли представники цілого Єгипту, якщо не всього тодішнього світу.

Насамперед пускали вельможних. Привітати царевича прийшли верховні жерці храмів, міністри, фінікійські, грецькі, єврейські, ассірійські, нубійські послы, що навіть їхніх убрань він потім не зміг згадати. Далі йшли номархи сусідніх номів, судді, писарі, старші офіцери корпусу Менфі та власники великих маєтків.

Ці люди не просили нічого, вони тільки висловлювали свою радість. Але царевич, слухаючи їх з ранку до полудня і з полудня до вечора, відчував, що йому паморочиться голова й тремтить усе тіло.

Потім прийшли посланці нижчих верств з дарами: купці принесли золото, янтар, привезені з чужих країв тканини, пахощі й плоди. За ними посунули банкіри й лихварі. Далі — архітектори з планами нових будівель і скульптори з моделями статуй та барельєфів, каменярі, гончарі, столяри й різьбарі, ковалі, ливарники, чинбарі, винороби, ткачі і навіть парасхіти, які розтинають тіла померлих.

Ще не скінчився цей похід поздоровників, як за ними потяглась ціла армія прохачів. Інваліди, офіцерські вдови й сироти домагалися пенсії, вельможі — двірських посад для своїх синів. Винахідники приносили проекти нових способів зрошення, лікарі — ліки проти всяких хвороб, ворожбити — гороскопи. Родичі в'язнів подавали прохання про зменшення кари або про помилування засуджених на смерть, хворі благали, щоб царевич доторкнувся до них або дав їм своєї слини.

Приходили також гарні жінки та матері вродливих дочок, хто покірно, а хто нав'язливо просячи, щоб царевич узяв їх до свого палацу. Деякі вихваляли свою цноту й таланти та визначали розмір винагороди, яку хотіли одержати.

За десять днів, протягом яких він щохвилини бачив нових людей, нові обличчя та вислуховував прохання, що їх задовольнити могли лише багатства цілого світу та всемогутність богів, — Рамзес зовсім знесилів. Він не міг спати, став такий нервовий, що його дратувало навіть дзижчання мухи, і часом не розумів, що йому кажуть.

Тут Гергор знову став йому в пригоді. Вельможам він звелів оголосити, що царевич більш не приймає відвідувачів, а проти простого люду, який усе чекав перед палацом, хоч йому вже кілька разів наказували розійтись, вислав загін нубійських воїнів з киями.

Їм було куди легше зробити своє діло, аніж Рамзесові задовольнити людську

невситимість. Не минуло й години, як прохачі зникли з площі, мов туман од вітру, а декому ще кілька днів довелося класти примочки на голову чи на інші побиті місця.

Після цієї спроби здійснювати верховну владу царевич відчув глибоке презирство до людей і впав в апатію.

Два дні він пролежав на ложі, закинувши руки за голову й бездумно дивлячись у стелю. Царевича вже не дивувало, що його святість фараон цілі дні проводить в молитвах, але він не міг збагнути, яким чином Гергор може впоратися з такою силою справ, що, мов ураган, не тільки валять з ніг людину, але здатні навіть розчавити її.

"Як можна здійснювати свої плани, коли юрба прохачів пригнічує твою волю, придушує думки, випиває кров? За десять днів я вже хворий, а за рік, напевно, зовсім одурію... Тут годі думати про будь-які проекти, тут просто аби не збожеволіти..."

Рамзес був такий засмучений власною безпорадністю в ролі володаря, що викликав до себе Гергора й жалісним голосом розповів йому про свої турботи.

Досвідчений сановник з усмішкою вислухав скарги молодого стерничого державного корабля, а потім сказав:

— Чи знаєш ти, володарю, що цей величезний палац, в якому ми живемо, спорудив одним один будівничий, на ймення Сенебі, який до того ж умер раніше, ніж закінчили будову? Ти, мабуть, здогадуєшся, як цей безсмертний архітектор міг здійснити свій задум, ніколи не втомлюючись і завжди маючи добрий настрій.

— Цікаво — як?

— Бо він сам не робив усього: не тесав колод і каміння, не випалював цегли, не виносив її на риштування, не укладав і не цементував. Він тільки накреслив план, та навіть і в цьому мав помічників. А ти, царевичу, все хочеш зробити сам: і вислухати, і задовольнити всі прохання. Це над людські сили.

— А як же я міг робити інакше, коли між прохачами були невинно покарані або позбавлені заслуженої нагороди? Адже основою держави є справедливість, — відповів наступник трону.

— Скількох людей ти, царевичу, можеш вислухати за день, щоб не втомитись? — запитав Гергор.

— Ну... двадцятьох.

— Твоє щастя. Я вислуховую щонайбільше шістьох чи десятих, і це не прохачі, а великі писарі, управителі й міністри. Кожен з них доповідає мені не про якісь незначні випадки, а лише про найважливіше, що діється у війську, в маєтках фараона, в судах, у номах, а також про релігійні справи та про зміни рівня Нілу. Вони тому не доповідають мені дрібниць, що кожен з них, перше ніж прийти до мене, мусив сам вислухати десять нижчих писарів. А кожен нижчий писар і управитель зібрав відомості від десятих ще нижчих від себе, а ті й собі вислухали донесення ще десятих дрібних урядовців.

Таким способом я і його святість, розмовляючи щодня лише з десятком людей, знаємо про найважливіші події, які сталися в сотні тисяч місць нашої країни і всього світу.

Дозорець, який стереже квартал в Мемфісі, бачить лише кілька будинків. Десятник

знає цілу вулицю, сотник — дільницю міста, начальник — усе місто. А фараон стоїть над усіма, ніби на найвищому пілоні храму Пта, і бачить не тільки Мемфіс, але й інші міста: Сохем, Он, Херау, Турра, Тетауї, їхні околиці й частину західної пустелі.

З цієї височини його святість, щоправда, не помітить покривджених чи обійдених нагородою людей, але побачить юрбу робітників, які стоять без діла. Не завважить воїна в шинку, але дізнається, чи провадить муштру полк. Не добачить, що готує собі на обід якийсь селянин або міщанин, але вгледить пожежу, що почалася в дільниці.

Цей державний лад, — мовив, пожвавлюючись, Гергор, — наша слава й сила... Коли Снофру, один із фараонів першої династії, спитав жерця, який пам'ятник собі поставити, той відповів: "Обведи, володарю, на землі квадрат і поклади на ньому шість мільйонів битих каменів — це буде простий люд. Зверху поклади шістдесят тисяч обтесаних кам'яних брил — це будуть твої нижчі урядовці. На них поклади шість тисяч шліфованих брил — це будуть вищі урядовці. Зверх цього постав шістдесят плит, вкритих різьбою, — це будуть твої найближчі радники й полководці, а на вершині постав лише одну плиту з золотим зображенням сонця — це будеш ти сам".

Фараон Снофру так і зробив. Так постала найдавніша східча частина піраміди — правдивий образ нашої держави, — а вже від неї походять всі інші. Це непохитні будівлі, з вершини яких видно увесь світ і які дивуватимуть майбутні покоління.

В такому урядуванні, — вів далі міністр, — наша перевага над сусідами. Ефіопів було не менше, ніж нас. Проте їхній дар сам доглядав свою худобу, сам бив кием підданих, але не знав, скільки їх має, і не зумів зібрати їх до купи, коли туди вступило наше військо. Не було єдиної Ефіопії, а було лише велике, безладне згромадження людей. Тим-то тепер вони васали.

Лівійський князь сам розбирає кожну справу, а надто суперечки між багатими, і віддає цьому стільки часу, що не має змоги глянути навколо себе. Через це під боком у нього збираються цілі зграї розбійників, яких ми раз у раз нищимо.

Знай ще й таке, царевичу, що якби в Фінікії був один володар, який відав би, що де діється, і порядкував у всіх містах, ця країна не платила б нам ані утні данини. А яке щастя для нас, що царі Ніневії і Вавілона мають лише по одному міністру і так само втомились від безлічі справ, як ти зараз! Вони хочуть самі все бачити, самі судити і давати накази і тому так заплутали державні справи, що не розберуться в них і за сто років. Але якби знайшовся якийсь нікчемний єгипетський писар, що пішов би туди, пояснив царям їхні помилки в управлінні державою і запровадив там нашу урядову ієрархію, нашу піраміду, — за який десяток років Іудея й Фінікія потрапили б до рук ассірійців, а через кілька десятків років зі сходу й півночі, з моря й суходолу на нас ударило б могутнє військо, від якого ми, може б, і не відбилися.

— То треба напасти на них тепер, поки там нема ладу! — вигукнув царевич.

— Ми ще не видихали наших попередніх перемог, — холодно відказав Гергор і почав прощатися з Рамзесом,

— Хіба ж перемоги ослабили нас? — спалахнув царевич. — Хіба мало ми навезли скарбів?

— А хіба не тупиться сокира, якою рубають дерево? — спитав Гергор і вийшов.

Царевич зрозумів, що великий міністр хоче за будь-яку ціну зберегти мир, хоч сам стоїть на чолі війська.

— Побачимо! — шепнув він сам до себе.

За кілька днів до від'їзду Рамзеса викликали до його святості. Фараон сидів у кріслі в мармуровій залі, де більш нікого не було; чотири входи до неї охороняли вартові нубійці.

Біля царового крісла стояв табурет для царевича і маленький столик, на якому лежало багато документів, писаних на папірусі.

Стіни зали були оздоблені кольоровими барельєфами, що зображували різні польові роботи, а по кутках стояли незворушні статуї бога Осіріса з меланхолійним усміхом на устах.

Коли царевич за наказом батька сів, його святість мовив:

— Ось тут, царевичу, документи про призначення тебе полководцем і намісником. Здається, перші дні влади втомили тебе?

— В слугуванні вашій величності я черпатиму силу, — відповів царевич.

— Підлесник!.. — всміхнувся фараон. — Пам'ятай, я не хочу, щоб ти переобтяжував себе працею. Розважайся, молодості потрібна розрядка... Але це не означає, що в тебе не буде важливих справ.

— Я готовий.

— Найперше... Найперше, я розповім тобі про свої турботи. Скарбниця наша майже порожня: податків надходить що рік, то менше, особливо з Нижнього Єгипту, а видатки зростають...

Фараон замислився.

— Ці жінки... ці жінки, Рамзесе, поглинають багатства не тільки простих смертних, але й мої. Маю їх кількасот, і кожна хоче мати якнайбільше покоївок, швачок, перукарів, рабів до нош, слуг, коней, веслярів, навіть своїх коханців і дітей... Малі діти!.. Коли я повернувся з Фів, одна з цих жінок, якої я навіть не пам'ятаю, заступила мені дорогу й, показуючи опецькуватого; трирічного хлопчика, почала вимагати, щоб я виділив йому маєток, бо це нібито мій син... Трирічний син... можеш ти собі це уявити?! Звичайно, я не міг сперечатися з жінкою, та ще в такій делікатній справі. Але чоловікові знатного роду легше бути гречним, ніж знайти гроші на кожную таку витівку...

Фараон похитав головою, перепочив трохи і знову заговорив:

— А тим часом мої прибутки від початку царювання зменшились наполовину, особливо в Нижньому Єгипті. Я питаю: в чому річ?.. Мені відповідають: народ зубожів, набагато зменшилось населення; море занесло піском частину родючих земель на півночі, а пустеля — на сході; було кілька неврожайних років. Словом, одне лихо за другим, а скарбниця все порожніє...

Отож прошу тебе, з'ясуй цю справу. Роздивись, знайди тямущих і правдивих людей, і хай вони тобі допоможуть розібратися. Коли ж тобі почнуть подавати звіти — не вір

безоглядно папірусові, але все перевіряй сам. Чув я, що в тебе пильне око вождя, а коли так, ти з першого погляду побачиш, чи правдиві ці звіти. Але не квапся з висновками, а головне — не висловлюй їх. Кожну важливу думку, яка тобі прийде в голову сьогодні, запиши, а через кілька днів знов придивись до тієї самої справи і знов запиши. Це навчить тебе бути обачним і відразу осягати суть справи.

— Буде так, як ти наказуєш, найясніший володарю, — відповів царевич.

— Друге завдання, яке ти мусиш виконати, далеко важче. Щось там діється в Ассирії, і це починає непокоїти мій уряд.

Наші жерці оповідають, що за Північним морем є гостроверха гора, внизу вкрита зеленню, а на вершині снігом. Ця гора має дивну властивість: після багатьох років спокою вона раптом починає димитись, двигтіти й гриміти, а потім викидає з себе стільки рідкого вогню, скільки є води в Нілі. Вогонь той кількома потоками розливається довкола і на величезному просторі пожирає працю хліборобів. Отож Ассирія, сину мій, схожа на цю гору. Цілі сторіччя панують в ній спокій і тиша. Та раптом всередині зривається буря, невідома звідки вихоплюється велике військо ассирійців і нищить мирних сусідів.

Тепер біля Ніневії і Вавілона чути стугін: гора димиться. Отже, дізнайся, чи віщує бурю цей дим, і подумай про запобіжні заходи.

— Чи зможу я?.. — тихо спитав царевич.

— Треба навчитись бачити, — мовив фараон. — Коли хочеш як слід щось пізнати, не звіряйся тільки на свої очі, а хай тобі допоможуть кілька пар чужих. Не обмежуйся міркуваннями самих єгиптян, бо кожен народ і кожна людина посвоєму дивиться на речі і не може осягнути всієї правди. Спитай, що думають про ассирійців фінікійці, євреї, хетти та єгиптяни, і добре зваж, що є спільного в цих думках.

Коли всі скажуть, що з боку Ассирії загрожує небезпека, ти знатимеш, що так воно і є. А коли різні люди говоритимуть по-різному, теж будь обережний, бо мудрість велить нам швидше сподіватись лихого, аніж доброго.

— Ти говориш, володарю, як мовлять боги! — прошепотів Рамзес.

— Я вже старий, а з височини трону видно те, про що прості смертні й гадки не мають. Якби ти спитав сонце, що воно думає про світові справи, воно, певне, розповіло б ще цікавіші речі.

— Між людьми, яких я маю спитати про Ассирію, ти не згадав греків, батьку, — зауважив наступник трону.

Фараон лагідно усміхнувся і похитав головою.

— Греки!.. Греки!.. — сказав він. — Велике майбутнє у цього народу. Проти нас вони ще діти, але який дух живе в них!..

Пам'ятаєш мою статую, яку зробив грецький скульптор? То ж другий я, жива людина!.. Я місяць тримав її в палаці, але, зрештою, подарував храмові в Фівах. Повіриш, мене взяв страх, що ця моя кам'яна подоба раптом встане зі свого трону і зажадає, щоб я поділив з нею владу... Яке замішання зчинилося б тоді в Єгипті!..

Греки!.. Ти бачив вази, які вони ліплять, палаци, що вони будують? Від цієї глини й

каміння віє чимсь таким, що втішає мою старість і змушує забути про хворобу...

А їхня мова? О боги, це ж музика, і різьба, і малювання... все разом. Воістину, якби Єгиптові судилося колись умерти, спадок по ньому перебрали б греки. І ще переконали б світ, що все це створили вони, а нас ніколи й не було. А проте греки — тільки учні наших початкових шкіл, бо ми, як ти знаєш, не маємо права ділитися вищою мудрістю з чужинцями.

— І все-таки ти, батьку, начебто не довіряєш грекам?

— Бо це особливий народ — ні фінікійцям, ні їм вірити не можна. Фінікієць, коли схоче, побачить і скаже щиру правду, як то ведеться в єгиптян. Але ніколи не вгадаєш, коли він схоче її сказати. А грек простодушний, мов дитина, і ладен завжди говорити правду, та не може.

Вони бачать світ інакше, ніж ми. В їхніх очах кожна річ виблискує й міниться всіма барвами, як небо Єгипту та його вода. То чи можна покладатися на їхню думку?

За часів Фіванської династії далеко на півночі було містечко Троя, яких у нас є тисяч з двадцять. На цей курник нападали різні грецькі волоцюги і так допекли його нечисленним жителям, що ті після десяти років колотнечі спалили свою маленьку фортецю і перебралися в інше місце.

Звичайнісінька розбійницька історія!.. А послухай, які гарні пісні співають греки про Троянські битви! Ми сміємося з цих чудес і звитяг, бо наш уряд мав докладні відомості про всі події. Ми знаємо, що це чисті вигадки, а проте... слухаємо ці пісні, як дитина слухає казки своєї няньки, і не можемо від них відірватись!..

Отакі греки: природжені брехуни, але привітні й мужні люди. Кожен з них швидше накладе головою, аніж скаже правду. І це не задля користі, як фінікійці, а з внутрішньої потреби.

— А як я маю ставитись до фінікійців? — запитав царевич.

— Це люди розумні, працьовиті й сміливі, але гендлярі; для них головне в житті — заробити, ще й багато, якнайбільше!.. Фінікійці — як вода: багато приносять, і багато забирають, і просочуються всюди. Треба давати їм якнайменше і пильнувати, щоб вони не пролазили до Єгипту тихцем крізь шпари.

Коли їм добре заплатиш і пообіцяєш ще більшу винагороду, вони будуть чудовими вивідувачами. Те, що нам відомо про таємний рух в Ассирії, ми знаємо від них.

— А євреї? — тихо спитав царевич, опускаючи очі.

— Це народ кмітливий, але всі вони похмурі фанатики й запеклі вороги Єгипту. Лише коли відчують на своїй шиї важку сандалю Ассирії, вони звернуться до нас. Аби тільки не було запізно. Але користатися з їхніх послуг можна... Звичайно, не тут, а в Ніневії та Вавілоні.

Фараон був дуже стомлений. Царевич, прощаючись, упав йому до ніг, а батько обняв його; після цього Рамзес пішов до матері.

Цариця, сидючи в своєму покої, ткала тонке полотно на убрання богам, а її служниці шили й гаптували одяг або робили гірлянди. Молодий жрець перед статуєю Ісиди курив пахощами.

— Я прийшов, — мовив царевич, — подякувати тобі, матінко, і попрощатись.

Цариця підвелась і, обнявши сина, з сльозами мовила:

— Як же ти змінився!.. Ти вже справжній чоловік!.. Я так рідко тебе бачу, що могла б забути твоє обличчя, якби не носила твого образу повсякчас у своєму серці. Недобрий! Я з намісником стільки разів підпливала до твого маєтку, сподіваючись, що ти нарешті забудеш свою образу, а ти виїхав мені назустріч із своєю наложницею...

— Прости... прости!.. — казав Рамзес, цілючи матір. Цариця вийшла з ним до саду і, коли вони лишилися на

самоті, мовила:

— Я жінка, тому мене хвилює доля жінки й матері. Ти візьмеш з собою цю дівчину, коли поїдеш звідси? Пам'ятай, що галас і рух можуть зашкодити їй і дитині. Вагітним жінкам потрібні тиша й спокій.

— Ти кажеш про Сару? — спитав здивовано Рамзес. — Вона вагітна? Мені вона нічого про це не казала...

— Може, соромиться, а може, й сама не знає, — відповіла мати. — В кожному разі, подорож...

— Та я й не думаю її брати! — вигукнув царевич. — Тільки... чому вона криється від мене... наче дитина не моя?

— Не будь підозріливим, — зауважила мати. — Це звичайна сором'язливість молодих дівчат. А може, вона приховувала свій стан, боячись, що ти її покинеш?

— Адже я не візьму її до свого двору! — перебив царевич так роздратовано, що очі цариці усміхнулись, та вона прикрила їх віями.

— Ну, не треба так жорстоко відштовхувати жінку, яка тебе кохала. Я знаю, що ти про неї подбав. Ми теж дамо їй щось від себе. Дитина царської крові повинна бути як слід вихована і добре забезпечена.

— Звичайно, — відповів Рамзес — Мій первісток, хоч він і не матиме прав наступника трону, повинен посідати таке становище, щоб і я його не соромився, і він не нарікав на мене.

Прощавшись із матір'ю, Рамзес вирішив поїхати до Сари, і тому повернувся в свої покої.

В серці його боролися два почуття — досада на Сару за те, що вона приховувала від нього причину своєї хвороби, і гордість від свідомості, що він стане батьком.

Він — батько! Це надавало йому поважності, яка наче зміцнювала його становище полководця й намісника. Батько — це вже не юнак, який мусить з пошаною дивитися на старших.

Царевич був схвилований і зворушений, йому хотілося нагримати на Сару, а потім обняти її і обдарувати.

Та, повернувшись до себе, він застав там двох номархів з Нижнього Єгипту, які прийшли із звітами про свої номи. Поки Рамзес вислухав їх, він уже стомився. І, крім того, у нього мав бути вечірній прийом, на який він не хотів спізнитись.

"Знову я не буду в Сари, — думав він. — Бідна дівчина не бачила мене майже дві

декади..." Він покликав негра.

— В тебе є та клітка, яку дала тобі Сара, коли ми зустрічали нашого володаря?

— Є, — відповів негр.

— Візьми звідти голуба й випусти.

— Тих голубів уже всіх поїли.

— Хто поїв?

— Ваша достойність. Я сказав кухареві, що ті голуби від пані Сари, і він тільки для вашої достоїнності робив з них печеню й паштети.

— А щоб вас крокодил пожер! — вигукнув з досадою царевич.

Він викликав Тутмоса і звелів негайно їхати до Сари. Розповівши йому історію з голубами, царевич мовив:

— Одвези їй смарагдові сережки, браслети на руки й на ноги та два таланти. Скажи — я гніваюсь на неї за те, що вона крилась від мене з своєю вагітністю, але прощу її, якщо дитина буде здорова й гарна... А якщо вона народить хлопчика, я подарую їй ще один маєток, — додав він, усміхнувшись. — І ще одне... постарайся умовити її, щоб вона відсторонила від себе хоч трохи євреїв і взяла бодай кількох єгиптян і єгиптянок. Я не хочу, щоб мій син з'явився на світ у такому оточенні, а може, ще й грався потім з єврейськими дітьми. Вони ж навчать його давати батькові найгірші фініки!..

Розділ дев'ятнадцятий

Квартал, де жили чужинці в Мемфісі, лежав у північносхідній частині міста, недалеко від Нілу. Було там кількасот будинків і кільканадцять тисяч мешканців — ассирійців, євреїв, греків, а найбільше — фінікійців.

Це був багатий квартал. Головною артерією його була досить пряма, брукована кам'яними плитами вулиця, кроків на тридцять завширшки. По обидва боки її височіли будинки з цегли, вапняку й пісковика, від трьох до п'яти поверхів заввишки. В льохах були склади сировини, на перших поверхах — крамниці, на других — помешкання заможних людей, над ними — майстерні: ткацькі, швацькі, ювелірні, а ще вище — тісні житла ремісників.

Будівлі в цьому кварталі, так само як і в усьому місті, були здебільшого білі. Але серед кам'яниць досить часто траплялися й зелені, як лука, жовті, як пшеничний лан, блакитні, як небо, або червоні, як кров.

Фасади багатьох будинків були прикрашені малюнками, які вказували на заняття їхніх мешканців.

На будинку ювеліра довгий ряд малюнків зображував, як його власник продає чужоземним царям ланцюжки, браслети власного виробу, викликаючи в них шире захоплення. Стіни величезного дому купця вкривали картини, що відтворювали труднощі й небезпеки, пов'язані з торгівлею: в морі людей хапають страшні потвори з риб'ячими хвостами, в пустелі — крилаті вогненні змії, а на далеких островах їх роздирають велетні, одна сандаля яких більша за фінікійський корабель.

На стінах кам'яниці лікаря намальовано людей, яким він зумів повернути втрачені руки, ноги, зуби і навіть молодість. На будинку, який займала місцева влада, було

зображено бочку, в яку люди кидали золоті обручки, писаря, якому хтось нашіптував на вухо, і розпростертого на землі винуватця, якого двоє чоловіків били киями.

Вулиця кишіла народом. Попід стінами тулилися люди з ношами, з опахалами, посланці та інші робітники, готові продати свою працю. Посередині безперервною валкою котилися вози з товарами, запряжені ослами або волами, і йшли носії з вантажем.

По тротуарах снували галасливі продавці свіжої води, винограду, фініків, копченої риби, а також крамарі, продавці квітів, музиканти й різні штукарі.

В цім людським потоці, який плинув, розпліскувався, продавав і купував, вигукуючи на різні голоси, дуже вирізнялися поліцейські. На кожному були коричнева сорочка до колін, фартушок у блакитну та червону смужку, короткий меч при боці, а в руці — здорова палиця. Ці охоронці порядку походжали по тротуару, інколи перемовляючись із своїми товаришами, але найчастіше стояли на придорожньому камені, щоб краще бачити юрбу, що ринула біля їхніх ніг.

Зважаючи на таку пильність, вуличні злодії мусили діяти дуже обережно. Звичайно двоє з них починали бійку, і, коли круг них збиралась юрба і поліцейські, не розбираючи, починали молотити киями тих, що билися, та спостерігачів, їхні товариші злодії спритно очищали кишені.

Майже в центрі вулиці стояв заїзд фінікійця з Тіра Асаргадона, де для полегшення нагляду повинні були зупинятися всі, хто приїжджав з-за кордону. Це був великий квадратний з багатьма вікнами будинок, що стояв трохи осторонь від інших; отже, його зручно було обходити кругом та підглядати з усіх боків. Над головними ворітьми висіла модель корабля, а на передній стіні були намальовані картини, які зображали його святість Рамзеса XII, що приносив богам жертви або приймав чужоземців, з-поміж яких фінікійці вирізнялися високим зростом і яскраво-червоним кольором шкіри.

Вузькі вікна цього будинку були завжди відкриті й тільки іноді заслонялися завісами з тканини або з кольорових прутиків. Оселя господаря та приміщення для подорожніх були розташовані на трьох верхніх поверхах, а внизу містився винний льох і харчівня. Моряки, носії, ремісники та інші бідні подорожні їли й пили на подвір'ї, де була мозаїчна підлога і полотняний намет, напнутий на стовпчики так, щоб можна було бачити відразу всіх гостей. Заможніші й знатніші гості бенкетували на галереї, яка оточувала подвір'я.

На подвір'ї люди сиділи на підлозі, біля плоских камінних брил, що заміняли столи. На галереї, де було прохолодніше, стояли столики, лави й стільці і навіть низенькі м'які лежа, на яких можна було подрімати.

На кожній галереї був великий стіл, заставлений тацями з хлібом, м'ясом, рибою і плодами та великими глеками з вином, пивом і водою. Негри й негритянки подавали гостям страви, забирали порожні глеки й приносили з льоху повні, а писарі, що доглядали за столами, старанно записували кожен шматок хліба, кожную головку часнику й кухоль води.

Серед подвір'я, на помості, стояли два дозорці з киями, які стежили за челяддю та

писарями, а також залагоджували з допомогою київ суперечки між біднішими гостями з різних країн. Завдяки такому порядку крадіжки й бійки траплялися тут рідко; частіше навіть на галереях, аніж на подвір'ї.

Сам господар заїзду, всім відомий Асаргадон, чоловік років за п'ятдесят, посивілий уже, у довгій сорочці й серпанковій накидці, походжав поміж гостями, пильнуючи, щоб кожен мав усе, що треба.

— Їжте й пийте, сини мої, — припрошував він грецьких моряків, — бо такої свинини й пива немає в цілому світі. Я чув, що біля Рафії вас захопила буря. Ви повинні принести богам щедрі жертви за те, що вони врятували вас!.. В Мемфісі за все життя можна не побачити бурі, але на морі легше знайти блискавку, ніж мідний утен. У мене є мед, борошно, пахощі для священних жертв, а отам, у кутках, стоять боги всіх народів. У моєму заїзді чоловік може бути ситим і побожним за дуже невелику плату.

Він повернувся й пішов на галерею, де сиділи купці.

— Їжте й пийте, шановні панове, — заохочував він їх, уклоняючись. — Часи тепер добрі! Найясніший наступник трону, хай він живе вічно, їде до Пі-Баста з величезним почтом, а з Верхнього Царства прибув караван із золотом. На цьому не один з вас добре заробить. В мене є куріпки, молоді гуси, риба прямо з річки й чудова печеня з дикої кози. А яке вино прислали мені з Кіпру! Щоб я став іудеєм, коли келих цього чудового трунку не вартий дві драхми! Але вам, батькам і добродіям моїм, я віддам сьогодні по драхмі. Тільки сьогодні, на почин...

— Дай по півдрахми за келих, тоді скуштуємо, — озвався один з купців.

— Півдрахми? — повторив хазяїн. — Швидше Ніл попливе назад до Фів, ніж я таке добро віддам по півдрахми. Хіба що... для тебе, пане Белезіс, бо ти окраса Сідона... Гей, раби! Подайте нашим добродіям найбільший жбан кіпрського.

Коли він одійшов, купець, названий Белезісом, сказав до своїх товаришів:

— Хай мені рука відсохне, якщо це вино коштує півдрахми. Але бог із ним!.. Менше клопоту матимемо з поліцією.

Розмови з гостями різних народів і станів не заважали господареві стежити за писарями, що записували наїдки й напої, за дозорцями, які наглядали за служниками та писарями, а найпильніше — за подорожанином, який, схрестивши ноги, сидів у передній галереї на подушках і дрімав над жменею фініків та келихом чистої води. У цього подорожнього, чоловіка років сорока, було буйне волосся й борода, чорні, мов крукове крило, задумливі очі й надзвичайно благородне обличчя, на якому, здавалося, ніколи не відбивались гнів чи тривога.

"Це небезпечний щур, — думав господар, поглядаючи на нього краєм ока. — Має вигляд жерця, а носить темну опанчу. Здав мені золота й коштовностей на цілий талант, а сам не їсть м'яса і не п'є вина. Це або великий пророк, або великий злочинець!.."

На подвір'я зайшли два голі псили — приборкувачі змій, з мішком, повним отрутих гадів, і почали виставу.

Молодший грав на сопілці, а старший почав обвивати себе великими й малими

зм'ями, з яких найменшої вистачило б, щоб розігнати всіх гостей з подвір'я заїзду "Під кораблем". Сопілка озивалась щодалі пискливіше, приборкувач звивався, конвульсивно здригався і весь час дратував змій. Нарешті одна змія вкусила його за руку, друга за обличчя, а третю — найменшу — приборкувач сам проковтнув живцем.

Гості й слуги з тривогою споглядали це видовище. Вони тремтіли, коли приборкувач дратував гадюк, заплющували очі, як ті його кусали, а коли псило проковтнув змію — заревли від радості й захвату.

Тільки подорожній з передньої галереї не підвівся зі своїх подушок і навіть не захотів глянути на цю розвагу. А коли приборкувач почав збирати гроші, подорожній кинув йому на підлогу два мідні утни, даючи рукою знак, щоб той не підходив ближче.

Вистава тривала з півгодини. Коли приборкувачі пішли з подвір'я, до господаря підбіг негр, який обслуговував покої гостей, і щось стурбовано зашепотів йому на вухо. Потім, невідомо звідки, в галереї з'явився десятник поліції і, відкликавши Асаргадона у віддалену нішу, довго розмовляв з ним, а шановний господар заїзду бив себе в груди, заламував руки чи хапався за голову. Нарешті, стусонувши негра в живіт, він звелів йому подати десятникові смажену гуску й глек кіпрського вина, а сам підійшов до гостя з передньої галереї, який, здавалося, весь час дрімав, хоч очі в нього були розплющені.

— Смутні маю вісті для тебе, благородний пане,— мовив господар, сідаючи біля подорожнього.

— Боги насилають на людей дощ і смуток, коли на те їхня воля, — байдуже відповів гість.

— Поки ми тут дивилися на псилів, — вів далі господар, смикаючи посивілу бороду, — злодії залізли на третій поверх і вкрали твої речі... Три мішки й скриню, напевно, дуже дорогу!..

— Ти мусиш сповістити суд про мою втрату.

— Нащо суд? — шепнув господар. — У наших злодіїв свій цех... Пошлемо по старшого, оцінимо речі, заплатиш йому двадцять процентів їх вартості, і все знайдеться. Я можу тобі допомогти.

— В моїй країні, — мовив подорожній, — ніхто не домовляється із злодіями, і я не буду. Живу я в тебе, тобі довірив своє майно, отож ти за нього й відповідаєш.

Достойний Асаргадон почав чухати собі спину між лопатками.

— Чужинцю з далекої країни, — мовив він стихлим голосом, — ви, хетти, й ми, фінікійці, завжди були братами, і тому я щиро раджу тобі не звертатись до єгипетського суду, бо він має лише одні двері — щоб увійти, але не має тих, щоб вийти.

— Боги навіть крізь стіну можуть провести невинного, — відповів гість.

— Невинний!.. Хто з нас невинний на землі неволі? — шепнув господар. — Поглянь — там десятник з поліції доїдає гуску, чудову гуску, яку я сам охоче з'їв би. А знаєш, чому я віддав десятникові цю гуску, відірвавши її від свого рота? Бо він прийшов випитувати про тебе...

Сказавши це, фінікієць скося глянув на подорожнього, але той ні на хвилину не

втратив спокою.

— Питає мене, — вів далі господар, — питає мене десятник: "Хто він, цей чорний, що дві години сидить над жменькою фініків?" Кажу йому: "Дуже чесний чоловік, пан Пхут". — "Звідки він?" — "З країни хеттів, — кажу, — з міста Гаррана. У нього там на три поверхи будинок і багато поля. — "Чого він сюди приїхав?" — "Приїхав, — відповідаю, — стягти борг з одного жерця, п'ять талантів, які позичив ще його батько".

А знаєш, благородний пане, — вів далі господар, — що мені на це відповів десятник?.. Ось що: "Асаргадоне, я знаю, що ти вірний слуга його святості фараона. В тебе добрі страви і нерозведене вино, і тому кажу тобі — стережися! Стережися чужинців, які не заводять знайомств, не п'ють вина, уникають всіляких розваг і мовчать. Цей Пхут із Гаррана може бути ассірійським шпигуном". Серце в мене завмерло, коли я це почув, — казав далі господар. — Але тобі до всього байдуже! — обурився він, бачачи, що навіть страшне обвинувачення в шпигунстві не схвилювало хетта.

— Асаргадоне, — мовив згодом гість, — я довірив тобі себе і своє майно. Отже, подбай, щоб мені повернули мої мішки й скриню, а то я поскаржусь тому самому десятникові, який з'їв призначену для тебе гуску.

— Ну... дозволь, щоб я сплатив злодіям хоч п'ятнадцять процентів вартості твоїх речей! — заблагав господар.

— Не маєш права.

— Дай їм хоч тридцять драхм...

— Ні утна.

— Ну, то дай бідолахам хоч десять драхм...

— Іди з миром, Асаргадоне, і проси богів, щоб вони повернули тобі розум, — все так само спокійно відповів подорожній.

Господар схопився з подушок, задихаючись від гніву.

"От гадина, — думав він. — Цей гарранець приїхав не тільки по борг. Він ще тут залагодить якусь справу... Серце підказує мені, що це має бути багатий купець, а може, навіть і корчмар, який у спілці з жерцями й суддями відкриє десь у мене під боком другий заїзд... Бодай тебе був спалив вогонь небесний! Бодай тебе проказа сточила!.. Скнара, дурисвіт, злодюга, на якому чесна людина навіть заробити не може..."

Ще не встиг шановний Асаргадон вгамувати свій гнів, як на вулиці залунали звуки флейти й гупання бубна, і невдовзі на подвір'я вбігли чотири майже голі танцівниці. Носії й моряки привітали їх радісними вигуками, і навіть поважні купці з галереї почали зацікавлено приглядатися до них і перемовлятися про їхню вроду. Танцівниці рухами рук і усмішками привітали гостей. Одна з них почала грати на подвійній флейті, друга вторувала їй на бубні, а дві наймолодші стали танцювати по подвір'ю так, щоб не обминути жодного гостя, не зачепивши його своїм серпанковим шарфом.

Ті, що пили за столиками, почали співати, кричати, запрошувати до себе танцівниць, подекуди навіть спалахували сутички, але заводіючи враз заспокоювались, побачивши грізно піднесені палиці дозорців. Тільки якийсь лівієць, роздратований

палицями, витяг з-за пояса ніж; але два негри, схопивши його за руки, забрали в нього кілька мідних обручок, як плату за їжу, і викинули його на вулицю. Тим часом, одна з танцівниць підсіла до моряків, дві пішли до купців, які стали частувати їх вином і тістечками, а найстарша почала обходити столи і збирати гроші.

— На храм богині Ісіді!.. — вигукнула вона. — Жертвуйте, побожні чужоземці, на храм Ісіді, богині, яка піклується про всі живі створіння... Чим більше ви дасте, тим більше щастя і благословень пошлють вам боги... На храм матері Ісіді!..

Їй кидали на бубон клубки мідного дроту, інколи зернинки золота. Один купець спитав, чи можна відвідати її, на що вона з усміхом кивнула головою.

Коли вона дійшла до передньої галереї, гарранець Пхут сунув руку в шкіряний мішок і дістав звідти золотий перстень, кажучи:

— Іштар — богиня велика й добра, прийми це на її храм. Жриця швидко глянула на нього й прошептала:

— Анаель, Сахіель...

— Амабіель, Абалідот... — відповів подорожній.

— Бачу, ти любиш матір Ісиду, — мовила жриця голосно. — Ти, певно, багатий і щедрий, тобі варто поворожити.:

Вона сіла біля нього, з'їла кілька фініків і, дивлячись на його долоню, заговорила:

— Ти приїхав з далекого краю Бретора й Хагіта... Подорож твоя була щаслива... Вже кілька днів стежать за тобою фінікійці, — додала жриця тихіше. — Ти приїхав по гроші, хоч сам і не купець. Приходь до мене сьогодні ввечері, коли зайде сонце... Твої бажання повинні здійснитись, — мовила вона голосніше. — Я живу на вулиці Гробниць у будинку "Під зеленою зіркою", — шепнула вона. — Тільки стережися злодіїв, які чатують на твоє багатство, — скінчила жриця, помітивши, що поважний Асаргадон підслухує.

— В моїм домі немає злодіїв!.. — обурився фінікієць. — Крадуть, певне, ті, що приходять з вулиці.

— Не гнівайся, старенький, — відповіла жриця глузливо, — бо в тебе на шиї виступає червоний пруг, а це ознака нещасливої смерті.

Почувши це, Асаргадон тричі сплюнув і тихо вимовив закляття проти злого чаклунства. Коли він одійшов од них в глибину галереї, жриця почала кокетувати з гарранцем. Вона подарувала йому троянду з свого вінка, обняла його на прощання і пішла до інших столів.

Подорожній кивнув господареві.

— Я хочу, — мовив він, — щоб ця жінка прийшла до мене. Накажи привести її до мого покою.

Асаргадон глянув йому в очі, сплеснув руками і розреготався.

— Тифон обплутав тебе, гарранцю!.. — вигукнув він. — Якби в моєму домі сталося щось таке з єгипетською жрицею, мене б вигнали з міста! Тут можна приймати тільки чужоземок.

— Тоді я піду до неї, — відповів Пхут. — Це мудра й побожна жінка і порадить мені

багато в чому. По заході сонця даси мені провідника, щоб я не заблудив, ідучи до неї.

— Всі злі духи вселилися до твого серця, — відповів господар. — Чи знаєш ти, що це знайомство обійдеться тобі не менш як двісті, а може, й триста драхм, не лічачи того, що доведеться дати служницям і на храм? За такі ж гроші... зрештою, за п'ятсот драхм ти зможеш пізнати молоду й невинну дівчину — мою доньку, що має вже чотирнадцять років і, як розсудлива дівчина, збирає собі на посаг. Отож не тиняйся вночі по незнайомому місту, бо потрапиш у руки поліції або злодіїв, а користайся з того, що боги дають тобі вдома. Хочеш?..

— А твоя донька поїде зі мною до Гаррана? — спитав

Пхут.

Господар здивовано подивився на нього. Раптом він ударив себе по лобі, ніби розгадав якусь таємницю, і, схопивши подорожнього за руку, потягнув його в далекий куток.

— Я вже все знаю! — шепотів він збуджено. — Ти торгуєш жінками. Але пам'ятай: якщо ти вивезеш хоч одну єгиптянку, втратиш усе майно і підеш у каменоломні. Хіба що... візьмеш мене до спілки, бо я знаю тут усі дороги...

— В такому разі, розкажи, як мені добратися до дому цієї жриці, — відповів Пхут. — І не забудь, що після заходу сонця ти маєш дати мені провідника, а вранці повернути мої мішки й скриню, бо я заявлю в суд.

Сказавши це, Пхут вийшов із харчівні і попрямував до свого покою на верхньому поверсі.

Розлючений Асаргадон наблизився до столика, за яким пили фінікійські купці, і відкликав набік одного з них, Куша.

— Добрих гостей ти мені радиш!.. — мовив господар, не можучи подолати тремтіння в голосі. — Цей Пхут майже нічого не їсть, наказує мені викупити в злодіїв украдені в нього речі, а зараз, наче на глум, збирається до єгипетської танцівниці, замість того, щоб обдарувати жінок мого дому.

— Що ж тут дивного? — відповів, сміючись, Куш. — Фінікіянок він міг мати в Сідоні, а тут йому хочеться єгиптянки. Дурний той, хто, будши на Кіпрі, не скуштував кіпрського вина, а пив тірське пиво.

— А я тобі скажу, — перебив його Асаргадон, — що це небезпечний чоловік... Вдає з себе міщанина, а сам схожий на жерця.

— А ти, Асаргадоне, схожий на верховного жерця, а насправді — звичайнісінький корчмар! Лава не перестає бути лавою, навіть коли покрита левиною шкурою.

— Але чого він ходить до жриць?.. Я ладен присягтися, що за цим криється якась таємниця і цей хеттський грубіян іде не на веселі розваги до жінок, а на якісь збори змовників.

— Злість і пожадливість затуманили твій розум, — поважно відповів Куш. — Ти схожий на людину, що на смоковниці шукає диню і не бачить фіг. Кожному купцеві зрозуміло, що коли Пхут хоче відібрати від жерця свої п'ять талантів, то мусить запобігти ласки тих, що крутяться при храмах. Але ти вже нічого не розумієш...

— Бо серце мені підказує, що це мусить бути ассірійський шпигун, який намислив щось зле проти його святості.

Куш зневажливо глянув на Асаргадона.

— Ну що ж, стеж за ним! Чатуй за кожним його кроком. А коли щось викриєш, може, й тобі перепаде якась частка його майна.

— О, тепер ти кажеш мудрі слова! — відповів господар. — Хай цей пацюк іде собі до жриць, а від них — куди завгодно. Але я пошлю за ним свої очі, від яких ніщо не сховається!

Розділ двадцятий

Близько дев'ятої години вечора Пхут вийшов із заїзду "Під кораблем" в супроводі негра, який ніс смолоскип. За півгодини до того Асаргадон відправив на вулицю Гробниць надійного посланця, наказавши йому пильно стежити, чи не виходитиме гарранець з дому "Під зеленою зіркою", а якщо вийде, то куди подається.

Другий надійний чоловік господаря ішов на певній відстані за Пхутом; на вузьких вулицях він ховався під будинками, на ширших — вдавав п'яного.

Вулиці вже спорожніли, носії й продавці спали. Світилося лише в помешканнях ремісників, які ще працювали, та в багатих людей, які бенкетували на плоских дахах. З різних боків міста долинали звуки арф і флейт, співи, сміх, удари молотів, скрегіт столярських пилок. А інколи й п'яні вигуки чи благання про порятунок.

Вулиці, якими проходили Пхут і невільник, були здебільшого тісні, криві й вибоїсті. В міру того як вони наближались до мети своєї подорожі, кам'яниці ставали все нижчі, переважали двоповерхові, будинки і більше було садків — точніше, пальм, смоковниць і миршавих акаційок, які вихилилися з-за мурів, ніби хотіли утекти звідти.

На вулиці Гробниць краєвид раптово змінився. Замість кам'яниць з'явилися великі сади, а серед них чепурні палацки. Перед одною брамою негр зупинився й погасив смолоскип.

— Це "Зелена зірка", — мовив він і, низько вклонившись Пхутові, повернув додому.

Гарранець постукав у браму. За хвилину з'явився воротар, уважно оглянув прибулого і буркнув:

— Анаель, Сахіель...

— Амабіель, Абалідот! — відповів Пхут.

— Вітаю тебе! — сказав воротар і хутко відчинив браму. Пройшовши кілька десятків кроків між густими деревами,

Пхут опинився в передпокої палацу, де його зустріла знайома жриця. Вглибині стояв якийсь чоловік з чорною бородою і волоссям, такий схожий на гарранця, що той не міг приховати свого подиву.

— Він замінить тебе для тих, що стежать за тобою, — мовила жриця, усміхнувшись.

Чоловік, вбраний під гарранця, надів собі на голову вінок з троянд і в супроводі жриці піднявся на другий поверх, звідки незабаром почулися звуки флейти і дзвін келихів. Тим часом двоє нижчих жерців відвели Пхута до невеликої лазні в саду. Там його вимили, намастили йому волосся й одягли на нього білу одіж.

З лазні всі троє знову вийшли на алею; минули кілька садів і врешті опинилися на порожній площі.

— Там, — мовив до Пхута один із жерців, — давні гробниці, там — місто, а тут — храм. Іди куди хочеш, і нехай мудрість вкаже тобі дорогу, а святі слова боронять від небезпек.

Двоє жерців зникли в саду, і Пхут залишився сам. Ніч була зоряна й ясна. Здалека, оповитий туманом, поблискував Ніл, а над ним іскрилося сім зірок Великої Ведмедиці. Над головою подорожнього пломенів Оріон, а над темними пілонами — зоря Сіріус.

"У нас зорі світять ясніше", — подумав Пхут.

Він зашепотів молитву якоюсь незнайомою мовою і попрямував до храму.

Коли він пройшов кілька десятків кроків, з одного саду виглянув чоловік і пішов за ним назирці, але саме тут наліг такий густий туман, що на площі, крім темних дахів храму, нічого не було видно.

Через якийсь час гарранець наткнувся на високий мур. Він глянув на небо і повернув на захід. Час від часу пролітали над ним нічні птахи й великі кажани. Туман став такий непроглядний, що гарранець мусив раз у раз доторкатись до стіни, щоб не збитися з дороги. Ця мандрівка тривала досить довго, поки Пхут не опинився перед низькою хвірткою, геть оббитою бронзовими цвяхами. Він почав відлічувати їх згори з лівого боку, причому одні сильно натискав, інші — закручував.

Коли так повернув останній цвях унизу, хвіртка тихо відчинилась. Гарранець ступив кілька кроків уперед і опинився в тісній ніші, де панувала цілковита темрява. Він почав обережно обмацувати ногою землю, аж поки не натрапив наче на край колодязя, звідки віяло холодом. Тоді Пхут сів і сміливо зсунувся в глиб провалля, хоч у цьому місці і в цій країні був уперше.

Колодязь виявився неглибокий. Пхут, ставши на похилу підлогу, рушив униз вузьким коридором з такою впевненістю, наче давно знав цю дорогу.

В кінці коридора були двері. Прибулий навпомацки знайшов калатало й тричі стукнув. У відповідь, невідомо звідки, озвався голос:

— Ти, що нічної години порушуєш спокій святого місця, чи маєш ти право сюди входити?

— "Не скривдив я ні мужа, ні жінки, ні дитини... Руки мої не заплямовані кров'ю... Не їв я нечистої їжі... Не забирав чужого майна... Не казав неправди і не зрадив великої таємниці", — спокійно відповів гарранець.

— Чи ти той, кого чекають, чи тільки видаєш себе за нього? — спитав після паузи голос.

— Я той, хто мав прийти від братів із Сходу; але те друге ім'я — теж моє, і в північному місті в мене є земля й будинок, як я сказав чужим, — відповів Пхут.

Двері відчинились, і гарранець зайшов у просторе підземелля, освітлене лампадою, що горіла на столику перед пурпуровою завісою. На завісі була вигаптувана золотом крилата куля з двома зміями.

Збоку стояв єгипетський жрець у білому одязі.

— Ти, що увійшов сюди, — мовив жрець, показуючи рукою на Пхута, — чи знаєш ти, що означає цей знак на завісі?

Куля, — відповів прибулий, — це образ світу, в якому ми живемо, а крила показують, що цей світ кружляє в просторі, наче орел.

— А змії?.. — спитав жрець.

— Дві змії нагадують мудрецеві, що той, хто зрадить велику таємницю, мусить умерти подвійно — тілом і душею.

По хвилиній мовчанці жрець запитав знову:

— Якщо ти справді Бероес (жрець схилив голову), великий пророк Халдеї (він знову схилив голову), для якого немає таємниць ні на землі, ні на небі, зволь повідати слугі твоєму: яка зірка найдивовижніша з усіх?

— Дивовижний Хор-сет, який обходить небо протягом дванадцяти років, а довкола нього кружляють чотири менші зірки. Але ще дивовижніший — Хор-ка, що обходить небо за тридцять років. Він-бо має не тільки підвладні йому зірки, але й велике кільце, яке часом зникає.

Вислухавши це, єгипетський жрець упав ниць перед халдейцем. Потім він подав пурпуровий шарф і серпанкове покривало, показав, де стоять пахощі, і з низькими поклонами покинув підземелля.

Халдеець залишився сам. Він перекинув шарф через праве плече, закрив обличчя серпанком і, взявши золоту ложку, насипав у неї пахощів, які запалив від лампади перед завісою. Шепочучи якісь слова, він тричі обернувся навколо, і дим від пахощів оповив його потрійним кільцем.

Під час цього дійства порожня печера сповнилася якимсь дивним неспокоєм. Здавалося, що стеля підіймається вгору, стіни розсуваються. Пурпурова завіса на вівтарі хиталася, наче її смикали незримі руки. Повітря заколивалася, ніби в ньому пролетіли зграї невидимих птахів.

Халдеець розхилив шати на грудях і витяг золоту медаль з таємничими знаками. Підземелля здригнулося, священна завіса раптово смикнулася, а в різних місцях печери з'явилися вогники.

Тоді маг підніс руку вгору і заговорив:

— "Отче небесний, ласкавий і милосердний, очисти душу мою... Пошли на недостойного раба твого благословення і простягни всемогутню руку на душі непокірних, аби я міг виявити силу твою..."

Ось знак, до якого я доторкаюся в присутності вашій. Ось — я, що спираюся на поміч божу, я — всевидючий, безстрашний... Я, могутній, викликаю вас і заклинаю... ЯвітьсЯ сюди, слухняні, в ім'я Айє, Сарайє, Айє, Сарайє..."

В цю ж мить звідусіль відізвалися якісь голоси. Біля лампади пролетів дивовижний птах, потім якісь руді шати, потім людина з хвостом, нарешті, півень в короні, який злетів на столик перед завісою.

Халдеець мовив далі:

— "В ім'я всемогутнього, одвічного бога... Аморуль, Тапеха, Рабур, Латістен..."

Далекі голоси озвалися знову.

— "В ім'я істинного і вічно живого Елої, Архіма, Рабур, заклинаю вас і викликаю... Ім'ям зорі, яка є сонцем, цим її знаком, уславленим і страшним ім'ям бога живого..."

Враз усе стихло. Перед віттарем з'явився привид в короні, з берлом у руці. Він сидів верхи на левові.

— Бероес! Бероес!.. — вигукнув привид приглушеним голосом. — Навіщо мене викликаєш?

— Я хочу, щоб брати мої в цьому храмі прийняли мене з щирим серцем і прихилили вухо своє до слів, які я приношу їм від братів з Вавілона, — відповів халдеєць.

— Хай станеться так, — мовив привид і зник.

Халдеєць застиг нерухомо, мов статуя, з відкинутою назад головою, з піднесеними вгору руками. Він стояв так з півгодини, в позі, неможливій для звичайної людини.

В цей час відсунувся шматок стіни і до підземелля зайшло троє єгипетських жерців. Побачивши халдейця, який, здавалося, витав у повітрі, спираючись плечима на невидиму опору, вони здивовано Perezirнулись. Найстарший мовив:

— Колись і в нас бували такі, а тепер ніхто цього вже не вміє.

Вони обходили його зі всіх боків, доторкалися до задерев'янілого тіла і з тривогою дивилися на його обличчя, жовте й безкровне, як у мерця.

— Може, він умер? — запитав наймолодший.

При цих словах вигнуте назад тіло халдейця поволі випросталося. На його обличчі з'явився легкий рум'янець, і зняті вгору руки опустилися. Він зітхнув, протер очі, мов людина, яка щойно прокинулася, глянув на присутніх і після паузи заговорив:

— Ти, — звернувся він до найстаршого, — Мефрес — верховний жрець храму Пта в Мемфісі. Ти — Гергор, верховний жрець храму Амона в Фівах і найперший сановник у цьому царстві після фараона. Ти, — показав він на наймолодшого, — Пентуер, другий пророк храму Амона й радник Гергора.

— А ти, без сумніву, — Бероес, верховний жрець і мудрець вавілонський, про прихід якого нам було сповіщено ще рік тому, — відповів Мефрес.

— Правду кажеш, — мовив халдеєць.

Він обняв усіх по черзі, а вони схилили перед ним голови.

— Я приношу вам великі слова з нашої спільної вітчизни, що зветься мудрістю, — казав далі Бероес. — Вислухайте їх і чиніть далі як належить.

На знак Гергора Пентуер ступив у глиб підземелля і приніс три стільці з легкого дерева для старших і низький табурет для себе. Сівши неподалік від лампади, він витяг з-за пазухи маленький стилет і табличку, покриту воском.

Коли всі троє сіли, халдеєць почав:

— До тебе, Мефресе, звертається найвища колегія жерців у Вавілоні. Святий стан жерців у Єгипті занепадає. Багато з них загібають гроші, грішать з жінками і проводять життя серед утіх. Мудрість занедбана. Ви не маєте влади ні над невидимим світом, ні навіть над власними душами. Деякі з вас утратили вищу віру, і для ваших очей закрито майбутнє. Діється навіть гірше: багато жерців, відчуваючи, що сили

їхнього духу вичерпані, стали на шлях облуди й спритним ошуканством обманюють простаків.

Найвища колегія каже так: якщо ви прагнете повернутися на праведну путь, Бероес залишиться з вами на кілька років, щоб іскрою, принесеною з великого вавілонського вівтаря, розпалити священний вогонь над Нілом.

— Все нехай буде так, як ти кажеш, — відповів засмучений Мефрес. — Зостанься з нами на кілька років, щоб наша молодь могла навчитися твоєї мудрості.

— А тепер до тебе, Гергоре, слова найвищої колегії. Гергор схилив голову.

— Занедбавши великі таємниці, ваші жерці не спостерегли, що для Єгипту надходять недобрі часи. Загрожують вам внутрішні чвари, які може віддалити лише добродійність і мудрість. Але ще гірше буде, якщо ви в ближчі десять років розпочнете війну з Ассірією, бо її військо розгромить ваше, прийде на береги Нілу й знищить усе, що існує тут споконвіків.

Таке зловороже розташування зірок, яке сьогодні тяжіє над Єгиптом, трапилося вперше за чотирнадцятої династії, коли вашу країну перемогли і розграбували гіксоси. Втретє воно повториться через п'ятсот або шістсот років — з боку Ассирії й народу парсуа, який живе на схід від Халдеї...

Жерці слухали вражені. Гергор поплотнів, у Пентуера випала з рук табличка! Мефрес конвульсивно стискав амулет, що висів у нього на грудях, і пересохлими губами шептав молитву.

— Отже, стережіться Ассирії, — вів далі халдеець, — бо нині її час. Жахливий це народ!.. Він зневажає працю й живе війною. Полонених саджають на палі або здирають із них шкіру, знищують здобуті міста, а людей забирають в неволю. Відпочинок у них — полювання на хижих звірів, а розвага — стріляти з лука в бранців або виколювати їм очі. Чужі храми вони перетворюють на руїни, посуд богів вживають на своїх бенкетах, а жерців і мудреців роблять своїми блазнями. Стіни вони оздоблюють шкірою живих людей, а столи — скривавленими головами ворогів.

Коли халдеець замовк, озвався достойний Мефрес.

— Великий пророче! Ти сповнив жахом наші душі, але не вказуєш нам порятунку. Може бути, і напевно так і є, як ти кажеш, що доля певний час буде до нас неласкава. Але як цього уникнути? Є на Нілі небезпечні місця, які не перепливе жоден човен, але мудрий стерничий оминає згубні вири. Так само і з нещастям народів. Народ — то човен, а час — ріка, що в певних епохах утворює вири. І якщо хисткий рибальський човник може обминути небезпечне місце, то чому б мільйони люду не могли у подібних обставинах уникнути загибелі?

— Мудрі твої слова, — відказав Бероес, — але я тільки дещо зможу на них відповісти...

— Хіба ти не знаєш усього, що має бути? — запитав

Гергор.

— Не питай мене про те, що я знаю, але не можу сказати. Найважливіше для вас — протягом десяти років утримати мир з Ассірією, а це в межах ваших можливостей.

Ассірія ще побоюється вас і не відає про зловісну долю, яка тяжіє над Єгиптом. Поки що вона хоче розпочати війну з народами півночі й сходу, які живуть над морем. Отже, зараз саме слухний час укласти з нею угоду.

— На яких умовах? — спитав Гергор.

— На дуже вигідних. Ассірія відступить вам ізраїльську землю аж до міста Акко, і край Едом аж до міста Елат. Так без війни ваші кордони розширяться на десять днів путі на північ і на десять днів на схід.

— А Фінікія?.. — спитав Гергор.

— Стережіться спокуси!.. — заволав Бероес. — Якби сьогодні фараон простяг руку до Фінікії, через місяць ассірійське військо, що має йти на північ і схід, повернуло б на південь і за рік його коні плавали б у Нілі.

— Але ж Єгипет не може зректися свого впливу на Фінікію! — вибухнув Гергор.

— Якщо не зречеться, то сам накликає на себе загибель, — спокійно відповів Бероес. — Зрештою ось що сказала найвища колегія: "Перекажи Єгиптові, — наказували брати з Вавилону, — щоб він на десять років припав до своєї землі, як куріпка, бо чигає на нього яструб злої долі. Перекажи, що ми — халдейці — ненавидимо ассірійців дужче, ніж єгиптяни, бо несемо тягар їхньої влади, але радимо Єгиптові зберегти мир з цим кровожерним народом. Десять років — зовсім малий час, після якого ви зможете не тільки повернути давні позиції, а й нас порятувати".

— Це правда! — мовив Мефрес.

— Поміркуйте самі, — вів далі халдеець. — Якщо Ассірія вестиме з вами війну, вона потягне за собою і Вавилон, який не любить війни, захопить наші багатства і затримає працю мудрості. Хоч вони, й не підкорять вас, однак країна ваша на довгі роки залишиться зруйнована і втратить не лише незчисленну кількість людей, але й свої родючі землі, які без вашої праці пісок засипав би за один рік.

— Ми розуміємо це, — мовив Гергор, — і тому не думаємо зачіпати Ассірію. Але Фінікія...

— А що вам шкодить, — сказав Бероес, — коли ассірійський розбійник притисне фінікійського злодія? На тому зароблять наші й ваші купці. Якщо ви хочете мати під своєю владою фінікійців, дозвольте їм осісти на ваших берегах. Я певен, що найбагатші й найспритніші з них залюбки втечуть з-під влади ассірійців.

— А що ж станеться з нашим флотом, якщо ассірійці захоплять Фінікію? — спитав Гергор.

— Адже насправді це не ваш флот, а фінікійський, — заперечив халдеець. — Якщо вам бракуватиме тірських і сідонських кораблів, ви почнете будувати власні й навчите єгиптян мореплавства. Якщо будете розумні й спритні, вам пощастить перехопити у фінікійців торгівлю на всьому заході. Гергор махнув рукою.

— Я переказав вам усе, що мені велено, — мовив Бероес, — а ви чиніть на свій розсуд. Але пам'ятайте, що над вами тяжіє десять зловісних років.

— Мені здається, святий муже, — озвався Пентуер, — що ти згадував про внутрішні чвари, які загрожують Єгиптові. Що це має бути?.. Якщо ти зволиш відповісти слугі

твоєму...

— Про це не питайте мене. Ви про те мусите знати краще, аніж я, чужа людина. Пильність виявить вам хворобу, а досвід підкаже ліки.

— Вельможі страшенно утискують простий люд, — шепнув Пентуер.

— Віра занепала!.. — додав Мефрес.

— Є багато людей, які прагнуть загарбницької війни, — сказав Гергор. — Я вже давно бачу, що ми неспроможні її вести. Хіба що років через десять...

— Отже, ви укладете договір з Ассірією? — спитав халдеець.

— Амон, котрому відкрите моє серце, знає, який немилий мені цей договір, — відповів Гергор. — Ще так недавно ці нікчемні ассірійці платили нам данину. Але коли ти, святий отче, і найвища колегія кажете, що доля проти нас — ми мусимо укласти цей договір.

— Це правда, що мусимо!.. — додав Мефрес.

— Тоді повідомте раду у Вавілоні про свою ухвалу, а вони поведуть справу так, що цар Ассар спорядить до вас послів. Повірте мені — ця угода буде для вас корисна: ви без війни розширите свої володіння. Зрештою, все це обмірковувала найвища рада жерців.

— Нехай пошлють вам боги своє благословення: багатство, владу і мудрість, — мовив Мефрес — Так, треба піднести віру в жерців, а ти, святий муже Бероесе, допоможеш нам...

— Треба насамперед поліпшити становище єгипетського народу, — мовив Пентуер.

— Жерці... народ!.. — проказав ніби сам до себе Гергор. — Насамперед треба приборкати тих, що прагнуть війни. Правда, його святість фараон згоден зі мною, й здається мені, що я маю певний вплив на серце достойного наступника трону (хай живуть вони вічно!). Але Нітагер, якому війна потрібна, як рибі вода... Але начальники найманого війська, які лише у війну стають помітними в нас... І наша знать, якій здається, що війна покрие її борги фінікійцям, а їй принесе багатство...

— А тим часом хлібороби гинуть від непосильної праці, а робітники раз у раз повстають проти здирств управителів, — додав Пентуер.

— Цей завжди своєї! — мовив замислений Гергор. — Ти, Пентуере, думай собі про хліборобів та робітників, а ти, Мефресе, про своїх жерців. Не знаю, що вам пощастить зробити, але я присягаюсь, що, якби мій власний син штовхав Єгипет до війни, я знищив би власного сина.

— Так і чини!.. — відповів халдеець. — Зрештою хто хоче, нехай воює, аби тільки не в тих країнах, де може зіткнутися з Ассірією.

На тому рада закінчилась; халдеець накинув перев'язь на плече і закрив обличчя; Мефрес і Гергор стали по обидва боки від нього, а за ними Пентуер; всі повернулися до вівтаря.

Коли Бероес, схрестивши руки на грудях, почав шептати заклинання, в підземеллі знову все захвилювалось і почувся ніби далекий гомін, який здивував присутніх. Тоді маг промовив голосно:

— Бараланенсе, Балдахенсе, Паумахе, взиваю до вас, щоб ви були свідками нашої угоди і підтримували наші наміри...

Тут залунали звуки сурем, і так виразно, що Мефрес схилився до землі, Гергор здивовано озирнувся, а Пентуер впав на коліна, почав тремтіти й затулив вуха.

Пурпурова завіса на вітварі захвилювалася, її складки набрали такої форми, наче звідти хотіла вийти людина.

— Будьте свідками, — закликав зміненим голосом халдеець, — небесні й пекельні сили! Хто порушить умову чи викаже її таємницю, хай буде проклятий...

"Проклятий!.." — повторив чийсь голос.

— І знищений... "І знищений..."

— В цьому видимому і в тому невидимому житті. Невимовленим ім'ям Єгови, від звуку якого здригається земля, море відступає від берегів, гасне вогонь, розпадаються елементи природи.

В печері знялася справжня буря. Здавалося, звуки сурем змішувалися ніби з відгомоном далеких громів. Завіса вітваря знялася вгору, і з-за неї серед миготливих блискавиць з'явилися дивні примари, наполовину люди, наполовину рослини й тварини, переплутані між собою в клубок.

Раптом усе стихло, і Бероес поволі піднявся в повітря над головами трьох жерців.

О восьмій годині ранку гарранець Пхут повернувся до фінікійського заїзду "Під кораблем", де на нього чекали вже вкрадені злодіями мішки і скриня. Через кілька хвилин після нього з'явився довірений слуга Асаргадона, якого господар завів у підвал і коротко спитав:

— Ну, що?

— Я чатував цілу ніч на площі, де храм Сета, — відповів слуга. — Близько десятої вечора з саду, що за п'ять дворів від палацу "Зелена зірка", вийшло троє жерців. Один із них, з чорною бородою і волоссям, пішов через площу до храму Сета. Я кинувся за ним, але тут насунувся туман, і я втратив його з очей. Чи цей гарранець повернувся до палацу "Під зеленою зіркою" і коли — я не знаю.

Господар заїзду, вислухавши цю розповідь, ударив себе по лобі й забурмотів сам до себе:

— Якщо мій гарранець одягається, мов жрець, і ходить до храму, то він сам мусить бути жерцем. А коли в нього борода й волосся, то це жрець халдейський. А якщо він потай зустрічається з тутешніми жерцями, то тут є якесь ошуканство. Не казатиму про це поліції, бо ще вскочу в якусь халепу. Але сповіщу про це комусь із високих сидонців, бо тут пахне зиском якщо не для мене, то для наших.

Незабаром повернувся другий посланець. Асаргадон і його повів до підвалу і почув від нього таке:

— Я цілу ніч простояв навпроти палацу "Під зеленою зіркою". Гарранець був там, напився і такий зчинив галас, що аж поліцейський мусив стукати до воротаря.

— Що ти кажеш? — перепитав господар. — Гарранець був у палаці "Під зеленою зіркою" цілу ніч і ти його там бачив?

— Не лише я, а й поліцейський.

Асаргадон покликав першого слугу і звелів кожному з них повторити свої свідчення. Вони повторили, кожен своє. З цього виходило, що гарранець Пхут цілу ніч пиячив у палаці "Під зеленою зіркою" й ні на хвилину не виходив звідти, і водночас — що він пізно ввечері пішов до храму Сета й не повертався звідти.

— О!.. — бурмотів фінікієць. — У цьому криється велике ошуканство!.. Треба якнайшвидше повідомити старійшин нашої фінікійської громади, що той хетт може бути водночас у двох місцях. Заразом попрошу його, щоб забрався з мого заїзду. Не люблю таких, що мають дві личини — одну свою, другу — про запас. Бо то — або великий злодій, або чаклун, або змовник.

Оскільки Асаргадон боявся таких речей, він про всяк випадок убезпечив себе молитвами до всіх богів, які прикрашали його заїзд. Потім він подався до міста й повідомив про нічні події старійшину фінікійської громади, а також старійшину цеху злодіїв. Повернувшись додому, він викликав десятника й заявив йому, що гарранець Пхут — людина дуже небезпечна. Нарешті він запропонував гарранцеві виїхати з його заїзду, якому він не приносить ніякого зиску, а тільки клопіт та збитки.

Пхут охоче погодився і сказав господареві, що він цього ж вечора відпливає до Фів.

"Щоб ти не вернувся звідти! — подумав гостинний господар. — Щоб ти згнів у копальнях або впав у річку на поживу крокодилам!"

Розділ двадцять перший

Подорож наступника трону почалася в найкращу пору року — у місяці фаменут (кінець грудня, початок січня).

Вода вже наполовину спала, оголюючи все нові клапті землі. Від Фів пливло до моря багато плотів з пшеницею. В Нижньому Єгипті збирали конюшину й кассію. Апельсинові й гранатові дерева вкрились рясним цвітом, а на полях сіяли й садили люпин, льон, ячмінь, боби, квасолу, огірки та іншу городину.

Супроводжуваний до мемфіської пристані жерцями, найвищими державними сановниками, гвардією його святості фараона та величезними натовпами народу, царський намісник Рамзес зійшов на позолочену барку близько десятої години ранку. Під помостом, на якому стояли намети з дорогої тканини, двадцять воїнів працювали веслами, а біля щогли та на обох кінцях судна зайняли місця найкращі водні інженери. Одні стежили за вітрилами, другі командували веслярами, треті скеровували рух судна.

Рамзес запросив на свою барку найдостойнішого верховного жерця Мефреса і святого отця Ментезуфіса, які мали супроводити його протягом усієї подорожі та допомагати в Справах урядування. Запросив він також і достойного номарха Мемфіса, що мав провести царевича до меж своєї провінції.

За кількасот кроків перед судном намісника плив чудовий корабель достойного Отоеса, номарха сусідньої з Мемфісом провінції Аа. За баркою царевича вишикувалися численні човни, що везли почет, жерців, воєначальників та сановників.

Слуги царевича з провізією виїхали ще раніше.

Ніл до Мемфіса тече між двома пасмами гір. Далі гори звертають на схід і на захід,

а річка ділиться на кілька рукавів, води яких плинуть широкою рівниною до моря.

Коли корабель відчалив від пристані, царевич мав намір поговорити з верховним жерцем Мефресом. Але в цю хвилину юрба на березі зняла такий несамовитий крик, що царевич мусив вийти з намету і показатися народові.

Проте крик захоплення все зростав і ширився. На обох берегах річки все збільшувалися юрби напівголих робітників та святково вбраних міщан. У багатьох на головах були вінки, і майже всі тримали в руках зелені гілки. В одних гуртах співали, в інших — грали на флейтах та на бубнах.

Журавлі, що густо стриміли вздовж ріки, стояли тепер нерухомо. Натомість по Нілу кружляв цілий рій човнів. Веслярі кидали квіти під корабель наступника трону. Деякі самі стрибали в воду і пливли слідом за баркою.

"А вони вітають мене так само, як і його святість фараона!" — подумав царевич.

І велика гордість сповнила його серце, коли він дивився на ці стрункі кораблі, які міг зупинити одним жестом, на ці тисячі людей, що покидали свою роботу і наражалися на каліцтво, навіть на смерть, аби тільки побачити його божественний лик.

Найбільше п'янив Рамзеса захоплений крик юрби, що, мов грім, прокочувався в повітрі, не вщухаючи й на хвилину. Цей крик наповнював йому груди, дурманив голову, підносив його, мов на крилах. Царевичу здавалось, що коли б він стрибнув з помосту, то не долетів би до води, бо захват натовпу підхопив би його й поніс до неба, як птаха.

Корабель трохи наблизився до лівого берега, юрбу стало видно виразніше, і царевич помітив щось зовсім несподіване. В той час як передні лави людей завзято плескали в долоні й співали, в задніх миготіли кії, які густо й швидко падали на невидимі спини.

Здивований наступник трону звернувся до номарха Мемфіса:

— Поглянь-но, достойний номарху! Здається, там працюють киями?..

Номарх підніс до очей руку, шия його почервоніла.

— Пробач, найясніший володарю, але я трохи недобачаю...

— Б'ють, справді б'ють, — повторив царевич.

— Може бути, — відповів номарх. — Мабуть, поліція схопила злодіїв.

Не дуже задоволений цією відповіддю, царевич пішов на корму до інженерів, які раптом повернули корабель на середину річки, і звідти глянув у бік Мемфіса.

Береги Нілу були майже безлюдні, човники зникли, журавлі черпали воду, ніби нічого й не сталося.

— Вже скінчилося свято?.. — спитав царевич одного з інженерів, показуючи йому на берег вгору по річці.

— Так... Люди повернулися до роботи, — відповів інженер.

— Дуже швидко!..

— Мусять надолужити згаяний час, — необережно мовив інженер.

Наступник трону здригнувся і пильно глянув на нього. Та враз погамував свої почуття і пішов у намет. Галас натовпу вже його не обходив. Він став похмурий і мовчазний. Після спалаху честолюбства його охопила зневага до цієї юрби, яка так

швидко переходить від захвату до журавлів, що черпають з Нілу каламутну воду.

В цьому місці Ніл починав ділитися на рукави. Корабель правителя ному Аа повернув на захід і за годину пристав до берега. Тут були ще більші натовпи народу, ніж під Мемфісом. Скрізь височіли стовпи з корогами й тріумфальні арки, оповиті зеленим гіллям. Між людьми дедалі частіше можна було побачити обличчя й убрання чужоземців.

Коли царевич зійшов на берег, до нього наблизились жерці з балдахіном, а достойний номарх Отоес промовив:

— Вітаємо тебе, наміснику божественного фараона, на кордоні землі ному Аа. На знак свої ласки, що спадає на нас, мов небесна роса, зблаговоли принести жертву богові Пта, який охороняє нашу провінцію, і прийми під свою опіку і владу цей ном з його храмами, урядовцями, людом, худобою, збіжжям і всім, що в ньому є.

Потім він відрекомендував царевичеві групу молодих чепурунів, напахчених, нафарбованих, вбраних у шати, гаптовані золотом. Це були близькі й далекі родичі номарха, місцеві вельможі.

Рамзес уважно придивився до них.

— Ага! — вигукнув він нарешті. — Здавалося мені, що цим панам чогось бракує. Тепер я бачу — в них немає перук.

— Бо й ти, найдостойніший царевичу, не носиш перуки, тому й наша молодь відмовилась від неї, — відповів номарх.

Після цього один з юнаків став позад царевича з опахалом, другий з щитом, третій із списом, і процесія рушила. Наступник трону йшов під балдахіном, перед ним виступав жрець із курільницею, в якій курилися пахощі, а ще попереду — кілька юних дівчат, що кидали троянди на дорогу, якою мав проходити царевич.

Люди в святковому вбранні, з гілками в руках, стояли рядами обабіч дороги, кричали, співали або падали ниць перед наступником фараона. Але царевич помітив, що, незважаючи на голосні крики радості, обличчя цих людей були холодні й заклопотані. Він спостеріг також, що юрба поділялась на групи, якими командували невідомі люди, та що вияви захвату відбуваються по команді. І наступник трону знов відчув у серці холод зневаги до цього зборища, що навіть радіти не вміє.

Нарешті процесія наблизилася до мурованої колони, яка відмежовувала ном Аа від Мемфіської провінції. На колоні з трьох боків були написи, в яких подавались відомості про площу, населення та кількість міст провінції. З четвертого боку стояла статуя бога Пта, обкрученого повивачем від ніг до грудей, у звичайному чепці і з жезлом у руці.

Один із жерців подав царевичеві золоту курільницю з пахощами. Наступник трону, проказавши відповідну молитву, підніс курільницю на рівень обличчя божества і кілька разів низько вклонився.

Крики люду й жерців залунали ще голосніше, хоч між молодими вельможами видно було посмішки й переморгування. Царевич, який з часу замирення з Гергором виявляв велику шану богам і жерцям, злегка нахмутив брови, і в одну мить молодь змінила поведінку. Всі споважніли, а деякі попадали ниць перед колоною.

"Справді, — подумав царевич, — люди благородного походження кращі, ніж ця юрба... Те, що вони роблять, — іде від щирого серця, не так, як ті, що галасують на мою честь, а раді б якнайшвидше повернутись до своїх кошар і майстерень..."

Тепер наступник трону краще, ніж будь-коли, відчув відстань, яка існувала між ним та простим людом. І зрозумів, що тільки знатні є тим класом, з яким еднають його спільні почуття. Якби раптом зникли ці пишно вбрані юнаки і гарні жінки, палкі погляди яких пильнують кожен його рух, щоб негайно прислужитися йому і виконати найменше його бажання, якби вони зникли — царевич серед незліченних натовпів люду почував би себе самотнішим, ніж у пустелі.

Вісім негрів принесли ноші під балдахіном, оздобленим страусовими перами, і царевич, сівши в них, рушив до столиці ному, Сохема, де оселився в урядовому палаці.

В цій провінції, що лежала за кілька миль од Мемфіса, наступник трону пробув цілий місяць. Весь цей час він тільки те й робив, що вислухував прохання, приймав урядовців та бенкетував.

Бенкети відбувалися водночас у двох місцях: у палаці, де в них брала участь лише знать, та на внутрішньому дворі, де смажили цілих биків, з'їдали сотні хлібин і випивали сотні глеків пива. Там веселилася челядь царевича й нижчі урядовці ному.

Рамзеса дивувала щедрість номарха та відданість вельмож, які вдень і вночі оточували його, ловлячи найменший його рух, найменше бажання.

Врешті стомлений розвагами царевич заявив достойному Отоесу, що хоче ближче познайомитися з господарством провінції. Такий наказ він дістав від його святості фараона.

Бажання його одразу ж задовольнили. Номарх запросив царевича сісти в ноші, які несли тільки двоє прислужників, і з великим почтом відпровадив його до храму богині Гатор. Там почет залишився в передпокої, а номарх звелів носіям внести царевича на верх одного з пілонів храму і сам супроводив його.

З висоти семиповерхової башти, звідки жерці вели спостереження за зоряним небом та з допомогою кольорових корогов перемовлялися з сусідніми храмами в Мемфісі, Атрібі й Ану, можна було охопити поглядом майже всю провінцію, радіусом на кілька миль. З цього місця достойний Отоес показував царевичу, де лежать поля й виноградники фараона, який канал зараз розчищається, яку греблю лагодять, де розміщені печі, що виплавляють бронзу, де царські склади, де болота, порослі лотосом і папірусом, які поля засипали піски і т. д.

Рамзес був у захопленні від чудового краєвиду й щиро дякував Отоесові за розвагу. Та коли він, повернувшись до палацу, спробував за батьковою порадою записати свої враження, виявилось, що його відомості про економічне становище ному Аа нітрохи не розширились.

Через кілька днів царевич знов зажадав від номарха пояснень щодо управління провінцією. Тоді достойний Отоес зібрав усіх урядовців і наказав їм пройти перед царевичем, який сидів у головному дворі на підвищенні.

Так пройшли перед Рамзесом старші й молодші підскарбничі, писарі, що вели облік

збіжжя, вина, худоби й тканин. Начальники каменярів і копачів, інженери ґрунтових і водних шляхів, лікарі різних хвороб, начальники робітничих загонів, писарі поліції, судді, наглядачі в'язниць, навіть парасхіти й кати. Після них достойний номарх відрекомендував Рамзесові його власних урядовців цієї провінції. Царевич з немалим подивом довідався, що в номі Аа і в місті Сохем він має: особистого возія, лучника, носіїв щита, списа і сокири, кільканадцять носіїв нош, кілька кухарів, підчаших, перукарів та багато ще вірних і відданих слуг, хоч Рамзес ніколи не бачив їх і навіть не знав про їхнє існування.

Змучений і стомлений цим непотрібним оглядом урядовців, царевич зовсім занепав духом, його гнітила думка, що він нічого не розуміє, що він нездатний правити державою, і він боявся навіть сам собі признатися в цьому.

Бо якщо він неспроможний правити Єгиптом і люди дізнаються про це — що залишається йому тоді?.. Тільки смерть. Рамзес відчував, що без трону для нього немає щастя, що без влади він не зможе жити.

Проте, відпочивши кілька днів, наскільки це було можливо серед бучних двірських розваг, царевич знову покликав до себе Отоеса і сказав йому:

— Я просив тебе, достойний номарху, щоб ти втаємничив мене в урядування своїм номом. Ти показав мені свій край та його урядовців, але я ще нічого не зрозумів. Я мов людина, що, опинившись у катакомбах наших храмів, бачить там стільки ходів, що зрештою не може вийти на світ.

Номарх стурбувався.

— Що ж я маю робити?.. — вигукнув він. — Чого ти хочеш від мене, володарю?.. Скажи тільки слово, і я віддам тобі мою владу, маєток і навіть голову.

Спостерігши, що царевич ласкаво приймає ці запевнення, номарх вів далі:

— Під час подорожі ти бачив населення цього ному. Ти скажеш, що там були не всі. Це правда. Тоді я звелю, щоб завтра перед твої очі з'явився весь люд, а їх — чоловіків, жінок, старих і дітей — близько двохсот тисяч. З верху пілона ти зволив оглядати територію ному. Якщо хочеш — ми можемо зблизька обдивитися кожне поле, кожне село й кожну вулицю міста Сохем. Нарешті, я показав тобі урядовців, між якими, правда, не було найнижчих. Накажи — і вони завтра з'являться перед твої очі і лежатимуть перед тобою на животах. Що ж маю ще зробити? Скажи, найдостойніший повелителю!..

— Я вірю, що ти найвірніший слуга, — відповів царевич. — Але поясни мені дві речі: перше — чому зменшилися прибутки його святості фараона, друге — що ти сам робиш у номі?..

Отоес зніяковів, а царевич одразу додав:

— Я хочу знати, що ти робиш і як урядуєш, бо я ще молодий і тільки-но починаю владарювати...

— Але маєш мудрість старого! — прошептав номарх.

— Отож мені годиться, — мовив царевич, — випитувати людей досвідчених, а тобі — навчати мене.

— Я все покажу й розкажу тобі, найясніший володарю! — сказав Отоес. — Але для цього нам треба знайти спокійне місце, де немає такого галасу...

І справді, в палаці, де жив царевич, на внутрішньому й зовнішньому дворах людей було мов на ярмарку. Вони їли, пили, співали, боролися або бігали наввипередки — і все це во славу наступника трону, слугами якого вони були.

Якось близько третьої години пополудні номарх наказав привести двох коней, і вони з царевичем верхи виїхали з міста на захід. Почет царевича залишився в палаці й почав розважатися ще веселіше.

День був погожий і прохолодний, земля вкрита зеленню і квітами. Над головами вершників лунав спів пташок, а в повітрі стояли чудові пахощі.

— Як тут гарно! — вигукнув Рамзес. — Вперше за місяць я можу відпочити й зосередитись. А то мені почало здаватися, що в моїй голові оселився цілий полк військових колісниць і з ранку до вечора одбуває муштру.

— Така вже доля всесильних світу, — відповів номарх.

Вони зупинилися на узгір'ї. Біля їхніх ніг лежала величезна лука, перетята блакитною смугою. На півночі й на півдні білили мури містечок, а за лукою аж до небокраю тяглися червоні піски західної пустелі, з якої час від часу, мов з печі, дув гарячий вітер.

На луці паслись незліченні стада худоби: рогаті й безрогі поли, вівці, кози, осли, антилопи й навіть носороги. Тут і там видно було болота, зарослі водяними рослинами й густим чагарником, де роїлись дикі гуси, качки, голуби, лелеки, ібіси та пелікани.

— Поглянь, володарю, — мовив номарх, — це наш край Кене — Єгипет. Осіріс уподобав цей клапчик землі серед палючої пустелі, вкрив його рослинами й заселив тваринами, щоб мати з них пожиток. Потім добрий бог прибрав людську подобу і став першим фараоном. А коли відчув, що тіло його в'яне, він покинув його і вступив у свого сина, а далі у його сина.

Таким чином, Осіріс вічно живе між нами в образі фараона і користується багатствами Єгипту, які сам створив. Наш володар розрісся, як могутнє дерево. Вершина його — це єгипетські фараони, гілля — номархи й жерці, а дрібніше віття — стан знатних. Видимий бог сидить на земному троні й збирає належний йому прибуток; невидимий — приймає жертви в храмах і устами жерців висловлює свою волю.

— Кажеш правду, — мовив царевич. — Так написано.

— А тому, що Осіріс-фараон не може сам вести земне господарство, — вів далі Отоес, — він доручив це, нам, номархам, бо ми теж походимо з його крові.

— І це правда, — сказав Рамзес. — Інколи сонячний бог втілюється в номарха і дає початок новій династії... Так постали династії: Мемфіська, Елефантійська, Фіванська, Ксойська.

— Так, повелителю, — підтвердив Отоес. — А тепер я відповім на твоє запитання... Ти питав, що я роблю в номі?.. Пильную маєток Осіріса-фараона та мою частку в ньому. Глянь на ці стада — там є різні тварини. Одні з них дають молоко, другі м'ясо, треті вовну й шкуру. Так і людність Єгипту — хто постачає збіжжя, хто вино, хто тканини,

хто знаряддя, будівлі. Мій обов'язок узяти від кожного, що він повинен дати, і скласти до ніг фараона.

Сам я не зміг би допильнувати таких численних стад — отже, я беру собі на допомогу чуйних собак і мудрих пастухів. Одні доять худобу, стрижуть з неї вовну та знімають шкури, інші пильнують, щоб їх не вкрав злодій чи не роздер хижак. Так само і в номі. Я не міг би сам зібрати всі податки та вберегти людей своєї провінції від зла; тому я маю урядовців, з яких кожен робить, що йому належить, а потім складає мені про все звіт.

— Усе це правда, — мовив царевич. — Я це знаю і розумію. Одного я не збагну, чому прибутки його святості весь час зменшуються, хоч їх, здається, так добре пильнують?

— Зволь пригадати собі, царевичу, — відповів номарх, — що бог Сет, хоч і є рідним братом сонячного Осіріса, ненавидить його, воює з ним і нівечить його добрі творіння. Він посилає смертельні хвороби на людей і худобу, він заважає Нілу розливатись або розливає його надто бурхливо, він у гарячу пору року кидає на Єгипет хмари пісків.

Коли трапиться добрий рік, Ніл досягає пустелі, якщо поганий — пустеля підступає до Нілу, і тоді царські прибутки зменшуються...

Глянь, царевичу, які численні ці стада, але коли я був молодим, вони були ще більші. А хто ж у цьому винен? Ніхто інший, тільки Сет, з яким неспроможні боротись людські сили. Ота лука, нині величезна, була колись іще більша, і з цього місця не видно було пустелі, яка жахає тепер нас... Де боги борються, людина нічого не вдіє, де Сет перемагає Осіріса, хто йому може стати на дорозі?

Достойний Отоес скінчив. Царевич похилив голову. Немало наслухався він у школах про ласку Осіріса й лютість Сета і, ще будучи дитиною, обурювався, що із Сетом ніхто досі не звів рахунків.

"Коли я виросту, — думав він тоді, — я навчуся метати списа, знайду Сета... і поміряємося з ним!.."

А тепер він дивився на безкраю просторінь пісків, царство лютого бога, що пожирав прибутки Єгипту, та про боротьбу з ним не думав. Хіба можна боротися з пустелею? Її можна лише обминути або загинути в ній.

Розділ двадцять другий

Пробування в номі Аа так стомило наступника трону, що він врешті, щоб відпочити і зібратися з думками, звелів заборонити всі урочистості на свою честь і попередив, щоб під час його подорожі народ ніде не виходив його вітати.

Почет царевича був дуже здивований і навіть трохи ображений цим наказом. Але наказ було виконано, і Рамзес знову знайшов утрачений спокій. Він мав тепер час, щоб муштрувати воїнів, що було його улюбленою розвагою, і міг трохи зосередити збурені думки.

Замкнувшись у найдальшому кутку палацу, царевич почав міркувати, як же виконав він наказ свого батька.

Він власними очима оглянув ном Аа — його поля, міста, людність та урядовців.

Також переконався, що на східну частину провінції справді наступає пустеля. Помітив, що простий люд тупий і байдужий до всього, робить лише те, що йому наказують, та й то неохоче. Нарешті, пересвідчився, що справді вірних і відданих підданців можна знайти лише серед вельмож. Адже вони або споріднені з родом фараона, або належать до рицарського стану і є онуками тих воїнів, які воювали ще під рукою Рамзеса Великого.

В усякому разі, ці люди щиро горнулися до династії і готові були служити їй із справжньою самовідданістю. Не так, як селяни, що, відкричавши привітання, чимдуж бігли до своїх свиней і волів.

Але основна мета його посланництва лишилася недосягнута. Рамзес не тільки ясно не бачив причин зменшення царських прибутків, але навіть не міг точно сказати, в чому корінь зла та як виправити це зло. Відчував лише, що легенда про війну бога Сета з богом Осірісом нічого не пояснює і зовсім не підказує, як можна виправити становище.

Але ж царевич, майбутній фараон, хотів мати великі прибутки, такі ж, як і колишні володарі Єгипту. І він кипів гнівом від самої думки, що, вступивши на трон, може бути таким же бідним, як і його батько, якщо не біднішим.

— Ніколи! — вигукнув царевич, стискаючи кулаки.

Щоб збільшити багатство царства, він ладен був кинутися з мечем на самого бога Сета й порубати його на шматки, як той зробив із своїм братом Осірісом. Але, замість злого бога та його легіонів, бачив довкола себе пустку, тишу й невідомість.

Під впливом цієї боротьби з власними думками він звернувся до верховного жерця Мефреса:

— Святий отче, тобі доступні всі премудрості світу, скажи ж мені, чому зменшуються прибутки держави та як їх можна збільшити?

Верховний жрець підняв руки вгору.

— Хай буде благословен дух, — вигукнув він, — що навів тобі такі думки, достойний володарю!.. О, якби ти пішов слідом великих фараонів, які забудували Єгипет храмами і за допомогою гребель та каналів розширили площу родючих земель.

Старий так розчулився, що аж заплакав.

— Насамперед, — перебив його царевич, — дай мені відповідь на те, про що запитую. Бо чи ж можемо думати ми про спорудження каналів і храмів, коли наша скарбниця порожня? На Єгипет впало найбільше нещастя — його володарям загрожують злидні!.. Насамперед треба з'ясувати й виправити це, а все решта само прийде.

— Про це ти, царевичу, можеш довідатись тільки в храмах, перед вівтарями, — відповів верховний жрець. — Тільки там ти зможеш задовольнити свою благородну цікавість.

Рамзес роздратовано відмахнувся.

— В очах твоїх, святий отче, храми заступають усю країну, навіть скарбницю фараона!.. Адже я — учень жерців, я вихований у наших храмах і знаю таємничі

видовища, на яких ви показуєте лютість Сета, смерть та воскресіння Осіріса; але що мені з того?.. Коли батько питає мене, як наповнити державну скарбницю, я нічого йому не відповім. Хіба скажу, щоб він молився ще довше й частіше, ніж досі!

— Ти блюзниш, царевичу, бо не знаєш високих релігійних обрядів. Якби ти їх знав, ти б знайшов відповідь на багато питань, які тебе тривожать. А якби ти знав те, що я знаю!.. Ти переконався б, що для Єгипту немає важливішої справи, ніж будувати храми та підносити віру в жерців.

"На старість часто впадають в дитинство", — подумав царевич і припинив розмову.

Верховний жрець Мефрес завжди був дуже побожний, але останнім часом доходив у цьому навіть до дивацтва.

"Гарний я був би, віддавшись в руки жерців, щоб виконувати їхні дитячі обряди, — мовив сам до себе Рамзес. — А може, Мефрес змусив би й мене вистоювати цілими годинами перед вівтарем, піднявши руки, як це робить він сам, сподіваючись чуда!.."

В місяці фармуті (кінець січня — початок лютого) царевич попрощався з Отосом, щоб переїхати до ному Гак. Він щиро дякував номархові й сановникам за чудовий прийом, але в душі в нього залишився смуток, бо він почував, що не виконав завдання, яке поклав на нього батько.

Супроводжуваний родичами й придворними Отоса, наступник трону із своїм почтом переїхав на правий берег Нілу, де його зустрів достойний номарх Ранузер з вельможами й жерцями. Як тільки царевич ступив на землю провінції Гак, жерці піднесли вгору статую божка Атума, покровителя провінції, урядовці впали ниць, а номарх подав йому золотий серп, просячи як заступника фараона розпочати жнива. Саме була пора жати ячмінь.

Рамзес узяв серп, зжав кілька горсток колосків і спалив їх разом з пахощами перед статуєю божка, що пильнував кордони. Після нього те ж саме зробили номарх із почтом, а тоді вже почали жати селяни. Вони зрізали саме колосся, яке складали в мішки, солома залишалась на полі.

Вислухавши відправу, яка дуже стомила його, царевич зійшов на колісницю. Попереду рушив загін війська, за ним жерці і двоє вельмож, що вели за поводи коней царевича. За наступником, на другій колісниці, їхав номарх Ранузер, а за ним величезний почет вельможних людей і двірських слуг. Народ, як того бажав Рамзес, не виходив його вітати. Лише селяни, що працювали в полі, побачивши процесію, падали ниць на землю.

Так, проїхавши кількома понтонними мостами, перекинутими через канали й рукави Нілу, царевич надвечір прибув до міста Ану, столиці провінції.

Кілька днів тривали вітальні бенкети на честь наступника трону, йому віддавали почесні і представляли урядовців. Нарешті Рамзес наказав припинити урочистості і попросив номарха познайомити його з багатствами провінції.

Огляд почався на другий день і тривав кілька тижнів. Щодня на подвір'я палацу, де жив наступник трону, приходили цехи різних ремісників на чолі з цеховими старшинами, щоб показати царевичу свої вироби.

Спершу пройшли перед ним зброярі з мечами, списами й сокирами; ремісники, що виробляють музичні інструменти, — з пищалками, сурмами, бубнами й арфами. Потім пройшов великий цех столярів. Вони несли стільці, столи, канапи, ноші й колісниці, оздоблені багатими візерунками й інкрустовані різноколірним деревом, перламутром і слоновою кісткою. Далі несли металеве кухонне начиння — рогачі, рожни, двовухі горщики й плоскі каструлі з покриттями. Ювеліри пишалися чудовими золотими перснями, ланцюгами, зап'ястями на руки й ноги з електрону, тобто суміші золота й срібла; все це було вкрите майстерною різьбою і всипане коштовними каменями або оздоблене різнокольоровою емаллю.

Замикали похід гончарі, які несли більше сотні гатунків глиняних виробів. Там були вази, горщики, миски, глечики й кухлі найрізноманітніших форм і розмірів, розмальовані й оздоблені головами звірів і птахів.

Кожен цех приносив царевичу в подарунок свої найкращі вироби. Вони заповнили велику залу, хоч між ними не було й двох речей, схожих між собою.

Коли скінчилась цікава, але втомлива церемонія, достойний Ранузер спитав, чи царевич задоволений з того, що бачив?

Наступник трону замислився.

— Кращі речі я бачив хіба що в храмах чи в палацах мого батька, — відповів він номархові. — Але ж їх можуть купувати тільки дуже багаті люди, то я не певен, чи приносять вони в державну скарбницю великі прибутки.

Номарха здивувала така байдужість царевича до виробів мистецтва й стривожила його турбота за прибутки. Щоб задовольнити Рамзеса, він почав водити його по царських фабриках.

Так одного дня вони відвідали млини, де невільники на сотнях жорен і ступ виробляли борошно. Побували вони в пекарнях, де випікали хліб і сухарі для війська, потім на фабриках, де в'ялили рибу й м'ясо.

Оглядали також великі чинбарні, шевські майстерні сандалів, гути, де виплавляли бронзу для зброї та посуду, потім цегельні, цехи ткачів і кравців.

Все це містилося в східній частині міста.

Рамзес спершу оглядав ремісницьке господарство з цікавістю, але дуже швидко йому набридло бачити заляканих, блідих, виснажених робітників, плечі яких були вкриті рубцями від київ.

Тепер він недовго затримувався в майстернях, його більше вабили околиці міста Ану. Далеко на сході можна було бачити пустелю, де торік відбувалися маневри між його корпусом і Нітагеровим. Мов на долоні, видно було шлях, яким проходили його полки, місце, де металеві машини, обминаючи скарабеїв, звернули в пустелю, а може, навіть і те дерево, на якому повісився селянин, що копав канал...

З тієї он вершини він разом з Тутмосом споглядав квітучу землю Госен і лаяв жерців. А там, між узгір'ями, він зустрів Сару, до якої спалахнуло кохання в його серці...

А сьогодні — які зміни!.. Він перестав ненавидіти жерців, відколи з допомогою

Гергора дістав від батька корпус Менфі й намісництво. До Сари він зовсім збайдужів, але його дедалі більше цікавила дитина, яку вона мала народити.

"Що вона там поробляє? — думав царевич. — Я вже давно не мав звістки про неї".

А коли він так задивлявся на східне узгір'я і пригадував недавнє минуле, номарх Ранузер, що очолював його почет, був певен, що наступник трону помітив якісь зловживання на фабриках і міркує тепер, як його покарати.

"Цікаво, що він побачив? — стривожено запитував сам себе достойний номарх. — Чи те, що половину цегли продано фінікійським купцям, чи те, що на складі бракує десяти тисяч пар сандалів, чи, може, якийсь підлий голодранець шепнув йому що про металеві гуті?.."

І серце Ранузера сповнила велика тривога.

Раптом царевич повернувся до свого почту й покликав Тутмоса, який мав завжди бути біля нього. Коли Тутмос підбіг, царевич одійшов з ним набік.

— Слухай, — мовив він, показуючи на пустелю. — Бачиш он ті гори?

— Ми були там минулого року... — зітхнув Тутмос.

— Я згадав Сару...

— Зараз спалю пахощі! — вигукнув Тутмос. — Бо я вже думав, що, ставши намісником, ти забув про своїх вірних слуг...

Царевич глянув на нього й знизав плечима.

— Вибери, — мовив він, — з-поміж дарів, які мені принесли, дещо з найкращого посуду, речей і тканин, а особливо золотих браслетів та ланцюгів, і одвези все Сарі.

— Живи вічно, Рамзесе! — тихо мовив чепурун. — Ти благородний володар...

— Скажи їй, — вів далі царевич, — що моє серце завжди сповнене ласки до неї. Скажи, що я хочу, щоб вона берегла своє здоров'я і дбала про дитину, яка має з'явитися на світ. Коли підійде час пологів, а я виконаю наказ мого батька, скажи Сарі, хай приїде до мене й оселиться в моєму домі. Я не можу допустити, щоб мати моєї дитини сумувала в самотині... їдь, зроби, що я тобі сказав, і повертайся з добрими вістями.

Тутмос упав ниць перед володарем і відразу вирушив у дорогу. Почет царевича, який не міг розгадати суті їхньої розмови, заздрих Тутмосу за те, що він має таку ласку наступника трону, а достойний Ранузер відчував у серці ще більший неспокій.

"Коли б тільки, — думав він засмучено, — не довелось мені накласти на себе руки і в розквіті літ осиротити свій дім... І чому я, нещасний, привласнюючи добро його святості фараона, не подумав про годину розплати?.."

Обличчя номарха стало жовтим, ноги під ним тремтіли. Але царевич, охоплений хвилиною спогадів, не помітив його тривоги.

Розділ двадцять третій

Тепер у місті Ану почалася смуга бенкетів і розваг. Достойний Ранузер дістав з льохів найкращі вина, з трьох сусідніх номів з'їхалися найвродливіші танцівниці, найславетніші музиканти, найвигадливіші фокусники. Весь час царевича Рамзеса був заповнений. Зранку муштра воїнів та прийом прохачів, потім бенкет, видовища,

полювання й знову бенкет.

Але саме тоді, коли номарх Гаку був цілком певен, що намісникові вже надокучили адміністративні й господарські справи, царевич викликав його до себе й запитав:

— Здається, ном вашої достоїнності один із найбагатших в Єгипті?..

— Так... хоч ми мали кілька тяжких років... — відповів Ранузер, і знову серце його завмерло, а ноги почали тремтіти.

— Оце мене, власне, й дивує, — мовив царевич, — бо прибутки його святості зменшуються з року в рік. Чи не могли б ви пояснити мені причину цього?

— Повелителю, — мовив номарх, схилиючись до землі. — Я бачу, що мої вороги посіяли в твоєму серці недовіру до мене; отож, що б я не сказав, не зможу переконати тебе ні в чому. То дозволь мені не казати нічого. Краще нехай прийдуть сюди писарі з паперами, щоб ти сам зміг потримати їх у руках і перевірити...

Царевич трохи здивувався цьому несподіваному вибухові, але охоче пристав на таку пропозицію. Він навіть трохи зрадів, бо йому здавалось, що звіти писарів допоможуть йому збагнути таємницю управління державою.

На другий день з'явився перед його очі великий писар ному Гак з кількома помічниками; вони принесли з собою кільканадцять сувоїх папірусу, списаного з обох боків. Коли їх розгорнули, то вийшла ціла дорога, завширшки на три п'яді доброї руки і на шістдесят кроків завдовжки. Царевич уперше бачив такий велетенський документ, що містив у собі опис тільки однієї провінції протягом одного року.

Великий писар сів на підлозі, схрестивши ноги, й почав:

— "На тридцять третьому році царювання його святості Мер-Амон-Рамзеса розлив Нілу запізнівся. Селяни, вважаючи причиною лиха зле чаклунство чужоземців, що живуть у провінції Гак, почали громити оселі невірних євреїв, хеттів та фінікійців і кілька чоловік убили. З наказу його достоїнності номарха винних притягнуто до суду; двадцять п'ять селян, двох каменярів і п'яťох шевців заслано в копальні, а одного рибалку — задушено..."

— Що це за документ? — перебив його царевич.

— Це судовий звіт, який буде покладено до ніг його святості.

— Облиш це і читай про царські прибутки.

Помічники великого писаря скрутили відхилений документ і подали йому інший. Чиновник знову почав читати:

— "Дня п'ятого місяця тот привезено до царських складів шістсот мір пшениці, на що головний доглядач видав розписку.

Дня сьомого місяця тот великий скарбник довідався і встановив, що з тогорічного збору зникло сто сорок вісім мір пшениці. Під час перевірки два робітники вкрали міру зерна й заховали його між цеглою. Коли це підтвердилось, їх було віддано до суду і заслано в копальні за посягання на власність його святості..."

— А ті сто сорок вісім мір?.. — спитав наступник трону.

— Миші з'їли, — відповів писар і читав далі: — "Восьмого числа місяця тот прислано двадцять корів і вісімдесят чотири вівці на заріз, яких доглядач наказав

віддати полкові Яструба, за належною розпискою..."

Таким чином, намісник день за днем довідувався, скільки ячменю, пшениці, квасолі й зерна лотоса було звезено до складів, скільки віддано до млинів, скільки покрадено й скількох робітників за те заслано в копальні. Звіт був такий нудний і хаотичний, що в половині місяця паофі царевич наказав припинити читання.

— Скажи мені, великий писарю, — спитав Рамзес, — що ти з цього розумієш? Про що ти дізнаєшся з цього?

— Про все, що ти, володарю, мені накажеш. І почав знову з початку, але вже напам'ять.

— "Дня п'ятого місяця тот привезено до царських складів..."

— Годі! — крикнув розгніваний царевич і наказав їм іти геть.

Писарі впали ниць перед ним, потім швидко забрали свої папіруси, знову впали ниць і притьмом зникли за дверима.

Царевич викликав до себе номарха Ранузера. Достойний номарх прийшов до нього із схрещеними на грудях руками, але із спокійним виразом на обличчі. Він щойно довідався від писарів, що намісник не може нічого зрозуміти із звітів і що їх навіть не вислухав.

— Скажи мені, достойний номарху, — почав наступник трону, — чи й тобі читають звіти?

— Щодня...

— І ти їх розумієш?

— Пробач, найясніший володарю, але... чи зміг би я правити провінцією, якби не розумів цього?

Царевич зніяковів й замислився. Може, й справді тільки він не може цього збагнути?.. А тоді на що обернеться вся його влада?..

— Сідай, — мовив він після паузи, показуючи Ранузерові на стілець. — Сідай і розкажи мені: як саме ти правиш номом?

Достойний номарх пополотнів, і очі в нього полізли на лоб. Рамзес помітив це і почав його заспокоювати:

— Не думай, що я не довіряю твоїй мудрості... Навпаки, я не знаю людини, яка краще від тебе могла б нести тягар влади. Але я ще молодий і прагну досягнути цю складну науку. Отож прошу тебе — поділися зі мною хоч частиною свого досвіду. Ти правиш номом — я про це знаю!.. Але поясни мені: як ти це робиш?

Номарх полегшено зітхнув і почав:

— Я розповім тобі, найясніший повелителю, як минає моє життя, щоб ти знав, яку важку працю я несу. Зранку після купелі я приношу пожертви богам Атому, а потім кличу до себе скарбника й розпитую його, чи як слід сплачують податки для його святості. Коли він каже мені, що добре, — я хвалю його... Коли каже, що той або той не сплатив податків, — даю наказ, щоб непокірних ув'язнили.

Потім я кличу до себе доглядача царських комор, щоб дізнатися, скільки прибуло зерна. Якщо багато — хвалю його. Якщо мало — наказую покарати винних... Після

цього приходить великий писар і доповідає, що треба війську, урядовцям і робітникам із добра його святості, — і я велю видати все це під розписку. Коли він видає менше — хвалю його, якщо більше — починаю слідство.

Пополудні приходять до мене фінікійські купці, яким я продаю збіжжя, а гроші вношу до скарбниці фараона. Потім молюся і затверджую судові вирoki; а надвечір поліція доповідає мені про все, що сталося. Не далі як позавчора люди з мого ному вдерлися на територію провінції Ка й осквернили статую бога Себека. В душі я зрадив, бо то ж не наш покровитель; проте наказав кількох винуватців задушити, багатьох заслати до копалень, а решту побити киями. Тому в моєму номі панують тиша й добрі звичаї, а податки надходять щодня...

— Проте прибутки фараона зменшилися і у вас, — перебив його царевич.

— Справедливі слова твої, володарю, — зітхнув достойний Ранузер. — Жерці кажуть, що боги розгнівались на Єгипет за засилля чужинців; та все ж я бачу, що й боги не гордують фінікійським золотом і коштовними каменями...

В цю хвилину, попереджений черговим офіцером, до зали увійшов верховний жрець Ментезуфіс, щоб запросити намісника й номарха на якусь прилюдну відправу. Обидва сановники прийняли це запрошення, а номарх Ранузер виявив при цьому таку побожність, що царевич аж здивувався.

Коли Ранузер, низько вклоняючись, вийшов, намісник звернувся до жерця:

— Оскільки ти, святий пророче, заступаєш при моїй особі найдостойнішого міністра Гергора, прошу тебе, поясни мені одну річ, яка сповнює моє серце великою тривою.

— Чи зможу я це зробити? — відповів жрець.

— Зможеш, бо ти джерело мудрості, якій слугуєш. Поміркуй тільки над тим, що я тобі скажу. Ти знаєш, навіщо вирядив мене сюди його святість фараон...

— Щоб ти, царевичу, ознайомився з багатством та урядуванням країни, — мовив Ментезуфіс.

— Я це й роблю. Розпитую номархів, оглядаю край та його людність, слухаю звіти писарів, але нічого не можу зрозуміти, і це отрує мені життя й дивує мене.

Адже, коли я маю справу з військом, мені зрозуміло все: скільки в ньому воїнів, коней, колісниць; які воєначальники пиячать або погано несуть службу, а які добре виконують свої обов'язки. Я знаю також, що робити з військом. Якби на полі стояв переді мною ворожий корпус — щоб його побити, я взяв би два корпуси. Якби ворог стояв в оборонній позиції, я не рушив би на нього, коли б не мав трьох корпусів. Якби ворог був недосвідчений і йшов у бій безладною юрбою, тоді проти тисячі його воїнів я виставив би п'ятсот своїх і побив би його! Якби ворог мав тисячу сокирників і я тисячу — я б кинувся на них і переміг би, коли б ще мав на допомогу сто пращників.

У війську, святий отче, — вів далі Рамзес, — я бачу все, як пальці на власній руці, і на кожне питання маю готову відповідь, підказану мені розумом. Тим часом в урядуванні номами я не тільки нічого не розумію, але в мене від цього така плутанина в голові, що я не раз забуваю, чого я сюди приїхав?

Тож скажи мені щиро, як жрець і воїн, що це таке? Чи номархи мене ошукують, чи

я такий бездарний? Святий пророк замислився.

— Чи посміли б вони ошукувати тебе, володарю, — відповів він, — не знаю, бо не придивлявся до їхніх дій. Та мені здається, що вони нічого не можуть пояснити тобі, бо й самі нічого не розуміють.

Номархи та їхні писарі, — вів далі жрець, — це ніби десятники в війську; кожен знає свій десяток і доповідає про нього вищим начальникам. Кожен командує своїм загonom. Але загального плану, що його укладають воєначальники, десятник не знає.

Номархи і писарі записують усе, що діється в їхній провінції, і ці звіти складають до ніг фараонові. Але тільки найвища рада відбирає з них нектар мудрості.

— Але ж я саме й хочу цього нектару! — вигукнув царевич. — Чому ж мені його не дають?..

Ментезуфіс похитав головою.

— Державна мудрість, — мовив він, — це одна із таємниць жерців, отже, збагнути її може тільки людина, що присвятила себе богам. Тим часом ти, царевичу, хоч і виховувався в жерців, якнайупертіше уникаєш храмів...

— Виходить, якщо я не стану жерцем, ви не поясните мені?..

— Є речі, які ти можеш пізнати й зараз як наступник трону, а є й такі, що їх може пізнати тільки фараон. Але є й такі, про які може відати тільки верховний жрець.

— Кожен фараон — верховний жрець, — перебив його царевич.

— Не кожен. Та й між верховними жерцями є різниця.

— Отже, — вигукнув розгніваний намісник, — ви приховуєте від мене науку правління державою! І я не зможу виконати наказу мого батька...

— Те, — мовив спокійно Ментезуфіс, — що тобі, царевичу, треба, ти можеш пізнати, бо ти маєш звання нижчого жерця. Але ці таємниці сховані в наших храмах за завісою, якої ніхто не сміє відхилити без відповідних приготувань.

— Я відхилю!..

— Нехай боги боронять Єгипет від такого нещастя!.. — відповів жрець, здіймаючи руки до неба. — Хіба ти не знаєш про те, що грім уб'є кожного, хто без відповідного обряду доторкнеться до завіси? Звели, царевичу, привести в храм якогось невільника або злочинця, приреченого на страту, і ти побачиш: тільки-но він простягне руку до завіси, як відразу впаде мертвий.

— Бо ви його вб'єте.

— Кожен з нас умер би так само, як звичайнісінький злодій, якби вчинив святотатство, наблизившись до віттаря. Перед лицем богів, мій царевичу, фараон і жрець важать стільки ж, як і невільник.

— Тоді що ж мені робити? — запитав Рамзес.

— Шукати відповіді на свої тривоги в храмі, очистившись молитвою і постом, — відповів жрець. — Відколи існує Єгипет, жоден володар не міг інакше досягнути державну мудрість.

— Я подумаю про це, — мовив царевич. — Хоч я бачу, що найдостойніший Мефрес і ти, святий пророче, хочете зробити мене побожним так само, як мого батька.

— Зовсім ні. Якби ти, володарю, ставши фараоном, обмежився лише військом, тобі довелося б, може, кілька разів на рік брати участь у відправах, бо тебе заступали б у храмі верховні жерці. Та якщо ти хочеш пізнати таємниці храмів, то повинен віддавати шану богам; вони-бо є джерелом мудрості.

Розділ двадцять четвертий

Тепер уже Рамзес бачив, що він або не виконає наказу фараона, або муситиме скоритися волі жерців, що його сповнювало гнівом і огидою до них. Тому він не квапився пізнати таємниці, заховані в храмах. Ще буде час на пости й молитви. Тим охочіше він став брати участь в бенкетах, які влаштовувались на його честь.

Саме повернувся Тутмос, майстер щодо розваг, і привіз царевичеві добрі вісті від Сари. Вона була здорова й гарно виглядала, хоч це тепер і не дуже цікавило Рамзеса. Але жерці склали для його майбутньої дитини такий чудовий гороскоп, що царевич був у захваті.

Вони запевняли, що це буде син, щедро обдарований богами, і якщо батько любитиме його, то він досягне в житті високого становища.

Царевич сміявся з другої частини цього пророкування. — Дивна їхня мудрість! — сказав він Тутмосу. — Вони знають, що буде син, про що не знаю я — його батько, а сумніваються, чи я його любитиму, хоч легко здогадатись, що я любив би цю дитину, коли б навіть то була донька. А про почесі для нього хай не турбуються. Я сам про це подбаю!..

В місяці пахоно (січень — лютий) наступник трону переїхав до ному Ка, де його урочисто зустрів номарх Софра. Від міста Ану до Атріба було всього сім годин пішої дороги, але царевич їхав до нього три дні. Від самої думки про молитви й пости, які чекали його при осягненні таємниць храмів, Рамзеса все більше тягло до розваг. Його почет збагнув це, і бенкети не припинялися.

На дорогах, якими він їхав до Атріба, знову з'явилися галасливі юрби людей з квітами й музикою. Особливо під самим містом захват досяг вершини! Якийсь велетень кинувся навіть під колісницю намісника. А коли Рамзес стримав коні, з юрби виступили кілька молодих жінок і оповили його колісницю квітами.

"А все-таки вони мене люблять!.." — подумав царевич.

В провінції Ка він уже не розпитував номарха про прибутки фараона, не оглядав майстерень, не змушував читати звіти. Він знав, що однаково нічого не зрозуміє, і одклав усе до того часу, коли знатиме всі таємниці жерців. Тільки одного разу, побачивши храм бога Себека, що стояв на високому узгір'ї, царевич виявив бажання зійти на його пілон і оглянути околиці.

Достойний Софра одразу ж виконав волю наступника, і Рамзес, зійшовши на башту, з великою втіхою пробув там години зо дві.

Провінція Ка була родюча рівнина. Кільканадцять каналів і рукавів Нілу перетинали її в усіх напрямках, ніби сітка з блакитних та срібних ниток. Дині й пшениця, посіяна в листопаді, уже достигали. На полях густо роїлися голі люди, що збирали огірки або сіяли бавовну. Скрізь були розкидані будинки, які місцями так

скупчувалися, що утворювали містечка.

Більшість будівель, особливо ті, що стояли посеред полів, були звичайні глиняні мазанки, вкриті соломною й пальмовим листям. Зате в містечках будинки були кам'яні, з плоскими дахами, схожі на білі куби з дірками в тих місцях, де були вікна й двері. Часто на такому кубі стояв другий, менший, а на ньому третій, ще менший, і кожен поверх був пофарбований в інший колір. Під палючим сонцем Єгипту ці будинки виглядали, як великі перлини, сапфіри й рубіни, розкидані серед зелених полів, оточені пальмами й акаціями.

З цього місця Рамзес спостеріг картину, яка його зацікавила: поблизу храмів будинки були найкращі, а на полях працювало найбільше людей.

"Маєтки жерців найбагатші!.." — промайнуло в голові Рамзеса, і він ще раз оглянув храми й каплиці, яких було видно з вежі кілька десятків.

Але тому, що він помирився з Герггором і що йому потрібна була підтримка жерців, він не хотів довго замислюватись над цим.

В наступні дні достойний Софра влаштував для царевича кілька полювань в околицях на схід від міста Атріба. Спочатку стріляли з лука в птахів, які кружляли над каналами, і підхоплювали їх величезними підсачками, в які одразу попадало по кільканадцять штук, або випускали соколів на тих, що літали високо. Далі царевич з почтом заглибилися у східну пустелю, і почалися великі лови з собаками й пантерою на звірів, яких за ці дні було вбито й спіймано кілька сотень.

А коли достойний Софра помітив, що царевич уже вдовольнився розвагами під відкритим небом і ночівлями в наметах, він припинив полювання і найкоротшими дорогами повернув своїх гостей до Атріба.

Вони приїхали до міста о четвертій годині опівдні, і номарх запросив усіх до свого палацу на бенкет.

Софра сам провів царевича до купальні, прислужив йому і з власної скриньки дістав пахощі, щоб намастити Рамзеса. Потім простежив, як перукар причепурював волосся царевича, і, нарешті, ставши на коліна, упросив Рамзеса зробити йому ласку — прийняти від нього нові шати. Це була щойно виткана і вигаптувана сорочка, вишитий перлами фартух і заткана золотом накидка, міцна, але така тонка, що її можна було вмістити в долонях.

Наступник милостиво прийняв усе це, заявивши, що він ніколи ще не діставав такого чудового подарунка.

Сонце вже зайшло, і номарх ввів царевича до бенкетної зали.

Це був великий двір, оточений колонами, викладеними мозаїкою. Усі стіни були прикрашені малюнками, що зображували сцени з життя предків Софри: війни, морські подорожі та лови. Замість даху вгорі тріпотів велетенський метелик з барвистими крилами, що їх для освіжування повітря приводили в рух сховані невідьники.

В бронзових світильниках, прикріплених до колон, яскраво палали смолоскипи, поширюючи довкола себе пахучий дим.

Зала ділилася на дві частини: одна була порожня, друга заповнена столиками й

стілцями для гостей. Вглибині височів поміст, на якому під дорогим наметом з відгорнутим запиналом були стіл і ложе для Рамзеса.

Біля кожного столика стояли великі вазони з пальмами, акаціями й смоковницями. А навколо столу наступника трону були хвойні дерева, від яких розливалися приємні смолянисті пахощі.

Гості, що зібралися в залі, привітали царевича радісними вигуками, а коли Рамзес зайняв місце під балдахіном, звідки можна було бачити цілу залу, його почет став сідати за столики.

Зазвучали арфи, й до зали почали входити жінки в багатих серпанкових шатах, з оголеними грудьми, на яких блищали коштовні прикраси. Чотири красуні наблизились до Рамзеса, інші сіли біля вельмож із його почту.

В повітрі пливли пахощі троянд, конвалій і фіалок, і царевич відчув, як у нього в скронях запульсувала кров.

Раби й рабині в білих, рожевих і блакитних сорочках почали розносити тістечка, смажену птицю й дичину, рибу, вино й фрукти, а також вінки з квітів, які гості накладали собі на голови. Величезний метелик чимраз швидше вимахував крилами, а в порожній половині зали почалася вистава. Там по черзі виступали танцівниці, гімнасти, блазні, жонглери й фехтувальники. Коли хтось із них відзначався особливою спритністю, глядачі кидали йому квіти зі своїх вінків або золоті персні.

Кілька годин тривав бенкет, час від часу перериваючись вигуками на честь царевича, номарха та його родини.

Рамзесові, який напівлежав на ложі, вкритому левиною шкурою із золотими кігтями, прислужували чотири красуні. Одна обвівала його опахалом, друга міняла йому вінки на голові, дві інші подавали страви. Наприкінці бенкету та, з якою Рамзес найохочіше розмовляв, піднесла йому келих вина. Рамзес випив половину, а решту подав їй; коли вона випила, він поцілував її в уста.

Тоді невідьники швидко почали гасити смолоскипи, метелик перестав ворухити крилами, і в залі запанувала темрява й тиша, яку порушував лише нервовий сміх жінок.

Раптом почулися швидкі кроки кількох людей і несамовитий крик.

— Пустіть мене!.. — гукав захриплий чоловічий голос. — Де. наступник трону? Де намісник?

В залі зчинилася метушня. Злякані жінки плакали, а чоловіки кричали:

— Що це таке? Замах на наступника трону! Гей, варта! Чути було брязкіт розбитого посуду, тріск стільців.

— Де наступник трону? — кричав чужий чоловік.

— Варта!.. Обороняй наступника трону!.. — відповіли йому з зали.

— Запаліть світло! — пролунав юнацький голос царевича. — Хто мене шукає? Я тут!..

Внесли смолоскипи. В залі лежали купами перекинуті й поламані меблі, між якими ховалися гості.

На помості царевич намагався вирватися від жінок, які з плачем хапали його за руки й за ноги. Біля царевича стояв Тутмос у розкошланій перуці, із бронзовим дзбаном в руці, ладен розвалити голову кожному, хто наблизиться до наступника трону. В дверях з'явилося кілька воїнів з мечами наголо.

— Що таке? Хто тут є? — вигукував переляканий номарх. Нарешті всі побачили винуватця цього перестрахи. Якийсь

велетень, голий, весь у грязюці, з кривавими смугами на плечах, стояв на колінах біля помосту, простягаючи руки до наступника трону.

— Ось розбійник! — вигукнув номарх. — Беріть його! Тутмос вище підніс свій дзбан, від дверей наблизились

воїни. Зранений чоловік упав обличчям на сходи, благаючи:

— Змилуйся, сонце Єгипту!...

Воїни вже хотіли схопити його, але Рамзес, звільнившись нарешті від жінок, підступився до бідолахи.

— Не чіпайте його! — крикнув він до воїнів. — Чого ти хочеш, чоловіче?

— Хочу тобі розповісти про наші кривди, володарю... В цей час Софра, наблизившись до царевича, шепнув:

— Це гіксос. Глянь тільки, повелителю, на його кудлату бороду й волосся. Навіть зухвальство, з яким він сюди вдерся, свідчить, що це не природжений єгиптянин.

— Хто ти? — спитав царевич.

— Я — Бакура, робітник із загону копачів у Сохемі. В нас зараз немає роботи, то номарх Отоес наказав нам...

— Це якийсь навіжений або п'яниця! — збуджено вигукнув Софра. — Як він розмовляє з тобою, повелителю!..

Царевич кинув на нього такий погляд, що сановник, зігнувшись майже до землі, відступився назад.

— Що вам наказав достойний Отоес? — спитав намісник

Бакуру.

— Він наказав нам, володарю, щоб ми ходили берегом Нілу, плавали по річці, стояли понад дорогами і галасували на твою честь. І обіцяв, що за це заплатить нам, скільки належить... Бо ми, володарю, вже два місяці нічого не одержували... Ані ячних коржів, ані риби, ані оливи, щоб мастити тіло.

— Що ти на це скажеш, достойний пане? — спитав царевич номарха.

— Зухвалий п'яниця... бридкий наклепник... — відповів Софра.

— А як же ви галасували на мою честь?

— Як нам наказували, — мовив велетень — Моя жінка й дочка кричали разом з іншими: "Живи вічно!" — а я стрибав у воду й кидав вінки під твій корабель, за що мені мусили платити по утну. А коли ти, володарю, ласкаво зволив в'їхати до міста Атріба, мені наказали, щоб я кинувся. під коні і зупинив колісницю.

Царевич почав сміятися.

— Ніколи не думав, — сказав він, — що ми так весело закінчимо бенкет!.. А скільки

ж тобі заплатили за те, що ти кинувся під колісницю?

— Обіцяли три утни, але не заплатили нічого — ні мені, ні жінці, ні дочці. І всьому нашому загону цілих два місяці не давали ніяких харчів.

— А як же ви жили?

— З жебрацтва або з того, що заробимо в селян. У таких тяжких злиднях ми тричі бунтували й хотіли повернутись додому. Але начальники й писарі або обіцяли, що заплатять, або наказували бити нас...

— І все за той галас на мою честь? — спитав, сміючись, царевич.

— Правду кажеш, володарю... А вчора був у нас найбільший бунт, і за це достойний номарх Софра звелів десяткувати нас. Кожному десятому дали кий, а мені найбільше, бо я здоровий і маю нагодувати аж три голодні роти — свій, жінчин і доччин... Побитий, я вирвався від них, щоб упасти ниць перед тобою, володарю, й розповісти про наші кривди. Ти нас побий, коли ми винні, але нехай писарі заплатять, що нам належить, бо з голоду помремо — ми, жінки й діти наші...

— Це якийсь навіжений!.. — закричав Софра. — Зволь тільки глянути, повелителю, скільки він наробив мені шкоди... Десяти талантів не взяв би я за ці столи, вази й глечики.

Між гостями, які вже встигли отямитись, знявся галас.

— Це якийсь розбійник! — гукали вони. — Дивіться, це справді гіксос... Ще кипить у ньому проклята кров його дідів, які пограбували й сплюндрували Єгипет... Такі дорогі меблі, такий чудовий посуд — потрощено вщент!..

— Один бунт робітників, які не одержали платні, більше завдає шкоди державі, ніж варте все це багатство, — суворо озвався Рамзес.

— Святі слова!.. Їх треба викарбувати на пам'ятниках!.. — в ту ж мить відгукнулися гості. — Бунт одриває людей від праці й засмучує серце його святості фараона... Не годиться, щоб робітникам по два місяці не платити заробітку...

Царевич з неприхованою зневагою глянув на мінливих, мов хмари, придворних і звернувся до номарха.

— Доручаю тобі, — мовив він грізно, — цього скатованого чоловіка. Я певен, що у нього навіть волосина не впаде з голови. А вранці я хочу побачити загін, до якого належить цей робітник, щоб пересвідчитись, чи він каже правду.

По цих словах намісник вийшов, залишивши номарха й гостей у великому замішанні.

На другий день царевич, одягаючись з допомогою Тутмоса, спитав його:

— А що, прийшли робітники?

— Так, володарю, ще здосвіта чекають твоїх повелінь.

— А той... Бакура є між ними? Тутмос скривився й відповів:

— Сталася дивна пригода. Достойний Софра наказав замкнути його в порожній льох свого палацу. А цей гультай, та ще й такий сильний, виламав двері до другого льоху, де стояло вино, перекинув кілька дуже дорогих дзбанів, а сам так напився, що...

— Ну?.. — спитав царевич.

— Що вмер.

Царевич схопився з стільця.

— І ти віриш! — вигукнув він, — що цей робітник сам перепився на смерть?!

— Мушу вірити, бо в мене нема доказів, що його вбили, — відповів Тутмос.

— Але я їх пошукаю! — вибухнув царевич.

Він бігав по залі й пирскав, як розлютований лев. Коли він трохи заспокоївся, Тутмос мовив:

— Не шукай, володарю, провини там, де її не видно; бо навіть свідків не знайдеш. Якщо й справді хтось за наказом номарха задушив цього робітника, він однаково не признається. Сам мертвий теж нічого не скаже, і, зрештою, що б важила його скарга на номарха!.. В такій справі жодний суд не схоче розпочати слідства...

— А коли я накажу?.. — спитав намісник.

— Тоді суд вчинить слідство і доведе невинність Софри. І ти, володарю, будеш присоромлений, а всі номархи, їхні родичі й слуги стануть твоїми ворогами.

Царевич зупинився посеред покою й замислився.

— Зрештою, — мовив Тутмос, — здається, все свідчить, що цей нещасний Бакура був п'яниця чи божевільний і насамперед, що він чужинець. Бо хіба справжній поміркований єгиптянин, хоч би йому рік не платили грошей і дали вдвоє більше кий, посмів би вдертися до палацу номарха і з таким криком звертатись до тебе?

Рамзес схилив голову і, побачивши, що до другого покою зайшли його придворні, мовив півголосом:

— Ти знаєш, Тутмосе, відколи я вирушив у цю подорож, Єгипет починає здаватися мені якимсь іншим. То я питаю сам себе, чи не в чужій я країні? То серце моє бере неспокій, наче в мене на очах заслона, за якою чиниться велике ошуканство, а я не можу його розгледіти...

— І не придивляйся, бо зрештою тобі може здатися, що всі ми повинні йти до копалень, — відповів, сміючись, Тутмос. — Пам'ятай, що номархи й урядовці — пастухи твого стада. Коли котрийсь і видоїть трохи молока для себе або заріже вівцю, ти ж не вб'єш його і не виженеш. Овець у тебе багато, а з пастухами — скрутно.

Намісник, уже одягнений, перейшов до вітальні, де зібрався його почет — жерці, воєначальники, урядовці. Разом з ними він покинув палац і вийшов на внутрішнє подвір'я.

Це був досить широкий майдан, обсаджений акаціями, в затінку яких чекали на царевича робітники. На поклик сурми весь натовп підхопився з землі й вишикувався у п'ять рядів.

Рамзес, оточений блискучим почтом вельмож, раптом зупинився, щоб здалека оглянути загін копачів. Люди були майже голі, в білих чепцях на головах і з такими самими пов'язками на стегнах. Серед них легко можна було вирізнити коричневих єгиптян, чорних негрів, жовтих азіатів та білих жителів Лівії й островів Середземного моря.

В першому ряду стояли копачі з кайлами, в другому — з мотиками, в третьому — з лопатами. В четвертому — були носії, кожен з яких мав важіль і два цебра, в п'ятому — теж носії, але з великими ящиками на двох чоловік. Ними вони виносили викопану землю.

Перед рядами, за кілька кроків один від одного, стояли майстри: кожен тримав у руці дебелу палицю й великий дерев'яний циркуль або кутомір.

Коли царевич наблизився до них, вони крикнули хором: "Живи вічно!" — і, впавши на коліна, схилили голови до землі. Наступник трону наказав їм підвестися і далі уважно придивлявся до них.

Це були здорові й сильні люди, аж ніяк не схожі на таких, що два місяці жили з самого жебракування.

До намісника підійшов номарх Софра із своїм почтом. Але Рамзес удав, що не помітив його, і звернувся до одного з майстрів:

— Ви копачі з Сохема? — спитав він. Майстер упав ниць на землю й мовчав. Царевич знизав плечима і гукнув до робітників:

— Ви з Сохема?

— Ми копачі з Сохема!.. — відповіли вони хором.

— Виплатили вам заробіток?

— Виплатили, ми ситі й щасливі, слуги його святості, — відповів хор, чітко вимовляючи кожне слово.

— Кругом! — скомандував царевич.

Всі повернулись. Майже в кожного спина була вкрита глибокими шрамами від кий, але свіжих рубців не було.

"Обдурюють мене!" — подумав наступник трону. Він наказав робітникам іти в казарми і, не привітавшись з номархом, повернувся до палацу.

— Ти теж скажеш мені, — озвався він дорогою до Тутмоса, — що ці люди — робітники з Сохема?..

— Вони ж самі це сказали, — відповів той.

Царевич зажадав, щоб йому подали коня, і помчав до свого війська, яке стояло за містом.

Весь день він муштрував полки. Опівдні на площі з'явилося кілька носіїв на чолі з номархом. Вони несли намети, посуд, їжу й вино. Але царевич вирядив їх назад в Атріб і, коли настав час війську обідати, звелів і собі подати і з'їв вівсяний корж із сушеним м'ясом.

Це були наймані лівійські полки. Коли царевич увечері наказав їм відкласти зброю й попрощався з ними, здалося, що воїнів і воєначальників охопило безумство. Вигукуючи: "Живи вічно!" — вони цілували йому руки й ноги і, зробивши ноші зі списів та плащів, із співами понесли царевича до міста й дорогою сперечались за честь нести його на руках.

Номарх і сановники провінції, побачивши захват лівійських варварів та ласку до них царевича, стривожилися.

— Оце-то володар!.. — шепнув Софрі великий писар. — Якби він схотів, ці люди порубали б мечами нас і дітей наших...

Переляканий номарх зітхнув, сподіваючись тільки на ласку й заступництво милостивих богів.

Пізно вночі Рамзес повернувся до свого палацу, і тут слуги сказали йому, що він спатиме в іншій опочивальні.

— Чому?

— Бо в тій, де ти спав раніше, бачили отруйну змію, яка так десь заховалася, що її не можна знайти.

Нова опочивальня містилася в частині палацу, суміжній з будинком номарха. Це був квадратний pokій, оточений колонами, його алебастрові стіни були вкриті барельєфами, які зображували — внизу рослини в вазонах, вгорі гірлянди з оливкового та лаврового листя.

Майже посередині стояло велике ложе, оздоблене чорним деревом, слоновою кісткою й золотом. Опочивальню освітлювали два запасні смолоскипи, між колонами стояли столики з вином, стравами та вінками з троянд.

У стелі був великий чотирикутний отвір, затягнений полотном.

Царевич прийняв купіль і ліг на м'якій постелі, його слуги вийшли в інші покої. Смолоскипи почали пригасати, в опочивальню війнув прохолодний вітер, насичений пахощами квітів. Водночас десь угорі залунали тихі звуки арф.

Рамзес підняв голову. Полотняний дах розсунувся, й крізь отвір у стелі видно було сузір'я Лева, а в ньому ясну зорю Регул. Все голосніше звучала музика арф.

"Чи не боги збираються до мене в гості?" — усміхнувшись, подумав Рамзес.

В отворі стелі блиснула широка смуга світла; було воно яскраве, але лагідне. За мить угорі з'явилися ноші в формі золотого човна, над яким здіймалася альтанка з квітів; стовпи її були оповиті гірляндами троянд, дах був з фіалок і лотосів.

На шнурах, оповитих зеленню, золотий човен безшумно спустився в опочивальню. Став на підлозі, і з-під квітів вийшла нага жінка надзвичайної краси. Тіло її мало відтінок білого мармуру, від янтарної хвилі волосся линули п'янкі пахощі.

Вийшовши з свого повітряного човника, красуня опустила на коліна перед царевичем.

— Ти дочка Софрі?.. — запитав Рамзес.

— Так, володарю...

— І, незважаючи на це, прийшла до мене?..

— Благати тебе, щоб ти простив мого батька... Нещасний він!.. Від самого полудня ллє сльози й посипає голову попелом.

— А якщо я не прощу його, ти підеш від мене?

— Ні... — тихо шепнула вона.

Рамзес пригорнув її до себе й пристрасно поцілував. Очі в нього палали.

— За це я дарую йому своє прощення, — мовив він.

— О, який ти добрий! — вигукнула красуня, пригортаючись до царевича. А потім додала ніжно: — Ти накажеш відшкодувати збитки, яких завдав йому той божевільний робітник?

— Накажу...

— І візьмеш мене в свій дім?.. Рамзес глянув на неї.

— Візьму, бо ти прекрасна.

— Справді?.. — мовила вона, обнімаючи його за шию. — Придивись до мене краще... Серед красунь Єгипту є лише три, кращі за мене.

— Як не розуміти?

— В Мемфісі чи біля Мемфіса живе твоя перша... На щастя, вона єврейка! В Сохемі — друга...

— Я нічого про це не знаю... — перебив царевич.

— Ой ти, голубе!.. Отож, певно, не знаєш і про третю — з Ану?

— Хіба й вона належить до мого дому?

— Невдячний!.. — вигукнула дівчина, вдаривши його квіткою лотоса. — Мабуть, ти й про мене скажеш через місяць те ж саме... Але я не дам себе скривдити...

— Так само, як і твій батько...

— Ти ще не простив його? Пам'ятай, я зараз піду...

— Ні, зостанься, зостанься...

На другий день намісник згодився прийняти почесні від номарха Софрі. Він прилюдно похвалив його мудре управління провінцією і, щоб покрити збитки, завдані п'яним робітником, подарував йому половину різних речей і посуду, привезених з міста Ану.

Другу половину цих дарунків забрала собі донька номарха, прекрасна Абеб, як наближена до царевича. Крім того, вона звеліла сплатити їй із скарбниці Рамзеса п'ять талантів на убрання, коней та рабінь.

Увечері царевич, позіхаючи, сказав Тутмосу:

— Його святість, батько мій, розкрив мені велику істину, що жінки дорого коштують!

— Гірше, коли їх нема, — відповів чепурун.

— Але я маю їх чотири і навіть добре не знаю, як це сталося. Можу двох відступити.

— І Сару теж?

— Її ні, особливо якщо вона народить мені сина.

— Коли ти призначиш цим горличкам добрий посаг, чоловіки для них знайдуться.

Царевич знову позіхнув.

— Не люблю слухати про посаги, — відповів він. — Ах!.. Яке щастя, що я нарешті зможу вирватись від вас і жити серед жерців...

— Ти справді зробиш так?..

— Я мушу. Може, я хоч від них довідаюсь, чому фараони бідніють. А-а!.. Ну, і відпочину.

Розділ двадцять п'ятий

Того самого дня в Мемфісі фінікієць Дагон, достойний банкір наступника трону, лежав на канапі під колонадою свого палацу. Його оточували запашні хвойні кущі, вирощені в вазонах. Двоє чорних рабів обвівали багаття опахалами, а він, бавлячись із мавпеням, слухав рахунки, які читав йому його писар.

Та ось раб, озброєний мечем і списом, в шоломі і з щитом (банкір любив військовий обладунок), сповістив про прихід достойного Рабсуна, фінікійського купця, який жив у Мемфісі.

Гість увійшов, низько вклоняючись, і так промовисто опустил повіки, що достойний Дагон наказав писареві й рабам вийти. Потім, як людина обачна, оглянув усі кутки й сказав гостеві:

— Можемо розмовляти. Рабсун почав без вступу:

— Чи знаєш ти, достойний Дагоне, що з Тіра приїхав князь

Гірам?.. Дагон підскочив на канапі.

— Щоб на нього й на його князівство проказа напала!.. — вибухнув він.

— Він мені, власне, сказав, — спокійно вів далі гість, — що між вами якесь непорозуміння.

— Добре мені непорозуміння!.. — закричав Дагон. — Цей розбійник обікрав мене, пограбував, розорив... Коли я слідом за іншими тірськими кораблями вирядив свої на захід по срібло, стерничі цього розбишаки Гірама кидали на них вогонь і намагалися загнати на мілину. Ну, і мої кораблі мусили повернутись додому ні з чим, обпалені й понівечені... Хай його грім небесний поб'є!.. — скінчив розлючений банкір.

— А коли в Гірама є для тебе вигідна справа? — спитав флегматично гість.

Буря, що бушувала в грудях Дагона, одразу вщухла.

— Яка там у-нього може бути для мене справа? — спитав він уже спокійним голосом.

— Він це сам скаже тобі, достойний Дагоне, але для цього йому треба зустрітись, з тобою.

— Ну, то нехай прийде сюди.

— Він так гадає, що ти повинен прийти до нього. Адже він член найвищої ради в Тірі.

— Щоб він так здох, як я до нього піду! — знову крикнув розгніваний банкір. Гість підсунув стілець до канапи й поплескав багаття по стегну.

— Дагоне, — мовив він, — май розум.

— А чому я не маю розуму, і чому ти, Рабсуне, не кажеш мені "достойний"?

— Дагоне, не будь дурнем!.. — відповів гість. — Якщо ти не підеш до нього або він до тебе, то як же ви владнаєте цю справу?

— Ти сам дурень, Рабсуне! — знову вибухнув банкір. — Бо коли я піду до Гірама, то хай мені рука відсохне, якщо я не втрачу через цю чемність половину заробітку.

Гість подумав і відповів:

— Оце мудре слово. Тож слухай, що я тобі скажу. Ти прийди до мене, і Гірам

прийде до мене, і ви обидва в мене все обміркуєте.

Дагон схилив голову набік і, примруживши око, глузливо спитав:

— Ой Рабсуне!.. Скажи відразу: скільки він тобі дав?

— За що?..

— За те, що я прийду до тебе і з тим паршивцем Матиму справу...

— Це справа всієї Фінікії, і я на ній заробляти не буду, — відповів обурений Рабсун.

— Щоб тобі так борги платили, як це правда!

— Щоб мені їх зовсім не платили, коли я на цьому щось зароблю! Аби тільки Фінікія не мала збитків! — гнівно крикнув Рабсун.

Вони попрощались.

Надвечір достойний Дагон сів у ноші, які несли шість рабів. Попереду йшли два негри з киями і два із смолоскипами, а за ношами — слуги, озброєні з ніг до голови. Не заради безпеки, просто Дагон останнім часом любив оточувати себе озброєними людьми, неначе воїн.

Він дуже поважно виліз із нош і, підтримуваний двома невольниками (третій ніс над ним парасоллю), зайшов у дім Рабсуна.

— Де ж він, той... Гірам? — гордовито спитав він господаря.

— Його нема.

— Як?.. То я буду чекати на нього?

— Його нема в цьому покої, але він сидить у третьому — у моєї дружини, — відповів господар. — Він зараз у неї з візитом.

— Я туди не піду! — мовив банкір, сідаючи на канапу.

— Підеш до другого покою, і він одразу ж зайде туди. Після короткої суперечки Дагон згодився, і за хвилину, на

знак хазяїна, увійшов до другої кімнати. Водночас у дверях з'явився невисокий чоловік з сивою бородою, одягнений в золотисту тогу, з золотим обручем на голові.

— Це, — виголосив господар, стоячи посередині, — його милість князь Гірам, член найвищої ради в Тірі. А це — достойний Дагон, банкір царевича, наступника трону й намісника в Нижньому Єгипті.

Обидва сановники уклонилися один одному, схрестивши на грудях руки, і сіли за окремими столиками посеред зали. Гірам трохи розгорнув тогу, щоб показати великий золотий медальйон на шиї; у відповідь на це Дагон почав бавитись грубим золотим ланцюгом, який йому подарував царевич Рамзес.

— Я, Гірам, — обізвався старий, — вітаю тебе, пане Дагоне, і бажаю тобі великого багатства й щастя в усіх справах.

— Я, Дагон, вітаю тебе, пане Гіраме, і бажаю тобі того самого, чого й ти мені бажаєш.

— Здається, ти вже починаєш сварку? — перебив його роздратований Гірам.

— Яку сварку?.. Рабсуне, скажи, — я починаю сварку?

— Краще б вам говорити про справи, — відповів господар.

Поміркувавши трохи, Гірам почав:

- Твої приятелі з Тіра передають тобі через мене гарячі вітання.
- Вони тільки це передають мені? — спитав Дагон глузливим тоном.
- А що б ти хотів, щоб вони тобі передали? — відповів Гірам, підносячи голос.
- Тихо!.. Згода!.. — втрутився господар. Гірам кілька разів глибоко зітхнув і мовив:
- Це правда, що нам потрібна згода... Тяжкі часи настають для Фінікії...
- А що, море затопило Тір чи Сідон?.. — спитав, усміхнувшись, Дагон.

Гірам сплюнув і запитав:

- Чого ти такий злий сьогодні?
- Я завжди буваю злий, коли мене не називають "ваша достойність".
- А чому ти не називаєш мене "ваша милість"?.. Адже я князь!..
- Може, в Фінікії, — відповів Дагон. — Але вже в Ассирії ти мусиш чекати в кожного сатрапа по три дні в присінку, а як він тебе прийме — плазуєш перед ним на череві, як звичайнісінький фінікійський купець.

— А що б ти робив з таким дикуном, який може тебе на палю посадити?.. — закричав Гірам.

— Що б я робив — не знаю, — сказав Дагон. — Але в Єгипті я собі сиджу на одній канапі з наступником трону, який зараз уже намісник.

— Згода, ваша достойність!.. Згода, ваша милість!.. — утихомирював їх господар.

— Згода!.. Згода, що цей пан — звичайнісінький собі фінікійський гендляр, а мені не хоче віддавати почестей, — розійшовся Дагон.

— У мене сто кораблів! — вигукнув Гірам.

— А його святість фараон має двадцять тисяч міст, містечок і сіл...

— Ви провалите всю справу і всю Фінікію!.. — озвався вже гнівним голосом Рабсун.

Гірам стиснув кулаки, але замовк.

— Мусите, однак, визнати, ваша достойність, — мовив він за хвилину Дагонові, — що з тих двадцяти тисяч міст його святості належить не так уже й багато.

— Ви хочете сказати, ваша милість, — відповів Дагон, — що сім тисяч міст належать храмам і сім тисяч — вельможам?.. Проте його святості все-таки лишається ще шість тисяч...

— Не так і багато! Якщо ви з цього, ваша достойність, відкинете ще три тисячі, які в заставі у жерців, і зо дві тисячі — в оренді у наших фінікійців...

— Воно й справді так, ваша милість, — зауважив на це Дагон. — Але ж його святості таки залишається зо дві тисячі дуже багатих міст...

— Чи вас Тифон поплутав? — гаркнув на них Рабсун. — Будете зараз лічити міста фараона, бодай його...

— Цсс! — шепнув Дагон, зриваючись зі стільця.

— Коли над Фінікією висить нещастя!.. — докінчив Рабсун.

— Дозвольте ж мені хоч раз почути, що це за нещастя?.. — перебив його Дагон.

— Дай говорити Гірамові, то й почуєш, — відповів господар.

— Хай говорить.

— Чи знаєш ти, достойний Дагоне, що сталося в заїзді "Під кораблем", у брата

нашого Асаргадона? — почав Гірам.

— Я не маю братів між шинкарями! — гордовито перебив його Дагон.

— Мовчи!. — крикнув розгніваний Рабсун, хапаючись за кинджал. — Ти дурний, як пес, що гавкає крізь сон...

— Чого він сердиться, цей... цей торговець кістками! — відповів Дагон, і собі хапаючись за ніж.

— Тихо!.. — Згода!.. — втихомирював їх сивий князь, теж поклавши суху руку на пояс.

Якийсь час у всіх трьох тремтіли ніздрі й блищали очі. Нарешті Гірам, що заспокоївся перший, почав знову, наче нічого не сталося:

— Кілька місяців тому в заїзді Асаргадона зупинився чужинець Пхут з міста Гарран...

— Він мав одержати п'ять талантів від якогось жерця, — перебив Дагон.

— А далі що? — спитав Гірам.

— Нічого. Він здобув прихильність однієї жриці і за її порадою поїхав шукати свого боржника до Фів.

— У тебе розум як у дитини, а балачки бабські, — мовив Гірам. — Цей гарранець зовсім не гарранець, а халдеєць, і його звуть не Пхут, а Бероес...

— Бероес?.. Бероес?.. — повторив, пригадуючи щось, Дагон. — Я, здається, десь чув це ім'я.

— Чув!.. — мовив зневажливо Гірам. — Бероес — це наймудріший вавілонський жрець, радник князів ассірійських і самого царя...

— Нехай він собі буде радником, аби не фараона, що мені до того?.. — мовив банкір.

Рабсун схопився з стільця і, погрожуючи Дагонові кулаком під самим носом, закричав:

— Ти — кабан, вгодований на фараонових помиях... Тебе Фінікія так обходить, як мене Єгипет... Якби міг, ти б за драхму продав вітчизну... Пес... прокажений!

Дагон зблід, але відповів спокійним голосом:

— Що він каже, цей крамар? В Тірі мої сини вчаться морської справи; в Сідоні живе моя донька з чоловіком... Половину свого майна я позичив найвищій раді, хоч не маю за це навіть десяти процентів. А цей крамар каже, що мене не обходить Фінікія!.. Послухай, Рабсуне, — додав він, помовчавши, — я бажаю твоїй дружині, і дітям, і тіням твоїх предків, щоб ти про них стільки дбав, скільки я дбаю про кожен фінікійський корабель, про кожен камінь Тіра, Сідона і навіть Зарпата і Ахсіба.

— Дагон каже правду, — мовив Гірам.

— Я не дбаю про Фінікію! — вів далі банкір, запалюючись. — А скільки я перетягнув сюди фінікійців, щоб вони тут багатіли, — і що я маю за це? Я не дбаю!.. Гірам вивів з ладу два мої кораблі й позбавив мене великого зиску, але коли йдеться про Фінікію, я все-таки сиджу з ним в одному покої...

— Бо думав, що розмова йтиме про те, щоб когось ошукати, — мовив Рабсун.

— Щоб ти так думав про свою смерть, дурню!.. — відповів Дагон. — Ніби я дитина і

не розумію, що як Гірам приїжджає до Мемфіса, то вже, певно, не заради гендлярських справ. Ой Рабсуне! Тобі годилося б ще зо два роки замітати в мене стайню!

— Годі! — крикнув Гірам, вдаривши кулаком об стіл.

— Ми ніколи не скінчимо з цим халдейським жерцем, — буркнув Рабсун так спокійно, наче перед тим нічого не сталося.

Гірам відкашлявся і почав знову:

— Цей чоловік і справді має будинок і землю в Гаррані, і там звуть його Пхут. Він дістав листи від хеттських купців до сідонських, і його привіз сюди наш караван. Сам він добре розмовляє по-фінікійськи, добре платить, нічого особливого не вимагає, тому наші люди дуже його полюбили... Але, — мовив Гірам, почухавши бороду, — якщо лев натягне на себе волячу шкуру, в нього завжди стирчатиме з-під неї хоч кінчик хвоста. Цей Пхут був страшенно мудрий і впевнений в собі; отже, начальник каравану тихцем переглянув його речі. Але нічого не знайшов, тільки медальйон богині Ашторет. Коли начальник каравану побачив медальйон, його аж за серце вхопило. Звідки в хетта фінікійський медальйон? Приїхавши до Сідона, він одразу ж сповістив про це старійшинам, і відтоді наша таємна поліція не спускала цього Пхута з очей. Але ж він виявився таким мудрецем, що за кілька днів, які він прожив у Сідоні, його всі полюбили. Він молився й приносив жертви богині Ашторет, платив золотом, не позичав ні в кого грошей, знався тільки з фінікійцями. Одне слово, напустив на всіх такого туману, що нагляд за ним послабився, і він спокійно доїхав до Мемфіса. Тут наші старійшини знову почали стежити за ним, але нічого не викрили; здогадувалися тільки, що це, певне, великий вельможа, а не простий гарранський міщанин. Лише Асаргадон випадково вистежив, і навіть не вистежив, а запідозрив, що цей нібито Пхут цілу ніч пробув у старому храмі Сета, який має тут великий вплив.

— Бо до нього входять тільки верховні жерці на важливі ради, — перебив Дагон.

— І це б ще нічого не означало, — вів далі Гірам. — Але один з наших купців повернувся місяць тому з Вавілона з дивними вістями. За щедрий дарунок один придворний вавілонського сатрапа розказав йому, що над Фінікією нависло нещастя... "Вас захоплять ассірійці, — сказав цей придворний нашому купцеві, — а ізраїльтян підкорять єгиптяни. В цій справі навіть виїхав до фіванських жерців великий халдейський жрець Бероес, щоб укласти з ними угоду". Ви повинні знати, — казав далі Гірам, — що халдейські жерці вважають єгипетських за своїх братів. А через те що Бероес має великий вплив при дворі царя Ассара, то чутка про цю угоду може бути цілком правдоподібна.

— Нащо ассірійцям Фінікія? — спитав Дагон, гризучи нігті.

— А нащо злодієві чужа комора? — відповів Гірам.

— Яку вагу може мати угода Бероеса з єгипетськими жерцями? — перебив замислено Рабсун.

— Дурень ти!.. — відповів Дагон. — Адже фараон робить тільки те, що врадять жерці.

— Буде угода й з фараоном, не бійтесь! — перебив Гірам. — В Тірі відомо, що до

Єгипту їде з великим почтом і дарами ассірійський посол — Саргон... Він нібито хоче побачити Єгипет і домовитися з міністрами, щоб у єгипетських актах не писали, що Ассірія платить данину фараонові. Але насправді він їде, щоб укласти угоду про розподіл країн, які лежать між нашим морем та річкою Євфратом.

— Щоб їх земля поглинула! — закликав Рабсун.

— Що ти про це думаєш, Дагоне?.. — спитав Гірам.

— А що б ви зробили, якби на вас і справді напав Ассар? Гірам аж затрусився від обурення.

— Що?.. Ми сіли б на кораблі з родинами й зі всім добром, а тим псам залишили б руїни міст та розкладені трупи рабів... Хіба ми не знаємо країн, більших і кращих від Фінікії, де можна здобути нову вітчизну, багатшу за цю?..

— Хай боги боронять нас від такої крайності! — проказав Дагон.

— Власне, про те йдеться, щоб рятувати нинішню Фінікію від загибелі! — мовив Гірам. — І ти, Дагоне, можеш дуже допомогти в цій справі...

— Що я можу?..

— Можеш довідатись від жерців, чи був у них Бероес і чи справді він уклав з ними таку угоду?

— Це дуже важко зробити! — сказав пошепки Дагон. — Але, може, я знайду такого жерця, який мені вивідає.

— А можеш, — вів далі Гірам, — через когось із придворних не допустити, щоб фараон уклав угоду з Саргоном?..

— Дуже важко... Сам я цього не здолаю зробити...

— Я буду з тобою, а золото дасть Фінікія. Ми вже почали збирати податок.

— Я сам дав два таланти, — шепнув Рабсун.

— Я дам десять, — мовив Дагон. — Але що я матиму за свою працю?..

— Що? Ну, десять кораблів, — відповів Гірам.

— А ти скільки заробиш? — спитав Дагон.

— Мало тобі? Ну, візьмеш п'ятнадцять.

— Я тебе питаю: скільки ти заробиш? — наполягав Дагон.

— Дамо тобі... двадцять... Досить?..

— Ну, добре. Але ви покажете мені дорогу в країну срібла?

— Покажемо.

— І туди, де ви добуваєте олово?

— Гаразд...

— І туди, де родиться янтар? — закінчив Дагон.

— Щоб ти вже здох!.. — відповів його милість князь Гірам, простягаючи йому руку.

— А ти не будеш гніватись на мене за ті дві барки?

Дагон зітхнув:

— Я постараюсь забути. Але... яке б я мав багатство, якби ви не прогнали мене

звідти!..

— Годі! — перебив Рабсун. — Говоріть про Фінікію.

— Через кого ти довідаєшся про Бероеса й угоду? — опитав Дагона Гірам.

— Не будь такий цікавий. Про це небезпечно говорити, бо тут замішані жерці.

— А через кого ти міг би зірвати угоду?

— Я думаю... Я думаю, що, мабуть, через наступника трону. У мене багато його розписок.

Гірам підніс угору руку.

— Наступник? Дуже добре, бо він буде фараоном, і, може, навіть скоро...

— Цить! — перебив його Дагон, вдаривши кулаком об стіл. — Щоб тобі язик відсох за такі слова!..

— От кабан! — крикнув Рабсун, вимахуючи кулаком під носом банкіра.

— А ти дурний крамар! — відповів Дагон з глузливим усміхом. — Тобі б, Рабсуне, продавати сушену рибу й воду на вулицях, а не встрявати в державні справи. Воляча ратиця, замащена єгипетським болотом, має більше розуму, ніж ти, хоч ти п'ять років живеш у столиці Єгипту! Щоб тебе свині з'їли...

— Тихо! Тихо! — втрутився Гірам. — Ви не даєте мені договорити.

— Кажі, бо ти мудрий і тебе розуміє моє серце, — мовив Рабсун.

— Якщо ти, Дагоне, маєш вплив на наступника трону, це дуже добре, — вів далі Гірам. — Бо якщо наступник схоче мати угоду з Ассірією, то він її матиме, і до того ж написану нашою кров'ю на наших шкурах. Але якщо наступник схоче війни з Ассірією, то він почне війну, хоч би жерці проти нього викликали на допомогу всіх богів.

— Цить! — перебив Дагон. — Якщо жерці цього дуже захочуть, угода буде. Але вони можуть не захотіти...

— І тому, Дагоне, — сказав Гірам, — ми повинні перетягти на свій бік усіх воєначальників.

— Це можна.

— І номархів...

— Теж можна.

— І наступника, — вів далі Гірам. — Але якщо ти сам намовлятимеш царевича воювати з Ассірією, з цього нічого не вийде. Людина, як та арфа, має багато струн, і грати на них треба десятьма пальцями, а ти, Дагоне, — лише один палець.

— Не можу ж я розірватись на десять частин...

— Але ти можеш стати однією рукою, яка має п'ять пальців. Ти повинен зробити так, щоб ніхто не знав, що ти хочеш війни, але щоб кожен кухар наступника трону хотів війни, кожен перукар наступника хотів війни, щоб усі носії, писарі, начальники, возії — щоб усі вони хотіли війни з Ассірією і щоб наступник трону чув про це з ранку до ночі, і навіть коли спить...

— Це я зроблю.

— А ти знаєш його коханок? — спитав Гірам. Дагон махнув рукою.

— Дурні дівчата, — відповів він. — Тільки про те й думають, щоб вичепуритись,

намалюватися та намаститися пахощами... Але звідки беруться ці пахощі і хто їх привозить до Єгипту, вони й знати не хочуть.

— Треба підсунути йому таку коханку, яка б знала про це, — сказав Гірам.

— А де ж її взяти? — спитав Дагон. — А, згадав! — вигукнув він, стукнувши себе по лобі.— Ти знаєш Каму, жрицю Ашторет?..

— Що? — перебив Рабсун. — Жриця святої богині Ашторет буде коханкою єгиптянина?

— А ти б хотів, щоб вона була твоєю? — покепкував Дагон. — Вона може навіть стати верховною жрицею, якщо треба буде наблизити її до двору...

— Правду кажеш, — погодився Гірам.

— Але ж це блюзнірство!.. — обурився Рабсун.

— Ну що ж, жриця, яка його вчинить, може вмерти, — додав підстаркуватий Гірам.

— Аби нам тільки не перешкодила ця єврейка Сара, — трохи помовчавши, озвався Дагон.— Вона чекає дитини, яку царевич уже зараз любить. А якщо народиться в неї син, — всі інші відійдуть на другий план.

— Будуть у нас гроші й для Сари, — мовив Гірам.

— Вона нічого не візьме! — вибухнув Дагон. — Ця негідниця не схотіла взяти золотий коштовний келих, який я сам їй приніс...

— Бо думала, що ти хочеш її обдурити! — сказав Рабсун. Гірам кивнув головою.

— Не будемо сушити собі голови, — мовив він. — Де не допоможе золото, допоможе батько, мати або коханка. А де не допоможе коханка, придасться...

— Ніж... — прошипів Рабсун.

— Отрута... — шепнув Дагон.

— Ніж — це надто грубий спосіб! — зауважив Гірам. Він погладив бороду, замислився, потім встав і витяг з-за

пазухи червону стьожку, на якій були нанизані три золоті амулети із зображенням богині Ашторет. Далі вийняв з-за пояса ніж, розрізав стьожку на три частини і дві з них з амулетами віддав Дагонові й Рабсунові.

Потім усі троє пішли в куток, де стояла крилата статуя богині, склали руки на грудях і Гірам почав говорити притишеним, але виразним голосом:

— Тобі, мати життя, клянемося вірно дотриматись нашої умови і не спочивати доти, поки священні міста не будуть у безпеці від ворогів, яких нехай вразить голод, чума і вогонь... Коли ж хтось із нас не дотримає клятви або зрадить таємницю, — нехай впадуть на нього всі біди і всіляка ганьба... Нехай голод гризе йому нутрощі, а сон хай тікає від його налитих кров'ю очей. Нехай рука відсохне в того, хто поспішить йому на допомогу, зжалившись над нещасним. Нехай на столі його хліб обернеться на гнилизну, а вино стане смердючою гноївкою... Нехай вимруть усі його діти, а дім його наповнять байстрюки, які обплюють його і виженуть геть... Нехай сам він сконає, виючи довгі дні самотній, і нехай зганьблене його тіло не прийме ні земля, ні вода, нехай його вогонь не спалить, ані зжеруть дикі звірі... Нехай буде так! Після цієї страшної клятви, яку до половини проказав Гірам, а далі всі троє вигукували

тремтячими від шалу голосами, троє фінікійців, задихані, сіли перепочити. Потім Рабсун запросив їх на бенкет, де вони за келихом вина, серед музики і танцівниць, на хвилину забули про справу, яка чекала на них.

Розділ двадцять шостий

Недалеко від міста Пі-Баста стояв великий храм богині Гатор.

В місяці паоні (березень — квітень), в час весняного рівнодення, годині о десятій вечора, коли зоря Сіріус уже схилялась до заходу, під брамою храму зупинились два подорожні жерці і один прочанин. Він ішов босоніж, кутався в грубе полотняне покривало, яким затуляв обличчя, а голова його була посипана попелом.

Хоч ніч була ясна, обличчя подорожніх не можна було розгледіти, бо вони стояли в тіні двох велетенських статуй богів з коров'ячими головами, що охороняли вхід до храму і оберігали ном Габу від мору, поганого розливу й південних вітрів.

Трохи відпочивши, прочанин припав грудьми до землі і довго молився. Потім він підвівся, взяв мідне калатало і вдарив ним у браму. Важкий брязкіт металу облетів усе подвір'я, відбився від товстих мурів храму і полинув над ланами пшениці, глиняними мазанками селян, понад сріблястими водами Нілу, де йому відповіли слабкими криками розбуджені птахи.

Минуло немало часу, поки за брамою залунали кроки і почулося запитання:

— Хто нас будить?

— Раб божий Рамзес, — мовив прочанин.

— По що прийшов?

— По світло мудрості.

— Які ти маєш права?

— Я дістав нижчу посвяту й ношу смолоскип на великих процесіях у храмі.

Брама широко розчинилась. Посередині стояв жрець у білих шатах, який, простигнувши руку, мовив повільно й виразно:

— Увійди. Нехай разом з тим, як ти переступиш цей поріг, божий спокій оселиться в твоїй душі, і нехай сповниться те, про що ти в покірній молитві благаєш богів.

А коли прочанин припав йому до ніг, жрець, роблячи якісь знаки над його головою, прошепотів:

— В ім'я того, хто є, хто був і буде, хто все створив... чий подих наповнює світ, видимий і невидимий, і хто є життям вічним...

Коли брама зачинилася, жрець узяв Рамзеса за руку і в темряві повів його між велетенськими колонами подвір'я в призначене для нього житло. Це була маленька келія, освітлена каганцем. На кам'яній підлозі лежав оберемок сіна, в кутку стояв глек води, а біля нього — ячний корж.

— Я бачу, що й справді тут відпочину після бенкетів у номархів! — весело вигукнув Рамзес.

— Думай про вічність, — відповів жрець і вийшов з келії.

Царевича прикро вразила ця відповідь. Хоч його мучив голод, він не доторкнувся ні

до їжі, ні до води. Сів на підстелене сіно і, дивлячись на свої зранені в дорозі ноги, запитував себе: чого він сюди прийшов?.. Нащо добровільно зрікся свого високого становища?..

Голі стіни цієї вбогої келії нагадали йому хлоп'ячі роки, проведені в жрецькій школі. Скільки йому перепало там київ!.. Скільки ночей він провів, покараний, на кам'яній підлозі!.. Рамзес і зараз відчув ту ненависть і страх, які охоплювали його завжди, коли суворі жерці на всі його питання і просьби відповідали одне: "Думай про вічність!.."

Після кількох місяців бучної гульні та розваг потрапити в таку тишу, проміняти царський двір на темряву й самотність, а замість бенкетів, жінок, музики відчувати довкола себе і над собою тягар мурів...

— Я збожеволів!.. Я збожеволів!.. — шепотів сам до себе Рамзес.

Була хвилина, коли він хотів покинути храм, але його зупинила думка, що можуть не відчинити йому брами. Брудні ноги, попіл, що сипався з його волосся, шорстке, грубе покривало прочанина — все це сповнювало його огидою. Якби при ньому був хоча б меч!.. Але чи посмів би він в такому одязі і в такому місці вдатися до нього?..

Рамзес відчув непоборний страх, і це його привело до тями. Він пригадав, що боги в храмах насилають на людей трепет і що він має бути початком в осягненні мудрості.

"Адже я намісник і наступник фараона, — подумав він, — хто ж мені тут що зробить?.."

Рамзес підвівся і вийшов із своєї келії. Він опинився на великім подвір'ї, оточенім колонами. Ясно сяяли зорі, і він побачив в одному кінці подвір'я величезні пілони, у другому — відкритий вхід до храму.

Рамзес увійшов у храм. Там панував морок, лише десь дуже далеко блимало кілька лампад, що ніби висіли в повітрі. Придивившись, царевич побачив цілий ліс товстих колон, що стояли тісно одна біля одної. Верхи їхні наче розпливалися в темряві. Вглибині, за кількасот кроків від нього, ледве видно було величезні ноги богині, що сиділа, спершись руками об коліна, від яких тьмяно відбивалося світло лампад.

Раптом почувся шерех. Здалека, з бічного притвору, виступив ряд білих фігур, що йшли парами. Це була нічна процесія жерців, які вславляли статую богині. Вони співали двома хорами:

Хор I. "Я той, хто створив небо, й землю, і всі істоти, що живуть на них".

Хор II. "Я той, хто створив воду і велику повінь, той, хто дав матір бикові — предкові всього сущого".

Хор I. "Я той, хто створив небо й таємницю його обріїв і вклав у них душі богів".

Хор II. "Я той, хто, розплющуючи очі, всюди розливає світло, а заплющуючи їх, все огортає темрявою".

Хор I. "Води Нілу течуть, як він велить..."

Хор II. "Але боги не знають його ймення".

Голоси, спочатку невиразні, ставали дужчими, так що чути було кожне слово. А коли процесія рушила далі, вони почали розсіюватися між колонами, слабшати, аж

поки не змовкли зовсім...

"Однак ці люди, — подумав Рамзес, — не тільки їдять, п'ють і збирають багатства... Вони справді служать богам, навіть уночі... Але навіщо це статуям?.."

Царевич не раз бачив на межах провінцій статуї богів, що їх обкидали болотом мешканці сусідніх номів, обстрілювали з луків і пращ воїни чужоземних полків. Якщо богів не гнівить така зневага, то вони, видно, не дуже дбають і про молитви та відправи.

"А хто зрештою бачив богів?" — сам себе спитав царевич.

Величезний храм, його незліченні колони, лампади, що горіли перед статуєю, — все це привертало увагу Рамзеса. Йому схотілося оглянути цей неосяжний, таємничий лабіринт, і він пішов уперед.

Раптом йому здалося, що до його потилиці злегка доторкнулась чиясь рука... Рамзес оглянувся... Нікого не було... Він пішов далі.

Та ось дві руки схопили його за голову, а третя, дужа, лягла на плече...

— Хто тут? — скрикнув царевич і кинувся між колони. Але тут він спіткнувся і мало не впав: щось схопило його за ноги.

Рамзеса знов опанував страх, ще більший, ніж у келії. Він, не тямлячись, кинувся тікати, нашттовхуючись на колони, які заступали йому дорогу, а темрява обгортала зі всіх боків.

— О свята богине, рятуй!.. — прошептав царевич.

В цю мить він зупинився; за кілька кроків перед ним були великі двері храму, крізь які прозирило зоряне небо. Він оглянувся назад: серед лісу величезних колон світилися лампади, і їхній блиск тьмяно відбивався від бронзових колін богині Гатор.

Царевич повернувся в свою келію, схвилюваний і вражений; серце йому тріпотіло, як спійманий у сильце птах. Вперше за багато років він упав ниць і гаряче став молитися, благаючи ласки й прощення.

— Тебе буде почуто!.. — озвався над ним солодкий голос.

Рамзес враз підняв голову, але в келії не було нікого: двері замкнені, стіни товсті. Він став молитися ще палкіше і так і заснув, припавши обличчям до кам'яної підлоги, розкинувши руки.

Коли на другий день царевич прокинувся, він був уже іншою людиною: він пізнав силу богів і мав надію на їхню ласку.

З того часу, протягом цілої низки днів, Рамзес самовіддано і ревно виконував священні обряди. Він цілими годинами молився в своїй келії, дав собі поголити голову, надів жрецьке вбрання і чотири рази на добу співав у хорі молодших жерців.

Його минуле життя, сповнене розваг, викликало в нього огиду; а невіра, якою він перейнявся серед розпусної молоді й чужинців, сповнювала його жахом. І якби йому зараз сказали вибрати трон чи службу жерця, він завагався б.

Якось верховний жрець покликав царевича до себе і нагадав йому, що він прийшов сюди не лише молитися, але й досягнути мудрості. Він похвалив його за побожне життя, сказав, що він уже очистився від мирського бруду, і звелів познайомитись із школами,

які були при храмі.

Швидше з послушенства, аніж з цікавості, царевич просто від нього пішов на внутрішнє подвір'я, де містилися класи читання й письма. Це була велика зала, яка освітлювалася через отвір в покрівлі. На матах сиділо кілька десятків напівголих учнів з навощеними табличками в руках. Одна стіна була з гладенького алебастру; перед нею стояв учитель і різнокольоровою крейдою писав знаки.

Коли до зали увійшов царевич, учні (майже всі одного віку з ним), упали ниць. Учитель, вклонившись, перервав заняття, щоб виголосити учням повчання про велике значення науки.

— Любі мої! — сказав він. — "Людина, яка не має охоти до пізнання мудрості, мусить займатися фізичною працею й напружувати зір. Але той, хто розуміє ціну наук і ретельно вивчає їх, може досягти всілякої влади і всіляких придворних посад. Пам'ятайте про це!..."

Придивіться, як поневіряються люди, що не знають грамоти. "Коваль завжди чорний і обсмалений, руки його всі в мозолях, і працює він день і ніч. Каменяр обриває собі руки, щоб наповнити шлунок. Муляра, що виводить капітелі у формі лотоса, вітер, бува, зриває з даху. В ткача зігнуті коліна, зброяр вічно в дорозі: не встигне повернутись додому ввечері, як уже мусить іти знову. В маляра, який розмальовує стіни, пальці завжди в смердючій фарбі, а життя його минає серед ганчірок. А скороход, прощаючись із своєю родиною, щоразу повинен складати заповіт, бо може в дорозі зустріти диких звірів або потрапити в руки азіатів"

Я розказав вам про долю різних ремісників, бо хочу, щоб ви любили науку писання, яка є вашою матір'ю, а тепер я змалюю вам її красу. Ця наука не просто порожнє слово на землі; вона важливіша за всі інші заняття. Того, хто володіє наукою писання, шанують з дитинства; він виконує великі справи. А той, хто занедбав цю науку, живе в злиднях.

Долати шкільну науку так важко, як і сходити на гору; але одного її дня вистачить вам на цілу вічність. Отож швидко, якнайшвидше опануйте її і полюбіть... Становище писаря — велике становище, його каламар і книжка приносять йому радість і багатство...

Після цього пишного повчання про перевагу науки, яке три тисячі років без ніякої зміни слухали єгипетські учні, учитель взяв крейду і почав писати на алебастровій стіні азбуку. Кожна буква позначалась кількома ієрогліфічними символами чи демотичними знаками. Око, птах або перо означали — А, вівця або горщик — Б, людина на весь зріст або човен — К, змія — Р, людина, що сидить, або зірка — С.

Через таку різноманітність знаків для кожної букви дуже важко було вчитися читати й писати.

Тому Рамзес утомився від самого лише слухання, серед якого єдиною розрядкою було те, що вчитель казав котромусь із учнів назвати або написати літеру, а той помилявся і діставав києм по спині.

Попрощавшись із школярами й учителем, царевич із школи писарів перейшов до

школи землемірів. Тут навчали молодь знімати плани полів, які здебільшого мали форму прямокутників, або нівелювати ґрунт з допомогою двох віх та кутоміра. У цій же школі вчили писати числа. Це була наука не менш складна, ніж писання ієрогліфів чи демотичних знаків. Найпростіші арифметичні дії становили вищий курс науки; виконувались вони з допомогою кульок.

Рамзесові так набридло на це дивитися, що він лише через кілька днів згодився відвідати лікарську школу.

Це була водночас і лікарня, а скоріше великий сад, густо засаджений деревами й засіяний запашними травами. Хворі цілі дні проводили на повітрі і на сонці, в ліжках, на яких, замість матраців, було натягнуте полотно.

Коли царевич зайшов до лікарні, там саме робилися різні процедури. Кілька хворих купалися у проточній воді, одного змащували якимись пахучими мазями, другого обкурювали. Деяких присипляли поглядом і жестами рук; один пацієнт стогнав, бо йому щойно вправили вивихнуту ногу.

Певне, тяжко хворій жінці жрець подавав у келиху якусь мікстуру, приказуючи:

— "Ідіть, ліки, ідіть, виженіть недугу з мого серця і з мого тіла, нехай подіє сила ваших чарів..."

Далі царевич, у супроводі великого лікаря, пішов до аптеки, де один з жерців готував ліки з трав, меду, олії, шкурок зміїв та ящірок, із кісток та жиру тварин. При появі Рамзеса жрець навіть не відірвав очей від своєї роботи. Він усе розважував і розтирав якісь речовини для ліків, бурмочучи при цьому молитву: "Зцілили Ісиду, зцілили Гора. О Ісидо, велика чарівнице, зціли мене, порятуй від усіх лихих, поганих, червоних недуг, від гарячки бога і гарячки богині... О Шауагат, син Еенагат! Ерукате! Кауарушагате! Папарука, папарака, папарука..."

— Що він каже? — спитав царевич.

— Таємниця, — відповів великий лікар, прикладаючи палець до губів.

Коли вони вийшли на безлюдне подвір'я, Рамзес заговорив до великого лікаря:

— Скажи мені, святий отче: що таке лікарська наука і в чому суть її засобів? Я чув, що хвороба — це злий дух, який оселяється в людині і з голоду мучить її, аж поки не дістане належної поживи. І один злий дух, або хвороба, живиться медом, другий — оливою, а третій — відходами тварин. Отже, лікар повинен насамперед знати, який дух оселився в хворому, а далі — яку йому давати поживу, щоб він не мучив людину.

Жрець подумав, а потім відповів:

— Що таке хвороба та як вона вражає людське тіло, цього я не можу тобі сказати, Рамзесе. Але я можу пояснити тобі, бо ти вже очистився, чим керуємося ми, даючи ліки. Уяви собі, що в людини хвора печінка. Так от ми, жерці, знаємо, що печінка перебуває під впливом зірки Пенетер-Дева і лікування має залежати від цієї зірки.

Але тут мудреці діляться на дві школи. Одні стверджують, що людині з хворою печінкою треба давати все, над чим має владу Пенетер-Дева, а саме: мідь, ляпіс-лазур, відвари з квітів, насамперед з вербени й валеріани, і, нарешті, різні частини тіла горлиці й цапа. Інші лікарі гадають, що хвору печінку треба лікувати саме

протилежними засобами. А через те, що супротивником Пенетер-Дева є Себек, то такими ліками будуть: живе срібло, смарагд і агат, ліщина й підбіл, а також частини тіла жаби й сови, розтерті на порошок. Але це ще не все. Треба ще не забувати про день, місяць і годину, бо кожен з цих відрізків часу перебуває під впливом своєї зірки, яка може посилювати чи послаблювати дію ліків. Треба, нарешті, пам'ятати, яка зірка та який знак зодіаку сприяє хворому.

Лише взявши все це до уваги, лікар може прописати хворому найдійовіші ліки.

— І ви допомагаєте всім хворим тут, у храмі? Жрець заперечливо похитав головою.

— Ні, — мовив він, — людський розум, який повинен досягнути стільки премудростей, про які я щойно згадував, дуже легко помиляється. І що ще гірше: заздрісні духи, генії інших храмів, ревниві до своєї слави, часто стають на перешкоді лікареві та псують дію ліків. Отже, наслідки можуть бути різні: один хворий зовсім одужує, другому стає трохи легше, а стан третього залишається без змін. Бувають, правда, й такі випадки, коли хворий занедужує ще гірше або навіть помирає... На все воля божя!..

Царевич слухав уважно, але в душі мусив визнати, що небагато розуміє зі всього сказаного. Та, згадавши мету свого перебування в храмі, він спитав великого лікаря:

— Ви хотіли, святі отці, відкрити мені таємницю скарбів фараона. Чи не криється вона в тих речах, які я щойно бачив?

— Аж ніяк! — відповів лікар. — Адже ми не знаємось на державних справах. Незабаром має приїхати сюди святий жрець Пентуер, — це великий мудрець, він зніме з твоїх очей завісу.

Рамзес попрощався з лікарем, ще більше зацікавлений тим, що йому мали показати.

Розділ двадцять сьомий

Храм богині Гатор прийняв Пентуера з великими почестями. Нижчі жерці вийшли на півгодини пішої дороги, щоб привітати знатного гостя. З'їхалось багато пророків, святих отців і синів божих з усіх чудотворних місць Нижнього Єгипту, щоб почути слово мудрості. Через кілька днів у храм прибули верховний жрець Мефрес і пророк Ментезуфіс.

Вшановували Пентуера не тільки тому, що він був радником військового міністра і, незважаючи на молодий вік, членом найвищої ради, а тому, що цей жрець уславився на цілий Єгипет. Боги обдарували його надлюдською пам'яттю, красномовністю і насамперед чудовим даром ясновидця. В кожній речі й справі він вбачав прихований від інших людей зміст і вмів подати його так, що він став зрозумілий для всіх.

Не один номарх і не один високий сановник фараона, довідавшись, що Пентуер правитиме урочисту службу в храмі богині Гатор, заздрили найскромнішому жерцеві, що той почує натхненого богами.

Священнослужителі, що вийшли на дорогу вітати Пентуера, сподівалися побачити його в розкішній церемоніальній колісниці або в ношах на руках восьми рабів. Яке ж було здивування, коли вони побачили худого, з непокритою головою, закутаного в

грубе покривало аскета, який їхав верхи на ослиці і привітав їх з великою покорою.

Коли його ввели до храму, він приніс жертву богині і відразу ж пішов оглядати місце, де мали відбутись урочистості.

Після цього Пентуера більше не бачили. Але в храмі та в прилеглих до нього дворах запанувало надзвичайне пожвавлення. Туди звозили коштовний посуд, зерно, дороге вбрання, привели кількасот селян і робітників, з якими Пентуер замкнувся на відведеному для відправи подвір'ї і робив якісь приготування.

Після восьми днів роботи він сповістив верховного жерця богині Гатор, що все готове.

Весь цей час царевич Рамзес, замкнувшись у своїй келії, молився й постив. Нарешті одного дня о третій годині пополудні до нього прийшли, вишикувавшись парами, з десяток жерців і покликали його на свято.

Біля входу в храм царевича привітали старші жерці і разом з ним обкурили пахощами велетенську статую богині Гатор. Потім вони звернули в тісний і низький коридор, в самому кінці якого горів вогонь. У повітрі стояв сморід смоли, що кипіла в котлі.

Недалеко від котла з отвору в підлозі долинали моторошні людські стогони й прокляття. — Що це таке? — спитав Рамзес одного з жерців, які йшли

поруч нього.

Той нічого не відповів, а на обличчях усіх присутніх, наскільки їх можна було побачити, позначились хвилювання і страх.

В цю хвилину верховний жрець Мефрес взяв у руку великий черпак і, набравши з котла киплячої смоли, мовив піднесеним голосом:

— Так нехай згине кожен зрадник святих таємниць!.. Проказавши це, він вилив смолу в отвір підлоги. В підземеллі розлігся несамопитий крик.

— Вбийте мене... якщо в серцях ваших є хоч крихта милосердя! — заблагав голос.

— Хай тіло твоє сточать хробаки!.. — мовив Ментезуфіс, виливаючи розтоплену смолу в отвір.

— Пси!.. Шакали! — хрипів голос.

— Хай серце твоє перетліє на попіл і розвіється в пустелі, — мовив другий жрець, перехиляючи черпак.

— О боги! Чи ж можна стільки терпіти?.. — відповів мученик з підземелля.

— Хай душа твоя з печаттю своєї ганьби й злочинства блукає по тих місцях, де живуть щасливі люди... — проказав інший жрець і знову вилив черпак смоли.

— Щоб вас земля поглинула... Змилюйтесь!.. Дайте хоч передихнути...

Поки черга дійшла до Рамзеса, голос у підземеллі замовк.

— Так боги карають зрадників!.. — мовив до царевича верховний жрець.

Рамзес зупинився і втупив у нього повний гніву погляд. Здавалось, він зараз вибухне прокляттями і покине це зборисько катів. Але й він відчув страх перед богами і мовчки пішов за іншими.

Тепер гордий наступник трону зрозумів, що є влада, перед якою схиляються

фараони. Його охопив майже розпач, йому хотілось утекти звідси, зректися трону... Але він мовчав і йшов далі, оточений жерцями, що співали молитву.

"Тепер я вже знаю, — думав він, — куди зникають люди, що не подобаються слугам божим!.."

Ця думка не зменшила його жаху.

Вийшовши з вузького коридора, повного диму, процесія знову опинилась на пагорку під відкритим небом. Трохи нижче був величезний двір, з трьох боків оточений одноповерховими будівлями.

Від того місця, де стояли жерці, у вигляді амфітеатру уступом ішли п'ять широких терас, по яких можна було прохажуватись довкола подвір'я або зійти вниз.

На подвір'ї не було нікого, але з будинків визирали якісь люди.

Верховний жрець Мефрес, як найдостойніший серед присутніх, відрекомендував царевичеві Пентуера. Лагідне обличчя аскета так не відповідало тим страхіттям, які чинилися в підземеллі, що царевич здивувався. Та аби щось сказати, він мовив до Пентуера:

— Здається, я вже колись зустрічав вас, святий отче?

— Торік на маневрах під Пі-Баїлосом. Я був там при його достоїнстві Гергорі, — відповів жрець.

Звучний і спокійний голос Пентуера вразив царевича. Він уже десь чув і цей голос у якихсь незвичайних обставинах. Але коли й де?..

В кожному разі жрець справив на нього приємне враження. Якби тільки він міг забути крик людини, яку обливали киплячою смолою!..

— Можна починати, — озвався верховний жрець Мефрес. Пентуер виступив наперед амфітеатру і плеснув у долоні.

З навколишніх будинків вибігла юрба танцівниць і вийшли під звуки музики жерці, несучи невелику статую богині Гатор. Музиканти ішли попереду, а за ними танцівниці виконували священний танець, і, нарешті, пливла статуя богині, оповита димом курильниць. Процесія обійшла подвір'я і, зупиняючись через кожні кілька кроків, просила благословення в богині та заклинала злих духів, щоб покинули місце, де мала відбутись сповнена таємниць релігійна урочистість.

Коли процесія повернула до будинків, наперед виступив Пентуер. Присутні сановники й жерці, яких було чоловік двадцять чи тридцять, скупчилися навколо нього.

— З волі його святості фараона, — почав Пентуер, — і за згодою найвищої жрецької влади ми повинні втаємничити наступника трону Рамзеса в деякі подробиці життя єгипетської держави, відомі тільки богам, правителям країни й храмам. Я знаю, достойні отці, що кожен з вас пояснив би ці речі молодому царевичеві краще від мене, бо. ваші серця сповнені мудрості, а вашими устами промовляє богиня Мут. Та оскільки на мене, що є лише учнем і порохом вашим, покладено цей обов'язок, дозвольте, щоб я виконав його під вашим високим керівництвом і наглядом.

Гомін задоволення розлігся між жерцями, яких було так вшановано. Пентуер звернувся до царевича:

— Вже кілька місяців, слуго божий Рамзесе, як заблудлий подорожній шукає дороги в пустелі, так ти шукаєш відповіді на питання — чому зменшились і зменшуються прибутки його святості фараона? Ти розпитував номархів, і, хоч вони пояснили тобі все, як могли, їхні пояснення не задовольнили тебе, незважаючи на те, що ці сановники наділені найвищою людською мудрістю. Ти звертався до великих писарів, але ці люди самі, як птахи з силець, не могли виплутатися з труднощів, бо розум людини, навіть вихованої в школі писарів, неспроможний збагнути причини таких речей. Зрештою, змучений марними поясненнями, ти почав придивлятися до самих номів, до людей та до праці їхніх рук, але нічого не побачив. Адже є речі, про які люди мовчать, мов камінь, але про які розкаже тобі навіть камінь, якщо впаде на нього світло богів.

Отож, коли зрадили тебе всі земні розуми і сили, ти вдався до богів. Босоніж, посипавши голову попелом, ти прийшов як прочанин до цього великого храму, де з допомогою молитов та постів очистив своє тіло і зміцнив дух. Боги, а особливо могутня Гатор, вислухали твої прохання і моїми недостойними вустами дають тобі відповідь, яку ти маєш глибоко заховати в своєму серці...

"Звідки він знає, — думав тим часом царевич, — що я розпитував писарів і номархів?.. Ага, йому сказали про це Мефрес і Ментезуфіс... Зрештою вони все знають!.."

— Послухай, — мовив далі Пентуер, — я відкрию тобі, з дозволу присутніх тут сановників, чим був Єгипет чотириста років тому, за панування найславетнішої і найпобожнішої дев'ятнадцятої Фіванської династії, і чим він є тепер...

Коли перший фараон тієї династії, Ра-Мен-Пегуті-Рамзес, узяв владу над країною, прибутки держави від збіжжя, худоби, пива, шкур, цінного металу і різних виробів становили сто тридцять тисяч талантів. Коли б існував на світі народ, який всі ці товари міг би нам обміняти на золото, фараон мав би щороку сто тридцять три тисячі мін золота. Коли зважити, що один воїн може нести на плечах двадцять шість мін, то для перенесення цього золота треба було б майже п'ять тисяч воїнів.

Жерці зашептались між собою з неприхованим подивом. А царевич навіть забув про замученого в підземеллі.

— А сьогодні, — казав далі Пентуер, — щорічний прибуток його святості від усіх продуктів нашої землі становить лише дев'яносто вісім тисяч талантів, і якби за них дістати золото, його вже могли б перенести лише чотири тисячі воїнів.

— Про те, що прибутки держави дуже зменшилися, я знаю, — втрутився Рамзес, — але чому?

— Будь терплячий, слуго божий, — відповів Пентуер. — Зменшилися не тільки прибутки його святості... За дев'ятнадцятої династії Єгипет мав сто вісімдесят тисяч озброєних людей, Якби кожен тодішній воїн з волі богів обернувся на камінчик завбільшки з виноградину...

— Цього не може бути, — шепнув Рамзес.

— Боги все можуть, — суворо мовив верховний жрець Мефрес.

— Або краще, — вів далі Пентуер, — якби кожен воїн поклав на землю по камінчику, зібралось б сто вісімдесят тисяч камінчиків, і гляньте, достойні отці, вони б зайняли на землі от стільки місця...

Він показав рукою на червонястий прямокутник, що лежав на підвір'ї.

— В цій фігурі вмістилися б усі камінчики, покладені військом Рамзеса Першого. Вона має дев'ять кроків завдовжки і п'ять завширшки. Ця фігура червона, у неї колір тіла Єгипту, бо тоді військо складалось тільки з самих єгиптян...

Жерці знову зашептались. Рамзес спохмурнів, бо йому це здалось натяком на те, що він любить чужоземних воїнів.

— Сьогодні, — казав Пентуер, — у нас насилу набралось б сто двадцять тисяч воїнів! Якби кожен з них кинув на землю по камінчику, утворилась б ось така фігура... Гляньте, достойні отці...

Біля першого прямокутника лежав другий, такий самий завширшки, але значно коротший. Він складався з кількох різнокольорових смуг.

— Ця фігура має п'ять кроків у ширину і лише шість кроків у довжину. Отже, держава втратила величезну кількість воїнів, третину того війська, яке вона мала раніше.

— Державі більше потрібна мудрість таких, як ти, пророче, ніж військо, — зауважив верховний жрець Мефрес.

Пентуер вклонився йому і казав далі:

— На цій новій фігурі, що зображує теперішнє військо фараона, ви бачите, достойні отці, поруч з червоною барвою, яка означає корінних єгиптян, ще три смуги — чорну, жовту й білу. Це й є наймані війська: ефіопи, азіати, лівійці і греки, їх усіх разом тридцять тисяч, але коштують вони Єгиптові стільки, скільки п'ятдесят тисяч єгиптян.

— Треба якнайшвидше позбутися цих чужоземних полків, — втрутився Мефрес. — Вони дорогі й непридатні для нас і до того ж вчать наших людей безбожності і зухвальства. Вже багато єгиптян не падають ниць перед жерцями. Ба навіть не один уже зважився обкрадати храми та гробниці!.. Тому геть найманців! — мовив з запалом Мефрес. — Вони завдають країні лише збитків, а сусіди через них підозрюють нас у лихих замірах.

— Геть найманців!.. Розігнати невірних бунтівників! — загукали жерці.

— Коли ти, Рамзесе, з часом вступиш на трон, — промовив Мефрес, — ти виконаєш цей святий обов'язок перед державою і богами...

— Так, виконай!.. Звільни свій народ від невірних! — волали жерці.

Рамзес похилив голову і мовчав. Кров приликала йому до серця, відчував, що земля хитається в нього під ногами.

Він має розігнати найкращу частину свого війська! Він, що хотів би мати вдвічі більшу армію і разів у чотири більше хоробрих найманих полків!..

"Вони немилосердні до мене!.." — подумав Рамзес.

— Говори, посланий з неба, Пентуере, — озвався Мефрес.

— Отже, святі мужі, — вів далі Пентуер, — ми встановили два нещастя Єгипту:

зменшилися прибутки фараона і його військо...

— Що там військо! — буркнув верховний жрець, зневажливо махнувши рукою.

— А тепер, з ласки богів і з вашого дозволу, я покажу вам, чому так сталося і з якої причини скарби й військо фараона будуть зменшуватись і далі.

Царевич підвів голову і глянув на Пентуера. Зараз він уже не думав про чоловіка, замордованого в підземеллі.

Пентуер ступив кілька кроків вздовж амфітеатру, а за ним сановники.

— Ви бачите біля своїх ніг цю довгу й вузьку смугу зелені, що кінчається широким трикутником? По обидва боки цієї смуги лежать вапняки, пісковики й граніт, а за ним тягнуться піски. Посередині тече струмок, який у трикутнику ділиться на кілька рукавів.

— Це Ніл!.. Це Єгипет!.. — закричала жерці.

— Погляньте, — перебив збуджений Мефрес. — Ось я оголюю руку... Бачите ці дві блакитні жили, що йдуть від ліктя до долоні?.. Хіба це не Ніл і його канал, який починається навпроти Алебастрових гір і плине аж до Фаюму?.. А гляньте на верх моєї кисті: тут стільки жил, на скільки рукавів ділиться свята річка за Мемфісом. А мої пальці хіба не нагадують усіх рукавів, якими Ніл вливається в море?..

— Свята правда! — вигукували жерці, оглядаючи свої руки.

— Істинно кажу вам, — вів далі схвилюваний жрець, — що Єгипет є... слід руки Осіріса... Тут, на цій землі, великий бог сперся рукою: у Фівах лежав його божественний лікоть, пальці досягли моря, а Ніл — його жили... І не дивно, що цей край ми звемо благословенним!

— Справді, — озвалися жерці. — Єгипет — чіткий відбиток руки Осіріса...

— Хіба, — перебив його царевич, — Осіріс мав сім пальців на руці? Адже Ніл сімома рукавами впадає в море...

Запала глуха мовчанка.

— Юначе, — відповів Мефрес з доброзичливою іронією, — невже ти думаєш, що Осіріс не міг би мати сім пальців, якби йому того захотілось?..

— Свята правда! — потакнули жерці.

— Говори далі, преславний Пентуере, — мовив Ментезуфіс.

— Ви маєте рацію, достойні отці, — знов почав Пентуер. — Ця смуга води з її розгалуженням — образ Нілу; вузьке пасмо зелені, облямоване пісками й камінням, — Верхній Єгипет, а трикутник, покращаний жилками води, — це візерунок Нижнього Єгипту — найобширнішої і найбагатшої частини держави.

Отже, на початку дев'ятнадцятої династії весь Єгипет, від Нільських порогів до моря, займав п'ятсот тисяч мір землі. На кожній мірі землі жило шістнадцятеро людей — чоловіків, жінок і дітей. Але протягом наступних чотирьохсот років майже з кожним поколінням Єгипет втрачав по шматку родючої землі...

Промовець подав знак. Кілька молодих жерців вибігли з будинку й почали сипати в різних місцях пісок на траву.

— З кожним поколінням, — вів далі жрець, — меншало родючої землі, а її вузька

смуга тоншала щодалі швидше... Сьогодні,— мовив він голосніше, — наша батьківщина замість п'ятисот тисяч мір землі має лише чотириста тисяч... Отже, за час панування двох династій Єгипет втратив землю, яка могла прогодувати близько двох мільйонів людей!..

Серед присутніх знову знявся гомін подиву.

— А чи знаєш ти, слуго божий Рамзесе, де поділись ті поля, на яких колись росла пшениця й ячмінь або паслися стада худоби?.. Тобі відомо, що їх засипав пісок пустелі. Але чи казали тобі, чому так сталося?.. Бо на тих землях не стало селян, які з допомогою відра й плуга з ранку й до ночі боролися з пустелею. Нарешті, а чи знаєш, чому не стало цих божих трудівників?.. Де вони поділись?.. Що вигнало їх з країни?.. Війни за межами Єгипту! Наші вельможні полководці перемагали ворогів, наші фараони увічнювали свої достойні імена аж на берегах Євфрату, а наші селяни, як в'ючна худоба, носили за ними харчі, воду та інші вантажі і по дорозі мерли тисячами... І от за ці кістки, розкидані по східних пустелях, піски західної пустелі поглинули наші поля, і тепер потрібна незмірна праця багатьох поколінь, щоб знову здобути чорну єгипетську землю з могили пісків...

— Слухайте!.. Слухайте!.. — волав Мефрес — Сам бог промовляє устами цього чоловіка. Так, наші переможні війни були могилою Єгипту...

Рамзес не міг зібратися з думками, йому здавалось, що ці гори піску сиплються зараз йому на голову.

— Я сказав, — мовив Пентуер, — що потрібна незмірна праця, щоб відкопати Єгипет і повернути йому давні багатства, які пожерли війни. Але чи є в нас сили для цього?..

Він знову ступив кілька кроків вздовж амфітеатру, а за ним вражені слухачі. Відколи існує Єгипет, ніхто ще так виразно не змальовував його нещастя, хоч усі знали про них.

— За часів дев'ятнадцятої династії в Єгипті було вісім мільйонів населення. Якби тоді кожен чоловік, жінка, старик і дитина кинули на цей клаптик землі по квасоліні, вийшла б така фігура...

Він показав рукою на подвір'я, де в два ряди, один біля одного, лежали вісім великих квадратів, викладених з червоної квасолі.

— Фігура ця має шістдесят кроків завдовжки і тридцять завширшки і, як бачите, побожні отці, складена з однакових зерен; ніби тодішнє населення, коли всі були з діда-прадіда єгиптянами. А зараз — погляньте!..

Він пішов далі і показав на другу групу квадратів різного кольору.

— Ви бачите фігуру, яка має також тридцять кроків завширшки, але тільки сорок п'ять завдовжки. Чому? Бо в ній уже тільки шість квадратів, бо нинішній Єгипет має вже не вісім, а тільки шість мільйонів населення... Зважте також, що коли попередня фігура складалася виключно з червоної квасолі, єгипетської, то в цій — величезні смуги з чорних, жовтих і білих квасолін. Бо, як у війську нашому, так і в народі, зараз дуже багато чужоземців: чорні — ефіопи, жовті — сірійці і фінікійці, білі — греки й лівійці...

Пентуерові не дали кінчити. Жерці почали його обнімати, Мефрес плавав.

— Не було ще такого пророка!.. — вигукували довкола.

— Важко навіть збагнути, коли він зміг обчислити все це!.. — озвався найкращий математик храму Гатор.

— Отці! — мовив Пентуер. — Не перебільшуйте моїх заслуг. Адже з давніх часів у наших храмах завжди так представляли господарство країни. Я тільки відновив те, про що трохи забули наступні покоління...

— А обчислення?.. — спитав математик.

— Обчислення весь час ведуться в усіх номах і храмах, — відповів Пентуер. — А загальні підсумки є в палаці його святості.

— А фігури?.. Фігури?.. — наполягав математик.

— Адже на такі фігури поділяються наші поля, а державні геометри вивчають їх ще в школах.

— Невідомо, що більше дивує в цьому чоловікові: його мудрість чи скромність!.. — промовив Мефрес. — О, боги не забули про нас, якщо ми маємо таких людей...

В цю мить вартовий на башті храму закликав усіх на молитву.

— Ввечері я закінчу свої пояснення, — сказав Пентуер, — а зараз додам лише кілька слів. Ви спитаєте, достойні отці, чому я для цих пояснень вдався до зерен? Бо як зерно, кинуте в землю, щороку приносить урожай своєму господареві, так кожна людина платить щороку податок державі. Якби в якомусь номі посіяли на два мільйони зерен квасолі менше, ніж минулих років, то врожай її набагато зменшився б і господарі мали б погані прибутки. Так само і в державі: якщо убуде два мільйони людей, зменшиться і сума податків...

Рамзес слухав це уважно і пішов мовчазний.

Розділ двадцять восьмий

Коли ввечері жерці і наступник трону повернулися на подвір'я, там палало кількасот смолоскипів і було ясно як удень.

На знак Мефреса знову вийшла процесія музикантів, танцівниць і молодших жерців, які несли статую богині Гатор з коров'ячою головою. А коли було відігнано злих духів, Пентуер знову почав проповідь.

— Ви бачили, достойні отці, що з часів дев'ятнадцятої династії Єгипет втратив сто тисяч мір землі і два мільйони населення. Цим пояснюється, чому прибутки держави зменшились на тридцять дві тисячі талантів, про що ми всі знаємо. Але це тільки початок нещастя Єгипту і його скарбниці. Здавалося б, що його святості зостанеться ще дев'яносто вісім тисяч талантів прибутку. Але не думайте, що фараон одержує весь цей прибуток! Для прикладу, я вам розповім, що його достойність Гергор розкрив в окрузі Заячій. За дев'ятнадцятої династії там жило двадцять тисяч людей, які платили триста п'ятдесят талантів податку щороку. Нині там живе ледве п'ятнадцять тисяч, і вони вносять в скарбницю щороку тільки двісті сімдесят талантів. Тим часом фараон замість двохсот сімдесяти одержує тільки сто сімдесят талантів!.. "Чому це так?" — зацікавився достойний Гергор. І ось що показало розслідування. За дев'ятнадцятої династії в окрузі

було близько ста урядовців, і вони отримували щороку по тисячі драхм платні. Тепер у цій окрузі, хоч там і зменшилось населення, живе двісті урядовців, і вони отримують по дві тисячі п'ятсот драхм щороку. Його достойність Гергор не знає, чи таке діється і в решті округ. Але він напевно знає, що фараон замість дев'яноста восьми тисяч талантів має тільки сімдесят чотири тисячі талантів щороку.

— Скажи краще, святий отче, п'ятдесят тисяч талантів,—
поправив Рамзес.

— І це я поясню, — відповів жрець. — У кожному разі, запам'ятай, царевичу, що із скарбниці фараона сплачують тепер урядовцям двадцять чотири тисячі талантів щороку, тоді як за дев'ятнадцятої династії їм сплачували тільки десять тисяч.

Глибока мовчанка запала серед сановників: у багатьох із них були родичі на державних посадах, та ще й з доброю платнею.

Але Пентуер безбоязно казав далі:

— Зараз я покажу тобі, царевичу, життя урядовців і долю єгипетського народу за старих часів і тепер.

— Чи варто марнувати час?.. Адже це кожен може побачити й сам, — забурмотіли жерці.

— Я хочу це знати! — владно мовив наступник трону.

Гомін стих. Пентуер східцями амфітеатру зійшов на подвір'я, а за ним царевич, верховний жрець Мефрес і решта жерців.

Вони зупинились перед довгою завісою з мат, яка утворювала ніби загорожу. На знак Пентуера прибігло кілька молодших жерців із запаленими смолоскипами. Другий знак — і частина завіси впала.

У присутніх вихопився мимовільний вигук подиву. Перед ними відкрилася яскраво освітлена жива картина, в якій було близько ста учасників. Картина складалася з трьох ярусів: внизу стояли, хлібороби, над ними урядовці, і над усім височів золотий трон фараона, обпертий на двох левів, голови яких були за поручні.

— Так було, — мовив Пентуер, — за дев'ятнадцятої династії. Гляньте на цих хліборобів! В їхні плуги впряжені воли або осли, їхні мотики й лопати зроблені з бронзи й дуже міцні. Гляньте, які це могутні люди! Зараз можна побачити таких лише в гвардії його святості. Міцні руки й ноги, опуклі груди, усміхнені обличчя. Усі вони намащені оливою і вимиті. Їхні жінки готують їжу, тчуть одяг або миють посуд, діти бавляться або ходять до школи. Тодішній селянин, як бачите, їв пшеничний хліб, квасолу, м'ясо, рибу й городину, а пив пиво й вино, і погляньте, які гарні були в нього глечики й миски! Придивіться до чепців, фартушків і накидок тодішніх чоловіків — усе прикрашене різнобарвними вишивками. Ще краще вишиті сорочки в жінок... Ви бачите, як вони гарно зачісувались, які носили шпильки, сережки, персні й браслети? Все це зроблено з бронзи й кольорової емалі, а іноді навіть і з золота, хоча б у вигляді дротика. Тепер гляньте на урядовців, що стоять вище. Вони ходять у накидках, але кожен селянин у святкові дні одягає таку саму. Харчуються вони так само, як і селяни, тобто ситно, але скромно. Посуд і речі в них трохи кращі від селянських, і в скринях частіше

трапляються золоті персні. У дорогу вони вирушають на ослах або на возах, запряжених волами.

Пентуер плеснув у долоні, і в живій картині все зарухалося. Селяни почали подавати урядовцям кошики винограду, мішки ячменю, гороху й пшениці, глечики вина, пива, молока й меду, багато дичини й цілі сувої білої чи кольорової тканини. Урядовці забирали ті речі й частину залишали собі, але найкраще і найкоштовніше передавали вище — до трону. Площадка, де стояв символ влади фараона, незабаром уся була засипана продуктами, які утворили на ній цілу гору.

— Ви бачите, достойні, — сказав Пентуер, — що за тих часів, коли селяни були ситі й заможні, скарбниця його святості ледве могла вмістити дари підданців. А тепер погляньте, що ми маємо сьогодні...

На його знак упала друга частина завіси, і з'явилась нова картина, в загальних рисах схожа на попередню.

— Ось перед вами теперішні селяни, — заговорив Пентуер, і в голосі його чулося збудження. — Погляньте, які вони худі, — самі кістки та шкіра! Вигляд у них хворобливий, тіло брудне, й вони навіть забули, як маститись оливою. Зате спини їхні зранені киями. Не видно вже біля них ні волів, ні ослів, та й навіщо вони, коли плуг тягнуть жінки й діти?.. Їхні мотики й лопати — дерев'яні, легко ламаються, і працювати ними важко. Одежі на них немає ніякої, тільки жінки ходять у грубих сорочках і навіть у сні не бачать тих вишивок, якими прикрашали своє вбрання їхні діди й баби.

Гляньте, що їдять селяни? Інколи ячмінь і сушену рибу, завжди зерно лотоса, дуже рідко пшеничні коржі і ніколи не бачать м'яса, пива й вина. Ви спитаєте, де їхній посуд і речі? В них немає нічого, крім глечика для води, бо нічого більше й не вміститься в тих норах, в яких вони живуть. Пробачте мені те, на що я зараз зверну вашу увагу. Ви бачите там кількох дітей, що лежать на землі: це означає, що вони померли... Дивно, як часто мруть тепер селянські діти — від голоду й праці! Це найщасливіші, бо ті, що залишаються живими, потрапляють під палицю доглядача або продають їх фінікійцям, наче ягнят...

Від хвилювання йому здавило горло. Перепочивши трохи, він говорив далі, незважаючи на мовчазне обурення жерців.

— А тепер погляньте на урядовців: які вони вгодовані, рум'яні, як гарно одягнені! Жінки їхні носять золоті браслети й сережки, а одягаються в такі тонкі тканини, що навіть царівни могли б їм позаздрити. У селян не видно ні ослів, ні волів, зате урядовці їздять на конях або в ношах. П'ють вони тільки вино, і то добре вино!..

Він плеснув у долоні — і знову картина ожила. Селяни почали подавати урядовцям мішки зерна, кошики з городиною, вино, дичину... Все це урядовці, як і раніше, передавали до трону, але в кількості значно меншій. В царському ярусі уже не було гори продуктів, зате ярус урядовців був засипаний ними.

— Оце перед вами Єгипет сьогоднішній, — мовив Пентуер. — Нужденні селяни, багаті писарі, спорожніла скарбниця. А зараз...

Він подав знак — і сталося щось несподіване. Якись руки почали забирати збіжжя,

городину, тканини з площадки фараона й урядовців. А коли кількість продуктів дуже зменшилась, ті самі руки почали хапати й забирати селян, їхніх жінок і дітей.

Глядачі здивовано споглядали цю сцену. Раптом хтось крикнув:

— Це фінікійці!.. Вони нас обдирають!..

— Так, святі отці, — мовив Пентуер. — Це руки схованих між нами фінікійських багатіїв. Вони обдирають фараона й писарів, а селян забирають у неволю, коли вже нічого більше не можуть урвати.

Так!.. Це шакали!.. Прокляття їм!.. Вигнати негідників! — кричали жерці. — Це вони завдають найбільшої шкоди нашій державі! Але не всі так кричали.

Коли стихло, Пентуер звелів перенести смолоскипи на другий бік подвір'я і повів туди своїх слухачів. Тут уже не було живих картин, але натомість було влаштовано ніби виставку.

— Звольте глянути, достойні отці, — мовив Пентуер. — За дев'ятнадцятої династії ці речі привозили до нас чужоземці: пахощі з країни Пунт, золото, залізну зброю й військові колісниця з Сирії. Це було все. А водночас Єгипет і сам виробляв багато... Гляньте на ці велетенські глеки: які різноманітні форми, які чудові кольори!.. Або меблі: цей стілець викладений десятима тисячами шматочків золота, перламутру й дорогого дерева. Гляньте на одяг — яке чудове вишиття, які тонкі й різнобарвні тканини!.. А бронзові мечі, а шпильки, браслети, сережки, а хліборобське й ремісниче знаряддя... Все це виробляли в нас за дев'ятнадцятої династії.

Він перейшов до іншої групи предметів.

— А зараз, дивіться, глеки малі і майже нічим не оздоблені, меблі прості, тканини грубі й одноманітні. Жоден із сьогочасних виробів не може зрівнятися своєю міцністю чи красою з давніми. Чому це так?..

Він знову пройшов кілька кроків і, освітлений смолоскипами, заговорив:

— Ось численні товари, які привозять до нас фінікійці з різних країн світу: кілька десятків сортів пахощів, кольорове скло, меблі, посуд, тканини, колісниця, прикраси — все це приходить до нас з Азії, і все це ми купуємо. Ви розумієте тепер, достойні отці, за що фінікійці вигрібають хліб, овочі й худобу в писарів та у фараона? Саме за ці чужі вироби, які знищили наших ремісників, мов сарана траву.

Жрець передихнув і провадив далі:

— Між товарами, що їх привозять фінікійці його святості фараонові, номархам та писарям, перше місце займає золото; Саме ця торгівля золотом — головна причина розорення, яке приносять Єгипту азіати. Коли хтось позичить у фінікійця золота на талант, він повинен за три роки повернути йому два таланти. А найчастіше фінікійці, ніби для того, щоб полегшити сплату боржникові, беруть у нього за кожний позичений талант на три роки в оренду тридцять двох селян і дві міри землі... Гляньте сюди, достойні отці, — говорив далі Пентуер, показуючи на краще освітлену частину подвір'я. — Цей квадрат землі має сто вісімдесят кроків завширшки й завдовжки, отже, становить дві міри, а ця купка чоловіків, жінок і дітей складає вісім родин. Усе це разом — і люди, й земля — йде на три роки в жахливе рабство. Протягом усього цього часу

їхній власник, фараон чи номарх, не має від них ніякої користі, а через три роки він одержує назад до краю виснажену землю і щонайбільше двадцять чоловік, бо решта вмерли в муках!.. Присутні обурено загули.

— Я вам сказав, що за один талант золота фінікієць бере дві міри землі й тридцять двох селян на три роки в оренду. Придивіться уважно, який це великий шмат землі й який гурт людей! А тепер гляньте на мою долоню. Цей шматочок золота, що я тримаю, ця грудочка, менша за куряче яйце, — талант!.. Чи можете ви оцінити, достойні, всю підлоту фінікійських купців у такій торгівлі? Адже цей маленький шматочок золота не має ніяких цінних властивостей: він тільки жовтий, важкий і не іржавіє — оце й усе. Але людина не може одягтися в золото, не може угамувати ним голоду й спраги... Якби в мене була гора золота, така, як піраміда, я все одно був би біля неї таким злидарем, як лівієць, що блукає по західній пустелі, де немає ні фініків, ні води. І от за грудку цього нікчемного металу фінікієць бере шматок землі, який може одягти й прогодувати тридцять дві душі, а до того ж бере і цих людей!.. Протягом трьох років він користується працею людей, які вміють обробляти і засівати землю, збирати врожай, молоти зерно на борошно, варити пиво, ткати одяг, будувати житла і робити меблі... Водночас фараон чи номарх цілих три роки позбавлені послуг цих людей. Вони не платять йому податків, не носять вантажу за військом, а працюють на зажерливого фінікійця. І тому, достойні отці, не минає року, щоб у тому чи іншому номі не спалахнув бунт селян, виснажених голодом, обтяжених працею, битих киями. І от частина цих людей гине, інших засилають в копальні, а в нашій країні щодалі менше стає населення, і все це тільки тому, що фінікієць позичив комусь маленький шматочок золота!.. Чи ж можна уявити, собі більше лихо?.. І чи в такому становищі Єгипет не буде щороку втрачати землю й людей? Переможці війни розорили нашу країну, але остаточно доб'є її фінікійське лихварство золотом.

На обличчях жерців видно було задоволення; вони охочіше слухали про підступи фінікійців, аніж про розкоші, які дозволяють собі писарі.

Пентуер передихнув хвилину і звернувся до царевича: — Вже кілька місяців, — сказав він, — ти, слуго божий Рамзесе, з неспокоєм випитуєш, чому зменшились прибутки його святості. Мудрість богів показала тобі, що не тільки спорожніла скарбниця, але й убуло військо і що обидва ці джерела царської могутності будуть зменшуватись і далі. І це може скінчитись або цілковитим зруйнуванням держави, або небеса пошлють Єгиптові володаря, який зупинить лавину нещастя, що вже кілька сотень років заливає нашу батьківщину... Скарбниця фараона була повна тоді, коли в нас було багато землі й населення. Отже, треба відвоювати в пустелі врожайні землі, які вона поглинула, а з народу зняти тягар податків, який ослаблює його і зменшує кількість людності.

Жерці знову стурбовано загули, боячись, щоб Пентуер вдруге не згадав про писарів.

— Ти бачив, царевичу, на власні очі й при свідках, що в ті часи, коли народ був ситий, дорідний і задоволений, скарбниця фараона була повна. Коли ж народ почав

убожіти, коли! жінки й діти мусили запрягтися в плуг, коли зерно лотоса замінило пшеницю й м'ясо, — скарбниця спорожніла. Якщо ти хочеш повернути державі могутність, яку вона мала до війн дев'ятнадцятої династії, якщо ти прагнеш, щоб фараон, його писарі й військо жили в достатку, забезпеч країні довгорічний спокій, а народові добробут. Нехай знову дорослі їдять м'ясо й одягаються у вишивані шати, і нехай діти, замість того щоб стогнати в плузі й помирати від непосильної праці, бавляться або ходять до школи. І ще пам'ятай, що Єгипет на грудях своїх плекає отруйну змію...

Присутні слухали з цікавістю й тривогою.

— Ця змія, що висмоктує кров з народу, пожирає багатства номархів, могутність фараона, ця отруйна змія — фінікійці!..

— Геть їх!.. — загукали присутні. — Скасувати всі борги!.. Не допускати їхніх купців і кораблів!..

Їх утихомирив верховний жрець Мефрес, який із сльозами на очах звернувся до Пентуера.

— Я не маю сумніву, — проголосив він, — що твоїми устами промовляла до нас свята Гатор. Не тільки тому, що людина не могла б бути такою мудрою і всезнаючою, як ти, але ще й тому, що я бачив над твоєю головою вогники у вигляді двох рогів... Дякую тобі за великі слова, якими ти розвіяв наше нещасття... Благословляю тебе й прошу богів, щоб вони, коли покличуть мене на свій суд, призначили тебе моїм наступником...

Довго не стихали вигуки радості, що вибухнули після благословення найвищого сановника. Жерці тим більше були задоволені, що їх весь час мучила тривога, щоб Пентуер ще раз не згадав про писарів. Але мудрець умів бути обачним: він вказав на внутрішню рану держави, але не роз'ятрив її і цим здобув загальне схвалення.

Царевич Рамзес не дякував Пентуерові, а тільки притис його голову до своїх грудей. Ніхто, проте, не сумнівався, що проповідь великого пророка глибоко вразила душу наступника трону й заронила в неї зерно, з якого може вирости слава й добробут Єгипту.

На другий день Пентуер, не прощаючись ні з ким, зі сходом сонця покинув храм і виїхав до Мемфіса.

Рамзес кілька днів ні з ким не розмовляв: він сидів у келії або ходив по темних коридорах і думав. На душі в нього було неспокійно.

Власне, Пентуер не сказав йому нічого нового: всі нарікали на зменшення родючих земель і людності в Єгипті, на злидні селян, на зловживання писарів та визиск фінікійців. Але проповідь пророка упорядкувала попередні безладні відомості, які мав царевич, надала їм виразних форм і краще висвітлила певні факти.

Те, що Пентуер сказав про фінікійців, вжахнуло наступника трону, бо досі він не розумів, яке нещасття цей народ ніс його державі. Жах його був тим дужчий, що він сам своїх підданих віддавав в оренду Дагонові і був свідком того, як лихвар здирав з них податки!..

Але це відчуття причетності до визиску фінікійців викликало в його душі дивні наслідки: Рамзес не хотів думати про фінікійців; як тільки в ньому спалахував гнів до цих людей, його одразу ж гасило почуття сорому. Адже до певної міри він був їхнім спілником.

Зате царевич добре зрозумів, наскільки згубне зменшення родючих земель і населення, і саме це він найбільше обмірковував під час своїх самотніх роздумів.

"Якби у нас були зараз,— казав він сам до себе, — ті два мільйони людей, які втратив Єгипет, ми могли б з їхньою допомогою відвоювати в пустелі родючі землі, навіть збільшити їхню площу... А тоді, незважаючи на фінікійців, наші селяни жили б краще, а прибутки держави зросли б..."

Але де взяти людей?

Випадок підказав йому відповідь. Одного вечора, прогулюючись в саду храму, царевич зустрів гурт рабів, яких полководець Нітагер захопив на східному кордоні і прислав у дар богині Гатор. Ці люди були міцні й працювали більше, ніж єгиптяни, а оскільки їх годували добре, то вони були навіть задоволені своєю долею.

Коли царевич побачив рабів, немов блискавка осяяла його розум; він мало не знепритомнів від хвилювання. Єгиптові потрібні люди, багато людей, сотні тисяч, навіть мільйон чи два мільйони... І ось вони, ті люди!.. Треба тільки напасти на Азію, захоплювати все, що траплятиметься на шляху, і відправляти до Єгипту... І доти вести війну, доки не набереться стільки полонених, щоб кожен єгипетський селянин мав свого раба.

Так зародився простий і грандіозний план, завдяки якому держава могла б поповнити населення, селяни отримати помічників у роботі, а скарбниця фараона знайшла б невичерпне джерело прибутків.

Царевич був у захваті, але наступного дня в нього з'явилися нові сумніви.

Пентуер особливо наголошував на тому, а ще раніше казав те ж саме й Гергор, що причиною нещастя Єгипту були переможні війни.

З цього виходило, що з допомогою нової війни не можна досягти розквіту Єгипту.

"Пентуер — великий мудрець, і Гергор великий мудрець, — думав царевич. — Якщо вони вважають, що війна тільки зашкодить Єгиптові, якщо так само міркують верховний жрець Мефрес та інші жерці, то, може, й справді війна криє в собі небезпеку?.. Це, мабуть, так і є, якщо такого погляду дотримуються стільки святих і мудрих людей".

Царевич був глибоко засмучений. Він вимислив такий простий спосіб піднесення Єгипту, а тим часом жерці стояли на тому, що саме це могло б до краю зруйнувати державу.

Жерці — люди наймудріші і найсвятіші!

Та ось стався випадок, який трохи прохолодив віру царевича в правдивість жерців, чи, скоріше, збудив у ньому колишню недовіру до них.

Якось ішов він з одним лікарем в бібліотеку. їм треба було пройти тісним темним коридором, який викликав у наступника трону відразу.

— Я не піду сюдою! — мовив він.

— Чому?.. — спитав здивований лікар.

— Хіба ти не пам'ятаєш, святий отче, що в кінці цього коридора є підземелля, в якому так жорстоко закатували якогось зрадника?..

— Ага!.. — відповів лікар. — Тут справді є підземелля, в яке перед проповіддю Пентуера ми виливали розтоплену смолу...

— І замордували людину...

Лікар усміхнувся. Це був чоловік добрий і веселий. Тож, бачачи обурення царевича, він, трохи поміркувавши, мовив:

— Так, не можна нікому зраджувати святих таємниць... Звичайно... Перед кожною великою відправою ми нагадуємо про це молодим майбутнім жерцям.

Тон його був такий незвичайний, що Рамзес зажадав пояснень.

— Я не можу зраджувати таємниці, — відповів лікар, — але... Але якщо ти, достойний царевичу, пообіцяєш зберегти її, я розповім тобі одну історію.

Рамзес пообіцяв, і лікар почав розповідати:

— Один єгипетський жрець, оглядаючи храми поганської країни Арам, в одному з них зустрів чоловіка, який здався йому дуже товстим і задоволеним, хоч був одягнений бідно. "Поясни мені, — запитав жрець веселого бідняка, — як це так, що ти хоч і убогий, але маєш такий вигляд, наче ти принаймні верховний жрець храму?" Тоді дивний чоловік, оглянувшись, чи хто їх не підслухує, відповів: "Бо в мене дуже жалібний голос, і тому мене тримають при цьому храмі за мученика. Коли люд сходиться сюди на відправу, я залізаю в підземелля і починаю стогнати, скільки сили вистачить; за це мене ситно годують цілий рік і дають навіть по глечики пива за кожен день мучеництва..." Так робиться в поганській країні Арам, — закінчив лікар, кладучи палець на уста. — Пам'ятай, царевичу, що ти мені обіцяв, і думай про нашу розтоплену смолу, що тобі схочеться...

Ця розповідь знову розтривожила царевича. Він відчув деяку полегкість від того, що в храмі не замордовано людину, але в ньому прокинулись усі давні підозріння щодо жерців.

Що вони дурять простий люд, Рамзес знав. Він не забув процесії священного бика Апіса, яку спостерігав, ще будучи учнем школи жерців. Люди вірили, що це Апіс веде за собою жерців; тим часом кожен учень знав, що божественна тварина йде туди, куди хочуть жерці.

І хто знає, чи проповідь Пентуера не була такою ж "процесією Апіса", призначеною для нього? Адже так легко насипати на землю червоної та різнобарвної квасолі і зовсім не важко влаштувати живі картини. Він бачив куди кращі вистави: хоча б, приміром, битву Сета з Осірісом, в якій брало участь кількасот чоловік... А хіба й тут не обдурювали жерці? Мала то бути битва богів, а тим часом боролися переодягнені люди. Гинув у ній Осіріс, в той час як жрець, що зображав Осіріса, був здоровий, як носоріг. Яких тільки там не показували чудес!.. Збурювалася вода, гримів грім, земля здригалася і вивергала полум'я. І все це було обманом. То чому ж усе те, що показав

йому Пентуер, мало бути правдою?

Зрештою, в царевича було немало підстав думати, що його хотіли обдурити. Хіба не були ошуканством ті стогони чоловіка в підземеллі, коли жерці начебто заливали його розтопленою смолою? Але не про це зараз ішлося. Набагато важливішим було те, в чому царевич мав нагоду переконатися ще раз: що Гергор не хотів війни, не хотів її і Мефрес, а Пентуер був помічником одного і улюбленцем другого.

Така боротьба відбувалася в думках царевича. То йому здавалося, що він усе розуміє, то знову обступала його пільма, то він був повен надій, то знову в усьому сумнівався. З кожною годиною, з кожним днем душа його то підносилась, то занепадала, як піднімаються і спадають води Нілу протягом цілого року.

Та поступово Рамзес знаходив рівновагу і, коли настав час покинути храм, мав уже сформовані певні погляди.

Насамперед він ясно зрозумів, що треба Єгиптові: більше землі і більше людей.

По-друге, він упевнився, що найпростіший спосіб здобути людей — це війна з Азією. Але ж Пентуер доводив йому, що війна може тільки завдати більшого лиха державі. Звідси поставало нове питання: казав Пентуер правду чи брехав?

Від думки, що він казав правду, царевича охоплював розпач: крім війни, Рамзес не бачив іншого способу піднести добробут держави. Якщо не почати війни, Єгипет рік у рік втрачатиме населення, а скарбниця фараона матиме все нові й нові борги. Все це може скінчитися якоюсь величезною катастрофою, може, навіть при наступному правителіві.

А якщо Пентуер брехав? То навіщо він це робив? Очевидно, його намовили Гергор, Мефрес та інші жерці. Але ж чому жерці не хотіли війни, яка їм користь з того? Адже кожна війна їм і фараонові приносила величезні прибутки.

І чи, зрештою, могли жерці ошукувати його в такій важливій справі? Правда, вони це робили досить часто, але в дрібних випадках, а не тоді, коли йшлося про майбутнє і добробут держави. Не можна також сказати, що жерці дурили завжди. Вони ж слуги божі і охоронці великих таємниць. В їхніх храмах живуть духи, в чому Рамзес сам переконався першої ж ночі, коли оселився тут.

Та якщо боги не дозволяють невтаємниченим наближатися до своїх вівтарів, якщо вони так пильно стережуть храми, чому ж вони не охороняють Єгипет, який є найбільшим їхнім храмом?

Коли через кілька днів після цього Рамзес, після урочистої відправи, з благословенням жерців, покидав храм богині Гатор, його мучили два питання:

Чи війна з Азією справді могла б зашкодити Єгиптові?

Чи могли б жерці в цій справі ошукувати його, наступника фараона?

Розділ двадцять дев'ятий

Верхи, в супроводі кількох офіцерів, царевич їхав до ПіБаста — славної столиці ному Табу.

Минув місяць паоні, починався епіфі (квітень — травень). Сонце стояло високо, провіщаючи найгіршу для Єгипту спекотливу пору. Вже кілька разів зривався

страшний вітер пустелі. Люди й тварини падали від спеки, а на поля та на дерева почав осідати сірий пил, під яким гинули рослини.

Вже зібрали троянди і тепер переробляли їх на оливу; вижали хліб і вдруге скошили конюшину. Журавлі з цеберками працювали з подвійним завзяттям, виливаючи на поля каламутну воду, щоб. підготувати їх до нового засіву. Вже починали збирати смокви і виноград.

Вода в Нілі геть спала, канали обміліли, й від них тхнуло мулом. Над усією країною висіли хмари дрібного пилу, про-' низані променями палючого сонця.

Та, незважаючи на це, царевич їхав задоволений. Йому обридло життя покутника в храмі, він затужив за бенкетами, жінками і веселощами.

Місцевість тут, хоч і плоска й покрайна одноманітною сіткою каналів, була досить мальовнича. В номі Габу жила інша людність: не корінні єгиптяни, а нащадки хоробрих гіксосів, які колись підкорили Єгипет і правили ним кілька століть.

Чистокровні єгиптяни зневажали цю купку вигнаних завойовників, але Рамзес ставився до них з прихильністю. Це були люди рослі, сильні, з гордою поставою і мужніми обличчями. Перед царевичем і його почтом вони не падали ниць, як єгиптяни; дивилися на сановників без неприязні, але й без страху. На спинах у них не було рубців від київ, як у єгиптян; писарі побоювалися їх, знаючи, що побитий гіксос відповість ударом на удар, а то й може вбити свого кривдника. Врешті, гіксоси мали особливу ласку в фараона, бо постачали його військо найкращими воїнами.

В міру того як почет наступника трону наближався до міста Пі-Баст, палаци й храми якого ніби крізь тонкий серпанок проглядали крізь хмари пилу, місцевість ставала жвавіша. Широким шляхом і сусідніми каналами везли худобу, пшеницю, городину, вино, квіти, хліб та силу-силенну інших речей щоденного вжитку. Потік людей і товарів, що сунув до міста, галасливий і густий, ніби під Мемфісом у святкові дні, у цих місцях був явищем звичним. Навколо Пі-Баста цілий рік стояв ярмарковий гамір, який вщухав тільки вночі.

Причина цього була проста: місто славалося своїм давнім і прекрасним храмом Астарті, яку вшановувала вся західна Азія і до якої тяглися юрби прочан. Без перебільшення можна сказати, що під Пі-Бастом щодня ставало табором до тридцяти тисяч чужоземців: шасу, чи арабів, фінікійців, євреїв, філістимлян, хеттів, ассірійців та інших. Єгипетські власті досить доброзичливо ставились до цих прочан, що приносили їм значні прибутки, жерці терпіли їх, а населення кількох сусідніх номів провадило з ними жваву торгівлю.

Вже за годину дороги від міста видно було мазанки й намети прочан, поставлені на голій землі. В міру наближення до Пі-Баста їх ставало все більше і щодалі густіше роїлися біля них тимчасові мешканці. Одні просто неба готували собі їжу, другі купували у торговців різні товари, треті йшли процесією до храму. То тут, то там скупчувалися великі юрби людей у місцях розваг, де показували своє мистецтво приборкувачі звірів, заклинателі змій, атлети, танцівниці та фокусники.

Над цими стовписьками стояли спека і галас.

Біля міської брами царевича зустріли його придворні і номарх Габу з урядовцями. Зустріч була хоч і доброзичлива, але така холодна, що здивований царевич шепнув Тутмосові:

— Чого це ви так дивитесь на мене, наче я приїхав чинити розправу?

— Того, що в тебе, царевичу, вигляд людини, яка радилася з богами, — відповів царський улюбленець.

Це була правда. Чи аскетичне життя, чи товариство учених жерців, чи, може, довгі тяжкі роздуми змінили царевича. Він схуд, шкіра його потемніла, а вся його постать і обличчя виявляли зосередженість і поважність. За кілька тижнів він постарів на цілі роки.

На одній із головних вулиць міста товпилося стільки людей, що стражники мушили прокладати дорогу для наступника трону і його почту. Але ця юрба не вітала царевича, а скупчилася довкола невеликого палацу, ніби дожидаючи когось.

— Що тут таке? — спитав у номарха Рамзес, якого прикро вразила така байдужість юрби.

— Тут живе Гірам, — відповів номарх, — тірський князь, чоловік дуже милосердний. Він щодня роздає щедрі милостині, отож збирається вся біднота.

Царевич обернувся на коні й, придивившись, сказав:

— Я бачу тут робітників фараона. То й вони приходять по милостиню до фінікійського багатія?

Номарх мовчав. На щастя, вони під'їжджали до урядового палацу, і Рамзес забув про Гірама.

Кілька днів тривали бенкети на честь наступника трону, але Рамзеса вони не тішили. На них було невесело і траплялися прикрі пригоди. Раз одна з царевичевих коханок, танцюючи перед ним, розплакалась. Рамзес схопив її в обійми і запитав, що з нею.

Спершу вона не хотіла відповідати, але, підбадьорена ласкою царевича, сказала, заливаючись ще ряснішими сльозами:

— Ми, володарю, твої жінки і походимо з вельможних родів, отже, нас повинні шанувати...

— Правду кажеш! — мовив царевич.

— А тим часом твій скарбник обмежує наші видатки. Він хотів би навіть забрати у нас служниць, без яких ми не можемо ні вмитись, ні зачесатись.

Рамзес викликав скарбника й суворо наказав, щоб його жінки мали все, що їм належить за їх походженням і високим становищем.

Скарбник упав ниць перед царевичем і обіцяв виконувати повеління жінок. А через кілька днів зчинився бунт серед двірських невольників, які скаржилися, що їх позбавили вина.

Наступник трону наказав давати їм вино. Але на другий день, коли він оглядав війська, до нього прийшли посланці від полків з найпокірнішою скаргою, що їм зменшили порції м'яса й хліба.

Царевич і за цим разом звелів виконати жадання прохачів. Через кілька днів його збудив уранці страшний галас під палацом. Рамзес спитав, що там таке, і стражник пояснив, що це зібралися робітники фараона і вимагають належної їм платні.

Викликали скарбника, і царевич налетів на нього з великим гнівом.

— Що тут діється?.. — кричав він. — Відколи я приїхав, немає дня, щоб мені не скаржились на якусь кривду. Якщо так триватиме й далі, я звелю вчинити слідство і покладу край вашим злочинам!..

Скарбник, тремтячи, знову впав ниць і застогнав:

— Убий мене, володарю! Але що я можу зробити, коли твоя скарбниця, склади й комори — порожні.

Незважаючи на гнів, царевич збагнув, що скарбник, можливо, й справді не винен. Він звелів йому вийти й покликав до себе Тутмоса.

— Слухай! — мовив царевич до свого улюбленця. — Тут діються такі речі, яких я не розумію і до яких не звик. Мої жінки, невільники, військо, робітники фараона не одержують належної їм платні або їх обмежують у видатках. Коли я запитав скарбника, що це таке, — він відповів, що ми вже не маємо нічого в скарбниці і на складах.

— Він сказав правду.

— Як?.. — вибухнув царевич. — На мою подорож його святість відпустив двісті талантів товарами й золотом. Невже все це витрачено?

— Так! — відповів Тутмос.

— Яким чином?.. На що?.. — обурився намісник. — Адже всю дорогу нас приймали номархи?..

— Але ми їм за це платили.

— Виходить, що вони шахраї й злодії, якщо ніби приймають нас, як гостей, а потім оббирають!..

— Не гнівайся, — мовив Тутмос. — Я все тобі поясню,

— Сідай.

Тутмос сів і почав говорити.

— Чи знаєш ти, що я вже місяць їм з твоєї кухні, п'ю вино з твоїх глеків і вдягаюсь у твої шати?..

— Бо ти маєш на це право.

— Але я ніколи цього не робив: я жив, одягався і розважався на власні кошти, щоб не обтяжувати твоєї скарбниці. Правда, ти не раз платив мої борги. Але це була тільки частина моїх видатків.

— Не треба про борги.

— В такому ж становищі, — вів далі Тутмос, — перебуває з десятків знатних юнаків твого двору. Раніше вони утримували себе самі, щоб не потьмарити блиску свого володаря, але зараз, так само як і я, вони живуть на твій кошт, бо в них уже нічого немає.

— Колись я винагороджу їх.

— Отже, — мовив Тутмос, — ми беремо з твоєї скарбниці, бо наша спорожніла. Так само роблять номархи... Якби вони мали гроші, то приймали б тебе та влаштовували б тобі бенкети на власні кошти, але, не маючи їх, мусять брати в тебе. Чи й тепер ти назвеш їх шахраями?..

Царевич походжав замислений.

— Я надто поквапився осуджувати їх, — відповів він нарешті. — Гнів, як дим, застелив мені очі. Мені соромно за те, що я говорив. Але все-таки я хочу, щоб мої придворні, воїни й робітники не зазнавали кривди... А оскільки всі мої засоби вичерпані, треба десь позичити. Сто талантів вистачить? Як ти думаєш?

— Я думаю, що нам ніхто не позичить ста талантів, — тихо мовив Тутмос.

Намісник гордовито глянув на нього.

— Оце так відповідають синові фараона? — спитав він гнівно.

— Прожени мене від себе, — мовив Тутмос смутним голосом, — але я сказав правду. Зараз нам ніхто не позичить, бо нікому це зробити.

— А нащо ж Дагон? — здивувався царевич. — Хіба його нема при моєму дворі? Чи, може, він помер?

— Дагон живе в Пі-Басті, але він разом з іншими фінікійськими купцями цілі дні проводить у храмі Астарті в покуті й молитвах.

— Звідки така побожність? — здивувався царевич. — Невже через те, що я був у храмі, то й мій банкір вважає за потрібне радитися з богами?

Тутмос крутився на табуреті.

— Фінікійці, — сказав він, — занепокоєні, навіть пригнічені вістями...

— Якими?

— Хтось розпустив плітки, що коли ти вступиш на престол, відразу виженеш фінікійців, а їхні маєтки конфіскуєш на користь держави.

— Ну, то маємо ще досить часу, — усміхнувся царевич. Тутмос завагався.

— Я чув, — мовив він майже пошепки, — що здоров'я його святості (хай він живе вічно!) останнім часом дуже похитнулось.

— Неправда! — перебив його Рамзес занепокоєно. — Я ж би знав про це...

— А проте жерці потай правлять службу за повернення здоров'я фараонові, — шепотів Тутмос. — Я знаю про це напевно...

Царевич був вражений.

— Як це так! — обурився він. — Мій батько тяжко хворий, жерці моляться за нього, а мені про це нічого не кажуть?..

— Я чув, що хвороба його святості може тягтися з рік. Рамзес махнув рукою:

Ет!.. Слухаєш байки і мене непокоїш. Розкажи краще про фінікійців: це цікавіше.

— Я чув, — казав далі Тутмос, — тільки те, що й усі: ніби ти, переконавшись у храмі в підступності фінікійців, постановив вигнати їх.

— У храмі?.. — повторив наступник трону. — А хто може знати, в чому я переконався і що постановив у храмі?

Тутмос знизав плечима й мовчав.

— Невже зрада й там? — тихо мовив царевич. — В усякому разі, поклич до мене Дагона,— додав голосно. — Я мушу зрештою довідатись, звідки йдуть ці плітки, і покласти їм край.

— Ти добре зробиш, володарю,— відповів Тутмос, — бо весь Єгипет занепокоєний. Вже зараз нема в кого позичити грошей, а коли ці поголоски будуть ширитися далі, припиниться вся торгівля. Нині наші вельможі в дуже скрутному становищі, з якого не видно виходу, та й твій двір, володарю, відчуває нестатки. За місяць те саме може статися і в палаці його святості...

— Мовчи, — перебив його царевич, — і негайно поклич мені Дагона.

Тутмос вибіг, але банкір з'явився до наступника трону лише пізно ввечері. На ньому була біла накидка в чорні смужки.

— Чи ви не подуріли?! — крикнув царевич, побачивши його в такому одязі. — Але я зараз розвію твій сумний настрій... Мені негайно треба сто талантів. Іди й не з'являйся до мене, поки не принесеш їх.

Та банкір закрив обличчя руками й заплакав.

— Що це ще таке? — нетерпляче спитав царевич.

— Володарю, — відповів Дагон, падаючи на коліна, — візьми все моє майно, продай мене й мою родину... Візьми все, навіть наше життя... Але сто талантів... Де я знайду зараз такі гроші? Ані в Єгипті, ані в Фінікії...— мовив він ридаючи.

— Сет опутав тебе, Дагоне, — розсміявся царевич. — Невже й ти повірив, що я хочу вигнати вас?

Банкір знову упав йому до ніг.

— Я нічого не знаю... Я звичайний купець і твій раб. Стільки днів, скільки їх між молодиком і місяцем уповні, вистачило б, щоб стерти мене і мій маєток на порох.

— Та поясни ж ти мені, що це означає? — вже нетерпляче спитав царевич.

— Я нічого не можу тобі сказати, а якби й міг, то велику печать накладено на мої уста... Зараз я тільки молюсь і плачу.

"Хіба й фінікійці моляться?" — подумав царевич.

— Я нічого не можу для тебе зробити, володарю,— вів далі Дагон. — Але я дам тобі принаймні добру пораду... Тут, у Пі-Басті, живе славетний гірський князь Гірам, чоловік старий, мудрий і дуже багатий... Поклич його до себе, ерпатре, і попроси в нього сто талантів. Може, він зробить тобі таку послугу...

Не добившись від банкіра ніяких пояснень, Рамзес відпустив його і пообіцяв вирядити послів до Гірама.

Розділ тридцятий

Наступного дня вранці Тутмос з великим почтом офіцерів і придворних відвідав фінікійського князя і запросив його до наступника трону.

Опівдні перед палацом з'явився Гірам у простих ношах, що їх несли восьмеро убогих єгиптян, яким він давав милостиню. Оточували його найбагатші фінікійські купці і той самий натовп бідноти, який щодня збирався перед його будинком.

Рамзес з деяким здивуванням зустрів цього поважного старого, в очах якого

світилася мудрість. На Гірамі було біле покривало, на голові — золотий обруч. Він з гідністю уклонився намісникові і, піднявши руки над його головою, проказав коротке благословення. Присутні були цим глибоко зворушені.

Коли намісник показав йому на крісло і звелів вийти "всім придворним, Гірам промовив:

— Учора, царевичу, слуга твій Дагон переказав, мені, що тобі потрібні сто талантів. Я одразу ж вирядив своїх посланців до Сабне-Хетама, Сетрое, Пі-Уто та до інших міст, де стоять фінікійські кораблі, щоб вони негайно вивантажили всі товари, і гадаю, що через кілька днів ти одержиш цю невеличку суму.

— Невеличку! — сміючись, перебив його царевич. — Щасливий ти, милостивий князю, якщо сто талантів називаєш невеличкою сумою.

Гірам похитав головою.

— Твій дід, — мовив він, — вічно живий Рамзес-са-Пта, дарував мені свою приязнь. Я знаю також і його святість твого батька (хай він живе вічно!) і навіть спробую засвідчити йому свою шану, якщо мене допустять до нього...

— Звідки такі сумніви?..—перебив його царевич.

— Є люди, — відповів гість, — які одних допускають до особи фараона, а інших не допускають... Але не варто говорити про них... Ти, царевичу, в цьому не винен, отже, я насмілюсь задати тобі одне питання... як давній друг твого діда й батька.

— Я слухаю.

— Як це так,— мовив поволі Гірам,— як це так, що наступник трону і намісник фараона мусить позичати сто талантів, коли його державі належить понад сто тисяч талантів?

— Звідки?.. — вигукнув Рамзес.

— Як це звідки? А данина з азійських народів? Фінікія винна вам п'ять тисяч талантів, і я ручуся, що вона їх віддасть, якщо не станеться нічого непередбаченого. Але, крім неї, ізраїльтяни винні три тисячі талантів, філістимляни і моавітяни по дві тисячі, хетти — тридцять тисяч... Зрештою, я не пам'ятаю дрібниць, але знаю, що загальна сума становить сто три чи сто п'ять тисяч талантів.

Рамзес кусав губи; на його рухливому обличчі видно було безсилий гнів. Він опустил очі й мовчав.

— То це правда?.. — раптом зітхнув Гірам, вдивляючись у намісника. — То це правда?.. Бідна Фінікія, але бідний і Єгипет!..

— Що ти кажеш, достойний князю? — спитав царевич, нахмуривши брови. — Я не розумію твоїх слів.

— Ти знаєш, царевичу, про що я кажу, бо ти не відповів на моє запитання, — сказав Гірам і підвівся, ніби збираючись іти. — Але я не відступаюся від своєї обіцянки... Ти матимеш сто талантів.

Він низько вклонився, але намісник змусив його знов сісти.

— Ти щось приховуєш від мене, князю, — мовив він голосом, в якому чулася образа. — Я хочу, щоб ти пояснив мені, яке лихо загрожує Фінікії чи Єгиптові...

— Невже ти, наступник фараона, не знаєш про це? — спитав Гірам, завагавшись.

— Нічого не знаю. Я майже місяць пробув у храмі.

— Але саме там і можна було дізнатись про все.

— Ти скажеш мені! — крикнув царевич, стукнувши кулаком по столу. — Я не люблю, щоб зі мною жартували!

— Я скажу, якщо ти, царевичу, заприсягнешся, що ніхто більше про це не знатиме... Хоча... не можу повірити, щоб наступника трону не сповістили про це.

— Ти не довіряєш мені? — спитав здивовано царевич.

— В такій справі я вимагав би клятви навіть від самого фараона, — відповів Гірам рішуче.

— Тоді... присягаюсь моїм мечем і знаменами нашого війська, що нікому не розкажу того, що ти мені зараз відкриєш:

— Годі, — мовив Гірам.

— Я слухаю.

— Ти знаєш, царевичу, що зараз діється у Фінікії?

— Навіть і про це не знаю! — перебив роздратовано намісник.

— Наші кораблі, — зашептав Гірам, — з усіх кінців світу повертаються на батьківщину, щоб за першим сигналом перевезти людей і скарби кудись за море... на захід.

— Навіщо? — здивувався намісник.

— Бо Ассірія хоче поневолити нас. Царевич розреготався.

— Ти з глузду з'їхав, достойний муже! — вигукнув він глузливо. — Ассірія хоче поневолити Фінікію?.. А що ж ми на те? Ми — Єгипет?

— Єгипет уже пристав на це. Намісникові кров ударила в голову.

— Спека поплутала твої думки, старче, — сказав він Гіраму спокійним тоном. — Ти навіть забув, що така справа не могла б обійтись без дозволу фараона і... мого!

— І це буде. Тим часом уклали угоду самі жерці...

— З ким?.. Які жерці?..

— З халдейським верховним жерцем Бероесом, уповноваженим царя Ассара, — відповів Гірам. — А хто з вашого боку?.. Не можу сказати напевно, але, здається, достойний Гергор, достойний Мефрес і святий пророк Пентуер.

Царевич зблід.

— Не забувайсь, фінікійцю, — мовив він, — що ти обвинувачуєш у зраді найвищих сановників держави.

— Ти помиляєшся, царевичу, — це зовсім не зрада. Адже верховний жрець країни і міністр його святості можуть провадити переговори з сусідніми державами. І зрештою звідки ти знаєш, що все це діялось не з волі фараона?

Рамзес мусив визнати в душі, що така угода не була б зрадою державі, а свідчила б тільки про зневагу до нього, наступника трону. То он як жерці ставляться до нього, який за рік може бути фараоном... Так ось чому Пентуер виступав проти війни, а Мефрес підтримував його...

— Коли це сталося? Де? — спитав царевич.

— Здається, вони уклали угоду вночі, в храмі Сета під Мемфісом, — відповів Гірам.
— А коли?.. Добре не знаю, але, здається, того дня, як ти виїжджав з Мемфіса.

"От негідники! — думав намісник. — То оце так вони шанують моє становище... Виходить, вони дурили мене, показуючи стан держави? Якийсь добрий бог будив мої сумніви в храмі

Після хвилинної внутрішньої боротьби він сказав:

— Неймовірно!.. І доти я не повірю в те, що ти кажеш, доки ти не даси якихось доказів,

— Докази будуть, — відповів Гірам. — З дня на день може приїхати до Пі-Баста великий ассірійський посол Саргон, друг царя Ассара. Він прибуде нібито на прощу до храму Ашторет, принесе дари тобі, царевичу, та його святості, а потім ви укладете угоду. Насправді ж скріпите печаттю те, що вирішили жерці на погибель Фінікії, а може, й на ваше лихо.

— Ніколи! — вигукнув царевич. — Яку ж винагороду Ассірія мусила б дати Єгиптові?..

— Оце мова, гідна царя: яку винагороду дістав би Єгипет? Бо для держави кожна угода добра, аби тільки вона щось на цьому виграла. І, власне, це мене дивує, — вів далі Гірам, — що Єгипет робить невідгідну для себе справу. Адже Ассірія забере, крім Фінікії, майже всю Азію, а вам, ніби на глум, лишить ізраїльтян, філістимлян та Сінайський півострів. Звичайно, що в такому разі пропаде належна Єгиптові данина і фараон ніколи не забере цих ста п'яти тисяч талантів.

Намісник похитав головою.

— Ти не знаєш, — сказав він, — єгипетських жерців. Жоден з них не прийняв би такої угоди...

— Чому? Фінікійське прислів'я мовить: "Краще ячмінь у stodолі, ніж золото в пустелі". Можливо, Єгипет, відчувши свою слабкість, схотів би краще задарма мати Сінай і Палестину, аніж воювати з Ассірією. Але ось що мене дивує... Адже не Єгипет, а Ассірію зараз легше перемогти: в неї ускладнення на північному сході, війська у неї мало, та й те нікудишне. Якби Єгипет напав на неї зараз, він переміг би цю державу, забрав би незмірні скарби з Ніневії й Вавілона і раз і назавжди встановив би свою владу в Азії.

— Ну от, ти сам бачиш, що такої угоди не може бути, — мовив Рамзес.

— Я тільки в одному випадку зрозумів би таку угоду, якби жерці хотіли знищити владу фараона в Єгипті... А вони до цього прагнуть ще з часів твого діда, царевичу.

— Ти знову кажеш щось несусвітне, — відповів намісник. Але в душі відчув неспокій.

— Може, я й помиляюсь, — відповів Гірам, пильно дивлячись йому в вічі. — Але вислухай мене, царевичу.

Він присунув свого стільця ближче і мовив стишеним голосом:

— Якби фараон оголосив війну Ассирії і виграв її, він мав би: велике віддане йому

військо, сто тисяч несплаченої данини, близько двохсот тисяч талантів з Ніневії й Вавілона, нарешті, зо сто тисяч талантів щороку з підкорених країн. Такі величезні багатства дозволили б йому викупити заставлені в жерців маєтки і назавжди покласти край їхньому втручання до правління державою.

У Рамзеса заблищали очі. Гірам говорив далі:

— А зараз військо залежить від Гергора, а отже, від жерців, і, за винятком найманих полків, фараон на випадок війни спертись на нього не зможе. До того ж фараонова скарбниця порожня, а більша частина його маєтків належить храмам. Фараон хоча б на утримання двору щороку мусить робити нові борги, а оскільки фінікійців у вас уже не буде — ви муситимете позичати в жерців... Таким чином, за десять років його святість (хай він живе вічно!) втратить решту своїх маєтків. А що ж буде далі?

На чолі в царевича виступили краплини поту. — Тож бачиш, достойний повелителю, — мовив Гірам, — що тільки в одному випадку жерці могли б, навіть змушені були б, прийняти найганебнішу угоду з Ассірією, якби вони хотіли принизити і знищити владу фараона... Але може бути й інша причина: якщо Єгипет настільки ослаб, що потребує миру за будь-яку ціну...

Царевич схопився з місця.

— Мовчи! — вигукнув він. — Для мене краще зрада найвірніших слуг, аніж таке ганебне безсилля країни! Єгипет мусив би віддати Ассирії Азію... Але ж через рік і сам би потрапив у її ярмо, бо, підписуючи таку угоду, він визнав би своє безсилля...

Царевич збуджено ходив по кімнаті, а Гірам дивився на нього чи то з жалем, чи то із співчуттям. Раптом Рамзес зупинився перед фінікійцем і мовив:

— Це все брехня!.. Якийсь спритний шахрай обдунив тебе, Гіраме, і ти йому повірив. Якби така угода існувала, її уклали б у найбільшій таємниці. А в такому разі один із чотирьох жерців, яких ти назвав, був би зрадником не тільки фараона, але й своїх співучасників по змові.

— Там міг бути ще п'ятий, який їх підслухував, — відповів Гірам.

— І продав тобі таємницю? Гірам усміхнувся.

— Мені дивно, — мовив фінікієць, — що ти досі не пізнав, яку владу має золото.

— Але подумай, князю, адже наші жерці мають більше золота, ніж ти — найбагатший з багатіїв...

— Однак я не проти, коли мені прибуде ще хоч драхма. То чого ж інші мали б відкинути таланти?..

— Бо вони слуги богів, — мовив запально царевич, — бо вони боялися б їхньої кари...

Фінікієць усміхнувся.

— Я бачив багато храмів різних народів, — відповів він, — а в тих храмах великі й малі статуї — дерев'яні, кам'яні і навіть золоті. Але богів не зустрічав ніде...

— Блюзнір! — вигукнув Рамзес. — Я бачив богів, відчував на собі їхню руку, чув голос...

— Де це було?

— В храмі богині Гатор: перед її вівтарем і в моїй келії.

— Удень?

— Вночі... — відповів царевич і замислився.

— Уночі ти чув мову богів і відчував їхню руку, — повторив фінікієць, наголошуючи на кожному слові. — Уночі можна побачити багато дивних речей. Як це було?..

— Мене щось хапало за голову, плечі й ноги, і присягаюсь...

— Тсс!.. — перебив його Гірам з усміхом. — Не треба присягатись даремно.

Якусь мить він пильно вдивлявся в Рамзеса своїми проникливими, розумними очима і, помітивши, що в душі юнака прокидаються сумніви, мовив:

— Я щось тобі скажу, царевичу. Ти ще недосвідчений, обплутаний сітями інтриг, а я був другом твого діда й батька. Отже, я зроблю тобі одну послугу. Прийди колись уночі до храму Ашторет, але... присягайся, що збережеш цю таємницю... Прийди сам — і переконаєшся, які це боги розмовляють і доторкаються до нас у храмах.

— Прийду, — сказав Рамзес, подумавши.

— Тільки попередь мене про це зранку, а я перекажу тобі вечірнє умовне слово храму, і тебе пропустять. Але не зрадь мене й себе, — мовив, добродушно усміхаючись, фінікієць. — Боги інколи прощають зраду своїх таємниць, люди — ніколи.

Він уклонився, а потім, звівши очі й руки догори, почав шептати благословення.

— Облуднику!.. — вигукнув царевич. — Молишся богам, в яких не віриш?..

Гірам скінчив благословення й відповів:

— Так, я не вірю в богів єгипетських, ассірійських і навіть у фінікійських, а вірю в бога єдиного, який не живе в храмах і ім'я якого невідоме.

— Наші жерці також вірять в єдиного, — перебив Рамзес.

— І халдейські теж, а проте й ті, й ті пішли на змову проти нас... Нема правди на світі, мій царевичу!..

Коли Гірам пішов, царевич замкнувся в найдальшому покої, ніби для того, щоб перечитати святі папіруси.

За якусь мить в його полум'яній уяві все щойно почуте набрало чіткого вираження і визрів план.

Насамперед він збагнув, що між фінікійцями й жерцями точиться таємна боротьба не на життя, а на смерть. За що?.. Звичайно, за вплив і за багатство. Правду сказав Гірам, що, коли в Єгипті не стане фінікіян, всі маєтки фараона, номархів та всієї знаті перейдуть у володіння храмів.

Рамзес ніколи не любив жерців і давно вже бачив і знав, що більша частина Єгипту належить їм, що їхні міста найбагатші, поля найкраще оброблені, люди живуть в достатку. Він розумів також, що половина тих скарбів, які належали храмам, могла б звільнити фараона від безконечних клопотів і зміцнити його владу.

Царевич знав це і не раз говорив про ці речі з гіркотою. Та коли за сприянням Гергора він став намісником і дістав командування корпусом Менфі, він примирився з жерцями і приглушив у собі давню неприязнь до них.

Тепер усе це ожило.

Виходить, жерці не тільки приховали від нього свою угоду з Ассірією, але навіть не попередили його про посланництво якогось Саргона...

Можливо, зрештою, що ці справи є величезною таємницею храмів і держави. Але чому вони приховали від нього, скільки несплаченої данини належить Єгиптові з азіатських народів?.. Сто тисяч талантів! Адже така сума могла б одразу поліпшити скрутне становище фараона. Чому ж вони приховали від нього те, про що знає навіть цей тірський князь, один із членів ради цього міста?

І яка ганьба для нього, наступника трону і намісника, що тільки чужі люди відкрили йому очі на це!

Та було й ще гірше: Пентуер і Мефрес всіляко доводили йому, що Єгипет повинен уникати війни.

Уже в храмі Гатор їхня наполегливість здалась йому підозрілою: адже війна могла б дати державі сотні тисяч рабів і піднести загальний добробут країни. А зараз війна здавалась тим необхіднішою, що давала змогу Єгиптові стягти несплачену данину і накласти нову.

Царевич сперся руками на стіл і почав рахувати.

"Ми могли б одібрати, — думав він, — сто тисяч талантів данини... Гірам вважає, що з Ніневії й Вавілона ми б узяли ще двісті тисяч — разом триста тисяч одночасно... Така сума могла б покрити видатки на найбільшу війну, і нам, крім того, залишилося б ще кількасот тисяч невольників і сто тисяч щорічної данини із підкорених народів... А потім, — зробив висновок царевич, — ми поквиталися б з жерцями!.."

Рамзеса лихоманило. Та, незважаючи на це, йому спало на думку: "А що, як Єгипет не зможе подолати Ассірію?.."

Але від самого цього припущення в ньому закипіла кров. "Як це Єгипет, як Єгипет не зможе розчавити Ассірію, коли на чолі війська стане він, Рамзес, він нащадок Рамзеса Великого, який сам-один кинувся на хеттські військові колісниці і розбив їх?.."

Царевич усе міг зрозуміти, за винятком того, що його могли подолати, що він міг не здобути перемогу хоч і над найдужчим ворогом. Він відчував у собі безмірну відвагу і здивувався б, якби якийсь ворог не кинувся тікати, побачивши його розпалених коней. Адже на військовій колісниці фараона стоять самі боги, щоб затуляти його щитом, а ворога побивати небесними громами.

"Але... оо той Гірам казав мені про богів? — подумав царевич. — І що він має показати мені в храмі Ашторет?.. Побачимо".

Розділ тридцять перший

Гірам дотримав свого слова. Щодня до царського палацу в Пі-Басті прибували юрби невольників і довгі каравани ослів, навантажених пшеницею, ячменем, сушеним м'ясом, тканинами й вином. Золото й коштовності приносили фінікійські купці під наглядом службовців Гірама.

Таким чином, намісник протягом п'яти днів одержав позичені йому сто талантів. Гірам узяв невеликий процент — один талант з чотирьох на рік — і не вимагав застави,

задовольнившись розпискою царевича, засвідченою в суді.

Потреби двору були щедро забезпечені. Три коханки намісника дістали нове вбрання, багато дивовижних пахощів і по кілька рабинь різного кольору шкіри. Слуги мали вдосталь їжі й вина, царські робітники одержали належну їм платню. Воїнам видавали збільшені пайки.

Почет царевича був у захваті, бо фінікійці з наказу Гірама позичили Тутмосові та іншим вельможним юнакам чималі суми, а номархові Габу та його вищим сановникам піднесли коштовні подарунки.

Бенкет відбувався за бенкетом, розвага за розвагою, хоч надворі стояла нестерпна спека. Намісник, бачачи загальну радість, і сам був задоволений. Мучило його тільки одне: поведінка Мефреса та інших жерців. Царевич думав, що ці сановники докорятимуть йому за величезний борг у Гірама, зроблений, всупереч їхнім настановам, у храмі Гатор. Але святі отці мовчали і навіть не показувалися при дворі.

— Що ж це таке, — спитав він якимось Тутмоса, — що жерці не дорікають нам?.. Адже таких витрат, як зараз, ми ніколи не дозволяли собі. Музика грає з ранку й до ночі, а ми пиячимо від сходу сонця й засинаємо в обіймах з жінками або з глеками вина під головою...

— А чого б вони мали нам дорікати? — обурено відповів Тутмос — Адже ми перебуваємо зараз у місті Астарті, наймилішою відправою для якої є веселі розваги, а найкращим жертвоприношенням — любов? Зрештою жерці розуміють, що після такого довгого посту й самотності, тобі потрібний відпочинок.

— А вони тобі щось казали про це? — стурбовано запитав царевич.

— І не раз. Не пізніше як учора святий Мефрес сказав мені сміючись, що такого молодого чоловіка, як ти, ваблять більше розваги, ніж молитви або турботи управління державою.

Рамзес замислився.

Отже, жерці вважають його легковажним юнаком, хоч він, завдяки Сарі, не сьогодні-завтра стане батьком?.. Ну що ж, тим краще: буде несподіванка, коли він заговорить до них своєю власною мовою.

Щоправда, царевича трохи гризло сумління: відколи покинув храм богині Гатор, він жодного дня не займався справами ному Габу. Жерці мали підстави думати, що він або цілком задовольнився поясненнями Пентуера, або знеохотився до влади.

— Тим краще!.. — шепотів він. — Тим краще!..

В його молодій душі під впливом постійних інтриг, які снувалися навколо нього, або підозрінь, що ці інтриги існують, почав народжуватись інстинкт лицемірства. Рамзес відчував, що жерці не догадуються, про що він розмовляв з Гірамом та які плани снував у своїй голові. Їх, засліплених своєю владою, влаштовувало, що він розважається, і з цього вони робили висновок, що управління державою лишається в їхніх руках.

"Боги так затуманили їм розум, — казав сам собі Рамзес, — що вони навіть не питають, чому Гірам позичив мені такі великі гроші?.. А може, цей хитрий тірієць зумів

приспати їхні підозрілі серця?.. Тим краще!.. Тим краще!.."

Рамзес відчував дивну втіху від думки, що жерці ошукали самі себе щодо нього. Він вирішив і далі дурити їх і розважався, як шалений.

І справді, жерці, і насамперед Мефрес та Ментезуфіс, помилялися і щодо Рамзеса, і щодо Гірама. Хитрий тірієць удавав перед ними, ніби він страшенно гордий своїми стосунками з наступником трону, а царевич з не меншим успіхом грав роль легковажного юнака.

Мефрес був навіть певен, що царевич серйозно збирається вигнати фінікійців з Єгипту, а тим часом і він сам, і його придворні влазять до них у борги, щоб ніколи їх не повертати.

Весь цей час храм Астарті, його численні сади й двори кишіли юрбами прочан. Щодня, коли не щогодини, з глибини Азії, незважаючи на страшенну спеку, прибували до великої богині нові юрби людей.

Дивні це були прочани. Змучені, пітні, укриті пилюкою, вони йшли, танцюючи й співаючи часом дуже непристойні пісеньки. Дні їхні минали в п'ятиці, ночі — в розгнuzданій розпусті на честь богині Ашторет. Кожну таку компанію можна було не тільки розпізнати, але й почути здалека: вони несли величезні букети свіжих квітів у руках, а у вузликах — здохлих протягом року котів, яких віддавали бальзамувати або робити з них мумії парасхітам, що жили поблизу Пі-Баста, а потім забирали додому, як найсвятішу реліквію.

На початку місяця місорі (травень — червень) князь Гірам сповістив Рамзеса, що цього дня ввечері він може прийти до фінікійського храму Ашторет. Коли зайшло сонце й стемніло

на вулицях, намісник причепив збоку короткий меч, накинув плащ з капюшоном і, не помічений ніким із слуг, попрямував до дому Гірама.

Старий вельможа уже чекав на нього.

— Ну як, достойний наміснику, — мовив він усміхаючись, — не боїшся заходити до фінікійського храму, де на вівтарі сидить жорстокість, а слугує їй розпуста?

— Боюся?.. — перебив Рамзес, майже із зневагою дивлячись на нього. — Ашторет — не Ваал, а я не дитина, яку можна кинути в розпечене черево вашого бога.

— І ти, царевичу, віриш цьому? Рамзес знизав плечима.

— Один очевидець розповідав мені, як ви приносите в жертву дітей, — відповів він Прамові. — Якось буря розбила кільканадцять ваших кораблів. Тоді тірські жерці призначили жертвоприношення, на яке зібралось багато народу...

Царевич говорив це з явним обуренням.

— Перед храмом Ваала на помості стояла величезна бронзова статуя з головою бика. Черево її було розпечене до червоного. Тоді за наказом ваших жерців дурні фінікійські матері почали класти своїх найкращих дітей біля ніг жорстокого бога...

— Самих хлопчиків! — додав Гірам.

— Так, самих хлопчиків, — повторив царевич. — Жерці кропили кожную дитину пахощами, прикрашали квітами, а ідол хапав їх бронзовими руками, роззявляв пащу і

пожирав, хоч вони несамовито кричали. За кожним разом з пащі бога бухало полум'я...

Гірам тихо сміявся:

— І ти, повелителю, віриш цьому?

— Повторюю тобі, що розповідав мені це чоловік, який ніколи не бреше.

— Він оповідав тобі те, що бачив насправді, — відповів Гірам. — Але хіба його не здивувало, що жодна з матерів, які віддавали своїх дітей, не плакала?

— Так, його дуже здивувала така байдужість жінок, що завжди ладні лити сльози навіть над здохлою куркою. І це свідчить про велику жорстокість вашого народу.

Старий фінікієць кивав головою.

— І давно це було? — спитав він.

— Кілька років тому.

— Ну, — поволі мовив Гірам, — якщо ти зволиш колись відвідати Тір, я матиму можливість показати тобі цю церемонію...

— Я не хочу на це дивитися!..

— А потім ми підемо на друге подвір'я храму, де ти, царевичу, побачиш дуже гарну школу, а в ній здорових і веселих хлопців, тих самих, що їх спалили кілька років тому...

— Як?! — вигукнув Рамзес. — То вони не загинули?..

— Живуть і вчаться на добрих моряків. Коли ти, царевичу, станеш його святістю фараоном (хай він живе вічно!), може, не один з них водитиме твої кораблі.

— Виходить, ви дурите свій народ? — засміявся царевич.

— Ми нікого не дуримо, — поважно відповів тірієць. — Дурить кожен сам себе, коли не вимагає пояснення церемонії, якої не розуміє.

— Цікаво... — здивувався Рамзес.

— Справді, — вів далі Гірам, — у нас є такий звичай, що убогі матері, які хочуть забезпечити добру долю своїм синам, віддають їх на утримання державі. Цих дітей справді поглинає статуя Ваала, всередині якої є розжарена піч. Але цей обряд не означає, що вони там згорають, а тільки те, що діти стають власністю храму й гинуть для своїх матерів, ніби їх пожирає вогонь. Насправді ж їх забирають мамки й няньки і кілька років виховують. Коли вони трохи підростуть, то переходять у школу жерців Ваала і вчаться. Найздібніші з тих вихованців стають жерцями або чиновниками, менш обдаровані ідуть у моряки і нерідко здобувають собі великі багатства. Тепер ти, царевичу, не будеш дивуватись, що тірські матері не оплакують своїх дітей. Скажу більше: тепер ти зрозумієш, чому в наших законах нема покарань для батьків, що вбивають своїх дітей, як це трапляється в Єгипті...

— Негідники є скрізь, — перебив царевич.

— Але у нас немає дітовбивць, — говорив Гірам, — бо у нас дітей, яких не можуть прогодувати матері, забирають собі держава й храми.

Царевич замислився. Раптом він обняв Гірама і вигукнув зворушено:

— Ви набагато кращі за тих, що розповідають про вас такі жахливі історії... Я дуже радий цьому...

— І в нас є немало зла, — відповів Гірам, — але всі ми будемо твоїми вірними

слугами, повелителю, якщо ти нас покличеш...

— Правда?.. — спитав царевич, пильно глянувши йому в вічі.

Старий поклав руку на серце.

— Присягаюсь тобі, наступнику єгипетського трону і майбутній фараоне, що тільки ти почнеш війну з нашим спільним ворогом, уся Фінікія, як один чоловік, стане тобі на поміч... А оце візьми на спомин про нашу сьогоднішню розмову.

Він витяг з-під одягу золотий медальйон з якимись таємничими знаками і, шепочучи молитву, повісив його на шию Рамзесові.

— З цим амулетом, — мовив Гірам, — ти можеш об'їхати весь світ... Де б ти не зустрів фінікійця, він завжди допоможе тобі порадою, золотом і навіть мечем... А тепер ходімо.

Минуло вже кілька годин, як зайшло сонце. Ніч була ясна й місячна. Нестерпна денна спека поступилась місцем нічній прохолоді; в чистому повітрі не було сірої пилюки, що забивала подих і роз'їдала очі. На блакитному небі тут і там спалахували зірки, танучи в потоці місячного сяйва.

Рух на вулицях припинився, але дахи будинків були переповнені людьми, що розважалися. Здавалось, увесь ПіБаст — одна велика зала, від краю до краю наповнена музикою, співом, сміхом і дзвоном келихів.

Царевич і фінікієць квапливо простували за місто, тримаючись менш освітленого боку вулиць. Але люди, що бенкетували на терасах, часом помічали їх, а помітивши, запрошували до себе або кидали їм квіти на голови.

— Гей, ви там, нічні волоцюги! — гукали вони з дахів. — Якщо ви не злодії, яких ніч вивела на промисел, то йдіть до нас... У нас є добре вино й веселі жінки...

Двоє перехожих, не відповідаючи на ці приязні запросини, поспішали своєю дорогою. Нарешті вони вийшли в ту частину міста, де було менше будинків, а зате більше садів, дерева яких під вогким морським вітром розростались вище й буйніше, ніж у південних провінціях Єгипту.

— Вже недалеко, — сказав Гірам.

Царевич підняв очі і над густою зеленню дерев побачив блакитну квадратну вежу, а на ній трохи меншу — білу. Це був храм Ашторет.

Незабаром вони зайшли в глибину саду, звідки можна було охопити поглядом всю будівлю.

Вона була на кілька ярусів. Перший ярус являв собою квадратну терасу на чотириста кроків у довжину і в ширину. Ця тераса лежала на кількометровому підмурку, пофарбованому в чорний колір. На східному боці тераси був виступ, до якого з обох боків вели широкі сходи. Вздовж інших сторін стояли невеличкі вежі — по десять з кожного боку. В простінках між ними було по п'ять вікон.

Майже посередині першої тераси височіла квадратна будівля по двісті кроків у довжину і в ширину. На неї вели тільки одні сходи, а на кожному розі було по одній вежі. Ця будівля була пурпурового кольору. На її плоскому даху підносилась ще одна квадратна тераса, золотиста, висотою кілька метрів, а на ній, одна на одній, дві вежі:

блакитна й біла.

Здавалося, наче на землі поставили величезний чорний куб, на нього менший — пурпуровий, потім золотий, блакитний і над усіма — срібний. До кожної з терас вели сходи: або подвійні — бічні, або одинарні — з фасаду, але всі з східного боку.

При сходах і біля дверей стояли вперемішку великі єгипетські сфінкси або крилаті ассірійські бики з людськими головами.

Царевич мимоволі замилювався цією величною спорудою, що в сяйві місяця, на тлі буйної рослинності, здавалася прекрасною. Храм був збудований в халдейському стилі і дуже відрізнявся від єгипетських, по-перше, системою ярусів, по-друге, вертикальними стінами. У єгиптян кожна солідна будівля мала похилі стіни, що наче звужувались догори.

Сад не був порожній. В різних місцях виднілися будиночки й палацки, в яких горіло світло, лунали спів і музика. Між деревами час від часу миготіла тінь закоханої пари.

Раптом до них наблизився старий жрець; він перекинувся кількома словами з Гірамом і, низько вклонившись царевичу, сказав:

— Зволь, пане, йти за мною.

— І хай боги охороняють тебе, — додав Гірам, залишаючи їх.

Рамзес пішов за жерцем. Трохи осторонь від храму, в найбільшій гущавині, стояла кам'яна лава, а десь за сто кроків від неї — невеличкий палац, звідки долинали співи.

— Там моляться? — спитав царевич.

— Ні!.. — відповів жрець з неприхованим незадоволенням. — Це зібралися зальотники Ками, нашої жриці, що доглядає вогонь перед вівтарем Ашторет.

— Кого ж із них вона сьогодні прийме?

— Нікого, ніколи! — відповів обурено провідник. — Коли жриця священного вогню переступить обітницю чистоти, вона мусить умерти.

— Жорстокий закон! — сказав царевич.

— Зволь, пане, зачекати на цій лаві, — холодно озвався фінікійський жрець. — Коли почуєш три удари в бронзову дошку, іди до храму, зійди на терасу, а звідти — в пурпуровий будинок.

— Сам?..

— Так.

Царевич сів на лаві під густим гіллям оливкового дерева й замислився, слухаючи жіночий сміх, що лунав у палаціку.

"Кама? — думав він. — Гарне ім'я!.. Вона, мабуть, молода і, може, гарна, а ці дурні фінікійці погрожують їй смертю, якщо... Чи, може, вони хочуть таким способом зберегти хоч десять-п'ятнадцять незайманих дівчат на всю країну?.."

Він усміхнувся, але йому було сумно. Невідомо чому його охопив жаль до цієї незнаної жінки, для якої кохання було порогом до могили.

"Уявляю собі Тутмоса на місці жриці Ашторет... Бідолаха мусив би вмерти раніше,

ніж запалив би хоч одну лампаду перед богинею..."

В цю хвилину біля палацика забриніли звуки флейти, що грала якусь тужливу мелодію. Їй вторували жіночі голоси.

— А-а-а, а-а-а! — співали вони, мов над колискою дитини. Стихла флейта, замовкли жінки, і озвався красивий чоловічий: голос, який співав по-грецьки:

— "Лиш на ганку блиснуть твої шати — бліднуть зорі, мовкнуть солов'ї, а в моєму серці настає така тиша, мов на землі, коли її вітає білий світанок..."

— А-а-а!.. а-а-а!.. а-а-а!.. — тужно підспівували жінки під сумні звуки флейти.

— "А коли ти йдеш молитися до храму, — фіалки огортають тебе запашною хмарою, метелики кружляють біля твоїх уст, пальми схиляють голови перед твоєю вродою..."

— А-а-а!.. а-а-а!.. а-а-а!..

— "Коли я тебе не бачу, то дивлюсь на небо, щоб пригадати солодкий спокій твого обличчя. Все даремно! Небо тьмариться перед твоїм ясним зором, а його племін — холод проти негасного вогню, який спопелив моє серце".

— А-а-а!.. а-а-а!..

— "Якось я стояв між трояндами, які під поглядом твоїх очей одягаються в срібло, пурпур і золото. Кожна їхня пелюстка нагадала мені годину, кожна квітка — місяць, проведені біля твоїх ніг. А краплини роси на них — це мої сльози, що їх п'є пекучий вітер пустелі.

Дай знак, і я схоплю тебе й понесу до своєї любої вітчизни. Море захистить нас від переслідувачів, миртові гаї заховать наші пестоші, і чатуватимуть над нашим щастям милосердні до закоханих боги".

— А-а-а!.. а-а-а!..

Рамзес заплющив очі й марив. Крізь опущені вії він уже не бачив саду, а тільки повинь місячного світла, в якій миготіли чорні тіні і бринів спів незнайомого чоловіка, звернений до невідомої жінки. Цей спів хвилинами так полонив його, так глибоко проймав його душу, що Рамзесові хотілося спитати, чи не сам це він співає і навіть чи не сам є цією піснею любові?..

В цю мить його титул, влада, важливі державні справи — все здавалося йому нікчемною дрібницею проти цієї місячної ночі й покликів закоханого серця. Якби йому дано було вибирати: всю могутність фараона чи цей настрій, в якому він перебував зараз, — він вибрав би це своє мрійливе забуття, в якому зник весь світ, він сам, зникло навіть відчуття часу, а залишилася туга, що линула в вічність на крилах пісні.

Раптом він отямився. Спів замовк. У палацiku погасили світло, й на його білих стінах чітко вирізьбилися чорні порожні вікна. Можна було думати, що тут ніхто ніколи не жив. Навіть сад спорожнів і затих. Навіть легкий вітер перестав ворухити листя.

Раз!.. Два!.. Три!.. З храму озвалися три могутні удари дзвону.

"Ага! Я мушу йти..." — подумав царевич, хоч добре не знав, куди він піде і чого.

Однак він рушив до храму, срібляста башта якого підносила над деревами, наче закликаючи його до себе.

Він ішов сп'янілий, сповнений дивних бажань. Серед дерев було йому тісно;

хотілося швидше вибратись на вершину цієї башти, глибоко зітхнути і охопити поглядом широкий виднокруг. Та знов пригадавши, що зараз місяць місорі і що вже рік минув після маневрів у пустелі, він відчув тугу за її широкими просторами. З якою насолодою він сів би зараз у свою легку колісницю, запряжену парою коней, і помчав би кудись уперед, де не було б так душно, а дерева не заступали б обрію...

Він опинився біля входу в храм і зійшов на терасу. Було тихо й порожньо, наче все вимерло; тільки здалека ледве чутно дзюрчав фонтан. На других сходах царевич скинув свою накидку і меч, ще раз глянув на сад, ніби йому жаль було місяця, і вступив до храму. Над ним здіймалися ще три яруси.

Бронзові двері були відчинені; по обидва боки при вході стояли крилаті статуї биків з людськими головами, на обличчях яких лежав гордий спокій.

"Це ассірійські царі", — подумав царевич, придивляючись до їхніх борід, заплетених у дрібні кіски.

Всередині храму було темно, як найтемнішої ночі; цей морок ще підсилювали білі смуги місячного світла, що падали крізь вузькі високі вікна.

Вглибині перед статуєю богині Ашторет палали дві лампади. Згори на статую падало якесь дивне світло, і тому її було добре видно. Рамзес дивився на неї. Це була величезна жінка із страусовими крилами. На ній були довгі, в складках, шати, на голові гостроверха шапка, в правій руці вона тримала пару голубів. На її прекрасному обличчі і в опущених очах був вираз такої лагідності й невинності, що царевич мимоволі здивувався: адже це була покровителька помсти й найрозгнужданішої розпусти.

Фінікія відкрила йому ще одну із своїх таємниць.

"Дивний народ! — подумав він. — їхні людожерні боги не їдять своїх жертв, а їхню розпусту благословляють незаймані жриці та богині з дитячим обличчям..."

Раптом він відчув, що по ногах йому швидко ковзнуло щось, наче велика змія. Рамзес відсахнувся і став у смузі місячного світла.

"Це, певно, мені здалося", — подумав він.

Але тут почув шепіт:

— Рамзесе!.. Рамзесе!..

Не можна було розібрати, чий це голос — чоловічий чи жіночий, — і звідки він линув.

— Рамзесе!.. Рамзесе!.. — залунав шепіт, ніби з-під підлоги. Царевич ступив на неосвітлене місце і нахилився, прислухаючись. Раптом він відчув на своїй голові дві ніжні руки.

Він рвонувся, щоб їх зловити, але схопив лише повітря.

— Рамзесе!.. — долинув шепіт згори.

Він підняв голову і відчув на устах квітку лотоса, а коли простяг до неї руки, хтось легко сперся на його плечі.

— Рамзесе!.. — почулося тепер од вівтаря.

Царевич глянув і остовпів: у смузі світла, за кілька кроків від нього, стояв прегарний юнак, як дві краплі води схожий на нього самого. Те саме обличчя, очі,

ледве помітні вуса й борідка, та сама постава, рухи і одяг.

Якусь мить царевич думав, що стоїть перед великим дзеркалом, якого не було навіть у фараона. Але він одразу ж переконався, що його двійник не відбиток, а жива людина.

В цю хвилину він відчув поцілунок на шиї. Знову повернувся, але ззаду не було нікого, а тим часом і його двійник зник.

— Хто ти?.. Я хочу тебе бачити!.. — крикнув розгніваний царевич.

— Це я... Кама... — відповів ніжний голос.

У світлій смузі з'явилась вродлива жінка, зовсім гола, лише з золотою пов'язкою на стегнах.

Рамзес підбіг і схопив її за руку. Вона не тікала.

— Ти Кама?.. Ні, ти... Так, тебе колись прислав до мене Дагон, але тоді ти сказала, що звешся Ніжність...

— Я і є Ніжність... — відповіла вона просто. — Це ти до мене торкалась руками?

— Я...

— Як саме?

— А отак... — відповіла вона, обвиваючи його шию руками і цілуючи його.

Рамзес схопив її в обійми, але вона вирвалась від нього з силою, якої навіть не можна було сподіватись в такій маленькій жінці.

— Ти жриця Кама?.. Це для тебе співав сьогодні той грек? — питав царевич, пристрасно стискаючи її руки. — Хто. він, цей співак?..

Кама зневажливо знизала плечима.

— Він служить при нашому храмі, — мовила вона.

У Рамзеса палали очі, тремтіли ніздрі, шуміло в голові. Ця сама жінка кілька місяців тому майже не справила на нього враження, але зараз він готовий був заради неї на будь-яке безумство. Він заздрив грекові, і водночас його охоплював незмірний жаль від самої думки, що, ставши його коханкою, вона повинна була б умерти.

— Яка ти гарна! — мовив він. — Де ти живеш?.. Ага, я знаю, в тому палаціку... Чи можна тебе відвідати?.. Звичайно, якщо ти приймаєш співаків, то мусиш і мене прийняти... Ти справді жриця, що пильнує вогонь?..

— Так.

— І ваші закони такі жорстокі, що не дозволяють тобі кохати?.. Ет, це лише погрози!.. Для мене ти зробиш виняток...

— Мене за це прокляла б уся Фінікія і помстилися б боги, — відповіла вона, засміявшись.

Рамзес знову притягнув її до себе; вона знову вирвалась.

— Стережися, царевичу, — шепнула вона, з викликом глянувши на нього. — Фінікія могутня, а її боги...

— Що мені твої боги чи Фінікія? Якби з твоєї голови впала хоч одна волосина, я розтопав би Фінікію, як гадину...

— Камо! Камо! — озвався голос від статуї. Жриця здригнулась.

— О, чуєш, мене кличуть... Може, навіть чули твоє блюзнірство...

— Коли б вони не почули мого гніву!.. — вибухнув царевич.

— Гнів богів — страшніший...

Вона вирвалася з його рук і зникла в темряві храму. Рамзес кинувся був за нею, але раптом зупинився. Весь храм, поміж вівтарем і тим місцем, де він стояв, залило величезне криваве полум'я, серед якого замиготіли якісь жахливі постаті: великі кажани, змії з людськими обличчями, тіні...

Полум'я ринуло просто на нього, на всю широчінь храму, і, приголомшений незрозумілим видовищем, царевич відступив назад. Раптом війнуло на нього свіже повітря. Він оглянувся — був уже на подвір'ї, і одночасно бронзові двері з гуркотом зачинилися перед ним.

Він протер очі і озирнувся навколо. Місяць з найвищої точки на небі почав уже котитися до заходу. Біля колони Рамзес знайшов свій меч і накидку. Він підняв їх і зійшов із сходів, хитаючись, мов п'яний.

Коли він пізно вночі повернувся до палацу, Тутмос, побачивши його зблідле обличчя й затуманені очі, злякано скрикнув:

— Святі боги! Де це ти був, ерпатре?.. Весь твій двір не спить, занепокоєний...

— Я оглядав місто. Чудова ніч...

— Знаєш, — мовив посміхом Тутмос, ніби боячись, щоб його хтось не випередив. — Знаєш, Сара народила тобі сина...

— Справді?.. Я хочу, щоб ніхто з почту не турбувався про мене, коли я йду на прогулянку.

— Сам?..

— Якби я не міг ходити сам, куди мені захочеться, я був би найнещаснішим невільником у цій державі, — різко відповів намісник.

Він віддав меч і накидку Тутмосові і пішов до своєї опочивальні, не кличучи нікого. Ще вчора звістка про народження сина сповнила б його радістю. Але зараз він сприйняв її байдуже. Всю його істоту проймали спомини про сьогоднішній вечір, найдивовижніший з усього, що він пізнав у житті.

Він ще бачив місячне сяйво, у вухах лунала пісня грека. А цей храм Астарті!..

Царевич не міг заснути до ранку.

Розділ тридцять другий

Наступного дня царевич устав пізно, сам викупався, одягнувся і звелів покликати Тутмоса.

Виряджений, намащений пахощами, чепурун одразу ж з'явився, пильно придивляючись до царевича, щоб визначити, в якому він настрої, і відповідно до того настроїти себе. Але на обличчі в Рамзеса позначалась лише велика втома.

— Ну, що, — спитав він Тутмоса, позіхаючи, — ти певен, що в мене народився син?

— Я знаю це від святого Мефреса.

— Ого! З якого це часу святі пророки стали клопотатися моїми родинними справами?

— З того часу, як ти почав виявляти до них свою ласку.

— Он як!.. — сказав царевич і замислився.

Він пригадав учорашню сцену в храмі Ашторет і порівнював її з такими ж видіннями в храмі Гатор.

"Кликали мене тут і там, — думав він. — Але там моя келія була дуже тісна, стіни товсті, а тут той, хто мене кликав, міг сховатися за колоною і говорити пошепки. Це, власне, й була Кама. І тут було дуже темно, а в моїй келії видно..."

Раптом він спитав Тутмоса:

— Коли це сталося?

— Коли народився твій достойний син? Здається, днів десять тому... Мати й дитина здорові й мають чудовий вигляд... При пологах був сам Менес, лікар твоєї вельможної матінки і достойного Гергора...

— Ну, ну, — відповів царевич і знову замислився.

"Хтось доторкався до мене тут і там однаково спритно. Чи була якась різниця?.. Здається, була, може, тому, що тут я був підготовлений до цього чуда, а там воно було для мене несподіваним... Але тут показували мені мого двійника, а там не зуміли цього зробити... Дуже мудрі ці жерці!.. Цікавий, би я був знати, хто мене так добре вдавав — бог чи людина?.. О, дуже мудрі ці жерці, і я навіть не знаю, кому з них більше вірити: нашим чи фінікійським?.."

— Слухай, Тутмосе, — мовив він уголос — Треба, щоб вони приїхали сюди... Адже я мушу побачити свого сина... Нарешті вже ніхто не матиме права вважати себе достойнішим од мене...

— Чи зараз має приїхати достойна Сара з сином?..

— Хай приїжджають якнайшвидше, якщо тільки здоров'я їм дозволить. Біля палацу є багато гарних будинків. Треба тільки вибрати місце серед дерев, затишне й прохолодне, бо незабаром почнеться спека... Нехай і я покажу світові свого сина!..

І він знову поринув у глибоку задуму, яка навіть почала непокоїти Тутмоса.

"Так, жерці мудрі! — думав Рамзес. — Що вони дурять людей, навіть грубими способами, я про це знав. Бідний священний Апіс! Скільки штурханів він дістає під час процесії, коли селяни падають перед ним ниць!.. Але щоб вони обдурювали мене, цьому б я не повірив... Голоси богів, невидимі руки, чоловік, якого обливали смолою, — все це були тільки приспівки... А потім завів свою пісню Пентуер про зменшення землі й населення, про урядовців і фінікійців, а все для того, щоб відвернути мене від війни..."

— Тутмосе! — мовив він раптом.

— Падаю перед тобою ниць...

— Треба поступово стягти сюди полки з приморських міст. Я хочу влаштувати огляд і нагородити їх за вірність.

— А ми, знатні, хіба не вірні тобі? — запитав збентежено Тутмос.

— Знать і військо — це одне ціле.

— А номархи й урядовці?..

— Знаєш, Тутмосе, що навіть між урядовцями є вірні люди, — відповів царевич. —

Більше того, навіть між фінікійцями!.. Але на багатьох високих посадах є зрадники...

— Заклинаю тебе богами, тихше, — шепнув Тутмос, злякано заглядаючи до другої кімнати.

— Ого! — засміявся царевич. — Звідки ця тривога? Виходить, і для тебе не таємниця, що в нас є зрадники...

— Я знаю, про кого ти кажеш, царевичу, — відповів Тутмос, — бо ти завжди був упереджений до нього...

— До кого?..

— До кого!.. Я догадуюсь, але мені здавалось, що після примирення з Гергором, після довгого перебування в храмі...

— А що храм!.. І там, і в усій зрештою країні я завжди переконувався в одному, що найкращі землі, найпрацьовитіші люди і незмірні багатства належать не фараонові.

— Тихіше! Тихіше! — шепотів Тутмос.

— Але ж я завжди мовчу, у мене завжди лагідне обличчя, то дозволь мені виговоритись хоч перед тобою. Зрештою я навіть у найвищій раді мав би право сказати, що в цьому Єгипті, який неподільно належить моєму батькові, — я, його наступник і намісник, мусив позичити сто талантів у якогось фінікійського князька. Чи ж це не ганьба?

— Але чому ти заговорив про це саме сьогодні? — шептав Тутмос, намагаючись якнайшвидше припинити цю небезпечну розмову.

— Чому?.. — повторив царевич і замовк, знову замислившись.

"Ще б нічого, — думав він, — якби вони дурили тільки мене: адже я лише наступник трону і не можу знати всіх таємниць. Але хто мені доведе, що вони не чинили так само з моїм достойним батьком? Понад тридцять років він безмежно вірив їм, схилявся перед їхніми чудесами, приносив щедрі жертви богам, щоб зрештою його маєтки і влада перейшли в руки спритних дурисвітів. І ніхто йому не розкрив очей... Адже фараон не міг, як я, прийти вночі до фінікійського храму, та й до його святості ніхто не має доступу... А хто мені поручиться, що жерці й справді не прагнуть захопити трон, як це казав Гірам?.. Адже батько сам застерігав мене, що фінікійці завжди кажуть правду, коли це їм вигідно. А їм і справді це вигідно, бо вони зовсім не хочуть, щоб їх вигнали з Єгипту і щоб вони попали під владу Ассирії... Ассирійці — це зграя скажених левів!.. Де вони пройдуть — нічого не лишається, крім руїн і трупів, як після пожежі!.."

Раптом Рамзес підвів голову: здалека долинув до нього звук флейт і сурем.

— Що це може бути? — спитав він Тутмоса.

— Велика новина! — відповів придворний усміхаючись. — Азіати вітають знатного прочанина з самого Вавілона,

— З Вавілона?.. Хто він?..

— Його звуть Саргон,

— Саргон?.. — перебив його царевич. — Саргон!.. Ха-ха-ха! — розсміявся він. — Хто ж він такий?..

— Начебто великий сановник при дворі царя Ассара. Він веде з собою десять

слонів, табун найкращих коней з пустелі, юрби невільників і слуг.

— А чого він сюди приїхав?

— Поклонитись чудовій богині Ашторет, яку шанує вся Азія, — відповів Тутмос.

— Ха-ха-ха — засміявся царевич, пригадавши, що казав Гірам про приїзд ассирійського посла. — Саргон... Ха-ха! Саргон, родич царя Ассара, зробився раптом такий побожний, що пустився у важку подорож на кілька місяців, аби тільки вшанувати богиню Ашторет в Пі-Басті. Ніби в Ніневії немає кращих богів і мудріших жерців... Ха-ха-ха!

Тутмос здивовано дивився на царевича.

— Що з тобою Рамзесе?..

— От чудо, якого немає в літописах жодного храму, — відповів царевич. — Ти тільки подумай, Тутмосе... Саме в ту хвилину, коли ти міркував, як найкраще спіймати злодія, що завжди обкрадав тебе, цей злодій знову запускає руку до твоєї скрині на твоїх очах, при тисячі свідків. Ха-ха-ха!.. Саргон — побожний прочанин!..

— Нічого не розумію... — стурбовано шепнув Тутмос.

— І не треба тобі розуміти, — відповів намісник. Запам'ятай тільки, що Саргон приїхав сюди не на прощу до святої Ашторет...

— Здається мені, — мовив пошепки Тутмос, — що все, про що ти говориш, — речі дуже небезпечні.

— Отже, не кажи про це нікому.

— Що я нікому не скажу цього, можеш бути певен, але чи ти, царевичу, сам себе не зрадиш?.. Ти спалахуєш, як блискавка...

Наступник трону поклав йому руку на плече.

— Не турбуйся, — мовив він, дивлячись йому в вічі. — Аби тільки були мені вірні ви, знать, та моє військо, і тоді ви будете свідками дивних подій, і... скінчатись для вас важкі часи!..

— Ти знаєш, що ми ладні загинути, якщо ти накажеш, — відповів Тутмос, приклавши руку до грудей.

На обличчі його була така незвичайна поважність, що царевич зрозумів, що в цьому розбещеному чепурунові криється стійкий муж, на розум і меч якого можна покластись.

Відтоді царевич уже не вів з Тутмосом таких дивних розмов. Але вірний друг і слуга зрозумів, що з приїздом Саргона пов'язані якісь важливі державні справи, які самочинно розв'язують Жерці.

А втім, від певного часу вся єгипетська знать — номархи, сановники й полководці — тихо перешіптувалися між собою, що надходять важливі події. Фінікійці під присягою збереження таємниці розповідали їм про якісь переговори з Ассирією, внаслідок яких Фінікія загине, а Єгипет укриє себе ганьбою і, може, колись стане васалом Ассирії.

Серед знаті зчинилося велике хвилювання, але ніхто не виявляв цього. Навпаки, при дворі наступника трону, так само як і в номархів Нижнього Єгипту, тривали бучні бенкети. Можна було подумати, що з настанням спеки напало на них шаленство — і в

розвагах, і в розпусті. Не минало й дня без ігрищ, бенкетів і тріумфальних процесій, не минало ночі без ілюмінації і радісних вигуків. Не тільки в Пі-Басті, але й в інших містах з'явилася мода на вуличні процесії із смолоскипами, музикою, а надто з повними глеками вина. Гуляки вривалися в будинки, витягали звідти сонних мешканців на пиятику, а що єгиптяни були дуже охочі до гулянок, то розважалися всі, хто жив.

Поки Рамзес перебував у храмі богині Гатор, фінікійці, охоплені якимсь панічним страхом, цілі дні молилися і нікому не хотіли позичати грошей. Але після розмови Гірама з намісником ця побожність і обережність раптом зникли, і фінікійці стали позичати гроші єгипетським вельможам щедріше, ніж будь-коли.

Такої кількості золота й товарів, як тепер у Нижньому Єгипті, а головне, таких малих процентів за позички, не пам'ятали навіть старі люди.

Сувора й мудра каста жерців, звичайно, звернула увагу на розгул у найвищих класах суспільства. Але жерці помилялися щодо його причин, а святий Ментезуфіс, який через кожні кілька днів надсилав повідомлення Гергорові, весь час доповідав, що наступник трону, якому надокучили пости й молитви в храмі богині Гатор, бенкетує без пам'яті, а разом з ним і вся знать.

Достойний міністр навіть не відповідав на ці повідомлення, що свідчило про те, що розгул царевича він вважав за цілком природну, а може, навіть і потрібну справу.

Отож при такому настрої найближчого оточення Рамзес мав велику свободу. Майже щовечора, коли його п'яні придворні починали втрачати свідомість, царевич крадькома виходив з палацу.

Закутаний у темний офіцерський плащ, він швидко минав порожні вулиці й виходив за місто до садів храму Ашторет. Там знаходив свою лавку навпроти палацика Ками і, сховавшись між деревами, дивився на запалені смолоскипи, слухав спів зальотників жриці — і марив про неї.

Місяць сходив щораз пізніше: от-от мав народитися молодик, і ночі були темні, вже не було тої гри світла, але Рамзесові все ввижалася та ясна перша ніч, вчувалася пристрасна пісня грека.

Він не раз схоплювався з лавки, щоб просто увійти до палацика Ками, але його зупиняв сором. Він відчував, що не годиться наступникові трону з'являтися в домі жриці, яку може відвідати кожен прочанин, аби тільки він приніс храмові щедрі пожертву. І що дивно — боявся, щоб вигляд Ками, оточеної глечиками вина і нещасливими зальотниками, не стер з його пам'яті чудесного видіння тієї місячної ночі.

Тоді, коли її прислав Дагон, щоб відвернути гнів царевича, Кама здалася Рамзесові досить юною, привабливою дівчиною, через яку, однак, можна не втрачати голови. Та коли, вперше в житті, він, воєначальник і намісник, мусив сидіти під домом жінки, коли ніч навівала йому мрії, коли він почув палке освідчення іншого чоловіка, тоді в ньому, теж уперше в житті, народилося не знане досі почуття, в якому поєдналися жадання, туга й ревності.

Якби він міг мати Каму, коли йому заманеться, вона надокучила б йому дуже

швидко: а може, він навіть зовсім не звернув би на неї уваги. Але смерть, що стояла на порозі її опочивальні, закоханий співак і, нарешті, це принизливе становище його, найвищого сановника, перед цією жрицею — все це створювало ситуацію, Рамзесові досі не знану, а тому заманливу.

От чому протягом десяти днів він майже кожного вечора приходив у сади богині Ашторет, закриваючи обличчя плащем від перехожих.

Одного вечора, випивши на бенкеті багато вина, Рамзес вийшов з палацу з рішучими намірами. Він сказав собі, що сьогодні неодмінно зайде до Ками, а її зальотники хай собі співають під вікнами.

Він швидко пройшов містом, але, дійшовши до садів храму, знову відчув сором і сповільнив крок.

"Де це чувано, — думав він, — щоб наступник фараона бігав за жінками, мов бідний писар, який не має де позичити й десяти драхм? Усі жінки приходили до мене, повинна прийти й ця..."

Він уже хотів вернутися.

"А що, коли вона не може прийти? — промайнула думка. — Адже її вбили б..." Він зупинився, вагаючись.

"А хто б її вбив?.. Гірам, який ні в що не вірить, чи Дагон, який уже сам не знає, хто він такий?.. Так, але тут є безліч інших фінікійців і сотні тисяч прочан, фанатичних і диких. На думку цих безумців, Кама, покохавши мене, вчинила б велике блюзнірство..."

І він знову пішов у бік палацика жриці, навіть не думаючи, що йому може загрожувати тут якась небезпека, йому, який, не виймаючи меча, самим поглядом може, повалити до своїх ніг цілий світ. Він, Рамзес, і небезпека!..

Вийшовши з-за дерев, царевич побачив, що дім жриці сьогодні освітлений ясніше і в ньому галасливіше, ніж завжди. В покоях і на терасах було повно гостей, а довкола палацика товпилась юрба.

"Що це за банда?" — подумав царевич.

Зборисько було незвичайне. Неподалік стояв величезний слон, в якого на спині були позолочені ноші з пурпуровими завісками. Поряд із слоном іржали й били копитами землю понад десяток нетерплячих коней з товстими шиями й ногами, з підв'язаними внизу хвостами та з металевими ніби шоломами на головах.

Між цими неспокійними, майже дикими тваринами юрмилось кілька десятків людей, яких Рамзес іще не бачив. У них було довге кудлате волосся, великі бороди і гостроверхі шапки з навушниками. Одні були одягнені в довге вбрання з товстого сукна, що сягало їм аж по кісточки, інші — в короткі куртки і штани, а дехто був у чоботях з халявами. Всі були озброєні мечами, луками й списами.

Побачивши цих чужоземців, дужих, незграбних, які непристойно реготали, від яких тхнуло лоєм і які розмовляли незнайомою грубою мовою, Рамзес спаленів. Як лев, навіть неголодний, побачивши звірину, збирається до стрибка, так Рамзес, хоч ці люди нічого йому не завинили, відчув до них страшенну ненависть, його дратували їхня мова, їхній одяг, їхній запах, навіть їхні коні. Кров ударила йому в голову, і він схопився за

меч, щоб кинутись на цих людей і порубати їх і їхніх коней. Але раптом він отямився.

"Сет зурочив мене", — подумав він.

В цю хвилину повз нього пройшов майже голий єгиптянин, в чепці на голові і з пов'язкою на стегнах. Царевич відчув, що цей чоловік любий йому, навіть дорогий, у цю хвилину, бо він — єгиптянин. Він дістав золотого персня, що коштував десять драхм, і дав його невільниківі.

— Слухай, — спитав він, — що це за люди?

— Ассірійці, — шепнув єгиптянин, і ненависть блиснула в його очах.

— Ассірійці!.. — повторив царевич. — Справді ассірійці?.. А що вони тут роблять?..

— Їхній повелитель Саргон залицяється до жриці, до святої Ками, а вони його охороняють... Щоб їх проказа сточила, свинських синів!

— Можеш іти.

Голий чоловік низько вклонився Рамзесові й побіг, певне, до кухні.

"Так от які ассірійці, — думав Рамзес, придивляючись до їхніх чудних постатей і вслухаючись у ненависну, хоч і незрозумілу мову. — Отже, ассірійці уже на берегах Нілу, щоб побрататися з нами або ошукати нас, а їхній сановник Саргон залицяється до Ками?.."

Він повернув додому. Його мрійний настрій розвіявся під впливом цього нового, щойно пробудженого почуття. Він, чоловік благородний і лагідний, відчув смертельну ненависть до одвічних ворогів Єгипту, з якими йому довелося зіткнутися вперше.

Коли царевич, після перебування в храмі Гатор і після розмови з Гірамом, почав думати про війну з Азією — це були ще тільки думки. Єгиптові потрібні були люди, а фараонові — багатство. А що війна була найлегшим способом здобути їх і до того ж задовольняла його жадобу слави, царевич будував плани війни.

Але в цю хвилину він забув і про скарби, і про невільників, ї навіть про славу, бо в ньому озвався могутніший за все голос ненависті. Фараони так довго воювали з ассірійцями, обидві сторони пролили стільки крові, ця боротьба запустила в їхні серця таке глибоке коріння, що царевич, лише побачивши ассірійських воїнів, схопився за меч. Здавалося, душі всіх полеглих воїнів, усі їхні подвиги й муки воскресли в душі царського нащадка і волали про помсту.

Коли царевич повернувся в палац, він одразу викликав Тутмоса. Один з них був п'яний, а другий розлютований.

— Знаєш, що я зараз бачив? — мовив царевич до свого улюбленця.

— Може, котрогось із жерців? — прошептав Тутмос.

— Бачив ассірійців... О боги!.. Що я відчув!.. Який це підлий народ! Тіло їхнє з голови до ніг вкрите шерстю, мов у диких звірів, і смердить старим лєм... А які в них бороди, волосся, яка мова!..

Він швидко ходив по кімнаті, задиханий і розгарячований.

— Я думав, — сказав Рамзес, — що зневажаю загребущих писарів, лицемірних номархів, що ненавиджу хитрих і зарозумілих жерців... Я відчував огиду до євреїв і

боявся фінікійців... Але сьогодні я переконався, що це були тільки забавки. Лише тепер я збагнув, що таке, ненависть, коли побачив і почув ассірійців. Тепер я розумію, чому пес кидається на kota, коли той перебігає йому дорогу.

— До євреїв і фінікійців ти звик, а ассірійців зустрів уперше, — зауважив Тутмос .

— Дурниці — фінікійці! — мовив Рамзес наче сам до себе. — Фінікійці, філістимляни, араби, лівійці, навіть ефіопи — це ніби члени нашої родини. Коли вони не платять данину, ми гніваємося на них; коли заплатять — забуваємо...

Але ассірійці — це щось таке чуже, таке вороже, що... Я не матиму спокою, поки не побачу поля, встеленого їхніми трупами, поки не налічу до ста тисяч відрублених рук...

Тутмос ніколи не бачив Рамзеса в такому стані.

Розділ тридцять третій

Через кілька днів царевич послав свого улюбленця з запрошенням до Ками. Вона відразу прибула до нього в щільно завішених ношах.

Рамзес прийняв її в окремому покої.

— Я був одного вечора, — мовив він, — біля твого дому.

— О Ашторет! — вигукнула жриця. — Чому я завдячую такою найвищою ласкою?.. І що перешкодило тобі, достойний володарю, що ти не зволив покликати до себе свою рабу?..

— Там були якісь скоти... Здається, ассірійці.

— Виходить, учора ввечері ти, достойний повелителю, турбував себе?.. Ніколи не сміла б подумати, що наш володар був за кілька кроків від мене, під голим небом.

Царевич почервонів. Яка вона була б здивована, довідавшись, що він з десятків вечорів провів під її вікнами!

А може, вона й знала про це, якщо судити з її ледь помітної усмішки і лицемірно опущених очей.

— Отже, ти, Камо, приймаєш у себе ассірійців? — сказав царевич.

— Це великий багач! — вигукнула Кама. — Це родич царя — Саргон, який пожертвував нашій богині п'ять талантів!

— А ти йому готова віддячити, Камо, — глузував царевич. — І, оскільки він такий щедрий багач, фінікійські боги не покарають тебе за це смертю...

— Що ти кажеш, повелителю? — відповіла жриця, складаючи руки. — Хіба ти не знаєш, що азіат, навіть зустрівши мене в пустелі, не зважиться зачепити мене, хоч би я й віддалася йому сама... Вони бояться богів...

— Чого ж він приходив до тебе, цей смердючий, ні... цей побожний азіат?

— Він хоче мене умовити, щоб я поїхала до вавілонського храму Ашторет.

— І ти поїдеш?

— Поїду... якщо ти, повелителю, звелиш, — відповіла Кама, закриваючи обличчя серпанком.

Царевич мовчки взяв її за руку. Уста в нього тремтіли.

— Не, доторкайся, до мене, мій пане, — шепотіла вона схвильовано. — Ти повелитель і захисник мій і всіх фінікійців у цій країні, але... будь милосердний...

Намісник випустив її руку й став ходити по кімнаті.

— Сьогодні велика спека, правда?.. — спитав він. — Кажуть, на світі є країни, де в місяці мехір падає з неба на землю білий пух, який на жарі перетворюється на воду. О Камо, попроси своїх богів, щоб вони послали мені трохи цього пуху!.. Хоча що я кажу?.. Якби вони покрили ним весь Єгипет і до останньої пушинки перетворили на воду, то й тоді він не зміг би остудити мого серця.

— Бо ти — як божественний Амон, ти сонце в людській подобі, — відповіла Кама. — Темрява тікає звідусіль, куди ти лише повернеш своє обличчя, а під ясным твоїм поглядом зростають квіти.

Царевич знову наблизився до неї.

— Але будь милосердний, — шепнула вона. — Адже ти добрий бог, не можеш скривдити свою жрицю...

Царевич знову відсторонився й здригнувся, наче прагнучи скинути з себе якийсь тягар. Кама дивилась на нього з-під опущених повік і ледь помітно усміхалась.

Коли мовчання затяглося, вона спитала:

— Ти велів покликати мене, володарю? Я тут і чекаю, щоб ти сповістив мені свою волю.

— Ага! — опам'ятався царевич. — Скажи мені, жрице... Ага!.. Хто був той, такий схожий на мене, якого я бачив тоді у вашому храмі?

Кама приклала палець до губів.

— Це священна таємниця, — шепнула вона.

— Одне — таємниця, другого — не можна, — відповів Рамзес. — Я хочу принаймні знати, хто він: людина чи дух?..

— Дух.

— І цей дух виспівував під твоїми вікнами... Кама усміхнулась.

— Я не хочу посягати на таємниці вашого храму... — вів далі царевич.

— Ти поклявся, володарю, Гірамові, — додала жриця.

— Добре!.. Добре!.. — роздратовано перебив її намісник. — Саме тому ані з Гірамом, ані з ким іншим я й не розмовлятиму про це чудо, а тільки з тобою. Отож, Камо, скажи цьому духові чи юнакові, який так схожий на мене, щоб він найшвидше виїхав з Єгипту і нікому не показувався! Бо бачиш... в жодній державі не може бути двох наступників трону.

Раптом царевич стукнув себе по лобі. Досі він говорив так, щоб подразнити Каму, але зараз йому спала цілком поважна думка.

— Цікаво мені було б знати, — мовив він, пильно дивлячись на Каму, — навіщо твої родичі показали мені мою живу подобу?.. Може, вони хотіли застерегти, що мають для мене заступника?.. Правду кажучи, мене дивує цей вчинок.

Кама упала йому до ніг.

— О повелителю! — зашепотіла вона. — Ти, що носиш на грудях наш найвищий талісман, чи можеш ти припустити, щоб фінікійці робили щось тобі на шкоду?.. Але подумай тільки... Якби тобі загрожувала якась небезпека чи ти схотів би обманути

своїх ворогів, хіба не придався б тобі такий чоловік?.. Фінікійці тільки це хотіли показати тобі в храмі...

Царевич подумав і знизав плечима...

"Так, — сказав він сам собі. — Якби мені колись потрібна була допомога... Але невже фінікійці думають, що я сам собі не дам ради? В такому разі вони обрали для себе поганого покровителя".

— Повелителю, — шепнула Кама, — хіба ти не знаєш, що в Рамзеса Великого, крім своєї власної постаті, було дві інші для ворогів. І ті дві подоби царські загинули, а він жив...

— Ну, годі!.. — зупинив її царевич, — А щоб люди Азії знали мою ласку, Камо, жертвую п'ять талантів на ігрища на честь Ашторет і коштовний келих її храмові. Ти одержиш це ще сьогодні.

Кивком голови він попрощався із жрицею.

Коли вона вийшла, його охопила нова хвиля думок:

"Вони й справді хитрі, ці фінікійці. Якщо мій двійник — людина, вони можуть зробити мені гарний подарунок, і я творив би з ним такі чудеса, про які одвіку не чувано в Єгипті. Фараон живе в Мемфісі і водночас з'являється в Фівах або в Танісі... Фараон наступає з військом на Вавилон, де ассірійці зосередили головні сили, і водночас фараон з іншим військом здобуває Ніневію... Мабуть, ассірійці були б дуже вражені таким чудом".

І знову прокинулась у ньому глуха ненависть до могутніх азіатів, і знову він бачив себе на тріумфальній колісниці, що проїздить бойовищем, всіяним трупами ассірійців і заставленим повними кошами відрубаних рук.

Тепер війна стала для його душі такою ж необхідністю, як хліб для тіла. Адже вона не тільки допомогла б йому збагатити Єгипет, наповнити скарбницю і здобути безсмертну славу, але ще й задовольнила б раніше невідоме, а тепер нестримне бажання знищити Ассірію.

Поки він не бачив тих воїнів з кудлатими бородами, він не думав про них. Але зараз вони заважали йому. Йому було так тісно з ними в світі, що хтось мусив поступитися: вони або він.

Яку роль у цьому його настрої відіграли Гірам і Кама, царевич не усвідомлював. Він відчував тільки, що повинен почати війну з Ассірією, як перелітний птах відчуває, що в місяці пахоно він повинен летіти на північ.

Нестримний потяг до війни полонив царевича. Він менше розмовляв, рідше усміхався, на бенкетах сидів замислений і дедалі частіше бував із своїм військом та вельможами. Бачачи ласку намісника до всіх, хто носить зброю, знатні юнаки й навіть старші люди почали вступати до полків. Це привернуло увагу святого Ментезуфіса, який надіслав Гергорові такого листа:

"Відколи ассірійці прибули до Пі-Баста, наступник трону весь час перебуває в стані великого збудження, а його двір настроєний дуже войовничо. Вони пиячать і грають у кості, як і раніше; але всі поскидали тонкий одяг і перуки і, незважаючи на страшенну

спеку, ходять у солдатських наголовниках і каптанах,

Я дуже боюся, щоб ця збройна готовність не образила достойного Саргона".

На це Гергор відразу відповів:

"Ніякого лиха немає в тому, якщо наші розбещені юнаки виявлять любов до військової справи саме під час перебування ассірійців: ті від цього тільки матимуть про нас краще уявлення. Найдостойніший намісник, певно, навчений богами, відгадав, що саме зараз треба бряжчати, мечами, коли маєш у себе посланців такого войовничого народу.

Я певен, що ці мужні нахили нашої молоді вплинуть на Саргона і зроблять його податливішим у переговорах".

Уперше, відколи існував Єгипет, сталося так, що молодий царевич обманув пильність жерців... Щоправда, допомогли йому в цьому фінікійці і викрадена ними таємниця угоди з Ассірією, чого жерці навіть не підозрівали.

Найкращою зрештою маскою наступника трону перед жрецькими сановниками була мінливість його вдачі. Всі пам'ятали, як легко перейшов він торік від військових маневрів під Пі-Баїлосом до затишного маєтку Сари та як останнім часом захоплювався по черзі бенкетами, державними справами й побожністю, щоб зрештою знову повернутись до бенкетів. Отже, нікому, крім Тутмоса, не спадало на думку, що цей непостійний юнак має якісь власні наміри, власні плани й виконує їх з непохитною впертістю.

А тим часом навіть не треба було довго чекати на нові докази мінливості уподобань Рамзеса.

До Пі-Баста, незважаючи на страшну спеку, приїхала Сара з своїм двором і сином. Вона трохи змарніла, дитина була трохи нездорова чи змучена, але обоє мали чудовий вигляд.

Царевич був у захопленні. Він звелів оселити Сару в найкращій частині двірського парку й майже цілими днями сидів над колискою свого сина...

Він забув про бенкети, маневри та про свої похмурі думки; вельможі з його почту мусили пити й розважатись самі. Вони одразу поскидали мечі й переодяглись у найкраще своє вбрання. Це було навіть доречно, бо царевич щодня водив по кілька чоловік до будинку Сари, щоб показати їм сина, свого сина!..

— Глянь, Тутмосе, — сказав він раз своєму улюбленцеві, — Яка гарна дитина! Справжній пелюсток троянди. Але й з нього повинна колись вирости людина, з цього малятка!.. Це рожеве пташеня буде колись ходити, розмовляти, навіть навчатися мудрості в жрецьких школах... Ти бачиш його рученята, Тутмосе? — в захопленні питав Рамзес. — Запам'ятай собі ці малі рученята, щоб колись розповісти про них, як я подарую йому полк і накажу носити за собою мою сокиру... І це мій син, мій рідний син!..

Нічого дивного не було в тому, що, слухаючи свого володаря, його придворні бідкалися, що не можуть стати няньками й навіть мамками цього малятка, яке, хоч і не мало ніяких династичних прав, було, проте, першим сином майбутнього фараона.

Але ця ідилія скінчилася дуже швидко, бо йшла всупереч інтересам фінікійців. Одного дня достойний Гірам прибув до палацу з великим почтом купців, невольників і бідних єгиптян, яким він роздавав милостиню, і, ставши перед наступником трону, сказав:

— Милостивий наш володарю! Щоб довести свою ласку, якою сповнене твоє серце і для нас, азіатів, ти подарував нам п'ять талантів на ігрища на честь богині Ашторет. Твою волю виконано, ми вже влаштували ігрища і зараз прийшли благодіяти тебе, щоб ти зволив ушанувати їх своєю присутністю.

Кажучи це, сивоволосий тірський князь став навколішки перед Рамзесом і на золотому блюді подав йому ключ від ложі цирку.

Рамзес охоче прийняв це запрошення, а святі жерці, Мефрес і Ментезуфіс, теж не заперечували, щоб царевич взяв участь в ігрищах на честь богині Ашторет.

— Насамперед, Ашторет, — сказав Ментезуфісові достойний Мефрес, — це те саме, що й наша Ісіда чи халдейська Іштар. А якщо вже ми дозволили азіатам збудувати храм на нашій землі, то належить хоч інколи виявляти чемність до їхніх богів.

— Ми навіть повинні зробити цю невеличку приємність фінікійцям, уклавши таку угоду з Ассірією, — додав, усміхнувшись, достойний Ментезуфіс.

Цирк, до якого намісник разом з номархом і найзначнішими сановниками пішов о четвертій годині пополудні, стояв у саду храму Ашторет. Це була кругла площа, обнесена огорожею, заввишки на два людських зрости. Попід огорожею підносились амфітеатром ложі й лави. Даху над цирком не було, і натомість над ложами були напнуті різнобарвні тканини у формі крил метелика, які скроплювали запашною водою й розгойдували, щоб освіжити повітря.

Коли намісник з'явився в своїй ложі, азіати й єгиптяни, що зібралися в цирку, зустріли його голосними вигуками. Потім процесією музикантів, співаків і танцівниць почалася вистава.

Царевич роздивився навколо. Праворуч від нього була ложа Гірама і найродовитіших фінікійців, ліворуч — ложа фінікійських жерців і жриць, серед яких Кама, яка займала одне із перших місць, привертала до себе увагу багатим вбранням і красою. На ній були прозорі шати, оздоблені різнокольоровим гаптуванням, на руках і на ногах — золоті браслети, а на голові — пов'язка з квіткою лотоса, надзвичайно майстерно зробленою з коштовних каменів.

Кама, разом із своїми супутниками, низько вклонилась царевичеві, потім повернулася до ложі ліворуч і почала жваво розмовляти з якимсь чужинцем, в якого була велична постава і вже трохи посивіле волосся. У цього чоловіка і в його товаришів бороди і волосся були заплетені в багато дрібних кісок.

Рамзес, що прийшов до цирку прямо з кімнати свого сина, був у веселому настрої. Але, побачивши, що Кама розмовляє з якимсь чужим чоловіком, спохмурнів.

— Ти не знаєш, — спитав він Тутмоса, — що це за тип, з яким кокетує жриця?

— Це і є той знаменитий вавілонський прочанин, достойний Саргон.

— Але ж він зовсім старий! — зауважив царевич.

— Він і справді старший за нас обох разом, але ще вродливий чоловік.

— Хіба такий варвар може бути вродливий!.. — обурився намісник. — Я певен, що від нього тхне лоєм...

Обидва замовкли: царевич від гніву, Тутмос — від переляку, що насмілювався похвалити чоловіка, який не подобається його повелителеві.

Тим часом на арені одне видовище змінювалося іншим. Виступали гімнасти, приборкувачі змій, танцівниці, фокусники й блазні, яких цирк вітав вигуками захвату.

Але намісник сидів похмурий. В його душі знову ожили на якийсь час приспані почуття: ненависть до ассірійців і ревності до Ками.

"Як може, — думав він, — ця жінка кокетувати із таким старим чоловіком, у якого до того, ж обличчя кольору виправленої шкіри, неспокійні чорні очі й цапина борода?.."

Тільки один раз царевич уважніше глянув на арену.

Вийшло кілька голих халдейців. Найстарший устромив у землю три короткі списи, вістрями догори, і рухами рук приспав наймолодшого. Потім інші взяли його на руки й поклали на списи так, що один підпирав його голову, другий — плечі, третій — ноги.

Приспаний лежав нерухомо, як дерево.

Тоді старий зробив над ним ще кілька рухів руками і висмикнув з-під нього спис, на який опиралися ноги. За хвилину він висмикнув другий, що підпирав плечі, і, нарешті, відкинув той, на якому лежала голова.

І ось серед білого дня, на очах у кількох тисяч свідків, приспаний халдеець горизонтально повис у повітрі, без жодної підпори, за кілька ліктів од землі. Нарешті старий попхнув його до землі й розбудив.

Глядачі застигли вражені. Ніхто не зважувався ні крикнути, ні заплескати в долоні. Тільки з деяких лож кинули квіти.

Рамзес був також здивований. Він нахилився до ложі Гірама й сказав йому пошепки:

— А таке чудо ви змогли б зробити в храмі Ашторет?

— Я не знаю всіх таємниць наших жерців, — відповів Гірам, знітившись, — але знаю, що халдейці дуже спритні...

— Але ж ми всі бачили, що той юнак висів у повітрі.

— Якщо нас не зачарували, — відповів неохоче Гірам і втратив добрий настрій.

Після короткої перерви, під час якої по ложах сановників розносили свіжі квіти, холодне вино й солодощі, почалася найважливіша частина видовища — бій биків.

Під звуки труб, бубнів і флейт на арену вивели величезного бика з пов'язкою на очах, щоб він нічого не бачив. За ним вбігло кілька голих людей, озброєних списами, і один — з коротким мечем.

На знак, що його подав царевич, провідники розбіглися, а один з озброєних зірвав з очей бика пов'язку. Тварина якусь мить стояла приголомшена, а потім погналась за списоносцями, які дражнили її уколами.

Ця марна боротьба тривала кілька хвилин. Люди дражнили бика, а він, запінений,

залитий кров'ю, ставав дибки і ганявся по всій арені за своїми ворогами, не можучи догнати жодного з них.

Нарешті він упав під регіт глядачів.

Царевич, який уже починав нудитись, замість того щоб дивитись на арену, дивився на ложу фінікійських жерців. Він бачив, що Кама, пересівши до Саргона, про щось із ним жваво розмовляла. Ассірієць пожирав її очима, а вона, усміхнена і засоромлена, то перешіптувалася з ним, нахиляючись так, що її волосся змішувалося з кучерями цього варвара, то одверталась од нього з удаваним гнівом.

Рамзес відчув, як у нього защеміло серце. Це було вперше, щоб якась жінка іншому чоловікові, а не йому, давала перевагу. І до того ж чоловікові геть старому, ассірійцеві!..

Тим часом між глядачами прокотився гомін. На арені чоловік, озброєний мечем, наказав прив'язати собі до грудей ліву руку, інші оглянули свої списи — і вивели другого бика.

Коли один з озброєних зірвав бикові пов'язку з очей, той обернувся й поглянув навколо, ніби хотів порахувати своїх ворогів. А коли його почали колоти списами, він кинувся до огорожі, щоб забезпечити себе з тилу. Потім нагнув голову і спідлоба стежив за рухами людей, що нападали на нього.

Спершу списоносці обережно підкрадалися з боків, щоб вколоти його. Та побачивши, що тварина стоїть нерухомо, вони осмілилися і почали перебігати в нього перед очима щораз ближче.

Бик ще нижче похилив голову та стояв ніби вкопаний. Глядачі почали сміятись, та враз веселість їхня змінилася криком страху. Бик, вибравши хвилину, важко метнувся вперед, вдарив списоносця і, підхопивши його на роги, підкинув угору.

Той упав на землю з розтрощеними кістками, а бик побіг на другий бік арени і знову став чекати нападу.

Списоносці знову оточили його й почали дражнити, а тим часом на арену вибігли циркові слуги, щоб забрати пораненого, який стогнав. Бик, незважаючи на часті уколи списів, стояв нерухомо, але коли трое слуг підняли на руки зомлілого бійця, він із швидкістю вихру кинувся на них, повалив на землю і почав страшно топтати ногами.

Серед публіки знялася метушня: жінки плакали, чоловіки лаялись і кидали в бика все, що було напихваті. На арену полетіли кий, ножі й навіть дошки з лав.

Тим часом на розлюченого звіра кинувся чоловік з мечем. Але розгублені списоносці не підтримали його — бик повалив чоловіка і погнався за іншими.

Сталася річ, досі не чувана в цирку: на арені лежало п'ятеро людей, інші, ледве обороняючись, тікали від розлюченого звіра, а глядачі несамовито кричали від гніву чи від переляку.

Раптом усе стихло, глядачі посхоплювалися і повихилялись зі своїх місць; вражений Гірам зблід і розкинув руки... На арену із лож сановників вискочило двоє: царевич Рамзес з оголеним мечем і Саргон з короткою сокирою.

Бик, похиливши голову й задерши хвіст, кружляв по всій арені, здіймаючи хмари

пилюки. Ось він помчав просто на царевича, та раптом, ніби відкинутий величчю царського сина, обминув Рамзеса і кинувся на Саргона, але... тут же впав на місці. Спритний і надзвичайно сильний ассірієць повалив його одним ударом сокири межі очі.

Глядачі завили від захвату і почали кидати квіти на Саргона і його жертву. Тим часом Рамзес стояв з оголеним мечем, здивований і обурений, дивлячись, як Кама вихоплювала в своїх сусідів квіти і кидала їх ассірійцеві.

Саргон байдуже сприймав захоплення глядачів. Він штурхнув ногою бика, щоб пересвідчитись, що він неживий, а потім ступив кілька кроків до царевича і, сказавши щось своєю мовою, уклонився йому з гідністю знатного вельможі.

Рамзесові застелила очі кривава мла; він охоче встромив би меч в груди цьому переможцеві. Але він опанував себе, трохи подумав і, знявши з шиї золотий ланцюг, подав його Сарганові.

Ассірієць знову вклонився, поцілував ланцюг і надів його собі на шию. А царевич з багровим рум'янцем на щоках рушив до хвіртки, якою входили на арену актори, і, супроводжуваний несамовитими вигуками глядачів, глибоко принижений, вийшов із цирку.

Розділ тридцять четвертий

Був уже місяць тот (кінець червня — початок липня), В місті Пі-Баст та на його околицях почав зменшуватись приплив прочан через величезну спеку. Але при дворі Рамзеса не переставали бенкетувати і тільки й балачок було, що про пригоду в цирку.

Придворні вихваляли відвагу царевича, недолугі дивувалися з сили Саргона, жерці з поважним виглядом перешіптувалися, що наступник трону не повинен був устрямати в бій биків. Адже для цього є інші люди, яким за це платять і які не користуються громадською пошаною.

Рамзес або не чув цих різних балачок, або не звертав на них уваги. В його пам'яті з цього видовища залишилося два епізоди: ассірієць вихопив у нього перемогу над биком і — залицявся до Ками, яка дуже доброзичливо приймала його зальоти!

Оскільки Рамзесові не випадало запрошувати до себе фінікійську жрицю, він одного дня надіслав Камі листа, в якому писав, що хоче її бачити, і запитував, коли вона його прийме. Через того самого посланця Кама відповіла, що чекатиме його сьогодні ввечері.

Ледве показалися на небі зорі, царевич потай, як йому здавалося, вийшов з палацу і подався до Ками.

Сади храму Ашторет були майже порожні, особливо навколо будинку жриці. Там було тихо і світилося всього зо два вогники.

Коли царевич несміливо постукав, жриця відчинила йому сама. У темному передпокої вона стала цілувати йому руки, шепочучи, що вмерла б одразу, якби тоді в цирку розлючений звір заподіяв йому щось лихе.

— Але тепер ти мусиш бути цілком спокійна, — гнівно відповів наступник трону, — оскільки твій коханець врятував мене...

Коли вони зайшли до освітленого покою, царевич побачив, що Кама плаче.

— Що з тобою? — спитав він.

— Одвернулося од мене серце мого повелителя, — мовила вона. — І, мабуть, по заслузі...

Наступник трону уїдливо засміявся:

— То ти вже його коханка чи тільки збираєшся стати нею, свята діво?

— Коханкою?.. Ніколи!.. Але я можу стати дружиною цього страшного чоловіка...

Рамзес схопився з місця.

— Чи це сон?! — вигукнув він. — Чи Сет послав на мене прокляття?.. Ти, жриця, що пильнує вогонь перед вівтарем Ашторет і під загрозою смерті мусить залишатися дівчиною, — ти виходиш заміж?.. Справді, лицемірство фінікійців ще жахливіше, ніж розповідають про нього люди!..

— Вислухай мене, мій пане, — відповіла Кама, витираючи сльози, — і осуди, якщо я того заслужила. Саргон хоче взяти мене за дружину, за свою першу дружину. За нашими законами, жриця в дуже виняткових випадках може вийти заміж, але тільки за чоловіка царської крові. Саргон — родич царя Ассара...

— І ти вийдеш за нього?

— Якщо найвища рада тірських жерців накаже мені, що я зможу вдіяти?.. — відповіла вона, знову заливаючись сльозами.

— А чому Саргон цікавить ту найвищу раду? — спитав царевич.

— Здається, цікавить її іще багато чого, — відповіла жриця, зітхнувши, — Адже ассірійці мають захопити Фінікію, і Саргон повинен стати її намісником.

— Ти збожеволіла!.. — вигукнув царевич.

— Я кажу те, що знаю. В нашому храмі вже вдруге правлять службу богам, щоб вони відвернули лихо від Фінікії... Уперше ми молилися ще до того, як ти приїхав до нас, повелителю...

— А зараз знову чому?..

— Тому що цими днями до Єгипту прибув халдейський жрець Істубар з листами, в яких цар Ассар іменує Саргона своїм послом і уповноважує укласти угоду з вами про захоплення Фінікії.

— Але ж я... — перебив її царевич.

Він хотів був сказати — "нічого не знаю", та стримався і відповів сміючись:

— Камо, присягаюсь тобі честю мого батька, що поки я живий, Ассірія не загарбає Фінікію. Чи тобі цього досить?

— О повелителю!.. Повелителю мій!.. — вигукнула вона, падаючи йому до ніг.

— І тепер ти не станеш жінкою того дикуна?

— Ох!.. — здригнулась вона. — Ти ще можеш питати?

— І будеш моєю?.. — шепнув царевич.

— Хіба ти хочеш моєї смерті? — відповіла вона злякано. — Що ж, коли ти цього хочеш — я готова...

— Я хочу, щоб ти жила... — шепотів він пристрасно, — жила й належала мені...

— Цього не може бути...

— А найвища рада тірських жерців?..

— Вона може лише віддати мене заміж...

— Але ти ввійдеш до мого дому...

— Коли я ввійду туди не як твоя дружина, мене чекає смерть... Але я готова... навіть на те, щоб не побачити завтрашнього сонця...

— Заспокойся! — відповів поважно царевич. — Хто здобув мою ласку, не зазнає кривди.

Кама знову впала перед ним на коліна,

— Як це може бути?.. — спитала вона, складаючи руки.

Рамзес був такий збуджений, настільки забув про своє становище й обов'язки, що готовий був пообіцяти жриці одружитися з нею. Стримав його від цього кроку не розум, а якийсь глухий інстинкт.

— Як це може бути?.. Як це може бути?.. — шепотіла Кама, пожираючи його поглядом і цілуючи йому ноги.

Царевич підвів її, посадив віддалік від себе і відповів усміхаючись:

— Ти питаєш, як це може бути?.. Зараз я тобі поясню. Останнім моїм учителем, поки я досяг повноліття, був один старий жрець, який знав напам'ять багато дивних історій з життя богів, царів, жерців, навіть нижчих урядовців та селян. Цей старець, уславлений своїм побожним життям і чудесами, не знаю чого, не любив жінок, навіть боявся їх. Він завжди розповідав мені про жіночу підступність, а раз, щоб довести мені, яку сильну владу маєте ви над чоловіками, розповів таку історію:

"Молодий і бідний писар, що не мав у торбині навіть мідного утна, а лише ячний корж, помандрував з Фів до Нижнього Єгипту, шукаючи заробітку, йому казали, що в цім краю живуть найбагатші вельможі й купці і, якщо йому пощастить, він може там знайти посаду і на ній розбагатіти.

Він ішов понад берегом Нілу (за місце на кораблі не мав чим заплатити) і міркував: "Як необачно поводяться люди, які, діставши в спадщину від батьків талант-два, а то й Десять, замість того щоб примножити своє багатство чи торгуючи товарами, чи позичаючи гроші за великі проценти, розтринькують його невідомо на що. Якби у мене була драхма... Ні, драхми мало... Якби у мене був талант або краще кілька клаптів землі, я б збільшував свій статок з року в рік і на старість став би таким багатієм, як найбагатший з номархів... Та нічого не вдієш, — думав він зітхаючи. — Боги, видно, опікуються лише дурнями, а я сповнений мудрості — від перуки до босих п'ят. А якщо і в моєму серці криється якась зернина глупоти, то хіба тільки в тому, що я не зміг би змарнувати свого статку й навіть не знав би, як узятись за таку безбожну справу".

Так міркуючи, бідний писар поминав мазанку, перед якою сидів якийсь чоловік, не молодий і не старий, з бистрим поглядом, що, здавалося, проймав аж до самого серця. Писар, мудрий, як лелека, відразу зміркував, що це має бути котрийсь із богів, і, поклонившись йому, сказав:

"Вітаю тебе, шановний господарю цієї чудової оселі, і жалкую, що в мене немає ні

вина, ні м'яса, щоб поділитися з тобою на знак моєї великої до тебе шани і на доказ того, що все майно моє належить тобі".

Амонові (а це був він у людській подобі) припала до серця чемність молодого писаря. Глянувши на нього, він запитав:

"Про що ти думав, ідучи сюди? Я бачу мудрість на твоєму чолі, а я належу до тих, що, мов куріпка пшеницю, вибірають слова мудрості".

Писар зітхнув.

"Я думав, — відповів він, — про свою бідність та про тих легковажних багатіїв, які невідомо на що і як марнують своє багатство".

"А ти б його не змарнував?" — запитав бог, все ще лишаючись в людській подобі.

"Глянь на мене, вельможний господарю, — мовив писар. — На мені подертий одяг, і я загубив по дорозі сандалі, але папірус і каламар я завжди ношу при собі, як власне серце. І завжди, встаючи вранці і лягаючи спати, я кажу собі: краще бідна мудрість, ніж дурне багатство. Отож, коли я такий, коли я вмію писати двома способами і можу робити найскладніші обчислення, коли я знаю всі рослини і всі тварини, які тільки живуть під небом, — чи можеш ти подумати, щоб я, володіючи такою мудрістю, міг змарнувати багатство?"

Бог замислився і сказав:

"Мова твоя тече плавно, як Ніл під Мемфісом. Але якщо ти справді такий мудрий, напиши мені двома способами — Амон".

Писар витяг каламар, перо і дуже швидко написав на дверях мазанки двома способами "Амон", та так виразно, що навіть німі створіння зупинялися, щоб скласти шану богам.

Бог був задоволений і додав:

"Якщо ти так само спритно рахуєш, як і пишеш, то зроби мені розрахунки в ось такій торговій справі. Якщо за одну куріпку мені дають четверо курячих яєць, то скільки яєць повинні дати за сім куріпок?"

Писар назбирав камінчиків, розклав їх на кілька купок і, перше ніж зайшло сонце, відповів, що за сім куріпок належатиме двадцять вісім курячих яєць.

Всемогутній Амон аж усміхнувся, що бачить перед собою такого незвичайного мудреця, і мовив:

"Я бачу, що ти казав правду про свою мудрість. Якщо ти виявишся ще й таким стійким у доброчесності, то я вчиню так, що ти до кінця життя будеш щасливий, а після смерті твої сини покладуть твою тінь у найкращій гробниці. А зараз скажи, якого ти хочеш багатства, щоб ти не тільки не змарнував його, а навіть помножив?"

Писар упав до ніг милосердного бога і мовив:

"Якби мені хоч таку мазанку і зо чотири міри землі, я був би багатий".

"Добре, — сказав бог, — але спершу поміркуй, чи тобі цього вистачить".

Він завів його до хати й показав:

"Отут чотири чепці й фартушки, два плащі на негоду й дві пари сандалів. Тут вогнище, тут лава, на якій можна спати, ступа, щоб товкти пшеницю, і діжка для

тіста..."

"А це що таке?" — спитав писар, показуючи на якусь статую, покриту полотном.

"А це єдине, — відповів бог, — до чого ти не повинен доторкатись, бо втратиш усе багатство".

"О! — вигукнув писар. — Нехай воно стоїть собі хоч тисячу років — я його не зачеплю... З дозволу вашої честі, а що то за садибу видно там?.."

І він вихилився з вікна мазанки.

"Мудро говориш, — сказав Амон. — Там справді видно садибу, і навіть гарну; в ній є великий будинок, п'ятдесят мір землі, кілька десятків голів худоби й з десятків рабів. Якби ти захотів ту садибу..."

Писар упав до ніг богові. "Чи ж є, — спитав він, — така людина під сонцем, яка б, маючи ячний корж, не хотіла б пшеничної паляниці?"

Почувши це, Амон вимовив заклинання, і вони в ту ж мить опинилися в садибі.

"Ось тут, — мовив бог, — різьблене ложе, п'ять столиків і десять стільців. А тут гаптований одяг, глеки й склянки на вино, олійна лампа і ноші..."

"А це що?" — запитав писар, показуючи на статую, покриту мусліном, що стояла в кутку.

"А цього одного, — відповів бог, — ти не повинен зачіпати, бо втратиш усе багатство".

"Хоч би я жив і десять тисяч років, — вигукнув писар, — не доторкнувся б до цієї речі!.. Бо вважаю, що після мудрості — багатство найкраще... А що це там видно?" — спитав він трохи згодом, показуючи на великий палац посеред саду.

"Це князівський маєток, — відповів бог. — Там є палац, п'ятсот мір землі, сотня рабів і дві сотні голів худоби. Маєток великий, але якщо ти сподіваєшся, що твоя мудрість з ним упорається..."

Писар знову упав до ніг Амонові, заливаючись сльозами радості.

"О всемогутній! — вигукнув він. — Чи є на світі такий безумець, що замість келиха пива не хотів би бочки вина?"

"Твої слова гідні мудреця, який уміє робити найскладніші обчислення", — сказав Амон.

Він знову вимовив всесильні слова заклинання, і разом з писарем вони опинилися в палаці.

"Ось тут, — сказав добрий бог, — трапезна зала; в ній позолочені канапи і стільці, тут же столики, викладені різнокольоровим деревом. Внизу є кухня з п'ятьма кухарями, комора, де ти знайдеш різне м'ясо, рибу й печиво і, нарешті, льох з найкращими винами. Ось тут опочивальня з рухомим накриттям, щоб твої невільники овівали тебе, коли ти спатимеш. Поглянь ось на це ложе, яке зроблене з кедрового дерева і стоїть на чотирьох левиних лапах, майстерно вилитих з бронзи. Тут — шафа, в якій повно лляних і вовняних убрань, а в скринях ти знайдеш персні, ланцюги і браслети..."

"А що це таке?.." — знову спитав писар, показуючи на статую, покриту серпанком, гаптованим золотими й пурпуровими нитками.

"А це те, чого ти повинен найбільше остерігатися, — відповів бог. — Якщо ти доторкнешся до цього, — пропаде все твоє величезне багатство. А по правді кажучи, небагато таких маєтків у Єгипті. І ще хочу тобі додати, що в скриньці лежать десять талантів золотом і коштовними каменями".

"Володарю мій! — вигукнув писар. — Дозволь мені поставити в цьому палаці на чільному місці твою священну статую, перед якою я тричі на день куритиму пахощами...".

"Але тієї стережися!" — відповів Амон, показуючи на статую, покриту серпанком.

"Хіба що я втрачу розум і стану гірший від дикої свині, для якої вино однаково що помиї, — сказав писар. — Хай ця статуя у серпанку стоїть тут хоч сто тисяч років, я не доторкнуся до неї, коли така твоя воля..."

"Пам'ятай, що ти відразу втратиш усе!.." — промовив бог і зник.

Щасливий писар став походжати по своєму палацу, виглядаючи в усі вікна. Він оглянув скриньку і зважив у руках золото — воно було важке; перебрав коштовні камені — вони були справжні. Він звелів подати собі їсти: одразу ж убігли невольники, викупали його, поголили й одягли в тонкі шати.

Писар наївся і напився, як ніколи; бо він був голодний, а страви подавали надзвичайно смачні. Потім він покурив пахощами перед статуєю Амона й прибрав її свіжими квітами. А потім сів біля вікна.

На подвір'ї іржала пара коней, запряжених у різьблену колісницю. В іншому місці гурт людей із списками і сітками стримував неслухняних мисливських псів, що рвалися на полювання.

Перед коморою один писар приймав зерно від хліборобів, біля обори другий писар слухав звіт доглядачів пастухів.

Вдалині виднілися оливковий гай, високе узгір'я, заросле виноградом, лани пшениці, а по всіх полях густо посаджені фінікові пальми.

"Воістину, — сказав сам собі писар, — я зараз такий багатий, як мені й належало б бути. Одне тільки дивує мене: як я міг стільки років витримати в злиднях і поневіряннях? Мушу признатися, — розмірковував він, — що я не знаю, чи зможу збільшити це величезне багатство, бо мені більше й не треба, та й ніколи мені буде ганятися за наживою".

Почав він, однак, нудитися в покоях, отож він оглянув сад, об'їхав поля, поговорив із слугами, які падали перед ним ниць, хоч були одягнені так, що він ще вчора вважав би за велике щастя поцілувати їм руку. Але незабаром писареві надокучило й це. Він повернувся до палацу й оглянув запаси своїх комор та льохів, а також меблі в покоях.

"Все це гарне, — мовив він сам до себе, — але ще кращі були б меблі з чистого золота, а дзбани — з коштовних каменів".

Очі його мимоволі звернулися в той куток, де стояла статуя, покрита гаптованим серпанком, і — зітхала.

"Зітхай собі, зітхай! — подумав він, беручи курильницю, щоб спалити пахощі перед статуєю Амона. — Добрий цей бог, — розмірковував він далі, — що цінить розум

мудреців, навіть босих, і платить їм по справедливості. Який чудовий маєток дав він мені!.. Хоч, правда, і я його вшанував, виписавши подвійним письмом ім'я "Амон" на дверях тієї мазанки. Або як чудово я вирахував йому, скільки курячих яєць він може взяти за сім куріпок. Правду казали мої наставники, що мудрість навіть богам одкриває уста".

Він знову глянув у куток. Закрита серпанком статуя знову зітхнула.

"Цікаво мені знати, — мовив сам до себе писар, — чому мій друг Амон заборонив мені доторкатися до цієї штуки, що стоїть он там, у кутку? Звичайно, за такий маєток він мав право поставити мені свої умови, хоч я йому нічого такого не зробив би. Бо якщо цей маєток — моя власність, якщо я можу користуватись усім, що тут є, то чому ж я не можу до цієї речі навіть доторкнутись?.. Сказано: не можна доторкатись! Можна ж зрештою побачити..."

Він підійшов до статуї, обережно зняв з неї серпанок, подивився... Щось дуже гарне. Ніби гарний юнак, але й не юнак... Довге, аж до колін, волосся, ніжні риси обличчя, і сповнений чарівливості погляд.

"Хто ти такий?" — спитав він статую.

"Я жінка", — відповіла вона йому таким ніжним голосом, що ввійшов у його серце, як фінікійський кинджал.

"Жінка?.. — подумав писар. — Цьому мене не вчили в школі жерців",

"Жінка?.. — повторив він. — А що це в тебе отут?.." "Це мої очі".

"Очі?.. Що ж ти можеш побачити такими очима, які можуть розтанути від першого променя сонця?"

"Бо мої очі зовсім не для того, щоб я ними дивилась, а для того, щоб ти в них дивився", — відповіла статуя.

"Дивні очі!" — промовив сам до себе писар, походжаючи по кімнаті.

Він знову зупинився перед статуєю і запитав: "А це що в тебе?" "Це мої уста".

"Клянусь богами, ти помреш з голоду! — вигукнув він. — Бо такими маленькими устами не можна наїстись!.."

"Вони зовсім не для того, щоб їсти, — відповіла статуя, — а для того, щоб ти їх цілував".

"Цілував? — повторив писар. — І цього мене не вчили в школі жерців... А це ось... що це в тебе?"

"Це мої рученьки".

"Рученьки?.. Добре, що ти не сказала, що це руки, бо такими руками ти, мабуть, нічого не могла, б зробити, навіть видіти вівцю".

"Мої рученьки не для роботи".

"А для чого ж?" — здивувався писар, перебираючи її пальці...

(— Як я твої, Камо, — мовив наступник трону, гладячи ніжну руку жриці). "Але для чого ж такі руки?" — все допитувався писар. "Щоб я ними обнімала тебе за шию".

"Ти хочеш сказати — "хапала за шию?" — скрикнув злякано писар, якого жерці завжди хапали за шию, коли хотіли відшмагати різками.

"Не хапала, — промовила статуя, — а отак..."

— І вона обняла його за ший руками, — розповідав царевич, — отак... (Тут він обвив руками жриці свою ший). І притулила його до своїх грудей ось так... (Тут він пригорнув до себе Кама).

— Володарю, що ти робиш?.. — шепнула Кама. — Адже це смерть моя...

— Заспокойся, — відповів царевич. — Я тобі тільки показую, що та статуя робила з писарем...

"В цю мить задрижала земля, зник палац, зникли собаки, коні й невільники. Узгір'я, вкрите виноградом, обернулося на скелю, оливкові дерева — на терен, пшениця — на пісок...

Писар, отямившись в обіймах своєї коханки, збагнув, що він залишився таким же злидарем, яким був учора на дорозі. Але він не жалкував за багатством, бо біля нього була жінка, яка його кохала й пестила!" .

— Отже, все зникло, а жінка не зникла?.. — наївно вигукнула Кама.

— Милосердний Амон залишив її йому на втіху, — відповів царевич.

— О, то, виходить, Амон був милостивий тільки до писаря, — зауважила Кама. — Але що має означати вся ця історія?

— Відгадай. Ти ж чула, чого зрікся бідний писар за поцілунок жінки...

— Але трону він, напевно, не зрікся б, — перебила жриця.

— Хто знає?.. Якби його дуже попросили, — пристрасно шептав Рамзес.

— О ні!.. — вигукнула Кама, вириваючись з його обіймів. — Хай він не зрікається трону, бо що ж тоді залишилося б від його обіцянок Фінікії?..

Обоє дивились одне одному в очі довго-довго. І тоді царевич відчув ніби рану в серці і. ніби з тієї рани витікало якесь почуття. Не пристрасть, ні, пристрасть лишилась, а пошана й довір'я до Ками.

"Дивні ці фінікіянки, — подумав наступник трону, — можна за ними гинути з любові, але не можна їм вірити..."

Він відчув, що втомився, і попрощався з Камою. Глянув по кімнаті, наче йому важко було покинути її, і, виходячи, мовив собі в думці:

"А все-таки ти будеш моєю, і фінікійські боги не вб'ють тебе, якщо дбають про свої храми й жерців".

Не встиг Рамзес вийти за поріг, як до покою Ками вбіг молодий грек, дуже вродливий і дуже схожий на єгипетського царевича. Обличчя його палало від люті.

— Ліконе!.. — злякано скрикнула Кама. — Що ти тут робиш?

— Підла гадино! — відповів грек звучним голосом. — Ще й місяця не минуло від того вечора, коли ти присягалась, що кохаєш мене, що втечеш зі мною до Греції, а вже другому коханцеві кидаєшся на ший... Чи померли боги, чи втекла від них справедливість?..

— Шалений ревнивець! — вигукнула жриця. — Ти іще вб'єш мене...

— Тебе напевно уб'ю я, а не твоя кам'яна богиня... Цими руками я задушу тебе, — крикнув він, простягаючи руки, як кігті, — якщо ти станеш коханкою...

— Чиєю?..

— Хіба я знаю?.. Мабуть, обох: того старого ассірійця і того царевича, якому я розвалю каменем голову, якщо він буде тут волочитися... Царевич!.. Має всіх дівчат з усього Єгипту і... ще йому хочеться чужих жриць. Жриці для жерців, а не для чужинців...

Кама вже заспокоїлась.

— А хіба ти не чужий нам? — запитала вона глузливо.

— Змія!.. — знову вибухнув грек. — Я не можу бути чужим для вас, бо своїм голосом, яким обдарували мене боги, служу вашим богам... Скільки разів, використовуючи мою схожість з наступником єгипетського трону, ви обманювали дурних азіатів, що він потай визнає вашу віру?..

— Тихіше! Тихіше! — шептала жриця, затуляючи йому рот рукою.

Мабуть, в її дотикові було щось чарівне, бо грек заспокоївся й почав говорити тихіше:

— Слухай, Камо. Незабаром до Себенітської затоки прибуде грецький корабель, який веде мій брат. Постарайся, щоб верховний жрець вирядив тебе до Пі-Уто, звідки ми втечемо нарешті на північ Греції, в таке місце, яке ще не бачило фінікійців...

— Але побачить їх, якщо я там сховаюсь, — перебила жриця.

— Якщо хоч волосина впаде з твоєї голови, — шептав розлютований грек, — я присягаюсь, що Дагон... що всі тутешні фінікійці поплатяться життям або згниють у копальнях! Побачать вони, що може грек...

— А я тобі кажу,— відповіла тим самим голосом жриця, — що, поки я не зберу двадцяти талантів, і кроку не ступлю... А в мене їх тільки вісім...

— Звідки ж ти візьмеш решту?

— Мені дадуть Саргон і намісник.

— На Саргона згоден, а царевича не хочу!..

— Дурний ти, Ліконе! Хіба ти не бачиш, чому трохи подобається мені цей хлопчак?.. Бо він схожий на тебе!..

Грек зовсім заспокоївся.

— Ну, ну!.. — буркнув він. — Я розумію, що коли жінці доводиться вибирати між наступником трону і таким співаком, як я, мені нічого боятись... Але я ревнивий і запальний, тому прошу, щоб ти якнайменше принаджувала його до себе.

Він поцілував її, вибіг з палацика і зник у темному садку. Кама погрозила йому вслід кулаком.

— Нікчемний блазень!.. — прошептала вона. — Ти можеш бути у мене хіба що рабом, який співатиме мені для втіхи...

Розділ тридцять п'ятий

Коли Рамзес прийшов наступного ранку відвідати свого сина, він застав Сару в сльозах. На його запитання, чого вона плаче, Сара спершу відповіла, що нічого не сталося, потім, що їй сумно, і нарешті, розридавшись, упала в ноги Рамзесові.

— Пане... пане мій!.. — шепотіла вона. — Я знаю, що ти вже не любиш мене, але

хоч себе не наражай...

— Хто тобі сказав, що я тебе вже не люблю? — здивовано спитав царевич.

— Бо в твоїм домі є три нові жінки... з вельможних родів...

— А, ось що тебе засмутило...

— І ти ще наражаєш себе на небезпеку заради четвертої... заради підступної фінікіянки...

Царевич знітився. Звідки Сара могла довідатись про Каму, та ще й знати, що вона підступна?..

— Як пил проникає в скриню, так і злі плітки потрапляють у найспокійніший дім, — мовив Рамзес. — Хто тобі сказав про фінікіянку?

— Хіба я знаю — хто? Лихі віщування і моє серце.

— Вже є навіть віщування?..

— Жахливі! Одна стара жриця бачила, певне, в кришталевій кулі, що ми всі загинемо через фінікійців, у всякому разі, я і... мій син!.. — плачучи, мовила Сара.

— І ти, що віриш в єдиного бога, в Єгову, боїшся байок якоїсь дурної баби, можливо, інтриганки?.. Де ж твій великий бог?..

— Мій бог — тільки мій, а ті боги — твої, тому я повинна їх шанувати.

— Отже, ця стара говорила тобі про фінікійців? — спитав Рамзес.

— Вона ворожила мені давно, ще під Мемфісом, що я повинна стерегтися фінікіянки, — відповіла Сара. — А тепер тут усі говорять про якусь фінікійську жрицю. Хіба я знаю, може, це тільки щось мариться мені в моїй замороченій голові? Казали навіть, що, якби не її чари, ти, мій пане, не кинувся б тоді на арену... Ах, а якби тебе бик убив?.. Ще й зараз, коли я думаю про нещастя, яке могло тебе спіткати, у мене холоне серце...

— Смійся з того, Саро, — весело перебив її царевич. — Той, кого я наблизив до себе, стоїть так високо, що до нього не повинні досягати ніякі жахи... А тим більше нерозумні чутки.

— А нещастя? Чи ж є на світі така висока гора, щоб її не досягли його стріли?..

— Материнство втомило тебе, Саро, — сказав царевич, — а спека розладнала твої думки, і тому ти хвилюєшся без причини. Заспокойся й бережи мого сина. Людина, — мовив царевич замислено, — хто б вона не була — фінікієць чи грек, — може шкодити лише таким самим істотам, як сама, а не нам — богам цього світу.

— Що ти сказав про грека?.. Який грек?.. — стурбовано перепитала Сара.

— Хіба я сказав — грек?.. Не пригадую. Може, й справді я сказав щось таке, а може, тобі причулося.

Він поцілував Сару і свого сина і вийшов. Але на душі в нього було неспокоїно.

"Треба раз і назавжди запам'ятати, — думав він, — що в Єгипті не сховається жодна таємниця. За мною стежать жерці й придворні, — ці навіть тоді, коли п'яні чи тільки вдають із себе п'яних, а за Камою — зміїні очі фінікійців. Якщо вони досі не заховали її від мене, то тільки тому, що не дуже дбають про її цноту. Зрештою від кого?.. Від мене, якому вони самі відкрили ошуканства, які діються в їхніх храмах!.. Кама буде моя...

Фінікійці надто зацікавлені в цьому, щоб хотіли накликати мій гнів на себе..."

Через кілька днів до царевича прийшов святий жрець Ментезуфіс, помічник достойного Гергора як військового міністра. Рамзес, дивлячись на бліде обличчя й опущені очі пророка, догадався, що й цей уже знає про фінікіянку і, може, як верховний жрець, почне навіть йому докоряти. Але Ментезуфіс цього разу не торкнувся сердечних справ наступника трону.

З офіційним виразом обличчя привітавши царевича, пророк сів на вказане йому місце й сказав:

— З мемфійського палацу володаря вічності мені повідомили, що цими днями до Пі-Баста прибув халдейський великий жрець Істубар, придворний астролог і радник його милості царя Ассара.

Царевич хотів підказати Ментезуфісові, чого приїхав Істубар, але прикусив губу і промовчав.

— Шановний Істубар, — казав далі жрець, — привіз з собою грамоту про те, що достойний Саргон, родич і намісник його милості царя Ассара, залишається у нас як посол і уповноважений цього могутнього царя...

Рамзес мало не розреготався. Поважність, з якою Ментезуфіс зволив відкрити частину давно відомої йому таємниці, розвеселила царевича і викликала зневагу.

"Отже, цей штукар, — думав наступник трону, — навіть серцем не відчуває, що я знаю всі їхні ошуканства?"

— Достойний Саргон і шановний Істубар мають виїхати до Мемфіса, щоб поцілувати ноги його святості. Але спочатку ти, достойний наміснику, маєш ласкаво прийняти обох цих сановників та їхній почет.

— З великою охотою, — відповів царевич, — і при нагоді спитаю їх, коли Ассірія поверне нам несплачену данину?

— І ти, царевичу, зробив би це? — спитав жрець, дивлячись йому в очі.

— Насамперед це!.. Нашій скарбниці потрібна данина... Ментезуфіс раптом підвівся і урочистим, хоч приглушеним

голосом мовив:

— Наміснику повелителя нашого і життєдавця! Іменем його святості забороняю тобі взагалі говорити будь з ким про данину, а надто з Саргоном, Істубаром чи з кимось з їхнього почту.

Царевич зблід.

— Жрець! — сказав він, теж підводячись. — За яким правом ти розмовляєш зі мною таким зверхнім тоном?..

Ментезуфіс розгорнув шати і зняв з шиї ланцюжок, на Якому висів один із перснів фараона. Намісник оглянув його, побожно поцілував і, повернувши жерцеві, сказав:

— Я виконаю наказ його святості, мого володаря і батька. Знову обидва сіли, й царевич запитав жерця:

— Чи не міг би ти пояснити мені, чому Ассірія не повинна платити данини, яка відразу вивела б нашу державну скарбницю із скрути?

— Бо ми не маємо сили змусити Ассірію платити нам данину, — холодно відповів Ментезуфіс. — У нас сто двадцять тисяч війська, а в Ассирії — близько трьохсот. Я кажу це тобі цілком відверто, як найвищому сановникові держави.

— Я розумію. Чому ж військове міністерство, в якому ти служиш, зменшило наше хоробре військо на шістдесят тисяч воїнів?

— Щоб збільшити прибутки двору його святості на дванадцять тисяч талентів, — відповів жрець.

— Ага!.. А скажи мені, — вів далі царевич, — з якою метою Саргон їде зараз до стоп фараона?

— Я не знаю.

— Ага! Але чому я не повинен знати про це, я, наступник трону?

— Бо є державні таємниці, які знають лише кілька найвищих сановників.

— І яких може навіть не знати мій високошанований батько?..

— Звичайно, є речі, — відповів Ментезуфіс, — яких міг би не знати навіть його святість, якби він не був посвячений в найвищий жрецький сан.

— Дивно! — сказав, поміркувавши, царевич. — Єгипет — власність фараона, і, незважаючи на це, в державі можуть діятися справи, невідомі фараонові?.. Поясни мені це, будь ласка.

— Єгипет насамперед і навіть виключно і неподільно є власністю бога Амона, — відповів жрець. — Отже, цілком зрозуміло, що найвищі таємниці знають лише ті, яким Амон оповіщає свою волю й наміри.

Царевич, слухаючи це, мав таке відчуття, ніби його перевертають на ложі, втиканому кинджалами, та ще й припікають знизу вогнем.

Ментезуфіс хотів був устати, але намісник затримав його.

— Ще одне слово, — сказав він лагідно. — Якщо Єгипет такий безсилий; що нам не можна навіть згадувати про ассирійську данину... — Йому перехопило дух. — ...Якщо, він такий нікчемний, — говорив він далі, — то де гарантія, що на нас не нападуть ассирійці?

— Від цього можна забезпечити себе угодою, — відповів жрець.

Наступник трону махнув рукою.

— Немає угоди для слабких! — сказав він. — Ніякі срібні таблиці, списані угодами, не захистять, кордонів, якщо за ними не стоятимуть списи й мечі.

— А хто сказав тобі, царевичу, що вони не стоять?

— Ти сам. Сто двадцять тисяч людей мусять відступити перед трьохсоттисячним військом. А. коли Ассірія захопить нашу країну, від Єгипту залишиться пустеля.

В Ментезуфіса спалахнули очі.

— Якби вони вдерлися до нас, — вигукнув він, — кістки їхні ніколи не побачили б своєї землі!.. Ми озброїли б усіх вельмож, робітничі полки, навіть злочинців з копалень... Ми забрали б скарби з усіх храмів, і Ассірія зустрілась би з півмільйонним військом єгипетських воїнів...

Рамзеса захопив цей спалах патріотизму жерця. Схопивши його за руку, він сказав:

— Але якщо ми можемо мати таке велике військо, то чому б нам не напасти на Вавілон?.. Хіба великий воєначальник Нітагер не благає нас про це вже кілька років?.. Хіба, його святість не турбують заворушення в Ассирії?.. Коли ми дамо їм зібрати сили, тоді воювати буде важче, але якщо ми почнемо самі...

Жрець перебив його.

— А ти знаєш, царевичу, — мовив він, — що таке війна, і то ще така війна, яка вимагає переходу через пустелю? Хто нам ручиться, що перше, ніж ми дійдемо до Євфрату, половина нашого війська й носіїв не загине від різних труднощів у дорозі?

— Ми надолужили б це однією битвою! — відповів Рамзес.

— Битва!.. — повторив жрець. — А ти знаєш, царевичу, що таке битва?..

— Думаю, що знаю! — гордо відповів царевич, ударивши рукою по мечу.

Ментезуфіс знизав плечима.

— А я тобі кажу, володарю: ти не знаєш, що таке битва. Ти маєш про неї зовсім фальшиве уявлення з маневрів, де ти завжди виходив переможцем, хоч не раз міг бути переможеним...

Царевич спохмурнів. Жрець засунув руку за свої шати і раптом спитав:

— Відгадай, що я тримаю в руці?

— Що?.. — перепитав здивований царевич.

— Відгадай швидко і точно, — натискав жрець, — бо як помилишся, пропадуть твої два полки...

— Ти тримаєш перстень, — відповів, звеселівши, Рамзес, Ментезуфіс розкрив долоню. В ній був клаптик папірусу.

— А тепер що я тримаю

— Перстень.

— От і не перстень, а амулет богині Гатор, — сказав жрець — Бачиш, володарю, — вів далі жрець, — отак і в битві. В бою доля щохвилини простягає до нас руку й наказує якнайшвидше відгадувати заховані в ній несподіванки. Ми помиляємось або відгадуємо, але горе тому, хто частіше помиляється, ніж вгадує!.. А в сто крат гірше тому, від кого доля одвертається і змушує його тільки помилятись!..

— І все-таки я вірю, відчуваю тут... — вигукнув царевич, ударивши себе рукою в груди, — що Ассирія мусить бути розтоптана!

— Нехай твоїми устами промовляє сам бог Амон, — сказав жрець. — І нехай буде так, — додав він. — Ассирія буде підкорена і, може, навіть твоїми руками але не зараз... не зараз...

Ментезуфіс попрощався і вийшов. Царевич залишився сам: Серце в нього стукотіло, в голові гуло.

"Виходить, Гірам казав правду, що вони нас дурять, — думав Рамзес. — Тепер уже й я певен, що наші жерці уклали з халдейськими якусь угоду, і його святість буде змушений її затвердити. Буде змушений!.. Чи чувано про таке потворство? Він, повелитель цього і того світу, мусить підписати угоду, вигадану якимись інтриганами!.."

Йому перехопило дух.

"З другого боку, святий Ментезуфіс зрадив себе. Виходить, Єгипет в разі потреби може виставити півмільйонне військо!.. Я навіть не мріяв про таку силу!.. І вони думають, що я злякаюся цих їхніх байок про долю, яка нам підсуває свої загадки... Якби у мене було хоч двісті тисяч війська, вимуштруваного, як наші грецькі та лівійські полки, я б їм одразу відгадав усі загадки і на землі, і на небі".

А високошанований пророк Ментезуфіс, повертаючись до своєї келії, думав:

"Запальна це голова, зальотник, авантюрник, але сильний характер! Після нинішнього безвольного фараона, може, хоч цей нагадає нам часи Рамзеса Великого. За десять років недобрі зорі зміняться, він змужніє і знищить Ассірію. Від Ніневії залишаться самі руїни, святий Вавилон здобуде належну йому славу, і один, найвищий бог, бог єгипетських і халдейських пророків, запанує від Лівійської пустелі аж до священної ріки Ганг. Аби тільки наш молодий намісник не зганьбив себе цими нічними мандрівками до фінікійської жриці!.. Якби його побачили в саду Ашторет, могли б подумати, що наступник трону схиляється до фінікійської віри... А Нижньому Єгиптові вже й так небагато треба, щоб зректися старих богів... Що це за мішанина народів!.."

Через кілька днів достойний Саргон офіційно повідомив царевича про свої повноваження ассірійського посла, передав своє бажання привітати наступника трону й просив дати єгипетський почет, який би охороняв його та супроводив з усіма почестями до стоп його святості фараона.

Царевич затримався з відповіддю на два дні, а потім, призначивши Сарганові аудієнцію, відклав її ще на два дні. Ассірієць, звиклий до східної повільності в подорожах і справах, нітрохи тим не засмутився і не марнував часу. Він пиячив з ранку й до вечора, грав у кості з Гірамом та іншими азіатськими багатіями, а у вільні хвилини, так само як Рамзес, потай залицявся до Ками.

Як чоловік немолодий і практичний, він щоразу приносив жриці коштовні подарунки. Свої почуття до неї він висловлював таким чином:

— Чого ти, Камо, сидиш у Пі-Басті й марнієш? Поки ти молода, тебе ще влаштовує служба при вівтарі богині Ашторет; але як постарієш — нещаслива доля чекає тебе. Заберуть у тебе дорогі шати, на твоє місце візьмуть молодшу, а ти, щоб заробити собі на жменьку смаженого ячменю, муситимеш займатись ворожбою або доглядати породіль.

Я ж, — вів далі Саргон, — якби боги, караючи, створили мене жінкою, волів би краще бути породіллею, ніж повивальною бабкою... Отож кажу тобі, як чоловік мудрий: покинь цей храм і йди до мого гарему. Я дам за тебе десять талантів золотом, сорок корів і сто мір пшениці. Жерці спочатку боятимуться кари богів, щоб більше витягти з мене. Але я не накину їм жодної драхми, щонайбільше додам кілька овечок. Тоді вони відправлять урочисту службу, і до них одразу з'явиться небесна богиня Ашторет, яка звільнить тебе від священної обітниці, аби тільки я ще дав золотий ланцюг чи келих.

Кама, слухаючи його балачки, кусала губи від сміху, а він не змовкав:

— Якщо ти поїдеш зі мною до Ніневії, то станеш вельможною панею. Дам тобі палац, коні, ноші, служниць і невільників. Ти там за один місяць більше виллеш на себе

пахощів, ніж тут за цілий рік приносиш їх у жертву богині. А хто знає, може, ти сподобаєшся цареві Ассару і він схоче взяти тебе у свій гарем? Тоді й ти була б щаслива, і я повернув би те, що витрачу на тебе.

В день, визначений для прийому Саргона, перед палацом наступника трону вишикувались єгипетські війська і зібрався величезний натовп цікавих.

Опівдні, в час найбільшої спеки, вдалині з'явився ассірійський почет. Попереду йшли озброєні мечами й киями охоронці порядку, за ними кілька голих скороходів і троє вершників. Це були два трубачі і оповісник. На розі кожної вулиці трубачі грали сигнал, а після них гучним голосом промовляв оповісник:

— Це наближається посланець і повноважний посол могутнього царя Ассара, Саргон, царський родич, власник великих маєтків, переможець у боях, володар провінції. Люди, віддайте йому належну шану як другові його святості володаря Єгипту!..

За трубачами їхало кільканадцять ассірійських кіннотників у гостроверхих шапках, в куртках і в штанях, які щільно обтягували ноги. На головах і на грудях їхніх волохатих, але витривалих коней були мідні панцирі, схожі на риб'ячу луску.

Далі йшла піхота в шоломах і в довгих, аж до землі, плащах. Один загін був озброєний важкими палицями, другий — луками, третій — списами й щитами. Крім того, у всіх були мечі й панцирі.

За воїнами посувалися коні, колісниці й ноші Саргона, оточені слугами в білому, червоному й зеленому одязі... Потім з'явилося п'ятеро слонів з ношами на спині: на одному їхав Саргон, на другому — халдейський жрець Істубар.

Процесію замикали піші й кінні воїни й музиканти, які пронизливо грали на трубах і пискливих флейтах, били в бубни.

Царевич Рамзес в оточенні жерців, офіцерів і вельмож, одягнених у розкішне вбрання, чекав на посланця у великій залі для прийомів, відкритій з усіх боків. Наступник трону був веселий, знаючи, що ассірійці несуть з собою подарунки, які єгипетському людові могли здатись даниною. Та почувши на подвір'ї гучний голос оповісника, що вихваляв могутність Саргана, царевич спохмурнів. А коли долетів до нього вигук, що цар Ассар — друг фараона, він розгнівався. Ніздрі його розширилися, мов у роздратованого бика, в очах спалахнули іскри. Побачивши це, офіцери й придворні теж прибрали грізні пози і стали поправляти мечі. Святий Ментезуфіс помітив їхнє невдоволення і вигукнув:

— Іменем його святості наказую знаті і офіцерам прийняти достойного Саргона з почестями, належними посланцеві великого царя!..

Наступник трону нахмурих брови і почав нетерпляче ходити по помосту, на якому стояло його намісницьке крісло. Але звиклі до дисципліни офіцери й придворні притихли, знаючи, що з Ментезуфісом, помічником військового міністра, жартувати не варто.

Тим часом на подвір'ї рослі, важко споряджені ассірійські воїни вишикувались трьома шеренгами проти напівголих і спритних єгипетських воїнів. Обидві сторони

дивилися одна на одну, мов зграя тигрів на зграю носорогів. В серцях і тих, і тих тліла одвічна ненависть. Але над ненавистю брала верх дисципліна.

В цю хвилину, важко ступаючи, увійшли слони, ревнули єгипетські й ассірійські труби, обидва війська піднесли зброю вгору, люд упав ниць, а двоє ассірійських сановників — Саргон та Істубар — зішли з нош на землю.

В залі царевич Рамзес сів у крісло, що стояло на підвищенні під балдахіном, а біля входу з'явився оповісник.

— Найдостойніший володарю! — звернувся він до наступника трону. — Повноважний посол великого царя Ассара, славнозвісний Саргон та його супутник, благочестивий пророк Істубар, бажають вітати тебе й віддати шану тобі, намісникові й наступникові фараона, хай він живе вічно!..

— Проси тих сановників, щоб вони увійшли й потішили моє серце своєю присутністю! — відповів царевич.

З брязкотом і дзвяканням до зали увійшов Саргон, в довгому зеленому одязі, густо вишитому золотом. Поруч нього в сніжно-білій тозі ступав благочестивий Істубар, а за ними пишно вбрані знатні ассірійці несли дари для царевича.

Саргон наблизився до помосту й сказав ассірійською мовою, що відразу тлумач повторив по-єгипетськи:

— Я, Саргон, полководець, намісник і родич наймогутнішого царя Ассара, прийшов вітати тебе, намісника наймогутнішого фараона, і на знак одвічної приязні піднести тобі дари...

Наступник трону сперся долонями об коліна й сидів нерухомо, наче Статуя його царственних предків.

— Тлумачу, — сказав Саргон, — ти, певне, погано переказав царевичеві моє шанобливе вітання?

Ментезуфіс, що стояв біля помосту, нахилився до Рамзеса.

— Володарю, — прошептав він, — достойний Саргон чекає на ласкаву відповідь.

— То скажи йому, — спалахнув царевич, — що я не розумію, за яким правом він звертається до мене, як рівний до рівного?..

Ментезуфіс збентежився, і це ще більше розгнівило царевича; у нього затремтіли губи і знов спалахнули очі. Але халдеєць Істубар, що розумів єгипетську мову, швидко шепнув Саргонові:

— Падаймо ниць!

— Чого це я мушу падати ниць? — спитав обурений Саргон.

— Падай, якщо не хочеш втратити ласку нашого царя, а може, й голову...

Мовивши це, Істубар простягся на підлозі, а поруч нього Саргон.

— Чому я мушу лежати на животі перед цим молокососом? — бурчав він обурено.

— Бо він намісник фараона! — відповів Істубар.

— А я хіба не намісник мого володаря?..

— Але він буде царем, а ти не будеш.

— Про що сперечаються послы наймогутнішого царя Ассара? — уже лагідніше

спитав царевич у тлумача.

— Про те, чи показувати тобі, повелителю, дари, призначені для фараона, чи тільки віддати прислані для тебе, — відповів догадливий тлумач.

— Звичайно, я хочу бачити дари для мого богорівного батька, — мовив царевич, — і дозволяю послам устати.

Саргон підвівся, червоний від гніву чи від натуги, і сів, підібгавши під себе ноги, на підлозі.

— Я не знав, — сказав він досить голосно, — що мені, родичеві й послові великого Ассара, доведеться витирати своїм вбранням пил з підлоги єгипетського намісника!..

Ментезуфіс, який розумів по-ассірійськи, не питаючи Рамзеса, звелів негайно принести дві лави, заслані килимами, На яких поруч сіли задиханий Саргон і незворушний Істубар.

Відсапавшись, Саргон звелів подати великий скляний келих і сталевий меч та підвести до ганку двох коней у позолоченій збруї. А коли його наказ було виконано, він підвівся і, вклонившись, звернувся до Рамзеса:

— Володар мій, цар Ассар, шле тобі, царевичу, пару добрих коней, щоб вони носили тебе тільки до перемог. Він шле тобі келих, з якого нехай завжди летиться до твого серця радість, і меч, якого не знайдеш ніде, крім зброярні мого наймогутнішого володаря.

Він витяг з піхов досить довгий меч, що виблискував, як срібло, й почав згинати його в руці. Меч вигинався, мов лук, і пружно вирівнювався.

— Воістину, чудова зброя!.. — сказав Рамзес.

— Якщо дозволиш, наміснику, я покажу тобі ще одну його якість, — сказав Саргон, який, маючи можливість похвастатись неперевершеною у ті часи ассірійською зброєю, забув про свій гнів.

На його прохання один із єгипетських офіцерів витяг з піхов свій бронзовий меч і підніс його, як для атаки. Тоді Саргон, розмахнувшись сталевим мечем, вдарив і відсік шматок меча противника.

По залі прокотився шепіт подиву, а на обличчі в Рамзеса виступив густий рум'янець.

"Цей чужинець, — думав царевич, — перехопив у мене перемогу в цирку, хоче одружитися з Камою і ще й показує мені зброю, яка січе наші мечі, мов тріски!"

І він відчув ще більшу ненависть до царя Ассара, до всіх ассірійців взагалі й до Саргона зокрема.

Але царевич зусиллям волі опанував себе і зі всією ввічливістю попросив посла. показати йому дари для фараона.

Одразу ж було внесено величезні скрині з пахучого дерева, з яких вищі ассірійські сановники витягли сувої узорчастих тканин, келихи, дзбани, сталеву зброю, луки з рогів козерога, позолочені лати і щити, прикрашені коштовними каменями.

Але найпрекраснішим дарунком була модель палацу царя Ассара, зроблена із срібла й золота. Це були чотири будиночки, поставлені один на один ярусами. Кожен

ярус густо оточували колони, а замість даху була плоска тераса. Біля кожного входу стояли леви або крилаті бики з людськими головами. Обабіч сходів були статуї підкорених володарів з дарами, а по обидва боки мосту — вирізьблені коні в найрізноманітніших позах. Саргон одсунув одну стіну моделі, і показалися розкішні покої, заповнені безцінними меблями. Але найбільший подив викликала зала для прийомів з фігурками царя на високому троні, його придворних, воїнів і підкорених володарів, що віддавали йому почесні.

Ця модель була у довжину на два людських зрости, а у висоту — майже на зріст людини. Єгиптяни перешіптувались між собою, що цей один подарунок царя Ассара вартий зо сто п'ятдесят талантів.

Коли винесли скрині, намісник запросив обох послів та їхній почет до себе на бенкет, на якому щедро обдарував гостей. Чемність Рамзеса сягнула так далеко, що коли Саргонові сподобалась одна з його жінок, царевич подарував її послові, звичайно, з її згоди та з дозволу її матері.

Він весь час був привітний і щедрий, але з чола не сходила похмурість. А коли Тутмос спитав його, чи гарний палац має цар Ассар, царевич відповів:

— Ще кращими здалися б мені його руїни на попелищі Ніневії...

Ассірійці на бенкеті поводитись дуже стримано. Хоч вина було вдосталь, вони пили мало, а ще менше говорили. Саргон ні разу голосно не розсміявся, як це було в його звичці; майже заплющивши очі, він над чимсь глибоко розмірковував.

Тільки двоє жерців, халдеець Істубар та єгиптянин Ментезуфіс, були спокійні, як люди, яким дано прозирати в майбутнє і мати владу над ним.

Розділ тридцять шостий

Після прийому в намісника Саргон ще затримався в ПіБасті, чекаючи листа фараона з Мемфіса, а тим часом між офіцерами і знаттю знову почали ширитися дивні чутки.

Фінікійці розповідали, звичайно, під великою таємницею, що жерці, невідомо чому, не тільки подарували Ассірії старі борги, не тільки звільнили її назавжди від будь-якої данини, а навіть, щоб полегшити ассірійцям якусь війну на півночі, уклали з нею угоду про мир на довгі роки.

— Фараон, — казали фінікійці, — аж ще дужче захворів, довідавшись про такі поступки варварам. А царевич Рамзес страждає і ходить сумний, але обидва вони змушені коритися жерцям, бо не впевнені у відданості знаті й війська.

Це найбільше обурювало єгипетських вельмож.

— Що ж це, — перешіптувались між собою погрузлі в боргах вельможі, — виходить, династія вже нам не довіряє?.. Виходить, жерці вирішили знеславити й розорити Єгипет?.. Бо кожному ясно, що коли Ассірія веде війну десь на далекій півночі, то саме тепер треба на неї напасти, щоб здобутими багатствами поповнити спорожнілу скарбницю фараона і піднести добробут знаті.

Дехто з молодих вельмож насмілювався питати наступника трону, що він думає про ассірійських варварів. Царевич мовчав, але блиск очей і стиснуті уста виразно свідчили

про його почуття.

— Очевидно, — і далі шепталися придворні, — династія обплутана жерцями й не довіряє знаті. Єгиптові загрожує велике лихо...

Приховане обурення незабаром почало виливатись в таємні ради, що скидалися навіть на змови. Але хоч у цьому брало участь дуже багато людей, впевнені в собі чи засліплені жерці нічого про це не знали, а Саргон, хоч і відчував ненависть, не надавав їй значення.

Він бачив, що царевич Рамзес неприязно ставиться до нього, але приписував це випадкові в цирку, а ще більше — ревнощам до Ками. Упевнений, що його, як посла великого Ассара, ніхто не зважиться зачепити, він пив, бенкетував і майже щовечора навідувався до фінікійської жриці, яка щораз ласкавіше приймала його залицяння й подарунки.

Такий був настрій у найвищих колах, коли одної ночі в палаці Рамзеса з'явився святий Ментезуфіс і сказав, що він негайно мусить бачити царевича.

Придворні відповіли, що в царевича зараз одна з його жінок і вони не сміють турбувати свого володаря. Але Ментезуфіс так наполягав, що вони нарешті покликали наступника трону.

Царевич одразу ж з'явився, навіть не виявляючи невдоволення.

— Що сталося? — спитав він жерця. — Чи не почалася війна, що ти прийшов до мене в таку пізню пору?

Ментезуфіс пильно подивився на Рамзеса й глибоко зітхнув.

— Скажи мені, царевичу, ти не виходив з палацу цього вечора? — спитав він.

— Ні на крок.

— І я можу дати в цьому жрецьку клятву? Наступник трону здивувався.

— Мені здається, — відповів він гордо, — що твоє слово вже не потрібне, коли я дав своє. Але що сталося?..

Вони вийшли в окремий pokій.

— Чи ти знаєш, володарю, — мовив збуджено жрець, — що трапилося десь з годину тому? На достойного Саргона напали якісь молодики і побили киями...

— Які?.. Де?..

— Біля палацу фінікійської жриці Ками, — вів далі Ментезуфіс, пильно стежачи за обличчям наступника трону.

— Хоробрі хлопці! — відповів царевич, знизавши плечима. — Напасти на такого велетня! Мабуть, там тріснула не одна кістка.

— Але ж нападати на посла... Подумай, достойний володарю, — на посла, якого охороняє велич Ассирії і Єгипту!.. — мовив жрець.

— Го-го! — розсміявся царевич. — Виходить, цар Ассар виряджає своїх послів навіть до фінікійських танцівниць?..

Ментезуфіс оторопів. Раптом він стукнув себе по лобі і вигукнув, теж розсміявшись:

— Бачиш, царевичу, який я простак, недосвідчений в політиці. Адже я забув, що Саргон, який бродить уночі біля будинку підозрілої жінки, зовсім не посол, а звичайний

чоловік. Та як би там не було, — додав він, — а вийшло недобре... Саргон може образитися на нас...

— Жрець!.. Жрець!.. — вигукнув царевич, хитаючи головою. — Ти забуваєш про далеко важливіші речі, що Єгиптові нема чого боятися, ані навіть дбати про приязнь чи неприхильність до нього не тільки Саргона, але навіть і самого царя Ассара...

Ментезуфіс був такий вражений влучністю зауважень царевича, що замість відповіді тільки кланявся, бурмочучи:

— Боги обдарували тебе, царевичу, мудрістю верховних жерців... Нехай будуть благословенні їхні імена!.. Я вже хотів наказати, щоб цих молодих розбишак знайшли й суворо покарали, а зараз я хочу почути твою пораду, бо ти мудрець над мудрецьми. Тож скажи, володарю, що нам робити з Саргоном та з цими зухвальцями?..

— Насамперед зачекати до ранку, — відповів наступник трону. — Ти, як жрець, знаєш краще від мене, що сон, який посилають нам боги, часто приносить добру раду.

— А якщо я й до ранку нічого не придумаю? — спитав Ментезуфіс.

— В усякому разі, я відвідаю Саргона і спробую стерти з його пам'яті цей незначний випадок.

Жрець шанобливо попрощався з Рамзесом. Повертаючись до себе, він думав:

"Серце дам собі вирвати з грудей, що царевич до цього не причетний, він і сам не бив, і не намовляв бити, і навіть не знав про це нічого. Хто здатний так твердо й мудро міркувати про справу, не може бути її учасником. А в такому разі я почну слідство і, якщо цей патлатий варвар не задовольниться, віддам заводіїв під суд. От тобі й угода про дружбу між двома державами; почалася з того, що побили посла!.."

На другий день вельможний Саргон до полудня лежав на повстині, що зрештою бувало з ним досить часто, тобто після кожної п'ятики. Біля нього на низькому ложі сидів благочестивий Істубар і, звівши очі до стелі, шептав молитву.

— Істубаре, — зітхнув сановник, — чи ти певен, що ніхто з нашого двору не знає про моє нещастя?

— Хто ж міг дізнатися, коли ніхто цього не бачив?

— А єгиптяни?.. — простогнав Саргон.

— З єгиптян про це знають Ментезуфіс і царевич... ну, й ті безумці, які, мабуть, довго пам'ятатимуть твої кулаки.

— Може, й так... може!.. Але мені здається, що між ними був царевич і я йому розбив носа, якщо не зламав...

— В наступника трону ніс цілий, і він там не був, запевняю тебе.

— В такому разі, — зітхнув Саргон, — царевич повинен кількох з них посадити на палю. Адже я — посол!.. Особа моя священна...

— А я тобі кажу, — відповів Істубар, — вижени злобу із свого серця і навіть не подавай скарги. Бо коли тих гультаїв судитимуть, то весь світ довідається, що посол найдостойнішого царя Ассара знається з фінікійцями і що ще гірше — відвідує їх серед ночі сам.. Що ти скажеш, коли твій смертельний ворог, канцлер Ліч-Багус, запитає тебе: "Саргоне, з якими фінікійцями ти зустрічався і про що ти говорив з ними під їхнім

храмом серед ночі?.."

Саргон тільки зітхав, якщо можна назвати зітханням звуки, схожі на рикання лева.

Раптом убіг один з ассірійських офіцерів. Він став на коліна, торкнувся чолом до підлоги і звернувся до Саргона:

— О світло очей володаря нашого! Перед ганком повно єгипетських вельмож і сановників, а з ними — сам. наступник трону. Він хоче сюди зайти, мабуть, щоб віддати тобі шану.

Перше ніж Саргон устиг щось відповісти, у дверях з'явився царевич. Відштовхнувши велетня ассірійця, що стояв на варті, він швидко підійшов до повстяного ложа, в той час як зніяковілий посол, широко розкривши очі, не знав, що йому робити: втекти голим до іншого покою чи заховатися під постіль?

На порозі стало кілька ассірійських офіцерів, дуже здивованих цим вторгненням наступника трону, всупереч усякому етикетові. Але Істубар дав їм знак, і вони зникли за завісою.

Царевич був сам; його почет лишився на подвір'ї.

— Вітаю тебе, — сказав він, — посол великого царя і гість фараона. Я прийшов одвідати тебе й спитати, чи не потребуєш ти чогось? Якщо ти матимеш час і бажання, я хотів би, щоб ти разом зі мною на коні зі стайні мого батька проїхався по місту в оточенні нашого почту, як і належить послові могутнього Ассара, хай він живе вічно!

Саргон слухав, лежачи, і не розумів ні слова. Та коли Істубар розтлумачив йому сказане царевичем, посол виявив такий захват, що почав битися головою об повстину, повторюючи: "Ассар і Рамзес".

Заспокоївшись, він вибачився перед царевичем за непристойний вигляд, у якому застав його такий знаменитий і достойний гість, і додав:

— Не гнівайся на мене, о володарю, що я, земляний черв'як і підніжок твого трону, таким незвичайним способом виявляю свою радість від твого прибуття. Але я втішений подвійно: по-перше, що на мене спала така неземна ласка, а подруге, я мислив у своїй дурній і нікчемній душі, що це ти, володарю, був причиною мого вчорашнього лиха. Здавалось мені, що між киями, які падали на мою спину, я відчував твій кий, який лупцював найдужче!..

Незворушний Істубар слово за словом переказав усе царевичеві. На це наступник трону із істинно царською гідністю відповів:

— Ти помилився, Саргоне. І якби ти сам не визнав своєї помилки, я б наказав зараз дати тобі п'ятдесят кіїв, щоб ти запам'ятав, що такі, як я, не нападають на одну людину цілим гуртом, та ще й уночі.

Ще святий Істубар не скінчив перекладати цю відповідь, як Саргон підповз до царевича і, обнявши його ноги, вигукнув:

Великий володар!.. Великий цар!.. Слава Єгиптові, що він має такого владику! А царевич на це відповів:

— І ще скажу тобі, Саргоне. Якщо й справді на тебе напали вчора, запевняю, що не вчинив цього ніхто з моїх придворних. Адже такий велетень, як ти, мусив не одному із

своїх напасників розвалити череп. Тим часом усі з мого почту здорові.

— Він каже правду і дуже мудро! — тихо мовив Саргон Істубарові.

— Але хоч цей недостойний вчинок стався не з моєї вини і не з вини моїх придворних, — сказав царевич, — я все-таки вважаю за свій обов'язок пом'якшити твою образу на місто, де тебе так негоже прийняли. Саме тому я особисто відвідав тебе в твоїй опочивальні і тому двері мого дому будуть відкриті для тебе в будь-яку пору, коли схочеш мене відвідати. І тому... я прошу тебе прийняти від мене цей невеличкий подарунок...

Кажучи це, царевич витяг з-під туніки золотий ланцюг, прикрашений рубінами й сапфірами.

Велетень Саргон аж заплакав, що зворушило царевича, але не розчулило байдужого Істубара. Жрець добре знав, що Саргон має для всякого випадку сльози, гнів і радість, як і годиться послові мудрого царя.

Намісник посидів ще трохи і попрощався з послом. Виходячи, він подумав, що ассірійці, незважаючи на свій варварський вигляд, все-таки непогані люди і вміють оцінити великодушність.

Саргон був такий зворушений, що звелів негайно принести собі вина і пив від полудня аж до вечора.

По заході сонця Істубар на хвилину вийшов з кімнати Саргона й одразу ж повернувся назад, але вже потайними дверима. За ним увійшли двоє чоловіків у темних плащах. Коли вони відкинули з обличчя капюшони, Саргон упізнав в одному верховного жерця Мефреса, а в другому — пророка Ментезуфіса.

— Ми принесли тобі, достойний посол, добру новину, — сказав Мефрес.

— Хотів би й я вам відповісти тим же! — вигукнув Саргон. — Сідайте, святі й достойні мужі, і, хоч у мене почервонілі очі, говоріть зі мною так, ніби я цілком тверезий... Бо в мене і в п'яного розум, може, навіть світліший... Правда, Істубаре?..

— Говоріть!.. — підтримав його халдеєць.

— Сьогодні, — почав Ментезуфіс, — ми отримали листа від найдостойнішого міністра Гергора. Він пише нам, що його святість фараон (хай він живе вічно!) чекає на ваше посольство у своєму чудовому палаці під Мемфісом та що його святість (хай він живе вічно!) прихильно ставиться до угоди з вами.

Саргон хитався, сидячи на повстині, але очі в нього були майже тверезі.

— Я поїду, — відповів він, — до його святості фараона (хай він живе вічно!), покладу від імені володаря мого печатку на угоду, аби тільки вона була написана на глиняних таблицях клинописом... бо вашого письма я не розумію... Буду лежати хоч би й цілий день на животі перед його святістю (хай він живе вічно!) й підпишу угоду... Але як ви там її будете дотримуватися... ха-ха-ха... цього я вже не знаю... — Він голосно розреготався.

— Як ти смієш, слуго великого Ассара, заперечувати добру волю й наміри нашого володаря? — обурився Ментезуфіс.

Саргон трохи протверезився.

— Я кажу не про його святість, — відповів він, — а про наступника трону...

— Наш царевич — сповнений мудрості юнак, він без вагання виконає волю батька й найвищої ради жерців, — мовив Мефрес.

— Ха-ха-ха!.. — знову зареготав п'яний варвар. — Ваш царевич!.. О боги, повикручайте мені руки й ноги з суглобів, коли я кажу неправду, що хотів би для Ассирії такого наступника трону... Наш ассирійський наступник трону — це мудрець і жрець. Він, перше ніж розпочати війну, подивиться на небо, потім зазирне курям під хвост... А ваш подивився б, скільки в нього війська, довідався б, де розташувався ворог, і впав би йому на голову, мов орел на барана. Оце полководець!.. Оце цар!.. Він не з тих, які слухають поради жерців... Він питатиме поради у власного меча, а ви будете виконувати його накази... І тому хоч я й підпишу з вами угоду, але, повернувшись додому, розповім своєму володарю, що в вашій країні за хворим фараоном і мудрими жерцями стоїть молодий наступник трону — лев і бик в одній особі... у якого на устах мед, а в серці громи...

— І скажеш неправду, — перебив Мефрес — Бо наш царевич хоч і нестриманий, і трохи гультяй, як і всі молоді, але вміє шанувати поради мудреців та найвищих сановників країни.

Саргон похитав головою. — Ех ви, мудреці!.. Грамотії!.. Знавці руху зірок!.. — мовив він глузливо. — Я невчений чоловік, звичайний собі воєначальник, який без печатки не завжди зумів би видовбати своє ім'я. Ви мудреці, а я простак, але, присягаюсь бородою мого царя, я не помінявся б з вами мудрістю... Бо ви люди, для яких відкритий світ таблиць і папірусів, але замкнений той справжній світ, в якому ми всі живемо... Я неук! Але в мене собачий нюх. Як собака здалека чує ведмедя, так і я своїм червоним носом чую справжнього полководця. Ви будете радити царевичу!.. Та він уже сьогодні зачарував вас, мов змія голуба! Я принаймні не обманюю самого себе, і хоч царевич добрий до мене, мов рідний батько, я відчуваю крізь шкіру, що він мене і моїх ассирійців ненавидить, як тигр слона... Ха-ха-ха!.. Дайте йому тільки військо, і за три місяці він стане під Ніневією, аби тільки в дорозі його воїни народжувались, а не гинули.

— Хоч би це й була правда, — перебив його Ментезуфіс, — хоч би царевич і справді хотів іти на Ніневію, він не піде.

— А хто ж його стримає, коли він буде фараоном?

— Ми.

— Ви? Ви!.. Ха-ха-ха!.. — сміявся Саргон. — Ви думаєте, що цей юнак навіть не догадується про нашу угоду... А я... А я... Ха-ха-ха!.. Я готовий, щоб з мене здерли шкуру й посадили на палю, якщо він уже не знає про все! Невже фінікійці були б такі спокійні, якби не були певні, що молодий єгипетський лев захистить їх від ассирійського бика?

Ментезуфіс і Мефрес крадькома презирнулися. Їх вразила прозорливість цього варвара, який сміливо виказав їм те, чого вони зовсім не враховували.

І справді, що б то було, якби наступник трону розгадав їхні наміри і, може, навіть схотів їм перешкодити?..

Але з цього хвилинного замішання вивів їх жрець Істубар, який досі мовчав.

— Саргоне, — мовив він, — ти втручаєшся не в свої справи. Твій обов'язок — укласти з Єгиптом угоду, якої хоче наш володар. А що знає й чого не знає, що зробить і чого не зробить наступник трону — це вже не твоя справа. Якщо найвища.

рада жерців — хай вона живе вічно! — запевняє нас, то ця угода буде виконана. Як вона це зробить, нас не повинно обходити.

Сухий тон Істубара прохолодив бурхливу веселість ассірійського посла. Саргон похитав головою й буркнув:

— В такому разі шкода хлопця!.. Великий це воїн і великодушний володар...

Розділ тридцять сьомий

Одвідавши Саргона, святі мужі Мефрес і Ментезуфіс, щільно закутавшись у плащі, замислені поверталися додому.

— Хто його знає, — сказав Ментезуфіс, — може, цей п'яниця Саргон правду каже про нашого царевича?

— В такому разі в словах Істубара ще більша правда, — твердо відповів Мефрес.

— Не допускаймо упередженості. Треба спершу розпитати самого царевича, — порадив Ментезуфіс.

— То ти й зроби це.

На другий же день обидва жерці з дуже поважним виглядом з'явилися до наступника трону, просячись на серйозну розмову.

— Що сталося? — спитав царевич. — Може, достойний Саргон знову виконував якусь нічну місію?

— На жаль, цього разу йдеться не про Саргона, — відповів Мефрес — Але... в народі ходять чутки, що ти, найдостойніший повелителю, підтримуєш близькі стосунки з невірними фінікійцями...

Із цих слів царевич почав догадуватись, чого прийшли пророки, і кров у ньому закипіла. Він збагнув, що це початок гри між ним і станом жерців, і, як і належить царському синові, вмить опанував себе. На його обличчі з'явився вираз наївної зацікавленості...

— А фінікійці — небезпечний народ, споконвічні вороги нашої держави!.. — додав Мефрес.

Наступник трону усміхнувся.

— Якби ви, святі мужі, — сказав він, — позичали мені гроші й тримали при своїх храмах вродливих дівчат, я не розлучався б з вами. А так я мимоволі змушений дружити з фінікійцями!

— Кажуть, що ти, достойний володарю, одвідуєш уночі ту фінікіянку...

— Я мушу так робити, поки ця дівчина не набереється розуму і не перейде до мого дому. Та ви не бійтесь, я ходжу з мечем, і якби мені хто став на дорозі...

— Але через ту фінікіянку ти, володарю, маєш неприязнь до посла ассірійського царя...

— Зовсім не через неї, а через те, що від Саргона тхне лоєм... Зрештою до чого всі

ці балачки?.. Адже ви, святі отці, не наглядаєте за моїми жінками; гадаю, що й достойний Саргон не доручав вам своїх; отже, чого ви хочете?..

Мефрес так зняковів, що аж голена голова його почервоніла.

— Ти сказав правду, достойний володарю, — відповів він. — Нас не обходять твої любовні пригоди і способи, до яких ти вдаєшся. Але... є дещо гірше: народ дивується, що хитрий Гірам так легко позичив тобі сто талантів і навіть без застави...

У царевича здригнулись губи, але він знову спокійно відповів:

— Я не винен, що Гірам більше довіряє моєму слову, ніж єгипетські багатії! Він знає, що я швидше зречуся своєї зброї, яка дісталася мені від діда, ніж не заплачу йому того, що винен. Мабуть, і проценти його не турбують, бо він навіть не згадував мені про них... Я не хочу приховувати від вас, святі мужі, що фінікійці спритніші від єгиптян. Наш багач, перше ніж позичити мені сто талантів, скорчив би сувору міну, розстогнався б і, нарешті, поведивши мене з місяць за носа, узяв би величезну заставу і ще більші проценти. А фінікійці, які краще знають серця царевичів, позичають нам гроші навіть без судді й свідків.

Верховний жрець був такий роздратований спокійним глузуванням Рамзеса, що замовк і стулив губи. Його виручив Ментезуфіс, який зненацька запитав:

— Що б ти сказав, достойний повелителю, якби ми уклали з Ассірією угоду і віддали б їй Північну Азію разом з Фінікією?..

Кажучи це, він пильно дивився в обличчя наступника трону. Але царевич відповів цілком спокійно:

— Я б сказав, що лише зрадники могли намовити фараона, щоб він підписав таку угоду.

Обидва жерці захвилювалися: Мефрес підняв руки вгору, Ментезуфіс стиснув кулаки.

— А якби цього вимагала безпека нашої держави?.. — натискав Ментезуфіс.

— Чого ви од мене хочете? — спалахнув царевич. — Вас цікавлять мої борги, мої стосунки з жінками, ви оточуєте мене шпигунами, осмілюєтесь повчати мене, а тепер ще задаєте якісь підступні запитання! Ну так от, кажу вам, що я, хоч би ви мене й отруїли, не підписав би такої угоди... На щастя, це залежить не від мене, а від його святості фараона, волю якого ми всі повинні виконувати,

— А що б ти зробив, достойний царевичу, будучи фараоном?

— Те, чого вимагали б честь та інтереси держави.

— Щодо цього немає сумнівів, — мовив Ментезуфіс. — Але що ти, достойний повелителю, вважаєш інтересами держави?.. Де нам шукати вказівок?..

— А для чого ж існує найвища рада? — вигукнув царевич, цього разу з удаваним гнівом. — Ви ж кажете, що вона складається з самих мудреців... Ну, нехай вони й беруть на свою відповідальність угоду, яку я вважаю ганьбою і загибеллю Єгипту...

— Звідки ти знаєш, царевичу, — спитав Ментезуфіс, — що саме так не вчинив твій богорівний батько?

— Тоді навіщо ви мене про це питаєте? Що це за допит?.. Хто дав вам право

заглядати в тайники мого серця?..

Рамзес вдавав з себе такого обуреного, що обидва жерці заспокоїлись.

— Ти говориш, царевичу, як личить справжньому єгиптянину, — озвався Мефрес. — Нас також засмутила б така угода, але безпека держави іноді вимагає тимчасово підкорятися обставинам...

— Що ж вас змушує до цього?.. — крикнув царевич. — Чи ми програли велику битву? Чи вже не маємо війська?..

— Веслярами корабля, на якому Єгипет пливе по річці вічності, є боги, — урочисто відповів верховний жрець, — а керманічем його є єдиний бог всього живого. Вони не раз затримують або повертають корабель, щоб обминуть небезпечні чорторії, яких ми нездатні навіть помітити. В таких випадках з нашого боку потрібні лише терпіння й покора, за які ми рано чи пізно матимемо щедрі винагороду, яка перевершує все, що тільки може собі уявити смертна людина.

Після цього жерці попрощалися з царевичем, сповнені надії, що він хоч і невдоволений за цю угоду, але не порушить її і не позбавить Єгипет потрібного йому миру.

Коли вони пішли, Рамзес покликав до Себе Тутмоса. Лишившись сам на сам з своїм улюбленцем, він дав волю довго гамованому гніву і обуренню. Царевич кинувся на канапу, звиваючись, як змія, бив себе кулаками по голові й ридав.

Переляканий Тутмос чекав, поки мине цей напад люті. Потім він дав Рамзесові води з вином, обкурих заспокійливими пахощами і, сівши біля нього, спитав про причину такого невластивого чоловікам розпачу.

— Сядь тут, — сказав наступник трону, не підводячи голови. — Знаєш, я сьогодні остаточно переконався в тому, що наші жерці уклали з Ассірією якусь ганебну угоду... Без війни, навіть без жодних вимог з того боку!.. Ти уявляєш, скільки ми втрачаємо на цьому?..

— Дагон казав мені, що Ассірія хоче загарбати Фінікію. Але фінікійців це вже не дуже тривожить, бо цар Ассар веде війну на північно-східних кордонах. Там живуть народи дуже войовничі й численні, тому невідомо, як скінчиться війна.

В кожному разі, Фінікія матиме кілька років перепочинку, а цього їй вистачить, щоб підготуватись до оборони і знайти спільників...

Царевич нетерпляче махнув рукою.

— От бачиш, — сказав він Тутмосу, — навіть Фінікія озброюється, а може, й озброює усіх своїх сусідів. Як би там не було, ми втрачаємо в Азії не сплачену нам данину, а це становить — ти чув щось подібне!.. — понад сто тисяч талантів... Сто тисяч талантів! — повторив царевич. — О боги! Адже така сума одразу наповнила б скарбницю фараона... А якби ми ще, вибравши момент, напали на Ассірію, то в самій Ніневії, в самому палаці Ассара знайшли б невичерпні скарби... Подумай лише, скільки б ми захопили невільників!.. Півмільйона... мільйон людей надзвичайно сильних і таких диких, що рабство в Єгипті, найважча праця на каналах чи в копальнях здалася б їм забавкою... Через кілька років родючість нашої землі зростає б, зубожілий наш народ відпочив би і,

перше ніж умер би останній раб, держава відновила б давню могутність і багатство. І все це знищено жерцями з допомогою кількох списаних срібних бляшок та глиняних таблиць, покритих знаками у формі стріл, яких ніхто з нас не розуміє!..

Вислухавши жалі царевича, Тутмос встав, пильно обдивився сусідні кімнати, чи ніхто там не підслухує, і, сівши біля Рамзеса, тихо заговорив:

— Не журися, володарю! Наскільки мені відомо, вся знать, усі номархи, всі воєначальники чули дещо про цю угоду й дуже обурені. Дай тільки знак — і ми розіб'ємо таблиці з угодою об голову Саргона чи навіть самого Ассара...

— Але ж це був би бунт проти його святості... — так само тихо відповів царевич.

Обличчя в Тутмоса спохмурніло.

Я не хотів би ранили твого серця, — мовив він, — але... твій рівний найвищим богам батько тяжко хворий.

— Це неправда!.. — підхопився царевич.

— Правда, тільки не показуй нікому, що ти знаєш про це. Його святість дуже змучений перебуванням на цій землі і вже прагне її покинути. Але жерці затримують його, а тебе не допускають до Мемфіса, щоб без перешкоди підписати угоду з Ассірією...

— Але ж вони зрадники!... Зрадники!.. — шептав розлючений царевич.

— І тому тобі неважко буде розірвати цю угоду, коли ти візьмеш владу після батька (хай він живе вічно!).

Царевич замислився.

— Легше, — сказав він, — підписати угоду, ніж її розірвати.

— І розірвати легко! — усміхнувся Тутмос. — Хіба ж немає в Азії непокірних племен, які можуть напасти на наші кордони? Хіба божественний Нітагер із своїм військом не стоїть на сторожі, щоб відбити напад ворогів і перенести війну в їхні країни? Ти думаєш, у Єгипті не знайдуться люди, здатні носити зброю, і гроші на війну? Ми всі підемо воювати, тому що кожен може щось собі, мати з цього і так чи інакше забезпечити собі життя... Адже лежать у храмах скарби... А в Лабіринті!..

— Хто ж їх добуде звідти? — перебив із сумнівом царевич.

— Хто?.. Кожен номарх, кожен офіцер, кожен придворний зробить це, аби тільки він мав наказ фараона... а молодші жерці покажуть нам дорогу до їхніх сховів.

— Не осміляться... Кара богів... Тутмос зневажливо махнув рукою.

— Хіба ми селяни чи пастухи, щоб боятися богів, з яких кепкують і євреї, і фінікійці, й греки, і яких кожен найманий воїн зневажає безкарно? Це жерці повигадували байки про богів, у які вони самі не вірять. Ти ж знаєш, що в храмах визнають тільки єдиного бога... Вони роблять чудеса, з яких самі сміються... Тільки селяни, як і колись, б'ють чолом перед статуями богів. А вже робітники сумніваються у всемогутності Осіріса, Гора й Сета, писарі ошукують богів у розрахунках, а жерці послуговуються ними, як ланцюгами й замками, що бережуть їхні багатства... Ого! Минули ті часи, — вів далі Тутмос, — коли Єгипет вірив усьому, що йшло від храмів. Тепер ми ображаємо фінікійських богів, фінікійці — наших, і чомусь нікого не вражають громи небесні...

Намісник пильно подивився на Тутмоса.

— Звідки тобі приходять у голову такі думки? — спитав він. — Адже не так давно ти бліднув лише від згадки про жерців...

— Бо я був один. А тепер, коли я знаю, що всі придворні думають так само, я став сміливіший...

— А хто придворним і тобі сказав про угоду з Ассірією?

— Дагон та інші фінікійці, — відповів Тутмос. — Вони навіть обіцяли, як настане час, підбурити азіатські племена, щоб наше військо мало привід перейти кордон. А коли ми вийдемо на дорогу до Ніневії, фінікійці та їхні спільники приєднаються до нас... Ти матимеш армію, якої не мав навіть Рамзес Великий!..

Царевичу не сподобалася така старанність фінікійців, проте він тільки запитав:

— А що буде, як жерці довідаються про ваші розмови?.. Тоді ніхто з вас не уникне смерті.

— Нічого вони не довідаються! — весело відповів Тутмос. — Вони надто покладаються на свою могутність, погано платять шпигунам і настроїли проти себе весь Єгипет через свою пожадливість та пиху. Знать, військо, писарі, робітники, навіть, нижчі жерці тільки чекають сигналу, щоб захопити храми, забрати скарби й покласти їх до підніжжя трону. Коли в них не буде скарбів, святі мужі втратять усяку владу. Вони навіть перестануть творити чудеса, бо й для цього потрібні золоті персні...

Царевич перевів розмову на щось інше і врешті зробив знак Тутмосу, що той може йти.

Залишившись на самоті, він почав міркувати.

Він був би в захваті від цього ворожого ставлення знаті до жерців та від войовничості вельмож, якби цей запал не спалахнув так раптово і якби за ним не крилися фінікійці.

Це змушувало наступника трону бути обережним. Він розумів, що в єгипетських справах краще покладатися на патріотизм жерців, ніж на приязнь фінікійців.

Та раптом він пригадав батькові слова, що фінікійці правдиві й вірні, коли це їм вигідно. Без сумніву, фінікійці були дуже зацікавлені в тому, щоб не підпасти під владу Ассирії. На Випадок війни на них можна було б опертись, як на спільників, бо поразка єгиптян насамперед відбилася б на Фінікії.

З другого боку, Рамзес не припускав, що жерці, навіть уклавши таку ганебну угоду з Ассірією, пішли на зраду. Ні, це були не зрадники, а зледащілі сановники. їм був потрібний мир, щоб множити свої багатства, й розширювати владу. Вони не хотіли війни, бо війна зміцнила б владу фараона, а їх самих наразила б на тяжкі видатки.

І молодий царевич, хоч іще не мав досвіду, зрозумів, що повинен бути обережним, не поспішати, нікого не відштовхувати, але й, нікому дуже не довіряти. Він уже вирішив розпочати війну з Ассірією, але не тому, що її хотіли знать і фінікійці, а тому, що Єгипту було потрібне багатство й раби.

Та, зважившись на війну, він хотів діяти розважно: поступово схилити до неї стан жерців і лише в разі їхнього опору знищити їх з допомогою війська і знаті.

І саме тоді, коли святі Мефрес і Ментезуфіс сміялися з пророкувань Саргона, що наступник трону не піддасться жерцям, а змусить їх коритися, вже тоді царевич мав готовий план приборкання жерців і знав, які має для цього засоби. Але коли починати цю боротьбу і як її вести, мало показати майбутнє.

"Час — найкращий радник", — сказав він сам собі.

Тепер царевич був спокійний і задоволений, як людина, яка після довгих вагань знає, що їй робити, і вірить у власні сили. І щоб позбутися навіть слідів недавнього хвилювання, він пішов до Сари.

Граючись з сином, він завжди забував про свої клопоти, і втіха сповнювала його серце.

Минувши сад, він зайшов до палацу своєї першої коханки і застав її знову в сльозах.

— О Саро! — вигукнув він. — Якби в твоїх грудях був Ніл, ти могла б і його виплакати.

— Я вже не буду... — мовила вона, але ще рясніші сльози полилися з її очей.

— Що з тобою? — спитав царевич. — Мабуть, знов знайшла собі якусь ворожку, яка налякала тебе фінікіянками?

— Я боюся не фінікіянок, а Фінікії! — відповіла Сара. — О мій повелителю, ти навіть не знаєш, які це підступні люди...

— Палять дітей? — спитав, усміхнувшись, царевич.

— А ти думаєш, ні?.. — сказала Сара, дивлячись на нього великими очима.

— Вигадки! Я знаю напевно від князя Гірама, що все це вигадки!..

— Гірам?! — скрикнула Сара. — Гірам, та він же найбільший розбійник! Спитай мого батька, він тобі розкаже, як Гірам заманює на свої кораблі молодих дівчат у далеких краях і, розпустивши вітрила, вивозить їх, щоб продати. У нас була ясноволоса невільниця, яку викрав Гірам. Вона гинула з туги за своїм краєм, але не могла навіть розказати, де її батьківщина. Так і померла!.. Такий Гірам, такий же негідник Дагон, такі всі ці мерзотники...

— Може, й так, але що нам до того? спитав царевич.

— А ось що, — відповіла Сара. — Ти, мій повелителю, слухаєш зараз поради фінікійців, а тим часом наші євреї вивідали, що Фінікія хоче викликати війну між Єгиптом і Ассірією... Нібито навіть найбільші купці й лихварі фінікійські дали страшну клятву, що доб'ються цього...

— Навіщо ж їм війна? — спитав царевич з удаваною байдужістю.

— Навіщо? — вигукнула Сара. — Вони і вам, і ассірійцям постачатимуть зброю, товари й відомості про ворога, а за це все змусять удесятеро більше платити... Обдиратимуть мертвих і поранених з обох сторін... У ваших і в ассірійських воїнів скуповуватимуть награбовані речі й невільників... Хіба цього мало?.. Єгипет і Ассірія будуть сплюндровані, а Фінікія збудує нові склади для своїх скарбів.

— Хто ж тобі виклав таку мудрість? — усміхнувся царевич.

— Хіба ж я не чую, як мій батько, наші родичі і знайомі шепчуться про це, тривожно оглядаючись, щоб їх ніхто не підслухав? Хіба я, нарешті, сама не знаю

фінікійців? Перед тобою, володарю, вони лежать на животі, і ти не бачиш їхніх облудних поглядів, а я не раз приглядалась до їхніх очей, зелених від пожадливості або жовтих від гніву. О повелителю мій, фінікійці — як отрутні змії!

Рамзес дивився на Сару й мимоволі порівнював її щире кохання з розрахунком фінікіянки, її ніжні пориви з підступною холодністю Ками.

"Це правда, — думав він, — фінікійці — отрутні змії. Але якщо Рамзес Великий використовував на війні лева, чому б мені проти ворогів Єгипту не скористатися зміями?"

Та чим очевиднішою була для нього підступність Ками, тим палкіше він прагнув її. Душа героя іноді шукає небезпеки.

Він попрощався з Сарою і раптом, невідомо чому, пригадав, що Саргон його підозрівав у нічному нападі. Царевич стукнув себе по лобі.

— А чи не мій двійник, — мовив він, — влаштував цю бійку з послом?.. В такому разі хто його намовив? Може, фінікійці?.. А якщо вони хотіли вплутати мене в таку брудну справу, то правду каже Сара, що всі вони мерзотники, яких я мушу остерігатися...

В ньому знову спалахнув гнів, і він вирішив негайно все з'ясувати, але оскільки вже починало сутеніти, то Рамзес, не заходячи до себе, пішов до Ками.

Він не боявся, що його можуть упізнати, а на випадок небезпеки в нього був меч...

В палаціку жриці світилося, але в просторім його передпокої слуг не було.

"Досі, — подумав Рамзес, — Кама відсилала своїх слуг, коли я мав прийти до неї. Сьогодні чи вона відчуває, що я буду, чи, може, приймає щасливішого за мене коханця?.."

Рамзес піднявся на другий поверх, став перед покоєм фінікіянки і раптово одкинув завісу. В покої були Кама й Гірам, які про щось шептались.

— О, не в добрий час я прийшов сюди! — розсміявся царевич. — Чи й ти, князю, залицяєшся до жінки, якій під страхом смерті заборонено виявляти ласкавість до чоловіків?

Гірам і жриця попідхоплювались.

— Мабуть, якийсь добрий дух шепнув тобі, володарю, — мовив фінікієць кланяючись, — що ми говоримо про тебе...

— Готуєте мені якусь несподіванку? — спитав намісник,

— Може!.. Хто знає?.. — відповіла Кама, з викликом глянувши на нього.

Та царевич холодно сказав:

— Коли б ті, що збираються й далі робити мені несподіванки, не попали власною шиєю під сокиру або в петлю. Це б їх більше здивувало, аніж мене їхні вчинки.

Усмішка застигла в Ками на ледь розкритих устах; Гірам зблід і покійно озвався:

— Чим ми заслужили гнів повелителя й захисника нашого?

— Я хочу знати правду, — мовив царевич, сідаючи і грізно дивлячись на Гірама. — Я хочу знати, хто влаштував напад на

ассірійського посла і вплутав у цю підлу справу чоловіка, так схожого на мене, як моя права рука схожа на ліву?

— Бачиш, Камо, — озвався оторопілий Гірам, — я казав, що залицання цього негідника до тебе, може накликати на нас велике нещастя. Так воно й сталось! Навіть чекати довго не довелося.

Фінікіянка впала до ніг царевича.

— Я все скажу! — заблагала вона ридаючи. — Тільки викинь, повелителю, з свого серця неласку до Фінікії... Мене убий, мене накажи кинути до в'язниці, але не гнівайся на них.

— Хто напав на Саргона?

— Лікон, грек, який співає в нашому храмі, — відповіла, стоячи на колінах, фінікіянка.

— Ага!.. Це він співав тоді під твоїм будинком, і він такий схожий на мене...

Гірам схилив голову й поклав руку на серце.

— Ми добре платили цьому чоловікові, бо він дуже схожий на тебе, володарю. Ми думали, що його нікчемна постать зможе тобі придатися на випадок якогось нещастя...

— Вже придалася!.. — перебив наступник трону. — Де ж він? Я хочу бачити цього чудового співака... цю мою живу подобу...

Гірам розвів руками.

— Утік, негідник, — відповів він, — але ми його знайдемо. Хіба що він обернеться на муху або на земляного хробака...

— А мені ти простиш це, пане? — шепнула фінікіянка, спираючись на коліна царевичу.

— Багато що прощається жінкам, — відповів наступник трону.

— А ви не будете мститись мені?.. — тривожно спитала вона Гірама.

— Фінікія, — повільно й багатозначно відповів старий, — найбільшу провину прощає тому, хто здобуде ласку повелителя нашого, Рамзеса, хай він живе вічно!.. А щодо Лікона, — додав він, звертаючись до царевича, — ти матимеш його, володарю, Живого чи мертвого...

Сказавши це, Гірам низько вклонився і вийшов з покою, залишивши жрицю з царевичем.

Кров ударила Рамзесові в голову. Він обняв Каму, що стояла на колінах, і шепнув:

— Ти чула, що сказав достойний Гірам?.. Фінікія простить тобі найбільшу провину!.. Правда, цей чоловік відданий мені... А якщо він так сказав, яку ти знайдеш відмовку?..

Кама цілувала його руки, шепочучи:

— Ти здобув мене... я твоя рабиня... Але зараз не займай мене... вшануй цей дім, який належить божественній Ашторет...

— То ти перейдеш до мого палацу? — спитав, царевич.

— О боги, що ти сказав?! Відколи сонце сходить і заходить, не було ще такого, щоб жриця Ашторет... Але що поробиш! Фінікія, володарю, дає тобі такий доказ шани й любові, якого ніколи не мав жоден з її синів...

— Отже... — перебив царевич, пригортаючи її до себе.

— Тільки не зараз і не тут... — благала вона.

Розділ тридцять восьмий

Довідавшись від Гірама, що фінікійці подарували йому жрицю, наступник трону зажадав, щоб вона якнайшвидше переїхала до його палацу, не тому, що не міг без неї жити, а тому, що це було для нього щось нове.

Та Кама зволікала з переїздом, благаючи царевича, щоб він її не квапив, поки не зменшиться приплив прочан і насамперед, поки не виїдуть з Пі-Баста найзнатніші з них. Якби вона стала при них коханкою царевича, могли б зменшитися прибутки храму, а жриці загрожувала б небезпека.

— Наші мудреці й сановники, — казала вона Рамзесові, — простять мені зраду. Але простий люд накликає помсту богів на мою голову, а ти знаєш, володарю, що в богів довгі руки...

— Коли б вони їм не вкоротилися, як вони сунуть їх під мій дах, — відрубав царевич.

Проте він не дуже наполягав, бо його турбували в цей час інші справи.

Ассирійські посли, Саргон та Істубар, уже виїхали до Мемфіса, щоб підписати угоду. Водночас фараон зажадав, щоб Рамзес склав йому звіт про свою подорож.

Царевич наказав писарям докладно описати все, що робилося з того моменту, коли він виїхав з Мемфіса, а саме: прийом ремісників, огляд фабрик і полів, розмови з номархами й урядовцями. Відвезти звіт фараонові він доручив Тутмосу.

— Перед лицем фараона, — сказав йому царевич, — ти будеш моїм серцем, і устами. Ось що ти маєш зробити.

Коли найдостойніший Гергор запитає, що я думаю про причини зубожіння Єгипту й фараонової скарбниці, скажи міністрові, щоб він звернувся до свого помічника Пентуера, й той пояснить йому мої погляди так само, як зробив це в храмі божественної Гатор. Якщо Гергор схоче дізнатись, якої я думки про угоду з Ассірією, скажи, що моїм обов'язком є виконання наказів нашого володаря.

Тутмос кивав головою на знак того, що розуміє.

— Але, — вів далі намісник, — коли станеш перед лицем мого батька (хай він живе вічно!) і пересвідчишся, що вас ніхто не підслуховує, впади йому до ніг від мого імені й скажи: "Володарю наш, це каже син і слуга твій, недостойний Рамзес, якому ти дав життя і владу. Причиною нещастя

Єгипту є убуток родючих земель, які засипала пустеля, і убуток людності, що гине від непосильної праці й нестатків. Але знай, о володарю наш, що не меншої шкоди, ніж мор і пустеля, завдають твоїй скарбниці жерці. Бо не лише храми їхні сповнені золота й коштовностей, якими можна було б сплатити всі наші борги, але ще святі отці й пророки мають найкращі маєтки, найпрацьовитіших селян і робітників, а землі — далеко більше, ніж бог-фараон. Це каже тобі син і слуга твій Рамзес, у якого під час усієї подорожі очі були широко розкриті, мов у риби, а вуха насторожені, як в обережного осла".

Царевич зробив паузу. Тутмос повторював у думці його слова.

— Коли ж його святість, — казав далі намісник, — запитає, якої я думки про

ассірійців, впади ниць і скажи так: "Слуга твій Рамзес, якщо дозволиш, осмілюється думати, що ассірійці — рослі й міцні воїни і мають чудову зброю, але видно по них, що їх погано муштрують. Саргона супроводжували, певне, найкращі ассірійські воїни — лучники, сокирники й списоносці, — але серед них не було й шести, які вміли б крокувати в ногу в одній шерензі. Списи вони носять криво, мечі в них припасовані абияк, а сокири тримають, як теслі або різники. Одяг на них важкий, їхні сандалі товсті і парять ноги, а щити хоч і міцні, та від них небагато користі, бо самі воїни незграбні".

— Ти кажеш правду, — мовив Тутмос — Те ж саме помітив і я, і те саме чув від наших офіцерів, які доводять, що таке ассірійське військо, яке ми тут бачили, слабший чинитиме опір, ніж лівійські орди.

— І скажи володареві нашому, який нам дарує життя, — вів далі Рамзес, — що вся знать і єгипетське військо обурюються від самої думки, що ассірійці можуть загарбати Фінікію. Адже Фінікія — порт Єгипту, а фінікійці — найкращі мореплавці у нашому флоті. І скажи, що я чув від фінікійців (про це його святість мусить знати краще за мене), ніби Ассірія зараз дуже ослаблена, бо провадить війну на півночі й на сході і, крім того, проти неї вся західна Азія. Якби ми зараз напали на неї, то могли б захопити великі багатства і силу невольників, які допомагали б нашим селянам в роботі. І скажи на кінець, що мудрість мого батька перевершує мудрість усіх людей, і тому я чинитиму так, як він мені звелить, аби тільки він не віддав Фінікію в руки Ассара, бо тоді ми загинемо. Фінікія — це бронзові двері до нашої скарбниці, а чи є така людина, яка б відчинила злодієві свої двері?

Тутмос виїхав до Мемфіса в місяці паофі (липень — серпень). Ніл почав бурхливо прибувати, через що приплив азіатських прочан до храму Ашторет зменшився. Тутешні люди вийшли на поля, щоб якнайшвидше зібрати виноград, льон і рослину, що дає бавовну. Околиці міста затихли, а в садах храму Ашторет було геть порожньо.

В цю пору царевич Рамзес, вільний від розваг та державних обов'язків, зайнявся своєю любов'ю до Ками. Одного дня він влаштував таємну раду з Гірамом, який з його наказу пожертвував храмові богині Ашторет дванадцять талантів золотом, чудову, вирізьблену з малахіту, статую богині, п'ятдесят корів і сто п'ятдесят мір пшениці. Це був такий щедрий дарунок, що сам верховний жрець храму прийшов до намісника, щоб упасти перед ним ниць і подякувати за ласку, якої, як сказав він, довіку не забудуть люди, що шанують богиню Ашторет.

Залагодивши справу з храмом, царевич покликав до себе начальника поліції Пі-Баста і досить довго розмовляв з ним. А через кілька днів усе місто було вражене нечуваною новиною.

Каму, жрицю Ашторет, викрали, кудись завезли, і вона зникла, мов піщина в пустелі!..

Ця нечувана пригода сталася за таких обставин.

Верховний жрець храму вирудив Каму до міста Сабне-Хетам над Озером Мензалех з пожертвуваннями для тамтешньої каплиці богині Ашторет. Жриця поїхала туди човном уночі, чи то рятуючись від літньої спеки, чи уникаючи цікавих очей та почестей

віруючих.

На світанку, коли чотири веслярі, втомлені, задрімали, з прибережних заростей раптом впливло кілька човнів, у яких було повно греків і хеттів; вони оточили човен, в якому була жриця, і викрали Каму. Напад був такий несподіваний, що фінікійські веслярі не вчинили ніякого опору. Жриці, мабуть, заткнули рота, бо вона навіть не встигла крикнути.

Вчинивши таке святотатство, хетти й греки зникли в заростях, щоб потім добратися до моря. Човен храму Ашторет вони перевернули, щоб забезпечити себе від погоні.

У Пі-Басті гуло, як у вулику, всі тільки й говорили про це. Навіть висловлювали здогад, хто вчинив напад. Одні казали, що то був ассірієць Саргон, який пропонував Камі стати його дружиною, якби вона захотіла покинути храм і поїхати з ним до Ніневії. Інші підозрювали грека Лікона, який співав у храмі Ашторет і давно вже палав коханням до Ками. Він був такий багатий, що міг дозволити собі найняти грецьких розбійників, і такий безбожник, що напевне не завагався б, щоб викрасти жрицю.

Звичайно, у храмі Ашторет одразу ж скликали раду найбагатших і найпобожніших віруючих. Рада насамперед ухвалила звільнити Каму від обов'язків жриці і зняти з неї прокляття, що загрожувало їй смертю, якщо вона, слугуючи богині, втратить невинність.

Це було святе і мудре рішення: якщо хтось силою викрав жрицю й позбавив її святості, всупереч її волі, то не годилося її карати.

Через кілька днів, під звуки рогів, у храмі Ашторет оголосили віруючим, що жриця Кама померла і що якби навіть хтось зустрів жінку, схожу на неї, — не має права ні метатись, ні навіть дорікати їй. Бо не вона, не жриця, покинула богиню, а її викрали злі духи, які за це будуть покарані.

Того самого дня достойний Гірам відвідав царевича Рамзеса і підніс йому в золотій скриньці пергамент, покритий печатками жерців і підписами найзнатніших фінікійців.

Це був вирок духовного суду Ашторет, який звільняв Каму від обітничі і знімав з неї прокляття богів, якщо вона зречеться жрецького сану.

З цим документом, коли зайшло сонце, Царевич пішов до одного самотнього будиночка в своєму саду. Він непомітно відчинив двері, піднявся на другий поверх і зайшов до невеличкого покою.

При світлі різьбленого світильника, в якому горіла запашна олія, він побачив Каму.

— Нарешті! — вигукнув він, подаючи їй золоту скриньку. — Ось тобі все, чого ти хотіла!

Фінікіянка була дуже збуджена, очі її палали. Вона схопила скриньку і, оглянувши її, кинула на підлогу.

— Ти думаєш, вона золота?.. — сказала Кама. — Я віддам своє намисто, що ця скринька мідна й лише покрита зовні тонкою позолотою!..

— Це ти так вітаєш мене? — спитав царевич здивовано. — Бо знаю своїх братів, — відповіла вона. — Вони підробляють не тільки золото, а й рубіни, й сапфіри.

— Камо... — перебив її наступник трону, — але ж у цій скриньці — твоя свобода...

— Яка там свобода!.. — вигукнула Кама. — Я нудьгую й боюся... Сиджу тут уже чотири дні, як у в'язниці...

— Тобі чогось не вистачає?

— Мені не вистачає світла... повітря... сміху... співів... людей... О мстива богине, як тяжко ти мене караєш!..

Царевич слухав здивований. У цій розлюченій жінці він не міг впізнати тієї Ками, яку бачив у храмі, тієї Ками, до якої линув пристрасний спів грека.

— Завтра, — мовив царевич, — ти зможеш вийти до саду. А коли ми поїдемо до Мемфіса і до Фів, будеш розважатися, як ніколи... Глянь на мене. Хіба я не кохаю тебе і хіба для жінки мало честі, якщо вона належить мені?..

— Так, — відповіла вона примхливо, — але ж у тебе було їх до мене чотири...

— Тебе я кохаю найдужче....

— Якби ти мене кохав найдужче, ти б зробив мене першою, поселив би мене в палаці, який займає та... єврейка Сара, і дав би варту мені, а не їй... Там, перед статуєю Ашторет, я була найперша... Ті, що складали почесні богині, стаючи перед нею на коліна, дивились на мене... А тут що?.. Вояки барабанять і грають на флейтах, урядовці складають руки на грудях і схиляють голови перед домом єврейки...

— Перед моїм первородним сином, — перебив її нетерпляче царевич, — а він не єврей...

— Ні, єврей!.. — крикнула Кама. Рамзес схопився з місця.

— Ти збожеволіла! — мовив він, раптом заспокоївшись. — Хіба ти не знаєш, що мій син не може бути євреєм...

— А я тобі кажу, що він єврей!.. — кричала Кама, стукаючи кулаком по столику. — Він єврей, як його дід, як його дядьки, і звуть його Ісаак...

— Що ти сказала, фінікіяно? Ти хочеш, щоб я тебе вигнав!..

— Добре, вижени мене, якщо брехня вийшла з моїх уст... Але якщо я сказала правду, вижени ту... єврейку разом з її приплодом, а палац віддай мені. Я хочу, я заслуговую на те, щоб бути першою в твоєму домі. Бо та обманює тебе... глузує з тебе... А я для тебе зреклася моєї богині... і вона може помститися мені...

— Доведи мені це, і палац буде твій. Ні, це брехня! — мовив царевич. — Сара не вчинила б такого злочину... Мій первородний син...

— Ісаак... Ісаак!.. — кричала Кама — Іди до неї і переконайся...

Рамзес, майже не тямлячись, вибіг від Ками і подався до палацу, де жила Сара. Хоч ніч була зоряна й ясна, він заблудив і довго тинявся по саду. Холодне повітря протверезило його, він знайшов дорогу і до палацу Сари зайшов майже спокійний.

Хоч було вже пізно, там не спали. Сара сама прала синові пелюшки, а її слуги розважалися: їли, пили й грали. Коли Рамзес, блідий від хвилювання, став на порозі, Сара скрикнула, але відразу заспокоїлась.

— Вітаю тебе, повелителю, — мовила вона, витираючи мокрі руки й схиляючись йому до ніг.

— Саро, як звать твого сина? — спитав він. Вона, вжахнувшись, схопилась за голову.

— Як звать твого сина?.. — повторив Рамзес.

— Ти ж знаєш, повелителю, що Сеті,— відповіла вона ледь чутним голосом.

— Глянь мені в очі...

— О Єгово!.. — прошептала Сара.

— Сама бачиш, що кажеш неправду. А зараз я тобі скажу: мого сина, сина наступника єгипетського трону, звать Ісаак. І він — єврей... підлий єврей...

— Боже!.. Боже!.. Змилуйся!.. — заблагала вона, кинувшись до ніг царевича..

Рамзес не став кричати на неї, тільки обличчя його посіріло.

— Мене застерігали... — мовив він, — щоб я не брав у свій дім єврейки... Все переверталось у мене всередині, коли я бачив маєток, наповнений євреями... Але я стримував відразу, бо вірив тобі. А ти разом з своїми євреями украла в мене сина...

— Це жерці звеліли, щоб він був євреєм, — прошептала Сара, ридаючи біля ніг царевича.

— Жерці?.. Які?..

— Найдостойніший Гергор... і найдостойніший Мефрес... Вони сказали, що так треба, бо твій син мусить стати першим єврейським царем...

— Жерці?.. Мефрес?.. — повторив царевич. — Єврейським царем?.. Але ж я казав тобі, що твій син може стати начальником моїх лучників, моїм писарем... Я тобі це казав!.. А ти, нещасна, думала, що титул єврейського царя може рівнятися із званням мого лучника й писаря?.. Мефрес... Гергор!.. Хвала богам, що я нарешті викрив цих сановників і знаю, яку долю вони готують моєму сину...

Якийсь час царевич думав, кусаючи губи. Раптом він голосно гукнув:

— Гей!.. Слуги!.. Воїни!...

В одну мить кімната наповнилася людьми. З плачем увійшли Сарині прислужниці, писар і управитель її дому, потім раби, і, нарешті, з'явилося кілька воїнів з офіцером.

— Смерть!.. — скрикнула Сара розпачливим голосом.. Вона кинулась до колиски, вихопила сина і, забившись у куток кімнати, заблагала:

— Мене вбийте... але його не дам!.. Рамзес усміхнувся.

— Сотнику! — звернувся він до офіцера. — Візьми цю жінку разом з її дитиною і одведи в дім, де живуть мої невольники. Ця єврейка вже не буде панею, а слугою тієї, що її заступить. А ти, управителю, — додав він, звертаючись до урядовця, — пам'ятай, щоб єврейка не забула завтра вранці вимити ноги своїй пані, яка зараз сюди прийде. А якщо ця служниця виявить непокору, за наказом її пані повинна дістати різок... Одведіть цю жінку до челядників!..

Офіцер і управитель наблизились до Сари й зупинилися, не сміючи до неї доторкнутись. Але в цьому й не було потреби. Сара закутала покривалом дитину, що не переставала плакати, і вийшла з кімнати, шепочучи:

— Боже Авраама, Ісаака, Іакова, змилуйся над нами... Вона низько схилилась перед царевичем, з її очей котилися

тихі сльози. Ще в передпокої Рамзес чув її лагідний голос:

— Боже Авраама, Іса...

Коли все стихло, намісник сказав офіцеру й управителеві:

— Підіть із смолоскипами до будинку між смоковницями...

— Розумію, — відповів управитель.

— І негайно приведіть сюди жінку, яка там живе... — Буде зроблено так.

— Ця жінка буде відтепер ваша повелителька і повелителька єврейки Сари, яка щоранку повинна обмивати їй ноги, обливати водою і тримати перед нею дзеркало. Така моя воля й наказ.

— Буде так, — відповів управитель.

— А завтра вранці скажеш мені, як поводитиметься нова служниця...

Віддавши ці розпорядження, царевич повернувся до себе, але цілу ніч не спав. В його душі палав вогонь помсти.

Він відчував, що, навіть не підвищивши голосу, знищив Сару, нещасну, єврейку, яка осмілилась його обдурити. Він покарав її, як цар, що одним лише рухом вій скидає людей з вершини у прірву рабства. Але Сара була тільки знаряддям жерців, а царевич мав надто велике почуття справедливості, щоб, поламавши знаряддя, простити тих, хто був у цьому винен.

Найбільше лютило його те, що жерці були для нього недосяжні. Царевич міг вигнати Сару з дитиною серед ночі в дім для челяді, але не міг позбавити Гергора його влади, а Мефреса — його сану верховного жерця. Сара лежала біля його ніг, як роздавлений черв'як, а Гергор і Мефрес, які відняли в нього первородного сина, підносилися над Єгиптом і (о ганьба!) над ним самим, над майбутнім фараоном, мов піраміди...

І невідомо, котрий уже раз цього року царевич згадував кривди, яких він зазнав від жерців. У школі били його киями, аж спина тріщала, або морили голодом, що, здавалося, живіт приростав до хребта. На торішніх маневрах Гергор поламав йому весь план, а потім звалив вину на нього і позбавив його керівництва корпусом. Той же Гергор накликав на нього неласку фараона за те, що він узяв до свого дому Сару, і аж тоді прихилив до нього батька, коли упокорений царевич два місяці провів у добровільному вигнанні.

Здавалось, що, коли він стане начальником корпусу і намісником, жерці перестануть притискати його своєю опікою. Але саме тепер вони насідали на нього з подвійною силою. Жерці зробили його намісником, а для чого?.. Щоб усунути його від фараона й укласти ганебну угоду з Ассірією. Коли він схотів мати відомості про стан держави, вони змусили його покутником іти до храму: там залякували, морочили фальшивими чудесами і обдурювали, даючи неправдиві пояснення. Потім вони стали втручатися в його особисте життя, в стосунки з жінками, з фінікійцями, стали стежити за його боргами і, нарешті, щоб його принизити і зганьбити в очах Єгипту, зробили його первородного сина євреєм!..

Кожен селянин, невільник, в'язень з копалень, кожен єгиптянин мав право сказати

йому: "Я кращий за тебе, наміснику, бо в мене нема сина єврея".

Відчуваючи тягар образи, Рамзес водночас розумів, що не зможе одразу ж за неї помститися. Тому вирішив відкласти це на майбутнє. В школі жерців він навчився володіти собою, при дворі навчився бути витриманим і лицемірним; ці властивості стануть його щитом і зброєю в боротьбі з жерцями... До певного часу він дуритиме їх, а як настане слухна хвилина, вдарить так, що вони не піднімуться більше.

Надворі почало розвиднюватись. Царевич міцно заснув, а коли прокинувся, першим, кого він побачив, був управитель палацу Сари.

— Ну, як єврейка? — спитав царевич.

— Вона помила ноги своїй новій пані, як ти наказав, повелителю наш, — відповів управитель.

— Чи була вона непокірна?

— Була сповнена покори, але не досить спритна, тому розгнівана пані вдарила її ногою в обличчя...

Царевич здригнувся.

— А що на це Сара?.. — спитав він швидко.

— Впала додолу. А коли нова пані наказала їй іти геть, — вийшла, тихо плачучи...

Царевич почав ходити по кімнаті.

— А як же вона провела ніч?

— Нова пані?..

— Ні!.. — перебив царевич. — Я питаю про Сару...

— Як ти наказав, повелителю, Сара пішла з дитиною в дім для челяді. Там служниці з жалю дали їй свіжу циновку, але Сара не лягла спати, а просиділа цілу ніч з дитиною на руках.

— А дитина?.. — спитав царевич.

— Дитина здорова. Сьогодні вранці, коли єврейка пішла прислужувати новій пані, інші жінки скупали малого в теплій воді, а пастухова жінка, яка теж має немовля, погодувала

його.

Царевич зупинився перед управителем.

— Погано, — мовив він, — коли корова, замість того щоб годувати своє телятко, іде до плуга, а її ще й б'ють кием. Хоч ця єврейка вчинила великий проступок, я не хочу, щоб від цього терпіла її невинна дитина... І тому Сара не буде вже мити ноги новій пані і не терпітиме від неї штурханів. В домі для челяді дай їй окрему кімнату, деякі меблі і їжу, яка потрібна матері, що має немовля. І хай вона спокійно годує свого сина.

— Живи вічно, володарю наш, — відповів управитель і швидко побіг виконувати наказ намісника.

Всі слуги любили Сару і за кілька годин встигли зненавидіти примхливу і крикливу Каму.

Розділ тридцять дев'ятий

Фінікійська жриця небагато щастя принесла Рамзесові.

Вперше ідучи до неї в палац, де раніше жила Сара, він думав, що Кама зустріне його із захватом і вдячністю. Але вона прийняла його майже з гнівом.

— Що це таке? — закричала вона. — Не минуло й півдня, а ти вже повернув свою ласку нікчемній єврейці?!

— Хіба Сара не живе разом із служницями? — відповів царевич.

— Але мій управитель сказав, що вона вже не буде мити мені ноги...

Ці слова викликали в Рамзеса неприємне почуття.

— Я бачу, ти невдоволена, — сказав він.

— І не буду вдоволена!.. Поки не підкорю цю єврейку!.. — спалахнула Кама. — Поки, прислужуючи мені й стоячи на колінах біля моїх ніг, вона не забуде, що була колись твоєю першою жінкою і господинею цього дому! Поки мої слуги не перестануть дивитись на мене з жахом і недовірою, а на неї з жалем...

Рамзес відчув, як щодалі менше подобається йому фінікіянка.

— Камо, — мовив він, — слухай, що я тобі скажу! Якби в моєму домі слуга вдарив у зуби суку, що годує щенят, я вигнав би його... А ти вдарила ногою в обличчя жінку й матір... А в Єгипті, Камо, мати — святе слово. І справжній єгиптянин три речі найбільше шанує на землі: богів, фараона і матір...

— О горе мені! — заголосила Кама, кинувшись на ложе. — Це мені нагорода, нещасній, за те, що я зреклася своєї богині... Ще тиждень тому складали мені квіти до ніг і окурювали пахощами, а тепер...

Царевич тихо вийшов з кімнати й одвідав фінікіянку лише через кілька днів. Але знову застав її роздратованою.

— Благаю тебе, повелителю, — вигукнула вона, — подбай трохи більше про мене!.. Бо вже й слуги починають мене зневажати, і воїни дивляться спідлоба, і я боюся, щоб на кухні хтось не отруїв мені страву...

— Я був зайнятий військом, — відповів царевич, — і не міг одвідати тебе...

— Це неправда!.. — сердито сказала Кама. — Ти був учора біля мого ганку, а потім пішов до будинку для челяді, де живе та єврейка... Ти хотів мені показати...

— Годі! — перебив її наступник трону. — Я не був ні біля твого ганку, ні там. Якщо тобі здалося, що ти мене бачила, то це значить, що твій коханець, той мерзенний грек, не тільки не втік з Єгипту, але насмілюється навіть вештатися в моєму саду...

Фінікіянка слухала його з жахом.

— О Ашторет!.. — скрикнула вона раптом. — Рятуй мене! О земле, сховай мене!.. Бо коли той негідник Лікон справді повернувся, мене чекає велике лихо...

Царевич розсміявся, але в нього вже не було терпіння слухати базікання колишньої жриці.

— Заспокойся, — мовив він, виходячи, — і не дивуйся, якщо цими днями до тебе приведуть твого Лікона, зв'язаного, мов шакала. Терпець мій урвався.

Повернувшись до себе, царевич одразу викликав Гірама й начальника поліції Пі-Баста і, розказавши їм, що Лікон, схожий на нього грек, вештається біля палацу, наказав негайно схопити його. Гірам запрягнувся, що, коли фінікійці об'єднуються з

поліцією, грек неодмінно потрапить у їхні руки. Але начальник поліції похитав головою.

— Ти сумніваєшся? — спитав його царевич.

— Так, володарю. В Пі-Басті живе багато побожних азіатів, котрі вважають, що жриця, яка покинула вівтар, заслуговує смерті. Коли цей грек узявся вбити Каму, вони будуть сприяти йому, переховуватимуть і допоможуть втекти.

— Що ти скажеш на це, князю? — спитав наступник трону Гірама.

— Достойний начальник поліції каже мудро, — відповів старий.

— Адже ви звільнили Каму від обітниці! — скрикнув Рамзес.

— За фінікійців я ручуся, — мовив Гірам. — Вони не займуть Каму і ловитимуть грека. Але що робити з іншими прихильниками Ашторет?..

— Я смію думати, — сказав начальник поліції, — що тим часом цій жінці ніщо не загрожує. Якби вона була сміливіша, то могла б принадити грека, і ми зловили б його тут, у палаці вашої достоїнності.

— Отже, йди до неї, — сказав царевич, — і розкажи про свій план. І якщо спіймаєш того негідника, дам тобі десять талантів.

Коли наступник трону вийшов, Гірам сказав начальникові поліції:

— Начальнику! Я знаю, що тобі відомі обидва способи письма й не чужа жрецька мудрість. Коли хочеш, ти чуєш крізь мури і прозираєш крізь темряву. І через це ти знаєш думки і селянина, який черпає воду з колодязя, і ремісника, який виносить на торг сандалі, і знатного вельможі, що в оточенні своїх слуг почуває себе так безпечно, як дитина в лоні матері...

— Ти кажеш правду, — відповів урядовець, — боги обдарували мене великою прозорливістю.

— Отже, — вів далі. Гірам, — завдяки своїм надзвичайним здібностям ти вже, напевно, здогадався, що храм Ашторет подарує тобі двадцять талантів, якщо ти спіймаєш того негідника, що посмів видавати себе за царевича, володаря нашого. Але, крім того, храм пожертвує тобі ще десять талантів, якщо чутка про цю схожість мерзенного грека з наступником трону не пошириться по Єгипту. Образливо й непристойно, щоб звичайний смертний нагадував своїм обличчям особу божественного походження. Отже, нехай усе це, що ти чув про нікчемного Лікона та про наші розшуки цього безбожника, не вийде за наші серця.

— Я розумію, — відповів урядовець. — Може навіть статись, що цей негідник помре, перше ніж ми віддамо його до суду.

— Слово сказано! — шепнув Гірам, стискаючи йому руку. — Всяку допомогу, якої ти зажадаєш від фінікійців, ми подамо тобі негайно.

Вони розійшлись, як два приятелі, що разом полюють на великого звіра, і яким байдуже, чия рогатина в нього влучить, аби тільки здобич не втекла з їхніх рук.

Через кілька днів Рамзес знову одвідав Каму і застав її на межі божевілля. Вона ховалась у найтіснішому покої свого палацу, голодна, нечесана, навіть невмита, й віддавала своїм слугам найсуперечливіші накази. То збирала всіх до свого покою, то гнала геть; уночі кликала до себе вартових, а потім тікала від них на дах, кричачи, що

вони хочуть її вбити.

Через такі її химерування в серці царевича зникло кохання до неї, залишилось тільки почуття великого клопоту. Коли управитель палацу і офіцер розказали йому про дивацтва Ками, він вхопився за голову і шепнув:

— Справді, погано я зробив, забравши цю жінку від її богині. Адже тільки богиня могла терпляче зносити її примхи!..

Незважаючи на це, він зайшов до Ками і побачив її, нещасну, розпатлану й тремтячу.

— Горе мені! — голосила вона — Я живу між самими ворогами. Моя покоївка хоче мене отруїти, а перукарка — напустити якусь тяжку хворобу... Воїни тільки й чекають нагоди, щоб встромити мені в груди спис або меч, а в кухні, я певна, замість страв готують для мене якесь чародійне зілля... Всі хочуть моєї смерті...

— Камо... — перебив її царевич.

— Не називай мене так!.. — шепнула вона злякано. — Це принесе мені нещастя...

— Звідки тобі приходять у голову такі думки?..

— Звідки!.. Ти думаєш, що я не бачу, як удень біля палацу вештаються якісь чужі люди, які зникають раніше, ніж я встигну покликати слуг... А вночі хіба я не чую, як шепчуться за стіною!..

— Це тобі здається...

— Прокляті!.. Прокляті!.. — крикнула вона, заливаючись сльозами. — Всі ви кажете, що мені здається... А тим часом позавчора якась злочинна рука підкинула мені в опочивальню покривало, яке я носила півдня, поки не побачила, що це не моє... що в мене ніколи не було такого...

— Де ж це покривало? — спитав уже стурбований царевич.

— Я спалила його, але спершу показала моїм служницям.

— А хоч би воно й не твоє, що ж тобі сталося?

— Нічого. Але якби я потримала його ще кілька днів у домі, то, напевно, отруїлася б або захворіла б на якусь невиліковну хворобу... Знаю я азіатів та їхні підступи!..

Пригнічений і роздратований царевич поспішив піти від неї, незважаючи на її благання залишитися. Коли він спитав слуг про це покривало, покоївка підтвердила, що такого покривала у Ками справді не було і що його хтось підкинув.

Наступник трону наказав подвоїти варту коло палацу і, доведений до відчаю, пішов до себе.

"Ніколи б не повірив, — думав він, — що одна слабенька жінка може наробити стільки клопоту!.. Чотири щойно впіймані гієни не зрівняються в неспокійності з цією фінікіянкою!.."

У себе царевич застав Тутмоса, який щойно повернувся з Мемфіса й ледве встиг викупатись і переодягнутись після подорожі.

— Що ти скажеш мені? — спитав царевич, догадуючись, що його улюбленець не привіз добрих вістей. — Бачив ти його святість?

— Я бачив сонцесейного бога Єгипту, — відповів Тутмос, — і ось що він мені

прорік...

— Кажи, — мовив царевич.

— Ось що прорік володар наш, — вів далі Тутмос, схрестивши руки на грудях і схиливши голову. — Так сказав володар: "Тридцять чотири роки везу я важку колісницю Єгипту і так втомився, що вже прагну до моїх великих предків, які заселяють край західний. Скоро я покину цю землю, і тоді син мій Рамзес сяде на троні і чинитиме з державою те, що йому підкаже мудрість..."

— Так сказав мій богорівний батько?

— Це його слова, точно повторені, — відповів Тутмос. — Кілька разів ясно сказав мені наш володар, що не лишає тобі ніяких настанов на майбутнє, щоб ти міг правити Єгиптом, як сам схочеш...

— О святий! Невже він справді так тяжко хворий?.. Чому ж він не дозволяє мені поїхати до нього?.. — з жалем спитав царевич.

— Ти повинен бути тут, бо тут можеш бути потрібний,

— А угода з Ассірією?.. — спитав наступник трону.

— Укладена так, що Ассірія може без перешкод з нашого боку провадити війну на сході й півночі. Але питання з Фінікією лишається нерозв'язаним, поки ти не вступиш на трон...

— О благословенний!.. О святий володарю!.. — вигукнув царевич. — Від якої страшної спадщини ти мене врятував!..

— Отже, справа з Фінікією відкладена, — додав Тутмос. — Але разом з тим сталася погана річ, бо його святість, аби довести Ассірії, що він не перешкоджатиме їй вести війну з північними народами, наказав зменшити наше військо на двадцять тисяч найманих воїнів...

— Що ти сказав?.. — здивовано скрикнув царевич. Тутмос засмучено покивав головою.

— Я кажу правду, — відповів він. — Вже навіть розпущено чотири лівійські полки...

— Але ж це безумство! — аж застогнав царевич, ламаючи руки. — Нащо ж ми так ослаблюємо себе і куди дінуться ці люди?..

— Отож-бо й є, що вони вже рушили в Лівійську пустелю і там або нападуть на лівійців і нароблять нам клопоту, або об'єднаються з ними, щоб спільно вдарити на наші західні кордони...

— Я нічого про це не чув!.. Що вони наробили!.. І коли? Жодна звістка про це не дійшла до нас!.. — не знаходив собі місця царевич.

— Бо розпущені найманці рушили в пустелю з Мемфіса, а Гергор заборонив про це говорити кому б то не було...

— Виходить, навіть Мефрес і Ментезуфіс не знають про це? — спитав намісник.

— Вони знають, — відповів Тутмос.

— Вони знають, а я ні!..

Царевич раптом заспокоївся, але зблід і на його молодому обличчі відбилась страшна ненависть. Він схопив за руки свого повірника і, міцно стискаючи їх, тихо

заговорив:

— Слухай... Священними головами мого батька й матері... пам'яттю Рамзеса Великого... всіма богами, якщо вони є... клянуся, що коли стану фараоном і жерці не схилиться перед моєю волею, я розчавлю їх...

Тутмос слухав вражений.

— Я або вони!.. — закінчив царевич, — Єгипет не може мати двох володарів...

— І завжди мав лише одного — фараона, — додав Тутмос.

— А ти будеш мені вірний?

— Я, і вся знать, і військо, присягаюсь тобі в цьому.

— Годі! — сказав царевич. — Нехай собі зараз розпускають наймані полки... нехай підписують угоди... нехай криються від мене, мов кажани, і нехай обдурюють нас усіх!.. Але настане час... А тепер, Тутмосе, спочинь після дороги і приходь до мене ввечері на бенкет... Ці люди так мене обплутали, що я можу лише розважатись... Ну що ж, будемо розважатись... Але колись я покажу їм, хто справжній володар Єгипту: вони чи я...

З того дня в палаці знову почалися бенкети. Царевич, ніби соромлячись своїх воїнів, не провадив з ними військової муштри. Натомість палац його кишив знаттю, офіцерами, фокусниками і співачками, а ночами відбувались несамовиті оргії, де звуки арф змішувалися з вереском п'яних гуляк і спазматичним сміхом жінок.

На один із таких бенкетів Рамзес запросив Каму, але вона відмовилась. Царевич образився на неї. Помітивши це, Тутмос спитав Рамзеса:

— Мені казали, володарю, що Сара втратила твою ласку?

— Не згадуй мені про цю єврейку, — відповів царевич. — Хіба ти не знаєш, що вона зробила з моїм сином?

— Знаю, — відповів улюбленець, — але мені здається, що це сталося не з її вини. Я чув у Мемфісі, що твоя богорівна мати, цариця Нікотріс, і достойний міністр Гергор зробили твого сина євреєм, щоб він міг колись стати ізраїльським царем.

— Але ж у ізраїльтян немає царя, є лише жерці і судді, — перебив царевич.

— Немає, але вони хочуть його мати їм теж надокучила влада жерців.

Наступник зневажливо махнув рукою.

— Візник його святості, — сказав він, — важить більше, ніж усі ті царі, а тим паче якийсь там цар ізраїльтян, якого ще навіть немає...

— В кожному разі, Сарина провина не така вже велика, — наполягав Тутмос.

— Так знай, що колись я відплачу і жерцям.

— У цьому випадку вони теж не дуже винні. Достойний Гергор зробив це, прагнучи збільшити славу й могутність твоєї династії, і діяв він з відома цариці Нікотріс.

— А Мефрес чого втручається у мої справи?.. — спитав царевич. — Адже він повинен пильнувати тільки храми, а не впливати на долю нащадків фараона...

— Мефрес геть здитинився... Весь двір фараона сміється зараз з його дивацтв, про які я, правда, сам нічого не знаю, хоч майже щодня бачив і бачу святого мужа...

— А це цікаво! Що ж він робить?..

— Він по кілька разів на добу, — відповів Тутмос, — відправляє урочисту службу в

найпотаємнішій частині храму і наказує своїм жерцям стежити, чи боги не підносять його в повітря під час молитви.

— Ха-ха-ха! — розсміявся наступник трону. — І все це діється в Пі-Басті, на наших очах, а я нічого не знаю...

— Це жрецька таємниця...

— Таємниця, про яку говорять усі в Мемфісі!.. Ха-ха-ха! В цирку я бачив халдейського фокусника, який теж піднімався в повітря.

— І я бачив, — сказав Тутмос, — але це був фокус. А от Мефрес хоче справді вознестися над землею на крилах своєї побожності...

— Нечуване блазенство! — мовив царевич, — Що ж на це інші жерці?

— Здається, в святих папірусах є згадки, що в давні часи бували в нас пророки, які вміли підніматися в повітря, тому жерців не дивує це бажання Мефреса. А оскільки, як тобі відомо, у нас підлеглі бачать те, що подобається їхнім начальникам, то деякі святі мужі кажуть, що Мефрес справді під час молитви підноситься на кілька пальців від землі...

— Ха-ха-ха!.. І цією великою таємницею розважається весь двір, а ми, як селяни або землекопи, навіть не догадуємось про чудеса, що діються у нас під боком... Нещасна доля наступника єгипетського трону!.. — сміявся царевич.

Заспокоївшись, Рамзес, на повторне прохання Тутмоса, наказав перевести Сару з дитиною з дому для челяді в маленький палац, де перші дні жила Кама.

Слуги наступника трону щиро зраділи цьому наказові володаря, і всі служниці, невільники і навіть писарі провели Сару до нової домівки з музикою й вигуками радості.

Фінікіянка, почувши галас, запитала, що сталося. А коли їй відповіли, що Сара знову здобула ласку наступника трону і що з челядницької вона знову перейшла до палацу, колишня жриця розлютилася і звеліла покликати до себе Рамзеса.

Царевич прийшов.

— Так от як ти поводишся зі мною!.. — крикнула Кама, вже геть не тямлячись. — Так от як!.. Ти обіцяв мені, що я буду першою твоєю жінкою, та не встиг молодик обійти й половини неба, як ти зламав свою обіцянку! Може, ти думаєш, що помста Ашторет падає тільки на жриць і не досягає синів фараона?..

— Скажи своїй Ашторет, — спокійно відповів царевич, — щоб вона ніколи не погрожувала царським сином, бо й вона піде в дім для челяді.

— А, розумію! — кричала Кама. — Я піду в дім для челяді, може, навіть у в'язницю, а тим часом ти будеш проводити ночі з своєю єврейкою!.. За те, що я для тебе зреклася богів...

накликала на свою голову прокляття!.. За те, що не маю тут спокійної години, що змарнувала для тебе молодість, життя, навіть душу,— ти так мені платиш?..

Царевич визнав у душі, що Кама й справді багато чим пожертвувала заради нього, і відчув каяття.

— Я не був і не буду в Сарі, — відповів він. — Але що тобі шкодить, коли ця

нещасна жінка житиме спокійно й зможе вигодувати свою дитину?

Фінікіянка затремтіла. Вона піднесла вгору стиснуті кулаки, волосся її наїжилось, а в очах спалахнув вогонь ненависті.

— Отак ти мені відповідаєш?.. Єврейка нещасна, бо ти вигнав її з палацу, а я мушу бути задоволена, хоч боги вигнали мене з усіх своїх храмів... А душа моя... душа жриці, що потопає в сльозах і в розпачі, хіба вона не значить для тебе більше, ніж цей єврейський виплодок, ця дитина... щоб вона згинула... Щоб її...

— Замовкни! — крикнув царевич, затуляючи їй рот. Кама злякано відсахнулась.

— То мені не можна навіть скаржитись на мою долю?.. — спитала вона. — Якщо ти так піклуєшся про цю дитину, то навіщо було викрадати мене з храму, нащо було обіцяти, що я стану в тебе першою жінкою?.. Гляди ж, — знову почала кричати вона, — щоб Єгипет, дізнавшись про мою долю, не назвав тебе віроломним!..

Царевич хитав головою і усміхався. Нарешті він сів і сказав:

— Воістину, мій учитель мав рацію, коли остерігав мене від жінок. Ви — мов дозрілий персик перед очима людини, язик якої висох од спраги... Але тільки на вигляд... Бо горе нерозумному, що насмілиться розкусити цей гарний плід: замість прохолодного солодкого соку він, знайде там кубло ос, які зранять йому не тільки уста, а й серце...

— Вже дорікаєш!.. Навіть цього не соромишся робити? За те, що я заради тебе пожертвувала званням жриці і своєю цнотою!..

Царевич усе хитав головою й посміхався.

— Ніколи не думав, — мовив він, помовчавши, — що може бути правдою казка, яку селяни розповідають перед сном. А зараз бачу, що так воно й є. Послухай цю казку, Камо: може, ти отямишся і не змусиш мене втратити прихильність, яку я маю до тебе...

— Тобі ще хочеться зараз казки розповідати!.. — з гіркотою мовила жриця. — Ти вже розказав мені одну, і розумна ж я була, що послухалась тієї казки...

— Ця, напевно, піде тобі на користь, аби тільки ти зрозуміла її.

— А буде в ній щось про єврейських дітей?..

— І про жриць, тільки слухай уважно.

"Було це дуже давно в цьому самому місті Пі-Басті. Якось царевич Сатні на площі перед храмом Пта побачив дуже гарну жінку. Вона була краща од усіх жінок, яких йому доводилось досі зустрічати, а головне, мала на собі багато золота.

Царевичеві страшенно сподобалась ця жінка. Він негайно довідався, хто вона, а коли йому сказали, що це донька верховного жерця в Пі-Басті, він послав до неї свого стайничого з такими словами:

"Я дам тобі десять золотих перснів, якщо ти пробудеш зі мною годину".

Стайничий пішов до прекрасної Тбубуї і переказав їй слова царевича Сатні. Вона, вислухавши його прихильно, відповіла, як належить добре вихованій дівчині:

"Я дочка верховного жерця і ще невинна дівчина, а не якась там розпусниця. Тож, коли царевич хоче мати приємність познайомитися зі мною, нехай прийде в мій дім, де все буде приготовлене, щоб через це знайомство я не попала на язика кумась із усієї

вулиці".

Пішов тоді царевич Сатні до Тбубуї, піднявся в її покої, стіни яких були вилічені ляпис-лазур'ю і блідо-зеленою емаллю. Було там багато лож, покритих царським полотном, і немало одноногих столиків, заставлених золотими келихами. Наповнивши один з таких келихів вином, Тбубуї подала його царевичеві й сказала:

"Будь ласкавий, випий!"

На ці слова царевич відповів:

"Адже ти знаєш, що я прийшов не вино пити".

Проте вони почали бенкетувати. На Тбубуї був довгий непрозорий одяг, закритий аж до шиї. Коли царевич хотів її поцілувати, вона одсунулась і сказала:

"Дім цей буде твоїм домом. Але пам'ятай, що я не вулична жінка, а невинна дівчина. Отже, якщо хочеш, щоб я тобі покорилася, заприсягнись, що будеш мені вірний, і відпиши мені своє майно".

"Нехай прийде сюди писар!" — гукнув царевич.

І коли з'явився писар, Сатні наказав йому скласти шлюбний акт і дарчий запис, за яким він усі свої гроші, рухоме майно й землю переписав на ім'я Тбубуї.

Десь через годину слуги повідомили царевича, що внизу чекають його діти. Тбубуї миттю вийшла з кімнати, але незабаром повернулась, убрана в сукню з прозорого газу. Сатні знову хотів її обняти, але вона відштовхнула його.

"Дім цей буде твоїм, — сказала Тбубуї. — Але пам'ятай, що я не яка-небудь ледащиця, а невинна дівчина. Отже, якщо хочеш мене мати, нехай твої діти зречуться твого майна, щоб потім вони не судилися з моїми дітьми".

Сатні покликав своїх дітей нагору і звелів їм підписати акт зречення від майна, що вони й зробили. Та коли він, змучений довгим опором, хотів наблизитись до Тбубуї, вона відхилилась, кажучи:

"Дім цей буде твоїм. Але я не якась там розпусниця, а чиста дівчина. Тож, якщо ти справді кохаєш мене, накажи вбити своїх дітей, щоб вони потім у моїх дітей не повідбирали майна..."

— Яка довга історія!.. — нетерпляче перебила Кама.

— Зараз скінчиться, — відповів Рамзес — І знаєш, Камо, що сказав Сатні?

"Якщо ти цього хочеш... нехай станеться злочин!.."

Тбубуї не треба було повторювати двічі. На очах у батька вона наказала повбивати дітей і закривавлені їхні тіла викинула з вікна на поживу собакам і котам. І аж тоді Сатні увійшов до її покою і спочив на її ложі з чорного дерева, прикрашеному слоновою кісткою.

— Тбубуї добре робила, що не вірила обіцянкам чоловіків!.. — роздратовано сказала фінікіянка.

— Але Сатні зробив ще краще, — відповів наступник трону. — Він прокинувся... бо його страшний злочин був лише сном... І ти, Камо, запам'ятай собі, що найкращий спосіб пробудити мужчину з любовного сп'яніння — це проклинати його сина...

— Заспокойся, мій повелителю, я ніколи більше не згадаю ні про свою долю, ні

про твого сина, — сумно промовила фінікіянка.

— А я не зміню своєї ласки до тебе, і ти будеш щаслива, — закінчив Рамзес.

Розділ сороковий

Вже й серед населення міста Пі-Баста почали ширитись грізні чутки про лівійців. Розповідали, що розпущені жерцями воїни-варвари, повертаючись на свою батьківщину, спершу жебрачили, потім крали, а врешті почали грабувати й палити єгипетські села та вбивати людей.

Так вони за кілька днів напали на міста Хіненсу, Пімат і Каса, на південь від Мерідового озера і знищили їх. Так загинув караван єгипетських купців і прочан, що повертався з оазису Уїт-Мехе. Весь західний кордон держави був під загрозою, і навіть з Тереметіса почали тікати жителі. В тих місцях з боку моря з'явилися зграї лівійців, нібито вислані грізним ватажком Мусавасою, який, здається, збирався в усій пустелі оголосити священну війну проти Єгипту.

Тому, коли часом увечері західний край неба червонів надто довго, жителів Пі-Баста обіймала тривога. Люди збиралися на вулицях, деякі виходили на плоскі дахи або вилазили на дерева і звідти сповіщали, що бачать пожежу в Менуфі або в Сохемі. Були навіть такі, що, незважаючи на темряву, бачили, як утікають жителі, або їм привиджались ватаги лівійців, що посувалися в напрямі Пі-Баста довгими чорними шеренгами.

Незважаючи на тривогу серед людей, урядовці ному поводитися цілком байдуже, бо центральна влада не надсилала їм ніяких наказів.

Царевич Рамзес знав про неспокій народу і бачив байдужість сановників Пі-Баста. Лютий гнів охоплював його, що він не отримує ніяких розпоряджень з Мемфіса і що Мефрес та Ментезуфіс навіть не говорять з ним про небезпеку, яка загрожує державі.

Бачачи, що обидва жерці не звертаються до нього і навіть ніби уникають розмови з ним, намісник і собі не шукав зустрічей з ними і не робив ніяких військових приготувань.

Врешті він перестав одвідувати розташовані під Пі-Бастом полки, а натомість, зібравши в своєму палаці всю знатну молодь, розважався й бенкетував, заливаючи вином обурення на жерців і тривогу за долю держави.

— Ось побачиш, — сказав він раз Тутмосу, — святі пророки докеруються до того, що Мусаваса захопить Нижній Єгипет, а нам доведеться тікати в Фіви або в Сунну, якщо нас не виженуть звідти, в свою чергу, ефіопи...

— Ти кажеш правду, — відповів Тутмос. — Наші правителі поведуться як зрадники.

У перший день місяця гатор (серпень — вересень) у палаці наступника трону відбувався найбільший бенкет. Він почався

о другій годині пополудні, і ще до заходу сонця всі вже були п'яні. Дійшло до того, що чоловіки й жінки качалися по підлозі, залитій вином, засипаній квітами й черепками від побитих глеків.

Царевич був між ними найтверезіший. Він ще не лежав, а сидів у кріслі, тримаючи на колінах дві красуні танцівниці; одна поїла його вином, а друга обливала йому голову

міцними пахощами.

Цієї хвилини до зали ввійшов ад'ютант і, переступивши через кількох п'яних, наблизився до наступника трону.

— Достойний володарю, — шепнув він тихо, — святі Мефрес і Ментезуфіс бажають негайно говорити з тобою...

Царевич відштовхнув танцівниць і, червоний, у поплямованому одязі, непевними кроками пішов до свого покою нагору. Побачивши його, Мефрес і Ментезуфіс презирнулися.

— Чого ви хочете, достойні отці? — спитав царевич, падаючи в крісло.

— Не знаю, чи ти, достойний повелителю, спроможний будеш вислухати нас зараз... — заклопотано відповів Ментезуфіс.

— А!.. Ви думаєте, що я п'яний! — крикнув царевич. — Не бійтесь... Зараз весь Єгипет так збожеволів чи здурів, що в п'яків ще залишилося більше здорового глузду...

Жерці нахмурились, але Ментезуфіс почав:

— Ти знаєш, достойний повелителю, що наш володар і найвища рада ухвалили розпустити двадцять тисяч найманих воїнів?..

— Ні, наче не знаю... — перебив царевич. — Адже ви не тільки не зволили запитати моєї думки про таку мудру ухвалу, але навіть не сповістили мене, що чотири полки вже розпущені і що ці люди з голоду нападають на наші міста...

— Мені здається, що ти, достойний повелителю, засуджуєш накази його святості фараона... — мовив Ментезуфіс.

— Не його святості!.. — крикнув царевич, тупнувши ногою. — А тих зрадників, що, користуючись хворобою мого батька і володаря, хочуть запродати країну ассірійцям і лівійцям.

Жерці остовпіли. Такого ще не казав жоден єгиптянин.

— Дозволь нам, царевичу, прийти через кілька годин, коли ти заспокоїшся, — мовив Мефрес.

— Немає потреби. Я знаю, що діється на нашому західному кордоні. Точніше, не я знаю, а мої кухарі, конюхи й прибиральщиці. Але, може, захочете зараз, шановні отці, і мене втаємничити в ваші плани...

Ментезуфіс відповів з незворушним виразом обличчя:

— Лівійці збунтувались і починають збирати ватаги, щоб напасти на Єгипет.

— Розумію.

— З волі його святості і найвищої ради, — вів далі Ментезуфіс, — ти, достойний царевичу, маєш зібрати військо в Нижньому Єгипті й знищити бунтівників.

— Де наказ?

Ментезуфіс дістав з-за пазухи пергамент з печатками і вручив його царевичеві.

— Виходить, з цієї хвилини я — головний воєначальник і найвищий правитель у цій провінції? — спитав царевич.

— Усе так, як ти сказав.

— І маю право влаштувати з вами військову раду?

— Звичайно, — відповів Мефрес. — Хоч і в цю хвилину...

— Сідайте! — перебив царевич. Обидва жерці виконали наказ.

— Я питаю вас, бо це потрібно для моїх планів, навіщо розпустили лівійські полки?..

— І незабаром розпустять інші, — підхопив Ментезуфіс. — Найвища рада хоче позбутись двадцяти тисяч воїнів, які обходяться найдорожче, щоб збільшити прибутки його святості на чотири тисячі талантів на рік, бо, інакше царський двір терпітиме нестатки...

— Що, однак, не загрожує жодному найнікчемнішому єгипетському жерцеві, — перебив царевич.

— Ти забуваєш, достойний царевичу, що жерця не годиться називати "нікчемним", — відповів Ментезуфіс. — А що жодному з них і справді не загрожують нестатки, то заслуга їхнього стриманого способу життя.

— В такому разі, мабуть, статуї випивають вино, яке щодня приносять до храмів, і кам'яні боги прикрашають своїх жінок золотом і коштовностями, — глузував царевич. — Але зараз не йдеться про вашу стримуваність!.. Жрецька рада не для того розпустила двадцять тисяч воїнів й відчинила ворота Єгипту розбійникам, Щоб наповнити скарбницю фараона...

— А для чого?..

— А для того, щоб догодити царю Ассару. А оскільки його святість не згодився віддати ассірійцям Фінікію, ви хочете ослабити державу іншим способом: розпустити найманих воїнів і викликати війну на нашому західному кордоні.

— Закликаю богів у свідки, ти дивиєш нас, царевичу, — вигукнув Ментезуфіс.

— Тіні фараонів здивувалися б ще більше, почувши, що в тому самому Єгипті, де так обмежено царську владу, якийсь халдейський дурисвіт впливає на долю держави...

— Вухам своїм не вірю!.. — відповів Ментезуфіс. — Що ти, достойний царевичу, кажеш про якогось халдейця?..

Намісник глузливо засміявся.

— Я кажу про Бероеса... Якщо ти, святий муже, не чув про нього, то запитай у шановного Мефреса, а коли й він забув, нехай звернеться до Гергора і Пентуера... Ось вона, велика таємниця ваших храмів! Чужий приبلуда, що, мов злодій, пробрався до Єгипту, нав'язує членам найвищої ради угоду, таку ганебну, що підписати її ми могли б, лише програвши не одну битву, втративши всі полки і обидві столиці. І подумати тільки, що це зробила одна людина, найпевніше, шпигун царя Ассара. А наші мудреці так підпали під його чари, що, коли фараон не дав їм відректися від Фінікії, вони розпускають полки й викликають війну на західному кордоні... Де таке чувано? — вже не володіючи собою, говорив далі Рамзес — Саме в той момент, коли треба було б збільшити військо до трьохсот тисяч і кинути його на Ніневію, ці побожні безумці розганяють двадцять тисяч воїнів і підпалюють власний дім...

Мефрес, непорушний і блідий, слухав це нещадне глузування. Нарешті він сказав:

— Я не знаю, достойний повелителю, з якого джерела ти черпаєш ці відомості... Нехай би воно було таке чисте, як серця членів найвищої ради! Припустимо, однак, що

ти маєш рацію і що якийсь халдейський жрець зумів справді схилити раду до підписання тяжкої угоди з Ассірією. Якщо навіть

і так, то звідки ти знаєш, що цей жрець не був посланцем богів, які його устами застерегли нас від небезпеки, що нависла над Єгиптом?..

— Відколи це халдейці мають у вас таке довір'я? — спитав царевич.

— Халдейські жерці — старші брати єгипетських, — відповів Ментезуфіс.

— То, може, і ассірійський цар — владика над фараоном? — перебив царевич.

— Не блюзнірствуй, царевичу, — суворо відповів Мефрес. — Ти легковажно копаєшся в найсвятіших таємницях, а це бувало небезпечним навіть для вищих від тебе!

— Добре, я не буду копатися. Але по чому все-таки можна пізнати, що один халдеець — посланець богів, а другий — шпигун царя Ассара?

— По чуду, — відповів Мефрес. — Якби за твоїм повелінням, царевичу, цей pokій заповнили духи, якби незримі сили підняли тебе в повітря, ми б сказали, що ти — знаряддя безсмертних, і слухали б твоїх порад.

Рамзес знизав плечима.

— І я бачив духів, їх робила молода дівчина. І я бачив у цирку фокусника, що лежав у повітрі...

— Але не добачив тонких шнурків, що їх тримали в руках чотири його помічники...— перебив Ментезуфіс.

Царевич знову розсміявся і, пригадавши, що Тутмос розповідав йому про моління Мефреса, глузливо сказав:

— За фараона Хеопса один верховний жрець хотів неодмінно літати в повітрі. Для цього він молився богам, а своїм підлеглим наказував дивитися, чи не підіймають його невидимі сили. І що ви скажете, святі мужі: відтоді не минало

й дня, щоб пророки не запевняли великого жерця, що він піднімається в повітря, правда, не високо, лише на палець від підлоги... Але... що з тобою, достойний отче? — раптом він спитав Мефреса.

Справді, верховний жрець, слухаючи свою власну історію, захитався на стільці і був би, мабуть, упав, якби його не підтримав Ментезуфіс.

Рамзес ніби аж розгубився. Він подав старому води, натер йому лоб і скроні оцтом, почав його обвівати опахалом...

Незабаром святий Мефрес опритомнів. Він підвівся з стільця й мовив до Ментезуфіса:

— Ми вже, мабуть, можемо йти?

— І я так думаю.

— А мені що робити? — спитав царевич, відчувши, що сталося щось недобре.

— Виконувати обов'язки головного воєначальника, — холодно відповів Ментезуфіс.

Обидва жерці урочисто поклонились царевичеві й вийшли. Намісник був уже зовсім тверезий, але на серце йому ліг важкий тягар. Він зрозумів, що зробив дві великі помилки: відкрив жерцям, що знає їхню велику таємницю, і безжально насміявся з

Мефреса.

Він оддав би цілий рік життя, якби можна було стерти з їхньої пам'яті ці п'яні балачки. Та було вже пізно.

"От маєш, — думав він, — і себе зрадив, і нажив смертельних ворогів! Та що вдієш? Боротьба починається в найнесприятливішу для мене годину... Але не будемо спинятися! Не один фараон боровся з жерцями й переміг, хоч не мав достатньо сильних спільників".

Проте він настільки відчув небезпеку свого становища, що в ту ж хвилину поклявся священною головою свого батька ніколи вже не пити так багато вина.

Царевич звелів покликати Тутмоса. Його повірник з'явився негайно, зовсім тверезий.

— У нас війна, і я головний воєначальник, — сказав царевич.

Тутмос схилився до землі.

— І ніколи вже не буду так напиватись, — додав Рамзес. — А знаєш чому?

— Полководець повинен остерігатись вина й одурманюючих пахощів, — відповів Тутмос.

— Я забув про це... і проговорився перед жерцями...

— Про що? — скрикнув злякано Тутмос.

— Що ненавиджу їх і сміюся з їхніх чудес...

— Це нічого... Вони, мабуть, ніколи й не сподіваються на людську любов.

— І сказав, що знав їхню головну таємницю, — додав царевич.

— Ай! — скрикнув Тутмос. — Саме цього не слід було робити.

— Ну, годі про це, — перебив Рамзес. — Негайно розішли скороходів у всі полки, щоб завтра вранці полководці з'їхались до мене на військову раду. Накажи запалити сигнал тривоги, і нехай усі війська Нижнього Єгипту зранку вирушають до західного кордону. Піди до номарха й накажи йому, щоб він негайно сповістив інших номархів, — нехай збирають харчі, одяг і зброю.

— Матимемо клопіт з Нілом! — сказав Тутмос.

— Нехай затримають всі човни й кораблі на рукавах Нілу, щоб переправити війська. Треба також наказати номархам, щоб збирали резервні полки.

Тим часом Мефрес і Ментезуфіс поверталися в свої оселі при храмі Пта. Коли вони лишилися самі в келії, верховний жрець підняв руки вгору і вигукнув:

— Трійце безсмертних богів: Осірісе, Ісідо й Горе! Врятуйте Єгипет від погибелі! Відколи світ, жоден фараон не вимовляв стільки блюзнірств, скільки ми почули сьогодні від цього хлопчиська. Що я кажу — фараон! Жоден ворог Єгипту, жоден хетт, фінікієць, лівієць не насмівся б так зневажити недоторканність жерців...

— Вино робить людину відвертою, — відповів Ментезуфіс.

— Але в цім молодім серці звили кубло змії. Він зневажає стан жерців, насміхається з чудес, не вірить у богів...

— Та найбільше мене дивує, — сказав замислено Ментезуфіс — звідки він знає про наші переговори з Бероесом? Бо що він знає про них — я ладен присягнутися.

— Сталась жахлива зрада, — відповів Мефрес, хапаючись за голову.

— Дуже дивна річ! Адже нас було четверо...

— Зовсім не четверо. Про Бероеса знала старша жриця храму Ісіді, двоє жерців, які показали йому дорогу до храму Сета, і жрець, який зустрів його біля брами...

— Стривай! — вигукнув Мефрес — Адже цей жрець весь час був у підземеллі. А що, коли він підслухав?

— У кожному разі, він продав таємницю не хлопчиськові, а комусь поважнішому. А це небезпечніше!..

До келії постукав верховний жрець храму Пта святий Сем.

— Мир вам! — сказав він, заходячи.

— Хай буде благословенне серце твоє.

— Я прийшов, бо ви так голосно розмовляли, наче сталося якесь нещастя. Чи не лякає вас війна з нікчемними лівійцями? — запитав Сем.

— Що ти думаєш, святий отче, про царевича, наступника трону? — перебив його Ментезуфіс.

— Я думаю, — відповів Сем, — що він, мабуть, дуже задоволений з цієї війни та свого звання полководця. Це природжений воїн! Коли я дивлюся на нього, то згадую лева Рамзеса. Цей хлопець готовий сам-один кинутись на всі лівійські зграї і справді може їх розігнати.

— Цей хлопчисько, — озвався Мефрес, — може знищити всі наші храми й стерти Єгипет з лиця землі.

Святий Сем миттю витяг золотий амулет, який носив на грудях, і зашепотів:

— Тікайте, погані слова, в пустелю! Розвійтеся і не чиніть зла праведним!.. Що це ти вигадуєш, достойний отче? — спитав він докірливо.

— Достойний Мефрес каже правду, — відповів Ментезуфіс. — У тебе заболіли б голова й живіт, якби людські уста могли повторити блюзнірства, які сьогодні ми почули від цього молодика.

— Не жартуй, пророче! — обурився святий Сем. — Я швидше повірю, що вода горить, а вітер гасить вогонь, ніж у те, що Рамзес допустився блюзнірства!..

— Він казав це нібито п'яний, — злісно перебив Мефрес.

— Нехай так. Я не заперечую, що Рамзес — легковажний гульвіса, але не блюзнір!..

— Так само думали й ми, — мовив Ментезуфіс. — І такі були впевнені, що знаємо його вдачу, що, відколи він повернувся з храму Гатор, зовсім перестали за ним стежити...

— Шкода тобі було золота, щоб платити за це, — докірливо сказав Мефрес. — Тепер ти бачиш, до яких наслідків веде такий начебто незначний недогляд...

— Але що сталося? — нетерпляче спитав Сем.

— Скажу тобі коротко: наступник трону насміхається з богів.

— Ох!..

— Осуджує накази фараона...

— Чи може таке бути?

— Найвищу раду називає зрадниками...

— Невже...

— І від когось довідався про приїзд Бероеса й навіть про його зустріч з Мефресом, Гергором і Пентуером у храмі Сета.

Верховний жрець Сем, вражений, схопився руками за голову і почав бігати по келії.

— Не може того бути! — говорив він. — Не може бути! Царевича, мабуть, хтось зурочив!.. Може, навіть та фінікійська жриця, яку він викрав з храму?..

Ментезуфісу ця думка здалася такою доречною, що він глянув на Мефреса. Але роздратований верховний жрець не дав себе збити з позиції.

— Побачимо, — відповів він. — Але спочатку треба провести слідство, щоб ми знали день за днем, що робив царевич, повернувшись із храму Гатор. Надто багато він мав свободи, надто вже водився з невірними та ворогами Єгипту. А ти, достойний Семе, допоможеш нам...

Після цієї розмови верховний жрець Сем уже на другий день наказав скликати людей на урочисту відправу в храмі Пта.

На розі кожної вулиці, на всіх майданах і навіть на полях стояли жрецькі оповісники і трубами та флейтами скликали весь люд. А коли навколо збиралася достатня кількість слухачів, вони оголошували, що в храмі Пта протягом трьох днів триватимуть урочисті відправи й процесії, щоб вимолити в доброго бога благословення для єгипетської зброї й погибель лівійцям, а на їхнього ватажка Мусавасу накликати проказу, сліпоту й божевілля.

Все йшло так, як хотіли жерці. З ранку до пізньої ночі простий люд юрмився біля мурів храму. Знать і багаті міщани збиралися біля входу, а жерці, місцеві і з сусідніх номів, приносили жертви богам Пта й правили урочисту службу в святилищі.

Тричі на день з храму виходила урочиста процесія, під час якої виносили в золотому човні, запнутому завісами, священну статую. Побачивши її, народ падав ниць і голосно каявся в своїх гріхах, а розсіяні в юрбі пророки відповідними запитаннями полегшували це каяття. Те саме діялось і всередині храму. Але оскільки люди знатні й багаті не любили каятися вголос, святі отці відводили покутників убік і пошепки розпитували їх та звільняли від гріхів.

Опівдні служба була найурочистіша. В цю пору приходили воїни, які мали вирушати на захід, щоб одержати благословення верховного жерця й оновити чудодійну силу своїх амулетів, які мали властивість послаблювати удари ворогів.

Час від часу в храмі гуркав грім, а вночі над пілонами спалахували блискавки. Це означало, що бог вислухав чийсь молитву або розмовляє з жерцями.

Коли скінчилась відправа і троє достойних отців — Сем, Мефрес і Ментезуфіс — зійшлись на таємну раду, ситуація була вже цілком ясна.

Відправа принесла храмові близько сорока талантів прибутку, але понад шістдесят талантів було видано на подарунки чи на сплату боргів різних осіб із придворної та військової знаті.

Також було зібрано такі відомості:

Серед воїнів ходили чутки, що, коли царевич Рамзес вступить на трон, він почне війну з Ассірією, яка всім, хто братиме в ній участь, принесе великі прибутки. Найнижчий воїн, казали, не повернеться з цього походу без тисячі драхм або й більше.

Люди шепталися між собою, що, коли фараон переможе Піневію, він обдарує всіх селян невольниками і на кілька років звільнить Єгипет від податків.

Знать сподівалася, що новий фараон насамперед одбере в жерців і віддасть їм усі маєтки, які колись привласнили собі храми на покриття задавнених боргів. Крім того, казали, що майбутній фараон правитиме країною самовладно, без найвищої ради жерців.

Нарешті у всіх верствах населення була впевненість, що царевич Рамзес, щоб забезпечити собі допомогу фінікійців, прихилився до богині Іштар і потай віддавав їй почесні. У кожному разі, було відомо, що наступник трону відвідав якимсь храм Іштар уночі і бачив там якісь чуда. Між азіатськими багатіями ширились чутки, що Рамзес приніс храмові великі дари й натомість узяв звідти жрицю, яка мала утвердити його в вірі.

Всі ці відомості зібрав найдостойніший Сем із своїми жерцями. Святі отці Мефрес і Ментезуфіс розповіли йому іншу новину, яка дійшла до них з Мемфіса, а саме, що халдейського жерця й чудотворця Бероеса в підземеллі храму Сета приймав жрець Осохор, який через два місяці після цього, видаючи заміж свою доньку, обдарував її коштовностями і купив молодим великий маєток. А оскільки Осохор не мав великих прибутків, виникла підозра, що цей жрець, підслухавши розмову Бероеса з єгипетськими сановниками, продав потім таємницю угоди фінікійцям за великі гроші.

Вислухавши це, верховний жрець Сем сказав:

— Якщо святий Бероес і справді чудотворець, то насамперед його спитайте, чи саме Осохор зрадив таємницю...

— Чудотворця Бероеса вже питали про це, — відповів Мефрес, — але святий муж сказав, що в цій справі він вважає за краще мовчати. Він додав також, що коли б хтось навіть і підслухав їхню розмову і переказав усе фінікійцям, то Єгипет і Халдея однаково не зазнають від цього ніякої шкоди. Коли навіть і знайдеться винуватець, до нього треба виявити милосердя.

— Святий!.. Воістину, святий муж!.. — тихо мовив Сем.

— А що ти, достойний отче, — звернувся Мефрес до Сема, — думаєш про царевича, наступника трону, та про хвилювання, викликане його вчинками?

— Я скажу те саме, що й Бероес, — наступник трону не завдав шкоди Єгиптові, отже, до нього треба поставитись поблажливо.

— Цей юнак насміхається з богів і з чудес, відвідує чужі храми, бунтує народ... Хіба цього мало? — гірко запитав Мефрес, який не міг простити Рамзесові грубих жартів з його побожних вправ.

Але верховний жрець Сем любив Рамзеса і тому відповів з доброю усмішкою:

— Який селянин в Єгипті не хотів би мати невольника, щоб змінити свою тяжку працю на солодке неробство? І чи є на світі чоловік, який не мріяв би про те, щоб не

платити податків? Адже за те, що він віддає скарбниці, його жінка, він сам і його діти могли б справити собі гарний одяг і мати багато інших радостей.

— Неробство й надмірні витрати псують людину, — озвався Ментезуфіс.

— Який воїн, — вів далі Сем, — не хотів би війни, щоб здобути собі тисячу драхм, а може, й більше? І далі, запитую вас, святі отці, який фараон, який номарх, який придворний охоче платить задавнені борги й не поглядає краєм ока на багатства храмів?..

— Це гріховна зажерливість! — пробурмотів Мефрес.

— І, нарешті, — мовив Сем, — який наступник трону не мріяв про обмеження влади жерців? Який фараон на початку свого царювання не прагнув звільнитися від впливу найвищої ради?..

— Слова твої сповнені мудрості, — сказав Мефрес, — але до чого вони можуть нас привести?

— До того, щоб ви не скаржились на наступника трону найвищій раді. Бо немає такого суду, який би обвинуватив царевича в тому, що селяни раді б не платити податків або що воїни прагнуть війни. Навпаки, вам могли б докоряти. Бо якби ви день у день стежили за царевичем і гамували його дрібні вибрики, то не було б цієї піраміди скарг, і до того ж таких необгрунтованих. В таких справах не те погано, що люди мають нахил до гріха, бо вони мали його завжди. Але небезпечно те, що ми за цим не стежили. Наша свята річка, мати Єгипту, дуже швидко замулила б канали, якби інженери перестали доглядати їх.

— А що ти скажеш, достойний отче, про образи, яких царевич допустився в розмові з нами? — запитав Мефрес. — Невже ми простимо йому блюзнірське насміхання з наших чуд? Адже цей юнак тяжко зневажив мою побожність...

— Сам себе принижує той, хто розмовляє з п'яним, — відповів Сем. — Зрештою ви, достойні отці, не мали, права розмовляти про найважливіші державні справи з нетверезим царевичем. Ви навіть зробили помилку, найменувавши п'яного чоловіка вождем армії. Вождь завжди мусить бути тверезий.

— Я скоряюсь вашій мудрості, — сказав Мефрес, — але стою на тому, щоб подати скаргу на царевича до найвищої ради.

— А я виступаю проти скарги, — енергійно відповів Сем. — Рада мусить дізнатись про всі вчинки намісника, але не із скарги, а із звичайного звіту.

— І я проти скарги, — озвався Ментезуфіс.

Верховний жрець Мефрес, бачачи, що проти нього два голоси, змушений був поступитись. Але образу він запам'ятав і злобу затаїв у серці. Це був мудрий і побожний, але мстивий старий. Він охочіше простив би, якби йому одрубали руку, ніж те, що образили його жрецький сан.

Розділ сорок перший

За порадою астрологів, головний штаб мав вирушити з ПіБаста сьомого дня місяця гатор. Цей день був "добрий, добрий, добрий". У цей день боги на небі, а люди на землі раділи з перемоги Ра над ворогами. Хто приходив на світ у цей день, мав померти в

глибокій старості і в великій шані. Цей день був сприятливий для вагітних жінок і торговців тканинами, а недобрий для жаб і мишей.

З того дня, як його найменували головним воєначальником, Рамзес із запалом взявся до діяльності. Він сам зустрічав кожен новоприбулий полк, оглядав його озброєння, одяг, обози. Сам вітав новобранців і закликав їх ретельно вчитися військового мистецтва на погибель ворогам і на славу фараонові. Сам проводив кожну військову раду, був присутній на допиті кожного шпигуна і, в міру надходження повідомлень, власною рукою відзначав на карті рух єгипетського війська й розташування сил ворога.

Він так швидко переїздив з місця на місце, що, хоч його чекали скрізь, він з'являвся так несподівано, мов яструб. Зранку він був на південь від Пі-Баста і перевіряв там воєнні припаси, а через годину опинився на північ від міста й виявив, що в одному з полків не вистачає ста п'ятдесяти воїнів. Надвечір він догнав передову охорону, був присутній при переправі через рукав Нілу і оглянув двісті бойових колісниць.

Святий Ментезуфіс, що, як уповноважений Гергора, добре знався на військовій справі, не міг надивуватися цьому.

— Ви знаєте, достойні отці, — сказав він Сему й Мефресу, — що я не люблю наступника трону, відколи розкрив його злобу й двоєдушність. Але нехай Осіріс буде мені свідком, що цей юнак — природжений полководець. Скажу вам нечувану річ: ми зосередимо війська на кордоні на три або й чотири дні раніше, ніж можна було сподіватись. Лівійці вже програли війну, хоч вони ще не чули свисту наших стріл...

— Тим небезпечніший для нас такий фараон... — перебив Мефрес з упертістю старої людини.

Надвечір шостого дня місяця гатор царевич Рамзес викупався і повідомив штаб, що вони вирушають завтра за дві години до сходу сонця.

— А зараз я хочу виспатись, — закінчив він.

Та легше було хотіти, аніж заснути. По всьому місту вешталися воїни, а біля палацу наступника трону розташувався цілий полк; воїни їли, пили й співали, не думаючи про відпочинок.

Царевич пішов до найдальшого покою, але й тут не дали йому лягти. Щохвилини влітав ад'ютант, рапторуючи про якусь дрібничку або вимагаючи наказу в справах, які міг розв'язати на місці начальник полку. Приводили вивідувачів, які не приносили ніяких нових відомостей, з'являлися знатні люди з невеличким почтом, пропонуючи свої послуги як добровольці. Добивалися до нього й фінікійські купці, що хотіли взяти на себе постачання війська, та підрядчики, що скаржились на побори воєначальників.

Не бракувало навіть ворожбитів і астрологів, які в останню хвилину перед походом хотіли скласти царевичеві гороскоп, а також чорнокнижників, що пропонували купити в них надійні амулети проти ворожої зброї.

Всі ці люди просто вривалися в покої царевича: кожен з них гадав, що в його руках доля війни і що в таких обставинах відкидається будь-який етикет.

Наступник трону терпляче задовольняв усіх. Але коли за астрологом вбігла до

покою одна з царевичевих жінок, нарікаючи, що Рамзес, певно, її не любить, якщо з нею не попрощався, і коли через чверть години після цього під вікном почувся плач другої коханки, наступник трону вже не міг витримати.

Він покликав Тутмоса й сказав:

— Сиди в цій кімнаті і, якщо маєш охоту, потішай жінок мого дому! А я заховаюся десь у садку, бо інакше не засну й завтра буду як мокра курка.

— Де ж тебе шукати, якщо буде треба? — спитав Тутмос.

— О-хо-хо! — розсміявся царевич. — Ніде не шукайте. Я сам знайдуся, коли заграють побудку.

Сказавши це, царевич накинув на себе довгий плащ з капюшоном і непомітно вибрався в сад.

Але і в саду сновигали воїни, кухарі та інші слуги наступника трону. В усьому палаці стояв гармидер, як звичайно буває перед походом на війну. Побачивши це, Рамзес звернув у найгустіший куточок парку, знайшов якусь зарослу виноградом альтанку і, вдоволений, кинувся на лаву.

— Тут уже не знайдуть мене ні жерці, ні жінки, — буркнув він і за хвилину заснув як убитий.

Уже кілька днів фінікіянка Кама, відчувала, що вона хвора. До роздратування долучилась загальна недуга з якимсь дивним болем у суглобах. При цьому в неї свербіло обличчя, особливо лоб над бровами.

Ця незначна недуга здалась їй такою загрозливою, що вона перестала навіть боятися, що її вб'ють, і цілими днями сиділа перед дзеркалом, дозволивши слугам робити, що їм заманеться, аби тільки не турбували її. Вона вже не думала ні про Рамзеса, ні про ненависну Сару; вся її увага була прикута до невеличких плям на чолі, яких незвичне око не могло навіть помітити.

— Пляма... Так, є плями... — казала вона собі, сповнена жаху... — Дві... три... О Ашторет, адже ти не схочеш так покарані свою жрицю! Краще смерть... Але які дурниці!.. Коли я тру лоб пальцями — плями стають червоніші. Мабуть, мене щось покусало або я намастилась нечистою олією... Вмиюсь, і до ранку плями зникнуть.

Настав ранок, а плями не зникали.

Тоді Кама покликала служницю.

— Слухай, — сказала вона, — подивись на мене...

Мовивши це, Кама сіла в найменш освітленому кутку покою.

— Слухай і дивись... — повторила вона здавленим голосом. — Чи... Чи ти бачиш на моєму обличчі якісь плями?.. Тільки... не підходь до мене!..

— Я не бачу нічого, — відповіла служниця.

— Ні під лівим оком... ні над бровами?.. — вже роздратовано питала фінікіянка.

— Нехай пані ласкаво зволить сісти божественним лицем до світла, — сказала служниця.

Звичайно, ці слова розгнівали Каму до нестями.

— Геть, негіднице!.. — закричала вона. — Не показуйся мені на очі...

А коли служниця вибігла, її пані гарячково кинулась до свого туалету й, одкривши кілька баночок, пензликом підфарбувала собі обличчя в рожевий колір.

Надвечір, відчуваючи біль у суглобах і тяжку від болю тривогу, фінікіянка звеліла покликати лікаря. Коли служниці сповістили, що лікар прийшов, Кама глянула в дзеркало — і її охопив новий напад шаленства. Вона жбурнула дзеркало на підлогу і з плачем закричала, що не хоче лікаря.

Протягом шостого дня гатор вона цілий день нічого не їла й не хотіла нікого бачити.

Коли після заходу сонця до неї зайшла рабиня з світильником, Кама лежала на ложі, закутавши голову шаллю. Вона наказала рабині якнайшвидше вийти, потім сіла в крісло далеко від світла і кілька годин просиділа у напівсонному забутті.

"Немає в мене ніяких плям, — думала вона, — а якщо й є, то це не ті... Це не проказа..."

— О боги!.. — крикнула вона, кидаючись на землю. — Не може бути, щоб я... Боги, рятуйте!.. Повернусь до храму... відпокутую всім життям...

Вона знову заспокоїлась і знову думала.

"Нема в мене ніяких плям... Уже кілька днів я тру собі обличчя, й воно від того червоніє... Та й звідки б це могло взятися?.. Чи хто. чув колись, щоб жриця й жінка наступника трону могла захворіти на проказу?.. О боги!.. Цього ніколи не було, відколи світ та сонце!.. Тільки рибалки, візники й нещасні євреї... О, ця підла єврейка!.. Пошліть на неї проказу, сили небесні!.."

Цієї хвилини у вікні майнула якась тінь. Почувся шелест, і знадвору на середину кімнати вскочив... царевич Рамзес...

Кама оторопіла. Вона схопилася за голову, а в її очах відбився безмежний жах.

— Лікон? — прошептала вона — Ліконе, ти тут?.. Загинеш!.. Тебе шукають...

— Знаю, — відповів грек з глузливою посмішкою. — На мене полюють усі фінікійці й поліція його святості... І все-таки, — додав він, — я ось у тебе і був у твого повелителя...

— Ти був у царевича?..

— Так, у його власному покої... І лишив би йому стилет у грудях, якби злі духи не забрали його звідти... Видно, твій коханець пішов до іншої жінки, а не до тебе...

— Чого тобі треба тут?.. Тікай!.. — шепотіла Кама.

— Але з тобою, — відповів він. — На вулиці чекає колісниця. Ми доїдемо до Нілу, а там стоїть моя барка...

— Ти збожеволів! Адже в місті й на дорогах повно війська...

— Саме завдяки цьому я зміг пробратись до палацу. І ми легко виберемось звідси, — сказав Лікон. — Збери усі свої коштовності... Я зараз повернуся по тебе...

— Куди ти йдеш?..

— Пошукаю твого повелителя, — відповів він. — Я не піду звідси, не залишивши йому пам'ятки...

— Ти божевільний...

— Мовчи!.. — перебив він, блідий од гніву. — Ти ще хочеш його захищати?..

Фінікіянка захиталась, стиснула кулаки, а в очах її блиснув зловісний вогонь.

— А якщо ти не знайдеш його?.. — запитала.

— То вб'ю кількох його сонних воїнів... Підпалю палац... Та хіба я знаю, що зроблю...

Але без пам'ятки звідси не піду...

Великі очі фінікіянки мали такий жахливий вираз, що Лікон здивувався.

— Що з тобою?.. — спитав він.

— Нічого... Слухай. Ти ніколи не був такий схожий на царевича, як сьогодні!..

Отже, коли хочеш зробити щось добре...

Вона нахилилась до його вуха й зашепотіла. Грек слухав здивований.

— Жінко! — мовив він, — Пекельні духи промовляють твоїми устами... Так, нехай на нього впаде підозра!..

— Це краще, ніж стилет, — відповіла Кама зі Сміхом. — То як?..

— Ніколи не придумав би такого!.. А може, краще обох?

— Ні!.. Вона хай живе... Це буде моя помста...

— Яка жорстока в тебе душа!.. — шепнув Лікон. — Але це мені подобається... Ми по-царському поквитаємося з ними...

Він вистрибнув за вікно й зник. Кама вихилилась за ним і, розгарячкова, забувши про себе, прислухалася.

Може, через чверть години після того, як пішов Лікон, з боку фігового гаю почувся моторошний жіночий крик. Він повторився кілька разів і стих.

Фінікіянку, замість сподіваної радості, охопив жах. Вона впала на коліна, вдивляючись у темний сад божевільними очима.

Внизу зашелестіли швидкі кроки, зарипіла підпора на ґанку, і в вікні знову з'явився Лікон у темному плащі. Він важко дихав, руки в нього тремтіли.

— Де коштовності?.. — тихо запитав він.

— Дай мені спокій, — відповіла Кама. Грек схопив її за шию.

— Негіднице!.. — крикнув він. — Невже ти не розумієш, що, перше ніж зійде сонце, тебе схоплять, а через два дні задушать.

— Я хвора...

— Де коштовності?

— Там, під ліжком...

Лікон скочив до кімнати, при світлі світильника витяг з-під ліжка важку скриньку, накинув на Каму плащ і потягнув її за руку.

— Ходімо. Де двері, якими входить до тебе цей... цей твій повелитель?

— Залиш мене...

Грек нахилився до неї й зашепотів:

— Ти думаєш, я тебе лишу тут?.. Потрібна ти мені зараз, як та сука, що втратила нюх... Але мусиш іти зі мною... Хай знає твій повелитель, що є хтось кращий за нього... Він викрав жрицю в богині, а я забираю коханку в нього...

— Кажу тобі, що я хвора...

Грек витяг тонкий стилет і приставив їй до шиї. Вона затремтіла й шепнула:

— Вже йду...

Потайними дверима вони вийшли в сад. Від палацу наступника трону до них долинав гомін воїнів, які розпалювали багаття. Подекуди між деревами видно було світло; інколи повз них пробігали слуги царевича. Біля брами їх спинила варта.

— Хто ви?

— Фіви! — відповів Лікон.

Вони вийшли без перешкод на вулицю і зникли в завулках кварталу, де жили в Пі-Басті чужоземці.

За дві години перед світанком у місті заграли, сурми й забили барабани. Тутмос ще міцно спав, коли царевич Рамзес стягнув з нього плащ і гукнув з веселим сміхом:

— Вставай, недремний полководче!.. Вже полки вирушили.

Тутмос сів на ліжку й протер заспані очі.

— А, це ти, володарю? — спитав він позіхаючи. — Ну що, ти виспався?

— Як ніколи! — відповів царевич.

— А я б ще поспав.

Вони викупались, одягли каптани й панцирі й сіли на коней, що рвалися з рук у конюхів.

Незабаром наступник трону з невеликим почтом покинув місто, випереджаючи колони війська, які поволі посувалися дорогою. Ніл дуже розлився, і царевич хотів бути при переправі через канали й броди.

Коли зішло сонце, останній обозний віз був уже далеко за містом, і достойний номарх Пі-Баста сказав своїм слугам:

— Тепер я йду спати, і горе тому, хто збудить мене до вечірньої учти. Навіть божественне сонце спочиває щодня, а я з першого гатор не лягав спати.

Перше ніж він скінчив вихвалити свою пильність, з'явився поліційний офіцер і попросився до нього на таємну розмову в дуже важливій справі.

— Щоб вас земля поглинула! — буркнув достойний номарх. Проте звелів покликати офіцера і спитав його сердито: — Не могли зачекати кілька годин?.. Що там у вас, Ніл не тече?..

— Сталось велике нещастя! — відповів офіцер. — Убито сина наступника трону.

— Що?.. Як?.. — скрикнув номарх.

— Сина єврейки Сари.

— Хто вбив?.. Коли?..

— Сьогодні вночі.

— Але хто міг це зробити?

Офіцер схилив голову й розвів руками.

— Я питаю тебе — хто вбив? — повторив номарх, швидше вражений, ніж обурений.

— Краще, правителю, сам проведи слідство. Уста мої не повторять того, що чули вуха.

Номарха взяв ще більший переляк. Він наказав привести Сариних слуг і водночас послав по верховного жерця Мефреса. Ментезуфіс, як представник військового міністра, вирушив разом з царевичем.

Незабаром з'явився здивований Мефрес. Номарх повторив йому звістку про вбивство дитини наступника трону й про те, що поліційний офіцер не зважується давати жодних пояснень.

— А свідки є? — спитав верховний жрець.

— Чекають твого повеління, святий отче. Привели Сариного воротаря.

— Ти знаєш, — спитав його номарх, — що дитину твоєї повелительки вбили?

Чоловік упав ниць і відповів:

— Я навіть бачив сам достойне мертве тіло дитини, розбите об стіну, і затримав нашу повелительку, коли вона вибігла з криком у сад.

— Коли ж це сталося?

— Сьогодні опівночі. Відразу після того, як у нашої повелительки був найдостойніший царевич-наступник, — відповів воротар...

— Як? Царевич був уночі у вашої повелительки? — спитав Мефрес.

— Я ж сказав, великий пророче.

— Дивно! — шепнув Мефрес номархові.

Другим свідком була Сарина куховарка, третім — служниця. Обидві доводили, що опівночі наступник трону заходив до Сариного покою. Він пробув там з хвилину, потім швидко вибіг в сад, а за ним із страшним криком вискочила Сара.

— Але ж наступник трону цілу ніч не виходив із своєї кімнати в палаці... — сказав номарх.

Поліційний офіцер похитав головою і сповістив, що в передпокої чекають кілька слуг із палацу.

Їх покликали, святий Мефрес сам опитав усіх, і виявилось, що наступник трону не спав у палаці. Він покинув свою опочивальню до півночі і вийшов у сад; повернувся, як перші труби заграли побудку.

Коли вивели свідків і двоє сановників залишились самі, номарх, стогнувши, кинувся на підлогу й сказав Мефресові, що він тяжко хворий і воліє краще вмерти, ніж вести слідство. Верховний жрець був дуже блідий і схвильований, але відповів, що справу про вбивство треба з'ясувати, й іменем фараона наказав номархові, щоб той пішов з ним до Сариного будинку.

До саду наступника трону було недалеко, і обидва сановники незабаром опинились на місці злочину.

Увійшовши в кімнату на другому поверсі, вони побачили Сару, яка стояла на колінах біля колиски, наче годуючи немовля. На стіні й на підлозі червоніли криваві плями.

Номарх відчув таку слабкість, що мусив сісти. Але Мефрес був спокійний. Він підійшов до Сари і, торкнувшись її за плече, сказав:

— Ми прийшли від імені його святості...

Сара раптом зірвалась на ноги і, побачивши Мефреса, скрикнула страшним голосом:

— Прокляття вам!.. Ви хотіли мати єврейського царя! Ось ваш цар! О, чому я, нещасна, послухала ваших зрадницьких порад?..

Вона захиталась і знову припала до колиски, стогнучи:

— Мій синочку... Мій маленький Сеті... Такий був гарний, такий розумний... Щойно простягав до мене рученята... Єгово! — крикнула вона, — поверни мені його, адже ти всевладний! Боги єгипетські — Осіріс, Гор, Ісідо... Ісідо, ти ж сама була матір'ю... Не може бути, щоб на небі ніхто не почув моїх благань... Таке маленьке дитятко... гієна змилосердилася, б над ним...

Верховний жрець узяв її під руки й підвів з колін. Кімнату заповнили поліцейські і слуги.

— Саро, — сказав жрець, — іменем його святості володаря Єгипту взиваю до тебе і наказую тобі: відповідай, хто вбив твого сина?

Сара дивилась поперед себе, як божевільна, і терла чоло. Номарх подав їй води з вином, а одна із служниць скропила її оцтом.

— Іменем його святості, — повторив Мефрес, — наказую тобі, Саро, Назвати ім'я вбивці...

Присутні поточились до дверей, номарх розпачливо затулив собі вуха.

— Хто вбив?.. — мовила Сара здавленим голосом, втупивши погляд в обличчя Мефреса. — Хто вбив, питаєш?.. Знаю я вас, жерці!.. Знаю вашу справедливість...

— І все-таки — хто? — наполягав Мефрес.

— Я!.. — нелюдським голосом крикнула Сара, — Я вбила своє дитя, бо ви зробили його євреєм.

— Це брехня! — просичав жрець.

— Я!.. Я!.. — повторювала Сара. — Гей, люди, ви бачите мене й чуєте! — звернулась вона до свідків. — Знайте, що я вбила... я... я... я... — кричала вона, б'ючи себе в груди.

Почувши це, номарх опам'ятався і співчутливо подивився на Сару. Жінки ридали, воротар витирив сльози. Тільки святий Мефрес стискав посинілі вуста. Нарешті він чітко промовив, дивлячись на поліційних урядовців:

— Слуги його святості, віддаю вам цю жінку, яку ви маєте допровадити в дім суду.

— Але син мій буде зі мною!.. — закричала Сара, кинувшись до колиски.

— З тобою... з тобою, бідна жінко, — відповів номарх і закрив руками обличчя.

Сановники вийшли з кімнати. Поліційний офіцер наказав принести ноші і з виявами найвищої шани провів Сару вниз. Нещасна взяла з колиски заплямований кров'ю згорточок і, не опираючись, сіла в ноші.

Всі слуги пішли за нею до будинку суду.

Коли Мефрес з номархом через сад поверталися додому, начальник поліції схвилювано сказав:

— Жаль мені цієї жінки!..

— Вона справедливо буде покарана... за брехню, — відповів верховний жрець.

— Ти, достойний отче, гадаєш...

— Я певен, що боги знають і осудять справжнього вбивцю. Біля садової хвіртки їм заступив дорогу управитель палацу

Ками, волаючи:

— Немає фінікіянки! Зникла цієї ночі...

— Нове нещастя, — прошептав номарх.

— Не турбуйся, — мовив Мефрес. — Вона поїхала за царевичем.

З цього достойний номарх збагнув, що Мефрес ненавидить царевича, і серце його завмерло. Якщо він доведе, що Рамзес вбив власного сина, наступник ніколи не сяде на батьківський трон, і важке ярмо жерців ще важче наляже на Єгипет.

Номарх ще більше засмутився, коли йому сказали ввечері, що двоє лікарів із храму богині Гатор, оглянувши труп, висловили переконання, що дитину міг вбити тільки мужчина. Хтось, казали вони, вхопив правою рукою хлопчика за ніжки й розбив йому голову об стіну. Сарина рука не могла обхопити обидві ніжки, на яких виразно було знати сліди великих пальців.

Після цього верховний жрець Мефрес разом із верховним жерцем Семом пішов у в'язницю до Сари і закликав її всіма богами, єгипетськими й чужоземними, щоб вона призналася, що не винна в смерті дитини, і щоб описала, який на вигляд убивця.

— Ми повіримо твоїм словам, — сказав Мефрес, — і одразу звільнимо тебе.

Але Сара, замість того щоб розчулитись від такого вияву прихильності, страшенно розлютилася.

— Шакали! — кричала вона. — Мало вам двох жертв, то ви ще хочете нових? Я це зробила, нещасна, я!.. Бо хто б міг бути таким підлим, щоб убити дитину? Малу дитину, яка ні перед ким не завинила...

— А ти знаєш, уперта жінко, що тобі загрожує? — спитав святий Мефрес. — Ти будеш три дні тримати на руках тіло твоєї дитини, а потім підеш до в'язниці на п'ятнадцять років.

— Тільки три дні? — повторила Сара. — Але ж я зовсім не хочу розлучатися з ним, з моїм маленьким Сеті... і не до в'язниці, а до гробу піду я за ним, і мій повелитель накаже поховати нас разом...

Коли верховні жерці вийшли від Сари, побожний Сем сказав:

— Мені траплялося бачити матерів, що вбивали своїх дітей, і судити їх, але жодна з них не була схожа на цю.

— Бо ця не вбивала своєї дитини, — гнівно відповів Мефрес.

— А хто ж?

— Той, кого бачили слуги, коли він зайшов у кімнату до Сари і через хвилину вибіг... Той, хто, ідучи на війну, забрав з собою фінікійську жрицю Каму, яка осквернила вівтар. Той, нарешті, — закінчив піднесено Мефрес, — хто вигнав з дому Сару й зробив її невольницею за те, що її син став євреєм.

— Страшні твої слова! — стривожено відповів Сем,

— Злочин ще страшніший, але ми його розкриємо, незважаючи на впертість цієї

дурної жінки.

Святий муж і гадки не мав, що дуже скоро його пророкування збудеться. А сталося це так.

Ще не встиг царевич Рамзес, вирушаючи з військом з ПіБаста, вийти з палацу, як начальник поліції вже знав про вбивство Сариної дитини, про втечу Ками і про те, що Сарині слуги бачили, як царевич вночі входив до її кімнати. Начальник поліції був чоловік кмітливий: він одразу збагнув, хто міг вчинити вбивство, і замість того щоб провадити слідство на місці, помчав за місто ловити злочинців, попередивши. Гірама про те, що, сталося.

І в той час, як Мефрес намагався вирвати зізнання у Сари, найспритніші агенти поліції Пі-Баста і всі фінікійці, на чолі з Гірамом, уже ловили грека Лікона і жрицю Каму.

На третю ніч після того, як царевич вирушив у похід, начальник поліції повернувся до Пі-Баста, везучи за собою велику, покриту полотном клітку, в якій нелюдським голосом кричала якась жінка. Не лягаючи спати, начальник поліції викликав офіцера, який провадив слідство, і уважно вислухав його рапорт.

На світанку обидва верховні жерці, Мефрес і Сем, а також номарх Пі-Баста одержали найпокірніше запрошення, щоб зволили негайно, якщо на те буде їхня воля, прибути до начальника поліції. Коли всі троє зібрались у призначену годину, начальник поліції, низько вклонившись, почав просити їх, щоб розповіли йому все, що знають про вбивство дитини наступника трону.

Номарх, хоч був високий сановник, зблід, почувши це покірне прохання, і відповів, що нічого не знає. Те саме повторив і верховний жрець Сем, додавши, що Сара, на його думку, в цьому не винна. Коли черга дійшла до святого Мефреса, він сказав:

— Не знаю, чи ти чув, достойний начальнику, що вночі, коли було вчинено злочин, втекла одна з жінок царевича, на ймення Кама?

Начальник поліції, здавалось, був дуже здивований.

— Не знаю також, — вів далі Мефрес, — чи сказали тобі, що наступник трону не ночував у палаці, а був у будинку Сари. Воротар і двоє слуг упізнали його, бо ніч була досить ясна.

Здивування начальника поліції, здавалось, досягло найвищої межі.

— Дуже шкода, — скінчив верховний жрець, — що тебе не було два дні в Пі-Басті...

Начальник дуже низько вклонився Мефресові й звернувся до номарха:

— Чи не зволив би ти, вельмишановний номарху, ласкаво сказати мені, як був одягнений царевич того вечора?

— На ньому був білий каптан і пурпуровий фартушок, обшитий золотими китицями, — відповів номарх. — Я добре це пам'ятаю, бо був одним з останніх, хто розмовляв з царевичем того вечора.

Начальник поліції плеснув у долоні, й до канцелярії увійшов воротар Сари.

— Ти бачив царевича, коли він заходив уночі до будинку твоєї повелительки? — запитав він..

— Я відчиняв хвіртку його достоїнності, хай він живе вічно!..

— А ти пам'ятаєш, як він був одягнений?

— На ньому був каптан в жовті й чорні смужки, такий самий наголовник і фартушок, блакитний з червоним, — відповів воротар.

Тепер обидва жерці й номарх почали дивуватися.

А коли допитали обох Сариних прислужниць, які докладно повторили, як саме був одягнений царевич, очі номарха засвітилися радістю, а на обличчі у святого Мефреса з'явилося зніяковіння.

— Я присягнув, — мовив достойний номарх, — що царевич був одягнений у білий каптан і пурпуровий із золотим фартушок...

— А тепер, — озвався начальник поліції, — звольте, найшановніші, піти зі мною до в'язниці. Там ми побачимо ще одного свідка...

Вони зішли вниз, у підземелля, де біля вікна стояла велика клітка, покрита полотном. Начальник поліції одкинув палицею полотно, і всі побачили жінку, що лежала в кутку цієї клітки.

— Але ж це Кама!.. — вигукнув номарх.

Це справді була Кама, хвора і змучена, з дуже зміненим обличчям. Коли вона, побачивши сановників, підвелася і стала проти світла, присутні побачили її обличчя, вкрите мідного кольору плямами. Очі в неї були як у безумної.

— Камо! — сказав начальник поліції. — Богиня Ашторет вразила тебе проказою...

— Це не богиня! — озвалась вона здавленим голосом. — Це підлі азіати підкинули мені отруєне покривало. О, я нещасна!..

— Камо, — вів далі начальник поліції, — над твоїм горем змилосердилися найзнаменитіші наші верховні жерці Сем і Мефрес. Якщо ти розкажеш правду, вони помоляться за тебе, і, може, всемогутній Осіріс відверне від тебе це страшне лихо. Ще є час, твоя хвороба лише починається, а наші боги — всемогутні...

Хвора жінка впала на коліна і, тулячись обличчям до ґрат, промовила надламаним голосом:

— Змилуйтесь наді мною... Я зреклася фінікійських богів і до смерті служитиму великим богам Єгипту... Тільки відверніть від мене...

— Відповідай, але тільки правду, — сказав начальник поліції, — і боги виявлять до тебе ласку: хто вбив дитину єврейки Сари?

— Зрадник Лікон, грек... Він був співаком у нашому храмі і казав, що кохає мене... А тепер покинув мене, негідник, забравши мої коштовності...

— Навіщо Лікон убив дитину?

— Він хотів убити царевича, але не знайшов його в палаці, побіг до будинку Сари і...

— Як же цей розбійник міг пройти в будинок, який охороняє варта?

— Хіба ти не знаєш, що Лікон схожий на царевича? Вони схожі, мов два листки однієї пальми...

— Як був одягнений Лікон тієї ночі? — питав далі начальник поліції.

— На ньому був... каптан в жовті й чорні смужки, такий самий наголовник і

фартушок блакитний з червоним... Але не мучте мене... Поверніть здоров'я... Змилюйтесь... Я вірно служитиму вашим богам! Ви вже йдете?.. О немилосердні!..

— Бідна жінко, — озвався верховний жрець Сем, — я пришлю до тебе могутнього чудотворця, і, може...

— О, нехай благословить вас Ашторет... Ні, нехай вас благословлять ваші боги, всемогутні й милостиві, — шепотіла змучена фінікіянка.

Сановники вийшли з в'язниці і повернулися в канцелярію. Номарх, бачачи, що верховний жрець Мефрес опустил очі й стиснув губи, спитав його:

— Невже ти, святий муже, не радієш чудесним відкриттям, які зробив наш славний начальник поліції?

— Не маю чого радіти, — сухо відповів Мефрес. — Справа не спрощується, а заплутується... Адже Сара весь час каже, що це вона вбила дитину, а фінікіянка відповідає так, ніби її навчено...

— Ти не віриш цьому, достойний отче? — запитав начальник поліції.

— Бо ніколи не бачив двох людей, таких схожих між собою, щоб їх це можна було розрізнити. Тим більше я ніколи не чув, що в Пі-Басті є чоловік, який може вдавати нашого наступника трону, хай він живе вічно!

— Цей чоловік був у Пі-Басті при храмі Ашторет, — мовив начальник поліції. — Його знає тірський князь Гірам і на власні очі бачив наш намісник. Нещодавно він наказав мені схопити його і навіть обіцяв за це велику нагороду.

— Ого! — вигукнув Мефрес. — Я бачу, достойний начальнику поліції, що навколо тебе починають зосереджуватись найбільші таємниці держави. Дозволь мені, проте, не повірити в цього Лікона, поки його сам не побачу...

Розгніваний, він вийшов з канцелярії, а за ним — святий Сем, знизуючи плечима.

Коли їхні кроки стихли в коридорі, номарх, пильно глянувши на начальника поліції, сказав:

— Ну що?

— Справді, — відповів той, — святі пророки вже починають втручатись у такі справи, які ніколи не були в колі їхньої влади.

— І ми це мусимо терпіти!.. — тихо сказав номарх.

— До пори до часу, — зітхнув начальник поліції. — Наскільки я знаю людські серця, всі військові й урядовці його святості, вся знать обурюються сваволею жерців. Все мусить мати межу...

— Ти сказав великі слова, — відповів номарх, потискуючи йому руку. — І якийсь внутрішній голос каже мені, що я ще побачу тебе найвищим начальником поліції при його святості.

Минуло ще кілька днів. За цей час парасхіти набальзамували тіло Рамзесового сина, а Сара все сиділа у в'язниці, чекаючи суду, певна, що її стратять.

Кама теж сиділа у в'язниці, в клітці; її обминали навіть тюремні наглядачі, боячись прокази. До неї справді прийшов чудотворець-лікар, проказав над нею молитву, і дав їй цілющої води. Незважаючи на це, фінікіянку не покинула лихоманка, а мідяні плями на

щоках і над бровами проступали дедалі виразніше. Незабаром з канцелярії номарха надійшов наказ вивести її до східної пустелі, де, відмежована від людей, була колонія прокажених...

Одного вечора до храму Пта прийшов начальник поліції і сказав, що хоче розмовляти з верховними жерцями. З ним були два агенти й чоловік, з голови до ніг закутаний у мішок.

Йому одразу ж відповіли, що верховні жерці чекають його у священному покої під статуєю бога.

Начальник залишив агентів під брамою і, взявши за плече закутаного чоловіка, в супроводі жерця пішов до священного покою. Він застав там Мефреса й Сема, убраних в шати верховних жерців, із срібними бляхами на грудях.

Начальник поліції впав перед ними ниць і сказав:

— Згідно з вашим наказом, я привів до вас, святі мужі, злочинця Лікона. Хочете побачити його обличчя?

Коли вони погодилися, начальник поліції підвівся і зірвав мішок із в'язня.

Обидва жерці скрикнули з подиву. Грек і справді був такий схожий на царевича Рамзеса, що важко було не помилитися.

— Ти Лікон, співак поганського храму Ашторет?.. — спитав зв'язаного грека святий Сем.

Лікон зневажливо посміхнувся.

— І ти вбив дитину царевича?.. — додав Мефрес. Грек посинів від гніву й почав рватися із своїх пут.

— Так! — закричав він. — Я вбив щеня, бо не міг знайти Його батька-вовка!.. Нехай спалить його вогонь небесний!..

— Що зробив тобі царевич, розбійнику? — обурено запитав Сем.

— Що зробив? Забрав у мене Каму і наразив її на страшну хворобу, якої не можна вилікувати... Я був вільний, міг утекти з багатством і життям, але постановив собі помститись, і ви спіймали мене... Його щастя, що ваші боги дужчі від моєї ненависті... Зараз ви можете вбити мене... І чим швидше, тим краще!

— Великий це злочинець, — озвався верховний жрець Сем. Мефрес мовчав і вдивлявся в очі грека, що палали люттю.

Раптом він сказав до начальника поліції:

— Можеш іти, достойний пане. Цей чоловік належить нам.

— Цей чоловік, — відповів обурений начальник поліції, — належить мені... Я його схопив, і я одержу від царевича нагороду.

Мефрес підвівся і витяг з-за туніки золотий медальйон.

— Ім'ям найвищої ради, членом якої я є, наказую тобі віддати нам цього чоловіка. Пам'ятай, що його існування — найважливіша державна таємниця, і воістину, для тебе буде в сто крат краще, коли ти навіки забудеш, де його залишив...

Начальник поліції знову впав ниць і вийшов, гамуючи гнів.

"Заплатить вам за це наш царевич, наступник трону, коли стане фараоном! — думав

він. — Ще й я додам вам свою частку, от побачите..."

Агенти, що стояли біля брами, запитали його, де в'язень.

— На в'язні спочила рука богів, — відповів він.

— А наша винагорода? — несміливо озвався старший агент.

— І на вашій винагороді теж спочила рука богів, — сказав начальник. — Переконайте себе, що вам тільки снився цей в'ялень, і ви будете почувати себе безпечніше і на службі, і в здоров'ї.

Агенти мовчки похилили голови. Але в серці вони поклялися помститися жерцям, що позбавили їх такого доброго заробітку.

Коли начальник поліції вийшов, Мефрес покликав кількох жерців і найстаршому шепнув щось на вухо. Жерці оточили грека і вивели його з священного покою. Лікон не опирався.

— Я думаю, — сказав Сем, — що цього чоловіка, як убивцю, треба віддати під суд.

— Ніколи! — рішуче відповів Мефрес. — На ньому тяжіє незмірно важчий злочин — він схожий на наступника трону.

— Що ж ти з ним зробиш, достойний отче?

— Збережу для найвищої ради, — відповів Мефрес — Там, де наступник трону відвідує храми невірних і викрадає звідти жінок, де країні загрожує небезпечна війна, а владі жерців — бунт, там Лікон зможе придатись...

На другий день, опівдні, верховний жрець Сем, номарх і начальник поліції прийшли у в'язницю до Сарі. Нещасна не їла вже кілька днів і так ослабла, що не змогла навіть підвестися з лави, коли зайшли сановники.

— Саро! — озвався номарх, якого вона знала раніше. — Ми принесли тобі добру новину,

— Новину?.. — повторила вона апатично. — Син мій мертвий — ось новина. Мої груди переповнені молоком, а серце ще повніше смутком...

— Саро, — промовив номарх, — ти вільна... Не ти вбила дитину.

Мертві її риси оживилися. Вона схопилася з лави і крикнула:

— Я... я вбила... тільки я!

— Твого сина, Саро, вбив чоловік, грек, на ім'я Лікон, — коханець фінікіянки Ками...

— Що ти кажеш?.. — шепнула вона, хапаючи його за руку. — О, ця фінікіянка!.. Я знала, що вона занапасть нас... Але грек?.. Я не знаю ніякого грека... Що міг зробити грекові

мій син?..

— Я не знаю про це, — вів далі номарх. — Грек цей уже мертвий.. Але слухай, Саро, він був такий схожий на царевича Рамзеса, що коли зайшов до твого покою, ти подумала, що це наш володар... і воліла обвинуватити себе, ніж свого й нашого володаря.

— То це був не Рамзес!.. — скрикнула вона, хапаючись за голову. — І я, нещасна, дозволила, щоб чужий чоловік вихопив мого сина з колиски! Ха-ха-ха!

Вона сміялася дедалі тихіше. Раптом їй ніби підтяло ноги, вона впала на землю, кілька разів скинула руками і так, сміючись, умерла.

Але на обличчі її застиг вираз безмірного горя, якого не могла стерти навіть смерть.

Розділ **сорок другий**

Західний кордон Єгипту, довжиною понад сто географічних миль, становить пасмо вапнякових голих, подекуди перетятих ущелинами сопок, що сягають кількасот метрів у висоту. Вони тягнуться, вздовж Нілу, місцями віддаляючись від нього на милю, а то й більше.

Якби хто зійшов на один із таких пагорбів і став лицем на північ, його вразило б надзвичайне видовище. Внизу, праворуч, простяглась вузька, але зелена лука, перетята Нілом, а ліворуч — нескінченна жовта рівнина, поцяткована білими або рудими плямами.

Одноманітність пейзажу, надокучлива жовтизна пісків, спека і над усе безконечний простір — от найголовніші ознаки лівійської пустелі, яка тягнеться на захід від Єгипту.

Якщо, проте, приглянутися ближче до цієї пустелі, то вона вже. може здатися не такою одноманітною. Піски її не лежать рівно, а творять важкі брижі, що нагадують велетенські хвилі на воді. Від цього вся пустеля схожа на розбурхане море, що в якусь мить застигло.

А якби хто зважився пройти цим морем на захід годину, дві, а то й цілий день, побачив би нову картину: на обрії з'являються узгір'я, подекуди скелі й кручі найдивовижніших форм. Пісок під ногами ніби міліє, і з-під нього, мов суходіл з води, виринають вапнякові скелі.

Це й справді суходіл, навіть ціла країна серед піскового моря. Біля вапнякових пагорків видно долини, на них русла річок і струмків, далі рівнину, а посеред неї озеро із звивистою лінією берегів і затужавілим дном.

Але на цих рівнинах, та узгір'ях не росте ні травинки, в озері нема й краплини води, не течуть річки в руслах. Це краєвид навіть дуже різноманітний, якщо брати лише форми ландшафту, але краєвид, з якого зникла вся вода, висохла будь-яка волога, краєвид мертвий, де не тільки загинула всяка рослинність, але навіть родючий шар ґрунту перетворився на пил чи ввібрала його в себе опока.

В цих місцях сталося найстрашніше, що лише можна уявити собі: природа, вмерла, від неї залишився тільки кістяк і порошок, який до решти розкладає спека, і його з місця на місце перекидає гарячий вітер.

За цим мертвим, але непохованим суходолом знову простягається море пісків, у якому то тут, то там видніються шпичасті купини, що іноді сягають висоти будинку. Вершина кожної такої купини закінчується пучком сірих заповрошених листочків, про які навіть важко сказати, чи вони живуть, вони тільки не можуть зовсім зів'янути.

Ця дивна купина свідчить, що в тому місці вода ще не висохла, але від спеки увійшла в землю і с'як-так підтримує вологу ґрунту. На це місце впало насіння

тамаринду, і з велетенськими зусиллями почала пробиватися рослина.,

Але володар пустелі тифон побачив її і поступово став засипати піском: Чим більше рослина тягнеться вгору, тим вище підноситься купка піску, який душить її. Самотній тамаринд посеред пустелі виглядає, мов потопаючий, що марно простягає до неба руки.

І знову стелеться нескінченне жовте море зі своїми піщаними хвилями й останками рослинного світу, що не можуть розпрощатись з життям. Раптом на обрії виринає скеляста стіна, в якій щілини схожі на брами...

Неймовірна річ! Крізь одну з тих брам видно широку зелену долину, безліч пальм, блакитні води озера... Видно навіть овець на пасовиську, корів і коней, між ними копошаться люди; віддалік на схилах скель громадиться ціле містечко, а на вершині біліють мури храмів.

Це оазис — ніби острів серед піщаного океану.

Таких оазисів за часів фараонів було дуже багато, десь кілька десятків. З них утворювалося ціле пасмо островів у пустелі вздовж західного кордону Єгипту. Лежали вони на віддалі десяти, п'ятнадцяти або навіть і двадцяти географічних миль від Нілу і займали поверхню на десять чи на кілька десятків квадратних кілометрів кожен.

Оспівані арабськими поетами оазиси насправді ніколи не були входом у рай. Їхні озера здебільшого були багністі; з підземних джерел витікала тепла, інколи навіть смердюча й до нудоти солоня вода, рослинність і порівняти не можна було з єгипетською. Проте цей оазис здаля здавався справжнім чудом мандрівникам пустелі, які знаходили тут трохи зелені й прохолоди та воду й фініки.

Людність цих островів піщаного океану була дуже різноманітна— від кількох сотень осіб до кількох тисяч, залежно від площі. Були то все авантюристи або вже їхні нащадки — єгиптяни, лівійці, ефіопи. Бо в пустелю втікали люди, яким уже нічого було втрачати: в'язні з копалень, злочинці, яких ловила поліція, доведені до краю визиском селяни чи робітники, які воліли краще жити в небезпеці, ніж умерти від каторжної праці.

Більшість цих утікачів гинула в пустелі. Деяким після жахливих поневірянь щастило дістатися до оазису, де вони й жили в нужді, але на свободі, завжди готові вдертись в Єгипет на нечисту поживу.

Між пустелею і Середземним морем тяглася досить довга, хоча й не дуже широка смуга родючих земель. Де жили різні племена, яких єгиптяни звали лівійцями. Одні з цих племен займалися хліборобством, другі рибальством чи мореплавством, але в кожному з них була ватага бродяг, які давали перевагу грабункові, війні й розбою перед мирною працею. Це бандитське дике поріддя вимирало від злиднів чи гинуло під час воєнних сутичок, але постійно поповнювалося за рахунок шардана (сардінців) і шакалуша (сіцилійців), які в ті часи були ще більшими варварами й розбійниками, ніж корінні лівійці.

Оскільки Лівія межувала із західним кордоном Нижнього Єгипту, лівійські варвари часто грабували землі його святості й зазнавали за це жорстокої кари...

Переконавшись, однак, що війна з лівійцями не дає ніяких наслідків, фараони, а швидше єгипетські жерці, вдалися до іншої політики. Корінним лівійським родам вони дозволили селитись на приморських болотах Нижнього Єгипту, а бандитів і авантюристів вербували у військо і мали з них чудових воїнів.

Таким чином держава забезпечила собі мир на західному кордоні. Щоб дати відсіч окремим лівійським грабіжникам, досить було поліції, прикордонної варти та кількох регулярних полків, розташованих вздовж Канопського рукава Нілу,

Таке становище тривало майже сто вісімдесят років. Останню війну з лівійцями провадив ще Рамзес III, який відсік гори рук у полеглих ворогів і привіз до Єгипту тринадцять тисяч невольників. Відтоді ніхто вже не боявся нападу з боку Лівії, і тільки наприкінці царювання Рамзеса XII дивна політика жерців знову розпалила в цих місцях пожежу війни.

Спалахнула вона з таких причин.

Достойний Гергор, військовий міністр і верховний жрець, через опір його святості фараона не міг укласти з Ассірією угоди про розподіл Азії. Прагнучи, однак, згідно з пересторогою Бероеса, підтримати з ассірійцями тривалий мир, Гергор запевнив Саргона, що Єгипет не перешкоджатиме їм провадити війну з північними та східними азіатами.

Та через те, що уповноважений царя Ассара, очевидно, не довіряв обіцянкам і клятвам, то Гергор, щоб довести йому наочно своє миролюбство, наказав негайно звільнити двадцять тисяч найманих воїнів, переважно лівійців.

Для звільнених, ні в чому не винних і завжди вірних воїнів, цей наказ був не меншим нещастям, ніж кара на смерть. Водночас для Єгипту виникла небезпека війни з Лівією, яка аж ніяк не могла дати притулку такій масі людей, звиклих тільки до муштри, а не до праці й злиднів. Та Гергора і жерців не турбували такі дрібниці, коли йшлося про великі державні інтереси.

А розпуск лівійських найманців справді давав багато користі.

По-перше, Саргон з його радниками підписав і зобов'язався виконувати тимчасову мирну угоду з Єгиптом на десять років, протягом яких над святою землею, за пророкуванням халдейських жерців, мала тяжіти зла доля.

По-друге, це заощаджувало фараонові й скарбниці чотири тисячі талентів, що було дуже важливо.

По-третє, війна з Лівією на західному кордоні давала вихід героїчним пориванням наступника трону і надовго могла відвернути його увагу від азіатських справ та східних кордонів. Достойний Гергор і найвища рада дуже мудро передбачили, що не мине й кілька років, як лівійці, виснажені партизанською війною, проситимуть миру.

План був добре обміркований, але його автори зробили одну помилку: вони не зрозуміли, що в царевичеві Рамзесові живе дух геніального полководця.

Розпущені лівійські полки, грабуючи по дорозі, дуже швидко дістались до своєї вітчизни, тим більше що Гергор наказав не чинити їм жодних перешкод. Вигнанці, опинившись на рідній землі, розказували своїм землякам неймовірні речі.

З їхніх розповідей, підказаних озлобленням та особистими інтересами, випливало, що Єгипет зараз ослаблений так, як це було лише за часів нападу гіксосів — дев'ятсот років тому, а скарбниця фараона така порожня, що рівний богам володар мусив розпустити їх, лівійців, хоч вони становили найкращу, а може, й найголовнішу частину війська. Війська, зрештою, в Єгипті майже не було, хіба що купка нічого не вартих воїнів на східному кордоні.

Крім того, між його святістю й жерцями були незгоди. Робітникам не виплачують заробітку, а селян просто душать податками, і тому народ готовий до бунту, аби тільки йому допомогли. До того ж номархи, які колись були незалежними володарями і час від часу згадували свої минулі права, тепер, побачивши слабкість уряду, готуються скинути й фараона, і найвищу раду жерців!..

Ці вісті, мов зграя птахів, розлетілися по західному узбережжі і скрізь були зустрінуті лівійцями з довір'ям. Розбійники і варвари завжди готові були до нападу, а тим більше зараз, коли колишні воїни й офіцери його святості запевняли їх, що пограбувати Єгипет дуже легко. Заможні й розважливі лівійці теж повірили вигнаним легіонерам; для них уже кілька років не було таємницею, що єгипетська знать убожіє, що фараон не має влади, а селяни й робітники з голоду бунтують.

І от уся Лівія захвилювалася. Вигнаних воїнів вітали як вісників добрих новин. А що країна була вбога і не мала запасів для утримування гостей, ухвалено було негайно почати війну з Єгиптом, щоб якнайшвидше їх позбутись.

Навіть хитрий і розумний лівійський князь Мусаваса піддався загальному настроєві. Але його переконали не вигнанці, а якісь поважні й достойні люди — очевидно, агенти найвищої ради Єгипту.

Ці сановники, чи то невдоволені становищем в Єгипті, чи то ображені на фараона й жерців, приїхали до Лівії з боку моря і, криючись від людей, а найбільше від вигнаних воїнів, у величезній таємниці дуже переконливо пояснили Мусавасі, що він саме зараз мусить напасти на Єгипет.

— Ти знайдеш там бездонну скарбницю й комору для себе, для своїх людей і для внуків ваших внуків, — казали вони.

І Мусаваса, хоч і був хитрий вождь і дипломат, дав себе заманити в пастку. Як людина енергійна, він негайно оголосив, священну війну проти Єгипту, і, маючи напохваті тисячі досвідчених воїнів, послав перший корпус на схід під командуванням свого сина, двадцятилітнього Техенні.

Старий варвар знав, що таке війна, і розумів, що той, хто хоче перемогти, мусить діяти швидко й першим завдати удару.

Військові приготування лівійців тривали дуже недовго. Колишні воїни його святості, щоправда, прийшли без зброї, але вони добре знали своє ремесло, а в ті часи із зброєю було нескладно. Кілька ремінців чи мотузків для пращі, спис або загострений кий, сокира або важка палиця, торба камінців та друга фініків — от і все.

Віддавши своєму синові Техенні дві тисячі колишніх воїнів і чотири тисячі лівійської голоти, Мусаваса наказав йому, щоб він якнайшвидше вдерся в Єгипет і,

пограбувавши, що може, приготував запаси для справжньої армії. Сам він збирав головні сили і, розіславши гінців по оазисах, скликав під свої стяги всіх, кому нічого було втрачати.

Давно в пустелі не було такого руху, як зараз. З кожного оазису гурт за гуртом виходила така страшна голода, що, хоч кожен і так був майже голий, його все одно можна було назвати обідранцем.

Опираючись на свідчення своїх радників, які ще місяць тому були офіцерами його святості, Мусаваса цілком резонно припускав, що його син встигне пограбувати кількасот сіл і містечок від Теренутіса до Сенті-Нофер, перш ніж зустріне якісь солідні єгипетські сили. Крім того, йому донесли, що на першу звістку про рух лівійців не тільки втекли всі робітники з великої скляної гуті, але й відступило військо, яке займало фортецю в Сохет-Гемау над Содовими озерами.

Це був добрий знак для варварів, бо ця скляна гута була великим джерелом прибутків для фараонові скарбниці.

І от Мусаваса зробив ту саму помилку, що й найвища рада жерців, — не побачив військових здібностей Рамзеса. І сталося те, чого ніхто не чекав: поки перший лівійський корпус дійшов до околиці Содових озер, там уже стояла вдвічі більша за їхнє військо армія наступника трону.

Лівійцям навіть не можна було закинути необачність. Техенна та його штаб Організували непогану розвідку. Їхні шпигуни не раз були в Мелкатісі, Навкрітісі, Саї, Менуфі, Теренутісі і перепливали Канопський і Болбітінський рукави Нілу. Але вони ніде не зустріли війська, пересування якого затримав би розлив Нілу, і майже всюди бачили переполох серед населення, яке тікало з прикордонних сіл.

Отже, вони приносили своєму полководцеві якнайвідрадішніші відомості. А тим часом військо царевича Рамзеса, незважаючи на розлив, за вісім днів досягло пустелі і, добре забезпечене водою й харчами, зникло між горами Содових озер.

Якби Техенна міг, як орел, піднятися над табором своєї ватаги, він перелякався б, побачивши, що в усіх ущелинах цієї околиці ховаються єгипетські полки і що кожної хвилини його корпус може бути оточений.

Розділ сорок третій

З того часу як військо Нижнього Єгипту вирушило з ПіБаста, святий пророк Ментезуфіс, що супроводив царевича, одержував і надсилав щодня по кілька депеш.

Одне листування він вів з міністром Гергором. Ментезуфіс надсилав до Мемфіса звіти про пересування війська та про діяльність наступника трону, не приховуючи свого захоплення; але достойний Гергор відповідав, щоб царевичеві дали цілковиту свободу, і натякав, що, якби Рамзес програв першу битву, найвища рада не була б тим засмучена.

"Невелика поразка, — писав Гергор, — навчила б царевича Рамзеса обережності й покори, бо він уже зараз, ще нічого не зробивши, вважає себе рівним найдосвідченішим полководцям".

Коли ж Ментезуфіс відповів, що важко навіть уявити, щоб наступник трону зазнав

поразки, Гергор дав йому зрозуміти, що в такому разі тріумф від перемоги не повинен бути надто великий.

"Держава нічого на тому не втратить, — писав він, — якщо войовничий і запальний наступник трону кілька років матиме забавку на західному кордоні. Він сам набереться досвіду у військовій справі, а розбещені й зухвалі наші воїни матимуть відповідну для себе роботу".

Друге листування Ментезуфіс провадив із святим отцем Мефресом, і воно видавалося йому важливішим.

Мефрес, ображений колись царевичем, тепер прямо обвинувачував Рамзеса в убивстві Сариної дитини, яке він нібито вчинив під впливом фінікіянки Ками. А коли протягом тижня з'ясувалася невинність Рамзеса, верховний жрець, ще більше роздратований, не переставав доводити, що царевич здатний на все, як ворог вітчизняних богів і спільник невірних фінікійців.

Справа вбивства Сариної дитини перші дні виглядала так підозріло, що навіть найвища рада з Мемфіса запитала Ментезуфіса: що він про це думає? Ментезуфіс, однак, відповів, що він весь час придивляється до царевича, але ні на хвилину не припускає, щоб той був убивцею.

Ці листи, мов зграя хижих птахів, кружляли навколо Рамзеса в той час, як він виряджав розвідників у напрямі ворога, радився з полководцями чи заохочував військо до швидкого походу.

На чотирнадцятий день все військо наступника трону зосередилось на південь від міста Теренутіса. На велику радість царевича, сюди прибув і Патрокл з грецькими полками, а разом з ними жрець Пентуер, що його Гергор вислав як другого доглядача при особі головного полководця.

Така кількість жерців в обозі (бо були ще й інші) не дуже подобалась Рамзесові. Проте він вирішив не звертати на них ніякої уваги, а під час військових рад зовсім не питав їхньої думки.

І стосунки якось налагодились. Ментезуфіс, з наказу Гергора, не набридав порадами Рамзесові. Пентуер узявся за організацію лікарської допомоги пораненим.

Воєнна гра почалась.

Насамперед Рамзес з допомогою своїх агентів пустив у багатьох прикордонних селах чутки, що лівійці насуваються на Єгипет величезною лавиною, що вони будуть все нищити і всіх убивати. Перелякані люди почали тікати на схід і наткнулись на єгипетське військо. Тоді царевич забрав чоловіків, щоб вони носили вантажі за військом, а жінок і дітей вирядив у глиб країни.

Потім головний полководець послав вивідувачів назустріч лівійському війську, яке наближалось до нього, щоб дізнатись про його кількість та розташування. Вивідувачі незабаром повернулись з цілком докладними відомостями про місце перебування ворога. Відомості щодо кількості війська, однак, були дуже перебільшені. Вивідувачі помилково, хоч і цілком впевнено, доводили, що на чолі лівійських ватаг іде сам Мусаваса разом із своїм сином Техенною.

Царевич-полководець, почувши це, аж почервонів від радості, що в першій же своїй битві матиме перед собою такого досвідченого ворога, як Мусаваса.

Перебільшуючи небезпеку сутички, він став удвічі обережніший. Щоб забезпечити собі перевагу, Рамзес вдався до хитрощів. Він надіслав до лівійців надійних людей, наказавши їм вдавати з себе втікачів, щоб пробратися до ворожого табору й відвернути від Мусаваси його найбільшу силу, вигнаних лівійських воїнів.

— Скажіть їм, — мовив Рамзес до своїх агентів, — що я маю сокири для зухвалих і милосердя для покірних. Якщо вони в бою кинуть зброю і залишать Мусавасу, я прийму їх назад у військо його святості і накажу виплатити належну їм платню, наче вони ніколи й не покидали служби.

Патрокл та інші полководці визнали такий захід досить мудрим; жерці мовчали, а Ментезуфіс надіслав депешу Гергорові і тієї ж доби отримав відповідь.

Довкола Содових озер на кілька десятків кілометрів розкинулась долина, замкнута між двома пасмами гір, що тяглись від південного сходу на північний захід. В найширших своїх місцях вона, сягала десяти кілометрів, але були місця й вужчі, майже ущелини.

По всій долині тяглися одне за одним з десятків багnistих озер з гірко-солоною водою. Тут росли чахлі кушки й бур'янці, які весь час засипав пісок, і вони були такі вив'ялені, що їх не схотіла б їсти жодна худобина. По обидва боки стирчали позубрені вапнякові скелі або тяглися величезні, піщані кучугури, в яких можна було втопитися.

Весь цей краєвид з жовтої й білої барви мав на собі печать мертвотності, яку ще посилювали спека й тиша. Жодна пташина не обзивалася тут, а якщо коли й чулося якесь, шарудіння, то це котився камінь з гори.

Майже посеред долини височіли дві групи будівель, на відстані кількох кілометрів одна від одної. Це були: на сході — невеличкі фортеці, на заході — скляні гуті, яким постачали паливо лівійські купці. Обидва ці поселення через воєнну тривогу мешканці покинули. Корпус Техенни повинен був зайняти й укріпити обидва ці пункти, які забезпечували війську Мусаваси шлях до Єгипту,

Лівійці поволі посувалися від міста Главкуса на південь і ввечері чотирнадцятого дня гатор були біля входу в долину Содових озер, певні, що пройдуть її за два переходи без перешкод. Того ж дня із заходом сонця військо єгиптян рушило в напрямі пустелі і, пройшовши пісками понад сорок кілометрів за дванадцять годин, наступного ранку зупинилось на узгір'ях між фортецями й гутами і заховалось в численних ущелинах.

Якби тієї ночі хтось сказав лівійцям, що в долині Содових озер вирости пальми й пшениця, вони б здивувалися менше, ніж почувши, що єгипетська армія заступила їм дорогу.

Після короткого відпочинку, під час якого жерцям вдалося знайти і викопати кілька криниць з непоганою питною водою, єгипетське військо почало займати північні узгір'я, що тяглися вздовж долини.

План наступника трону був простий. Він хотів відрізати лівійців від їхньої батьківщини й загнати на південь, в пустелю, де спека й голод знищили б розпорошені

загони.

Для цього він розташував військо на північному боці долини й поділив його на три корпуси. Правим крилом, висунутим найближче до Лівії, командував Патрокл. Саме він мав відрізати лівійців від їхнього міста Главкуса. Лівим крилом, яке було найближче до Єгипту, командував Ментезуфіс. Його завданням було перепинити лівійцям рух уперед. І, нарешті, центральним корпусом, що зайняв позицію біля скляних гут, командував сам наступник трону, маючи при собі Пентуера.

П'ятнадцятого дня місяця гатор, близько сьомої години ранку, кілька десятків кінних лівійців швидким клусом проскакали через долину. Вони трохи відпочили біля гут, роздивилися довкола і, не побачивши нічого підозрілого, повернулися до своїх.

О десятій годині дня, в найбільшу спеку, яка, здавалось, випивала в людей піт і кров, Пентуер сказав наступникові трону:

— Лівійці вже ввійшли в долину і минають загін Патрокла. За годину вони будуть тут.

— Звідки ти знаєш, про це? — спитав здивований царевич.

— Жерці все знають!.. — відповів, усміхнувшись, Пентуер. Потім він обережно зійшов на одну із скель, дістав з торби

якусь дуже блискучу річ і, повернувшись у той бік, де стояв загін святого Ментезуфіса, почав робити рукою якісь знаки.

— От і Ментезуфіс уже" знає про це, — додав він. Царевич, що не міг отямитися від подиву, спитав його:

— Я маю зір, кращий ніж у тебе, та й слух, мабуть, не гірший, але нічого не бачу й не чую. Яким же чином ти бачиш ворогів і розмовляєш з Ментезуфісом?

Пентуер попросив царевича глянути на один з віддалених горбів, на вершині якого виднілися кущі терну. Рамзес глянув на цей горб і раптово заслонив очі: в кущах щось різко блиснуло.

— Що за нестерпний блиск! — скрикнув він. — Осліпнути можна!

— Це жрець, що супроводить достойного Патрокла, подає нам знаки, — відповів Пентуер. — От бачиш, достойний повелителю, що йми можемо придатися на війні.

Він замовк, бо з глибини долини до них долетів шум, спершу тихий, потім усе виразніший. Почувши цей шум, єгипетські воїни, що причаїлися біля підніжжя горба, почали схоплюватись, оглядати, свою зброю, перешіптуватися... Але коротка команда офіцерів заспокоїла їх, і знову над північними скелями запанувала мертва тиша.

Тим часом шум у глибині долини все зростав і, нарешті, перейшов у гул, серед якого на фоні голосів тисячі людей можна було вирізнити спів, звуки флейт, рипіння возів, іржання коней та вигуки начальників. У Рамзеса серце забилося швидше; він уже не міг стримати своєї цікавості і виліз на скелястий виступ, звідки видно було значну частину долини.

Там, оповитий клубами жовтої куряви, повільно просувався лівійський корпус, наче кількаверстовий вуж, поцяткований блакитними, білими й червоними цятками.

Попереду корпусу їхало кілька вершників, з яких один у білому плащі сидів на коні,

мов на ослоні, звівши ноги на лівий бік. За вершниками посувалася юрба пращників у сірих сорочках, потім якийсь сановник у ношах, над якими несли величезну парасолу. Далі — загін списоносців у блакитних і червоних блузах, потім велика юрба майже голих людей, озброєних палицями, знову пращники і списоносці, потім знов пращники, а за ними загін людей у червоному, озброєних косами й сокирами. Вони йшли приблизно по чотири в ряд, але, незважаючи на окрики офіцерів, цей порядок раз у раз ламався, і четвірки, що йшли одна за одною, збивались у купу.

Співаючи й розмовляючи, галасливий лівійський вуж поволі виповз у найширшу частину долини проти гут та багнистих озер. Тут порядок ще більше розладнався. Ті, що йшли попереду, зупинилися, бо їм сказали, що в цьому місці буде перепочинок, а тим часом далші колони прискорили крок, щоб швидше дійти до мети і перепочити. Деякі вибігали з рядів і, кинувши зброю, стрибали в озеро або жменями черпали з нього смердючу воду, інші, сівши на землі, діставали з торб фініки або пили з глиняних пляшок воду з оцтом.

Високо над табором кружляло кілька яструбів.

Від цього видовища Рамзеса охопили невимовна туга і страх. Перед очима в нього закрутилися чорні мушки, він майже втратив свідомість, і якусь мить йому здавалося, що віддав би свій трон, аби тільки не бути тут і не бачити того, що станеться зараз. Він зсунувся із скелястого виступу, нестямними очима дивлячись поперед себе.

Тут до царевича підійшов Пентуер і сильно струснув його за плече.

— Опам'ятайся, полковоче! — сказав він. — Патрокл чекає наказу...

— Патрокл?... — повторив царевич і озирнувся навколо. Перед ним стояв Пентуер, блідий, але спокійний. За кілька

кроків від нього теж пополотнілий Тутмос тримав у тремтячій руці офіцерський свисток. З-за пагорка виглядали схвильовані обличчя воїнів.

— Рамзесе, — повторив Пентуер, — військо чекає... Царевич з розпачливою рішучістю глянув на жерця і глухим голосом мовив:

— Починати...

Пентуер підняв угору свій блискучий талісман і накреслив ним у повітрі кілька, знаків. Тутмос тихо свиснув, цей свист повторився в ущелинах праворуч і ліворуч, і на узгір'я почали вибігати єгипетські пращники.

Було близько дванадцятої години ополудні.

Рамзес поступово відходив від першого враження й уважніше почав роздивлятися навколо. Він бачив свій штаб, загін списоносців і сокирників під командою старих офіцерів і, нарешті, пращників, що ліниво підіймалися на скелі... Він був певен, що ніхто з цих людей не тільки не хоче загинути, а навіть битися і рухатися в таку страшну спеку.

Раптом з вершини якогось пагорка озвався гучний голос, могутніший за ричання лева:

— Воїни його святості фараона, розбийте цих лівійських собак!.. Боги з вами!..

Цьому надприродному голосу відповіли два не менш потужні: протяжні вигуки

египетського війська і нелюдський галас лівійців.

Царевич, якому вже нічого було ховатись, зійшов на пагорб, звідки добре було видно ворога. Перед ним тягнувся довгий цеп египетських пращників, що ніби вирости з-під землі, а за кількасот, кроків від них роївся в хмарі пилу лівійський табір. Озвалися труби, свистки, залунали прокльони варварських офіцерів, що закликали до порядку. Ті, що сиділи на землі, зірвалися на ноги, ті, що пили воду, схопивши зброю, бігли до своїх. Безладні юрби почали шикуватися в шеренги з нечуваним шумом і галасом.

Тим часом египетські пращники метали по кілька каменів на хвилину, спокійно й точно, мов на муштрі. Десятники показували своїм загонам групи ворогів, у яких треба було влучати, і воїни протягом кількох хвилин засипали їх градом олов'яних куль та камінням. Царевич бачив, що після кожної такої зливи юрба лівійців розпадалася і часто хтось залишався на землі.

Незважаючи на це, лівійські ряди вирівнялися і відійшли за лінію удару, а наперед виступили їхні пращники і так само швидко й спокійно почали відповідати египтянам. Інколи серед них вибухали радісні крики й сміх, коли котрийсь з египетських пращників падав на землю.

Незабаром над головами царевича та його почту засвистіло каміння. Один влучно пущений камінь вцілів у плече ад'ютанта і роздробив йому кістку, другий збив шолом з іншого ад'ютанта, третій упав біля ніг царевича й розбився об скелю, обсипавши його обличчя осколками, гарячими, мов окріп.

Лівійці голосно сміялися, щось вигукуючи; мабуть, злословили на адресу египетського полководця.

Страх, а особливо жаль і, туга — все це в одну мить зникло з душі Рамзеса. Він уже не бачив перед собою людей, яким загрожували муки й смерть; це була зграя диких звірів, яких треба було знищити або знешкодити. Він машинально схопився за меч, щоб кинутися в бій на чолі списоносців, але його зупинило почуття зневаги. Він не стане плямувати себе кров'ю цієї голоти!.. Навіщо ж тоді воїни?

Тим часом бій тривав, і хоробрі лівійські пращники, щось вигукуючи і навіть співаючи, почали посуватися вперед. З обох боків камені гули, мов велетенські хрущі, дзижчали, як рої бджіл, інколи вони з тріском стикались у повітрі й щохвилини то з того, то з того боку якийсь воїн із стогоном відступав назад або мертвий падав на місці. Інші, незважаючи на це, билися далі із злісною радістю, що переходила в шалений гнів і самозабуття.

Раптом оддалік, на правому крилі, заграли труби й залунали багато разів повторені вигуки. Це безстрашний Патрокл, п'яний ще з досвіту, напав на задній заслон лівійців.

— Вперед!.. — крикнув царевич.

Цей наказ одразу ж повторила одна труба... друга... десята, і за хвилину з усіх ущелин почали вибігати египетські сотні. Розсипані на узгір'ях пращники подвоїли зусилля, а тим часом у долині без поспіху, зате злагоджено чотирма шеренгами вишикувались напроти лівійців колони египетських списоносців та. сокирників і поволі почали посуватися вперед.

— Зміцнити центр! — скомандував наступник трону. Труба повторила наказ. За двома колонами першої лінії

стали ще дві нові колони. Але перше ніж єгиптяни скінчили цей маневр під градом каміння, лівійці, наслідуючи їх, вишикувались у вісім шеренг проти головного корпусу.

— Підтягти резерви! — наказав царевич. — Поглянь, чи, готове вже ліве крило? — звернувся він до одного з ад'ютантів.

Ад'ютант, щоб краще охопити поглядом долину, побіг поміж пращників і раптом упав, але, падаючи, встиг дати знак рукою. На його місце став інший офіцер і незабаром прибіг із повідомленням, що обидва крила царевичевого війська вже вишикувались у бойовому порядку.

З того боку, де бився загін Патрокла, чути було чимраз дужчий шум, і раптом над узгір'ям знялися густі чорні клуби диму. До царевича примчав офіцер з донесенням від Пентуера, що грецькі полки підпалили лівійський табір.

— Розбити центр!.. — наказав царевич.

Кілька сурем одна за одною заграли сигнал атаки, а коли вони замовкли, в центральній колоні пролунала команда, ритмічний гул барабанів і тупіт ніг піхоти, що звільна марширувала в такт:

— Раз... два!.. раз... два!.. раз... два!..

Команда повторилась на правому й лівому крилі; знов загуркотіли барабани, і флангові колони рушили вперед: раз... два!.. раз... два!..

Лівійські пращники почали відступати, засипаючи камінням єгиптян. Та хоч щохвилини й падав хтось із воїнів, колони йшли далі, йшли розмірено, злагоджено: раз... два!.. раз... два!..

Жовта курява ставала дедалі густішою, позначаючи шлях єгипетських колон. Пращники вже не могли метати каміння, і настала відносна тиша, серед якої чулися стогони й крик поранених воїнів.

— Вони навіть на муштрі рідко коли так марширували! вигукнув царевич, звертаючись до штабу.

— Бо сьогодні вони не бояться кия! — буркнув старий офіцер.

Відстань між хмарою куряви з боку єгиптян та лівійцями зменшувалась щохвилини, але варвари стояли непорушно, а за їхньою лінією теж знялась курява. Мабуть, якісь резерви підсилювали центральну колону, якій загрожував найсильніший удар.

Наступник трону збіг з пагорка і скочив на коня. З ущелини виступили останні єгипетські резерви і, вишикувавшись, чекали наказу. За піхотою показалося кількасот азіатських вершників на малих, але витривалих конях.

Царевич помчав слідом за військом, що йшло в атаку, і кроків за сто знайшов новий пагорок, невисокий, але з якого можна було оглядати все поле бою. Почет, азіатські кіннотники і резервна колона подалися за ним.

Царевич нетерпеливо глянув на ліве крило, звідки мав з'явитись Ментезуфіс, але його все не було. Лівійці стояли непорушно, ситуація щодалі ускладнювалася.

Корпус Рамзеса був найсильніший, але проти нього виступали майже всі лівійські

сили. Кількісно обидві сторони були рівні. Царевич не сумнівався в перемозі, його тільки непокоїло те, що можуть бути великі втрати від такого сильного противника.

Зрештою кожен бій має свої несподіванки. Над тими, що вже пішли в атаку, полководець не владний. Їх уже в нього немає. У нього є лише резервний полк та зменька кіннотників. Що, як буде розбита хоч одна з єгипетських колон чи до ворога зненацька підійде підкріплення!..

Царевич потер чоло: тільки в цю хвилину він збагнув усю відповідальність головнокомандувача. Він був у становищі гравця, що, поставивши все, уже кинув кості й чекає, як вони впадуть...

Єгиптяни були вже за кілька десятків кроків од лівійської колони. Команда... Труби... Барабани вдарили швидше, й війська кинулись бігом: раз-два-три!.. раз-два-три! Але на боці ворога теж озвалася труба, опустилися два ряди списів, вдарили в барабани... Бігом!.. Знялися нові клуби куряви, далі все оповилося одною велетенською хмарою... Рев людських голосів, тріск списів, брязкіт кіс, часом несамовитий крик, що одразу ж тонує у загальному гаморі.

На всій лінії бою вже не видно було людей, їхньої зброї, навіть самих колон, лише жовта курява розтяглася, як велика змія. Густіший пил позначав місце, де зіткнулись колоні, рідший — де був розрив.

Після кількох хвилин пекельної веремії наступник трону помітив, що курява на лівому крилі дуже повільно вигинається назад.

— Підсилити ліве крило! — гукнув він.

Половина резерву побігла в тому напрямку ї зникла в куряві; ліве крило вирівнялося, в той час як праве поволі посувалося вперед, а центр, найміцніший і найважливіший, весь час стояв на місці.

— Підсилити центр! — наказав царевич.

Друга половина резерву рушила вперед і теж зникла в куряві. Крик на хвилину посилювався, але руху вперед не було видно.

— Добре б'ють, негідники!.. — озвався до царевича старий офіцер з почту. — Саме час прийти Ментезуфісові...

Царевич викликав ватажка азіатських кіннотників.

— Глянь праворуч, — вказав він, — там мусить бути долина. Виїдь туди обережно, щоб не потоптати наших воїнів, і вдар збоку на центральну колону цих псів...

— Вони, мабуть, на ланцюгу, бо щось надто довго стоять на місці, — відповів, сміючись, азіат.

Він залишив біля царевича зо два десятки своїх кіннотників, а з рештою поїхав праворуч, вигукуючи:

— Живи вічно, наш вождь!

Спека була неймовірна. Царевич напружував зір і слух, намагаючись проникнути за стіну пилу. Він чекав... чекав... Раптом Рамзес скрикнув з радості: хмара куряви в центрі захиталася, посунулася трохи вперед, на мить зупинилася, знову посунулася і почала рухатись поволі, дуже поволі, але вперед...

Стояв такий страшний шум, що важко було добрати, що саме він означає: лють, перемогу чи поразку.

Раптом праве крило лівійців почало якось дивно вигинатись і відступати. За ним з'явилася нова хмара куряви. Водночас примчав на коні Пентуер і крикнув:

— Патрокл заходить лівійцям у тил!

Замішання на правому крилі посилилось і почало ширитися до середини поля бою. Було видно, що лівійці починають відступати і переляк охоплює навіть головну колону. Весь штаб царевича збуджено й гарячково стежив за рухом жовтої куряви. Через кілька хвилин здригнулося і ліве крило. Там лівійці уже кинулись тікати.

— Щоб я не побачив завтра сонця, коли це не перемога!.. — вигукнув старий офіцер.

Примчав посланець від жерців, які з найвищого пагорба стежили за боєм, і доповів, що на лівому крилі видно загони Ментезуфіса і що лівійці оточені з трьох боків.

— Вони уже тікали б, як лані, — сказав, задихаючись, посланець, — якби їм не перешкождали піски.

— Перемога!.. Живи вічно, наш вождь! — вигукнув Пентуер.

Було всього по другій годині.

Азіатські кіннотники почали верескливо співати й пускати вгору стріли на честь царевича. Штабні офіцери спішилися і впали ниць перед Рамзесом, потім зняли його з сідла й піднесли вгору, вигукуючи:

— О могутній полководче!.. Ти розтопав ворогів Єгипту! Амон стоїть по праву й по ліву руку твою — хто ж може проти тебе вистояти!..

Тим часом лівійці, все відступаючи, зійшли на південні піщані пагорби, а за ними — єгиптяни. Тепер з хмари куряви щохвилини виринали верхівці і мчали до Рамзеса.

— Ментезуфіс зайшов їм у тил!.. — кричав один.

— Дві сотні здалися!.. — вигукував другий.

— Патрокл відрізав їх з тилу!..

— Взято три лівійські стяги: барана, лева й шуліку!.. Навколо штабу ставало дедалі людніше: збиралися люди, закривавлені, запорошені пилом.

— Живи вічно! Живи вічно, наш вождь!.. — кричали вони. Царевич був такий схвилюваний, що то сміявся, то плакав, кажучи до свого почту:

— Боги змилювалися... Я думав, що ми вже програємо... Нещаслива доля полководця, який, не витягаючи меча і навіть не бачачи, що діється, мусить відповідати за все...

— Живи вічно, непереможний полководче! — гукали йому воїни.

— Добра мені перемога! — засміявся царевич. — Адже я навіть не знаю, як ми її здобули!..

— Виграв бій, а потім дивуєшся! — крикнув хтось із почту.

— Кажу вам, що навіть не знаю, як він ішов, той бій! — відповів царевич.

— Заспокойся, полководче, — відповів Пентуер. — Ти так мудро розставив полки, що вони повинні були розбити ворога. А як саме, це вже справа твоїх полків,

— Я навіть меча не витяг!.. Жодного лівійця не бачив!.. — бідкався царевич.

На південних горбах ще курілося й кипіло, а в долині пил уже почав спадати. Тут і там, наче крізь туман, видно було купки єгипетських воїнів з піднесеними вгору списками.

Наступник трону повернув коня в той бік і виїхав на спорожніле бойовище, де щойно змагалися з ворогом центральні колони. Це була широка площа на кількасот кроків, зрита глибокими ямами, всіяна тілами поранених і вбитих. З того боку, звідки наближався царевич, через кожні кілька кроків лежали довгими рядами єгиптяни, потім ще густіше лівійці, а ще далі єгиптяни і лівійці впереміш і, нарешті, самі лівійці.

В деяких місцях трупи лежали біля трупів, інколи по три й по чотири вкупі. На піску темніли іржаві плями крові. Рани були жахливі: в того відтято обидві руки, в того голова розрубана до тулуба, в того випущені нутрощі. Деякі ще звивалися в передсмертних корчах, з їхніх уст, повних піску, хрипко лунали прокльони й благання добити.

Наступник трону швидко минав їх, не роздивляючись, хоч деякі поранені щось ледве чутно вигукували на його честь.

Недалеко від цього місця він зустрів першу групу полонених. Ці люди впали перед царевичем ниць, благаючи милосердя.

— Обіцяйте помилування переможеним і покірним, — мовив Рамзес до свого почту.

Кілька верхівців помчали в різних напрямках. Незабаром віддалік озвалася труба, а за нею гучний голос:

— За наказом його достоїнності царевича, головного полководця, поранених і полонених не вбивати!..

У відповідь на це залунали змішані крики, очевидно, бранців.

— За наказом головного полководця, — співучо вигукував голос з другого боку, — поранених і полонених не вбивати!..

А тим часом на південних узгір'ях біл припинився, і два найбільші загони лівійців склали зброю перед грецькими полками.

Хоробрий Патрокл, від спеки, як казав він сам, чи від вина, як казали інші, ледве тримався на коні. Він протер заплали слізьми очі й звернувся до полонених:

— Паршиві пси, — гукнув він, — що піднесли грішну руку на військо його святості (щоб вас черви з'їли!), ви загинете, як воші під нігтем побожного єгиптянина, коли зараз не скажете, де подівся ваш вожак, щоб йому проказа сточила ніздрі й висмоктала каправі очі!..

Саме в цю хвилину під'їхав наступник трону. Патрокл привітав його з пошаною, але не перервав допиту: — Шкіру накажу з вас дерти! На кіл посаджу, якщо зараз не довідаюсь, де ця отрутна гадина, цей послід дикої свині, кинутий у гній.

— Он де наш ватажок! — крикнув один з лівійців, показуючи на купку вершників, що поволі посувалася в глиб пустелі.

— Що це таке? — спитав царевич.

— Негідник Мусаваса тікає!.. — відповів Патрокл і мало не впав на землю.

Кров ударила Рамзесові в голову.

— То Мусаваса тут, і тікає!.. Гей! У кого кращі коні, за мною!..

— Ну,— сказав, сміючись, Патрокл, — тепер сам бекне цей крадій баранів!..

Пентуер заступив дорогу царевичеві.

— Ти, достойний царевичу, не можеш сам гнатися за втікачами!..

— Що! — крикнув наступник трону. — Я за весь бій не підняв ні на кого руки, та ще й тепер маю випустити лівійського вожака?.. Що б сказали на це воїни, яких я посилав на списи й сокири?

— Військо не може залишитися без полководця...

— А хіба тут нема Патрокла, Тутмоса і, нарешті, Ментезуфіса? Який же я полководець, коли мені не можна навіть погнатися за ворогами?.. Адже вони за кількасот кроків від нас, і в них зморені коні...

— Через годину ми повернемося з ними... Досить тільки руку простягти... — загомоніли азіати.

— Патрокле, Тутмосе, залишаю на вас військо! — вигукнув царевич. — Відпочиньте, а я зараз повернуся...

Він пришпорив коня і поскакав галопом, грузнучи в піску, а за ним зо два десятки вершників і Пентуер.

— А ти чого з нами, пророче? — спитав його царевич. — Краще піди поспи... Ти нам зробив сьогодні важливі послуги...

— Може, я тобі ще стану в пригоді, — відповів Пентуер.

— Залишся... Я наказую тобі...

— Найвища рада доручила мені ні на крок не відступати від тебе, достойний царевичу.

Рамзеса пересмикнуло.

— А якщо ми попадемо в засідку? — спитав він.

— То й там я не залишу тебе, володарю — сказав жрець.

Розділ сорок четвертий

В голосі Пентуера було стільки доброзичливості, що здивований царевич замовк і дозволив йому їхати.

Вони були в пустелі. Кроків за двісті позаду них залишалось військо, а за кількасот кроків перед ними маячили втікачі. Але переслідувачі, так само як і втікачі, ледве посувалися вперед, хоч і ті, й ті щосили шмагали і підганяли своїх коней. Згори жахливо пекло сонце, в рот, у ніс, а особливо в очі, набивалася дрібна, але їдуча пилюка, а коні весь час грузли в розпеченім піску. В повітрі стояла моторошна тиша.

— Але ж не може так бути весь час, — сказав наступник трону.

— Буде ще гірше, — відповів Пентуер. — Бачиш, достойний царевичу, — показав він на втікачів, — їхні коні вже по коліна грузнуть в піску...

Царевич засміявся, бо саме в цей час вони вибралися на трохи твердіший ґрунт і з

сотню кроків проїхали клусом. Але одразу ж їм знову заступило дорогу піщане море, і вони знову мушили просуватися кроком.

Люди обливалися потом, коні були змилені.

— Душно! — тихо мовив царевич.

— Слухай, володарю, — озвався Пентуер, — недобрий це день для гонитви в пустелі. Сьогодні зранку священні комахи були дуже неспокійні, а потім заклакли. І мій жрецький ніж через силу ввійшов у глиняні піхви; це означає, що буде жахлива спека. А. обидва ці явища — спека й летаргічний стан комах — віщують бурю. Вертаймось, бо ми вже не тільки втратили з поля зору наш табір, а навіть не долинає до нас його гомін.

Рамзес глянув на жерця майже зневажливо.

— І ти думаєш, пророче, — мовив він, — що я, пообіцявши схопити Мусавасу, можу повернутись ні з чим, злякавшись спеки й бурі?

Вони їхали далі. В одному місці ґрунт знову став твердий, і вони наблизились до втікачів на таку відстань, що до них можна було б докинути каменем з пращі.

— Гей, ви там!.. — гукнув наступник трону — Здавайтесь!.. Лівійці навіть не озирнулися, вони насилу брели по піску.

Якусь мить здавалось, що вони вже не втечуть. Та ось загін наступника трону знову натрапив на глибокий пісок, а втікачі прискорили крок і зникли за пагорком. Азіати вигукували прокляття, царевич зціпив зуби. Нарешті коні почали все глибше грузнути в піску і зупинятися. Верхівці змушені були позлазити з них і йти пішки. Раптом один з азіатів дуже почервонів і впав на пісок. Царевич звелів укрити його плащем і сказав:

— Ми заберемо його, коли повертатимемось назад.

Ледве добралися вони до вершини піщаного пагорка й побачили лівійців. Але й для тих дорога була дуже важка, у них пристало двоє коней.

Єгипетський табір зовсім уже сховався за піщаними горбами, і якби Пентуер і азіати не вміли орієнтуватися за сонцем, вони вже не втрапили б назад.

В почті царевича впав другий верхівець. На губах у нього виступила кривава піна. І цього залишили разом з конем, А тут іще на тлі пісків з'явилися скелі, між якими зникли лівійці.

— Володарю, — сказав Пентуер, — там може бути засідка....

— Нехай буде смерть, і нехай вона мене забере! — відповів наступник трону чужим голосом.

Жрець здивовано подивився на нього: він не сподівався від царевича такої впертості.

До скель було недалеко, але дорога була неймовірно важка. Треба було не лише йти самим, а ще й витягати з піску коней. Всі брели, вгрузаючи в пісок вище кісточок; траплялися місця, де ноги вгрузали аж по коліна.

А згори все палило сонце, страшне сонце пустелі, кожен промінь якого не тільки пік і сліпив очі, а просто колов тіло. Найвитриваліші азіати падали від втоми: в одного спухли губи й язик, в другого шуміло в голові й перед очима пливли чорні кола, третього морив сон, в усіх нили суглоби і зникло відчуття жару. Якби їх запитали, чи

дуже зараз пече, вони б не змогли відповісти.

Ґрунт під ногами знову став твердіший, і почет Рамзеса зайшов між скелі. Царевич, який найбільше серед усіх володів собою, почувши храп коней, звернув убік і в затінку під скелею побачив купку людей, які лежали, де хто впав. Це були лівійці.

На одному з них, юнакові років двадцяти, була пурпурова, гаптована золотом, сорочка, золотий ланцюг на шиї і багато оздоблений меч. Здавалося, він лежав непритомний; очі його закотилися, на губах виступила піна. Рамзес упізнав у ньому ватажка. Він підійшов до нього, зірвав з шиї ланцюг і відчепив меч.

Якийсь старий лівієць, здавалося, трохи менше стомлений від інших, побачивши це, озвався:

— Хоч ти й переможець, єгиптянине, але вшануй княжого сина, який був нашим воєначальником.

— То це син Мусаваси? — спитав царевич.

— Твоя правда, — відповів лівієць, — це Техенна, син Мусаваси, наш ватажок, який вартий, навіть того, щоб бути єгипетським князем.

— А де Мусаваса?

— Мусаваса в Главкусі і збирає велике військо, яке помститься за нас.

Інші лівійці не озивались; вони навіть не глянули на своїх переможців. За наказом царевича азіати роззброїли їх, не зустрівши опору, і самі сіли в затінку під скелею.

В цю хвилину не було тут ні друзів, ні ворогів, а лише безмежно втомлені люди: смерть чигала на них. усіх, і вони хотіли тільки відпочити.

Пентуер, бачачи, що Техенна лежить непритомний, став на коліна і схилився над його головою, так що ніхто не міг бачити, що він робить. Раптом Техенна став дихати, заворушився й розплющив очі, потім сів, потираючи чоло, як людина, яка ще не зовсім прокинулася від міцного сну.

— Техенно, ватажок лівійців, — звернувся до нього Рамзес, — ти і твої люди — полонені його святості фараона.

— Краще вбий мене одразу, — буркнув Техенна, — ніж я мушу втратити, свободу.

— Якщо твій батько Мусаваса скориться й укладе мир з Єгиптом, ти ще будеш вільний і щасливий...

Лівієць відвернув голову і ліг, байдужий до всього. Рамзес сів біля нього, і за хвилину його охопило якесь заціпеніння: він наче заснув.

Він отямився хвилин через п'ятнадцять, трохи бадьоріший, подивився на пустелю і аж скрикнув від захвату; на обрії виднілися зелена рівнина, вода, густі пальми, а трохи вище — поселення і храми. Довкола всі спали — і азіати, й лівійці. Тільки Пентуер стояв на виступі скелі, прикривши долонею очі, і вдивлявся в далечінь.

— Пентуере! Пентуере! — гукнув Рамзес. — Ти бачиш цей оазис?..

Він схопився й підбіг до жерця, обличчя якого здавалося заклопотаним.

— Ти бачиш оазис?..

— Це не оазис, — відповів Пентуер, — це блукає в пустелі дух якогось краю, якого давно вже немає на світі... Але он там... там справді щось є!.. — додав він, показуючи

рукою на південь.

— Гори? — спитав царевич.

— Придивися краще.

Царевич придивився і раптом сказав:

— Мені здається, що там підіймається якась темна маса... Мабуть, у мене стомилися очі.

— Це тифон, — прошептав жрець. — Тільки боги можуть врятувати нас, якщо схочуть...

І справді, Рамзес відчув на обличчі подув, який навіть серед пустельної спеки здався йому гарячим. Подув цей, спершу такий невідчутний, дужчав і ставав усе гарячіший, і водночас темна смуга підносилася в небо з дивовижною швидкістю.

— Що ж нам робити? — спитав царевич.

— Ці скелі, — відповів жрець, — захистять нас, щоб не занесло піском, але не відженуть ні куряви, ні спеки, яка все зростає. А за день чи два...

— Невже тифон так довго віє?..

— Буває, що й три, й чотири дні. Лише іноді він зривається на кілька годин і раптом падає, мов яструб, пронизаний стрілою. Але це дуже рідко.

Царевич спохмурнів, хоч і не втратив мужності. А жрець, витягши з-за пазухи маленьку пляшечку з зеленого скла, говорив далі:

— Тут еліксир... Його має вистачити тобі на кілька днів... Як тільки, відчуєш сонливість або страх — випий краплину. Цим ти підкріпишся і протримаєшся...

— А ти?.. А інші?..

— Моя доля — в руках єдиного бога, А інші — звичайні люди... Вони не наступники трону!

— Я не хочу цього напою, — сказав царевич, відхиляючи пляшечку.

— Ти мусиш його, взяти! — наполягав Пентуер. — Пам'ятай, що на тебе покладає свої надії єгипетський народ... Пам'ятай, що над тобою його благословення...

Чорна хмара знялася уже до половини неба, а палючий вітер дув так сильно, що царевич і жрець змушені були спуститися до підніжжя скелі.

"Єгипетський народ?.. благословення?.." — повторив у думці Рамзес.

І раптом спитав:

— Це ти рік тому говорив до мене вночі в саду?.. Це було одразу після маневрів...

— Того дня, коли ти змилосердився над селянином, який повісився з розпачу, що засипали його канал, — відповів жрець.

— І ти врятував мій маєток і єврейку Сару від юрби, яка хотіла закидати її камінням?

— Я... — мовив Пентуер. — Але ти незабаром звільнив з в'язниці невинних селян і не дозволив Дагонові мучити твоїх людей новими податками... За цей народ, за милосердя, яке ти завжди виявляв до нього, я й зараз благословляю тебе... Може, тільки ти один уцілієш тут, то пам'ятай... пам'ятай, що тебе рятує пригнічений єгипетський народ, який сам чекає від тебе порятунку.

Раптом стало темно, з півдня дощем сипнуло розпечений пісок і зірвався такий шалений вихор, що повалив коня, який стояв у незахищеному місці. Азіати й лівійські полонені прокинулись, але кожен лише тісніше притулився до скелі й мовчав, охоплений тривогою.

В природі діялося щось жахливе. На землі залягла ніч, а, в небі з шаленою швидкістю крутилися руді й чорні хмари піску. Здавалося, що пісок зі всієї пустелі, ожив, знявся вгору і мчить кудись із швидкістю каменя, кинутого з пращі.

Душно було, мов у лазні; на руках і на обличчі репалась шкіра, язик пересихав, при кожному зітханні кололо в грудях. Дрібні піщинки пекли, як іскри.

Пентуер силою підніс пляшечку до уст царевича. Рамзес ковтнув кілька краплин і відчув дивну зміну: біль і спека перестали мучити його, думки прояснилися.

— І це може тривати кілька днів?

— Чотири, — відповів жрець.

— І ви, мудреці, повірники богів, не знаєте, як врятувати людей від такої бурі?..

Пентуер замислився і відповів:

— На світі є тільки один мудрець, який міг би боротися із злими духами... Але його тут немає...

Тифон дув уже півгодини з нечуваною силою. Зробилося темно, як уночі. Інколи вітер вщухав, чорні клуби розсувалися, і тоді видно було на небі криваве сонце, а на землі — зловісне руде світло.

Але палючий, задушливий вітер зривався знову; густішали хмари куряви, мертвотне світло гасло, а в повітрі розлягався тривожний шелест і шум, незвичний для людського вуха.

Вже небагато лишалось до заходу сонця, а пориви бурі й нестерпна спека все зростали. Час від часу на обрії з'являлась велетенська кривава пляма, ніби всю землю охоплювала пожежа.

Раптом царевич побачив, що біля нього нема Пентуера. Він напружив слух і почув голос, що благав:

— Бероесе! Бероесе! Якщо не ти, хто ж нам допоможе?.. Бероесе!.. Ім'ям єдиного, всемогутнього, який не має ні початку, ні кінця, заклинаю тебе!..

В північному кінці пустелі ударив грім. Царевич здригнувся. Для египтян грім був таким же рідкісним явищем, як і поява комети.

— Бероесе! Бероесе!.. — голосно взивав жрець. Наступник трону глянув у той бік і побачив темну людську

постать з піднесеними руками. З голови, пальців і навіть з одягу тієї постаті безперервно сипалися ясно-блакитні іскри.

— Бероесе!.. Бероесе!..

Розкотистий грім озвався ближче, і серед хмар піску сяйнула блискавка, заливаючи пустелю червоним світлом. Знову грім і знову блискавка.

Царевич відчув, що вітер слабшає і спека спадає. Пісок, що кружляв угорі, почав спадати на землю; небо зробилося попелясте, потім руде, потім молочно-сріблясте.

Потім усе стихло, а за хвилину знову вдарив грім і подув холодний вітер з півночі.

Вимучені спекою азіати й лівійці повернулися до життя.

— Воїни фараона! — раптом озвався старий лівієць. — Ви чуєте цей шум у пустелі?

— Знову буря?

— Ні, це йде дощ.

Справді, з неба впало кілька холодних краплин, потім вони сипнули густіше, і врешті ринула злива з громом і блискавками.

Воїнів Рамзеса та їхніх бранців охопила несаможита радість. Незважаючи на блискавки й громи, люди, які за хвилину перед цим знемагали від спеки і спраги, бігали, мов діти, під струменями дощу. В п'ятні вони милися самі і мили коней, збирали воду в шапки й шкіряні мішки і все пили й пили...

— Хіба це не чудо! — вигукнув царевич Рамзес. — Якби не цей благословенний дощ, ми б загинули в пустелі в палючих обіймах тифона.

— Буває так, — відповів старий лівієць, — що південний вітер пустелі дразнить вітри, які дмуть з-над моря, і тоді буває злива.

Рамзеса неприємно зачепили ці слова; він думав, що зливу викликав молитвою Пентуер. Звернувшись до лівійця, він спитав:

— А хіба буває й таке, щоб з людської постаті сипалися іскри?

— Завжди так буває, коли віє вітер пустелі, — відповів лівієць. — Адже й цього разу ми бачили іскри, що сипалися не тільки з людей, а й з коней.

В його голосі бриніла така певність, що царевич підійшов до офіцера своєї кінноти й шепнув:

— Поглядайте на Лівійців...

Тільки він устиг це сказати, як щось заворушилося в темряві, і за хвилину почувся тупіт. Коли блискавка осяяла темряву, всі побачили чоловіка, який тікав на коні.

— Зв'язати цих негідників! — наказав царевич, — і вбити, якщо котрий опиратиметься!.. Горе тобі, Техенно, коли цей розбійник приведе на нас твоїх братів!.. Загинете в страшних муках ти й твої...

Незважаючи на дощ, грім і темряву, Рамзесові воїни швидко пов'язали лівійців, які не чинили зрештою ніякого опору.

Може, вони чекали наказу Техенни, але той був такий пригнічений, що навіть не думав про втечу.

Поволі буря вщухла, і місце денної спеки в пустелі зайняв холод, що пронизував до кісток.

Люди й коні напилися досхочу, шкіряні мішки були повні води, фініків і сухарів вистачало, отже, у всіх був добрий настрій.

Грім майже стих, бліді блискавки спалахували чимраз рідше, на північному небі почали розходитись хмари, де-не-де показались зірки.

Пентуер підійшов до Рамзеса.

— Вертаймося до табору, — сказав він. — Ми можемо туди добратись за кілька годин, раніше, ніж той втікач встигне направити на нас ворогів.

— Як же ми потрапимо в такий темряві? — спитав царевич.

— Чи є у вас смолоскипи? — звернувся жрець до азіатів.

Смолоскипи — довгі шнури, просочені пальними речовинами, — були, але не було вогню. Дерев'яні кресала, з допомогою яких добували вогонь, промокли.

— Доведеться чекати до ранку, — роздратовано сказав царевич.

Пентуер не відповів нічого. Він витяг із своєї торби якийсь невеличкий прилад, взяв у воїна смолоскип і відійшов набік. За хвилину всі почули тихе шипіння, і смолоскип... спалахнув.

— Великий чаклун цей жрець, — буркнув старий лівієць.

— На моїх очах ти вчинив друге чудо, — сказав Пентуеру царевич. — Чи можеш ти мені пояснити, як це робиться?..

Жрець заперечливо похитав головою.

— Про все питай мене, володарю, — промовив він, — і я відповім тобі, наскільки в мене вистачить мудрості. Але ніколи не вимагай, щоб я відкрив тобі таємниці наших храмів.

— Навіть якби я найменував тебе моїм радником?

— Навіть і тоді, Я ніколи не буду зрадником, а якби й посмів ним стати, мене злякала б кара...

— Кара?.. — повторив царевич. — Ага!.. Я пам'ятаю в храмі Гатор чоловіка, схованого в підземеллі, на якого жерці виливали киплячу смолу. Невже вони робили це справді?.. І той чоловік справді сконав у муках?..

Пентуер промовчав, ніби не чуючи запитання, і поволі витяг із своєї чудесної торби невеличку статуетку бога з розкинутими руками. Статуетка висіла на шнурку; жрець опустив її вниз і, шепочучи молитву, почав спостерігати. Вона трохи похиталась і повисла спокійно.

Рамзес при світлі смолоскипа здивовано дивився на ці таємничі дії жерця.

— Що ти робиш? — спитав він його.

— Я можу сказати тільки те, достойний повелителю, що цей бог показує однією рукою на зірку Есхмун. Ця зірка вночі веде через моря фінікійські кораблі.

— То й фінікійці мають цього бога?

— Ні, вони навіть не знають про нього. Бог, який завжди вказує однією рукою на зірку Есхмун, відомий лише нам та халдейським жерцям. З його допомогою кожен пророк, вдень і вночі, в погоду і негоду, може знайти дорогу на морі чи в пустелі.

За наказом царевича, який із запаленим смолоскипом ішов біля Пентуера, почет і полонені рушили за жерцем в північносхідному напрямі. Божок, що висів на шнурку, хитався, але простягнутою рукою все показував, де лежить священна зоря, покровителька тих, що збилися з дороги.

Ішли пішки, ведучи коней, добрим кроком. Було так холодно, що навіть азіати хукали в руки, а лівійці тремтіли.

Раптом щось захрускотіло і затріщало в них під ногами.

Пентуер зупинився і нагнувся.

— У цьому місці, — сказав він, — на твердому ґрунті від дощу лишилася неглибока калюжа. А з води, глянь, достойний володарю, що зробилося...

Кажучи це, він підніс і показав царевичеві щось схоже на скляну пластинку, що танула у нього в руках.

— Коли дуже холодно, — додав він, — вода перетворюється на прозорий камінь.

Азіати підтвердили слова жерця, додавши, що далеко на півночі вода дуже часто перетворюється на камінь, а пара — на білу сіль, яка, проте, не має ніякого смаку, а тільки щипає за пальці й викликає біль у зубах.

Царевич дедалі більше дивувався мудрості Пентуера.

Тим часом з північного боку небо прояснилось, з'явилося сузір'я Ведмедиці, а в ній — зірка Есхмун. Жрець, ще раз проказавши молитву, заховав у торбу свого чародійного божка і звелів загасити смолоскипи, лишивши тільки тліючий шнур, який зберігав вогонь і поступовим згоранням відзначав години.

Царевич, наказавши своєму загонові не послаблювати пильності, відійшов з Пентуером на кілька кроків уперед.

— Пентуере, — мовив він, — з цієї хвилини призначаю тебе моїм радником і на теперішній час, і на той, коли боги зболять віддати мені корону Верхнього і Нижнього Єгипту...

— Чим я заслужив таку ласку?

— На моїх очах ти зробив кілька чудес, що свідчать про твою велику мудрість і про владу над духами. Крім того, ти готовий був урятувати мені життя. Тому, хоч ти й вирішив ховати багато чого від мене...

— Прости, достойний повелителю, — перебив жрець. — Зрадників, коли вони будуть тобі потрібні, ти завжди знайдеш за золото й дорогоцінне каміння навіть між жерцями. Але я не хочу належати до них. Подумай сам: якби я зрадив богів, чи була б у тебе певність, що я й з тобою так не вчиню?

Рамзес замислився.

— Мудрі твої слова, — відповів він. — Але мені дивно, — чому ти, жрець, так доброзичливо ставишся до мене? Рік тому ти благословив мене, а сьогодні не дозволив самому їхати в пустелю і зробив мені великі послуги.

— Бо відкрили мені боги, що ти, достойний володарю, якщо схочеш, можеш врятувати від злиднів і поневірянь нещасний єгипетський народ.

— Що обходить тебе цей народ?

— Бо я вийшов з нього... Мій батько й брати цілими днями черпали воду з Нілу, і їх били киями.

— А як же я можу допомогти народові? — спитав царевич. Пентуер пожвавішав.

— Народ твій, — мовив він схвильовано, — надто багато працює, платить непосильні податки, терпить злидні і утиски. Важка селянська доля!..

"Хробак пожер одну половину його врожаю, носоріг — другу; на полях — сила мишей; налетіла сарана, витоптала худоба, горобці виклювали, а що лишилося на току — покрали злодії. О, горе хліборобові! А тут ще причалює до берега писар і вимагає

податку. Помічники його принесли киї, а негри — пальмові різки. Вони кажуть: "Віддай зерно!" — "Нема нічого". Тоді хлібороба б'ють, розтягаючи на землі, зв'язують і кидають у канал вниз головою, і він захлинається там. Жінку його зв'язують перед ним, і дітей також. Сусіди тікають, рятують свій хліб".

— Я бачив це сам, — відповів замислено царевич. — І навіть прогнав одного такого писаря. Але хіба я можу бути всюди, щоб запобігати несправедливості?

— Ти можеш, володарю, наказати, щоб людей не мучили марно. Можеш знизити податки, визначити селянинові дні відпочинку. Можеш, нарешті, подарувати кожній родині хоча б маленький клаптик землі, з якого урожай належав би тільки їй, щоб вона могла прохарчуватися. Інакше люди й далі житимуться лотосом, папірусом та дохлою рибою, і врешті твій народ захиріє... Але якщо ти виявиш йому свою ласку, він процвітатиме.

— Я й справді зроблю так! — вигукнув царевич. — Адже добрий господар не допускає, щоб його худоба гинула з голоду, працювала над силу, щоб її кожної хвилини били киями. Це треба змінити!..

Пентуер зупинився.

— Ти обіцяєш мені це, достойний володарю?..

— Присягаюсь! — відповів Рамзес.

— Тоді і я присягаюсь, що ти будеш найславетнішим фараоном, який потьмарить навіть славу Рамзеса Великого! — вигукнув жрець, вже не володіючи собою.

Царевич замислився.

— Що ж ми зробимо вдвох проти жерців, які мене ненавидять?

— Вони бояться тебе, володарю, — відповів Пентуер, — Бояться, щоб ти передчасно не почав війну з Ассірією...

— А що ж їм з того, якщо війна буде виграна?.. Жрець схилив голову й розвів руками, але мовчав.

— Тоді я тобі скажу! — вигукнув збуджено царевич. — Вони не хочуть війни, бо вони бояться, що я повернуся з неї переможцем, з величезними скарбами, женучи перед собою невільників... Вони цього бояться, бо хотіли б, щоб кожен фараон був безсилим знаряддям у їхніх руках, непотрібною річчю, яку можна відкинути коли їм заманеться... Але зі мною цього не буде. І я зроблю те, що хочу, на що маю право як син і спадкоємець богів, або... загину...

Пентуер відсахнувся і зашептав закляття.

— Не кажи так, володарю, — промовив він збентежено, — щоб злі духи, які кружляють над пустелею, не підхопили твоїх слів... Слово, запам'ятай це, володарю, мов камінь, кинутий з пращі, ударившись об стіну, може відскочити і влучити в тебе самого...

Царевич зневажливо махнув рукою.

— Все одно, — відповів він. — Не варте нічого таке життя, де кожен зв'язував би мою волю... Як не боги, то пустельні вітри; як не злі духи, то жерці... Це така має бути влада фараона?.. Я хочу робити те, що я хочу, і складати про це звіт лише моїм вічно

живим предкам, а не якійсь голеній голові, що нібито тлумачить мені волю богів, а насправді захоплює владу й наповнює свою скарбницю моїм добром!..

Раптом за кілька десятків кроків від них розлігся дивний крик — щось середнє між іржанням та меканням — і промайнула якась, велетенська тінь. Вона мчала, як стріла, і, наскільки можна було роздивитись, мала довгу шию й горбату спину.

В загоні царевича знявся зляканий гомін.

— Це гриф!.. Я добре бачив крила!.. — вигукували азіати.

— Пустеля кишить потворами!.. — додав старий лівієць. Рамзес був спантеличений; йому теж здалося, що ця тінь

мала зміїну голову і щось схоже на короткі крила.

— Невже й справді, — спитав він жерця, — в пустелі з'являються потвори?

— Безперечно, — відповів Пентуер, — у таких відлюдних місцях снують злі духи, що втілюються в найнезвичайніші потвори. Але мені здається, що це була якась тварина. Вона була схожа на засідланого коня, тільки більша й швидше бігла. Мешканці оазисів кажуть, що ця тварина може зовсім не пити води або принаймні п'є дуже рідко. Якби воно так і було, наші нащадки могли б переїздити пустелю на цій дивній тварині, яка сьогодні викликає лише страх.

— Я б не насмілюся сісти на спину такій потворі, — відповів царевич, похитавши головою.

— Це саме казали наші предки про коня, що допоміг гіксосам підкорити Єгипет, а тепер став необхідним для нашого війська. Час дуже змінює людські думки, — мовив Пентуер.

На небі зникли останні хмари. Настала ясна ніч. Хоч місяць ще не сховався, було так видно, що на тлі білого піску можна було розрізнити обриси предметів, навіть дрібних чи дуже віддалених.

Холод став не таким пронизливим. Якийсь час почет посувався мовчки, по кісточки вгрюзаючи в пісок. Раптом між азіатами знову знявся гомін і залунали вигуки:

— Сфінкс!... Гляньте, сфінкс!.. Ми вже не вийдемо живі з пустелі, коли перед нами весь час з'являються привиди!..

І справді, на білому вапнистому пагорку ясно вирізнявся силует сфінкса. Лев'яче тіло, величезна голова в єгипетському чепці і ніби людський профіль.

— Заспокойтесь, варвари, — сказав старий лівієць. — Це не сфінкс, а лев, і він вам нічого не зробить, бо саме пожирає свою здобич.

— Це справді лев, — підтвердив царевич, зупиняючись. — Але який він схожий на сфінкса...

— Його риси нагадують обличчя людини, а його грива — перуку, — тихо сказав жрець. — Він і є батьком наших сфінксів.

— І нашого великого сфінкса, того, що стоїть під пірамідами?

— За багато віків до Менеса, коли ще не було пірамід, — сказав Пентуер, — у цьому місці стояла скеля, схожа на лежачого лева, наче боги хотіли таким чином позначити, де починається пустеля. Тодішні святі жерці звеліли майстрам досконало обробити цю

скелю, а чого не вистачало — штучно підмурувати. Але майстри, які частіше бачили людей, ніж левів, вирізьбили людське обличчя, і так народився перший сфінкс...

— Якому ми віддаємо почесні, як богів... — додав, усміхнувшись; царевич.

— І правильно, — відповів жрець. — Адже перші обриси цього витвору мистецтва зробили боги, а люди лише викінчили його, теж натхнені богами. Наш сфінкс своєю величчю й таємничістю нагадує пустелю. Він схожий на духів, що блукають там, і так само наводить страх на людей, як вони. Воістину, він є сином богів і батьком страху...

— І в той же час усе має земний початок, — відповів царевич. — Ніл витікає не з неба, а з якихось гір, що лежать за Ефіопією. Піраміди, про які Гергор казав мені, що вони є прообразом нашої держави, збудовано на взірць гірських вершин. А наші храми з їхніми пілонами й обелісками, з їхнім мороком і прохолодою хіба не нагадують печер і гір, що тягнуться вздовж Нілу?.. Скільки разів під час полювання блукав я поміж східними скелями, завжди натрапляв на якесь химерне нагромадження каміння, що нагадувало мені храм. Навіть не раз на їхніх шерехуватих стінах я бачив ієрогліфи, писані рукою вітрів і дощів.

— Це, достойний повелителю, доказ того, що наші храми були збудовані за планом, який накреслили самі боги, — зауважив жрець. — І як з маленької кісточки, кинutoї в землю, виростає висока пальма, що вершиною сягає неба, так образ скелі, печери, лева й навіть лотоса, запавши в душу благочестивого фараона, породжує алею сфінксів, храми та їхні могутні колони. Це творіння богів, а не людей, і щасливий той володар, який, оглядаючись навколо себе, зуміє в земних речах побачити задум богів і наочно відтворити його наступним поколінням.

— Але такий володар повинен мати владу й величезні багатства, — сумно зауважив Рамзес, — а не залежати від того, що примариться жерцям.

Перед ними тягнувся піщаний пагорок, на якому в цю мить з'явилося кілька вершників.

— Наші чи лівійці? — спитав царевич.

З пагорка долинув звук рога, на який відповіли з почту царевича. Вершники. їхали швидко, як тільки дозволяв їм пісок. Наблизившись, один з них гукнув:

— Чи тут наступник трону?..

— Тут, і цілком здоровий! — відповів Рамзес. Вершники скочили з коней і впали ниць.

— О ерпатре, — сказав ватажок прибулих, — всі твої воїни рвуть на собі одяг і посипають попелом голови, думаючи, що ти загинув... Всі кіннотники роз'їхались по пустелі, щоб розшукати твої сліди, і тільки нас, нікчемних, боги удостоїли першими привітати тебе...

Царевич призначив його сотником і наказав, щоб завтра він представив до нагороди всіх своїх підлеглих.

Розділ сорок п'ятий

Через півгодини показалися густі вогні єгипетського війська, і незабаром почет царевича був уже в таборі. З усіх боків труби грали тривогу, воїни хапали зброю і з

голосними вигуками ставали в ряди. Офіцери падали царевичеві до ніг і, як учора, після перемоги, підхопивши його на руки, почали обходити з ним загони. Стіни ущелини здригалися від вигуків: "Живи вічно, наш вождь! Боги охороняють тебе!"

Оточений смолоскипами, до царевича підійшов святий Ментезуфіс. Наступник трону, побачивши його, вирвався з рук офіцерів і побіг назустріч жерцеві.

— Ти знаєш, святий отче, — вигукнув він, — ми схопили лівійського ватажка Техенну!

— Нікчемна здобич, — суворо відповів жрець, — заради якої полководець не повинен був кидати війська, та ще в такий час, коли щохвилини на нього може напасти ворог.

Царевич відчув справедливість цього докору, але саме тому в ньому спалахнув гнів. Він стиснув кулаки, очі в нього заблищали...

— В ім'я матері твоєї, мовчи, повелителю!.. — шепнув Пентуер, що стояв за ним.

Наступника так здивувало це несподіване втручання його радника, що він враз прохолов, а прохоловши, збагнув, що найкраще буде визнати свою помилку.

— Ти правду кажеш, святий отче, — відповів він. — Ані військо полководця, ані полководець війська — ніколи не повинні залишати. Але я гадав, що ти заступиш мене тут, святий муже, бо ж ти представник військового міністра...

Спокійна відповідь заспокоїла Ментезуфіса, і жрець уже не нагадував царевичеві торішніх маневрів, на яких намісник так само залишив військо і впав у неласку фараона.

Тут до них з голосним криком підійшов Патрокл. Грецький полководець знов був п'яний і ще здалека гукав царевичу:

— Глянь, ерпатре, що зробив святий Ментезуфіс... Ти оголосив помилювання всім лівійським воїнам, які покинуть своїх і повернуться до війська його святості... Ці люди перебігли до мене, і я завдяки цьому розбив ліве крило ворога. А достойний Ментезуфіс наказав усіх перебити... Загинуло близько тисячі полонених, самих наших колишніх воїнів, які мали бути помилені!..

Царевичеві знову кров ударила в голову, але Пентуер, що все стояв позад нього, шепнув:

— Мовчи, ради всіх богів, мовчи!..

Та в Патрокла не було радника, і тому він кричав далі:

— З тієї хвилини ми раз і назавжди втратили довір'я не тільки в чужих, а й у своїх... Бо зрештою і наше військо може розбігтися, коли дізнається, що очолюють його зрадники...

— Нікчемний найманцю, — холодно відповів Ментезуфіс, — як ти смієш таке говорити про військо і довірених його святості!.. Відколи світ стоїть, не чувано такого блюзнірства!.. Гляди, щоб боги не покарали тебе за цю образу!..

Патрокл грубо зареготав:

— Поки я сплю між греками, я не боюся помсти нічних богів... А коли я на ногах, мені нічого не зроблять денні...

— Іди проспися, іди... до своїх греків, п'янице, — сказав Ментезуфіс, — щоб з твоєї вини нас не вразив грім небесний...

— На твою, душоугубе, голену головешку він не впаде, бо думатиме, що то щось інше!.. — відповів п'яний грек.

Але бачачи, що царевич його не підтримує, він пішов до свого табору.

— Чи справді, — спитав Рамзес жерця, — чи справді ти наказав, святий муже, повбивати полонених, всупереч моїй обіцянці, що вони будуть помилувані?..

— Тебе, достойний царевичу, тоді не було в таборі, — відповів Ментезуфіс, — отже, ти не відповідаєш за це. А я дотримуюсь наших військових законів, які вимагають знищувати воїнів-зрадників. Воїни, які раніше служили його святості, а потім перейшли до ворога, повинні бути негайно знищені — такий закон.

— А якби я був тут?..

— Як найголовніший полководець і син фараона, ти можеш зупинити виконання деяких законів, яким я повинен коритися, — відповів Ментезуфіс.

— І ти не міг зачекати до мого повернення?

— Закон каже вбивати негайно, і я виконав його.

Царевич був такий приголомшений, що урвав розмову і пішов у намет. Там, упавши в крісло, сказав Тутмосу:

— Я вже сьогодні раб жерців!.. Вони вбивають полонених, вони погрожують моїм офіцерам, вони навіть не зважають на моє слово... І ви нічого не сказали Ментезуфісу, коли він звелів повбивати цих нещасних?..

— Він посилався на військовий закон і нові накази Гергора...

— Але ж я тут найголовніший полководець, хоч мене не було півдня!

— Адже ти сам передав командування мені й Патроклові, — відповів Тутмос — Та коли над'їхав святий Ментезуфіс, ми мусили перед ним поступитись, бо він стоїть вище за нас.

Царевич подумав, що все-таки гонитва за Техенною принесла йому занадто багато лиха. Водночас він глибоко відчув справедливість закону, який не дозволяє полководцеві залишати військо. В душі він мусив визнати, що вчинив неправильно, але це ще більше вражало його гордість і сповнювало ненавистю до жерців.

"Отже, — думав він, — я вже втратив незалежність, ще навіть не ставши фараоном (нехай живе вічно мій святий батько!). Тому я вже тепер мушу вирватися з пут, а для цього треба насамперед мовчати... Пентуер має рацію: мовчати, завжди мовчати... і, як коштовності, зберігати в скарбниці пам'яті свій гнів. А коли та скарбниця наповниться по вінця...

О пророки, ви мені колись заплатите!.."

— Ти не питаєш, достойний володарю, про наслідки бою? — звернувся до нього Тутмос.

— Ага, справді. Що там?

— Понад дві тисячі полонених, понад три тисячі вбитих

і тільки кількасот уткло.

— Скільки ж тоді було війська у лівійців? — здивовано мовив царевич.

— Шість чи сім тисяч.

— Не може бути... Невже в такій сутичці могло загинути майже все військо?

— А так воно і є: це був страшний бій, — відповів Тутмос. — Ти оточив їх з усіх боків, решту зробили воїни, ну... і достойний Ментезуфіс... Про таку поразку ворогів Єгипту не згадується навіть у написах на могилах найславетніших фараонів.

— Іди вже спати, Тутмосе, я стомився, — перебив його царевич, відчувши, що пиха починає туманити йому голову.

"Невже це я здобув таку перемогу?.. Це неможливо!" — подумав він.

Царевич кинувся на звірині шкури, але, незважаючи на смертельну втому, довго не міг заснути.

Лише чотирнадцять годин минуло з тої хвилини, коли він наказав розпочати битву... Невже лише чотирнадцять годин?.. Неможливо!..

Він виграв таку битву?.. Але ж він навіть не бачив цієї битви, а лише жовті густі хмари куряви, туман, звідки виривалися нелюдські крики. От і зараз він бачить цю хмару, чує крик, відчуває спеку, а, власне, ніякої битви нема...

Потім перед царевичем з'явилася неосяжна пустеля, серед якої з величезними зусиллями він просувався через піски... У нього та в його людей були найкращі коні на все військо, але, незважаючи на це, вони повзли, як черепахи... А яка спека!.. Неможливо, щоб людина витримала таке пекло.

А ось зривається тифон, заслоняє весь світ, пече, їсть, душить... З постаті Пентуера сиплються білі іскри... Над їхніми головами гуркочуть громи — такого він не чув ще ніколи... Потім тиха ніч в пустелі... Гриф, що мчав у пісках, темний силует сфінкса на вапняковому узгір'ї...

"Я стільки бачив, стільки пережив, — думав Рамзес, — був при спорудженні наших храмів, був навіть при народженні великого сфінкса, який існує одвіку... Невже все це сталося протягом чотирнадцяти годин?.."

І остання думка промайнула в голові царевича: "Людина, яка стільки пережила, не може жити довго..."

Його пройняло холодом з голови до ніг, і він заснув.

Наступного дня царевич прокинувся години через дві після того, як зійшло сонце. В очах різало, боліли всі кістки, він трохи кашляв, але думки його були ясні і серце повне відваги...

При вході в намет стояв Тутмос.

— Ну, що? — спитав царевич.

— Вивідувачі з лівійського кордону сповіщають дивні речі, — відповів царський улюбленець. — До нашої ущелини наближається великий гурт людей, але це не військо, а беззбройні жінки й діти, а на чолі їх — Мусаваса і найзнатніші лівійці.

— Що ж це може означати?

— Мабуть, хочуть просити миру.

— Після однієї битви? — здивувався царевич.

— Але якої!.. До того ж страх помножує в їхніх очах наше військо... Вони відчують своє безсилля і бояться нашого нападу, бояться смерті...

— Подивимось, чи не воєнні це хитрощі, — відповів царевич, подумавши. — А як там наші?

— Відпочили. Здорові, ситі, напоєні й веселі. Тільки...

— Що?

— Патрокл помер уночі, — прошептав Тутмос.

— Як?! — скрикнув царевич, схопившись на ноги.

— Одні кажуть, що він перепився, другі... що це — кара богів... Обличчя у нього було синє, а на губах піна...

— Як у того невільника в Атрібі, пам'ятаєш?.. Звали його Бакура. Він увірвався в залу із скаргою на номарха і, звичайно, тієї самої ночі вмер... з перепоею!.. Так?

Тутмос опустил голову.

— Ми мусимо бути дуже обережні, мій повелителю, — шепнув він.

— Постараємось, — спокійно відповів царевич. — Я не буду навіть дивуватися з смерті Патрокла... Бо що може бути особливого в тому, що вмер якийсь п'яниця, який ображав богів... ба навіть жерців...

Але Тутмос у цих глузливих словах відчув погрозу.

Царевич дуже любив вірного, як собака, Патрокла. Він міг забути багато власних кривд, але його смерті не простить ніколи.

Перед полуднем до табору царевича прибув з Єгипту ще один свіжий полк — фіванський. Крім того, кілька тисяч людей і кілька сотень ослів принесли великі запаси харчів і намети. Водночас, з лівійської сторони знову прибули вивідувачі з донесенням, що юрба беззбройних людей, яка суне до ущелини, все збільшується.

За наказом наступника трону численні кінні загони розвідали околицю в усіх напрямках, чи не криється де вороже військо. Навіть жерці, взявши з собою маленьку капличку Амона, зійшли на вершину найбільшого узгір'я й відправили там службу. Повернувшись до табору, вони запевнили наступника трону, що до них справді суне кількатисячна юрба беззбройних лівійців, але війська немає ніде, принаймні на три милі довкола.

Царевич почав сміятися з такого донесення.

— В мене добрі очі, — сказав він, — але на такій відстані і я не побачив би війська.

Жерці, порадившись між собою, заявили царевичу, що коли він заприсягнеться не розповідати про те, що побачить, людям нехтаємниченим, то переконається, що можна бачити дуже далеко.

Рамзес присягнувся. Тоді жерці поставили на одному узгір'ї вівтар Амона й почали молитись. А коли царевич умившись, скинув сандалі й подарував богові золотий ланцюг і курильницю, вони завели його в тісний, зовсім темний ящик і звеліли дивитися на стіну.

Незабаром він почув молитовний спів, під час якого на внутрішній стіні ящика

з'явилося ясне коло. Потім воно помутніло, і царевич побачив піщану рівнину, посеред неї скелі й азіатські форпости біля них.

Жерці почали співати голосніше, й картина змінилась. Стало видно другий клаптик пустелі, а на ньому — юрбу людей, не більших від мурашок. Незважаючи на це, рухи, вбрання й навіть обличчя людей було так добре видно, що царевич міг би їх описати.

Здивуванню наступника трону не було меж. Він протирав очі, торкався рукою до рухливого зображення... Раптом він повернув голову, картина зникла, і стало темно.

Коли він вийшов з каплички, старший жрець спитав його:

— Ну що, ерпатре, тепер ти віриш у могутність єгипетських богів?

— Справді, — відповів Рамзес, — ви такі великі мудреці, що цілий світ повинен шанувати вас і приносити вам жертви. Якщо ви так само можете бачити майбутнє, то ніхто не може з вами змагатися.

На ці слова один із жерців зайшов до каплички і почав молитись. Незабаром звідти озвався голос:

— Рамзесе!.. Доля держави вирішена, і, перше ніж настане другий місяць уповні, ти будеш володарем Єгипту.

— О боги!.. — скрикнув вражений царевич. — Невже мій батько так тяжко хворий?

Він упав обличчям на пісок, а один із жерців, що правили службу, запитав його, про що він хоче ще дізнатись.

— Скажи, отче Амоне, — спитав царевич, — чи справдяться мої наміри?

Незабаром з каплички озвався голос:

— Якщо ти не почнеш війни із Сходом, будеш приносити жертви богам і шануватимеш їхніх слуг, тебе чекає довге життя і сповнене слави царювання...

Після цих чудес, які сталися серед білого дня, у відкритому полі, царевич, схвилюваний, повернувся до свого намету.

"Ніхто не може протистояти жерцям!.." — думав він тривожно.

У наметі він застав Пентуера.

— Скажи мені, мій раднику, — звернувся він до нього, — чи можете ви, жерці, читати в людському серці й бачити його таємні наміри?

Пентуер заперечливо похитав головою.

— Швидше людина побачить, що є всередині скелі, ніж збагне чуже серце. Воно замкнене навіть для богів, і лише смерть відкриває його думки, — відповів він.

Царевич глибоко зітхнув, але не міг позбутись тривоги. Коли надвечір треба було скликати військову раду, він запросив на неї Ментезуфіса й Пентуера.

Ніхто не згадував про наглу смерть Патрокла; може, тому, що були нагальніші справи. Прибули лівійські посланці і благали від імені Мусаваси милосердя для його сина Техенни, обіцяючи Єгиптові покору й вічний мир.

— Злі люди, — сказав один з посланців, — обдурили наш народ, запевнивши, що Єгипет безсилий, а його фараон — лише тінь володаря. Але вчора ми переконалися, яка могутня ваша рука, і вважаємо за краще скоритися вам і платити данину, ніж наражати людей на неминучу смерть, а наше майно — на пограбування.

Коли військова рада вислухала ці слова, лівійцям наказали вийти з намету, і царевич Рамзес прямо спитав святого Ментезуфіса, яка його думка, що немало здивувало воєначальників.

— Ще вчора, — відповів достойний пророк, — я радив би відкинути прохання Мусаваси, перенести війну в Лівію і знищити кубло розбійників. Але сьогодні я дістав такі важливі відомості з Мемфіса, що подаю свій голос за милосердя до переможених.

— Чи не хворий мій богорівний батько? — стривожено спитав царевич.

— Хворий. Але поки ми не покінчимо з лівійцями, ти, достойний наступнику, не повинен про це думати...

А. коли царевич сумно похилив голову, Ментезуфіс додав:

— Я мушу виконати ще один обов'язок... Учора, достойний царевичу, я насмілюся зробити тобі зауваження, що для такої нікчемної здобичі, як Техенна, головнокомандувач не повинен був кидати військо. Сьогодні ж я бачу, що помилявся, бо якби ти, володарю, не схопив Техенни, ми не мали б такого швидкого миру з Мусавасою... Мудрість твоя, найстарший полководче, виявилася вищою за закони війни...

Царевича вразили ці слова Ментезуфіса.

"Чому він так каже?.." — подумав Рамзес. — Видно, не тільки Амон знає, що мій святий батько хворий..."

І в душі наступника трону знову прокинулись давні почуття: зневага до жерців та недовіра до їхніх чудес.

"Отже, не боги провіщали мені, що я скоро буду фараоном, а прийшла звістка з Мемфіса, і жерці обдурили мене в каплиці. А якщо вони обдурили в одному, то хто поручиться, що й та картинка пустелі, показана на стіні, не була також ошуканством?.."

Оскільки царевич весь час мовчав, що приписували його смуткові з приводу хвороби фараона, а воєначальники теж не зважувались говорити після рішучих слів Ментезуфіса, військова рада скінчилась. Одностайно ухвалили взяти якнайбільшу данину з лівійців, пославши до них єгипетський гарнізон, і припинити війну.

Тепер уже всім було ясно, що фараон помре. А Єгиптові, щоб справити своєму володареві достойний похорон, потрібен був мир і спокій.

Вийшовши з намету, де відбувалася рада, царевич спитав Ментезуфіса:

— Хоробрий Патрокл згас цієї ночі; чи думаєте ви, святі мужі, віддати шану його останкам?

— Він був варвар і великий грішник, — відповів жрець, — але він зробив такі великі послуги Єгиптові, що треба подбати про його загробне життя. Якщо ти дозволиш, достойний царевичу, ми ще сьогодні відправимо тіло цього мужа в Мемфіс, щоб зробити з нього мумію і одвезти у Фіви на вічне перебування серед царських гробниць.

Царевич охоче згодився, але підозріння його зросло ще більше.

"Вчора, — думав він, — Ментезуфіс лаяв мене, як ледачого учня, і ще дяка богам, що не побив по спині києм, а сьогодні говорить зі мною, як слухняний син з батьком, і

мало не падає ниць. Чи не означає це, що до мого намету наближається влада, а разом з нею й час розплати?.."

Від таких думок гордість царевича зростала, а серце його сповнювалось гнівом проти жерців. Цей гнів був тим небезпечніший, що був затаєний, як скорпіон, що, причаївшись у піску, отруйним жалом ранить ногу необережного.

Розділ сорок шостий

Уночі вартові дали знати, що юрба лівійців, які просили милосердя, увійшла до ущелини. В пустелі справді видно було відсвіти їхніх вогнищ.

Зі сходом сонця заграли труби, і все єгипетське військо в повному озброєнні вишикувалось у найширшому місці долини. За наказом царевича, який хотів іще більше налякати лівійців, поміж шеренгами воїнів поставили мирних носіїв, а серед кінноти — погоничів на ослах. І вийшло так у цей день, що єгиптян стало як піску в пустелі, і лівійці трепетали, мов голуби, над якими кружляє яструб.

О дев'ятій годині ранку до намету царевича під'їхала його золочена бойова колісниця. Коні, прикрашені страусовими перами, рвалися так, що кожного з них мусили тримати двоє конюхів.

Рамзес вийшов з намету, сів у колісницю і сам узяв віжки, а місце візника зайняв поряд з ним його радник Пентуер, Один з воєначальників розкрив над царевичем величезний зелений парасоль, а ззаду і по обидва боки колісниці йшли грецькі офіцери в позолочених панцирах. На певній відстані за почтом царевича посувався невеликий загін гвардії, що оточував Техенну — сина лівійського володаря Мусаваси.

За кількасот кроків від єгиптян, біля виходу з ущелини, стояла смутна юрба лівійців, що благали милосердя в переможців.

Коли Рамзес виїхав із своїм почтом на узгір'я, де він мав приймати ворожих посланців, військо на його честь зняло такий крик, що хитрий Мусаваса засмутився ще гірше й сказав лівійським старшинам:

— Істинно кажу вам, так кричать воїни, які люблять свого полководця.

Тоді один із найнеспокійніших лівійських князів, великий розбійник, шепнув Мусавасі:

— А не думаєш ти, що в цю хвилину ми вчинимо краще, якщо довіримося швидкості наших коней, а не ласці фараонового сина?.. Адже він — мов лютий лев, який, навіть гладячи, здирає шкуру; а ми — мов ягнята, відірвані від сосків своєї матері.

— Роби як хочеш, — відповів Мусаваса, — вся пустеля перед тобою. А мене народ вислав, щоб я спокутував свої гріхи, і, що найголовніше, я маю сина Техенну, на якому царевич зірве свій гнів, якщо я не зумію його вблагати.

До юрби лівійців прискакали два азіатські верхівці й нагадали, що царевич чекає на вияв їхньої покори.

Мусаваса гірко зітхнув і пішов до пагорка, на якому стояв переможець. Ніколи ще не долав він такої важкої дороги!.. Цупке полотно — ознака покути — погано прикривало йому спину; голову, посипану попелом, немилосердно пекло сонце; босі ноги колола жорства, а серце гнітив смуток — і власний, і переможеного народу.

Він пройшов усього кількасот кроків, але не раз зупинявся, щоб перепочити. Часто оглядався назад, щоб пересвідчитись, чи голі невільники, які несли дари для царевича, не крадуть золотих обручок або ще гірше — самоцвітів. Адже Мусаваса, як муж досвідчений, добре знав, що люди охоче користуються з чужого нещастя.

"Дяка богам, — потішав себе в своєму горі хитрий варвар, — що мені судилося скоритись царевичу, який не сьогодні-завтра надіне шапку фараона. Володарі Єгипту — великодушні, особливо в хвилину перемоги. Якщо я зумію зворушити мого владику, він зміцнить мою владу в Лівії й дозволить мені збирати великі податки. Справжнє чудо, що сам наступник трону схопив Техенну, — він-бо не тільки не скривдить його, а ще й обсипле почестями..."

Думаючи так, він все оглядався назад. Невільник, хоч і голий, завжди може сховати в роті вкрадений коштовний камінь або навіть проковтнути його.

За тридцять кроків від колісниці наступника трону Мусаваса і знатні лівійці, які супроводжували його, упали ниць і лежали в піску, аж поки ад'ютант царевича не звелів їм підвестись. Пройшовши кілька кроків, вони знову впали ниць і робили так тричі, і щоразу Рамзес мусив наказувати їм, щоб вони підвелись.

В цей час Пентуер, стоячи на колісниці царевича, шептав своєму повелителю:

— Хай обличчя твоє не виявляє їм ні суворості, ні радості. Краще будь спокійний, як бог Амон, який зневажає своїх ворогів і не радіє легкій перемозі.

Нарешті покутники зупинилися перед царевичем, який із своєї позолоченої колісниці дивився на них, мов гіпопотам на каченят, яким ніде сховатися від його страшної сили.

— Це ти? — озвався раптом Рамзес. — Це ти — Мусаваса, мудрий вождь лівійців?

— Я твій слуга, — відповів Мусаваса і знову впав на землю.

Коли йому звеліли підвестись, царевич сказав:

— Як міг ти допуститись такого тяжкого гріха й підняти руку на землю богів? Невже ти втратив давню обачність?

— Володарю, — відповів хитрий лівієць, — образа затуманила розум вигнаним воїнам його святості; вони пішли на власну згубу, тягнучи за собою мене й мій народ. І боги відають, скільки тривала б ця ганебна війна, якби на чолі війська фараона (хай він живе вічно!) не став сам Амон у твоїй подобі. Ти, як вітер пустелі, впав, коли тебе не чекали, туди, де тебе не чекали, і, як бик ламає очеретину, так ти зломив засліпленого ворога. І тепер весь народ наш зрозумів, що навіть страшні лівійські полки варті чогось лише тоді, коли керує ними твоя рука.

— Ти мудро сказав, Мусавасо, — відповів царевич, — а ще краще вчинив, вийшовши сам назустріч війську божественного фараона, не чекаючи, поки воно прийде до вас. Я б хотів лише знати, наскільки щира ваша покоря?

— "Хай звеселиться твоє обличчя, великий єгипетський володарю, — відповів на це Мусаваса. — Ми прийшли до тебе як підданці, щоб ім'я твоє було славне в Лівії і щоб ти був нашим сонцем, яким ти є для дев'яти народів. Накажи тільки підданим твоїм, щоб вони були справедливі до завойованого і приєднаного до твоєї держави народу. Хай твої

начальники правлять нами сумлінно й справедливо, а не доносять тобі про нас, із своєї злої волі, неправдиві звістки, викликаючи тим твою неласку до нас і дітей наших. Накажи їм, наміснику доброзичливого фараона, щоб вони правили нами згідно з твоєю волею, шануючи свободу, віру, мову та звичаї батьків і предків наших.

Нехай закони твої будуть однакові для всіх підданих тобі народів, нехай урядовці твої не потурають одним і не переслідують інших. Нехай присуди їхні будуть для всіх однакові. Нехай беруть вони з нас податки, призначені для твоїх потреб і твого вжитку, а не стягають з нас інших, прихованих від тебе, які не попадають у твою скарбницю, а тільки збагачують твоїх слуг і слуг твоїх слуг. Накажи правити нами без кривди для нас і для дітей наших, бо ти наш бог і володар навіки. Будь, як сонце, що, всім дарує своє тепло, яке дає силу й життя. Ми благаємо твоєї ласки, ми, лівійські підданці, і падаємо ниць перед тобою, наступнику великого й могутнього фараона".

Так говорив хитромудрий лівійський князь Мусаваса і, скінчивши, знову впав ниць на землю.

А в наступника фараона, коли він слухав ці мудрі слова, блищали очі й роздувалися ніздрі, ніби в молодого жеребця, який після ситного корму вибігає на луку, де пасуться кобили.

— Устань, Мусавасо, — мовив царевич, — і послухай, що я тобі відповім. Доля твоя і твоїх народів залежить не від мене, а від милостивого володаря нашого, який так підноситься над усіма нами, як небо над землею. Отож раджу тобі, щоб ти й лівійські старійшини подалися звідси до Мемфіса і там, упавши ниць перед володарем і богом цього світу, повторили слова покори, які я чув тут. Не знаю, які будуть наслідки нашого прохання; але оскільки боги ніколи не відвертаються від тих, що каються і благають, то думаю, що вас приймуть добре. А. зараз покажи мені дари, призначені для його святості, щоб я міг бачити, чи зворушать вони серце всевладного фараона.

В цю хвилину Ментезуфіс зробив знак Пентуерові, який стояв на колісниці царевича. Коли той зійшов і шанобливо наблизився до святого мужа, Ментезуфіс шепнув:

— Боюся, щоб молодому нашому повелителю тріумф не запаморочив голови. Чи не здається тобі, що треба було б якось припинити це торжество?

— Навпаки, — відповів Пентуер, — не припиняйте торжества, а я вам ручуся, що під час тріумфу в нашого володаря обличчя не буде радісним.

— Ти робиш чудо?

— Хіба я зможу? Ні, я покажу йому тільки, що на цьому світі велику радість завжди супроводить велике страждання.

— Роби як знаєш, — відповів Ментезуфіс — Адже боги дали тобі мудрість, гідну члена найвищої ради.

Озвалися труби й барабани, і почався тріумфальний похід.

Попереду, під доглядом знатних лівійців, ішли голі невольники з дарами. Вони несли золоті й срібні статуї богів, шкатулки з пахощами, емалевий посуд, тканини, меблі й золоті тарелі, повні рубінів, сапфірів та смарагдів. У невольників, що несли все

те, були голені голови і пов'язки на губах, щоб котрий не вкрав коштовного каменя.

Царевич Рамзес, спершись руками на колісницю, дивився з пагорка на лівійців і на своє військо, як жовтоголовий орел на рябих куріпок. Гордість сповнювала його з голови до п'ят, і всі відчували, що нема нікого, могутнішого від цього переможця.

Та раптом очі царевича втратили свій блиск, а на обличчі відбився прикрий подив. Це Пентуер, що стояв за ним, шепнув:

— Прихили, володарю, вухо своє... Відколи ти покинув ПіБаст, там сталися дивні події... Одна з твоїх жінок, фінікіянка Кама, втекла з греком Ліконом.

— З Ліконом? — повторив царевич.

— Не ворущись, володарю, і не показуй тисячам твоїх рабів, що маєш смуток в день тріумфу...

В цю хвилину біля ніг царевича проходила довга низка лівійців, що несли в кошах плоди й хліб, а у величезних глеках вино й олію для війська. Побачивши це, воїни радісно зашепотілись, але Рамзес цього не помітив, слухаючи, що казав Пентуер.

— Боги, — шепотів пророк, — покарали зрадливу фінікіянку...

— Її спіймали? — спитав царевич.

— Спіймали, але мусили вислати до східних колоній... їй вразила проказа.

— О боги!.. — прошептав Рамзес. — Чи не загрожує вона й мені?

— Не турбуйся, володарю; якби ти заразився, вона б уже в тебе була...

Царевич відчув, як мороз пробігає йому по тілу. Як легко богам з найвищих вершин зіпхнути людину в прірву найглибшого горя!

— А той негідник Лікон?

— Це великий злочинець, — сказав Пентуер. — Злочинець, яких небагато породила земля...

— Я знаю його. Він схожий на мене, як моє відображення в дзеркалі... — відповів Рамзес.

Тепер наближалась громада лівійців, які вели дивовижних тварин. На чолі йшов одnogорбий верблюд з білою шерстю, один із перших, яких спіймано в пустелі. За ним — два носороги, табун коней і приручений лев у клітці. Далі несли багато кліток з барвистими пташками, мавпами й маленькими собачками, призначеними для придворних жінок. У самому кінці гнали великі стада волів і баранів на м'ясо для війська.

Царевич ледве звів погляд на цей мандрівний звіринець і спитав жерця:

— А Лікона спіймали?..

— Зараз я скажу тобі найстрашніше, нещасний володарю, — шептав Пентуер. — Пам'ятай, однак, що вороги Єгипту не повинні бачити твого смутку...

Наступник трону стрепенувся. •

— Твоя друга жінка, єврейка Сара...

— Теж утекла?

— Померла у в'язниці...

— О боги! Хто ж смів її туди кинути?..

— Вона сама призналась, що вбила твого сина...

— Що?..

Гучні вигуки розляглися біля ніг царевича: це йшли лівійці, полонені під час битви, а на чалі їх смутний Техенна.

Серце Рамзеса в цю хвилину було таке переповнене болем, що він глянув на Техенну і сказав:

— Стань біля батька твого Мусаваси, щоб він міг доторкнутись до тебе й пересвідчитись, що ти живий...

Ці слова всі лівійці і все військо зустріли голосними вигуками; але царевич нічого не чув.

— Мій син помер? — спитав він жерця. — І Сара призналась, що вбила його?.. Невже безумство охопило її душу?..

— Дитину вбив негідник Лікон...

— О боги! Дайте мені сили! — простогнав царевич.

— Кріпись, володарю, як личить переможцеві.

— Хіба ж можна подолати такий біль!.. О немилосердні боги!

— Дитину вбив Лікон, Сара взяла вину на себе, щоб урятувати тебе... Вона бачила убивцю вночі й думала, що то ти...

— А я... я вигнав її з мого дому!.. Я зробив її служницею фінікіянки!.. — шепотів царевич.

Тим часом з'явилися єгипетські воїни, несучи повні коши рук, повідрубуваних у вбитих лівійців.

Побачивши це, царевич Рамзес затулив своє обличчя і гірко заплакав.

Воєначальники одразу ж оточили колісницю, потішаючи свого вождя. А святий пророк Ментезуфіс запропонував, на що всі одностайно пристали, щоб віднині єгипетські воїни ніколи не відтинали рук убитим в бою ворогам.

Таким непередбаченим випадком закінчилася перша перемога наступника єгипетського трону. Але сльози, пролиті ним над відтятими руками, прихилили до нього лівійців більше, ніж переможна битва. І ніхто не дивувався, що єгипетські й лівійські воїни, мирно посідавши біля вогнищ, ділились хлібом і пили вино з одних келихів.

Місце ворожнечі й ненависті, які могли тривати довгі роки, заступило глибоке почуття миру і довір'я.

Рамзес сказав, щоб Мусаваса, Техенна та найзнатніші лівійці, негайно їхали з дарами до Мемфіса, і призначив ескорт, не стільки для нагляду за ними, як для охорони їх самих і тих скарбів, які вони везли з собою. Сам він сховався в наметі й не показувався кілька годин. Він не прийняв навіть Тутмоса, як людина, якій скорбота стала найближчим другом.

Надвечір до царевича прийшли делегати від грецьких офіцерів на чолі з Каліпосом. Коли наступник трону запитав, чого їм треба, Каліпос відповів:

— Ми прийшли благати тебе, володарю, щоб тіло нашого полководця і твого слуги

Патрокла не віддавали єгипетським жерцям, а щоб ми спалили його на вогнищі, за грецьким звичаєм.

Царевич здивувався.

— Вам, певне, відомо, — мовив він, — що з трупа Патрокла жерці хочуть зробити священну мумію, щоб поховати її серед гробниць фараонів. Чи може більша честь випасти людині на тому світі?

Греки вагалися, врешті Каліпос, зважившись, відповів:

— Повелителю наш, дозволь відкрити перед тобою серце. Ми добре знаємо, що для людини краще зробити мумію, ніж спалити її. Бо якщо душа спаленого небіжчика відразу переноситься в країну вічності, то душа забальзамованого може ще тисячі літ жити на цій землі й тішитися її красою. Але єгипетські жерці, володарю (нехай це не ображає твоїх вух!), ненавиділи Патрокла. Хто ж запевнить нас, що жерці, зробивши з нього мумію, таким чином не затримують його душу на землі, щоб піддати її мукам?.. І чого були б варті ми, якби, підозрюючи помсту, не вберегли від неї душу нашого земляка й полководця!

Здивування Рамзеса зросло ще більше.

— Робіть, як вважаєте за потрібне, — мовив він.

— А якщо не віддадуть нам тіла?..

— Тільки приготуйте вогнище, а про решту подбаю я сам.

Коли греки вийшли, царевич послав по Ментезуфіса.

Розділ сорок сьомий

Жрець скося глянув на царевича й відзначив, що той дуже змінився. Рамзес був блідий, аж схуд за ці кілька годин, його очі втратили блиск і глибоко позападали.

Дізнавшись, про що просили греки, Ментезуфіс, ні хвилини не вагаючись, згодився віддати їм тіло Патрокла.

— Греки мають рацію, — сказав святий муж, — що ми могли б після смерті мучити тінь Патрокла. Але вони нерозумні в своїх припущеннях, що який-небудь єгипетський чи халдейський жрець дозволив би собі такий злочин. Нехай забирають тіло свого земляка, якщо гадають, що під охороною їхніх звичаїв він буде щасливіший після смерті!..

Царевич одразу послав офіцера з наказом забрати тіло Патрокла, а Ментезуфіса затримав. Видно, хотів щось сказати, але, не зважувався.

Після довгої мовчанки Рамзес раптом запитав:

— Ти, певне, знаєш, святий пророче, що одна з моїх жінок, Сара, вмерла, а її сина вбито?..

— Це сталося тієї ночі, — відповів Ментезуфіс, — коли ми вийшли з Пі-Баста.

Царевич зірвався на ноги.

— О безсмертний Амон!.. — скрикнув він. — Це сталося так давно, а ви нічого не сказали мені!.. Навіть про те, що мене було обвинувачено в убивстві своєї дитини?..

— Володарю, — відповів жрець, — в головнокомандувача напередодні бою немає ні батька, ні дитини, взагалі нікого, лише — своє військо й ворог. Чи могли ми в такий

важливий час засмучувати тебе важкими вістями?

— Це правда, — відповів царевич, подумавши. — Коли б на нас сьогодні напав ворог, я не знаю, чи зміг би добре керувати військом... І взагалі не знаю, чи вже колись зможу здобути втрачений спокій. Таке мале... таке славне дитя!.. А ця жінка, що хотіла віддати за мене життя, коли я так тяжко її скривдив!.. Я ніколи не думав, що є такі нещастя й що людське серце витримує їх.

— Час усе вигоює... — тихо мовив жрець. — Час і молитва. Царевич покивав головою, і знову в наметі залягла така тиша, що було чути, як пересипався пісок у годиннику. Царевич знову вийшов із задуми.

— Скажи мені, святий отче, коли це не належить до великих таємниць, яка насправді різниця між спалюванням померлого і перетворенням його в мумію? Я хоч і чув дещо про це в школі, та не розумію, чому греки надають цій справі такої великої ваги.

— Ми надаємо цьому ще більшої ваги, — відповів жрець. — Про це свідчать наші міста померлих, які зайняли цілий край у західній пустелі. Свідчать піраміди, де поховані фараони давніх часів, та, гадаю, величезні гробниці фараонів нашої епохи, видовбані в скелях. Поховання і гробниця — це велика, надзвичайно важлива справа для людини. Бо якщо ми живемо в тілесній формі лише п'ятдесят-сто років, то наші тіні існують десятки тисяч років, аж до цілковитого очищення. Ассирійські варвари насміхаються з нас, що ми більше уваги віддаємо мертвим, аніж живим, але вони б плакали над своєю неухильністю до мертвих, коли б їм була відома, як нам, таємниця смерті й загробного життя...

Царевич здригнувся.

— Ти лякаєш мене, — мовив він. — Хіба ти забув, що в мене є між мертвими дві рідні істоти, які не можуть бути поховані за єгипетським ритуалом?..

— Зовсім ні. Саме зараз роблять їхні мумії. І Сара, і твій син матимуть усе, що може придатись їм у довгій мандрівці.

— Правда?.. — ніби зрадівши, спитав Рамзес.

— Ручуся тобі, що так воно і є, — відповів жрець, — і що зроблено буде все потрібне, аби ти, володарю, знайшов їх щасливими, коли й тобі надокучить колись земне життя.

Царевич, слухаючи це, був дуже зворушений.

— То ти думаєш, святий муже, — спитав він, — що я знайду колись мого сина і зможу сказати тій жінці: "Саро, я знаю, що був надто суворий до тебе..."

— Яв тому так само певен, як і в тому, що бачу тебе, достойний повелителю.

— Говори... говори про це, — вигукнув царевич. — Людина доти не дбає про гробниці, поки не покладе в них частину самого себе... А мене спіткало таке нещастя саме тоді, коли я думав, що, крім фараона, немає нікого сильнішого за мене!

— Ти питаєш, царевичу, — вів далі Ментезуфіс, — яка різниця між спалюванням померлого й перетворенням його в мумію? Така сама, як між знищенням одягу й зберіганням його в схові. Якщо вбрання бережеться, то воно може тобі придатись ще не раз, а якщо ти маєш тільки одну одежину, було б безглуздом її спалювати.

— Я не розумію цього, — відповів царевич. — Адже ви не вчите такого навіть у вищій школі.

— Але ми можемо це сказати наступникові фараона, — відповів жрець.. — Ти знаєш, достойний повелителю, що людська істота складається з трьох частин: тіла, іскри божої і тіні, тобто Ка, яка з'єднує тіло з іскрою божою. Коли людина

вмирає, її тінь разом з іскрою відділяється від тіла. Якби людина жила без гріха, її іскра божя разом з тінню відразу ж полинула б до богів, на вічне життя. Але кожна людина грішить, плямує себе на цьому світі, через те її тінь, Ка, мусить очищатися, іноді протягом тисяч років. А очищається вона тим, що невидима блукає по нашій землі між людьми й робить добрі вчинки. Хоча тіні злочинців навіть у загробному житті роблять злочини й остаточно занапащають і себе, і заховану в них іскру божу. Для тебе, достойний царевичу, мабуть, не є таємницею, що ця тінь Ка цілком схожа, на людину, тільки вона ніби зіткана з дуже ніжного туману. Тінь має голову, руки й тулуб, може ходити, говорити, кидати й піднімати речі, вона одягається як людина і навіть, особливо перші кількасот років після смерті, мусить час від часу чимось підживлюватися. Пізніше їй вистачає самих зображень їжі. Але основну свою силу тінь черпає з тіла, яке залишається після неї на землі. Коли ми кидаємо тіло в могилу, воно швидко розкладається, і тінь мусить житися порохом і тліном. Коли ми спалимо тіло, тінь може житися самим попелом. Та коли ми зробимо з тіла мумію чи забальзамуємо його на тисячі років, тінь Ка завжди буде здорова й сильна і час свого очищення від гріхів проведе спокійно, навіть з приємністю... — Дивні речі!.. — прошепотів царевич.

— Внаслідок тисячолітніх спостережень жерці дізнались про дуже важливі подробиці загробного життя, Напевно відомо, що, коли в тілі померлого залишаються нутрощі, його тінь Ка Така голодна, що потребує їжі стільки, як жива людина; а коли харчу не стане, вона одразу кидається на живих і висмоктує з них кров. Та коли з тіла вийнято всі нутрощі, як ми це робимо, тінь обходиться майже зовсім без їжі: її власного тіла, набальзамованого й наповненого запашним зіллям, їй вистачає на мільйони років. Так само відомо, що, коли гробниця померлого порожня, тінь сумує за світом і блукає по землі без потреби. Та коли складаємо в гробниці разом з умерлим його одяг, меблі, зброю, посуд і знаряддя, які він любив за життя, коли ми прикрашаємо стіни малюнками, що відтворюють бенкети, полювання, релігійні обряди, війни і взагалі всі події, в яких брав участь небіжчик, та коли ми ще додаємо до цього статуетки з рідних померлого, його слуг, коней, собак і худоби, — тоді тінь не виходить без потреби на світ, бо має все в своєму домі мертвих. Нарешті доведено, що багато тіней, навіть відбувши покуту, не можуть увійти до країни вічного щастя, бо не знають належних молитов, залять і мови богів. Ми запобігаємо цьому, загортаючи мумію в папіруси, на яких написані молитви й заляття, і кладемо їм у саркофаг "Книгу померлих". Словом, наш поховальний обряд надає тіні сили, оберігає її від невгод і туги за землею, допомагає їй потрапити між богів і разом з тим убезпечує життя людей від шкоди, якої могли б їм завдавати тіні. Наша велика турбота про померлих саме це має на меті; саме

для цього ми будуємо для померлих розкішні гробниці, як палаци, а в них влаштовуємо найбагатше помешкання.

Царевич довго сидів задумавшись, врешті озвався:

— Я розумію, що ви робите велику ласку безсилим і беззахисним тіням, так ублагодворяючи їх. Але... хто мені доведе, що тіні існують... Про те, що є безводна пустеля, — казав далі царевич, — я знаю, бо бачив її, потопає у пісках і відчуває її спеку. Про те, що є країни, в яких вода кам'яніє, а пара перетворюється на білі пушинки, я теж знаю, бо про це говорили мені справжні очевидці... Але звідки ви знаєте про тіні, яких ніхто не бачив, і про їхнє посмертне життя, якщо звідти не поверталася жодна людина?

— Ти помиляєшся, достойний наміснику, — відповів жрець. — Тіні не раз являлися людям і навіть розповідали їм свої таємниці. Можна прожити в Фівах десять років і не бачити дощу, і можна жити на землі сто років і не зустріти жодної тіні. Але той, хто прожив би сотні літ в Фівах і тисячі літ на землі, побачив би не один дощ і не одну тінь!..

— А хто ж це жив тисячу років?.. — запитав царевич.

— Жила, живе і буде жити священна каста жерців, — відповів Ментезуфіс. — Це вони, жерці, тридцять тисяч років тому оселились над Нілом, це вони весь той час досліджували небо й землю, вони створили нашу мудрість і накреслили плани усіх ланів, загат, каналів, пірамід і храмів...

— Це правда, — перебив царевич, — каста жерців мудра й могутня, але де тіні?.. Хто їх бачив і розмовляв з ними?

— Знай, володарю, — доводив своє Ментезуфіс, — що тінь є в кожній живій людині. Тож так само, як є люди, що мають величезну силу або гострий зір, так є люди, що володіють незвичайним даром — ще за життя відлучати свою власну тінь... В наших таємних книжках повно найправдивіших оповідей про це. Не один пророк умів западати в сон, подібний до смерті. Тоді його тінь, відділившись від тіла, вмить перелітала до Тіра, Ніневії, Вавілона, вистежувала там те, що було нам потрібне, підслуховувала ради, що цікавили нас, і, коли пророк прокидався, дуже докладно розповідала про все. Не один злий чаклун, поринувши в такий сон, посилав свою тінь в дім найненависнішої йому людини, і там ця тінь все перекидала чи нищила, страхаючи всю сім'ю. Бувало, що людина, яку переслідувала тінь чаклуна, вражала цю тінь мечем або списом. Тоді в домі можна було побачити криваві сліди, а на тілі самого чаклуна з'являлися там рани, де було вдарено тінь. Не раз траплялося, що тінь живої людини з'являлась разом з нею, за кілька кроків позаду.

— Знаю я такі тіні!.. — з іронією тихо мовив царевич.

— Мушу додати, — говорив далі Ментезуфіс, — що не тільки люди, а й тварини, рослини, каміння, будівлі й річї теж мають свої тіні. Лише (дивна річ!) тіні мертвих предметів не мертві, а наділені життям: вони рухаються, пересуваються з місця на місце, навіть мислять і сповіщають про те з допомогою різних знаків, найчастіше стуком. Коли людина помирає, тінь її живе й іноді з'являється людям. В наших книгах

записані тисячі таких випадків. Одні тіні вимагали їжі, інші ходили в помешканні, працювали в саду чи полювали в горах з тіннями своїх собак і котів. А ще інші тіні лякали людей, знищували їхнє господарство, висмоктували їхню кров, навіть схиляли живих до розпусти... Бували, однак, і добрі тіні: матерів, що опікували дітей; полеглих у бою воїнів, які попереджали про засідку ворога; жерців, які відкривали нам важливі таємниці. Ще за вісімнадцятої династії тінь фараона Хеопса (який покутує за утиски людей, що будували для нього піраміду) з'явилася в нубійських копальнях, де добували золото, і, зласкавившись над стражданнями в'язнів, які працювали там, показала їм нове джерело води.

— Ти розповідаєш дуже цікаві речі, святий муже, — відповів Рамзес, — але, дозволь, я тобі теж дещо скажу. Одної ночі в Пі-Басті мені показали "мою тінь". Вона була зовсім схожа на мене і навіть одягнена так само, як я. Незабаром, однак, я переконався, що це була зовсім не тінь, а живий чоловік, на ймення Лікон, підлий убивця мого сина... Свої злочини він почав з того, що залякував фінікіянку Каму. Я призначив нагороду тому, хто його схопить... Але наша поліція Не тільки не спіймала злочинця, а навіть дозволила йому викрасти ту Каму і вбити невинне дитя. Сьогодні я чув, що Каму схопили, але про цього мерзотника не знаю нічого. Він, напевно, живе на свободі, здоровий, веселий, тішиться награваним багатством і, може, навіть готується до нового злочину!..

— Стільки людей ловить цього негідника, що врешті він мусить попастися, — сказав Ментезуфіс. — А коли він потрапить у наші руки, Єгипет поквитається з ним за муки, які він заподіяв його наступникові трону. Повір мені, повелителю, ти можеш заздалегідь простити йому всі злочини: кара за них буде страшна.

— Я хотів би сам мати з ним справу, — відповів царевич, — Завжди небезпечна така "тінь" за життя!..

Не дуже вдоволений таким закінченням своєї бесіди, святий Ментезуфіс попрощався з царевичем. Оразу ж після нього до намету зайшов Тутмос і сповістив, що греки вже готують багаття для свого полководця, а кільканадцять лівійських жінок згодилися голосити під час поховального обряду.

— Ми будемо там, — відповів наступник трону. — Чи ти знаєш, що вбито мого сина?.. Таке мале дитя!.. Коли я носив його, він сміявся і простягав до мене рученята!.. Важко збагнути, скільки підлоти може, вмістити людське серце! Коли б цей негідник Лікон важив на моє життя, я ще розумів би це, навіть простив би!.. Але вбити дитину...

— А про самопожертву Сари тобі казали, повелителю? — спитав Тутмос.

— Так. Мені здається, це була найвірніша з моїх жінок, а я так підло повівся з нею... Але як це може бути, — скрикнув царевич, ударивши кулаком об стіл, — щоб ще й досі не схопили цього негідника Лікона?.. Адже мені присягались фінікійці... Я обіцяв нагороду начальникові поліції... Тут мусить щось бути!..

Тутмос підійшов до царевича й прошептав:

— У мене був посланець від Гірама, який, побоюючись гніву жерців, ховається, поки виїде з Єгипту... То Гірам довідався від начальника поліції Пі-Баста, що Лікона

схопили... Але це таємниця!.. — додав він злякано.

Царевича вмить охопив гнів, але він швидко опанував себе.

— Схопили? — повторив він. — Тоді навіщо ця таємничість?..

— Бо начальник поліції змушений був віддати його святому Мефресові, який наказав йому зробити це ім'ям найвищої ради...

— Ага!.. Ага!.. — повторив наступник трону, — Отже, достойному Мефресові й найвищій раді потрібний чоловік, такий схожий на мене!.. Ага! Мого сина й Сару вони поховують з усіма почестями... бальзамують їхні трупи... А вбивцю переховують у безпечному місці... Ага!.. Святий Ментезуфіс — великий мудрець. Він розповів мені сьогодні всі таємниці загробного життя, пояснив мені весь ритуал похорону, ніби я сам жрець щонайменше третього ступеня. Але що Лікона спіймано та що цього вбивцю переховує святий Мефрес, він навіть не згадав!.. Очевидно, святих отців більше турбують дрібні таємниці наступника трону, ніж великі таємниці загробного життя... Ага!..

— Мені здається, повелителю, тут нема нічого дивного, — втрутився Тутмос. — Ти знаєш, що жерці вже відчують твою неприязнь до них і тому вживають застережних заходів... Тим більше...

— Що — тим більше?..

— Що його святість дуже хворий. Дуже...

— Ага!.. Мій батько хворий, а я тим часом на чолі війська мушу стерегти пустелю, щоб з неї не втекли піски... Добре, що ти мені нагадав про це!.. Так, його святість, певно, тяжко хворий, бо жерці стали дуже прихильні до мене... Все мені показують, про все розповідають, крім того, що Мефрес сховав Лікона... Тутмосе, — сказав раптом царевич, — чи й сьогодні ти вважаєш, що я можу надіятись на військо?..

— На смерть підемо, тільки накажи... — І за знать ручишся?..

— Як за військо.

— Добре, — відповів наступник трону. — Можемо зараз віддати останню шану Патроклові.

Розділ сорок восьмий

У ті кілька місяців, коли царевич Рамзес виступав у ролі намісника в Нижньому Єгипті, його святий батько щодалі більше занепадав здоров'ям. І наближалася хвилина, коли владики вічності, що збуджував радість у серцях, повелитель Єгипту і всіх країн, в які лише заглядає сонце, мав зайняти місце поруч достойних своїх предків у катакомбах, розташованих на лівому березі Нілу проти міста Фів.

Рівний богам володар, що дарував життя підданам і мав владу забирати в чоловіків їхніх жінок, якщо того хотіло його серце, не був такий уже старий. Але понад тридцять років царювання так стомили його, що він уже й сам хотів відпочити, повернути втрачену молодість і красу свою в країні Заходу, де кожен фараон без турбот вічно владарює над народами, такими щасливими, що ніхто ніколи не схотів повернутися звідти.

Ще півроку тому святий володар виконував усі поєднані з його високим становищем

обов'язки, від яких залежали безпека й добробут усього видимого світу.

На світанку, ледве півень заспіває, жерці будили володаря гімном на честь сонця, яке сходило над землею. Фараон підводився з ложа і в золоченій ванні приймав купіль у трояндовій воді. Потім його божественне тіло натирали безцінними пахощами, що під шепіт молитов мали властивість відганяти злих духів.

Так очищений і окурений пахощами, фараон ішов до каплички, зривав з дверей глиняну печатку і сам-один входив до святилища, де на ложі з слонової кості, спочивала чудотворна статуя бога Осіріса. Цей божок мав надзвичайний дар: кожної ночі в нього відпадали руки, ноги й голова, відрубані колись злим богом Сетом; тільки після молитви фараона всі члени знову приростали до тіла, без ніякої допомоги.

Переконавшись, що Осіріс знову цілий, його святість знімав статую з ложа, купав, одягав її в дорогоцінні шати і, посадивши на малахітовий трон, окурював пахощами. Це була церемонія дуже важлива: якби котрогось ранку божественне тіло Осіріса не зрослося, це був би знак, що Єгиптові, якщо не всьому світові, загрожує велике нещастя.

Скупавши й одягнувши бога, його святість залишав двері каплиці відчиненими, щоб з них пливло благословення на всю країну. Він сам визначав жерців, які протягом дня мали охороняти святилище не стільки від злої волі людей, скільки від їхньої легковажності. Бо не раз траплялося, що необачний, смертний, наблизившись до найсвятішого місця, наражався на невидимий удар, після чого падав непритомний, а то й мертвий.

Після вранішнього священнодіяння володар в оточенні жерців, що співали молитви, ішов до великої трапезної зали, де стояло крісло й столичок для нього та дев'ятнадцять інших столиків перед дев'ятнадцятьма статуями, що зображували дев'ятнадцять попередніх династій. Коли володар сідав, убігали юні дівчата й хлопці із срібними тарелями, на яких було м'ясо й печива та великі дзбани вина. Жрець, який наглядав за приготуванням їжі, куштував страву з першої тарелі і пив вино з першого дзбана, які потім на колінах подавали фараонові, а інші тарелі й дзбани ставили перед статуями предків. Коли володар, вдовольнившись голод, виходив із зали, страви, призначені для предків, мали право з'їдати царські діти або жерці.

З трапезної фараон виходив до не меншої зали для прийомів. Тут падали перед ним ниць найвищі сановники держави та найближчі члени родини, а після цього міністр Гергор, верховний скарбник, верховний суддя і верховний начальник поліції доповідали йому про державні справи. Ці звіти переривались релігійною музикою і танцями, під час яких трон фараона осипали вінками й букетами квітів.

Після прийому його святість ішов до свого кабінету і, лігши на канапу, якийсь час дрімав. Прокинувшись, він знову приносив богам пожертви з вина й пахощів та розповідав жерцям свої сни, на підставі яких мудреці складали найвищі розпорядження в справах, які мусив розв'язувати фараон.

Іноді, правда, коли снів не було або коли їх тлумачення здавалося фараонові неправильним, його святість добродушно усміхався і наказував, як вчинити в даній

справі. Наказ цей був законом, якого ніхто не мав права змінити, — хіба лише в деталях виконання.

В пообідню годину його святість у ношах з'являвся на подвір'ї, щоб показатися своїй вірній гвардії, а потім виходив на терасу і споглядав на всі чотири сторони світу, щоб послати їм своє благословення. В цей час на верхах пілонів маяли корогви й лунали могутні звуки труб. І хто б не почув звук труби, єгиптянин чи варвар, кожен падав ниць, щоб і на його голову зійшла частка всевишньої ласки.

В таку хвилину не можна було вдарити ні людину, ні тварину: кий, піднесений над спиною, сам опускався. Якщо злочинець, засуджений на смерть, міг довести, що йому прочитали вирок в час появи володаря неба й землі, то йому зменшували кару. Бо перед фараоном іде могутність, а за ним — милосердя.

Ощаслививши свій народ, володар усього, що тільки є під сонцем, спускався в свої сади між пальми й сикомори і довго сидів там, приймаючи почесні від своїх жінок, придивляючись до забав та пустощів дітей свого дому. Коли котресь із них вродою чи спритністю привертало до себе увагу фараона, він підкликав його до себе й питав:

— Хто ти, моє малятко?

— Я царевич Бінотріс, син його святості, — відповідав хлопчик.

— А як же звуть твою матір?

— Моя мати вельможна Амецес, одна з жінок його святості.

— Що ж ти вмієш?

— Умію вже лічити до десяти й написати: "Хай живе вічно наш батько й бог, святий фараон Рамзес!.."

Владика вічності доброзичливо усміхався і своєю ніжною, майже прозорою рукою доторкався до кучерявої голівки жвавого хлопчика. З того часу дитина справді ставала царевичем, хоч його святість і далі якось загадково усміхався.

Але кого раз торкнулася божественна рука, той не міг уже зазнати недолі в житті і мав бути піднесений над іншими.

Обідати володар ішов уже до іншої трапезної зали й ділився стравами з богами всіх номів Єгипту, статуї яких стояли вздовж стін. Те, чого не з'їли боги, діставалося жерцям і найвищим особам при дворі.

Надвечір фараон приймав у себе царицю Нікотріс, матір наступника трону, дивився на релігійні танці та слухав концерт. Потім він знову приймав купіль і, очищений, вступав до каплиці Осіріса, щоб роздягнути і вкласти спати чудотворного бога. Зробивши це, він замикав і запечатував двері каплиці й, оточений процесією жерців, ішов до опочивальні.

Жерці до сходу сонця в сусідній кімнаті тихо молилися до душі фараона, що під час сну перебувала між богами. Вони просили її мудро вирішити поточні справи держави, тримати під опікою кордони Єгипту й гробниці царів, щоб жоден злодій не посмів зайти до них і порушити одвічний спокій уславлених володарів. Проте молитви жерців, певно, через нічну втому, не завжди допомагали: клопоту в державі більшало, а святі гробниці обкрадали, виносячи з них не тільки коштовні речі, а й самі мумії фараонів.

Це все ставалось внаслідок оселення в країні різних чужинців і невірних, від яких люди навчались зневажати єгипетських богів та найсвятіші місця.

Спочинок володаря над володарями переривався один раз опівночі. В цей час астрологи будили його святість і доповідали йому, в якій фазі перебуває місяць, які планети світять над горизонтом, яке сузір'я проходить через меридіан та чи взагалі не сталося на небі чогось особливого. Іноді на небі з'являлися хмари, частіше, ніж звичайно, падали зірки або пролітали над землею вогняні кулі.

Володар, вислухавши астрологів, в разі якогось незвичайного явища заспокоював їх щодо безпеки світу і всі спостереження наказував записати на таблицях, які щомісяця надсилали жерцям храму Сфінкса, найбільшим мудрецам Єгипту. Святі мужі робили з тих таблиць свої висновки, але найважливіші з них не оголошували нікому, хіба що своїм приятелям, халдейським жерцям у Вавілоні.

Після опівночі його святість уже міг спати аж до вранішніх півнів, якщо вважав за потрібне.

Таке побожне й трудолюбне життя ще півроку тому провадив добрий бог, що дарував ласку, життя й здоров'я, день і ніч пильнував небо й землю, видимий і невидимий світ. Але вже півроку безсмертну душу його дедалі частіше почали обтяжувати земні справи і тілесна плоть. Бували дні, коли він нічого не їв, і ночі, коли він зовсім не спав. Інколи під час прийому на його обличчі з'являвся вираз глибокого страждання, і дуже часто, дедалі частіше, фараон втрачав притомність.

Засмучена цариця Нікотріс, найдостойніший Гергор і жерці не раз запитували володаря, що в нього болить. Але фараон лише знизував плечима і мовчав, далі несучи свої важкі обов'язки.

Тоді придворні лікарі почали непомітно підсовувати йому найміцніші засоби для поповнення сил. Фараонові підмішували у вино і в страви спершу попіл коня й бика, потім лева, носорога й слона, але ці сильнодіючі ліки зовсім не впливали. Його святість так часто непритомнів, що йому вже заборонили навіть слухати звіти.

Якось достойний Гергор разом з царицею й жерцями, упавши ниць, вблагали фараона, щоб він дозволив оглянути своє божественне тіло. Володар згодився, лікарі оглянули його й обстукали, але, крім великого виснаження, не знайшли нічого загрозливого.

— Що ти відчуваєш, святий володарю? — запитав під кінець наймудріший з лікарів.

Фараон усміхнувся.

— Я відчуваю, — відповів він, — що мені час повернутись до свого сонцесайного батька.

— Цього ти, святий володарю, не можеш зробити без великої шкоди для своїх народів, — поквалливо мовив Гергор.

— Я залишу вам свого сина Рамзеса, який є левом і орлом в одній особі, — відповів володар. — І, якщо ви будете його слухати, він вготує Єгиптові таку долю, про яку не чувано від початку світу.

У святого Гергора та інших жерців аж мороз пішов по спинах від такого заповіту.

Вони добре знали, що наступник трону є левом і орлом в одній особі і що вони мусять йому коритися. Проте вони воліли б ще довгі роки мати цього ласкавого володаря, серце якого, повне милосердя, було як вітер з півночі, що приносить дощ полям і прохолоду людям.

Тоді лікарі стали на цілий день виносити його в сад між запашні хвойні дерева, годували січеним м'ясом, напували міцними бульйонами, молоком і старим вином. Ці активні лікувальні заходи на якийсь тиждень підтримали його святість, але він знову ослаб, і тоді володаря змусили пити свіжу кров телят, що походили від Апіса.

Але й кров ненадовго допомогла, і тоді довелось звернутись за порадою до верховного жерця храму злого бога Сета.

Серед загальної тривоги похмурий жрець зайшов до опочивальні його святості, глянув на хворого і призначив страшні ліки.

— Треба, — сказав він, — давати фараонові пити кров невинних дітей, щодня по келиху...

Жерці й вельможі, що стояли в покої, зацікавилися такою порадою. Отямившись, вони стали перешіптуватись, що для цього треба брати селянських дітей, бо діти жерців і вельмож ще змалку втрачають невинність.

— Мені все одно, чиї це будуть діти, — відповів жорстокий жрець, — аби тільки його святості щодня була свіжа кров.

Фараон, лежачи на ложі із заплющеними очима, слухав ці криваві поради і зляканий шепіт придворних. Та коли один з лікарів несміливо запитав Гергора, чи слід уже підшукувати потрібних дітей, його святість раптом очутився і, втупивши сповнені, мудрості очі в присутніх, мовив:

— Крокодил не пожирає своїх малят, шакал і гієна віддають життя за своїх цуценят, а я маю пити кров єгипетських дітей, які є моїми дітьми?.. Воістину, я ніколи не думав, що хтось насмілиться запропонувати мені такі недостойні ліки!..

Жрець злого бога впав на землю, пояснюючи, що дитячої крові ніхто й ніколи не пив у Єгипті, але що пекельні сили можуть повернути цим страшним способом здоров'я недужому. Принаймні такі ліки вживають в Ассирії й Фінікії.

— Соромся, — відповів фараон, — у палаці єгипетських володарів говорити про такі мерзенні речі. Хіба ти не знаєш, що фінікійці й ассірійці — нерозумні варвари? Але у нас найтемніший селянин не повірить, що невинно пролита кров може піти комусь на користь...

Так сказав рівний безсмертним. Придворні затулили обличчя, почервоніли від сорому, а верховний жрець Сета нишком вийшов з покою.

Тоді Гергор, щоб урятувати згасаюче життя володаря, вдався до крайнього заходу і сказав фараонові, що в одному з храмів у Фівах перебуває халдеець Бероес, наймудріший вавілонський жрець і незрівняний чудотворець.

— Для тебе, святий володарю, — мовив Гергор, — це чужий чоловік, який не має права давати такі важливі поради нашому володареві. Але дозволь, царю, щоб він глянув на тебе, бо я певен, що він знайде ліки на твою хворобу і, в кожному разі, не

образить твоєї святості безбожними словами.

Фараон і за цим разом послухався свого вірного слуги. А через два дні, викликаний якимсь таємним способом, Бероес приплив у Мемфіс.

Мудрий халдеець, навіть уважно не оглянувши фараона, дав таку пораду:

— Треба знайти в Єгипті людину, молитви якої доходять до престолу всевишнього. Коли ця людина щиро помолиться за одужання фараона, володареві повернеться здоров'я і він житиме довгі роки.

Почувши ці слова, фараон глянув на гурт жерців, які оточували його, і мовив:

— Я бачу тут стільки святих мужів, що, коли хтось із них схоче подбати про мене, я напевно одужаю...

І непомітно усміхнувся.

— Ми всі — лише люди, — відповів чудотворець Бероес, — отже, наші душі не завжди можуть вознестися до підніжжя безсмертного бога. Я, проте, дам вашій святості пораду, як знайти людину, що молиться найщиріше і найдохідливіше,

— Добре, відкрий мені таку людину, щоб вона стала моїм другом в останню годину життя.

Почувши таку відповідь, халдеець зажадав, щоб у палаці знайшли кімнату, яка має лише одні двері і в якій ніхто не живе. І того самого дня, за годину до заходу сонця, він звелів перенести до цієї кімнати його святість.

У визначений час четверо найвищих жерців одягли фараона в нові лляні шати, проказали над ним чудотворну молитву, яка мала відганяти злі сили, і, посадивши його в прості ноші з кедрового дерева, занесли повелителя в порожню кімнату, де був лише невеличкий столик.

Там уже стояв Бероес, який молився, повернувшись обличчям на схід.

Коли жерці вийшли, халдеець зачинив важкі двері кімнати, накинув на плечі пурпуровий шарф і поставив на столику перед фараоном скляну чорну кулю. В ліву руку він узяв гострий кинджал з вавілонської сталі, в праву — жезл із таємничими знаками і цим жезлом накреслив коло в повітрі навкруг себе й фараона. Потім, звертаючись по черзі на всі чотири сторони світу, зашептав:

— "Аморул, Танеха, Латістен, Рабур, Адонай... Змилуйся наді мною, очисти мене, отче небесний, ласкавий і милосердий... Зішли на негідного слугу твого святе благословення і приборкай всемогутньою рукою упертих бунтівничих духів, щоб я міг споглядати в спокої твої святі діла..."

Він зупинивсь і звернувся до фараона:

— Мер-Амон-Рамзесе, верховний жрець Амона, чи бачиш ти іскру в цій чорній кулі?..

— Бачу білу іскру, яка начебто ворухиться, мов бджола над квіткою...

— Мер-Амон-Рамзесе, вдивляйся в цю іскру і не відривай від неї очей... Не дивися ні праворуч, ні ліворуч, не дивися нікуди, що б не з'являлося тобі десь збоку...

І знову зашептав:

— "Бараланензіс, Балдахієнзіс, через могутніх князів Генію, Лахадас, правителів

пекельного царства, викликаю вас найвищою силою, якою я обдарований, заклинаю вас і наказую..."

При цих словах фараон здригнувся від огиди.

— Мер-Амон-Рамзесе, що ти бачиш? — спитав халдеець.

— З-за кулі показаласть якась страхітлива голова... Руде волосся наїжилось... обличчя зеленкувате... зіниці опущені вниз так, що видно тільки білки очей... Рот у неї широко відкритий, наче вона от-от закричить...

— Це страх, — мовив Бероес і провів над кулею вістрям кинджала.

Раптом фараон весь зіщулився.

— Годі!.. — скрикнув він. — Навіщо ти мене так мучиш?.. Натомлене тіло хоче спочити, душа — відлетіти в країну вічного світла... А ви не тільки не даєте мені вмерти, а ще й вигадуете нові муки... Ах!.. Не хочу...

— Що ти бачиш?..

— Від стелі щохвилини спускаються наче дві павучі ноги, страшні... товсті, як пальми, кошлаті, гачкуваті на кінцях... Я відчуваю, що над моєю головою висить велетенський страхітливий павук і обсновує мене сіттю з корабельних канатів...

Бероес підняв кинджал.

— Мер-Амон-Рамзесе, — мовив він знову, — весь час вдивляйся в іскру і не оглядайся на боки... "Ось знак, який я підношу в вашій присутності, — шепотів він. — Ось я, могутньо озброєний допомогою бога, всевидючий і безстрашний, який викликає вас закляттям... Айє, Сарайє, Айє, Сарайє, Айє, Сарайє... ім'ям всемогутнього і вічно живого бога..."

Цієї миті на обличчі в фараона з'явився спокійний усміх.

— Здається мені, — мовив повелитель, — що я бачу Єгипет... весь Єгипет... Так, це Ніл... пустеля... Тут Мемфіс, там Фіви...

Він справді бачив Єгипет, весь Єгипет, але не більший за алею, яка тяглася через сад його палацу. Ця дивна картина мала, проте, ту властивість, що коли фараон звертав на якесь місце пильнішу увагу, воно відразу розросталося до майже натуральних розмірів.

Сонце вже заходило, заливаючи землю золотаво-пурпуровим світлом. Денні птахи лаштувалися до сну, нічні прокидалися в своїх схованках. В пустелі позіхали гієни й шакали, а сонний лев потягався своїм могутнім тілом, готуючись іти на лови.

Нільський рибалка квапливо витягав сіті, великі транспортні кораблі причалювали до берегів. Втомлений хлібороб знімав із журавля цебро, яким цілий день черпав воду; інший поволі повертався з сохою до своєї мазанки. В містах запалювали світло, жерці в храмах готувалися до вечірньої відправи. На шляхах опадала курява, замовкали рипучі колеса возів. З пілонів чулися тягучі голоси, що закликали народ до молитви.

Далі фараон з подивом помітив наче зграю сріблястих птахів, які знялися над землею. Ті птахи вилітали з храмів, палаців, вулиць, майстерень, нільських кораблів, сільських мазанок, навіть з копалень. Спочатку кожен з них мчав угору, мов стріла, але раптом, зустрівши в небі іншого срібноперого птаха, який перетинав йому дорогу,

бився об нього зі всієї сили, і обидва мертві падали на землю.

Це були суперечливі людські молитви, які перешкоджали одна одній знятися до трону всевишнього...

Фараон напружив слух... Спочатку він чув тільки шелест крил, та незабаром зміг розрізнити окремі слова.

Ось він чує молитву хворого, який молиться, щоб до нього повернулося здоров'я, і водночас лікаря, який благає, щоб його пацієнт хворів якнайдовше. Господар благає Амона, щоб той пильнував його комору й хлів; злодій простягає руки, до неба, щоб без перешкод йому вдалося вивести чужу корову та наповнити мішки чужим зерном.

Ці молитви розбивалися одна об одну, мов каміння, випущене з пращі.

Мандрівник у пустелі падав на пісок, молячись, щоб бог послав йому північний вітер, який приніс би хоч краплину вологи; мореплавець бився чолом об корму, благаючи, щоб хоч тиждень ще віяли вітри зі сходу. Хлібороб прагнув, щоб швидше висохли болота після повені; бідний рибалка благав, щоб ці болота не висихали ніколи.

Їхні молитви розбивалися одна об одну і не досягали до божественних вух Амона.

Найбільший гомін стояв над каменоломнями, де злочинці, закуті в ланцюги, з допомогою клинів, змочених водою, розбивали величезні скелі. Там денна зміна робітників благала, щоб швидше настала ніч і прийшов жаданий сон, тоді як нічна зміна робітників, котрих наглядачі саме будили, біла себе в груди, молячи, щоб ніколи не заходило сонце. Там купці, які забирали відколупаний та оброблений камінь, молилися, щоб у копальнях було якнайбільше злочинців, тоді як постачальники харчів, лежачи на животах, зітхали, щоб мор більше чавив робітників і вони на тому могли б нажитися.

Отже, і молитви людей з копалень не долітали до неба.

На західному кордоні фараон побачив два війська, які готувалися до бою. Обидва лежали на пісках, благаючи Амона, щоб він допоміг їм подолати ворога. Лівійці бажали ганьби і смерті єгиптянам; єгиптяни посиляли прокляття лівійцям. Молитви, тих і тих, мов дві зграї шулік, зіткнулися над землею і впали на пустелю. Амон навіть їх не помітив.

І скрізь, куди б не звернув фараон стомлені очі, було те саме. Селяни благали перепочинку і зменшення податків; писарі молилися, щоб зростали податки і ніколи не припинялася робота. Жерці благали Амона послати довге життя Рамзесові XII і знищити фінікійців, які перешкоджали їхнім грошовим операціям; номархи взивали до бога, щоб він зберіг життя фінікійцям і допоміг швидше зійти на трон Рамзесові XIII, який покладе край сваволі жерців. Леви, шакали й гієни вили з голоду і жадали свіжої крові; олені, сарни й зайці з тривогою залишали свої схованки, думаючи лише про те, щоб зберегти своє мізерне життя ще хоча б на одну добу. Хоч досвід підказував їм, що вже цієї ночі не одне з них мусить загинути, щоб не померли хижаки.

І так у всьому світі панував розлад. Кожен прагнув того, що сповнювало жахом інших; кожен просив за власне добро, не питаючи, чи не заподіє зла ближньому.

Через те людські молитви, хоч вони й були як сріблясті птахи, що линули до неба,

не досягали, однак, своєї мети. І божественний. Амон, до якого не доходив жоден голос із землі, поклавши руки на коліна, дедалі більше заглиблювався в споглядання своєї власної божественності, а долю світу щодалі частіше вершили сліпа сила й випадок.

Раптом фараон почув голос жінки:

— Ступай, шибенику, до хати, бо вже час молитися!..

— Зараз... зараз! — відповів дитячий голос.

Фараон глянув у той бік і побачив убогу мазанку писаря на скотному дворі. Її власник при останніх відблисках призахідного сонця закінчував писати свій звіт, його дружина товкла каменем пшеницю на коржі, а перед мазанкою, як молодий козлик, бігав і стрибав шестирічний хлопчина, сміючись невідомо з чого. Мабуть, його сп'янило духмяне вечірнє повітря.

— Синку!.. Синку!.. Ану йди швидше на молитву... — повторювала мати.

— Зараз!.. Зараз!..

І далі бігав, пустував, як шалений.

Врешті мати, бачачи, що сонце починає погрузати в пісках пустелі, відклала свій камінь і, вийшовши на подвір'я, спіймала хлопця, як того невгамовного лошачка. Він опирався, але кінець кінцем мусив скоритися. Мати, втягнувши його до мазанки, квапливо посадила його на долівці і притримала рукою, щоб знову не втік.

— Не крутись, — сказала вона, — підібгай ноги і сиди прямо, а руки склади і підійми вгору... От недобре дитя!..

Хлопчик бачив, що він уже не викрутиться від молитви, тому, щоб якнайшвидше вирватися знову на подвір'я, побожно підняв очі й руки до неба і тоненьким крикливим голосом проказував задихано:

— Дякую тобі, добрий боже Амоне, що ти охоронив сьогодні татка від нещастя, а мамі послав пшениці на коржі... І ще що?.. Дякую за те, що ти створив небо й землю і дав їй Ніл, який приносить нам хліб... А ще що?.. Ага, вже знаю!.. І ще дякую тобі за те, що так гарно надворі, за те, що ростуть квіти, співають птахи і що пальма родить солодкі фініки. І за ці гарні речі, які ти нам дарував, нехай усі так тебе люблять, як я, а вихваляють краще за мене, бо я ще малий і не вчений мудрості. Ну, вже досить...

— Погане дитя! — буркнув писар скотного двору, зігнутий над своїм звітом. — Погане дитя, недбало віддаєш почесні Амонові....

Але фараон у чародійній кулі побачив щось зовсім інше. Молитва пустотливого хлопчини, мов жайворонок, злетіла в небо і, тріпочучи крильцями, лінула все вище й вище, аж до самого трону, де безсмертний Амон, поклавши руки на коліна, заглиблювався в споглядання своєї всемогутності.

Потім молитва злетіла ще вище, аж до самої голови божества, і заспівала йому тоненьким дитячим голосом:

— І за ці гарні речі, які ти нам дарував, нехай усі так тебе люблять, як я...

Почувши ці слова, заглиблений в споглядання бог розкрив очі, і з них упав на світ промінь щастя. Від неба до землі запанувала безмежна тиша. Зникли всі болі, всі страхи й кривди. Запущений із свистом камінь завис у повітрі, лев зупинився в стрибку

на лань, занесений кий не впав на спину раба. Хворий забув про свої муки, заблудлий у пустелі — про голод, в'язень — про ланцюги. Вщухла буря, і спинилася морська хвиля, готова потопити корабель. І на всій землі запанував такий спокій, що Сонце, яке вже заховалось за обрієм, знову підвело променисту голову...

Фараон повернувся до дійсності. Він побачив перед собою невеличкий столик, на ньому чорну кулю, а поруч себе — халдейця Бероеса.

— Мер-Амон-Рамзесе, — запитав жрець, — чи знайшов ти людину, молитви якої доходять до підніжжя одвічного бога?

— Так, — відповів фараон.

— Хто ж це — князь, рицар, пророк чи, може, лише звичайний пустельник?

— Це малий шестирічний хлопчик, який нічого не просив у Амона, а тільки дякував йому за все.

— А ти знаєш, де він живе? — спитав халдеєць.

— Знаю, але не хочу красти для себе силу його молитви. Світ, Бероесе, — це величезний вир, в якому люди метаються, як пісок, а крутить ними лихо. Це дитя своєю молитвою дає людям те, чого я не можу дати: коротку хвилину забуття й спокою. Забуття й спокою... розумієш, халдейцю?

Бероес мовчав.

Розділ сорок дев'ятий

Зі сходом сонця двадцять першого гатор до табору над Содовими озерами прибув із Мемфіса наказ, за яким три полки мали рушити до Лівії і стати там гарнізонами в містах, а решта єгипетського війська разом з царевичем повинна була повернутися додому.

Воїни вигуками радості привітали це повеління: кількадедне життя в пустелі вже почало їм обридати. Хоч харчі довозилися з Єгипту й підкореної Лівії, але вдосталь їжі не було, вода в нашвидку викопаних криницях вичерпувалася, спека виснажувала тіло, а рудий пісок набивався в очі й легені. Воїни почали хворіти на дизентерію і гостре запалення повік.

Рамзес звелів згортати табір. Три полки родовитих єгиптян він вирядив до Лівії, наказавши воїнам, щоб вони добре ставилися до населення і ніколи не ходили поодиноці. Решту війська він повів до Мемфіса, залишивши невеличкий гарнізон у фортеці і на скляних гутах.

О дев'ятій ранку, незважаючи на спеку, обидва війська були вже в дорозі: одне рухалось на північ, друге — на південь.

У цей час до наступника трону наблизився святий Ментезуфіс і сказав:

— Було б добре, якби ти, достойний повелителю, міг скоріше доїхати до Мемфіса. На півдорозі тебе чекатимуть свіжі коні...

— Що, мій батько тяжко хворий?.. — скрикнув Рамзес. Жрець похилив голову.

Царевич передав Ментезуфісові командування, просячи, щоб він не змінював його наказів, не порадившись спершу з полководцями. Сам він, взявши з собою Пентуера, Тутмоса і два десятки найкращих азіатських кіннотників, галопом помчав до Мемфіса.

За п'ять годин вони проїхали половину дороги і, як обіцяв Ментезуфіс, знайшли свіжих коней і новий почет. Азіати залишились тут, а царевич зі своїми двома товаришами й новим ескортом після короткого перепочинку поїхав далі.

— Горе мені! — стогнав Тутмос. — Мало того, що я вже п'ять днів не купався й не чув запаху трояндової олії, я ще мушу зробити два форсовані переходи за один день!.. Я певен, що, коли ми прибудемо до міста, жодна танцівниця не схоче на мене й глянути...

— А ти що, кращий за нас? — спитав царевич.

— Я кволіший! — зітхнув Тутмос — Ти, царевичу, звик їздити верхи, як гіксос, а Пентуер міг би подорожувати навіть на розпеченім мечі. А я такий тендітний...

Коли сонце заходило, подорожні виїхали на високий пагорб, і перед ними відкрилась незвичайна картина. Далеко попереду ледь-ледь виднілась зеленава долина Єгипту, а на її тлі, ніби ряд червоних вогнищ, багряніли трикутні піраміди. Трохи праворуч від пірамід також, здавалось, палали верхи пілонів Мемфіса, оповитого синюватою млою.

— Швидше, швидше!.. — наполягав царевич.

Незабаром їх знову обступила руда пустеля і знову забагрянів ряд пірамід, аж поки все не розпливлося в сірих сутінках.

Коли запала ніч, подорожні дістались до величезної країни померлих, яка розтяглася на пагорках лівого берега річки на кілька десятків кілометрів.

Тут за давніх часів ховали на вічний спокій єгиптян: фараонів — у велетенських пірамідах, князів і достойних сановників — у менших пірамідах, простих людей — у мазанках. Тут спочивали мільйони мумій не тільки людей, а й собак, котів, птахів, словом, усіх створінь, які за життя були дорогі людині.

За часів Рамзеса кладовище царів і знаті було перенесено до Фів, а тут, біля пірамід, ховали тільки селян і ремісників з найближчих околиць.

Між розпорошеними могилами царевич та його почет зустріли невеличкий гурт людей, що посувалися в темряві, мов тіні.

— Хто ви такі? — спитав старший ескорту.

— Ми бідні слуги фараона, а повертаємось від наших померлих... Віднесли їм трохи троянд, пива й коржів...

— А може, разом заглянули й до чужих гробниць?

— О боги! — вигукнув один з гурту. — Невже ми здатні на таке святокрадство?.. То тільки розбещені фіванці (щоб їм руки повсихали!) тривожать мертвих, щоб у шинках пропити їхнє добро.

— Що означають вогні он там, на півночі? — запитав царевич.

— Ти, певне, здалеку їдеш, вельможний, коли не знаєш, що це, — відповіли йому. — Адже завтра до Мемфіса повертається наш наступник трону зі своїм переможним військом... Великий вождь!.. У одній битві він подолав нікчемних лівійців... Це вийшов люд з Мемфіса, щоб урочисто вітати його... Тридцять тисяч душ... Ото будуть кричати!

— Розумію, — шепнув царевич Пентуерові. — Святий Ментезуфіс вислав мене вперед, щоб не відбулося тріумфальної зустрічі... Але тим часом нехай буде й так...

Коні вибилися з сил, і треба було перепочити. Тому царевич послав кількох вершників, щоб приготували кораблі на річці, а решту почту залишив під пальмами, що росли між пірамідами і сфінксом.

Ці піраміди стояли на північному краю неосяжного кладовища. На площі з квадратний кілометр, порослій тепер пустельною рослинністю, тіснилась сила-силенна гробниць і невеличких пірамід, над якими височіли три найбільші піраміди: Хеопса, Хефрена й Мікеріна, а поруч сфінкс. Відстань між цими велетенськими спорудами всього кількасот кроків. Три піраміди стоять в одному ряду з північного сходу на південний захід, а на схід від цієї лінії, найближче до Нілу, лежить сфінкс, біля ніг якого розміщений підземний храм Гора.

Піраміди, а особливо піраміда Хеопса, як витвір людської праці, вражають своєю грандіозністю. Це кам'яний гостроверхий горб висотою на тридцять п'ять ярусів (сто тридцять сім метрів), що стоїть на квадратній основі, кожна сторона якої має близько трьохсот п'ятдесяти кроків (двісті двадцять сім метрів). Піраміда займає близько десяти моргів поверхні, а її чотири трикутні стіни покрили б сімнадцять моргів землі. На її спорудження пішла така кількість каменю, що з нього можна було б поставити вищий людського зросту і товщиною на півметра мур, що розтягнувся б на дві тисячі п'ятсот кілометрів!..

Коли почет царевича розташувався під зачохленими деревами, кілька воїнів почали шукати воду, інші дістали сухарі, а Тутмос упав на землю і заснув. Царевич і Пентуер стали проходжуватись, розмовляючи між собою.

Ніч була досить ясна, так що можна було бачити з одного боку велетенські обриси пірамід, з другого — фігуру сфінкса, який здавався малим у порівнянні з ними.

— Я вже тут четвертий раз, — мовив наступник трону, — і завжди моє серце сповнюється подивом і жалем. Коли я був ще учнем вищої школи, то думав, що, вступивши на трон, воздвигну щось ще величніше, ніж піраміда Хеопса. Але зараз мені хочеться сміятися з мого зухвальства, коли подумаю, що великий фараон, будуючи свою гробницю, заплатив тисячу шістсот талантів лише за овочі для робітників... Звідки б я взяв тисячу шістсот талантів і стільки людей!..

— Не заздри, повелителю, Хеопсові, — відповів жрець. — Інші фараони залишили по собі кращі витвори: озера, канали, шляхи, храми і школи...

— Хіба це все можна порівняти з пірамідами?

— Звичайно, ні, — покwapно відповів жрець. — В очах моїх і всього народу кожна піраміда — великий злочин, а найбільший — Хеопсова...

— Ти перебільшуєш, — зупинив його царевич.

— Зовсім ні. Свою велетенську гробницю фараон будував тридцять років, протягом яких сто тисяч людей щороку працювало по три місяці. А яка була користь з цієї праці?.. Кого вона нагодувала, вилікувала чи одягла? Навпаки, на цій роботі щороку гинуло від десяти до двадцяти тисяч чоловік... Словом, під гробницю Хеопса лягло півмільйона трупів, а скільки крові, сліз, страждань — хто полічить? Тому не дивуйся, повелителю, що єгипетський селянин і донині з жахом поглядає на захід, де над

горизонтом червоніють чи чорніють трикутні силуети пірамід. Адже це свідки його мук і марної праці... І подумати тільки, що так буде завжди, поки ці свідчення людської пихи не стануть порохом. Та коли це буде? Вони вже три тисячі років нагонять на нас страх своїм виглядом, а стіни у них ще рівні, й велетенські написи на них можна прочитати.

— Тієї ночі в пустелі ти говорив інакше, — зауважив царевич.

— Бо я тоді не бачив їх. А коли вони в мене, як зараз, перед очима, мене оточують скорботні душі замучених селян, які шепочуть: "Дивись, що з нами зробили!.. А й наші ж кістки відчували біль, і наші серця прагли перепочинку..."

Рамзес був прикро вражений цим спалахом.

— Мій святий батько, — сказав він, помовчавши, — інакше пояснював мені все це. Коли ми були тут п'ять років тому, божественний володар розповів мені таку історію:

"За фараона Тутмоса Першого приїхали ефіопські послы домовитись про розміри данини. Гордий це був народ! Вони казали, що одна програна війна ще нічого не визначає, бо в другій доля може бути прихильнішою, і кілька місяців торгувалися за цю данину. Марно мудрий цар, бажаючи мирно переконати їх, показував їм наші шляхи й канали. Вони відповідали, що в їхній країні вода є скрізь і задарма. Марно відкривали перед ними скарбниці храмів. Вони казали, що в їхній землі заховано далеко більше золота й коштовного каміння, ніж у всьому Єгипті. Марно фараон влаштовував перед ними паради свого війська: вони стояли на своєму, твердячи, що ефіопів далеко більше, ніж воїнів у його святості. Тоді фараон привів їх на це ось місце, де ми зараз стоїмо, і показав піраміди. Ефіопські послы обійшли їх довкола, прочитали написи і наступного дня уклали угоду, якої від них вимагали".

Я спершу не зрозумів був цієї історії, — говорив далі Рамзес, — і тоді мій святий батько пояснив мені її:

"Сину, — сказав він, — ці піраміди — одвічне свідчення надзвичайної могутності Єгипту. Якби хтось сам захотів збудувати собі піраміду, то, склавши невеличку купу каміння, через кілька годин покинув би таку роботу, питаючи себе: навіщо вона мені?.. Десяток, сотня чи тисяча людей склали б трохи більше каміння, але воно розсипалося б, і люди знов покинули б свою марну працю через кілька днів. Бо яка їм користь з такої роботи? Та коли єгипетський фараон, єгипетська держава задумає скласти гору каміння, — то зганяють тисячі людей і будують піраміду хоч і десятки років, аж поки робота не буде доведена до кінця. Бо йдеться не про те, чи потрібні піраміди, а про те, щоб воля фараона, якщо він раз її висловив, була виконана".

Так, Пентуере, піраміда — це не могила Хеопса, а воля Хеопса. Воля, що їй скоряється така сила-силенна виконавців, якої немає в жодного царя на світі, воля, що спонукає до такого порядку і плановірності в дії, які бувають тільки в богів. Ще в школі навчали мене, що воля людини — це велика сила, найбільша сила під сонцем. Але ж воля людини може піднести ледве один камінь. Яка ж велика має бути воля фараона, який поставив таку гору каміння тільки тому, що йому так забажалося, що він так хотів, хоча в цьому й не було якоїсь мети.

— А ти, повелителю, хотів би таким чином довести свою могутність?.. — раптом спитав його Пентуер.

— Ні, — відповів царевич без вагання. — Якщо фараони вже виявили свою силу, то надалі можуть бути милостивими. Хіба що хтось спробував би опиратися їхньому повелінню...

"А цьому ж юнакові лише двадцять три роки", — з тривогою подумав жрець. Вони звернули до річки і якийсь час ішли мовчки.

— Лягай, повелителю, — мовив жрець, — поспи. У нас була нелегка дорога.

— Хіба я зможу заснути?.. — відповів царевич. — То мене оточують тисячі тих селян, що, як ти кажеш, загинули, будуючи піраміди (наче вони без цих пірамід могли б жити вічно!..). То я думаю про мого святого батька, який, може, в цю хвилину згасає... Селяни страждають!.. Селяни проливають кров!.. Хто мені доведе, що мій божественний батько не мучиться на своєму коштовному ложі більше, ніж твої селяни, які носять розпечене каміння?.. Селяни! Завжди селяни!.. Для тебе, пророче, заслуговує жалю тільки той, кого їдять воші. Цілий ряд фараонів пішли в могилу, деякі померли від тяжких хвороб, деяких убито. Але ти не пам'ятаєш про них, а тільки про селян, єдиною заслугою яких є те, що вони народжували інших селян, черпали мул з Нілу або запихали своїх корів ячними кльоцками... А мій батько?.. А я?.. Хіба ж не вбили мого сина і жінку з мого дому? Хіба був до мене милосердний тифон в пустелі, хіба не болять у мене кістки після довгої дороги?.. Хіба каміння лівійців не свистіло над моєю головою?.. Чи в мене є домовленість з хворобою або із смертю, що вони будуть до мене милосердніші, ніж до твого селянина?.. Глянь он туди... Азіати сплять, і спокій огорнув їхні душі; а в мене, їхнього повелителя, серце сповнене болючих думок про вчорашнє і тривог про завтрашнє. Запитай столітнього селянина, чи він за весь свій вік зазнав стільки горя, скільки я за кілька місяців, відколи став намісником і головнокомандувачем?..

Перед ними поступово з темряви виринала дивна тінь. Це була споруда кроків на п'ятдесят у довжину і поверхів на три у висоту, а збоку здіймалася наче п'ятиповерхова башта дивної форми.

— От і сфінкс, — мовив роздратований царевич, — чисто жрецька робота!.. Скільки разів я бачив його, вдень чи вночі, і завжди мене мучило питання: що це таке і навіщо воно? Піраміди — це зрозуміло. Могутній фараон хотів показати свою силу, а може, що розумніше, хотів забезпечити собі вічне життя в спокої, якого не порушив би жоден ворог чи злодій. А цей сфінкс?.. Очевидно, він є символом нашої священної касти жерців, яка має дуже велику і мудру голову, а під нею лев'ячі пазурі... Неприємний ідол, сповнений двозначності, здається, ніби хизується тим, що ми виглядаємо біля нього, наче сарана. Ні тобі людина, ні тварина, ні камінь... Хто він? Яке його призначення? Або ця його посмішка... Дивуєшся одвічним пірамідам, а він посміхається; ідеш розмовляти з гробницями — він теж посміхається. Чи зазеленіють поля Єгипту, чи тифон розпустить своїх вогненних скакунів, чи невільник шукає свободи в пустелі, чи Рамзес Великий зганяє переможені народи — у сфінкса для всіх і

для всього одна і та сама мертва посмішка. Дев'ятнадцять царських династій проминуло, як тіні, а він усе посміхався, й посміхався б навіть тоді, якби Ніл висох, а Єгипет пропав під пісками. Хіба це не потвора, і тим жахливіша, що в неї добре людське обличчя. Сам безсмертний, він ніколи не знав милосердя для цього смертного світу, сповненого нещасть.

— Хіба ти не пам'ятаєш, повелителю, лика богів, — відповів царевичу Пентуер, — чи ти не бачив мумій? Усі безсмертні з такою самою байдужістю дивляться на все скороминуще. Навіть людина, коли сама вже відійшла у вічність.

— Боги ще іноді чують наші просьби, — мовив наче сам до себе царевич, — але сфінкса ніщо не зворушує. Він втілює не милосердя, а величезне глузування й страх. Якби я навіть знав, що в його устах криється пророкування моєї долі або що він знає, як піднести могутність держави, і то б я не зважився його про це запитати. Мені здається, що я почув би якусь страшну річ, сказану з невблаганним спокоєм. Отакий він, цей витвір жерців і їх втілення. Він гірший за людину, бо в нього левине тіло; гірший за хижака, бо має людську голову; гірший від каменя, бо в ньому криється незбагненне життя.

Саме цієї хвилини до них долинули жалібні, здавлені голоси, які йшли невідомо звідки.

— Це він співає?.. — здивовано спитав царевич.

— Це співають у підземному храмі, — відповів жрець. — Але чого вони моляться в цю пору?

— Скажи краще — чого вони взагалі моляться, коли їх ніхто не чує?

Пентуер, швидко зорієнтувавшись, пішов у той бік, звідки линув спів. Царевич знайшов якийсь камінь і сів на ньому. Він закинув руки за голову і, одхилившись, дивився у велетенське обличчя сфінкса.

Хоч і не вистачало світла, добре було видно його надлюдські риси, яким саме сутінь додавала характеру і життя. І чим більше царевич вдивлявся в те обличчя, тим дужче відчував, що був упереджений і що його неприязнь несправедлива.

На обличчі сфінкса не було жорстокості, скоріше воно відбивало покірливість. В його усміхові було не глузування, а скоріше меланхолія. Він не насміхався з нещасть і скороминущості смертних, він просто не бачив їх.

Його виразні, звернені до неба очі дивилися за Ніл, в краї, які для людського зору пропадали десь за небосхилом. Можливо, він стежив за зростанням ассирійського царства, що викликало тривогу, чи, може, за надокучливою метушнею фінікійців, чи, може, його увагу привертала новонароджена Греція, а може, майбутні події, що готувалися над Йорданом?.. Хто розгадає?

Але царевич був упевнений в одному, що сфінкс дивиться, мислить і чекає чогось зі спокійним усміхом, який може бути тільки в надприродної істоти. І ще здавалося йому, що, коли те щось з'явиться на обрії, сфінкс підведеться і піде йому назустріч.

Що це має бути і коли воно буде?.. Таємничість цього виразно відбивалась на обличчі безсмертного. Проте мусить це статися неодмінно, якщо сфінкс протягом віків

ні на хвилину не заплющив очей і дивиться, все дивиться...

Тим часом Пентуер знайшов вікно, через яке виривалася з підземелля тужлива пісня жерців.

Хор I. "Вставай, сонцесяйний, як Ісіда, як устає Сотіс вранці на небосхилі, коли починається новий рік".

Хор II. "Бог Амон-Ра був по праву мою руку і по ліву. Він сам віддав мені в руки панування над цілим світом і допоміг підкорити ворогів моїх".

Хор I. "Ти був ще молодий і носив заплетене волосся, але в Єгипті ніщо не робилося без твого повеління і не покладено жодного наріжного каменя під будівлю без твоєї присутності".

Хор II. "Я прийшов до тебе, владико богів, великий боже, повелителю сонця. Тум обіцяє мені, що з'явиться сонце і я буду схожий на нього, а Ніл — що я посяду трон Осіріса і сидітиму на ньому вічно".

Хор I. "Ти повернувся в світ, шанований богами, володарю двох світів, Ра-Мер-Амон-Рамзес. Обіцяю тобі вічне владарювання; царі прийдуть до тебе і віддадуть тобі почесні".

Хор II. "О ти, Осіріс-Рамзес! Безсмертний син неба, народжений богинею Нут. Нехай мати твоя оповине тебе таємницею неба і нехай зволить, щоб ти став богом, о ти, ОсірісРамзес".

"Виходить, святий володар уже помер!" — мовив сам до себе Пентуер.

Він відступився від вікна й підійшов до місця, де сидів царевич, заглиблений у свої думки. Жрець став перед ним на коліна, впав ниць і вигукнув:

— Вітаю тебе, фараоне, володарю світу!..

— Що ти говориш?! — вигукнув царевич, схопившись на ноги.

— Нехай бог єдиний і всемогутній пошле тобі мудрість і силу, а народу твоєму щастя...

— Встань, Пентуере... Отже, я... отже, я...

Раптом він узяв за плече жерця й повернув його до сфінкса.

— Глянь на нього, — мовив він.

Але ні в обличчі, ні в постаті велета не сталось ніякої зміни. Один фараон переступив поріг вічності, другий сходив як сонце, але кам'яне обличчя бога, чи потвори, залишалося таким, як і було. На устах лагідний усміх для земної могутності і слави, в погляді чекання чогось, що має прийти, але не відомо коли прийде.

Незабаром від перевозу повернулись двоє посланців і сповістили, що човни будуть готові.

Пентуер підійшов до почту і крикнув:

— Прокиньтесь!.. Пробудіться!..

Чутливі азіати відразу посхоплювалися і почали сідлати коней. Підвівся й Тутмос, широко позіхаючи.

— Брр!.. — буркнув він. — Як холодно... Добре діло сон!.. Ось подрімав трохи і вже можу їхати хоч і на край світу, аби тільки знов не до Содових озер... Брр!.. Я вже забув,

яке на смак вино, і мені здається, що руки почали заростати волоссям, як у шакала. А до палацу ще треба їхати зо дві години. Добре селянинові... Спить собі, ледацюга, скільки хочеться, і не відчуває потреби помитися, і не піде на роботу, поки жінка не напхає його ячною кашею. А я, знатний вельможа, мушу, як злодій, тинятися вночі по пустелі, не маючи в роті й краплі води...

Коні були готові, й Рамзес сів у сідло. Тоді Пентуер підійшов до нього і, взявши коня за повід, повів його, сам ідучи пішки.

— Що це?.. — здивовано спитав Тутмос.

Та враз усе зрозумів, підбіг і взяв Рамзесового коня за повід з другого боку. Так усі йшли мовчки, здивовані поведінкою жерця, хоч відчували, що сталося щось важливе.

Через кількасот кроків раптово скінчилася пустеля і перед подорожніми розіслалась дорога серед полів.

— Сідайте на коней, — мовив Рамзес, — треба поспішати.

— Його святість велить сісти на коней! — вигукнув Пентуер.

Всі остовпіли. Але Тутмос, швидко отямившись, поклав руку на меч і вигукнув:

— Хай живе вічно всемогутній і милостивий наш володар, фараон Рамзес!

— Хай живе вічно!.. — закричали азіати, потрясаючи зброєю.

— Дякую вам, вірні мої воїни, — відповів повелитель. Невдовзі кінний почет мчав уже до річки.

Розділ п'ятдесятий

Чи пророки підземного храму сфінкса бачили нового володаря Єгипту, коли він зупинився біля пірамід, чи дали про нього знати до царського палацу якимсь таємним способом — невідомо. Та коли Рамзес наближався до перевозу, найдостойніший верховний жрець Гергор наказав збудити двірських слуг, а коли повелитель перепливав Ніл, усі жерці, воєначальники й сановники вже зібрались у великій залі.

Разом зі сходом сонця Рамзес XIII на чолі невеликого почту в'їхав на подвір'я палацу. Слуги впали перед ним ниць, а гвардія зняла вгору зброю під лункі звуку труб та барабанів.

Привітавши воїнів, його святість пішов до лазеньки і прийняв купіль у насиченій пахощами воді. Потім він дозволив зачесати своє божественне волосся, а коли перукар найпокірніше запитав, чи накаже він поголити голову й бороду, владика відповів:.

— Не треба. Я не жрець, а тільки воїн.

Ці слова одразу стали відомі в залі прийомів, за годину облетіли весь палац, до полудня рознесли по Мемфісу, а надвечір їх повторювали в усіх храмах держави від ТамінГора і Сабне-Хетама на півночі до Сууна й Пілака на півдні.

Почувши таке, номархи, знать, військо, простий люд і чужоземці просто не тямалися від радості, зате святі жерці ще завзятіше правили жалобну службу по вмерлому фараонові.

Прийнявши купіль, його святість надів коротку воїнську сорочку в чорні й жовті смужки, на неї — золотий нагрудник, на ноги підв'язані ремінцями сандалі, а на голову

— плоский шолом з вістрям. Потім він причепив до пояса сталевий ассірійський меч, яким був озброєний під час битви біля Содових озер, і, оточений великим почтом воєначальників, з шумом і брязкотом увійшов до зали прийомів.

Там виступив йому назустріч верховний жрець Гергор, поруч якого були святі верховні жерці Сем, Мефрес та інші, а за ними — Верховні судді Мемфіса і Фів, кільканадцять найближчих номархів, верховний скарбник, доглядачі хлібних комор, дворів худоби, дому одягу, дому рабів, скарбниці срібла й золота та ще багато інших сановників.

Гергор схилився перед Рамзесом і схвильовано сказав:

— Повелителю! Вічно живому твоєму батькові забажалось відійти до богів, де він зазнає вічного щастя. А на тебе ліг обов'язок піклуватися про долю осиротілої держави. Тож прийми вітання, повелителю і володарю світу, і хай живе вічно його святість фараон Хем-Сем-Мерер-Амон-Рамзес-сеснетер-хег-ан!..

Усі присутні в захваті повторили цей вітальний вигук, сподіваючись, що новий володар буде тим зворушений чи збентежений. Та, на подив усім, він лише нахмурих брови і відповів:

— З волі мого святого батька та за законами Єгипту я приймаю владу і правитиму на славу державі й на щастя народів...

Раптом володар повернувся до Гергора й, пильно дивлячись йому в очі, запитав:

— На митрі в тебе, достойний отче, я бачу золоту змію. Чому ти надів символ царської влади?

У залі запала мертва тиша. Ніхто в Єгипті, навіть найбільший зухвалець, і подумати собі такого не міг, що молодий володар почне своє правління таким запитанням до наймогутнішої особи в державі, чи не могутнішої, ніж померлий фараон.

Але за молодим володарем стояло кілька десятків полководців, на подвір'ї виблискували, наче вилиті з бронзи, гвардійські полки, а через Ніл уже переправлялося військо від Содових озер, сп'яніле від перемоги, закохане в свого вожда.

Всемогутній Гергор став блідий як віск і не міг вимовити ні слова.

— Я питаю тебе, достойний отче, — спокійно повторив фараон, — по якому праву на твоїй митрі царський урей?

— Це митра твого діда, святого Аменготепа, — тихо відповів Гергор. — Найвища рада звеліла мені надівати її в найважливіших випадках...

— Мій святий дід, — сказав фараон, — був батьком цариці і, як найвищу ласку, здобув право прикрашати свою митру уреєм. Але, наскільки мені відомо, його урочисте вбрання зберігається між реліквіями храму Амона.

Гергор уже отямився.

— Зволь пригадати, ваша святість, — пояснив він, — що Єгипет протягом цілої доби не мав законного володаря. А тим часом хтось мусив будити і вкладати спать бога Осіріса, давати благословення народів й складати почесні царським предкам. На цей тяжкий час найвища рада повеліла мені надіти цю священну реліквію, щоб урядування

країною й служба богам не були занедбані. Але з цієї хвилини, відколи ми маємо законного й могутнього володаря, я повертаю чудову реліквію...

Сказавши це, Гергор зняв з голови митру, оздоблену золотим уреем, і передав її верховному жерцеві Мефресові.

Грізне обличчя фараона проясніло, і володар попрямував до трону.

Раптом зупинив його святий Мефрес і, схилившись до землі, промовив:

— Зволь, святий володарю, вислухати моє найпокірніше прохання...

Але ні в голосі його, ні в очах не було покори, коли, випроставшись, він говорив далі:

— Це слова найвищої ради, всіх верховних жерців...

— Говори, — відповів фараон.

— Тобі відомо, святий володарю, — сказав Мефрес, — що фараон, не посвячений на верховного жерця, не може виконувати особливо урочистих жертвоприношень, а також одягати й роздягати чудотворного Осіріса.

— Розумію, — перебив його Рамзес. — Я фараон, який не посідає сану верховного жерця.

— Через те, — вів далі Мефрес, — найвища рада покірно благає тебе, володарю, призначити верховного жерця, щоб він міг заступити тебе у виконанні релігійних обрядів.

Слухаючи ці рішучі слова, жерці й сановники тремтіли й крутилися, мов на розпеченому камінні, а воєначальники ніби ненароком почали поправляти мечі. Але святий Мефрес з неприхованою зневагою глянув на них і знову втупив холодний погляд в обличчя фараона.

Однак володар світу і на цей раз не виявив розгубленості.

— Добре, — відповів він, — що ти, достойний отче, нагадав мені про цей важливий обов'язок. Військові й державні справи не дадуть мені самому займатися обрядами нашої святої релігії, отже, я мушу визначити собі заступника.

Кажучи це, Рамзес почав вдивлятися в присутніх.

По ліву руку в Гергора стояв святий Сем. Фараон приглянувся до його лагідного й поважного обличчя і раптом запитав:

— Хто ти, достойний отче, і які обов'язки маєш?

— Я Сем, верховний жрець храму Пта в Пі-Басті.

— Ти будеш моїм заступником в релігійних обрядах, — мовив Рамзес, показуючи на нього пальцем.

Між присутніх прокотився гомін подиву. Важко було навіть після довгих розмірковувань і рад обрати для цих обов'язків достойнішого жерця.

Але Гергор зблід ще більше, а Мефрес стиснув посинілі губи й прикрив повіками очі.

В наступну хвилину новий фараон сів на трон, ніжками якого були різьблені постаті князів і царів дев'яти народів.

Далі Гергор на золотій таці подав володареві білу і червону корону, оповиту

золотою змією. Повелитель мовчки надів її на голову, а присутні впали ниць.

Це ще не було урочисте коронування, а тільки прийняття влади.

Коли жерці обкурили пахощами фараона й проспівали гімн Осірісові, благаючи, щоб він послав новому володареві всіляке благословення, цивільні й військові сановники були допущені до цілування найнижчої приступки трону. Потім фараон узяв золоту ложку і, повторюючи молитви, які вголос проказував святий Сем, приніс пахощі в жертву статуям богів, що стояли обабіч його царського трону.

— Що мені тепер робити? — запитав володар.

— Показатись народів, — відповів Гергор.

Через золочені, широко відчинені двері його святість мармуровими сходами вийшов на терасу й, піднявши руки, повернувся по черзі на всі чотири сторони світу. Озвалися труби, на верхах пілонів замаяли корогви. Всі, хто був у полі, на подвір'ї чи на вулиці, падали ниць. Кий, піднесений над слиною худобини чи раба, опустився, не вдаривши їх, а всі державні злочинці, яких судили того дня, дістали помилування.

Сходячи з тераси, фараон запитав:

— Що я маю ще зробити?

— Вашу святість чекає трапеза та державні справи, — відповів Гергор.

— Отже, я можу відпочити, — сказав фараон. — Де тіло мого святого батька?

— Його віддали бальзамувальникам... — тихо відповів Гергор.

Очі фараона наповнилися сльозами, уста затремтіли. Але він стримався й мовчки дивився в землю. Не годилося, щоб слуги бачили розхвильованим такого могутнього володаря.

Бажаючи звернути думки фараона на інше, Гергор спитав:

— Чи не побажаєш, святий володарю, прийняти належні почесні від цариці-матері?

— Я?.. Я маю приймати почесні від своєї матері? — приглушеним голосом перепитав фараон. І щоб заспокоїтися, додав із силуваною усмішкою: — Хіба ти, достойний отче, забув, що каже мудрець Ані?.. Може, святий Сем повторить нам ті чудові слова про матір?..

— "Пам'ятай, — почав Сем, — що вона породила тебе й вигодувала, як могла..."

— Далі... кажи далі!.. — наполягав фараон, намагаючись остаточно заспокоїтися.

— "Якщо ж ти забудеш про те, вона здійме руки свої до бога й він почує її скаргу. Мати довго носила тебе під серцем, як великий тягар, і породила, коли настав час. Потім вона носила тебе на спині і три роки вкладала груди свою в твої уста. Так вона вигодувала тебе, не гидуючи твоїми нечистотами. А коли ти пішов до школи й почав навчатися письма, вона щодня з'являлась перед твоїм учителем з пивом і хлібом з дому свого" Фараон глибоко зітхнув і спокійно мовив:

— Отже, ви бачите, що не годиться матері моїй вітати мене. Краще я сам піду до неї...

І він пішов через ряд залів, викладених мармуром, алебастром і деревом, розмальованих яскравими фарбами, різьблених і золочених, а за ним — його величезний почет. А наблизившись до матиного покою, він дав знак, щоб його

залишили самого.

Пройшовши передпокій, він на хвилину зупинився перед дверима, потім постукав і тихо зайшов.

В кімнаті з голими стінами, де замість меблів стояв лише низький тапчан і надбитий глек з водою, — все це було виявом жалоби, — сиділа на камені мати фараона, цариця Нікотріс. Вона була в сорочці з грубого полотна й боса; лоб її був вимазаний болотом з Нілу, а розкошлане волосся посипане попелом.

Побачивши Рамзеса, цариця схилилась, щоб упасти йому до ніг. Але син підхопив її в обійми і мовив із сльозами:

— Якщо ти, матінко, схилишся переді мною до землі, то мені перед тобою доведеться зійти хіба що в землю...

Цариця пригорнула його голову до грудей і втерла йому сльози рукавом своєї грубої сорочки, а потім, знявши руки вгору, зашептала:

— Нехай усі боги... нехай дух батька й діда твого візьмуть тебе під свою опіку й пошлють тобі благословення... О Ісідо, я ніколи не скупилася на пожертви тобі, але сьогодні приношу найбільшу... Віддаю тобі свого любого сина... Нехай цей мій царствений син стане неподільно твоїм сином, а його слава й могутність хай помножать твої божественні володіння...

Фараон обнімав і цілував царицю, потім посадив її на тапчан, а сам сів на камінь.

— Чи залишив мені батько якісь заповіти? — спитав Рамзес.

— Він тільки просив, щоб ти не забував його, а найвищий раді сказав так: "Залишаю вам наступника трону, це лев і орел в одній особі; слухайтесь його, і він підніме Єгипет до небувалої могутності".

— Ти думаєш, що жерці будуть мені коритися?

— Пам'ятай, — відповіла мати, — що символ фараона — змія. А змія — це розважливість, яка мовчить, і не відомо, коли вона вкусить смертельно... Якщо ти візьмеш собі в спільники час, ти досягнеш всього...

— Гергор страшенно зухвалий... Сьогодні він посмів надіти митру святого Аменготепа... Звичайно, я наказав йому зняти її, а тепер усуну його від влади... Його та ще кількох членів найвищої ради...

Цариця похитала головою.

— Єгипет твій, — мовила вона, — а боги обдарували тебе великою мудрістю. Коли б не це, я страшенно боялася б сутички з Гергором.

— Я не змагатимуся з ним. Я його вижену...

— Єгипет твій, — повторила мати, — але остерігайся боротьби з жерцями. Щоправда, надмірна покірливість твого батька зробила зухвалими цих людей, але не можна й оздоблювати їх суворістю. Зрештою, подумай, хто радитиме тобі замість них?.. Вони знають усе, що було, що є та що буде на землі й на небі, вони читають найпотаємніші людські думки, і їм покірні серця, як листя вітрові. Без них ти не тільки не знатимеш, що діється в Тірі й Ніневії, а навіть у Мемфісі та Фівах.

— Я не відкидаю їхньої мудрості, але хочу, щоб вони служили мені, — відповів

фараон. — Я знаю, що жерці мають великий розум, але його треба контролювати, щоб не ошукував, і керувати ним, щоб не руйнував держави... Сама скажи, матінко, що вони за тридцять років зробили з Єгиптом!.. Народ б'ється в злиднях чи бунтує, військо мале, скарбниця порожня, а тим часом за кілька місяців дороги від нас, як тісто на дріжджах, росте Ассірія і вже сьогодні нав'язує нам угоди!..

— Чини як знаєш... Але пам'ятай, що символ фараона — змія, а змія — це мовчання й розважливість.

— Ти кажеш правду, матінко, але повір мені, що в деяких випадках відвага вища за все. Тепер я вже знаю, що жерці мали розтягти війну з Лівією на роки. Я скінчив її за кільканадцять днів, і тільки тому, що кожного дня робив якийсь крок, хоч і нерозважливий, зате рішучий. Якби я не рушив проти лівійців у пустелю, що, правда, було великим зухвальством, лівійці зараз стояли б під Мемфісом...

— Я знаю, що ти гнався за Техенною і вас захопив тифон, — сказала цариця. — О нерозважлива дитино... ти навіть не подумав про мене!..

Фараон усміхнувся.

— Будь спокійна, матінко, — відповів він, — коли фараон б'ється, то по ліву руку і по праву в нього стоїть Амон. А хто може з ним зрівнятися?.. Він ще раз обняв царицю і вийшов.

Розділ п'ятдесят перший

Величезний почет його святості весь час стояв у залі прийомів, наче розколотий на дві частини. З одного боку — Гергор, Мефрес та кілька верховних жерців, старших за віком, а з другого — всі воєначальники, всі цивільні урядовці й переважна кількість молодших жерців.

Орлиний зір фараона в одну мить вловив цей розкол сановників, і серце молодого володаря сповнилось радісною гордістю.

"Отже, не добуваючи меча, я переміг їх!.." — подумав він.

А цивільні й військові сановники тим часом далі й рішучіше відсувались від Гергора й Мефреса. Ніхто не сумнівався, що обидва верховні жерці, досі найвпливовіші в державі, не мають прихильності нового фараона.

Володар пройшов до зали для трапез, де його увагу привернула насамперед кількість жерців, що мали йому прислужувати, і страв, що йому подавали.

— Невже я все це повинен з'їсти? — спитав він, не приховуючи здивування.

Жрець, що наглядав за кухнею, пояснив фараонові, що потрави, яких не споживе його святість, ідуть у жертву померлим членам династії.

Кажучи це, він показав на довгий ряд статуй, що стояли вздовж зали.

Фараон глянув на статуї, які виглядали так, наче їм ніколи нічого не давали, потім на свіжі обличчя жерців, які, видно, поїдали все, і зажадав пива та солдатського хліба з часником.

Старший жрець оторопів, проте передав наказ молодшому. Молодший завагався, але передав повеління слугам і служницям. Вони спершу, здавалось, не вірили власним вухам, та одразу розбіглись по всьому палацу.

Через чверть години вони повернулися перелякані, пошепки кажучи жерцям, що ніде в палаці немає солдатського хліба і часнику...

Фараон усміхнувся і звелів, щоб відтепер у його кухнях завжди готували прості наїдки. Потім він з'їв голуба, шматок риби, пшеничну булку і запив усе це вином.

У думці він визнав, що страви були приготовлені добре, а вино чудове. Проте не міг відігнати від себе думки, що двірська кухня напевне поглинає неймовірні кошти.

Викуривши пахощі на честь предків, фараон пішов до царського кабінету, щоб вислухати звіти.

Першим доповідав Гергор. Він схилювся перед фараоном значно нижче, ніж тоді, коли вітав його перший раз, і схвильовано поздоровив з перемогою над лівійцями.

— Ти, святий повелителю, кинувся на лівійців, — сказав він, — як тифон на злиденні намети кочівників у пустелі. Ти виграв велику битву з дуже малими втратами і одним помахом божественного меча скінчив війну, кінця якої ми, прості смертні, не могли бачити.

Фараон відчув, що його неприязнь до Гергора починає слабшати.

— І тому, — вів далі верховний жрець, — найвища рада просить тебе, володарю, призначити десять талантів нагороди для переможних полків... Сам же ти, головний полководче, дозволь біля твого імені ставити напис: "Переможний".

Розраховуючи на молодість фараона, Гергор перебрав міру в похвальбі. Це протверезило Рамзеса від захоплення самим собою, і він раптом відповів:

— А яке б прізвисько ви дали мені, якби я розгромив ассірійське військо і заповнив храми багатствами Ніневії й Вавілона?..

"То він не перестає думати про це!.." — відзначив верховний жрець.

Фараон же, ніби на підтвердження його побоювань, змінив предмет розмови і запитав:

— Скільки в нас війська?..

— Тут, під Мемфісом?..

— Ні, в усьому Єгипті.

— Ти, святий володарю, мав десять полків... — відповів верховний жрець. — Достойний Нітагер на східному кордоні має п'ятнадцять... Десять — на півдні, де починає збурюватись Нубія... А п'ять стоять гарнізонами по всій країні.

— Разом виходить сорок, — сказав, подумавши, фараон. — Скільки ж це буде воїнів?..

— Близько шістдесяти тисяч... Рамзес схопився з крісла.

— Шістдесят замість ста двадцяти?.. — крикнув він. — Що це означає?.. Що ви зробили з моїм військом?..

— Немає коштів на утримування більшого...

— О боги!.. — вигукнув фараон, хапаючись за голову. — Та на нас через місяць нападуть ассірійці!.. А ми майже роззброєні...

— У нас із Ассірією попередня угода, — відповів Гергор.

— Так могла б відповідати жінка, а не військовий міністр! — крикнув, фараон. — Що

важить угода, за якою не стоїть військо?.. Адже цареві Ассарові досить половини того війська, яке в нього є зараз, щоб розчавити нас.

— Можеш бути спокійним, святий володарю. На першу ж звістку про зраду ассірійців у нас буде півмільйона воїнів...

Фараон розсміявся йому в обличчя.

— Що?.. Звідки?.. Ти втратив розум, жрець!.. Ти порпаєшся в папірусах, а я вже сім років служу в війську, і майже нема дня, щоб я не був на вченнях чи маневрах... Яким чином ти зможеш зібрати півмільйонну армію за кілька місяців?..

— Вся знать виступить...

— Що мені твоя знать!.. Знать — не воїни. Для півмільйонної армії треба принаймні сто п'ятдесят полків, а ми, як ти сам кажеш, маємо їх сорок... Де ж ті люди, які зараз пасуть худобу, орють землю, ліплять горшки або п'ють і гуляють по своїх маєтках, де вони навчаться військової справи?.. З египтян погані воїни, я це знаю, бо бачу їх щодня... Лівієць, грек, хетт ще змалку стріляють з лука й пращі та досконало орудують палицею; за рік вони вже вміють добре марширувати. А египтянин починає сяк-так марширувати десь через три роки. Щоправда, до меча й списа він звикає за два роки, але, щоб влучати в ціль, йому й чотирьох років мало... Отож через кілька місяців ви могли б виставити не військо, а півмільйонне зборище, що його вмість розбило б друге зборище, ассірійці. Бо хоч ассірійські полки погані й невимуштрувані, але кожен ассірійський воїн уміє метати каміння й стріли, рубати й колоти і насамперед хижий, як дикий звір, чого добродушному египтянинові зовсім не вистачає. Ми перемагаємо ворога тим, що наші дисципліновані й вимуштрувані полки схожі на таран: треба вбити половину воїнів, перш ніж розладнається колона. Та коли немає колони, немає египетського війська.

— Ти кажеш правду, твоя святість, — сказав Гергор схвилюваному фараонові. — Тільки богам дано таку обізнаність із справами. Я теж знаю, що сили в Єгипту малі і що для поновлення їх треба багато років праці... Саме тому я й хочу укласти угоду з Ассірією.

— Та ви ж її вже уклали...

— Лише тимчасову. Саргон, бачачи, що твій батько нездужає, а над усе побоюючись твоєї святості, відклав остаточне підписання угоди, поки ти не сядеш на трон.

Фараона знову охопив гнів.

— Що?.. — крикнув він. — То вони справді думають загарбати Фінікію?.. І гадають, що я підпишу цю ганьбу свого царювання?.. Злі духи помутили розум вам усім!..

Аудієнція була закінчена. Цього разу Гергор упав ниць, а повертаючись від фараона, в думці обмірковував:

"Його святість вислухав звіт, отже, він не відкидає моїх послуг... Я сказав йому, що він мусить підписати угоду з Ассірією, отже, найважчу справу зроблено... Він ще передумає, поки Саргон знову приїде до нас... Але ж він справді лев, навіть не лев, а розлютований слон, оцей юнак... А він же тільки через те став фараоном, що він онук

верховного жерця!.. Він ще не зрозумів, що ті самі руки, які піднесли його так високо..."

В передпокої достойний Гергор зупинився, над чимсь подумав і, замість того щоб іти до себе, пішов до цариці Нікотріс.

В саду не було ні жінок, ні дітей, тільки з розкиданих палациків долинали голосіння. Це жінки з дому вмерлого фараона оплакували того, хто відійшов на захід.

Жаль їхній, здавалось, був щирий.

Тим часом до кабінету нового фараона зайшов верховний суддя.

— Що ти скажеш мені, достойний? — запитав фараон.

— Кілька днів тому під Фівами стався незвичайний випадок, — відповів суддя. — Якийсь селянин убив свою жінку й трьох дітей, а сам утопився в освяченій копанці.

— Він що, збожеволів?

— Здається, він зробив це з голоду. Фараон замислився.

— Дивний випадок, — сказав він, — але я хотів би почути щось інше. Які злочини найчастіше траплялися в останні часи?

Верховний суддя завагався.

— Говори сміливо, — вже нетерпляче мовив фараон, — і нічого не приховуй від мене. Я знаю, що Єгипет попав у болото, і я хочу його витягти звідти, а для цього мушу знати все.

— Найчастіше трапляються бунти... Але бунтується лише простий люд, — похапливо додав суддя.

— Я слухаю, — заохочував фараон.

— В Косемі, — говорив далі суддя, — збунтувався загін мулярів і каменярів, яким вчасно не дали всього необхідного. У Сохемі селяни вбили писаря, який збирав податки... В Мелькатісі й Пі-Хебіті теж селяни розгромили будинки фінікійських орендарів... Під Касою вони не схотіли ремонтувати канал, кажучи, що їм за цю роботу належить плата від держави... Нарешті, в порфірових каменоломнях злочинці повбивали наглядачів і хотіли гуртом утекти до моря...

— Ці відомості не новина для мене, — відповів фараон. — Але що ти думаєш про це?

— Насамперед треба покарати винних...

— А я думаю, що насамперед треба давати робітникам те, що їм належить, — відповів фараон. — Голодний віл лягає на землю, голодний кінь хитається на ногах і здихає... То хіба можна вимагати, щоб голодна людина працювала і не скаржилася, що їй погано?..

— Отже, ваша святість...

— Пентуер створить раду, щоб розслідувати ці справи, — перебив фараон. — А тим часом я не хочу, щоб когось карали...

— Але ж тоді вибухне загальний бунт!.. — вигукнув вражений суддя.

Фараон підпер голову руками й думав.

— Гаразд, — мовив він нарешті, — нехай суди роблять свою справу, тільки... якнайлагідніше. А Пентуер нехай ще сьогодні скличе раду... Воістину, — додав він за хвилину, — легше прийняти рішення в бою, ніж у цьому безладді, яке панує в Єгипті.

Коли верховний суддя вийшов, фараон покликав Тутмоса і наказав йому від свого імені привітати військо, яке поверталось від Содових озер, та розподілити двадцять талантів між офіцерами й воїнами.

Потім фараон звелів покликати Пентуера, а тим часом прийняв головного скарбника.

— Я хочу знати, — сказав фараон, — в якому стані наша скарбниця.

— Ми маємо, — відповів сановник, — на цей час приблизно на двадцять тисяч талантів вартості в коморах, оборах, складах та скринях. Крім того, щодня надходять податки...

— І щодня вибухають бунти, — додав фараон. — А які наші загальні прибутки й видатки?

— На військо ми щороку витрачаємо двадцять тисяч талантів. На святий двір від двох до трьох тисяч талантів щомісяця...

— Ну?.. А що далі?.. А громадські роботи?..

— Зараз їх роблять задурно, — відповів сановник, опустивши голову.

— А прибутки?..

— Ми витрачаємо стільки, скільки надходить... — тихо сказав урядовець.

— Отже, ми маємо сорок чи п'ятдесят тисяч талантів щороку, — нагадав фараон.— А де решта?..

— В заставі у фінікійців, у деяких банкірів та купців, зрештою, в святих жерців...

— Добре, — відповів фараон. — Але ж мусить бути ще непорушний скарб фараонів у золоті, платині, сріблі й коштовних каменях... Скільки це складає разом?

— Цей запас уже з десяти років тому порушений і витрачений...

— На що?.. Кому?..

— На потреби двору, — відповів скарбник, — на подарунки номархам та храмам...

— Двір користувався прибутками з поточних видатків... Невже подарунки могли вичерпати скарбницю мого батька?

— Осіріс-Рамзес — батько вашої святості — був щедрий володар і приносив храмам великі пожертви...

— Ну... які саме?.. Я хочу про це знати... — нетерпляче наполягав фараон.

— Точні рахунки є в архівах; я пам'ятаю лише загальні цифри.

— Кажи!..

— Наприклад, храмам, — відповів, вагаючись, скарбник, — Осіріс-Рамзес за час свого щасливого царювання подарував

близько сотні міст, зо сто двадцять кораблів, два мільйони голів худоби, два мільйони мішків зерна, сто двадцять тисяч коней, вісімдесят тисяч невільників, пива й вина близько двохсот тисяч бочок, зо три мільйони хлібин, зо тридцять тисяч штук одержі, зо триста тисяч горщиків меду, олії й пахощів... Крім того — тисячу талантів золотом, три тисячі сріблом, десять тисяч литою бронзою, п'ятсот талантів темною бронзою, шість мільйонів вінків з живих квітів, тисячу двісті статуй богів і зо триста тисяч коштовних каменів... Решти я не пам'ятаю, але все це записано...

Фараон, розсміявшись, підняв руки вгору, але раптом спалахнув гнівом і, вдаривши кулаком об стіл, вигукнув:

— Це ж нечувано, щоб купка жерців спожила стільки пива, хліба, вінків і одежі, маючи до того ж власні прибутки!.. Величезні прибутки, які в кількасот разів переважають потреби тих святих...

— Ваша святість зволили забути, що жерці годують десятки тисяч бідних, лікують стільки ж хворих та утримують кільканадцять полків на кошти храмів.

— Нащо їм полки?.. Адже фараони користуються ними лише під час війни. Що ж до хворих, то майже кожен з них платить храмові або відробляє вартість лікування. А бідні?.. Адже вони працюють на храми:носять богам воду, беруть участь у процесіях і насамперед — допомагають творити чудеса. Це ж вони під брамами храмів чудом здобувають утрачений розум, слух, зір, їхні рани раптом загоюються, їхні ноги й руки починають рухатись, а люди, бачачи це, ще завзятіше моляться й приносять ще більші жертви богам... Бідняки — це ніби воли і вівці храмів; вони приносять їм чистий прибуток...

— Адже жерці, — осмілився зауважити скарбник, — не споживають усе, що їм жертвують, а нагромаджують і збільшують свої запаси.

— Навіщо?

— На невідкладні потреби держави...

— Хто ж бачив ці фонди?

— Я сам, — відповів сановник. — Скарби, нагромаджені в Лабіринті, не витрачаються, а зростають з покоління в покоління, щоб на випадок...

— Щоб, — перебив фараон, — ассірійцям було що брати, коли здобудуть Єгипет, яким так добре правлять жерці!.. Дякую тобі, головний скарбнику, — додав він. — Я знав, що майнове становище Єгипту дуже погане, але не припускав, що держава зовсім зруйнована... В країні бунти, війська нема, фараон зубожів... Зате скарби в Лабіринті збільшуються з покоління в покоління!.. Якби кожна династія, лише династія, приносила стільки подарунків храмам, скільки їм дав мій батько, то в Лабіринті вже мало б зібратися дев'ятнадцять тисяч талантів золота, близько шістдесяти тисяч талантів срібла, а скільки збіжжя, худоби, землі, невільників та міст, скільки одежі й коштовних каменів — цього не міг би полічити найкращий рахівник!..

Головний скарбник попрощався з володарем дуже пригнічений. Але й фараон був невдоволений: поміркувавши, він збагнув, що надто одверто розмовляв із своїми сановниками.

Розділ п'ятдесят другий

Варта, що стояла в передпокої, сповістила, що прийшов Пентуер. Жрець упав, ниць перед фараоном і спитав, що він накаже йому робити.

— Не наказувати я хочу, а просити тебе, — відповів фараон. — Ти знаєш — в Єгипті бунти!.. Бунтують селяни, робітники, навіть в'язні... Бунти від моря й до копалень!.. Не вистачає тільки, щоб збунтувалися мої воїни й оголосили фараоном... ну хоч би Гергора!..

— Живи вічно, ваша святість, — відповів жрець. — Немає в Єгипті людини, яка б не пожертвувала собою за тебе і не благословляла б твого імені.

— Ах, якби вони знали, — з гнівом вигукнув Рамзес, — який безсилий і вбогий фараон, кожен номарх зажадав би стати володарем свого ному! Я думав, що, успадкувавши подвійну корону, матиму якесь значення... Але вже в перший день переконуюсь, що я лише тінь давніх володарів Єгипту! Та й чим може бути фараон без грошей, без війська і насамперед без вірних слуг?.. Я — мов статуї богів, яких обкурюють пахощами і яким приносять жертви... Але статуї безсилі, а жертви, принесені їм, споживають жерці... Хоч, правда, ти на їхньому боці...

— Мені дуже боляче, — відповів Пентуер, — що ти; володарю, кажеш таке в перший день свого царювання. Якби чутка про це розійшлась по Єгипту...

— Кому ж я розповім про те, що мене мучить?.. — перебив його фараон. — Адже ти мій радник і врятував чи хотів урятувати мені життя, певно, не для того, щоб потім розголошувати те, що діється в царському серці, яке я перед тобою відкриваю... Але ти кажеш правду.

Фараон пройшовся по залі і після паузи сказав спокійнішим голосом:

— Я призначив тебе начальником ради, яка має дослідити причини безперервних заколотів у моїй державі. Я хочу, щоб карали тільки винуватців, а з нещасними чинили по правді.

— Хай бог підтримає тебе своєю ласкою!.. — тихо мовив жрець. — Я зроблю, володарю, як ти кажеш... Але причини бунтів я знаю і без розслідування...

— Поясни мені.

— Я не раз казав про це вашій святості. Народ голодний, надто багато працює і платить надмірні податки. Хто колись працював від сходу й до заходу сонця, зараз мусить починати за годину перед сходом і кінчати за годину після заходу. Не так давно кожного десятого дня проста людина могла відвідувати могили батька й матері, розмовляти з їхніми тінями, приносити їм жертви. А зараз уже ніхто туди не ходить, бо немає часу.

Колись селянин з'їдав щодня по три пшеничних коржі, зараз він і ячних не має. Колись роботи на каналах, греблях та шляхах зараховували людям за податки, а зараз податки треба платити в свою чергу, а громадські роботи виконувати задурно. Ось причини заколотів.

— Я найбільшій з усієї знаті в державі! — вигукнув фараон, хапаючись за голову. — Кожен власник маєтку дає своїй худобі пристойний корм і відпочинок, а моя худоба завжди голодна й змучена!.. Що ж мені робити — скажи! Ти ж просив мене, щоб я поліпшив долю селян...

— Ти наказуєш мені казати, володарю?

— Прошу... наказую... як хочеш... Але кажи розумно...

— Хай буде благословення твоє правління, справжній сину Осіріса, — відповів жрець. — А робити треба ось що... Насамперед накажи, володарю, щоб за громадські роботи платили, як це було раніше.

— Розумію.

— Далі накажи, щоб землеробська праця тривала тільки від сходу до заходу сонця... Потім зроби, як це було за божественних династій, щоб люди відпочивали кожного сьомого дня, не десятого, а сьомого. Накажи, щоб пани не мали права утискувати селян, а писарі бити їх і катувати, коли їм тільки схочеться. І, нарешті, дай селянинові у власність десяту або хоча б двадцяту частину землі, яку він обробляє, щоб її ніхто не міг відібрати чи віддати в заставу. Хай його родина має клапчик землі завбільшки як ця підлога, і вона вже не буде голодувати. Дай, володарю, у власність селянам піски пустелі, і за кілька років там виростуть сади...

— Ти кажеш добре, — відповів фараон, — але кажеш те, що бачиш у своєму серці, а не в житті. Людські наміри, хоч і найкращі, не завжди збігаються з природним ходом подій...

— Я, святий володарю, вже бачив такі зміни та їхні наслідки, — відповів Пентуер. — При деяких храмах роблять різні спроби: лікують хворих, навчають дітей, вигодовують худобу й вирощують рослини і, врешті, перевиховують людей.

І ось, що вийшло з цього. Коли селянинові, ледачому й худому давали добрі харчі й відпочинок на сьомий день, він ставав гладкий, охочий до роботи й більше обробляв поля, ніж раніше. Робітник, який дістає платню, веселіший і робить більше, ніж невільник, хоч би того били й залізними киями. У людей ситих народжується більше дітей, ніж у голодних і спрацьованих; нащадки вільних людей — міцні й здорові, а діти невільників — кволі, похмурі й схильні до крадіжки й брехні... Ми пересвідчилися, нарешті, що земля, яку обробляє її власник, родить у півтора рази більше збіжжя й овочів, ніж земля, яку обробляє невільник. Ще цікавішу річ скажу твоїй святості. Коли орачам приграє музика, люди й воли працюють краще, швидше і менше стомлюються... Все це дослідили в наших храмах. Фараон усміхнувся.

— Доведеться мені в моїх маєтках та копальнях запровадити музику, — сказав він. — А коли твої жерці пересвідчилися в таких чудесах, про які ти мені розповідаєш, чому ж вони не запроваджують цього для селян в своїх маєтках?..

Пентуер опустив голову.

— Бо, — відповів він, зітхнувши, — не всі жерці мудрі й мають благородне серце...

— Отож-то! — вигукнув Рамзес. — А тепер скажи мені ти, Пентуере, селянський сину, чому, знаючи, що між жерцями є дурні й нероби, ти не хочеш допомогти мені в боротьбі проти них?.. Ти ж розумієш, що я не зможу поліпшити життя селянам, якщо спочатку не навчу жерців коритися моїй волі...

Пентуер заломив руки.

— Володарю, — відповів він, — безбожна це й небезпечна справа — боротьба з жерцями!.. Не один фараон починав її і... не міг довести до кінця...

— Бо його не підтримували такі мудреці, як ти!.. — відповів фараон. — І справді, я ніколи не зрозумію; чому мудрі й чесні жерці терплять поряд з собою зграю негідників, якими є більшість цього стану?..

Пентуер похитав головою і поволі відповів:

— Вже тридцять тисяч років свята каста жерців опікує Єгипет і зробила країну такою, якою вона є зараз: дивом для всього світу. Чому ж жерцям, незважаючи на їхні вади, пощастило це зробити? Бо вони — мов світильник, у якому пламеніє світло мудрості. Хай цей світильник часом буває брудний і навіть смердючий, але в ньому — божественний вогонь, без якого серед людей панувала б темрява і дикість... Ти кажеш, володарю, про боротьбу з жерцями, — вів далі Пентуер. — Чим може вона кінчитися для мене?.. Якщо ти програєш, я буду нещасний, бо ти не поліпшиш долі селян. А якби ти виграв? О, бодай мені не діждати того дня! Бо коли б ти розбив світильник, хто знає, чи не загасив би ти того вогню мудрості, який уже тисячі років пламеніє над Єгиптом і всім світом... От, володарю мій, чому я не хочу встрявати в твою боротьбу зі святою кастою жерців. Я відчуваю, що ця боротьба наближається, і мучусь, бо такий черв'як, як я, не може їй запобігти. Але брати участь у цій боротьбі я не буду, бо мусив би зрадити або тебе, або всемогутнього бога, який є творцем мудрості...

Слухаючи Пентуера, фараон замислено походжав по кімнаті.

— Ну, — сказав він без гніву, — роби як знаєш. Ти — не воїн, і тому я не можу дорікати, що тобі бракує відваги... Але ти не можеш бути моїм радником... Хоч прошу тебе дослідити причини селянських бунтів, а коли я викличу тебе, ти скажеш, що тобі підкаже мудрість.

Пентуер схилювся перед ним, прощаючись.

— У всякому разі, — додав фараон, — знай, що я не хочу гасити божественного світильника... Нехай жерці плекають мудрість у своїх храмах, але нехай не розпускають моє військо, не укладають ганебних угод і... не обкрадають, — мовив він уже гнівно, — царських скарбниць... Може, вони думають, що я, мов жебрак, стоятиму під їхніми брамами, щоб вони зводили дати мені коштів на піднесення держави, розореної їхнім безглуздим правлінням?.. Ха-ха!.. Пентуере!.. Я б навіть у богів не просив того, що становить мою силу і право... Можеш іти.

Жрець, задкуючи і весь час уклоняючись, вийшов, а вже в дверях упав ниць. Фараон залишився сам.

"Ці люди, — думав він, — мов діти. Адже Гергор мудрий, він знає, що Єгиптові на випадок війни потрібно півмільйона воїнів, знає, що їх треба ще муштрувати, і все-таки зменшив кількість і склад полків...

Головний скарбник теж мудрий, але йому здається цілком природним, що всі скарби фараонів перекочували в Лабіринт!.. І нарешті, Пентуер... Що це за дивний чоловік!.. Він хотів би дати селянам їжу, землю і безперервний відпочинок... Добре, але ж це все зменшить мої прибутки, а вони вже й так зменшилися до краю... Та коли б я сказав йому: допоможи мені забрати в жерців царські скарби, — він назвав би мене безбожником і гасителем світла в Єгипті!.. Дивний чоловік! Ладен би всю державу перевернути догори ногами, коли йдеться про добро для селян, а не зважився б узяти за карк верховного жерця і кинути його до в'язниці. З цілковитим спокоєм вимагає від мене, щоб я зрікся мало не половини моїх прибутків, але я певен, що він не насмілився б винести й мідного утна з Лабіринту..."

Фараон усміхався, міркуючи далі:

"Кожен прагне бути щасливим, але, якщо схочеш зробити щасливими всіх, кожен хапатиме тебе за руки, як людина, в якій виривають хворий зуб... Тому володар мусить бути рішучим... І тому недобре чинив мій божественний батько, занедбавши селян і без міри довіряючи жерцям... Важкий спадок він мені залишив... але я дам собі раду. Біля Содових озер було теж важко... Ще важче, ніж тут. Тут самі балакуни та страхополохи, а там були люди озброєні й готові йти на смерть...

Одна битва ширше розкриває нам очі, ніж десятки років спокійного царювання... Хто скаже собі: я здолаю цю перешкоду! — здолає її. Але хто завагається — мусить відступити".

Почало сутеніти. В палаці змінили варту, у віддалених залах запалили смолоскипи. Лише до покою фараона ніхто не смів увійти без виклику.

Володар, змучений безсонною ніччю, вчорашньою подорожжю і сьогоднішніми справами, впав у крісло. Йому здавалося, що він фараон уже сотні років, і він не міг повірити, що відтоді, як він був під пірамідами, не минуло ще й доби.

"Одна доба?.. Неймовірно!.."

Потім йому спало на думку, що, можливо, в серці наступника трону оселяються душі попередніх фараонів. Мабуть, воно так і є, бо звідки б узялося в ньому це почуття старості чи давності?.. І чому правління державою здається йому зараз таким простим, хоч ще кілька місяців тому його брав страх від самої думки, що не зможе правити?

Раптом Рамзес почув приглушений голос:

— Сину мій!.. Сину!.. Фараон схопився з крісла.

— Хто тут?.. — скрикнув він.

— Це я... я... Невже ти забув про мене?..

Фараон ніяк не міг добрати, звідки йде цей голос: згори, знизу чи, може, від великої статуї Осіріса, що стояла в кутку.

— Сину мій! — мовив знову голос — Шануй волю богів, якщо хочеш мати їхнє благословення... О, шануй богів! Бо без їхньої допомоги найбільша земна сила — порох і тінь. О, шануй богів, якщо хочеш, щоб гіркота твоїх помилок не отруїла мені життя в щасливій країні Заходу...

Голос замовк. Фараон звелів принести світло. Одні двері були зачинені, біля других стояла варта. Ніхто чужий не міг сюди ввійти.

Гнів і неспокій охопили серце фараона. Що ж це було?.. Чи до нього справді промовляла тінь батька, чи цей голос був лише новим підступом жерців? Але якщо жерці можуть промовляти до нього на віддалі крізь товсті мури, виходить, вони можуть і підслухувати. А тоді він, володар світу, — дикий звір, оточений з усіх боків!

Правда, в царському палаці підслухування було звичайним явищем. Та фараон сподівався, що бодай його покій є безпечним місцем і що зухвальство жерців зупиниться перед порогом найвищого володаря.

А що, як це був дух?..

Фараон не схотів вечеряти і ліг спати. Йому здалось, що він не зможе заснути, але

втома взяла гору над збудженням.

Через кілька годин його збудили дзвінки й світло. Була вже північ, і жрець-астролог прийшов скласти фараонові звіт про рух небесних світил. Фараон вислухав його і сказав:

— Чи не міг би ти, достойний пророче, складати свої звіти достойному Семові?.. Адже він — мій заступник у справах, що стосуються релігії,

Жерця-астролога дуже здивувала така байдужість фараона до небесних світил.

— Ти, святий володарю, зволиш нехтувати вказівками, що їх дають повелителям зорі? — спитав він.

— Дають?.. — перепитав фараон. — Ну то скажи, що ж вони віщують мені?

Астролог, мабуть, сподівався на таке запитання, бо відповів не задумуючись.

— Обрій тимчасово затемнений... Володар світу ще не знайшов путі істини, яка веде до пізнання волі богів. Та рано чи пізно він знайде її, а на ній — довге й щасливе життя і сповнене слави царювання...

— Ага!.. Дякую тобі, святий муже. Тепер я вже знаю, що повинен шукати, і скористаюся з твоїх вказівок, а тебе ще раз прошу, щоб ти віднині спілкувався з достойним Семом, Він мій заступник і, коли ти вчитаєш по зірках щось цікаве, розповість мені про те вранці.

Жрець вийшов з опочивальні, хитаючи головою.

— Не дали мені спати!.. — сказав Рамзес невдоволено.

— Найясніша цариця Нікотріс, — доповів раптом ад'ютант, — годину тому звеліла мені просити вашу святість прийняти її...

— Зараз?.. Опівночі?.. — спитав фараон.

— Вона сказала, що опівночі ти, святий володарю, маєш прокинутись...

Фараон подумав і відповів ад'ютантові, що чекатиме царицю в золотій залі. Він гадав, що там ніхто не підслухає їхньої розмови.

Володар накинув на себе плащ, узув, не зав'язуючи, сандалі й звелів добре освітити золоту залу. Потім вийшов, сказавши слугам, щоб його не супроводили.

Матір він застав уже в залі, в жалобному одязі з грубого полотна.

Побачивши фараона, цариця хотіла впасти на коліна, але син підвів її і обняв.

— Хіба сталося щось дуже важливе, матінко, що ти турбуєш себе в таку пору? — спитав він.

— Я не спала... молилася... — відповіла вона. — О сину мій, ти мудро вгадав, що справа важлива... Я чула божественний голос твого батька...

— Справді? — сказав фараон, відчуваючи, що його охоплює гнів.

— Твій вічно живий батько, — вела далі цариця, — з глибоким смутком сказав мені, що ти стаєш на хибну дорогу. Ти з погордою відмовився від посвячення в верховні жерці і погано ставишся до слуг божих... "Хто ж зостанеться при Рамзесові, — мовив твій божественний батько, — якщо він зневажить богів і відштовхне від себе жерців?.. Скажи йому... Скажи йому, — повторювала свята тінь, — що він занепасть Єгипет, себе й династію..."

— Ого! — вигукнув фараон. — То мені вже так погрожують в перший день Мого царювання? Моя матінко, пес гавкає найголосніше, коли сам боїться. Отже, ці погрози — погана ознака, але тільки для жерців!

— Але ж це казав твій батько... — повторила стурбована мати.

— Мій вічно живий батько, — відповів фараон, — і святий дід Аменготеп, як чисті духи, знають моє серце і бачать плачевне становище Єгипту. А через те, що серце моє прагне піднести державу, припинивши зловживання, вони напевно не перешкоджатимуть мені здійснити мої наміри...

— То ти не віриш, що дух батька дає тобі поради? — спитала мати вражено.

— Не знаю. Але я маю право думати, що ці голоси духів, які чути в різних закутках нашого палацу, — це все витівки жерців. Тільки жерці можуть боятися мене, але ніяк не боги й духи... Це не духи лякають нас, матінко...

Цариця замислилась. Видно було, що синові слова справили на неї враження. Вона бачила в своєму житті чимало чудес і деякі з них їй самій здавалися підозрілими.

— Тоді,— сказала вона, зітхнувши, — ти надто необережний, мій сину!.. Опівдні був у мене Гергор, він дуже невдоволений прийомом у тебе... Він казав, що ти хочеш усунути жерців з двору...

— А навіщо вони мені?.. Чи не для того, щоб моя кухня й погреби мали більші витрати?.. Чи, може, для того, щоб підслухували, що я кажу, і стежили, що роблю?..

— Вся країна збуриться, коли жерці оголосять тебе безбожником... — зауважила цариця.

— Країна і так уже збурилась, але з вини жерців, — відповів фараон. — А про побожність єгипетського народу я тепер іншої думки... Якби ти знала, матінко, скільки людей судять у Нижньому Єгипті за зневажання богів, а у Верхньому — за обкрадання мертвих, то, певно, переконалася б, що для нашого народу справи жерців уже перестали бути святими.

— Це вплив чужинців, які заповнили Єгипет! — вигукнула цариця. — Особливо фінікійців...

— Однаково, чий це вплив; досить того, що Єгипет уже не вважає ні статуї, ні жерців істотами надлюдськими... А якби ще ти, матінко, послухала, що говорить знать, офіцери й воїни, то зрозуміла б, що саме зараз настав час поставити царську владу на місце жрецької, щоб у нашій країні взагалі не занепала будь-яка влада.

— Єгипет твій, — зітхнула цариця, — і мудрість твоя велика, отже, роби як знаєш... Але дій обережно... Ой, обережно!.. Скорпіон, навіть розчавлений, ще може вкусити необачного переможця...

Вони обнялись, і Рамзес повернувся до своєї опочивальні. Але тепер він уже не міг заснути.

Він ясно бачив, що між ним і жерцями почалася боротьба, а точніше, щось огидне, що навіть не заслуговує називатись боротьбою і в чому він, полководець, не міг ще розібратися.

Бо де ж тут ворог?.. Проти кого має виступити його вірне військо? Чи проти жерців,

які падають перед ним ниць? Чи, може, проти зірок, які кажуть, що фараон ще не ступив на путь істини? Що й кого він повинен побороти?.. Може, ці голоси духів, які чути в темряві? Чи свою матір, яка перелякано благає його, щоб він не проганяв жерців?..

Фараон метався на своєму ложі від почуття власного безсилля. Раптом йому спало на думку: "Що мені ворог, який розлазиться, мов болото в жмені?.. Нехай собі говорять у порожніх залах, нехай гніваються на мою безбожність... Я даватиму накази, а хто посміє не виконувати їх, той буде моїм ворогом і проти того я поверну поліцію, суд і військо..."

Розділ п'ятдесят третій

Отже, в місяці гатор, після тридцяти чотирьох років царювання, помер фараон Мер-Амон-Рамзес XII, володар двох світів, владика вічності, що дарував життя і всякі радощі.

Він помер, бо відчув, що тіло його стає кволе й нежиттєздатне. Помер, бо сумував за країною безсмертя, а тягар земної влади прагнув довірити молодшим рукам. Помер, бо так хотів, така була його воля. Божественний дух його відлетів, мов яструб, який, довго кружляючи над землею, зникає в блакитних просторах.

Як життя його було перебуванням безсмертної істоти в цьому смертному світі, так і смерть стала лише одним із моментів його божественного буття.

Володар прокинувся, коли сходило сонце, і, опираючись на двох пророків, оточений хором жерців, рушив до каплиці Осіріса. Там він, як звичайно, воскресив бога, умив його, одягнув, приніс пожертву і підняв руки для молитви.

В цей час жерці співали:

Хор I. "Хвала тобі, що здіймаєшся над обрієм і обходиш небо..."

Хор II. "Шляхом твоєї святості є добробут тих, що на їхні обличчя падають твої промені..."

Хор I. "Якби я міг іти, як ти ідеш, не зупиняючись, о сонце!..."

Хор II. "О ти, великий мандрівник простору! Над тобою немає володаря й сотні мільйонів літ для тебе лише одна мить..."

Хор I. "Ти заходиш, але існуєш вічно. Ти множиш години, ночі й дні і існуєш по закону, який твориш сам..."

Хор II. "Ти освітлюєш землю, власними руками віддаєш нам у жертву самого себе, коли в особі Ра сходиш на виднокрузі".

Хор I. "О ти, світанкова зоре, найбільша через свою ясність, ти сама твориш своє тіло..."

Хор II. "І не народжений ніким, ти сам народжуєш себе на обрії..."

В цьому місці обізвався фараон:

— "О ти, що пламенієш на небі! Дозволь, щоб я відійшов у вічність, з'єднався з достойними й досконалими тінями вищої країни, щоб разом з ними споглядати твій блиск вранці і ввечері, коли ти єднаєшся із своєю матір'ю Нут. А коли ти звернеш до заходу своє обличчя, нехай мої руки складаються для молитви на честь життя, що засинає за горами".

Так, піднісши руки, промовляв володар, оточений хмарами диму з курильниць. Раптом він замовк і похилився назад, на руки жерців, що прислужували йому.

Він був уже мертвий.

Звістка про смерть фараона блискавицею облетіла палац. Слуги покинули роботу, доглядачі перестали стежити за рабами. Викликали гвардію, яка оточила всі входи.

На головному подвір'ї почав збиратися натовп кухарів, комірників, конюхів, жінок його святості та їхніх дітей. Одні питали, чи це правда, інші дивувалися, що сонце ще світить на небі, і всі голосили, мов несамовиті:

— "О володарю!.. о батьку наш... о коханий! Чи може бути, що ти вже відходиш від нас? О так, він іде до Абідос!.. На Захід, на Захід, до країни справедливих. Місце, яке ти любив, стогне й плаче за тобою".

Нелюдський крик розлягався по всіх подвір'ях, в усьому парку, відбивався від східних гір, на крилах вітру перелітав Ніл і сіяв тривогу в Мемфісі.

Тим часом жерці, співаючи молитви, посадили тіло мертвого в розкішні щільно закриті ноші. Восьмеро стали при ношах, четверо взяли в руки опахала із страусових пер, інші — курильниці і приготувалися рушати.

В цю хвилину прибігла цариця Нікотріс і, побачивши тіло вже в ношах, кинулась до ніг небіжчиків.

— "О муже мій! О брате мій! О коханий мій! — кричала вона, задихаючись від плачу. — О коханий, зостанься з нами, зостанься в своїм домі, не покидай цього місця на землі, де ти пробуєш!"

"З миром, з миром, на Захід, — співали жерці, — о великий володарю, іди з миром на Захід..."

— "О горе! — голосила цариця. — Ти поспішаєш до перевозу, щоб переправитись на той бік! О жерці, о пророки, не поспішайте, зоставте його, бо ви повернетесь додому, а він піде в країну вічності..."

"З миром, з миром, на Захід!.. — співав хор жерців. — Якщо бог схоче, коли настане день вічності, ми побачимо тебе знову, о володарю, бо ти йдеш, в країну, що єднає між собою всіх людей".

На знак достойного Гергора, служниці відірвали свою повелительку від ніг фараона й силоміць одвели її до покоїв.

Ноші, що їх несли жерці, рушили, а в них — фараон, одягнений і оточений почтом, як за життя.

Праворуч і ліворуч, перед ним і за ним ішли воєначальники, скарбники, судді, великі писарі, носії сокири й лука та величезна юрба жерців різних ступенів.

На подвір'ї слуги впали ниць, голосячи та ридаючи, а воїни піднесли зброю; заграли труби, ніби вітаючи живого царя.

І справді, володаря, мов живого, понесли до перевозу. А коли підійшли до Нілу, жерці поставили ноші на позолочену барку під пурпуровим балдахіном, як за життя.

Тут ноші засипали квітами, проти них встановили статую Анубіса, і царська барка попливла до другого берега Нілу, а вслід за нею линуло голосіння слуг і придворних

жінок.

За дві години дороги від палацу, за Нілом, за каналом, за родючими ланами й пальмовими гаями, між Мемфісом та "Плоскогір'ям мумій" лежало дивне поселення. Всі його будівлі були призначені для мертвих, а жили там тільки колхіти й парасхіти, Які бальзамували тіла.

Це поселення було ніби присінком справжнього кладовища, мостом, який сполучав світ живих з місцем вічного спочинку.

Сюди приносили небіжчиків і робили з них мумії, тут родини умовлялися з жерцями про ціну поховання. Тут робили святі книжки і пов'язки, труни, меблі, начиння й статуї для мертвих.

Це поселення, яке лежало від Мемфіса за кілька тисяч кроків, було обнесене довгим муром з кількома брамами. Почет, що ніс тіло фараона, зупинився перед брамою, що вражала своєю величністю, і один із жерців постукав.

— Хто там? — озвався голос із середини.

— Осіріс-Мер-Амон-Рамзес, володар двох світів, прибув до вас і жадає, щоб його приготували до вічної мандрівки, — відповів жрець.

— Чи може бути, щоб згасло сонце Єгипту?.. Щоб помер той, хто сам був подихом і життям?..

— Така була його воля, — відповів жрець. — Прийміть же володаря нашого з належними почестями і всі послуги зробіть йому як годиться, щоб не спіткала вас кара в земному і в прийдешньому житті.

— Ми зробимо все, як ви кажете, — промовив голос із середини.

Тоді жерці залишили ноші під брамою і швидко відійшли, щоб на них не повіяло нечистим подихом трупів, скупчених у цьому місці. Залишились самі сановники на чолі з верховним суддею та скарбником.

Минуло чимало часу, поки брама відчинилась, і з неї вийшло кільканадцять чоловік, з закритими обличчями, в жрецькому одязі.

Побачивши їх, суддя сказав:

— Віддаємо вам тіло володаря нашого й вашого. Зробіть з ним усе, що велить святий закон, і нічого не занедбайте, щоб цей великий небіжчик не зазнав з вашої вини неспокою на тому світі.

А скарбник додав:

— Візьміть золота, срібла, малахіту, яшми, смарагдів, рубінів і найдорожчих пахощів для нашого володаря, щоб йому нічого не бракувало і щоб усе було найкращого гатунку. Це кажу вам я, скарбник. А якби знайшовся який негідник, що насмілювався б замість благородних металів підсунути нікчемну підробку, а замість коштовних каменів — фінікійське скло, хай пам'ятає, що йому повідрубують руки й повиймають очі.

— Буде так, як ви кажете, — відповів один із закутаних жерців.

Після цього вони підняли ноші і ввійшли з ними в глиб поселення мертвих, співаючи:

— "Ти йдеш з миром в Абідос!.. Щоб ти дійшов з миром до (Ліванського заходу!.. На Захід, на Захід, до землі справедливих!.."

Брама зачинилась, і верховний суддя, скарбник та сановники, що супроводили їх, повернулися до перевозу, щоб їхати в палац.

У цей час жерці з закритими обличчями понесли ноші до величезного будинку, де бальзамували лише тіла царів і тих найвищих сановників, які мали особливу ласку, фараона. Вони зупинилися при вході, де стояв золотий човен на колесах, і почали витягати небіжчика з нош.

— Гляньте! — вигукнув один із них. — Чи не шахраї вони? Фараон помер у каплиці Осіріса, отже, він був у парадному одязі... А тут — подивіться! Замість золотих браслетів — мідні, ланцюг теж мідний, а в перснях фальшиві камені...

— Правда, — відповів другий. — Хотілося б мені знати, хто це його так опорядив — жерці чи писарі?

— Напевно, жерці... О, щоб вам руки повідсихали, негідники!.. І такий мерзотник ще сміє нам нагадувати, щоб ми давали небіжчикові все найвищого гатунку!..

— Це не вони казали, а скарбник...

— Усі вони злодії...

Розмовляючи так, бальзамувальники зняли з небіжчика царський одяг, одягли на нього гаптований золотом халат і перенесли тіло в човен.

— Хвала богам, — сказав котрийсь із них, — що ми вже маємо нового володаря... Цей швидко наведе лад з жерцями... Вилізе їм боком те, що вони нагребли...

— Ууу!.. кажуть, що це буде крутий володар, — озвався другий. — Приязний з фінікійцями, наблизив до себе Пентуера, хоч він не з родовитих жерців, а з таких же бідняків, як і ми... А військо, кажуть, готове в огонь і в воду за нового фараона...

— І лиш цими днями він добре поколошматив лівійців.

— А де ж він зараз, цей новий фараон?.. — озвався третій. — В пустелі?.. Коли б його не спіткало нещастя, перше ніж він повернеться до Мемфіса...

— Що йому хто зробить, коли військо за нього? Щоб мені не дочекатися чесного похорону, коли молодий фараон не столочить жерців так само, як буйвол пшеницю...

— Ну ти ж і дурень! — перебив його бальзамувальник, який досі мовчав. — Фараон подолає жерців?!

— А чом би й ні?..

— А ти бачив колись, щоб лев розідрав піраміду?..

— Таке скажеш!..

— Або щоб буйвол розтрошив її?

— Звичайно, ні.

— Або щоб вихор перекинув піраміду?

— Та чого ти вчепився з своїми питаннями?..

— Ну, то я вам кажу: швидше лев, буйвол чи вихор звалить піраміду, ніж фараон подолає стан жерців... хоч би він був левом, буйволом і вихором в одній особі...

— Гей, ви там! — загукали згори. — Готовий небіжчик?..

— Вже... вже... Тільки щелепа в нього відпадає, — відповіли з присінка.

— Все одно... давайте його сюди швидше, бо Ісіда через годину має йти в місто...

Одразу ж золотий човен з небіжчиком підняли на мотузках угору, на внутрішню галерею.

З присінка вхід вів до величезної зали, викрашеної в блакитний колір і оздобленої жовтими зірками. На всю довжину зали вздовж однієї із стін тягнулась довга галерея у вигляді лука, що його кінці були на рівні другого поверху, а середина — на півтора поверху вище. Ця зала зображувала небесне склепіння, галерея — шлях сонця на небі, а небіжчик фараон мав бути Осірісом, чи сонцем, яке посувається від сходу до заходу.

Внизу стояла юрба жерців і жриць, які, дожидаючи торжества, байдуже розмовляли.

— Готово!.. — гукнули до них з галереї.

Розмови вщухли. Вгорі тричі вдарили в бронзовий гонг, і на галереї з'явився позолочений човен сонця, в якому плив небіжчик.

Внизу залунав гімн на честь сонця:

"Ось він з'являється в хмарі, щоб відділити небо від землі, а потім з'єднати їх...

Він криється в кожній речі, він один із живих, в якому одвіку існують всі речі..."

Човен поволі посувався вгору по галереї і нарешті зупинився на вершині дуги.

Тим часом на нижньому кінці лука з'явилася жриця, вбрана як богиня Ісіда, з сином Гором, і так само поволі почала підніматися вгору. Це був образ місяця, що посувається за сонцем. Тепер човен Осіріса-фараона з вершини дуги почав спускатися на захід, а внизу знов заспівав хор:

"Бог втілений в усіх речах, дух Шу — в усіх богах. Він — плоть живої людини, творець дерева, що приносить плоди. Він — винуватець життєдавчих розливів. Без нього ніщо не живе на землі"

Човен опустився на західному кінці галереї. Ісіда з Гором зупинилися на вершині дуги. До човна підбігла юрба жерців; вони витягли тіло фараона й поклали його на мармуровім столі, ніби Осіріса на відпочинок після денної праці.

До небіжчика підійшов парасхїт, одягнений богом Тифоном. На голові в нього була потворна маска й руда кудлата перука, на плечах — шкура дикого кабана, а в руці — кам'яний ефіопський ніж.

Цим ножем він почав швидко відрізати небіжчикові підощви.

— Що ти робиш сплячому, брате Тифоне? — спитала його з галереї Ісіда.

— Обшкрібаю ноги братові моєму Осірісу, щоб він земним пилом не забруднив неба, — відповів парасхїт, одягнений Тифоном.

Відрізавши підощви, парасхїт схопив зігнуту дротину, встромив її в ніздрі мертвого і почав витягати мозок. Потім він розтяв йому черево й витяг нутрощі, серце й легені.

В цей час помічники Тифона принесли чотири великі урни, прикрашені головами богів Хапе, Емсета, Дуамутфа, Кебхеснеуфа, і в кожну поклали якийсь внутрішній орган мертвого.

— А тепер що ти там робиш, брате Тифоне? — знов запитала Ісіда.

— Очищаю брата мого Осіріса від усього земного, щоб він став кращий, — відповів парасхїт.

Поряд з мармуровим столом був басейн з розчином соди. Парасхїти, очистивши труп, вкинули його в цей басейн, де він мусив мокнути сімдесят днів.

Тим часом Ісіда, обійшовши всю галерею, опустилась у кімнату, де парасхїт щойно розтинав і очищав тіло фараона. Вона глянула на мармуровий стіл і, побачивши, що на ньому нічого немає, злякано спитала:

— Де мій брат? Де мій божественний муж?..

Раптом щось загуркотіло, залунали труби й бронзові гонги, а парасхїт, одягнений Тифоном, зареготав і вигукнув:

— О прекрасна Ісідо, ти, що разом із зорями звеселяєш ночі! Нема вже твого мужа!.. Вже ніколи променистий Осіріс не сяде в золотий човен, вже ніколи сонце не з'явиться на небосхилі... Це я зробив, я, Сет, і заховав його так глибоко, що жоден з богів і навіть усі разом не знайдуть його!..

При цих словах богиня роздерла одержу, почала ридати і рвати на собі волосся.

Знову загримотіло, заграли труби, залунали дзвони, серед жерців і жриць знялися шум, крик, прокляття, і раптом усі кинулись на Тифона, вигукуючи:

— Проклятий дух темряви!.. Ти, що здіймаєш вітри в пустелі, збурюєш море, затемнюєш денне світло!.. О, провалися в прірву, з якої сам батько богів не зміг би тебе витягти!.. Проклятий!.. Проклятий Сет!.. Хай ім'я твоє буде страшне і ненависне!..

Так проклинаючи, всі налетіли на Тифона з кулаками й киями, а рудоволосий бог кинувся тікати і врешті вибіг із зали.

Знову тричі вдарив бронзовий гонг, і церемонія скінчилась.

— Ну годі — крикнув найстарший жрець до юрби, в якій уже справді зчинилася бійка. — Ти, Ісідо, можеш іти до міста, а решта — до інших небіжчиків, які чекають на нас... Не гребуйте простими смертними, бо ще невідомо, як нам заплатять за цього...

— Мабуть, не дуже багато! — перебив один з бальзамувальників. — Кажуть, що в скарбниці немає нічого, а фінікійські купці погрожують, що не будуть позичати, поки не дістануть нових прав...

— Нема на них погибелі, на ваших фінікійців! Незабаром людині доведеться жебрати в них на ячний корж, бо вони все загарбали!..

— Але якщо вони не дадуть фараонові грошей, нам не заплатять за похорон...

Поступово розмови затихли, і всі вийшли з блакитної зали. Лише над басейном, де мокло тіло фараона, залишилась варта.

Весь цей обряд, що відтворював легенду про вбивство Осіріса (сонця) Тифоном (богом темряви й злочинів), був потрібний для того, щоб розтяти й очистити труп фараона та підготувати його до бальзамування.

Сімдесят днів лежав небіжчик у розчині соди, мабуть, у пам'ять про те, що злий Тифон утопив тіло брата в Содових озерах... І всі, ці дні, вранці і ввечері, жриця, вбрана Ісідою, приходила до блакитної зали. Там, ридаючи та рвучи на собі волосся, розпитувала всіх, хто там був, чи не бачили її божественного мужа й брата.

Коли минув цей час жалоби, в залі з'явився Гор, син і наступник Осіріса, із своїм почтом, і вони побачили басейн з водою.

— Може, тут пошукаємо тіло мого батька й брата? — спитав Гор.

Пошукали, знайшли і під радісні й голосні вигуки жерців, під звуки музики витягли тіло фараона, з содової ванни.

Потім тіло вклали у кам'яну трубу, через яку кілька днів проходило гаряче повітря, і, висушивши, віддали бальзамувальникам.

Тепер почалися найважливіші церемонії, які виконували над небіжчиком найвищі жерці "поселення мертвих".

Тіло фараона поклали головою на південь і почали обмивати свяченою водою, а його нутрі — пальмовим вином. На підлозі, посипаній попелом, сиділи плакальниці і, рвучи на собі волосся, дряпаючи обличчя, оплакували вмерлого. Навколо смертного лежа стояли жерці, переодягнені богами: гола Ісіда в короні фараонів, юний Гор, Анубіс з головою шакала, бог Тот з пташиною головою і з табличками в руках та ще багато інших.

Під доглядом цього високого зібрання бальзамувальники почали наповнювати тіло запашними травами, тирсою і навіть вливати туди пахучу живицю, проказуючи при цьому молитви. Потім небіжчикові, замість його власних очей, вставили скляні в бронзовій оправі. Далі все тіло обсипали содовим порошком.

Після цього підійшов інший жрець і оголосив присутнім, що тіло померлого є тілом Осіріса, а його властивості — властивостями Осіріса. "Чудодійні властивості його лівої скроні є властивостями скроні бога Тума, а його праве око є оком бога Тума, проміння якого пронизує темряву, його ліве око є оком Гора, що паралізує всі живі істоти; верхня губа — Ісіда, а нижня губа — Нефтіс. Шия померлого — богиня, руки — душі богів, пальці — небесні змії, сини богині Селькіт. Боки його — це два пера Амона, спина — хребет Сібу, а живіт — бог Нут".

Інший жрець виголосив:

"Дано мені уста, щоб я говорив, ноги — щоб ходив, руки — щоб я долав ворогів своїх. Воскресаю, існую, відкриваю небо; роблю те, що мені наказано в Мемфісі".

Тим часом на шию вмерлого вішали зображення жука скарабея, зроблене з коштовного каменя, з таким написом:

"О серце моє, серце, яке я дістав від матері, яке мав, коли був на землі, о серце, не повстань проти мене і не дай лихого свідчення в день суду".

Далі кожную руку й ногу, кожен палець небіжчика жерці обвивали стьошками, на яких були написані молитви й заклинання. Ці стьошки вони підклеювали гумою та бальзамічними смолами. На груди й на шию мумії поклали повний манускрипт "Книги померлих" з такими настановами, які над небіжчиком вголос проказували жерці:

"Я той, якому жоден бог не ставить перешкод.

Хто ж це?..

Це Тум на своєму щиті, це Ра на своєму щиті, який здіймається на сході неба.

Я — Вчора і знаю Завтра. Хто ж це?

Вчора — це Осіріс, Завтра — це Ра в той день, коли він знищить ворогів владики, який є над усім, і коли принесе в жертву сина свого Гора. Іншими словами: в день, коли трону Осіріса зустріне його батько Ра. Він переможе богів за наказом Осіріса, володаря гори Аменті.

Що це?

Аменті — це витвір душ богів на повеління Осіріса, володаря гори Аменті. Іншими словами: Аменті — це збудження, яке викликає Ра; кожен бог, який там є, стає з ним на двобій. Я знаю великого бога, який там живе.

Я з'явився з моєї країни, прийшов з мого міста, знищую лихе, відвертаю недобре, очищаюсь від бруду. Дістаюся до країни тих, що живуть на небі, вступаю в неї крізь величну браму.

О ви, супутники мої, подайте мені руку, бо я буду одним із вас".

Коли кожна частина тіла померлого була вже оповита молитовними стрічками і обвішана амулетами, коли він мав уже достатню кількість настанов, які повинні були допомогти йому орієнтуватися в країні богів, слід було подумати про документ, який відкрив би йому врата до цієї країни. Адже між могилою і небом на померлого чекають сорок двоє страшних суддів на чолі з Осірісом, які мають оглянути його земне життя. Лише коли серце небіжчика, зважене на терезах правосуддя, виявиться рівним богині правди, коли бог Дутес, який записує на табличках вчинки вмерлого, визнає їх добрими, лише тоді Гор бере душу за руку і веде її до трону Осіріса.

Отже, щоб небіжчик міг виправдатись перед судом, його мумію треба було загорнути в папірус, на якому написано сповідь вмерлого. Загортаючи мумію в цей документ, жерці чітко й виразно, щоб померлий нічого не забув, читали:

"Володарі, правди, приношу вам саму правду.

Я нікому не вчинив зла і не зрадив нікого. — Не зробив нещасним нікого з моїх близьких. — Не дозволяв собі непристойності і неправдивого слова в домі істини. — Не знався зі злом. — Не чинив нічого лихого. — Як начальник, не наказував своїм підданим працювати понад силу. — Ніхто з моєї вини не став лякливим, убогим, хворим або нещасним. — Я не робив нічого такого, що відвернуло б від мене богів. — Не мучив раба. — Не морив його голодом. — Не змушував його плакати. — Не вбивав. — Не силував нікого зрадливо вбивати. — Не брехав. — Не грабував майна храмів, — Не зменшував прибутків, пожертвуваних богам. — Не забирав хліба чи сповитків у мумій. — Не вчинив гріха з жерцем моєї округи. — Не забирав у нього і не зменшував його маєтку. — Не користувався фальшивою вагою. — Не відривав немовляти від грудей його годувальниці. — Не чинив звірств. — Не ловив сітками птахів, пожертвуваних богам. — Не перешкоджав розливі річок. — Не повертав у інший бік течію каналів. — Не гасив вогню в неналежний час. — Не крав у богів жертвуваних, які вони собі вибрали. — Я чистий... Я чистий... Я чистий..."

Коли небіжчик, завдяки "Книзі померлих", уже знав, як поводитися в країні безсмертя і насамперед як виправдатися перед судом сорока двох богів, тоді жерці викладали йому ще й передмову до цієї книги, усно пояснюючи її незмірну важливість.

Тому бальзамувальники, які оточували свіжу мумію фараона, відступали, а приходив верховний жрець "поселення мертвих" і шептав померлому на вухо:

"Знай про те, що, володіючи цією книгою, ти будеш належати до живих і здобудеш велику шану між богами. Знай про те, що, завдяки їй, ніхто не зважиться суперечити тобі. Самі боги підійдуть до тебе і обнімуть тебе, бо ти належатимеш до їхнього стану.

Знай про те, що ця книга розкаже тобі, що було напочатку. Жодна людина не читала її вголос, жодне око не бачило, жодне вухо не чуло. Книга ця — сама істина, але ніхто ніколи її не знав. Нехай же вона буде бачена тільки тобою і тим, хто тобі її дав. Не звертайся для її тлумачення до того, що може підказати тобі твоя пам'ять або уява. Її пишуть тільки в залі, де бальзамують померлих. Це велика таємниця, якої не знає жодна смертна людина, жодна в світі.

Ця книга буде твоїм поживком у нижчій країні духів, дасть твоїй душі змогу перебувати на землі, дасть їй життя вічне і зробить так, що ніхто не матиме влади над тобою".

Тіло фараона убрали в дорогі шати, на обличчя наділи золоту маску, на руки, складені навхрест, золоті персні й браслети. Під голову поставили підпорку з слонової кістки, на якій були звиклі спати єгиптяни. Нарешті, тіло поклали в три труни — папірусову, покриту написами, позолочену кедрову і мармурову. Форма двох перших повністю відповідала формі тіла померлого; навіть різьблене обличчя було схоже, тільки усміхнене.

Після тримісячного перебування в "поселенні мертвих" мумія фараона була готова до врочистого поховання. Її віднесли назад до царського палацу.

Розділ п'ятдесят четвертий

Усі сімдесят днів, протягом яких священне тіло мокло в насиченій содою воді, Єгипет був у жалобі.

Храми позачиняли, припинились процесії. Змовкла всяка музика, не влаштовувались бенкети, а танцівниці перетворилися на плакальниць і, замість того щоб танцювати, рвали на собі волосся, що теж давало їм чималі прибутки.

Ніхто не пив вина й не їв м'яса. Найвищі сановники ходили босі, в одязі з грубого полотна. Ніхто не голився, крім жерців, найзапопадливіші навіть не вмивалися, обличчя вимащували болотом, а голову посипали попелом.

Від Середземного моря і до першого порога на Нілі, від Лівійської пустелі до Сінайського півострова панували тиша й смуток. Згасло сонце Єгипту, відійшов на Захід і залишив слуг своїх володар, який давав радість і життя.

Серед найвищої знаті наймоднішими були розмови про загальну жалобу, яку поділяла навіть природа.

— Ти помітив, — казав один сановник другому, — що дні стали коротші й темніші?

— Я не зважувався сказати тобі про це, — відповідав той, — але так воно й є. Я помітив навіть, що вночі менше зірок сяє на небі і що місяць уповні світив менше, ніж звичайно, а молодик довше.

— Пастухи кажуть, що худоба на пасовиську не хоче їсти паші, а тільки реве...

— А я чув від мисливців, що заплакані леви не кидаються на сарн, бо відмовились від м'яса.

— Жахливий час!.. Приходь до мене сьогодні ввечері. Вип'ємо по скляночці жалобного напою, що його вигадав мій виночерпій.

— Знаю, це, мабуть, чорне сидонське пиво?..

— Хай боги боронять, щоб ми в цей час пили напої, які веселять серце! Напій, що його винайшов мій виночерпій, — це не пиво... я порівняв би його швидше з вином, настоящим на мускусі і пахучих травах...

— Дуже доречний напій. Адже наш володар пробуває зараз у "поселенні мертвих", над яким стоїть запах мускусу і бальзамувальних трав.

Так протягом сімдесяти днів журилися сановники.

Аж тоді перший трепет радості пробіг по Єгипту, коли з "поселення мертвих" дали знати, що тіло фараона витягли з содового розчину і що бальзамувальники та жерці уже чинять над ним обряди.

В цей день сановники вперше обстригли волосся і змили болото з обличчя, а хто мав охоту — той умився. Та й справді, вже не було приводу для смутку: адже Гор знайшов тіло Осіріса, володар Єгипту, завдяки мистецтву бальзамувальників, здобував втрачене життя, а завдяки молитвам жерців та "Книзі померлих", ставав рівний богам.

З цієї хвилини небіжчик фараон Мер-Амон-Рамзес офіційно став називатися "Осірісом"; неофіційно його називали так відразу після смерті.

Природжена веселість єгипетського народу почала брати гору над смутком, особливо серед воїнів, ремісників та селян. Ця радість іноді набирала навіть непристойних форм між простим людом.

Невідомо, звідки почали ширитись чутки, що молодий фараон, якого весь народ уже інстинктивно любив, хоче поліпшити долю селян, робітників і навіть рабів.

Ось чому траплялося (нечувана річ!), що муляри, столяри й гончарі, замість того щоб спокійно пити й розмовляти про своє ремесло чи родинні справи, насмілювалися в шинках не лише нарікати на податки, а навіть скаржитись на владу жерців. А селяни, замість того щоб у вільний від роботи час молитися і поминати предків, перемовлялися між собою, як було б добре, якби кожен з них мав кілька смужок своєї землі й міг відпочивати кожного сьомого дня!

Про воїнів, особливо чужоземних полків, нема чого й говорити. Ці люди взагалі уявили собі, що вони найзнаменитіша каста в Єгипті, якщо не зараз, то в недалекому майбутньому, після якоїсь там щасливої війни, яка от-от має вибухнути.

Зате номархи та знать, що жила в сільських маєтках, а надто верховні жерці різних храмів, урочисто відбували жалобу по вмерлому фараонові, хоча можна вже було звеселитись, бо він став Осірісом. Загалом кажучи, новий володар досі нікому не заподіяв кривди, і причиною смутку сановників були тільки чутки, ті самі, які тішили простий люд.

Номархів і знать брав жах на саму думку, що їхній селянин байдикуватиме п'ятдесят днів на рік і, що найгірше, матиме клаптик власної землі — нехай і такий, на

якому людину можна тільки поховати. Жерці блідли й заціплювали зуби, дивлячись на господарювання Рамзеса XIII та чуючи, що він говорив про них.

І справді, в царському палаці сталися величезні зміни.

Фараон переселився до одного з бічних будинків, у якому майже всі покої зайняли воєначальники. В підвалах він розмістив грецьких воїнів, на першому поверсі — гвардію, а в покоях, що тяглися вздовж муру, — ефіопів. Варту навколо палацу тримали азіати, а при покоях його святості стояв ескадрон, воїни якого супроводжували володаря, коли він гнався за Техенною через пустелю.

Більше того, його святість, незважаючи на недавній бунт лівійців, дарував їм свою ласку і нікого не велів карати, навпаки — виявив до них довіру.

Правда, жерці, які були в головному палаці, zostалися в ньому й надалі і справляли релігійні обряди під опікою достойного Сема. Але оскільки жерці вже не поділяли з фараоном його сніданків, обідів, вечерь, їхнє харчування стало дуже скромне.

Даремно святі мужі нагадували, що вони мусять годувати представників дев'ятнадцяти династій та силу-силенну богів. Скарбник, розгадавши наміри фараона, відповідав жерцям, що для богів і предків вистачить квітів і пахощів і що самі пророки, як велить моральність, повинні їсти ячні коржі й запивати їх водою або пивом. Для обґрунтування своїх грубих теорій скарбник посилався на приклад верховного жерця Сема, який жив, мов покутник, і, ще більше, казав їм, що його святість фараон разом із своїми воєначальниками їв із солдатського котла.

Через це двірські жерці нишком почали подумувати, чи не краще буде, якщо вони покинуть скупий царський палац і переберуться до своїх власних сховів при храмах, де у них будуть легші обов'язки і голод не зводитиме животів. І, мабуть, вони так і зробили б, якби найдостойніші Гергора і Мефрес не наказали їм залишатися на місці.

Але й становище Гергора при новому фараоні не можна було назвати благополучним. Ще недавно всевладний міністр, який майже не виходив з царських покоїв, тепер сидів самотній у своєму палаціку і часто не бачив нового фараона цілими декадами. Він ще був військовим міністром, але майже не віддавав наказів. Всі військові справи фараон залагоджував сам. Сам читав рапорти воєначальників, сам розв'язував сумнівні питання, а його ад'ютанти брали з військового міністерства потрібні документи.

Якщо достойного Гергора коли й викликав фараон, то лише для того, щоб той вислухав докори.

Однак усі сановники визнавали, що новий фараон багато працює.

Рамзес XIII вставав до схід сонця, приймав купіль і обкурював пахощами статую Осіріса. Після цього він вислухував звіти: верховного судді, головного писаря стодол і обор у всьому краї, головного скарбника і, нарешті, управителя своїх палаців. Цей останній потерпав найбільше: не минало й дня, щоб фараон не казав йому, що утримання двору обходиться надто дорого і що при дворі надто багато людей.

І справді, в царському палаці жило кількасот жінок померлого фараона з відповідною кількістю дітей і слуг. Через ці нагадування управитель двору з дня на

день виганяв по кільканадцять душ, а іншим обмежував видатки. Внаслідок цього десь так через місяць усі жінки двору з криком і плачем побігли до цариці Нікотріс, благаючи заступництва.

Найясніша цариця одразу ж пішла до повелителя і, впавши ниць, просила його, щоб він змилювався над жінками свого батька й не дав їм померти від нестатків.

Фараон вислухав її з нахмуреним чолом і наказав управителеві двору, щоб він припинив свою ощадливість, але разом з тим сказав найяснішій цариці-матері, що після поховання батька жінки будуть виселені з палацу і розміщені по маєтках.

— Наш двір, — сказав він, — коштує близько тридцяти тисяч талантів на рік, тобто наполовину більше, ніж усе військо.

Я не можу витратити таку суму, не розоряючи себе й державу.

— Роби як знаєш, — відповіла цариця. — Єгипет твій. Але я боюся, що розігнані придворні стануть твоїми ворогами.

На це Рамзес мовчки взяв матір за руку і, підвівши її до вікна, показав на ліс списів. То відбувала муштру в дворі його піхота.

Цей вчинок фараона мав несподівані наслідки. Очі цариці, досі повні сліз, блиснули гордістю. Вона раптом нахилилась, поцілувала синові руку і сказала зворушеним голосом:

— Ти справді син Ісиди й Осіріса, і я добре зробила, віддавши тебе богині... Нарешті Єгипет має володаря!..

Відтоді цариця-мати ніколи і ні в якій справі не зверталася до сина. Коли в неї просили заступництва, вона відповідала:

— Я слуга його святості і раджу й вам виконувати накази володаря без опору. Все, що він робить, йому підказують боги; а хто ж стане опиратися богам?..

Після сніданку фараон займався справами військового міністерства і державних фінансів, а близько третьої години опівдні, оточений великим почтом, виїздив до полків, що стояли під Мемфісом, і спостерігав за муштрою.

І справді, найбільші зміни сталися у військових справах держави.

Менше ніж за два місяці фараон сформував п'ять нових полків, точніше, відновив ті, що були розпущені за попереднього царювання. Він звільнив офіцерів, які пиячили й грали в кості, а також тих, що погано ставились до воїнів.

До військових канцелярій, де досі працювали самі жерці, він посадив найбільш здібних своїх ад'ютантів, які дуже швидко навчилися розбиратися у важливих документах, що стосувалися війська. Фараон наказав переписати всіх чоловіків у державі, які належали до військового стану, але вже кільканадцять років не несли жодних обов'язків, а лише господарювали. Він одкрив дві нові офіцерські школи для дітей з дванадцяти років і відновив давно занедбаний звичай, щоб військова молодь отримувала сніданок лише після тригодинної муштри в шеренгах і колонах.

Нарешті, жодній військовій частині не дозволялося стояти по селах, а лише в казармах або в таборах. Кожному полкові було призначено окремий майдан для вчення, де воїни цілими днями метали каміння з пращі або стріляли з луків у щити на

відстані від ста до двохсот кроків.

Оголошено також було звернення до родин військового стану, щоб чоловіки вправлялися метати снаряди з пращі під командою офіцерів та десятників регулярного війська. Цей наказ було виконано одразу ж, і вже через два місяці після смерті Рамзеса XII весь Єгипет скидався на військовий табір.

Навіть сільські й міські діти, які досі гралися в писарів та жерців, тепер, наслідуючи старших, почали бавитися в воїнів. На кожному майдані, в кожному садку з ранку й до ночі свистіло каміння й снаряди з луків, а суди були завалені скаргами на тілесні ушкодження.

І вийшло так, що Єгипет геть змінився. Незважаючи на жалобу, в ньому, завдяки новому володарю, панувало велике пожвавлення.

Сам же фараон ніби ріс від гордощів, бачачи, як уся держава виконує його царську волю.

Але незабаром ця радість потьмарилась.

Того самого дня, коли бальзамувальники витягли тіло Рамзеса XII з содового розчину, головний скарбник, складаючи, як звичайно, свій звіт, сказав фараонові:

— Я не знаю, що робити... У нас у скарбниці всього дві тисячі талантів, а на поховання небіжчика володаря треба щонайменше тисяч...

— Як дві тисячі?.. — здивувався Рамзес. — Коли я приймав правління, ти казав, що в нас є двадцять тисяч...

— Ми витратили вісімнадцять...

— За два місяці?..

— В нас були величезні видатки...

— Це правда, — відповів фараон, — але ж щодня надходять нові податки...

— Податки, — відповів скарбник, — не знаю чого, знову зменшились і не надходять в такій кількості, як я розраховував. Але й вони вже розійшлися... Зволь, святий володарю, пригадати, що ми маємо п'ять нових полків. Отже, близько восьми тисяч чоловік покинули свою роботу й живуть коштом держави...

Фараон замислився.

— Треба нам знову позичати гроші, — відповів він. — Спробуй порозумітися з Гергором і Мефресом, щоб нам позичили храми.

— Я вже говорив... Храми нам нічого не дадуть.

— Образилися пророки!.. — усміхнувся фараон. — В такому разі доведеться звернутись до невірних... Пришли до мене Дагона.

Надвечір прийшов фінікійський банкір. Він упав ниць перед фараоном і підніс йому в дар золотий келих, оздоблений коштовними каменями.

— Тепер я вже можу вмерти... — вигукнув він, — коли мій найласкавіший володар вступив на трон!..

— Але, перше ніж ти вмереш, — сказав йому фараон, — добудь мені кілька тисяч талантів.

Фінікієць оторопів чи, може, тільки прикинувся враженим.

— Краще накажи мені, володарю, шукати перла в Нілі, — відповів він, — бо тоді я відразу загину і ти не запідозриш мене в небажанні щось зробити. Але знайти зараз таку суму... Рамзес XIII здивувався.

— Як?.. — запитав він. — Фінікійці вже не мають для мене грошей?

— Кров, і життя наше, й дітей наших ми оддамо тобі, володарю, — відповів Дагон. — Але гроші... Де ми візьмемо гроші?.. Раніше храми позичали нам за п'ятнадцять чи двадцять процентів на рік, але відколи ти, володарю, ще буди наступником трону, побував у храмі Гатор, там, під ПіБастом, жерці зовсім відмовились нам позичати. Вони, якби могли, ще сьогодні вигнали б нас з Єгипту або ще краще — потопили б... Ах, що тільки ми через них терпимо!.. Селяни роблять, як їм хочеться і коли хочеться... На податки віддають, що з носа спаде... Коли вдариш котрого, бунтуються, а як нещасний фінікієць звернеться по допомогу до суду, то або програє справу, або мусить багато платити... Години наші на цій землі злічені!.. — закінчив, плачучи, Дагон.

Фараон спохмурнів.

— Я сам займуся цими справами, — відповів він. — І суди будуть до вас справедливі. Але зараз мені потрібно, близько п'яти тисяч талантів...

— Звідки ж ми їх візьмемо, володарю? — застогнав Дагон. — Вкажи нам покупців, і ми продамо все рухоме й нерухоме майно, аби тільки виконати твій наказ... Але де ж ті покупці?.. Хіба що жерці, які заберуть наше майно за безцінь, та ще й не заплатять готівкою!..

— Пошліть до Тіра, Сідона... — сказав фараон. — Адже кожне з цих міст могло б позичити мені не п'ять, а сто тисяч талантів...

— Тір і Сідон!.. — повторив Дагон. — Зараз уся Фінікія збирає золото й коштовності, щоб сплатити викуп Ассирії. Вже крутяться по нашій країні посланці царя Ассара й кажуть, що, як ми плататимемо щороку добрий викуп, цар і сатрапи не тільки не будуть нас притискати, а ще й дадуть нам більші заробітки, ніж ті, які ми маємо зараз з ласки твоєї, святий володарю, і Єгипту...

Фараон зблід і стиснув губи. Фінікієць, спостерігши це, хутко додав:

— Зрештою нащо я маю відбирати у тебе, володарю, час своїм дурним базіканням?.. Зараз тут, у Мемфісі, є князь Гірам... Він зможе краще пояснити все це тобі, володарю, бо він мудрець і член найвищої ради наших міст...

Рамзес повеселів.

— А, давай мені сюди швидше Гірама, — мовив він. — Бо ти, Дагоне, розмовляєш зі мною не як банкір, а як плакальниця на похороні.

Фінікієць ще раз ударив чолом і спитав:

— Чи не міг би достойний Гірам зараз прийти сюди?.. Правда, вже пізно... Але він так боїться жерців, що волів би віддати шану тобі, володарю, вночі!..

Фараон прикусив губу, але згодився і навіть вирядив з банкіром Тутмоса, щоб той привів Гірама до палацу таємними ходами.

Розділ п'ятдесят п'ятий

Близько десятої години вечора перед фараоном став Гірам у темному одязі, який

носять мемфіські торговці.

— Чому ти так крадешся, достойний Гіраме? — спитав його прикро вражений фараон. — Хіба мій палац — в'язниця або дім прокажених?

— О повелителю наш! — зітхнув старий фінікієць. — Відколи ти став володарем Єгипту, вважають злочинцями тих, хто осмілюється бачити тебе й не переказує того, що ти зволив говорити...

— Кому ж ви мусите переказувати мої слова? — спитав володар.

Гірам звів до неба очі й руки.

— Ти, святий володарю, знаєш своїх ворогів!.. — відповів він.

— Мене вони зараз не цікавлять, — сказав фараон. — Ти знаєш, чого я тебе викликав?.. Я хочу позичити кілька тисяч талантів...

Гірам застогнав і так захитався на ногах, аж фараон дозволив йому сісти в своїй присутності, а це було найвищою честю.

Зручно всівшись і відпочивши, Гірам сказав:

— Нащо тобі, володарю, позичати ці гроші, коли ти можеш мати величезне багатство?..

— Знаю — коли здобуду Ніневію, — перебив фараон. — Але до цього ще далеко, а гроші потрібні мені зараз...

— Я не кажу про війну, — відповів Гірам. — Я кажу про таку справу, яка негайно принесе скарбниці величезні суми і сталий річний прибуток...

— Як саме?

— Дозволь нам, володарю, і допоможи викопати канал, який сполучав би Середземне море з Червоним...

Фараон схопився з крісла.

— Ти жартуєш, старий! — вигукнув він. — Хто ж це може зробити?.. І хто хотів би наразити Єгипет на небезпеку? Адже море затопило б нас...

— Яке море?.. У всякому разі, ні Червоне, ні Середземне, — спокійно відповів Гірам. — Я знаю, що єгипетські жерці-інженери вивчали цю справу і прикинули, що вона дуже вигідна...

Найвигідніша в світі... Тільки вони самі хочуть це зробити, точніше, не хочуть, щоб за це взявся фараон.

— Де в тебе докази? — спитав Рамзес.

— В мене нема доказів, але я пришлю до тебе такого жерця, який зможе пояснити все з допомогою планів і обчислень.

— Хто він, цей жрець?

Гірам замислився і, помовчавши, сказав:

— Чи можеш ти пообіцяти мені, володарю, що про нього ніхто не знатиме, крім нас? Цей жрець зробить тобі більше послуг, ніж я сам. Він знає багато таємниць і... багато підлості жерців...

— Обіцяю, — відповів фараон.

— Цей жрець — Самету. Він служить у храмі Сета під Мемфісом... Він дуже

мудрий... Але йому потрібні гроші, і він дуже честолюбний... А через те, що верховні жерці принижують його, він мені сказав, що коли ти, святий володарю, захочеш, то він... повалить жерців... Бо він знає багато таємниць... О, багато!..

Рамзес глибоко замислився. Він зрозумів, що цей жрець великий зрадник, але оцінив і те, які важливі послуги Саменту може йому зробити.

— Добре, — відповів фараон. — Я подумаю про цього Саменту. А зараз припустімо на хвилину, що такий канал можна збудувати, — тоді що я матиму з цього?

Гірам підняв ліву руку й почав рахувати на пальцях.

— По-перше, — сказав він, — Фінікія віддасть тобі п'ять тисяч талантів несплаченої данини. По-друге, Фінікія заплатить п'ять тисяч талантів за право виконання робіт... По-третє, коли почнуться роботи, ми будемо платити тисячу талантів податку щороку і ще стільки талантів, скільки десятків робітників постачить нам Єгипет. По-четверте, за кожного єгипетського інженера ми дамо тобі, володарю, по таланту за рік. По-п'яте, коли скінчаться роботи, ти, володарю, віддаси нам канал в оренду на сто років, а ми плататимемо за це тисячу талантів щороку... Хіба це малий прибуток?.. — спитав Гірам.

— А зараз, сьогодні, — сказав фараон, — ви дасте мені ці п'ять тисяч данини?

— Якщо сьогодні буде укладена умова, дамо десять тисяч і ще додамо три тисячі, як податок за три роки наперед!

Рамзес XIII замислився. Не раз уже фінікійці пропонували володарям Єгипту провести такий канал, але завжди натикалися на впертий опір жерців. Єгипетські мудреці доводили фараонам, що через цей канал Середземне море і Червоне можуть затопити Єгипет. А от Гірам каже, що цього не може бути і що жерці про це знають!..

— Ви обіцяєте, — озвався фараон по довгій мовчанці, — ви обіцяєте платити по тисячі талантів у рік протягом ста років.

Ви кажете, що цей канал, викопаний у пісках, — найвигідніша в світі справа. Я цього не розумію і, признаюсь тобі, Гіраме, підозріваю... У фінікійця заблищали очі.

— Володарю, — відповів він, — я скажу тобі все, але закликаю тебе твоєю короною... тінню твого батька... щоб ти нікому не розкрив цієї таємниці... Це найбільша таємниця жерців халдейських і єгипетських, і навіть Фінікії... Від неї залежить майбутнє всього світу!..

— Ну, ну... Гіраме! — відповів фараон, усміхнувшись.

— Тобі, царю, — вів далі фінікієць, — боги дали мудрість, завзятість і благородство, отже, ти наш... Ти один із земних володарів можеш узнати цю таємницю, бо ти один покликаний вершити великі справи. Ти досягнеш такої могутності, якої ще не досягав ніхто...

Фараон відчув у душі солодку гордість, але не показав цього.

— Ти мене не хвали за те, чого я ще не зробив, — відповів він, — але скажи мені, яку користь дасть Фінікії і моїй держані цей канал?

Гірам умостився зручніше в кріслі і сказав стишеним голосом:

— Знай, володарю наш, що на схід, південь і північ від Ассирії й Вавілона немає ні пустелі, ні боліт, заселених дивними потворами, але є велетенські... велетенські країни

й держави. Країни ці такі великі, що твоя піхота, володарю, уславлена своїми переходами, мусила б майже два роки йти на схід, перше ніж досягла б їхніх кордонів...

Рамзес звів брови, як людина, що дозволяє комусь брехати, хоч розуміє, що це брехня. Гірам злегка знизав плечима й вів далі:

— На схід та на північ від Вавілона, над великим морем, живе близько ста мільйонів люду; у них могутні царі, у них жерці мудріші, ніж єгипетські, у них є древні книги, вправні майстри... Люди ці вміють виробляти не лише тканини, меблі і начиння так само чудово, як і єгиптяни, але з давніх-давен будують підземні й надземні храми, більші, кращі й багатші, ніж у Єгипті...

— Кажі далі... Кажі!.. — заохочував його Рамзес, але з обличчя його не можна було зрозуміти, чи він зацікавлений розповіддю, чи обурений брехнею.

— В цих країнах є перли... самоцвіти... золото... мідь... Є особливих сортів збіжжя, квіти й плоди... Є, нарешті, ліси, де цілими місяцями можна блукати між деревами, товщими, ніж колони у ваших храмах, вищими за пальми... Люди в цих країнах прості й лагідні... І якби ти, володарю, послав туди на кораблях два свої полки, ти міг би здобути землю, більшу за весь Єгипет, багатшу, ніж скарбниця в Лабіринті... Завтра, якщо ти дозволиш, я пришлю тобі зразки тамтешніх тканин, дерева й бронзових виробів... Пришлю також кілька зерен тамтешніх чудових бальзамів. Коли людина проковтне їх, перед нею відкриваються врата вічності, і вона зазнає щастя, яке випадає на долю тільки богам...

— Пришли мені зразки тканин і виробів, — відповів фараон. — А щодо бальзамів... мабуть, не треба!.. Досить натішимося вічністю й богами після смерті...

— А далі, дуже далеко на схід від Ассирії, — говорив Гірам, — лежать ще більші країни, які мають зо двісті мільйонів населення...

— Як ти щедро розкидаєшся мільйонами!.. — усміхнувся фараон.

Гірам поклав руку на серце.

— Присягаюсь, — сказав він, — духом предків моїх і своєю честю, що кажу правду!..

Фараон ворухнувся, його вразила така страшна присяга.

— Кажі... кажі далі...

— Отож краї ці, — вів далі фінікієць, — дуже дивні. Живуть там люди з косими очима та жовтою шкірою. Люди ті мають володаря, який зветься сином неба і править ними з допомогою мудреців, та це не жерці і вони не мають такої влади, як в Єгипті... А втім, люди ті дуже схожі на єгиптян... Вони шанують умерлих предків і дуже дбають про їхні тіла. Вони мають письмо, що нагадує ваше, жрецьке... Але носять довгий одяг з тканин, яких у нас зовсім не знають, сандалі — як маленькі лавочки, а голови покривають гостроверхими коробочками. Дахи їхніх будинків теж гостроверхі, з задерними краями... Ті незвичайні люди вирощують хліб, який дає врожай більший, ніж єгипетська пшениця, і роблять з нього напій, п'янкіший від вина. У них є така рослина, листя якої дає пружність тілу і веселість думкам і навіть помагає відганяти сон. Крім того, вони мають папір, який уміють прикрашати барвистими малюнками, і мають глину, що після обпалення просвічує, мов скло, і дзвенить, як метал... Завтра, якщо ти,

володарю, дозволиш, я пришлю зразки виробів цього народу...

— Чудеса ти розказуєш, Гіраме, — сказав фараон. — Але я не бачу зв'язку між цими дивами й каналом, який ви хочете копати...

— Я поясню тобі коротко, — відповів фінікієць. — Коли буде канал, весь фінікійський та єгипетський флот попливе в Червоне море, з нього далі, і через кілька місяців досягне тих багатих країн, до яких сушею майже неможливо дістатися. Невже ти, володарю, — вів далі фінікієць, у якого розгорілися очі, — не бачиш скарбів, які ми там знайдемо?.. Золота, самоцвітів, збіжжя, дерева!.. Присягаюсь тобі, володарю, що тоді золота буде в тебе більше, ніж зараз міді, дерево буде дешевше за солому, а невідьник — за корову. Дозволь тільки, володарю, викопати цей канал і найми нам п'ятдесят тисяч своїх воїнів... Рамзес теж запалився.

— П'ятдесят тисяч воїнів? — повторив він. — А скільки ж ви дасте мені за це?

— Я вже сказав тобі, володарю. Тисячу талантів щороку за право виконання робіт і п'ять тисяч за робітників, яких ми самі будемо годувати й платити їм за роботу...

— І замучите їх роботою?..

— Хай боги боронять!.. — вигукнув Гірам. — Ніхто в тому не зацікавлений, щоб робітники гинули... Твої воїни працюватимуть на каналі не більше, ніж зараз на будівництві укріплень чи доріг... А яка слава для тебе, володарю!.. Які прибутки скарбниці!.. Яка користь Єгиптові!.. Найбідніший селянин матиме дерев'яну хату, кілька голів худоби, різні побутові речі і принаймні одного раба... Жоден фараон не підносив держави так високо й не робив такої великої справи...

Бо що ті мертві й непотрібні піраміди проти каналу, яким пливтимуть скарби з усього світу?..

— Ну... — зауважив фараон, — і п'ятдесят тисяч воїнів на східному кордоні...

— Звичайно!.. — вигукнув Гірам. — Бачачи таку силу, утримання якої не буде нічого коштувати тобі, володарю, Ассірія не посміє простягнути руку до Фінікії...

План був такий блискучий і стільки обіцяв вигоди, що Рамзесові XIII аж затуманилась голова. Але він не показав цього.

— Ти гарні обіцянки даєш мені, Гіраме! — сказав він. — Такі гарні, що я вже починаю боятись, чи не криються за ними якісь менш приємні наслідки. Тому я сам повинен обміркувати цю справу і порадитися з жерцями.

— Вони ніколи не згодяться добровільно! — вигукнув фінікієць. — Хоча (хай боги простять мені це блюзнірство) я певен, що, якби сьогодні найвища влада в державі перейшла в руки жерців, через кілька місяців вони запропонували б нам почати це будівництво...

Рамзес глянув на нього з холодною погордою.

— Старий, — мовив він, — залиш мені турботу про згоду жерців, а сам краще доведи, що вся твоя балаканина — правда. Я був би дуже поганим царем, якби не зумів усунути перешкод, що виникають між моєю волею та інтересами держави.

— Ти воістину великий володар, повелителю наш, — шепнув Гірам, схиляючись до землі.

Була вже пізня ніч. Фінікієць попрощався з фараоном і разом з Тутмосом вийшов з палацу. На другий день він прислав через Дагона скриньку, де були зразки скарбів невідомих країн. Фараон знайшов у ній статуетки богів, індійські тканини та персні, невеличкі грудочки опіуму, а в другому відділенні — жменьку рису, листочки чаю, кілька порцелянових чашечок, оздоблених розписом, і кілька картин, намальованих фарбами й тушшю на папері..

Фараон оглянув усе це з великою увагою і мусив визнати, що нічого такого він досі не бачив: ні рису, ні паперу, ні зображень людей в гостроверхих шапочках і з косими очима.

В нього вже не було сумнівів щодо існування якоїсь нової країни, де все було інакше, ніж в Єгипті: гори, дерева, будинки, мости, кораблі...

"І ця країна, напевно, існує одвіку, — подумав він. — Наші жерці знають про неї, знають про її багатства, але ніколи нікому не кажуть про це... Хто ж вони, як не зрадники, що прагнуть, обмежити владу фараонів, обікрасти їх, щоб зіпхнути потім з висоти трону... Але... о предки і нащадки мої! — мовив Рамзес сам до себе. — Вас закликаю в свідки, що я цій підлості покладу край. Я возвеличу мудрість, але знищу облуду й дам Єгиптові вільно зітхнути..."

Думаючи так, фараон звів очі й побачив Дагона, який чекав повелінь.

— Скринька твоя дуже цікава, — сказав він банкірові, — але... я не цього хотів од вас.

Фінікієць підступив навшпиньках і, впавши перед фараоном на коліна, прошептав:

— Коли ти, володарю, зволиш підписати угоду з достойним Гірамом, Тір ,і Сідон складуть до ніг твоїх усі свої скарби...

Рамзес нахмутив брови, йому не сподобалось зухвальство фінікійців, які осмілилися ставити йому умови. Тому він холодно відповів:

— Я подумаю і дам Гірамові відповідь. Можеш іти, Дагоне.

Коли фінікієць вийшов, Рамзес знову замислився... В його душі зростало невдоволення.

"Ці гендлярі, — міркував він, — вважають мене своїм... ба навіть насмілюються спокусити мене мішком золота, щоб змусити підписати угоду!.. Не знаю, чи котрий із фараонів допустив би таке зухвальство?.. Годі!.. Люди, які падають ниць перед посланцями Ассара, не можуть казати мені: "Підпиши, тоді дістанеш..." Дурні фінікійські пацюки, які, пробравшись до царського палацу, вважають його своєю корою".

Чим довше він думав, чим докладніше пригадував собі поведження Гірама й Дагона, тим більше охоплював його гнів.

"Як вони сміють?.. Як вони сміють ставити мені вимоги?.."

— Гей!.. Тутмосе!.. — гукнув він.

В цю ж мить став перед ним улюбленець.

— Що накажеш, повелителю мій?

— Пошли котрогось із молодших офіцерів до Дагона, нехай скаже йому, що він

більше не буде моїм банкіром. Надто дурний він, щоб займати таке високе становище...

— А кому ж ти виявиш таку честь?

— Ще не знаю, Треба буде знайти когось з єгипетських або грецьких купців... В крайньому разі звернемося... до жерців.

Звістка про це облетіла всі царські палаци, і не минуло й години, як поширилася по всьому Мемфісу. По всьому місту говорили, що фінікійці впали в неласку у фараона, а надвечір люди почали вже розбивати крамниці ненависних чужоземців.

Жерці полегшено зітхнули. Гергор навіть відвідав святого Мефреса і сказав йому:

— Серце моє передчувало: наш володар відвернеться від цих невірних, що смокчуть кров народу. Я гадаю, що йому треба якось виявити нашу вдячність...

— І, може, ще й розчинити двері до наших скарбниць? — різко спитав святий Мефрес. — Не поспішай, достойний отче... Я розгадав уже цього молодика, і горе нам, якщо ми хоч раз дозволимо йому взяти гору над собою...

— А коли він порве з фінікійцями?..

— То сам і виграє на цьому, бо зможе не платити їм боргів, — відповів Мефрес.

— А мені здається, — сказав, подумавши, Гергор, — що зараз саме слухна хвилина здобути ласку молодого фараона. Він запальний у гніві, але вміє бути вдячним... Я в цьому пересвідчився...

— Що не слово, то помилка, — перебив упертий Мефрес. — Насамперед цей царевич ще не фараон, бо не коронувався в храмі... По-друге, він ніколи не буде справжнім фараоном, бо гордує посвятою в сан верховного жерця... І, нарешті, не ми потребуємо його ласки, а він потребує ласки богів, яких зневажає на кожному кроці...

Мефрес задихався від гніву, але, перевівши дух, говорив далі:

— Він пробув місяць у храмі Гатор, навчався найвищої мудрості і відразу ж після цього заприятелював з фінікійцями. Більше того, відвідував храм Ашторет і викрав звідти жрицю, що суперечить законам всіх релігій... Потім він прилюдно насміхався з моєї побожності... Він змовлявся з такими ж, як і сам, легковажними людьми і з допомогою фінікійців вивідував державні таємниці... А тільки-но вступив на трон, не те кажу, — ледве ступив на перші приступки трону, як уже ганьбить жерців, підбурює селян і воїнів і поновлює зв'язки з своїми приятелями-фінікійцями... Чи ти, достойний Гергоре, забув про все це?.. А якщо пам'ятаєш, то невже не розумієш небезпеки, що загрожує нам від цього молокососа?.. Адже він тримає стерно державного корабля, який пливе між чорторіїв і скель. Хто мені поручиться, що цей безумець, який учора покликав до себе фінікійців, а сьогодні посварився з ними, не зробить завтра чогось такого, що наразить усю державу на згубу?..

— Ну і... що?.. — спитав Гергор, пильно глянувши йому в очі.

— А те, що у нас немає причини виявляти йому вдячність, а насправді — слабкість. А оскільки він хоче притьмом грошей, не дамо грошей!..

— А... а далі що?.. — знов спитав Гергор.

— А далі буде правити собі державою і збільшувати військо без грошей, — роздратовано відповів Мефрес.

— А... а якщо його зголодніле військо почне грабувати наші храми?.. — знову спитав Гергор.

— Ха-ха-ха! — розреготався Мефрес.

Раптом він споважнів і, вклонившись Гергорові, сказав насмішкуватим тоном:

— Це вже справа твоя, достойний Гергоре... Людина, що стільки років, як ти, правила державою, повинна була підготуватися до такої небезпеки.

— Припустімо, — сказав поволі Гергор, — припустімо, що я знайшов би засоби проти небезпеки, яка загрожує держави Але ти сам, достойний отче, зміг би, як найстарший верховний жрець, дати відсіч тому, хто зневажає жерців і храми?..

Якусь мить вони дивилися один одному в очі.

— Ти питаєш, чи зміг би я? — відповів Мефрес — Чи зумію?.. Цього навіть не треба вміти. Боги вклали мені в руки блискавку, яка знищить кожного зухвальця.

— Тихо!.. — шепнув Гергор. — Хай буде так...

— За згодою чи без згоди найвищої ради жерців, — додав Мефрес. — Коли човен перекидається, не час розмовляти з веслярами.

Обидва розсталися в похмурому настрої. Того самого, дня ввечері їх покликав фараон.

Вони прийшли в призначений час, кожен окремо, низько вклонилися фараонові і стали по кутках, не дивлячись один на одного.

"Невже посварилися? — подумав Рамзес. — Це було б непогано".

За хвилину увійшли святий Сем і пророк Пентуер. Тоді Рамзес сів у крісло, що стояло на помості, показав чотирьом жерцям на низькі ослони проти себе і сказав:

— Святі отці! Я не кликав вас досі на раду, бо всі мої накази стосувалися виключно військових справ...

— Це твоє право, святий володарю, — сказав Гергор.

— Я зробив, що міг за такий короткий час, щоб зміцнити оборонні сили держави. Я відкрив дві нові офіцерські школи і відновив п'ять розпущених полків...

— Це твоє право, володарю — озвався Мефрес.

— Про інші зміни в війську я не згадую, бо вас, святих людей, ці речі не цікавлять...

— Ти кажеш правду, володарю, — зауважили разом Гергор і Мефрес.

— Але є інша справа, — вів далі фараон, задоволений згідливістю сановників, від яких сподівався заперечень. — Наближається день поховання мого божественного батька, а в скарбниці немає достатніх коштів...

Мефрес підвівся з ослона.

— Осіріс-Мер-Амон-Рамзес, — почав він, — був справедливим володарем, який забезпечив своєму народові довголітній мир, а богам — славу. Отже, дозволь, повелителю, щоб поховання цього побожного фараона храми взяли на себе.

Рамзеса XIII здивувала й зворушила така шана, виявлена до його батька. Якусь мить він мовчав, ніби не міг знайти відповіді, і нарешті сказав:

— Я дуже вдячний вам за честь, виявлену до мого рівного богам батька. Даю згоду на таке поховання і ще раз дуже вам дякую...

Фараон замовк, підпер голову рукою і замислився, ніби борючись в душі з самим собою. Раптом він підвів голову: обличчя його пожвавішало, очі заблищали.

— Я дуже зворушений, — почав він, — доказом вашої доброзичливості, святі отці. Якщо вам така дорога пам'ять мого батька, то ви, певно, не можете погано ставитись і до мене...

— Невже ти, володарю, сумніваєшся в цьому?.. — перебив верховний жрець Сем.

— Ти кажеш правду, — вів далі фараон. — Я несправедливо підозрівав вас в упередженості до мене... Але зараз я хочу це виправити, отже, буду з вами щирим...

— Нехай боги благословлять тебе, святий володарю!.. — мовив Гергор.

— Я буду щирим. Мій божественний батько через похилий вік, хворобу, а може, й жрецькі обов'язки не міг віддавати стільки сил і часу справам держави, скільки можу я. Я молодий, здоровий, вільний, отже, хочу й буду правити сам. Як полководець мусить командувати своїм військом на власний розсуд і за власним планом, так і я правитиму державою. Така моя тверда воля, і від цього я не відступлюся. Але я розумію, що, хоч би я був найдосвідченішим, я не обійдуся без вірних слуг і мудрих радників. І тому я інколи питатиму вашої думки в різних справах...

— Самедля цього ми й існуємо як найвища рада при твоєму троні, святий володарю, — зауважив Гергор.

— Гаразд, — вів далі так само жваво фараон, — я звертатимусь до ваших послуг, і навіть зараз, з цієї хвилини...

— Наказуй, повелителю, — сказав Гергор.

— Я хочу поліпшити життя єгипетського народу. Але оскільки в таких справах надто швидкі дії могли б тільки завдати шкоди, я для початку дам їм небагато: після шести днів праці — сьомий день відпочинку...

— Так було протягом панування вісімнадцяти династій... Закон цей давній, як сам Єгипет, — озвався Пентуер.

— Відпочинок на сьомий день дасть п'ятдесят днів щороку на кожного робітника, тобто забере у його господаря п'ятдесят драхм. А на мільйоні робітників держава втратить з десять тисяч талантів щороку... — втрутився Мефрес — Ми це вже підраховували в храмах!.. — додав він.

— Це справді так, — жваво підтримав Пентуер, — збитки будуть, але тільки першого року. Бо коли народ зміцнить свої сили завдяки відпочинку, — він у наступні роки одробить усе з лишком.

— Ти кажеш правду, — відповів Мефрес, — але все-таки треба мати десять тисяч талантів на цей перший рік. А я думаю, що й двадцять тисяч талантів не завадило б...

— Ти не помиляєшся, достойний Мефресе, — перехопив розмову фараон. — Для тих змін, які я хочу запровадити в своїй державі, двадцять і навіть тридцять тисяч талантів не будуть надто великою сумою. А тому, — додав він швидко, — мені потрібна буде ваша допомога, святі мужі...

— Ми готові підтримати кожен твій намір, володарю, молитвами й процесіями, — мовив Мефрес.

— Звичайно, моліться і заохочуйте до цього народ. Але, крім цього, дайте державі тридцять тисяч талантів, — відповів фараон.

Верховні жерці мовчали. Рамзес почекав з хвилину і нарешті звернувся до Гергора:

— Ти мовчиш, достойний отче?

— Ти сам сказав, володарю, що в скарбниці немає коштів навіть на поховання Осіріса-Мер-Амон-Рамзеса. Отже, я не можу навіть уявити, звідки б ми могли взяти тридцять тисяч талантів?..

— А скарби в Лабіринті?..

— Це скарби богів, які можна порушити лише в хвилину найбільшої потреби держави, — відповів Мефрес.

Рамзес XIII спалахнув.

— Якщо не селяни, — вигукнув він, ударивши кулаком об бильця крісла, — то я потребую цих грошей!..

— Ти можеш, володарю, — відповів Мефрес, — протягом року мати більше, ніж тридцять тисяч талантів, а Єгипет — навіть удвоє...

— Як саме?

— Дуже просто, — мовив Мефрес — Накажи, володарю, вигнати з держави фінікійців...

Здавалося, фараон кинеться зараз на зухвалого жерця: він зблід, губи в нього тремтіли, очі витріщилися. Але вмить він опанував себе і сказав на диво спокійним голосом:

— Ну, годі... Якщо ви можете давати мені лише такі поради, я обійдуся без них... Адже фінікійці мають наші підписи, що ми їм точно виплатимо за давні борги!.. Ти подумав про це, Мефресе?

— Даруй, святий володарю, але в цю хвилину я думав про інше. Твої предки, володарю, не на папірусах, а на бронзі й камені закарбували, що дари, які вони принесли богам і храмам, належать і вічно будуть належати богам і храмам. — І вам, — кинув глузливо фараон.

— Так само, — відповів зухвало верховний жрець, — як держава належить тобі, володарю. Ми пильнуємо ці скарби і примножуємо їх, але витратити не маємо права...

Задихаючись від гніву, фараон покинув зібрання і пішов до свого кабінету. Його становище постало перед ним з нещадною ясністю.

Що жерці його ненавидять, він більше не сумнівався. Це були ті самі засліплені пихою сановники, які торік не дали йому корпусу Менфі й зробили намісником лише тоді, коли здалося їм, що він виявив покору, залишивши палац. Ті самі, що стежили за кожним його рухом, писали на нього доноси, але йому, наступникові трону, не сказали навіть про угоду з Ассірією. Ті самі, що дурили його в храмі Гатор, а над Содовими озерами перебили полонених, яким він обіцяв помилування.

Фараон пригадав собі поклони Гергора, погляди Мефреса і тон того й другого. З-за удаваної ввічливості весь час проглядала пиха й зневага до нього... Йому потрібні гроші, а вони обіцяють йому молитви, ба навіть насмілюються казати, що він не єдиний

володар Єгипту.

Молодий володар мимоволі усміхнувся: йому спали на думку наймані пастухи, які кажуть власникові череди, що він не має права робити з нею те, що хоче!..

Але, з другого боку, йому було не до сміху. В скарбниці ледве тисяча талантів, якої, з огляду на дотеперішні розміри витрат, могло вистачити на сім чи аж на десять днів. А що далі?.. Що скажуть урядовці, слуги й насамперед воїни, які не тільки не одержуватимуть платні, а просто голодуватимуть?..

Верховні жерці знали таке становище фараона, і якщо вони не поспішають йому допомогти, значить, хочуть його погубити... і то погубити за ці кілька днів, навіть до поховання батька.

Рамзес пригадав один випадок із свого дитинства. Він ще був у жрецькій школі, коли на свято богині Мут серед інших розваг показали найславетнішого в Єгипті блазня. Цей артист вдавав невдахи велетня. Коли він наказував, його не слухали, на його гнів відповідали сміхом, а коли він, щоб покарати напасників, схопився за сокиру, вона поламалася у нього в руках.

Нарешті, на нього нацькували лева, а коли беззбройний велетень почав тікати, виявилося, що за ним женеться не лев, а свиня в лев'ячій шкурі.

Учні й учителі реготали до сліз із цих пригод; але малий царевич сидів смутний: йому жаль було чоловіка, який поривався до великих вчинків, але падав, осміяний.

Та сцена й почуття, яких він зазнав тоді, зараз ожили в пам'яті фараона.

— Такими вони хочуть зробити й мене, — сказав він сам до себе.

Його охопив розпач, бо він відчув, що разом з тим, як буде видано останній талант, скінчиться його влада, а з нею й життя.

Та враз його думки звернулися в інший бік. Фараон зупинився посеред кімнати, міркуючи:

"Що може мене спіткати?.. Тільки смерть... Я одійду до моїх славних предків, до Рамзеса Великого... Але ж я не зможу їм сказати, що загинув, не захищаючись... Бо після всіх нещасть земного життя мене вкрила б вічна ганьба..."

Як це він, переможець під Содовими озерами, мав би поступитися перед купкою облудників, з якими впорався б один азіатський полк!.. Виходить, через те що Мефрес і Гергор хочуть правити Єгиптом і фараоном, його воїни мусять голодувати, а мільйон селян — працювати без відпочинку?.. Хіба ж не його предки збудували ці храми?.. Хіба не вони наповнили їх здобиччю? А хто вигравав битви: жерці чи воїни?.. Отже, хто має право на ці скарби: жерці чи фараон і його військо?

Молодий фараон знизав плечима й покликав до себе Тутмоса. Незважаючи на пізню пору, царський улюбленець з'явився відразу.

— Ти знаєш, — сказав йому фараон, — жерці відмовилися позичити мені гроші, а тим часом скарбниця порожня.

Тутмос випростався.

— Накажеш, святий володарю, кинути їх до в'язниці?.. — спитав він.

— А ти б зробив це?..

— Немає в Єгипті офіцера, який завагався б виконати наказ нашого володаря і полководця.

— В такому разі... — мовив поволі фараон, — в такому разі... не треба нікого ув'язнювати. Надто я могутній для цього і надто зневажаю їх. Падло, яке людині трапиться на дорозі, вона не стане ховати в ковану скриню, а обійде його.

— Але гієну саджають у клітку, — шепнув Тутмос.

— Ще рано, — відповів Рамзес. — Я мушу бути ласкавим до цих людей, принаймні до поховання мого батька, бо вони могли б зробити щось його достойній мумії і порушити спокій його душі... А тепер піди завтра до Гірама і скажи, щоб він прислав до мене того жерця, про якого ми з ним говорили.

— Я зроблю це. Однак мушу сповістити тобі, володарю, що сьогодні люди громили будинки мемфійських фінікійців...

— Ого!.. Цього не треба було робити.

— І ще мені здається, — вів далі Тутмос, — що, відколи ти, володарю, наказав Пентуєрові вивчити становище селян і робітників, жерці підбурюють номархів і знать. Вони кажуть, володарю, що ти хочеш розорити знать на користь селян.

— І знать цьому вірить?

— Є такі, що вірять. Але є й такі, які прямо кажуть, що це інтриги жерців проти тебе, святий володарю.

— А якби я й справді хотів поліпшити долю селян?.. — запитав Рамзес.

— Ти зробиш, володарю, те, що тобі схочеться, — відповів Тутмос.

— Отака відповідь мені подобається! — радісно вигукнув Рамзес XIII. — Будь спокійний і скажи знаті, що вони не тільки не втратять нічого, виконуючи мої накази, а, навпаки, ще збагатіють і значення їхнє зросте. Багатства Єгипту треба нарешті видерти з рук негідників і віддати вірним слугам.

Фараон попрощався з улюбленцем і, задоволений, пішов спочити. Його хвилинний розпач здавався йому тепер просто смішним.

На другий день, близько полудня, його святості доповіли, що прийшла депутація фінікійських купців.

— Може, вони хочуть поскаржитися за напад на їхні будинки? — спитав фараон.

— Ні, — відповів ад'ютант, — вони хочуть піднести тобі дари.

І справді, кільканадцять фінікійців, на чолі з Рабсуном, прийшли з дарами. Коли фараон вийшов до них, вони впали ниць, після чого Рабсун пояснив, що вони, за давнім звичаєм, осмілюються покласти свої нікчемні дари до ніг фараона, який дає їм життя, а їхнім маєткам безпеку.

Потім вони почали викладати на столи золоті чаші, ланцюги, келихи, наповнені коштовними каменями. Сам Рабсун поклав на приступку трону тацю з папірусом, у якому фінікійці зобов'язувались постачити війську всякого спорядження на дві тисячі талантів.

Це був щедрий дарунок: усе, що принесли фінікійці, складало в сумі три тисячі талантів.

Фараон дуже ласкаво подякував відданим купцям, пообіцявши їм своє заступництво. Вони попрощалися з ним ошасливлені.

Рамзес XIII легко зітхнув. Банкрутство скарбниці, а отже, необхідність застосування насильницьких заходів проти жерців відсунулися ще на десять днів.

Увечері, знову в супроводі Тутмоса, до кабінету його святості заявився достойний Гірам. Цього разу він не скаржився на втому, а, впавши ниць, плаксивим голосом проклинав дурного Дагона.

— Я довідався, — сказав він, — що цей паршивець посмів нагадати тобі, святий володарю, про нашу угоду щодо каналу до Червоного моря... Щоб він пропав!.. Щоб його проказа сточила!.. Щоб його діти стали свинопасами, а внуки євреями!..

Тільки накажи, володарю, і, скільки має багатства Фінікія, усе складе до ніг твоїх без жодної розписки й угоди... Хіба ми ассірійці... жерці, — додав він пошепки, — щоб нам не досить було самого слова такого могутнього владики?..

— А якби я, Гіраме, і справді зажадав великої суми? — спитав його фараон.

— Якої саме?..

— Скажімо... тридцять тисяч талантів...

— Відразу?

— Ні, протягом року.

— Ти матимеш їх, святий володарю, — відповів, не вагаючись, Гірам.

Фараона вразила така щедрість.

— Але ж я мушу дати вам щось у заставу...

— Тільки для форми, — відповів фінікієць, — дай нам, володарю, у заставу копальні, щоб не збуджувати підозри жерців... Якби не це, вся Фінікія віддалася б тобі без застав і розписок...

— А канал?.. Я маю зараз же підписати угоду? — спитав фараон.

— Зовсім ні. Ти, володарю, підпишеш з нами угоду, коли сам схочеш...

Рамзесові здавалося, що він злітає вгору. Лише тепер він пізнав розкіш царської влади, і то завдяки фінікійцям!

— Гіраме! — сказав він, уже не володіючи собою. — Сьогодні ж я даю вам, фінікійцям, дозвіл на будівництво каналу, що з'єднає Середземне море з Червоним...

Старий упав до ніг фараона.

— Ти — найбільший з усіх царів, яких знав світ! — вигукнув він.

— Але до певного часу не кажи про це нікому, бо вороги моєї слави не дримають. А щоб ти мав певність, даю тобі цей царський перстень...

Він зняв з пальця перстень, оздоблений чародійним каменем, на якому було вирізьблене ім'я Гора, і надів його на палець фінікійцеві.

— Багатство всієї Фінікії твоє! — повторив глибоко зворушений Гірам. — Ти, володарю, звершиш справу, яка вславлятиме твоє ім'я, поки не згасне сонце...

Фараон обняв його сиву голову і звелів йому сісти.

— Отже, віднині ми спільники, — мовив, помовчавши, фараон, — і я сподіваюся, що це принесе щастя Єгиптові і Фінікії.

— Усьому світові! — додав Гірам.

— Скажи мені, однак, княже, чому ти так довіряєш мені?

— Бо знаю шляхетну вдачу твою, володарю. Якби ти не був фараоном, то через кілька років став би найбагатшим фінікійським купцем і главою нашої ради...

— Припустімо, що так, — відповів Рамзес — Але ж я, щоб додержати своєї обіцянки, мушу спершу приборкати жерців. Це боротьба, а наслідки боротьби непевні...

Гірам усміхнувся.

— Володарю, — сказав він, — якби ми були такі підлі, що залишили б тебе тепер, коли твоя скарбниця порожня, а вороги сильні, ти б програв цю боротьбу. Адже людина, позбавлена засобів, легко втрачає мужність, а від зубожілого володаря відвертається і його військо, і піддані, і сановники... Та коли ти, володарю, маєш наше золото й наших агентів та своє військо й воєначальників, то з жерцями тобі буде стільки клопоту, скільки слонові з скорпіоном. Ледве ти поставиш ногу на них, вони вже будуть розчавлені... Зрештою, це не моє діло. В саду чекає жрець Саменту, якому ти, володарю, велів прийти. Я тут зайвий. Тепер його час. Але постачити гроші я не відмовляюсь — у межах тридцяти тисяч талантів. Отже, хай ваша святість наказує...

Гірам знову впав ниць і вийшов, пообіцявши негайно прислати Саменту.

Через півгодини з'явився верховний жрець. Він не голив рудої бороди і кошлатого волосся, як належало служителеві Сета; обличчя в нього було суворе, але очі сповнені мудрості. Він уклонився без зайвого смирення і спокійно витримав погляд фараона, який пронизував до глибини душі.

— Сідай, — мовив володар. Жрець сів на підлозі.

— Ти подобаєшся мені, — сказав Рамзес — В тебе постать і обличчя гіксоса, а вони — найхоробріші воїни мого війська. — Потім раптом запитав: — Це ти сказав Гірамові про угоду наших жерців з ассірійцями?

— Я, — відповів Саменту, не опускаючи очей.

— Ти був учасником цієї підлості?

— Ні, я підслухав цю угоду... В храмах, так само як і в твоїх палацах, володарю, стіни пронизані каналами, через які навіть з вершини пілонів можна чути, що говорять у підземеллях...

— Аз підземелля можна промовляти до тих, що живуть у верхніх покоях?.. — перебив фараон.

— І видавати це за поради богів, — додав поважно жрець. Фараон усміхнувся. Отже, припущення, що то не дух батька промовляв до нього й до матері, а жерці, було правильне.

— Нащо ти виказав фінікійцям велику державну таємницю? — запитав Рамзес.

— Бо хотів запобігти цій ганебній угоді, яка шкодить нам так само, як і Фінікії.

— Адже ти міг попередити когось із достойних єгиптян.

— Кого?.. — запитав жрець. — Чи тих, що безсилі перед Гергором, чи тих, які виказали б мене йому і прирекли на мученицьку смерть?.. Я сказав Прамові, бо він знається з нашими сановниками, з якими я не зустрічаюсь ніколи.

— А навіщо Гергор і Мефрес уклали цю угоду? — спитав фараон.

— На мою думку, це люди слабодухі, яких налякав Бероес, великий халдейський жрець. Він сказав їм, що над Єгиптом десять років тяжітиме зла доля, і якщо ми протягом цього часу почнемо війну з Ассірією, то будемо розбиті.

— І вони повірили цьому?

— Здається, Бероес показував їм якісь чудеса... Навіть піднісся над землею... Це й справді чудо, але я не можу зрозуміти, чому ми повинні втрачати Фінікію, якщо Бероес уміє літати над землею?

— Отже, й ти не віриш в чудеса?..

— Як в які, — відповів Саменту. — Бероес, здається, й справді робить незвичайні речі, але наші жерці тільки дурять і народ, і його володарів.

— Ти ненавидиш жерців? Саменту розвів руками.

— Вони мене також не терплять і, що ще гірше, зневажають, ніби за те, що я служу Сетові. А тим часом, що це за боги, яким треба мотузками ворухити голови й руки?.. Або що це за жерці, які вдають із себе побожних і стриманих, а тим часом мають по десять жінок, витрачають по кільканадцять талантів щороку, крадуть жертви, які приносять їхнім богам, і не набагато мудріші від учнів вищої школи?..

— Але ж ти береш пожертвування від фінікійців?

— А від кого ж мені брати?.. Лише фінікійці по-справжньому шанують Сета й бояться, щоб він не потопив їхні кораблі. А в нас його шанують тільки бідняки. Якби я розраховував на їхні жертви, довелося б умерти з голоду мені й моїм дітям.

Фараон подумав, що цей жрець не такий уже й лихий чоловік, хоч і виказує таємниці храмів. А до того ж він, здається, розумний і каже правду.

— Ти чув що, — спитав знову фараон, — про канал, який має сполучити Середземне море з Червоним?

— Я знаю про це. Ще кількасот років тому наші інженери розробили цей проект.

— А чому ж вони не викопали його досі?

— Бо жерці бояться, що до Єгипту прибудуть чужинці, які можуть зруйнувати нашу релігію, а разом з нею і їхні прибутки.

— А чи правда те, що Гірам розказував про людей, які живуть на далекому сході?

— Найщиріша правда. Ми давно знаємо про них, і не минає й десятка років, щоб ми не одержували з тих країн якогось коштовного каменя, малюнка чи виробу.

Фараон знову замислився і раптом запитав:

— Ти будеш мені вірно служити, коли я зроблю тебе моїм радником?..

— Служитиму вашій святості на життя й на смерть. Але... якби я став радником фараона, обурилися б жерці, які мене ненавидять.

— Як ти думаєш, їх можна подолати?..

— І навіть дуже легко! — відповів Саменту.

— Який був би твій план, якби я вирішив позбутися їх?

— Треба було б заволодіти скарбами Лабіринту.

— Ти б міг добратися до них?

— Я вже маю багато вказівок, а решту знайду, бо знаю, де шукати.

— А що далі? — спитав фараон.

— Треба було б підняти справу проти Гергора й Мефреса за державну зраду і за таємні стосунки з Ассірією...

— А докази?..

— Я знайду їх з допомогою фінікійців, — відповів жрець.

— Чи не виникла б через це якась небезпека для Єгипту?

— Ніяка. Чотириста років тому фараон Аменготеп IV повалив владу жерців, установивши віру в одного тільки бога Ра-Гормахіса. Звичайно, з цієї нагоди він забрав скарби з храмів інших богів... Але й тоді ні народ, ні військо, ні знать не стали на захист жерців. Про що ж говорити тепер, коли давня віра дуже підупала!..

— А хто ж помагав Аменготепові? — спитав фараон.

— Простий жрець Ей.

— Який після смерті Аменготепа IV зайняв його трон? — мовив Рамзес, пильно глянувши в очі жерцеві.

Але Сamentу відповів спокійно:

— Цей випадок свідчить про те, що Аменготеп був недолугим володарем, який більше дбав про славу Ра, аніж про державу.

— Воістину, ти справжній мудрець!.. — сказав Рамзес.

— До твоїх послуг, святий володарю...

— Я призначаю тебе моїм радником, — мовив фараон. — Але в такому разі ти не можеш одвідувати мене таємно, треба, щоб ти жив у мене...

— Прости, володарю, але, поки члени найвищої ради не будуть у в'язниці за змову з ворогами держави, моя присутність у палаці принесе більше шкоди, ніж користі... Я буду служити й радити тобі, володарю, але таємно...

— І знайдеш дорогу до скарбниці в Лабіринті?

— Сподіваюся, що, перше ніж ти, володарю, повернешся з Фів, мені пощастить це зробити. А коли ми перенесемо скарби до твого палацу, коли суд засудить Гергора й Мефреса, яких ти, володарю, зможеш потім помилувати, тоді я, з твого дозволу, виступлю явно... І не буду більше жерцем Сета, який тільки одвертає од мене людей...

— І ти думаєш, що все піде добре?..

— Ручуся головою!.. — сказав жрець, — Народ любить тебе, володарю, отже, його легко підбурити проти зрадливих сановників... Військо слухає тебе, як ні одного з фараонів з часів Рамзеса Великого... Хто ж зможе нам протистояти?.. А до того ж ти, володарю, маєш за собою фінікійців і гроші — найбільшу силу в світі!..

Коли Сamentу прощався з фараоном, той дозволив йому поцілувати свою ногу і подарував важкий золотий ланцюг і зап'ястя, оздоблене сапфірами.

Не кожен сановник здобував таку ласку за довгі, роки служби.

Відвідини й обіцянки Сamentу сповнили серце фараона новою надією. О, якби пощастило здобути скарби Лабіринту!.. Адже за невеличку частину їх можна було б звільнити знать від боргів фінікійцям, поліпшити долю селян і викупити заставлені

маєтки фараона. А якими новими спорудами збагатилася б держава!..

Так, скарби Лабіринту могли б розв'язати всі турботи фараона! Бо що з того, що фінікійці пропонують йому велику позичку? Позичку треба колись сплатити, та ще й з процентами, і рано чи пізно віддати в заставу решту царських маєтків. Це тільки відсувало розорення, але не запобігало йому.

Розділ п'ятдесят шостий

У половині місяця фаменут (січень) почалася весна. Весь Єгипет зеленів сходами пшениці, а на чорних клаптах землі гуртами снували селяни, що сіяли люпин, ячмінь, садили боби й квасолу. У повітрі стояли пахощі помаранчевого цвіту. Вода дуже спала, і з кожним днем оголялися нові смужки землі.

Приготування до поховання Осіріса-Мер-Амон-Рамзеса були вже скінчені. Священна мумія фараона вже була вкладена в білий футляр, верхня частина якого точно відтворювала риси небіжчика. Фараон, здавалося, дивився емалевими очима, а на божественнім обличчі його був вираз лагідного смутку — не за світом, який він покинув, а за людьми, які ще були приречені на муки земного життя. На голові у нього був єгипетський чепець в білі й блакитні смужки, на шиї — разки коштовного намиста, на грудях — зображення людини, що стоїть на колінах, з розкинутими руками, на ногах зображення богів, священних птахів та очей, що не належали нічому живому, а наче дивилися з якогось простору.

Так споряджене тіло фараона спочивало на коштовному ложі в невеличкій кедровій каплиці, стіни якої були вкриті написами, що вихваляли життя та вчинки небіжчика. Над тілом наче плив чудовий яструб з людською головою, а біля ложа небіжчика вдень і вночі вартував жрець, переодягнений богом Анубісом, з головою шакала.

Крім цього, був приготовлений важкий базальтовий саркофаг — зовнішня труна мумії. Саркофаг теж мав форму й риси мертвого фараона і був покритий написами й зображеннями людей, що молилися, священних птахів та скарабеїв.

Сімнадцятого фаменута мумію разом з її каплицею й саркофагом перенесли з "поселення мертвих" до царського палацу і встановили в найбільшій залі. Залу цю враз заповнили жерці, що співали жалобні гімни, придворні й слуги померлого фараона і насамперед його жінки, які так голосили, що їх було чути аж на тому березі Нілу.

— О повелителю!.. О повелителю наш! — кричали вони. — Чому ти нас покинув?.. Ти, такий гарний, такий добрий! Ти, що колись так щиро розмовляв з нами, чому ти тепер мовчиш?.. Адже ти колись любив наше товариство, а тепер ти такий далекий від нас...

А в цей час жерці співали:

Хор I. "Я — Тум, який є єдиний..."

Хор II, "Я — Ра, перший в його промінні..."

Хор I. "Я — бог, який сам себе творить..."

Хор II. "Який сам собі дає ім'я, і ніхто його не втримає між богами..."

Хор I. "Я знаю ім'я великого бога, який там є..."

Хор II. "Бо я — великий птах Вену, і я бачу все, що є".

Після двох днів голосінь і відправ до палацу під'їхала велика колісниця у формі човна, його кінці були оздоблені баранячими головами і опахалами із страусових пер, а над дорогим балдахіном здіймалися орел і змія-урей — символ влади фараона.

На цю колісницю поклали священну мумію, незважаючи на шалений опір придворних жінок. Одні чіплялися за труну, другі заклинали жерців, щоб ті не забирали в них доброго володаря, треті дряпали собі обличчя і рвали волосся і навіть били людей, які виносили тіло.

Крик був страшенний.

Нарешті колісниця, прийнявши божественні останки, рушила серед величезних натовпів людей, які стояли на довгому шляху від палацу до Нілу. І тут були обмащені болотом, подряпані, покриті жалобними покривалами люди, які голосили несамовито. А серед них, згідно з жалобним ритуалом, на всій дорозі були розставлені хори.

Хор І. "На Захід, в оселю Осіріса, на Захід ідеш ти, найкращий з людей, який ненавидів усе фальшиве!"

Хор ІІ. "На Захід! Уже не воскресне людина, яка так любила правду і ненавиділа брехню".

Хор візників. "На Захід, воли, що тягнете жалобну колісницю, на Захід!.. Господар ваш іде за вами!"

Хор ІІІ. "На Захід, на Захід, в країну справедливих! Місце, яке ти любив, тужить і плаче за тобою".

Юрба людей. "Іди з миром до Абідоса! Іди з миром до Абідоса! Щоб ти дійшов з миром до Заходу фіванського!.."

Хор плакальниць. "О повелителю наш, о повелителю наш, коли ти відходиш на Захід, самі боги плачуть".

Хор жерців. "Він щасливий, він найшанованіший з-між людей, бо йому судилося спочити в гробі, який він сам собі приготував".

Хор візників. "На Захід, воли, що тягнете жалобну колісницю, на Захід! Господар ваш їде за вами..."

Юрба людей. "Іди з миром до Абідоса... Іди з миром до Абідоса, до моря західного"

Через кожні дві сотні кроків стояли загони воїнів, що вітали фараона глухим гуркотом барабанів і прощалися з ним пронизливим виттям труб. Це був не похорон, а тріумфальний похід у країну богів.

На певній відстані за колісницею йшов Рамзес ХІІІ, оточений великим почтом воєначальників, а за ним цариця Нікотріс, яку підтримували дві придворні жінки. Ні син, ні мати не плакали, бо їм було відомо (чого не знав простий люд), що померлий володар уже перебуває поруч з Осірісом і такий задоволений з цього перебування в країні щастя, що не хотів би навіть повернутися на землю.

Після двогодинної процесії, супроводжуваної безупинним голосінням, колісниця з тілом зупинилася на березі Нілу. Тут тіло зняли з колісниці, схожої на човен, і перенесли на справжній, позолочений, прикрашений різьбою й живописом корабель з білими й пурпуровими вітрилами.

Придворні жінки ще раз пробували відняти мумію в жерців; ще раз заспівали хори і заграла військова музика. Потім на корабель, що віз царську мумію, зійшли цариця Нікотріс і кільканадцять жерців. Люди почали кидати букети й вінки... Заплескотіли весла...

Рамзес XII востаннє залишив свій палац і поплив Нілом до гробниці в Фівах. По дорозі він, як турботливий володар, мав одвідати всі найзнатніші міста, щоб попрощатися з ними.

Подорож тривала дуже довго. До Фів було зо сто миль, пливли вгору по річці, і мумія повинна була відвідати кілька десятків храмів та взяти участь в урочистих відправах.

Через кілька днів після відбуття Рамзеса XII на вічний спочинок тією ж дорогою виїхав Рамзес XIII, щоб виглядом своїм воскресити мертві від жалю серця підданих, прийняти від них почесні й принести жертви богам.

За мертвим володарем виїхали, кожен на власному кораблі, всі верховні жерці, багато старших жерців, найбагатші власники маєтків і більша частина номархів. Тому новий фараон з гіркотою думав, що його почет буде зовсім нечисленний. Але вийшло інакше. При Рамзесі XIII опинилися всі воєначальники, дуже багато урядовців, дрібної знаті і всі нижчі жерці, що швидше здивувало, ніж потішило, фараона.

Та це був лише початок. Бо коли корабель молодого володаря вплив на Ніл, назустріч йому виїхало стільки великих і малих, бідних і багатих човнів, що й води не було видно. В них сиділи напівголі родини селян і ремісників, пишно вбрані купці, фінікійці в яскравому одязі, спритні грецькі моряки й навіть ассірійці та хетти.

Ця юрба вже не кричала, а вила, не раділа, а божеволіла. Щохвилини на царський корабель вилазила якась депутація, щоб поцілувати палубу, якої доторкались ноги фараона, і піднести дари — жменьку збіжжя, клаптик тканини, глиняний глечик, кілька пташок і особливо букет квітів. Тому, перш ніж фараон минув Мемфіс, з його корабля довелося кілька разів вивантажувати подарунки, щоб він не затонув.

Молодші жерці перемовлялися між собою, що, крім Рамзеса Великого, жодного фараона не вітали з таким величезним захватом.

Так само було під час усієї подорожі від Мемфіса до Фів, захват народу не слабнув, а, навпаки, все зростав.

Селяни кидали свої поля, а ремісники — майстерні, щоб потішитись тим, що побачать нового володаря, про наміри якого вже склались легенди. Всі чекали великих змін, хоч ніхто не знав яких. Те тільки було певним, що суворі урядовці злагідніли, що фінікійці не так жорстоко здирали податки і що завжди покірний єгипетський народ почав підносити голову перед жерцями.

— Хай тільки фараон дозволить,— казали в шинках, на полях та на базарах, — ми враз наведемо лад із святими мужами... Це вони винні, що ми платимо великі податки і що рани ніколи не гояться на наших плечах!

За сім миль на південь од Мемфіса, між пасмом Лівійських гір, лежав край Піом, або Фаюм, славнозвісний тим, що його створили людські руки.

Колись на цьому місці була пустельна улоговина, оточена стіною голих гір. У фараона Аменемхета за 3500 років перед різдвом Христовим виник зухвальний намір перетворити її на родючу місцину.

Для цього він звелів відгородити східну частину улоговини і обнести цю ділянку міцною греблею. Вона була у висоту як будинок на два поверхи, товщиною в основі — близько ста кроків і довжиною понад сорок кілометрів.

Так утворилося величезне водоймище, яке могло вмістити близько трьох мільярдів кубічних метрів (три кубічні кілометри) води, поверхня якої займала близько трьохсот квадратних кілометрів. Водоймище зрошувало чотириста тисяч моргів ґрунту, а крім того, під час весняного розливу річки забирало до себе зайву воду та оберігало значну частину Єгипту від раптової повені.

Це велетенське водоймище називалося Мерідовим озером і вважалося одним із чудес світу. Завдяки йому пустельна долина перетворилася на родючий край Фаюм, де жили в добробуті близько двохсот тисяч жителів. У цій провінції, поряд з пальмами і пшеницею, вирощували найпрекрасніші троянди. З них робили трояндове масло, яке славилось в усьому Єгипті і за його межами.

Існування Мерідового озера було пов'язане з іншим чудом мистецтва єгипетських інженерів — з каналом Іосифа.

Цей канал, що мав двісті кроків у ширину, тягнувся на кілька десятків миль по західному березі Нілу. Розташований за дві милі від річки, він зрошував землі, що лежали біля Лівійських гір, і відводив воду в Мерідове озеро.

Навколо краю Фаюм підносились кілька давніх пірамід і багато менших гробниць. А на його східному кордоні, поблизу Нілу, стояв славетний лабіринт (Лопе-рогунт). Він був теж збудований Аменемхетом і мав форму величезної підкови, яка займала ділянку землі на тисячу кроків у довжину і шістсот у ширину.

Споруда ця була найбільшою скарбницею Єгипту. В ній спочивали мумії багатьох ушавлених фараонів, знаменитих жерців, полководців і будівничих. Тут лежали також останки шанованих тварин, особливо крокодилів. Тут, нарешті, зберігалися нагромаджені протягом століть багатства єгипетської держави, про які зараз важко навіть скласти собі уявлення.

Лабіринт не був неприступним, зовні і не охоронявся. Стеріг його невеликий загін воїнів жрецького війська та ще кілька жерців випробуваної чесності. Скарбам не загрожувала ніяка небезпека, бо ніхто, за винятком цих кількох осіб, не знав, де саме шукати їх у Лабіринті, що поділявся на два поверхи: надземний і підземний, в кожному з яких було по тисяча п'ятсот кімнат...

Кожен фараон, кожен верховний жрець, нарешті, кожен головний скарбник і верховний суддя повинні були одразу ж після прийняття посади власними очима оглянути державні скарби. Проте жоден із сановників не тільки не потрапив би туди, а навіть не міг би уявити собі, де міститься скарбниця — в головному корпусі чи в котромусь крилі, над землею чи під землею.

Були такі, яким здавалось, що скарбниця справді міститься під землею, далеко за

межами самого Лабіринту. Не бракувало й таких, які гадали, що скарбниця лежить під дном озера, щоб у разі потреби її можна було затопити водою. А взагалі жоден сановник держави не любив цікавитись цим питанням, знаючи, що замах на майно богів потягне за собою смерть святотатця.

Могло статись, зрештою, що хтось невтаємничений і знайшов би туди дорогу, якби кожного такого не паралізував страх. Смерть земна і вічна загрожувала тому чоловікові і його родині, який посмів би безбожним намислом відкрити ці тайники.

Прибувши в ці місця, Рамзес XIII насамперед одвідав провінцію Фаюм. Вона скидалася на глибоку чашу, дном якої було озеро, а краями — гори. Скрізь, куди не глянь, зеленіли соковиті трави, всіяні барвистими квітами, верхівки пальм, гаї смоковниць і тамариндів, серед яких від сходу й до заходу сонця лунали спів пташок і веселі голоси людей.

Був це, мабуть, найщасливіший куточок Єгипту.

Народ привітав фараона з величезним захватом, його і почет засипали квітами, піднесли їм кілька глеків найдорожчих пахощів і понад десять талантів золотом і коштовними каменями.

Два дні провів фараон у розкішній місцевості, де радість, здавалось, квітла на деревах, плавала в повітрі, відбивалась у водах озера. Але йому нагадали, що він ще мусить оглянути Лабіринт.

Із зітханням фараон залишив Фаюм і всю дорогу оглядався. Незабаром, однак, його увагу захопила велетенська сіра споруда, що велично височіла на узгір'ї.

Біля брами вікопомного Лопе-рогунта фараона привітала група жерців з аскетичним виглядом і невеликий загін воїнів, зовсім поголених.

— Ці люди схожі на жерців! — вигукнув Рамзес.

— Бо кожен з них посвячений в нижчий сан, а сотники — у вищий, — відповів верховний жрець Лабіринту.

Придивившись уважно до облич цих дивних воїнів, що не їли м'яса і жили в безшлюбності, фараон помітив у них кмітливість і спокійну енергію. Побачив він також, що його священна особа не справила на них ніякого враження.

"Цікаво, як збирається потрапити сюди Саменту?" — подумав фараон.

Він зрозумів, що цих людей не можна ні налякати, ні підкупити. В них відчувалася така впевненість у собі, наче кожен мав у своєму розпорядженні непереможні полчища духів.

"Побачимо, — думав фараон, — чи злякаються цих богобоязних мужів мої греки й азіати? На щастя, вони такі дикі, що навіть не помітять особливої урочистості цих фізіономій..."

На прохання жерців почет Рамзеса XIII залишився біля брами під доглядом воїнів з голеними головами.

— І меч мені тут залишити? — спитав фараон.

— Він нам нічого не зашкодить, — відповів старший доглядач.

Молодий фараон мав охоту бодай огріти чимсь побожного мужа за таку відповідь,

але стримався.

Величезним подвір'ям, між двома рядами сфінксів, фараон і жерці пройшли до головного Корпусу. Тут у просторому, але трохи темному коридорі було вісім дверей і доглядач спитав:

— Котрими дверима ти, святий володарю, хочеш пройти до скарбниці?

— Тими, що приведуть нас найшвидше.

Кожен із жерців узяв по два пучки смолоскипів, але вогонь запалив лише один. Поруч нього став старший доглядач, тримаючи в руках довгу низку чоток, на яких були якісь знаки. За ними йшов Рамзес у супроводі решти трьох жерців.

Верховний жрець з чотками повернув праворуч і увійшов до величезної зали, стіни й колони якої були вкриті написами й малюнками. Звідти вони вийшли у вузький коридор, що вів угору, і опинилися в іншій залі, де було дуже багато дверей. Тут відсунулась перед ними плита в підлозі й відкрився отвір, крізь який вони спустилися вниз і знову вузьким коридором дісталися до кімнати, що зовсім не мала дверей. Та провідник доторкнувся до одного ієрогліфа, і стіна перед ним відсунулась.

Рамзес хотів визначити напрямок, в якому вони йшли, але одразу все переплуталося. Він бачив лише, що вони швидко проходять через великі зали, невеличкі кімнати й вузькі коридори, що вибираються нагору або спускаються вниз, що в деяких залах дуже багато дверей, а в інших — зовсім немає. Водночас він спостеріг, що провідник біля кожного нового входу пересуває одне зерно своїх довгих чоток, а інколи, присвічуючи смолоскипом, порівнює знаки на чотках із знаками на стінах.

— Де ми зараз? — раптом спитав фараон. — У підземеллі чи нагорі?

— Ми у владі богів, — відповів його супутник.

Після кількох поворотів і переходів фараон озвався знову;

— Але ж ми вже були тут принаймні двічі!..

Жерці не відповіли. Тільки той, що ніс смолоскип, освітив по черзі стіни, і Рамзес, придивившись, визнав у душі, що вони тут ще не були.

У невеличкій кімнаті без дверей жрець опустив смолоскип, і фараон побачив на підлозі висохлий чорний труп, обгорнутий зіглілим одягом.

— Це, — сказав доглядач Лабіринту, — останки одного фінікійця, який за шістнадцятої династії пробував пробратися сюди і дійшов аж до цього місця.

— Його вбили? — спитав фараон.

— Він помер з голоду.

Вони йшли вже з півгодини, коли жрець, що ніс смолоскип, освітив нішу коридора, де теж лежали висохлі останки.

— Це, — мовив доглядач, — труп нубійського жерця, який за царювання твого діда, володарю, намагався пройти сюди.

Фараон не питав, що з ним сталось, йому здавалося, що він перебуває десь глибоко внизу і Лабіринт давить його своєю вагою. Про те, щоб зорієнтуватись серед сотень коридорів, зал і кімнат, він уже не думав. І навіть не пробував з'ясувати собі, яким чудом розступалися перед ними кам'яні стіни чи провалювались підлоги.

"Саменту нічого не зробить!.. — подумав він. — Або загине, як ті двоє, про яких я мушу йому навіть розповісти".

Такого пригнічення, такого почуття власного безсилля і нікчемності він ніколи ще не зазнавав. Хвилинами йому здавалось, що жерці покинуть його в одній з тісних кімнат, в якій немає дверей. Тоді його охоплював розпач; він тягнувся до меча і ладен був порубати їх. Та враз спохоплювався, що без їхньої допомоги він не вийде звідси, і опускав голову.

"О, коли б хоч на хвилину побачити денне світло!.. Яка ж страшна має бути смерть серед трьох тисяч цих кімнат, сповнених мороком чи темрявою!.."

Душі богатирів часом знають хвилини глибокого занепаду, яких звичайні люди навіть не можуть собі уявити.

Похід цей тривав близько години, коли нарешті вони увійшли до низької зали, підпертої восьмигранними колонами. Троє жерців, що оточували Рамзеса, розбіглися по кутках, причому

Рамзес помітив, що один із них притулився до колони й ніби увійшов у неї.

За хвилину в одній із стін відкрився вузький отвір, жерці повернулися на свої місця, а їхній провідник звелів запалити чотири смолоскипи. Потім усі підійшли до цього отвору і обережно протиснулися в нього.

— Оце сховище, — сказав доглядач Лабіринту.

Жерці хутко запалили смолоскипи, пригвинчені до колон і стін, і Рамзес побачив ряд величезних кімнат, переповнених найрізноманітнішими речами безцінної вартості. Сюди кожна династія, якщо не кожен фараон, складали все, що в них було найдорожчого.

Тут були колісниці, човни, лежа, столи, скрині й трони, золоті або оббиті золотом та інкрустовані слоною кісткою, перламутром і кольоровим деревом так майстерно, що на кожную дрібну річ митці-ремісники витрачали десятки років. Тут була зброя, шоломи, щити і сагайдаки, що виблискували коштовними каменями, були дзбани, чаші й ложки із щирого золота, дорогий одяг і балдахіни.

Все це завдяки сухому й чистому повітрю пролежало віки, не зазнавши ніяких змін.

Серед інших виняткових речей фараон помітив срібну модель ассирійського палацу, яку Рамзесові XII подарував Саргон. Верховний жрець, пояснюючи фараонові, який дарунок хто підніс, пильно вдивлявся в його обличчя. Але, замість захоплення скарбами, жрець вловив невдоволення.

— Скажи мені, достойний отче, — спитав раптом фараон, — яка користь від цих скарбів, замкнутих у темних підземеллях?

— В них криється велика сила на випадок, якби Єгипет опинився в небезпеці, — відповів верховний жрець. — За кілька цих шоломів, колісниць, мечів ми можемо купити собі прихильність усіх ассирійських сатрапів. А можливо, не встояв би й сам цар Ассар, якби ми піднесли йому такі прикраси до тронної зали чи до зброярні.

— Я думаю, що вони воліли б одібрати в нас усе це мечем, аніж отримати лише дещо за приязнь до нас, — кинув фараон.

— Хай спробують!.. — мовив жрець.

— Я розумію... Певно, у вас є спосіб знищити ці скарби. Але ж тоді ними ніхто вже не скористається.

— Цього я не знаю, — відповів старший доглядач. — Ми стережемо, що нам доручено, а чинимо, як наказано.

— Чи не краще було б частину цих багатств використати для підсилення державної скарбниці і вивести Єгипет із скрути, в якій він зараз опинився? — спитав фараон.

— Це не залежить від нас.

Фараон нахмутив брови. Якийсь час він оглядав предмети без особливого захоплення і врешті знову запитав:

— Добре. Ці майстерні вироби можуть придатися, щоб задобрити ассірійських сатрапів. Та якщо вибухне війна з Ассірією, за що ми добудемо харчі, людей і зброю в народів, які не знаються на вишуканих коштовностях?

— Відчиніть скарбницю!.. — звелів верховний жрець. Жерці знов розбіглися: двоє ніби зникли всередині колон,

а один по драбині виліз на стіну і щось там робив біля різьбленої фігурки.

Знову одсунулися потайні двері, і Рамзес зайшов до справжньої скарбниці.

Це була простора кімната, заповнена надзвичайними багатствами. Тут стояли глиняні бочки, повні золотого піску, бруси золота, укладені мов цеглини, і золоті прuti зв'язані в'язками. Срібні бруси, складені під одною стіною, нагадували мур, який мав товщину кілька ліктів і підносився до самої стелі.

В нішах і на кам'яних столах лежали коштовні камені всіх кольорів: рубіни, топази, смарагди, сапфіри, діаманти й перли, завбільшки як горіх, а деякі навіть як пташине яйце. За не одну з цих коштовностей можна було б купити ціле місто.

— Оце наші багатства на випадок нещастя, — сказав жрець-доглядач.

— Якого ще ви нещастя чекаєте? — запитав фараон. — Народ зубожів, знать і двір у боргах, військо зменшилось наполовину, в фараона немає грошей... Хіба Єгипет був колись у гіршому становищі?..

— Був у ще гіршому, коли його підкорили гіксоси.

— Через кілька років, — відповів Рамзес, — нас подолають навіть ізраїльтяни, якщо їх не випередять лівійці або ефіопи. А тоді ці чудові камені, розбиті на скалки, підуть на прикраси до єврейських та негритянських сандалів.

— Будь спокійний, святий володарю. В разі потреби не лише скарбниця, а й весь Лабіринт зникне безслідно разом зі своїми охоронцями.

Рамзес уже твердо розумів, що перед ним фанатики, які думають лише про одне: не допустити, щоб хтось заволодів скарбами.

Він сів на купу золотих злитків і сказав:

— То ви бережете ці скарби на чорний день Єгипту?

— Так, найсвятіший володарю.

— Добре. Але хто ж переконає вас, доглядачів, що цей день настав, якщо він настане?

— Для цього має бути скликане надзвичайне зібрання іменитих єгиптян, в якому візьмуть участь: фараон, тринадцять жерців найвищого ступеня, тринадцять номархів, тринадцять знатних громадян, тринадцять воєначальників і по тринадцять купців, ремісників та селян.

— І ви такому зібранню віддали б скарби? — спитав фараон.

— Дали б потрібну частку, якщо все зібрання одностайно визнає, що Єгипет справді в небезпеці, і...

— І що?..

— І коли статуя Амона в Фівах підтвердить цю ухвалу. Рамзес опустил голову, щоб не виказати свого великого

задоволення. Він уже знав, що далі робити.

"Я постараюся скликати таке зібрання і схилити його до одностайної ухвали... — сказав він собі. — Також здається мені, що й божественна статуя Амона підтвердить ухвалу, якщо я оточу її жерців своїми азіатами".

— Дякую вам, побожні мужі, — мовив фараон уголос, — що ви показали мені коштовні речі, незмірна вартість яких не перешкоджає мені, однак, бути найбільш цінним царем у світі. А зараз прошу — виведіть мене звідси найкоротшим і найзручнішим шляхом.

— Бажаємо тобі, святий володарю, — відповів доглядач, — покласти в Лабіринт ще вдвоє стільки скарбів... Щодо виходу звідси, то дорога є лише одна, і нею ми повернемося назад.

Один із жерців подав Рамзесові трохи фініків, другий — флягу вина, заправленого чимсь зміцнюючим. Незабаром фараон відчув, що до нього повертаються сили, і пішов бадьоріше.

— Я багато б дав, — сказав він, — щоб зрозуміти всі повороти цієї химерної дороги!

Жрець, що супроводжував його, зупинився.

— Запевняю тебе, святий володарю, — мовив він, — що ми й самі не розуміємо й не пам'ятаємо цієї дороги, хоч кожен з нас проходив нею по кільканадцять разів...

— А як же ви потрапляєте сюди?

— Ми користуємося певними знаками, та якби в нас, ось хоч би й зараз, бодай одного з них не стало, ми померли б тут з голоду...

Нарешті вони вийшли в просторий напівтемний коридор, а звідти на подвір'я. Фараон почав оглядатися довкола і кілька разів глибоко зітхнув.

— За всі скарби Лабіринту я не схотів би їх стерегти! — вигукнув він. — Жах стискає мені груди, як подумаю, що можна вмерти в цих кам'яних темницях!..

— Але можна й звикнути до них, — з усмішкою відповів верховний жрець.

Фараон подякував кожному із своїх провідників і сказав:

— Я рад був би виявити до вас ласку. Кажіть, чого б ви бажали...

Але жерці слухали байдуже, а їхній начальник відповів:

— Прости мені, повелителю, таке зухвальство, але... чого ми б могли бажати?.. Наші фіги й фініки такі ж солодкі, як і з твого саду, вода така ж добра, як і з твоєї

криниці. Якби нас вабило багатство, то хіба ми не маємо його більше, ніж усі царі?..

"Цих я нічим не прихилю до себе, — подумав фараон. — Але... я дам їм ухвалу зібрання і підтвердження Амона".

Розділ п'ятдесят сьомий

Залишивши Фаюм, фараон та його почет кільканадцять днів плвли на південь, вгору по Нілу: їх оточували хмари човнів, їх вітали вигуками і засипали квітами.

На обох берегах річки, на тлі зелених полів, безперервними рядами тяглися глиняні селянські мазанки, гаї смоковниць і пальм. Час від часу на березі показувалась група білих будиночків якогось містечка або велике місто з кольоровими будівлями та з величними пілонами храмів.

На заході не дуже виразно окреслювалась гряда Лівійських гір, зате на сході Аравійське гірське пасмо щораз ближче підступало до річки. Вже можна було бачити стрімкі схили, поколупані скелі темного, жовтого чи рожевого кольору, що нагадували руїни фортець або храмів, збудованих якимись велетнями.

Посеред Нілу траплялися острівці, які ніби вчора виринули з-під води, а вже сьогодні були вкриті буйною рослинністю і заселені незчисленими зграями птахів. Коли підпливав галасливий почет фараона, перелякані птахи зривалися з місць і, кружляючи над кораблями, прилучали свій крик до галасу людей. Над усім цим розкинулося високе прозоре небо, і з нього сяло таке життєдайне світло, що в його повені чорна земля ставала лискучою, а каміння відсвічувало всіма барвами веселки.

Час минав для фараона весело. Спершу його трохи дратував безперервний крик, а потім він так звик, що вже не звертав на нього уваги і міг читати документи, влаштовувати ради і навіть спати.

За тридцять-сорок миль від Фаюму, на лівому березі Нілу, було велике місто Сіут, в якому Рамзес XIII кілька днів відпочивав. Йому навіть треба було зупинитися, бо мумія померлого царя ще пробувала в Абідосі, де при гробі Осіріса досі служили урочисту відправу.

Сіут було одне з найбагатших міст Верхнього Єгипту. Тут виробляли знаменитий посуд з білої й чорної глини і ткали полотна; тут був головний ярмарок, на який привозили товари з оазисів, розкиданих у пустелі. Тут, нарешті, містився славнозвісний храм Анубіса, божка з головою шакала.

На другий день перебування його святості в цьому місті з'явився до нього жрець Пентуер, начальник комісії, що обстежувала становище народу.

— У тебе є якісь новини? — спитав Рамзес.

— Є та новина, що весь Єгипет благословляє тебе, святий володарю. Всі, з ким мені, доводилося розмовляти, сповнені надій і кажуть, що твоє царювання відродить державу...

— Я хочу, — відповів фараон, — щоб мої піддані були щасливі, а народ зітхнув вільніше. Хочу, щоб Єгипет мав, як і колись, вісім мільйонів населення і щоб повернув землі, які в нього забрала пустеля. Хочу, щоб трудящий люд відпочивав кожного сьомого дня і щоб кожен хлібороб мав власний шматок землі...

Пентуер упав ниць перед милостивим володарем.

— Устань, — мовив Рамзес. — Скажу тобі, однак, що були в мене години тяжкого смутку. Я бачу недолю свого народу, прагну допомогти йому, а мені тут доповідають, що моя скарбниця порожня. Ти ж сам дуже добре знаєш, що без кількох десятків тисяч талантів готівкою я не можу й думати про якісь нововведення.

Але зараз я спокійний: я знаю спосіб, як добути потрібні кошти з Лабіринту... Пентуер здивовано глянув на володаря.

— Доглядач скарбів пояснив мені, що треба робити, — вів далі фараон. — Я мушу скликати загальне зібрання всіх станів, по тринадцять осіб від кожного. А коли вони засвідчать, що Єгипет у небезпеці, Лабіринт видасть мені кошти... О боги! — додав він, — за кілька... за один із тих коштовних каменів, які там лежать, можна було б дати народові п'ятдесят перепочинків на рік!.. Здається, ніколи не могли б вони бути краще використані...

Пентуер похитав головою.

— Володарю, — сказав він, — шість мільйонів єгиптян, а я й мої приятелі першими, згодні б, щоб ти взяв частку з тих скарбів. Але... марні твої сподівання, святий повелителю!.. Сто найвищих сановників держави повстануть проти цього, а тоді Лабіринт не дасть тобі нічого...

— То вони хочуть, щоб я став жебраком при котромусь із храмів?.. — спалахнув фараон.

— Ні, — відповів жрець. — Вони боятимуться, щоб ти не спорожнив усієї скарбниці, раз узявши звідти. Вони підозріватимуть, що найвірніші слуги твої, володарю, ділитимуть між собою багатства, які попливуть із тієї скарбниці... А тоді заздрість підкаже їм: чому б і нам не взяти щось звідти? Не ненависть до тебе, повелителю, а взаємне недовір'я й пожадливість спонукатиме їх до опору.

Фараон, вислухавши це, заспокоївся і навіть усміхнувся.

— Коли все це так, як ти кажеш, любий Пентуере, — сказав він, — тоді будь спокійний. Я аж тепер остаточно зрозумів, для чого Амон встановив владу фараона і дав йому надлюдську могутність... Для того, бачиш, щоб сто навіть найдостойніших негідників не могли занепасти державу. — Рамзес підвівся з крісла й додав: — Скажи моєму народові, нехай він працює й буде терпеливим... Скажи вірним мені жерцям, щоб вони служили богам і сіяли мудрість, яка є сонцем світу. А тих упертих і підозріливих сановників залиш мені... Горе їм, коли вони розгнівають моє серце!

— Володарю, — відповів жрець, — я твій вірний слуга...

Та коли він, попрощавшись, виходив, його обличчя було заклопотане.

За п'ятнадцять миль від Сіута, вгору по річці, дикі Арабські скелі майже доходять до Нілу, а Лівійські гори відступають від нього так далеко, що там утворюється долина, чи не найширша в усьому Єгипті.

В цьому місці розташувались поруч два славетні міста — Тін та Абідос. Там народився Менес, перший фараон Єгипту; там сто тисяч років тому поклали в могилу святе тіло бога Осіріса, якого підступно вбив брат Тифон.

Нарешті, там, на спомин про ті великі події, вікопомний фараон Сеті збудував храм, до якого сходились прочани з усього Єгипту. Кожен правовірний єгиптянин мусив хоч раз за життя доторкнутись чолом до цієї благословенної землі. По-справжньому щасливий був той, чия мумія могла відбути подорож до Абідоса і хоч на відстані зупинитись під мурами храму.

Мумія Рамзеса XII пробула там кілька днів, бо це був володар, який відзначався побожністю. Нічого не було дивного, що й Рамзес XIII починав своє правління з того, що склав почесні гробниці Осіріса.

Храм Сеті не належав ні до найстаріших, ні до найбагатших у Єгипті, але відзначався чистотою єгипетського стилю. Його святість Рамзес XIII одвідав його і разом з верховним жерцем Семом приніс там жертви богам.

Храмові належало сто п'ятдесят моргів землі, де були стави з рибою, квітники, плодові сади, городи, нарешті, будинки, чи, вірніше, невеличкі палаци жерців. Скрізь росли пальми, смоковниці, апельсини, тополі, акації, які або утворювали алеї, що розходилися в усі сторони світу, або росли масивами, в яких дерева були однакової висоти, посаджені на певній відстані одне від одного.

Навіть рослинний світ під пильним оком жерців не розвивався тут природно, створюючи неправильні, але мальовничі скупчення; навіть він шикувався в прямі чи паралельні лінії або набирав форм геометричних фігур.

Пальми, тамаринди, кипариси й мирти стояли, мов солдати, вишикувані в шеренги й колони. Трава була мов килим, рівно підстрижений і розсипаний візерунками з квітів не будь-яких кольорів, а таких, які були потрібні. Коли простий люд придивлявся згори до цих газонів, то бачив на них квітучі образи богів чи священних тварин; а мудрець знаходив афоризми, виписані ієрогліфами.

Центральну частину садів займав прямокутник дев'яност метрів у довжину й триста в ширину. Цей прямокутник був обнесений не дуже високим муром, з однією великою брамою та кількома потайними хвіртками. Через цю браму побожний люд входив на подвір'я, що оточувало храм Осіріса. Сам храм стояв посеред двору, вимощеного кам'яними плитами; це була прямокутна споруда на чотириста п'ятдесят кроків у довжину і сто п'ятдесят у ширину.

Від брами до храму вела алея сфінксів з левиними тілами і людськими головами. Вони стояли в два ряди, по десять у кожному, і дивилися один одному в вічі. Між ними могли проходити лише найвищі сановники.

В кінці алеї сфінксів, саме навпроти брами, стояли два обеліски — тонкі й високі чотиригранні гранітні колони, на яких була записана історія фараона Сеті.

І аж за обелісками підносились могутня брама храму, по обидва боки якої стояли велетенські споруди у формі зрізаних пірамід — так звані пілони. Це наче дві широкі башти, стіни яких були покриті малюнками, що зображали перемоги Сеті або жертви, які він приносив богам.

В цю браму вже не можна було входити селянам, а тільки багатим городянам та людям привілейованим. Брама вела до перистиллю, чи подвір'я, оточеного галереєю, що

спиралася на безліч колон. У перистилі могло вміститися десять тисяч богомольців.

З подвір'я люди знатного роду мали ще право заходити до першої зали — гіпостилі; стелю її підтримували два ряди високих колон, і вміщала вона до двох тисяч віруючих. Ця зала була кінцевим рубежем для мирян. Навіть найвищі сановники, що не мали жрецької посади, могли молитися тільки тут і з цього місця дивитись на запнуту завісами статую бога, що стояла у залі "одкровення божого".

За залю "одкровення" була кімната "жертвних столів", де жерці складали дари, що їх віруючі приносили богам. Далі була "опочивальня", де спочивав бог перед процесією і після повернення; останньою була каплиця, або святилище, де бог пробував постійно.

Каплиця, як звичайно, була тісна і темна, колись видовбана в монолітній брилі каменя. Зі всіх боків її оточували такі ж малі каплички, де зберігалися одяг і речі, посуд і коштовності бога, який у своїй неприступній схованці спав, умивався, умашувався пахощами, їв і пив і, можливо, навіть приймав молодих вродливих жінок.

В святилище міг заходити лише верховний жрець і фараон, якщо він дістав посвяту. Звичайний смертний, потрапивши туди, міг позбутись життя.

Стіни й колони кожної зали рясніли пояснювальними написами й малюнками. В галереї, що оточувала двір (перистиль), були імена й портрети всіх фараонів: від Менеса, першого володаря Єгипту, до Рамзеса XII. В гіпостилі, чи залі знатних, була наочно представлена географія та статистика Єгипту і підкорених ним народів. У залі "одкровення" розміщались календар і результати астрономічних досліджень; у кімнаті "жертвних столів" та "опочивальні" відтворювались картини релігійних обрядів, а в святилищі викладались приписи, як заклинати духів неземних та опановувати явища природи.

Ці останні різновиди знань надлюдських викладались в таких заплутаних виразах, що навіть жерці часів Рамзеса XII вже не розуміли їх. Лише халдеець Бероес мав воскресити згасаючу мудрість.

Відпочивши два дні в абідоському палаці, Рамзес XIII вирушив до храму. На ньому була біла сорочка, золотий панцир, фартушок в оранжеву й блакитну смужку, сталевий меч при боці і золотий шолом на голові. Він сів на колісницю, коней якої, прибраних страусовими перами, вели за повіддя номархи, і в супроводі почту поволі поїхав до дому Осіріса.

Куди б він не глянув — на поля, на річку, на дахи будинків, навіть на гілля смоковниць і тамариндів, — скрізь товпились юрби людей і стояв нестихаючий гамір, схожий до реву бурі.

Доїхавши до храму, фараон зупинив колісницю і зійшов перед брамою для простих людей, що дуже сподобалось народові і втішило жерців. Він пройшов пішки алеєю сфінксів і, прийнявши вітання святих мужів, окутив пахощами статуї Сеті, які стояли по обидва боки великої брами.

В перистилі верховний жрець звернув увагу його святості на майстерно виконані портрети фараонів і вказав місце, призначене для його зображення. В гіпостилі жрець

пояснив йому значення географічних карт і статистичних таблиць. У кімнаті "одкровення божого" Рамзес жертовно окурив пахощами величезну статую Осіріса, а верховний жрець показав йому колони, присвячені окремим планетам — Меркурію, Венері, Місяцю, Марсу, Юпітеру й Сатурну. Сім таких колон стояло довкола статуї сонячного божества.

— Ти кажеш мені, — спитав Рамзес, — що є шість планет, а тим часом я бачу сім колон...

— Ця сьома представляє Землю, бо Земля — тяж планета, — прошептав верховний жрець.

Здивований фараон зажадав пояснень, але мудрець мовчав і тільки показав жестами, що для дальших одкровень уста його запечатані.

В кімнаті "жертвних столів" залунала тиха мелодійна музика, під звуки якої хор жриць виконав урочистий танок. Фараон зняв свій золотий шолом і дорогий панцир і подарував Осірісові, зажадавши, щоб ці дари залишилися в скарбниці бога, а не були перенесені до Лабіринту.

За таку щедрість верховний жрець віддарував фараонові найвродливішу п'ятнадцятирічну танцівницю, яка, здавалось, була дуже задоволена своєю долею.

Коли фараон зайшов до "опочивальні" і сів на троні, його заступник у релігійних справах Сем під звуки музики і серед диму курильниць зайшов до святилища, щоб винести звідти божка.

Через півгодини під оглушливе калатання дзвоників у мороці кімнати з'явився золотий човен, прикритий завісами, які іноді ворушилися, наче за ними сиділа жива істота.

Жерці впали ниць, а Рамзес став пильно вдивлятися крізь прозорі завіси. Одна з них відхилилася, і фараон побачив надзвичайної краси дитину, яка дивилась на нього такими розумними очима, що володар Єгипту аж відчув якусь тривогу.

— Це Гор, — шепотіли жерці, — Гор, вранішнє сонце... Він син, і батько Осіріса, і чоловік своєї матері, яка є його сестрою.

Почалася процесія, але тільки по внутрішній частині храму. Попереду йшли арфісти і танцівниці, далі білий бик із золотим щитом між рогами. За ними йшли два хори жерців і верховні жерці, які несли божка, потім знову хори й, нарешті, фараон у ношах, які несли восьмеро жерців.

Коли процесія обійшла всі зали й галереї храму, божок і Рамзес повернулися до "опочивальні". Тоді завіси на святому човні ще раз розхилилися й чудове дитя вдруге всміхнулося фараонові. Після цього човен і божка Сем відніс до святилища.

"Може б, стати мені верховним жерцем?" — подумав володар, якому дитя так сподобалося, що він був би радий бачити його якнайчастіше.

Та коли він вийшов із храму і побачив сонце й величезні юрби людей, що радісно вітали його, Рамзес мусив признатися собі, що нічого не розуміє. Ані звідки взялося це чудове дитя, не схоже на жодне з єгипетських дітей, ані звідки ця надлюдська мудрість в його очах, ані взагалі що це все означає?..

Раптом він згадав свого вбитого синочка, який міг би бути теж такий гарний, як і це дитя, і володар Єгипту на очах у ста тисяч підданців заплакав.

— Прихилився до віри!.. Новонавернений фараон!.. — вигукували жерці. — Тільки ступив до храму Осіріса, і враз зворушилося його серце!..

Того самого дня один сліпий і двоє паралітиків, що молилися під муром храму, зцілилися. А рада жерців ухвалила, щоб цей день залічити до чудотворних і на зовнішній стіні храму змалювати картину, що зображала б фараона в сльозах і зцілених калік.

Вже геть пополудні Рамзес повернувся до свого палацу, щоб вислухати звіти. Коли всі сановники вийшли з кабінету фараона, увійшов Тутмос і сказав:

— Жрець Саменту хоче віддати тобі шану, святий володарю.

— Добре, впусти його сюди.

— Він просить, повелителю, щоб ти прийняв його в наметі посеред військового табору, пояснюючи це тим, що мури палацу люблять підслухувати...

— Цікаво мені, чого він хоче? — сказав фараон і повідомив придворним, що ніч проведе в таборі.

Перед заходом сонця фараон виїхав з Тутмосом до свого вірного війська і знайшов там царський намет, при якому, за наказом Тутмоса, несли варту азіати.

Увечері прийшов Саменту, одягнений у плащ прочанина, і, шанобливо привітавши його святість, прошептав:

— Мені здається, всю дорогу за мною йшов якийсь чоловік, що зупинився неподалік від твого божественного намету. Може, його підіслали верховні жерці?..

За наказом фараона Тутмос вибіг з намету й справді наткнувся на чужого офіцера.

— Хто ти такий? — спитав він.

— Я Євнана, сотник полку Ісіді... Нещасний Євнана, ти не пам'ятаєш мене?.. Понад рік тому на маневрах під Пі-Баїлосом я помітив священних скарабеїв.

— А, це ти!.. — перебив Тутмос. — Але ж твій полк не стоїть в Абідосі.

— Чистої води правда плине з уст твоїх. Ми стоїмо в злиденній околиці під Меною, де жерці заставили нас підправляти канал, наче яких селян або євреїв...

— Звідки ж ти тут узявся?

— Я виблагав у старших кількадеennial перепочинок, — відповів Євнана, — і, як спраглий олень до джерела, помчав сюди, скільки сили в швидких моїх ногах.

— Чого ж ти хочеш?

— Хочу вимолити милосердя в його святості, щоб захистив перед голеними головами, які не дають мені підвищення, бо я співчуваю мукам наших воїнів.

Стурбований Тутмос повернувся до намету й переказав фараонові розмову з Євнаною.

— Євнана?.. — повторив фараон. — Звичайно, я пам'ятаю його... Наробив він нам тоді клопоту із своїми скарабеями, хоча, правда, з ласки Гергора дістав за це п'ятдесят київ. Кажеш, він скаржиться на жерців?.. Давай його сюди!..

Фараон звелів Саменту вийти на другу половину намету і послав свого улюбленця

по Євнану.

Незабаром з'явився невдатливий офіцер. Він упав ниць, а потім, стоячи на колінах і зітхаючи, сказав:

— "Щодня я молюся Ра-Гармахісу при його сході й заході, і Амонові, і Ра, і Пта, й іншим богам та богиням, щоб ти здоровий був, володарю Єгипту! Щоб ти довго жив! Щоб тобі завжди щастило, а я щоб міг милуватись хоч блиском твоїх п'ят..."

— Чого він хоче? — спитав фараон Тутмоса, уперше дотримуючись етикету.

— Його святість зволить питати, чого ти хочеш? — повторив Тутмос.

Лицемірний Євнана, і далі стоячи на колінах, повернувся до царського улюбленця:

— Ти, достойний, — вухо і око нашого повелителя, який дає нам радість і життя, отже, відповім тобі, як на суді Осіріса. Я служу в жрецькому полку божественної Ісіді вже десять років, з них шість років воював на східних кордонах. Ровесники мої вже стали полководцями, а я досі лише сотник і весь час дістаю кії з наказу богобоязливих жерців. За що ж чинять мені таку кривду? "Удень я звертаю серце моє до книжок, а вночі читаю, бо дурень, що втікає від книжки так, як прудка газель, своєю глупотою схожий на осла, якого б'ють щодня, схожий на глухого, який нічого не чує і до якого треба говорити з допомогою жестів. Незважаючи на цю мою пристрасть до науки, я не вихваляюся своїми знаннями, а раджуся з усіма, бо від кожного можна чогось навчитися, а достойним мудрецям складаю шану!..."

Фараон нетерпеливо ворухнувся, але слухав далі, знаючи, що така велемовність обов'язкова для єгиптянина, бо вважається, що цим він виявляє найвищу шану до свого начальства.

— Отакий я, — говорив далі Євнана. — "В чужій оселі я не заглядаюся на жінок, слугам даю їсти, що їм належить, та, коли йдеться про мене, не сперечаюся при поділі. У мене завжди задоволення на обличчі, а з начальниками я чемний і не сідаю, коли старший стоїть. Я не нахабний і непроханим не заходжу, до чужого дому. Що побачить моє око, про те я мовчу, бо знаю, що ми глухі для тих, хто любить багато говорити. Мудрість учить, що тіло людини — наче комора, повна різноманітних відповідей. Тому я завжди вибираю найкращу і висловлюю її, а безглузду відповідь тримаю замкненою в тілі моїм. Чужих наговорів не повторюю, а коли мені дають доручення, — виконую його якнайкраще..." І що я маю за це?.. — закінчив Євнана, підвищивши голос. — Голодую, ходжу в лахмітті, а на спині лежати не можу, така вона збита. Читаю в книжках, що жрецький стан винагороджував хоробрість і розторопність. Та це, мабуть, було колись та й дуже давно. Бо теперішні жерці одвертаються спиною до розумних, а мужність і силу вибивають із офіцерських кісток...

— Я засну від його балаканини! — мовив фараон.

— Євнано, — перебив Тутмос, — ти вже переконав його святість, що добре знаєшся на книжках, а тепер скажи якнайкоротше, чого ти хочеш.

— Стріла так швидко не долітає до цілі, як моє прохання долетить до божественних п'ят його святості, — відповів Євнана. — Так остогидла мені служба в голених голів, такою гіркотою сповнили жерці моє серце, що, коли не переведуть мене до війська

фараона, я прохромлю себе власним мечем, перед яким не раз і не сотню разів тремтіли вороги Єгипту. Я волію бути десятником або навіть простим воїном його святості, ніж сотником у жрецьких полках; свиня або пес можуть служити їм, а не правовірний єгиптянин!..

Останню фразу Євнана сказав з таким лютим гнівом, що фараон кинув по-грецьки Тутмосові:

— Візьми його в гвардію. Офіцер, який не любить жерців, може згодитися нам.

— Його святість, володар обох світів, наказав прийняти тебе до своєї гвардії, — повторив Тутмос.

— Здоров'я й життя моє належить володареві нашому Рамзесові... Хай він живе вічно! — вигукнув Євнана і поцілував килим, що лежав під царськими ногами.

Поки вщасливлений Євнана задкуючи виходив з намету, через кілька кроків падаючи ниць і благословляючи повелителя, фараон сказав:

— Мені аж в горлі шкребло від його балаканини... Треба мені навчити єгипетських воїнів та офіцерів висловлюватися коротко, а не так, як учені писарі.

— Якби в нього була тільки ця вада!.. — шепнув Тутмос, на якого Євнана справив прикре враження.

Фараон покликав до себе Саменту.

— Не хвилюйся, — сказав він жерцеві. — Офіцер, який ішов за тобою, не вистежував тебе. Надто він дурний, щоб виконувати таке доручення... Але при потребі він може пригодитися, рука в нього важка!.. Ну, а тепер скажи, — додав фараон, — що змушує тебе до такої обережності?

— Я вже майже знаю дорогу до скарбниці в Лабіринті, — відповів Саменту.

Фараон похитав головою.

— Важка це річ! — тихо мовив він. — Я добру годину крутився по різних коридорах і залах, як миша, за якою женеться кіт. І признаюся тобі, що не тільки не запам'ятав цієї дороги, а навіть не вибрався б на неї сам. Смерть під сонцем може бути навіть весела; але смерть у тих норах, де кріт заблудився б!.. брр!..

— І все ж таки ми мусимо знайти й розгадати цю дорогу, — сказав Саменту.

— А якщо доглядачі самі віддадуть нам потрібну частку скарбів?.. — спитав фараон.

— Вони не зроблять цього, поки живі Мефрес, Гергор та їхні поплічники. Повір мені, володарю, що ці сановники прагнуть одного: скрутити тебе повивачем, як немовля...

Фараон зблід від люті.

— Коли б я не скрутив їх ланцюгами!.. Яким чином ти хочеш відкрити дорогу?

— Тут, в Абідосі, в гробниці Осіріса, я знайшов повний план дороги до скарбниці, — відповів жрець.

— Звідки ж ти знав, що він тут є?

— Мені підказали це написи в моєму храмі Сета.

— Коли ж ти знайшов план?

— Коли мумія вічно живого батька твого, володарю, була в храмі Осіріса, — відповів

Саменту. — Я супроводив божественне тіло і, стоячи на нічній службі в "опочивальні", зайшов до святилища.

— Тобі б бути полководцем, а не верховним жерцем!.. — вигукнув, сміючись, Рамзес. — І ти вже розумієш дорогу Лабіринту?..

— Я розумію її давно, та лише тепер зібрав умовні знаки, щоб керуватися ними.

— А ти можеш мені це пояснити?

— Звичайно, і навіть при нагоді покажу тобі, володарю, мій план. Дорога ця, — вів далі Саменту, — обходить зигзагом чотири рази весь Лабіринт; починається в найвищому поверсі, а закінчується в найнижчому підземеллі і робить силу-силенну різних закрутів. Тому вона така й довга.

— А як же ти потрапиш з однієї зали до другої, коли там багато дверей?..

— На кожних дверях, що ведуть до мети, є частина вислову: "Горе зрадникові, який намагатиметься розгадати найвищу державну таємницю і запустити свою святотатську руку в скарбницю богів. Труп його буде падлом, а дух не знатиме спокою і тинятиметься в підземеллях, катований власними гріхами..."

— І тебе не лякає цей напис?

— А хіба тебе, володарю, лякають лівійські списи?.. Ці погрози для простолюду, а не для мене, я й сам зміг би написати ще страшніші прокляття... Фараон замислився.

— Правду кажеш, — мовив він, — спис не страшний для того, хто зуміє його відбити, а хибна дорога не спокусить мудреця, який знає слово істини... Але як же ти зробиш, щоб перед тобою розсувалися камені в стінах, а колони щоб ставали для тебе вхідними дверима?..

Саменту зневажливо знизав плечима.

— В моєму храмі, — мовив він, — теж є потаємні входи, які відкриваються навіть важче, ніж у Лабіринті. Хто знає таємне слово, той скрізь пройде, як справедливо сказав ти, святий володарю...

Фараон підпер голову рукою й замислився.

— Мені було б жаль, — сказав він, — якби тебе на цій дорозі спіткало нещастя.

— В найгіршому випадку мене спіткає смерть, а хіба вона не загрожує навіть фараонам?.. Хіба, зрештою, ти, святий володарю, не йшов сміливо до Содових озер, хоч не був певен, що повернешся звідти?.. Не думай, володарю, — вів далі жрець, — що мені доведеться пройти всю дорогу, якою ходять ті, що відвідують Лабіринт. Я знайду коротший шлях, і за час одної молитви до Осіріса дістанусь туди, куди ти, йдучи, міг проказати зо тридцять молитов...

— Хіба там є інші входи?

— Безперечно є, і я мушу їх знайти, — відповів Саменту. — Адже я не піду, як ти, володарю, вдень, та ще й через головну браму...

— А як же?..

— У зовнішньому мурі є потайні входи, які мені відомі і яких мудрі доглядачі Лабіринту ніколи не стережуть... В дворі вночі варті зовсім мало, і вона так покладається на опіку богів чи на страх простолюду, що найчастіше спить... Крім того,

тричі між заходом і сходом сонця жерці йдуть на молитву до храму, а їхні воїни моляться на подвір'ї просто неба... Поки вони скінчать молитву, я буду в будинку.

— А якщо ти заблудиш?..

— Я маю план.

— А якщо цей план фальшивий? — мовив фараон, не можучи приховати тривоги.

— А якщо ти, святий володарю, не дістанеш скарбів Лабіринту?.. Якщо фінікійці, роздумавши, не дадуть обіцяної позики?.. А якщо військо буде голодне, а сподівання народу не справдяться?.. Повір мені, володарю мій, — казав далі жрець, — що я серед коридорів Лабіринту почуватиму себе безпечніше, ніж ти в своїй державі...

— Але п'їтьма... п'їтьма! І стіни, яких не можна пробити, і підземелля, і ті сотні ходів, де людина не може не заблудити...

Вір мені, Саменту, що боротьба з людьми — це забавка, але сутичка з темрявою й невідомістю — страшна річ!.. Саменту усміхнувся.

— Ти, володарю, — відповів він, — не знаєш мого життя... Коли мені було двадцять п'ять років, я вже був жерцем Осіріса.

— Ти? — здивувався Рамзес.

— Я. І зараз розповім тобі, чому я дав перевагу Сетові. Мене відправили на Сінайський півострів, щоб я там спорудив каплицю для гірників. Будівництво тривало шість років, а я, маючи багато вільного часу, блукав між горами й оглядав тамтешні печери. Чого я там тільки не бачив!.. Величезні коридори, яких не пройдеш і за кілька годин; тісні входи, крізь які треба було повзти на животі; печери, такі величезні, що в кожній міг би вміститися храм. Я оглядав підземні річки й озера, кришталеві палаци, геть темні гроти, в яких не було видно власної руки, або, навпаки, такі ясні, наче в них світило друге сонце... Скільки разів я блудив у незчисленних переходах, скільки разів гас у мене смолоскип, скільки разів я скочувався у невидимі провалля... Траплялось, що я по кілька днів не виходив з підземель, живився пряженим ячменем, злизував вологу з мокрих скель, не певний, чи ще повернусь на світ. Та зате я набрався досвіду, зір загострився в мене, і я навіть полюбив ці пекельні краї. А зараз, коли я подумаю про дитячі тайники Лабіринту, мені сміятись хочеться... Людські будівлі здаються кротячими норами в порівнянні з гігантськими творіннями безмовних і незримих духів землі. Та якось я натрапив там на такі жахи, що це взагалі вплинуло на мій вибір у житті. На захід від Сінайської копальні розкинулась ціла сітка ущелин і гір, між якими часто озиваються підземні громи, здригається земля, а іноді навіть видно полум'я. Підштовхуваний цікавістю, я вибрався туди на тривалий час і під час пошуків через непомітну розколину відкрив цілу мережу велетенських печер. Під склепінням кожної з них могла б уміститися найбільша піраміда. Коли я там блукав, раптом до мене дійшов неприємний запах тліну, такий бридкий, що я вже хотів утекти. Поборовши огиду, я, однак, зайшов до печери, звідки йшов цей запах, і що я там побачив... Уяви собі, володарю, людину, в якій руки й ноги наполовину коротші, ніж у нас, зате товсті й незграбні і закінчуються кігтями. Додай до цього широкий, сплющений з боків хвіст, зверху зазубрений, як півнячий гребінець, та ще дуже довгу шию, а на ній — собачу

голову. І, нарешті, одягнути цю потвору в панцир, покритий на спині гачкуватими шипами... Тепер уяви собі, що це чудовисько стоїть на ногах, руками й грудьми спираючись на скелю...

— Це щось дуже бридке, — озвався фараон. — Я б одразу його вбив...

— Ні, воно не було бридке, — мовив жрець, здригнувшись. — Подумай, володарю, ця потвора була як велетенський обеліск...

Рамзес XIII зробив рух невдоволення.

— Саменту, — сказав він, — мені здається, що ти бачив свої печери уві сні...

— Присягаюсь тобі, володарю, життям своїх дітей, що я кажу правду!.. — вигукнув жрець. — Якби ця потвора в зміїній шкурі, покрита колючим панциром, лежала на землі, то в довжину разом з хвостом мала б кроків п'ятдесят... Незважаючи на жах і огиду, я кілька разів повертався в печеру, де була потвора, й оглянув її дуже уважно...

— То вона була жива?

— Ні. Це був уже труп, дуже давній, але так збережений, як наші мумії, завдяки дуже сухому повітрю, а може, й не відомим мені солям, що були в ґрунті... Це було моє останнє відкриття, — вів далі Саменту. — Я вже більше не заходив до печер, але багато думав. "Осіріс, — сказав я собі, — творить великих тварин: левів, слонів, коней... А Сет породжує зміїв, кажанів, крокодилів... Потвора, яку я знайшов, напевне, витвір Сета. А оскільки вона більша за всіх тварин, яких ми знаємо під сонцем, то, виходить, Сет — бог могутніший, ніж Осіріс". Тоді я прихилився до Сета, а повернувшись в Єгипет, оселився в його храмі. Коли я розповів жерцям про моє відкриття, вони пояснили мені, що знають ще багато таких потвор.

Саменту передихнув і говорив далі:

— Якщо ти, святий володарю, схочеш колись одвідати наш храм, я покажу тобі в гробницях дивні й страшні потвори: гусей з головою ящірки та з крилами кажана, ящірок, схожих на лебедів, але більших за страуса, крокодила, втричі довшого за тих, що живуть у Нілі, жабу, завбільшки як собака... Це або мумії, або скелети, знайдені в печерах і збережені в наших гробницях. Люди думають, що ми їм поклоняємося, а насправді ми лише вивчаємо їхню будову і зберігаємо від розкладу,

— Я повірю тобі, коли побачу сам, — відповів фараон. — Але скажи, звідки могли взятися такі істоти в печерах?..

— Володарю мій, — відповів жрець, — земля, на якій ми живемо, зазнала великих змін. Навіть у самому Єгипті ми знаходимо руїни міст і храмів, глибоко захованих під землею. Був час, що місце Нижнього Єгипту займала морська затока, а Ніл котив свої води на всю ширину нашої долини. Ще раніше тут, де нині наша держава, було море... А наші предки жили в країні, яку тепер зайняла західна пустеля... Ще давніше, десятки тисяч років тому, на землі не було людей таких, як ми, а блукали створіння, схожі на мавп, які, однак, уміли будувати халабуди, підтримувати вогонь та битися палицями й камінням. Тоді не було ні коней, ні волів; а були слони, носороги й леви, втрое чи вчетверо більші за теперішніх звірів, але з таким самим тілом. Та й гігантські слони не найдавніші чудовиська. Раніше за них жили велетенські гади, що вміли літати, плавати

й ходити. Ще раніше за гадів на світі були самі слимаки й риби, а до них лише рослини, але такі, яких тепер уже немає...

— А ще раніше?.. — спитав Рамзес.

— Ще раніше земля була гола й порожня, а дух божий кружляв над водами.

— Я щось чув про це, — сказав фараон, — але не повірю, поки ти мені не покажеш мумії потвор, які нібито спочивають у вашому храмі.

— З твого дозволу, святий володарю, я скінчу свою розповідь, — мовив Сamentу. — Отже, коли я тоді в Сінайській печері побачив той велетенський труп, мене охопив такий страх, що я кілька років не зважувався зайти до жодної печери. Та коли жерці Сета пояснили мені, звідки взяли такі дивні істоти, мій страх розвіявся, а натомість народилась цікавість. І сьогодні немає для мене милішої розваги, як блукати в підземеллях та шукати доріг у темряві. Тому Лабіринт завдасть мені не більше клопоту, ніж прогулянка по царському саду.

— Сamentу, — сказав Рамзес, — я дуже ціную твою надлюдську відвагу й мудрість. Ти розповів мені стільки цікавих речей, що справді я сам радий був би оглянути печери і, може, колись попливу разом з тобою до Сінаю. Та все-таки мене бере сумнів, чи зможеш ти пробратися в Лабіринт, і я про всяк випадок хочу скликати зібрання єгиптян, щоб воно уповноважило мене скористатися часткою скарбу.

— Це ніколи не завадить, — відповів жрець. — Але моя праця не пропаде марно, бо Мефрес і Гергор не згодяться віддати скарби.

— І ти певен, що тобі пощастить?.. — знову допитувався фараон,

— Відколи існує Єгипет, — переконував його Сamentу, — не було людини, що була б так готова до перемоги в цій боротьбі, яка для мене навіть не є боротьбою, а забавкою. Одних лякає темрява, яку я люблю і навіть бачу в ній. Інші не змогли б зорієнтуватися в численних кімнатах і коридорах, а я роблю це легко. Деякі не знають секретів, як одчиняти потайні двері, з чим я добре обізнаний. Коли б я навіть не знав більше нічого, крім того, що перелічив, то й так через місяць-два я одкрив би дорогу в Лабіринті. Але ж я маю докладний план усіх переходів і знаю слова, які проведуть мене з зали до зали. Що ж тоді може стати мені на перешкоді?..

— І все-таки глибоко в душі твоїй криється сумнів, інакше ти б не злякався офіцера, який нібито йшов за тобою...

Жрець знизав плечима.

— Я нічого й нікого не боюся, — відповів він спокійно, — я просто обережний. Завбачую все і навіть готовий до того, що мене спіймають...

— Які жахливі муки чекали б тебе!.. — тихо мовив Рамзес.

— Ніяких. Просто з підземель Лабіринту я відкрив би собі двері до країни, де панує вічне світло.

— І ти не нарікатимеш на мене?..

— За що?.. — спитав жрець. Адже Я досягну великої мети: хочу зайняти в державі місце Гергора...

— Присягаюся, що ти його займеш!..

— Якщо не загину, — відповів Самету. — А що на вершини гір доводиться пробиратися над прірвами, що в такій мандрівці може посковзнутися нога і можеш зірватися, — що ж тут такого?.. Ти, володарю, потурбуєшся про долю моїх дітей.

— Тоді йди, — згодився фараон. — Ти достойний бути моїм найпершим помічником.

Розділ п'ятдесят восьмий

Залишивши Абідос, Рамзес XIII поплив далі вгору по річці до міст Тан-та-рен (Дендера) і Кенне, які лежали майже навпроти: одне на східному, друге на західному берегах Нілу.

В Тан-та-рені було два визначних місця: став, у якому розводили крокодилів, і храм Гатор, при якому була вища школа. Тут вчили лікувати, співати побожних пісень, відправляти службу богам і, нарешті, астрономії.

Фараон побував в обох місцях. Він обурився, коли йому сказали викурити пахощі перед священними крокодилами, яких він вважав звичайними гадами, смердючими й дурними. А коли один із них під час жертвоприношення витяг голову й схопив фараона зубами за одяг, Рамзес так тріснув його по голові бронзовою кадильніцею, що гад на якийсь час заплющив очі й розчепірів лапи, а потім позадкував у воду, наче зрозумівши, що молодий володар навіть з боку богів не терпить нахабства.

— Може, я вчинив блюзнірство? — спитав фараон верховного жерця.

Святий муж глянув краєм ока, чи хто не підслухує, і відповів:

— Якби я знав, що ти, володарю, піднесеш йому таку жертву, то подав би тобі довбню, а не курільницю. Цей крокодил — найнезносніша тварюка в усьому храмі... Якось він схопив дитину...

— І з'їв?..

— Батьки були задоволені... — відповів жрець.

— Скажи мені, спитав, подумавши, фараон, — як ви, розумні люди, можете поклонятися тваринам, яких до того ж, коли немає свідків, готові лупити палицями?..

Верховний жрець ще раз оглянувся і, пересвідчившись, що поблизу немає нікого, відповів:

— Сподіваюсь, що ти, володарю, не запідозриш людей, які визнають єдиного бога, що вони вірять у святість тварин... Усе, що робиться, робиться для простого люду... Бик Апіс, якого нібито вшановують жерці, найкращий бугай у всьому Єгипті, що підтримує породу нашої худоби.. Ібіси і лелеки очищають від падла наші поля, коти виловлюють мишей у наших коморах, а крокодили очищають воду в Нілі, якою ми без їхньої допомоги напевно труїлися б... Тим часом легковажний і темний народ не розуміє користі, яку приносять ці тварини, і винищив би їх за один рік, якби ми не охороняли їх від цього релігійними обрядами. Це таємниця наших храмів, призначених для тварин, і нашого побожного ставлення до них. Ми обожнюємо те, що народ повинен шанувати, бо це приносить йому користь.

У храмі Гатор фараон швидко оглянув двори медичної школи і без особливого захоплення вислухав пророкування астрологів. Та коли верховний жрець-астроном показав йому золоту таблицю, на якій була вирізьблена карта неба, Рамзес запитав:

— А як часто збуваються ваші пророкування, які ви прочитуєте по зорях?

— Іноді збуваються.

— А якби ви пророкували по деревах, по камінцях, по рухові води, то теж збувалося б?

Верховний жрець зніжковів.

— Невже ти, святий володарю, вважаєш нас шахраями? Ми провіщаємо людям майбутнє, бо воно їх цікавить, і, правду кажучи, ото стільки вони й розуміються на астрономії.

— А що ви розумієте?

— Ми знаємо, — мовив жрець, — будову небесного склепіння й рухи зірок...

— Яка ж із цього кому користь?..

— Ми зробили чималі послуги Єгиптові. Ми вказуємо головний напрямок, за яким треба будувати споруди й копати канали. Без допомоги нашої науки морські кораблі не могли б навіть відпливти від берега. Ми, нарешті, укладаємо календар і обчислюємо майбутні явища на небі. Ось і тепер, наприклад, у нас незабаром буде затемнення...

Але Рамзес уже не слухав його; він одвернувся й вийшов. "Як можна, — думав фараон, — будувати храми для таких дитячих забавок, та ще й вирізьблювати наслідки цих забавок на золотих таблицях? Святі мужі уже не знають, за що їм хапатись від неробства!.."

Трохи забарившись у Тан-та-рені, фараон переїхав на другий берег Нілу до міста Кенне.

Там не було ні славетних храмів, ні священних крокодилів, ні золотих таблиць із зорями. Натомість там процвітали гончарство й торгівля. Звідти йшли два шляхи до портів Червоного моря — Косейру та Береніке — і дорога до порфірових гір, звідки привозили статуї й невеликі брили граніту.

В Кенне було дуже багато фінікійців, які з величезним захватом привітали володаря і піднесли йому в дар різних коштовностей більше як на десять талантів.

Незважаючи на це, фараон пробув у Кенне лише один день; йому дали знати з Фів, що священна мумія Рамзеса XII уже пробуває в Луксорському палаці і чекає на поховання.

В ті часи Фіви були величезним містом і займали площу близько дванадцяти квадратних кілометрів. Там був найбільший у Єгипті храм Амона і багато споруд, громадських і приватних. Головні вулиці були широкі, прямі й забруковані кам'яними плитами, береги Нілу теж обкладені каменем, будинки п'яти і шестиповерхові.

Перед кожним храмом і кожним палацом були велетенські брами з пілонами, тому Фіви називали містом "стобрамним". Власне, це було місто, з одного боку, промислове і торговельне, а з другого — ніби поріг до вічності, бо на західному березі Нілу, в горах та міжгір'ях, була незліченна кількість гробниць — жерців, знаті та фараонів.

Своєю величчю Фіви завдячували двом фараонам: Аменготенові III, або Мемнонові, який "застав місто глиняне, а залишив кам'яне", і Рамзесові II, який довершив і доповнив будови, початі за Аменготепа.

На східному березі Нілу, в південній частині міста, був цілий квартал величних царських будівель — палаців, вілл і храмів, що на їхніх руїнах зараз стоїть містечко Луксор. Саме тут тіло фараона чекало останніх обрядів.

Коли прибув Рамзес XIII, всі Фіви вийшли йому назустріч; в будинках залишилися самі старі й каліки, а в завулках — злодії... Тут уперше люди випрягли коней з царської колісниці й самі потягнули її... Тут також уперше фараон почув вигуки й прокляття на адресу жерців, що дуже його втішило, а також благання, щоб кожен сьомий день був святом, що змусило володаря задуматись. Він справді хотів зробити такий подарунок трударям Єгипту, але не сподівався, що його наміри вже стали відомі і народ чекає їх здійснення.

Хоч проїхати треба було всього близько милі, але процесія тривала кілька годин. Царська колісниця дуже часто зупинялася серед тісних натовпів і не могла рушити далі, поки гвардії його святості не вдавалось підвести людей, які ниць лежали на землі.

Добравшись нарешті до царських садів, де він займав один з невеличких палаців, фараон був такий втомлений, що цього дня не займався державними справами. Лише на другий день він обкурих пахощами мумію батька, яка стояла в головному царському палаці, і сказав Гергорові, що тіло можна перевезти в гробницю.

Проте це зробили не зразу.

З палацу небіжчика перевезли до храму Рамзеса, де він спочивав добу. Потім урочиста процесія з мумією рушила до храму Амона-Ра.

Деталі поховального обряду були такі самі, як і в Мемфісі, тільки тепер це робилося з більшою урочистістю і пишнотою.

Царські палаци, які стояли на правому боці Нілу, в південній частині міста, сполучала з храмом Амона-Ра, що містився в північній його частині, єдина в своєму роді дорога. Це була алея на два кілометри завдовжки, дуже широка, обсаджена не тільки велетенськими деревами, але ще й оточена двома рядами сфінксів. Деякі з них мали на лев'ячих тілах людські голови, інші — баранячі. Таких статуй вздовж дороги стояло кількасот.

По обидва боки алеї тіснилися незчисленні юрби людей з Фів та з околиць, а між ними серединою дороги посувалася поховальна процесія. Попереду йшли музиканти різних полків, юрби плакальниць, хори співаків, усі цехи ремісників і купців, депутації від кількох десятків номів із своїми богами й корогвами, депутації від кільканадцяти народів, які підтримували стосунки з Єгиптом... І знову музиканти, плакальниці й хори жерців.

І цього разу царську мумію везли в золотому човні, але набагато розкішнішому, ніж у Мемфісі. Колісниця, на якій стояв човен та яку везли вісім пар білих волів, була поверхів на два заввишки і майже потопала серед вінків та букетів; вона була прикрашена страусовими перами та дорогими тканинами. Колісницю оповивали густі клуби диму з курильниць, і здавалося, що Рамзес XII являється своєму народові уже як бог, у хмарах. З пілонів усіх фіванських храмів долинали гуркотіння, схоже на далекий грім, та могутній і тужливий дзвін бронзових блях.

Хоч алея сфінксів була вільна й широка, хоч поховальна процесія посувалася під наглядом єгипетських воєначальників, а отже, у повному порядку, — на ці два кілометри, що відділяли палац від храму Амона, пішло три години.

Лише коли мумію Рамзеса XII внесли в храм, із палацу на золотій колісниці, запряжений парю баских коней, виїхав Рамзес XIII. Люди, що стояли вздовж алеї і під час процесії поводитися досить спокійно, побачивши свого улюбленого фараона, вибухнули такими голосними вигуками, що в них розчинилися гримотіння й дзвони, що долинали з пілонів храмів.

Була хвилина, коли охоплені захватом люди хотіли вибігти на середину алеї й оточити фараона. Але Рамзес одним рухом руки зупинив цю живу повінь і запобіг святотатству.

За, кільканадцять хвилин фараон проїхав алею і зупинився перед велетенськими пілонами найвеличнішого храму в Єгипті.

Як Луксор був кварталом царських палаців у південній частині міста, так Карнак був кварталом богів у північній. Головним центром Карнака був храм Амона-Ра. Сама ця споруда займала чотири морги, а сади й ставки, що оточували її, — близько сорока моргів. Перед храмом стояли два пілони на десять поверхів заввишки. Подвір'я, оточене довгою галереєю, що спиралася на колони, займало близько двох моргів, а колонна Зала, в якій збиралися люди привілейовані, — майже морг. То була вже не будівля, а ціле містечко.

Ця зала, або гіпостиль, мала близько ста п'ятдесяти кроків у довжину і сімдесят п'ять у ширину. Її стелю підтримувало сто тридцять чотири колони, з них дванадцять центральних колон мали по п'ятнадцять кроків в обхваті і до шести поверхів висоти.

Статуї, які стояли в храмі біля пілонів та над священним ставом, були відповідних розмірів.

Біля велетенської брами чекав фараона достойний Гергор, верховний жрець цього храму. Оточений цілим почтом жерців, Гергор майже гордовито привітав володаря і, обкурюючи його пахощами, навіть не дивився на нього. Потім він провів фараона через подвір'я до гіпостилу й наказав пропустити депутації за храмовий мур.

Посередині гіпостилу стояв човен, з мумією померлого володаря, а по обидва боки від неї, один навпроти одного, — два трони однакової висоти. На одному сів Рамзес XIII, оточений полководцями й номархами, на другому — Гергор, оточений жерцями. Потім верховний жрець Мефрес подав Гергорові митру Аменготепа, і молодий фараон удруге побачив на голові Гергора золоту змію — символ царської влади.

Рамзес зблід від гніву і подумав: "Гляди, щоб я не зняв з тебе цей урей разом з твоєю головою!..". Але він змовчав, знаючи, що в цьому найвеличнішому єгипетському храмі Гергор — господар, рівний богам, і владика чи не вищий від самого фараона.

В той час, коли народ заповнював подвір'я, а за пурпуровою завісою, що відділяла від простих смертних, решту храму, забриніли арфи й почувся тихий спів, Рамзес розглядав

залу.

Цілий ліс могутніх колон, згори й донизу покритих малюнками, таємниче освітлення, склепіння, що, здавалося, повисло десь під самим небом, справляли на нього приголомшливе враження.

"Що таке, — думав він, — виграти битву під Содовими озерами?.. Збудувати таку споруду — оце подвиг!.. А вони ж її збудували!.."

В цю хвилину він відчув могутність жерців. Хіба ж він, його військо і навіть весь народ змогли б зруйнувати цей храм?.. А якщо не можна нічого вдіяти з будівлею, чи ж легше буде впоратися з її будівниками?..

З прикрих роздумів його вивів голос верховного жерця Мефреса.

— Святий володарю, — мовив старий, — і ти, найдостойніший повірнику богів (він уклонився Гергорові), і ви, номархи, писарі, воїни й простий люде! Найдостойніший верховний жрець цього храму Гергор скликав нас, щоб ми, за давнім звичаєм, обмірковували земні вчинки померлого фараона і відмовили йому або визнали за ним право на поховання.

Кров ударила в голову фараонові. Мало того, що його тут зневажають, то ще й сміють судити про вчинки його батька, вирішувати, чи має він право на поховання. Та він заспокоївся. Це був зрештою тільки звичай — такий давній, як і єгипетські династії. Насправді не йшлося тут ні про який суд, а про вихваляння небіжчика.

На знак, поданий Гергором, верховні жерці посідали на табурети, але номархи та воєначальники, що оточували трон Рамзеса, не сіли, бо для них не було стільців.

Фараон запам'ятав і цю образу, але він так володів собою, що не можна було догадатись, чи він помітив цю зневагу до своїх близьких.

Тим часом святий Мефрес обмірковував життя покійного фараона.

— Рамзес Дванадцятий, — говорив він, — не вчинив жодного з сорока двох гріхів, отже, суд богів винесе йому милостивий вирок. А оскільки царська мумія, завдяки винятковій дбайливості жерців, має всі амулети, молитви, настанови й заклинання — немає сумніву, що померлий фараон уже перебуває в країні богів, сидить поруч з Осірісом, і сам є Осірісом. Божественна природа Рамзеса Дванадцятого виявилася вже в його земному житті. Він царював понад тридцять років, дав народові тривалий мир і збудував чи вивершив багато храмів. Крім того, він сам був верховним жерцем і найпобожніших жерців перевершував своєю побожністю. За його царювання на першому місці було шанування богів та піднесення священного стану жерців. За це й любили його сили небесні, а один з фіванських богів, Хонсу, уволивши прохання фараона, навіть побував у країні Бухтен і там зцілив царську доньку, вигнавши з неї злого духа. Мефрес передихнув і говорив далі:

— Оскільки я довів вам, найдостойніші, що Рамзес Дванадцятий був богом, ви спитаєте, з якою ж метою ця вища істота зійшла на єгипетську землю й провела на ній кілька десятків років? А з тією метою, щоб виправити цей світ, дуже зіпсутий внаслідок занепаду віри. Бо хто сьогодні думає про побожність, хто виконує волю богів? На далекій півночі ми бачимо великий ассірійський народ, який вірить лише в силу меча, а замість того щоб плекати мудрість і служити богам, прагне до підкорення народів.

Ближче до нас живуть фінікійці, для яких богом є золото, а богослужінням — здирство й лихварство. Інші ж народи, як, наприклад, хетти на сході, лівійці на заході, ефіопи на півдні, греки на Середземному морі, — все це варвари й грабіжники. Замість того щоб працювати, вони грабують, а замість того щоб вправлятися в мудрості, п'ють, грають в кості або вилежуються, як стомлена худоба. На світі є тільки один народ, справді побожний і мудрий — єгипетський; але подивіться, що діється й тут! Внаслідок напливу чужоземців, які не вірять у богів, віра в нас занепала. Знать і сановники за келихом вина кепкують з богів та вічного життя, а простий люд обкидає болотом святі статуї й не приносить жертв храмам. Місце побожності заступила розкіш, місце мудрості — розпуста. Кожен хоче носити велику перуку, маститися особливими пахощами, мати ткані золотом сорочки й фартушки, прикрашати себе ланцюгами й зап'ястями з коштовними каменями. Пшеничного коржа йому вже мало: він хоче тістечок з молоком і медом; пивом миє ноги, а спрагу гамує заморськими винами. Через це вся знать у боргах, народ знемагає від роботи і терпить побої, а тому то тут, то там вибухають бунти. Що я кажу — "то тут, то там"?.. З певного часу по всьому Єгипту, завдяки невідомим підбурювачам, ми чуємо вигуки: "Дайте нам відпочинок кожного сьомого дня!.. Не бийте нас без суду!.. Дайте нам у власність шматок землі!.." Адже це початок руїни нашої держави, руїни, проти якої треба знайти порятунок! А цей порятунок можна знайти тільки в релігії, яка навчає нас, що народ повинен працювати, святі мужі, як знавці волі богів, — вказувати йому путь, а фараон і його сановники — стежити, щоб працювали ретельно. Цього нас навчає релігія; на її засадах правил рівний богам Осіріс-Рамзес Дванадцятий. Ми, верховні жерці, визнавши його побожність, вирізьбимо такий напис на його гробниці і в храмах:

"Бик Гор, дужий Апіс, що поєднав корони царства, золотий яструб, що править мечем, переможець дев'яти народів, цар Верхнього й Нижнього Єгипту, володар двох світів, син сонця Мер-Амон-Рамзес, улюбленець Амона-Ра, господар і володар Фіваїди, син Амона-Ра, названий син Гора, народжений Гормахісом, цар Єгипту, володар Фінікії, владика дев'яти народів".

Коли присутні ствердили цей напис схвальними вигуками, з-за завіси вибігли танцівниці і протанцювали перед саркофагом священний танець, а жерці запалили курильниці. Потім мумію зняли з човна і внесли до святилища Амона, куди Рамзес XIII уже не мав права заходити.

Незабаром служба скінчилась, і всі, зібрані сюди, покинули храм.

Повертаючись до Луксорського палацу, молодий фараон так поринув у свої думки, що майже не помічав величезної юрби й не чув її вигуків.

"Я не можу обманювати сам себе, — думав Рамзес — Верховні жерці зневажають мене, чого не знав досі жодний фараон, і навіть підказують мені, як я можу здобути їхню ласку. Вони хочуть правити державою, а я маю стежити, щоб народ виконував їхні накази... Але буде інакше: я наказуватиму, а ви будете виконувати. І або я загину, або поставлю на ваші шиї свою царську ногу..." .

Два дні священна мумія Рамзеса XII пробувала в храмі Амона-Ра, в місці такому

божественному, що, крім Гергора й Мефреса, навіть верховні жерці не мали права туди входити. Перед мертвим горіла лише одна лампада, вогонь якої, підтримуваний чудесним способом, ніколи не згасав. Над небіжчиком висів у повітрі символ людської душі — яструб з людською головою. Чи це був механізм, чи справді жива істота, ніхто не знав. Але певним було те, що жерці, які зважувались крадькома зазирнути за завісу, бачили, що ця істота висіла в повітрі, не спираючись ні на що, ворушила устами й поводи́ла очима.

Поховальний обряд тривав далі. Золотий човен перевіз мумію на той бік Нілу. Але спершу він, оточений величезним почтом жерців, плакальниць, воїнів і люду, обкурюваний пахощами, під музику, голосіння і співи, проїхав головною вулицею Фів.

Це була, мабуть, найкраща вулиця в усьому єгипетському царстві: широка, рівна, обсаджена деревами. П'ятиповерхові і навіть шестиповерхові будинки були згори донизу викладені мозаїкою або покриті, кольоровими барельєфами. Здавалося, що на цих будинках розвішені величезні барвисті килими чи картини, які зображають працю купців, ремісників, моряків, а також далекі країни та їхні народи.

Одне слово, це була не вулиця, а безконечна галерея картин, варварських щодо рисунка, яскравих щодо барв.

Поховальна процесія пройшла близько двох кілометрів з півночі на південь. Приблизно посередині міста вона зупинилась, а потім повернула на захід, до Нілу.

В цьому місці посеред річки був великий острів, до якого вів міст, збудований на човнах. Щоб уникнути якогось нещастя, воєначальники, які очолювали процесію, ще раз вишикували почет, по четверо в ряд, і звеліли їм іти дуже повільно і не в ногу. Для цього музиканти, що йшли попереду окремих груп, грали пісні, кожну в іншому ритмі.

Через кілька годин процесія перейшла перший міст, потім острів, потім другий міст і опинилася на лівому, західному березі Нілу.

Якщо східну половину Фів можна було назвати містом богів і царів, то західна була ділянкою меморіальних храмів і гробниць.

Процесія посувалася від Нілу в напрямі до гір центральною дорогою. На південь від цієї дороги стояв на пагорбі храм, що увічнював перемоги Рамзеса III. Стіни його були вкриті розписом, що зображав подолані народи: хеттів, аморейців, філістимлян, ефіопів, арабів та лівійців. Трохи нижче підносились дві велетенські статуї Аменготепа II в сидячій позі, висотою поверхів на шість. Одна з цих статуй мала чудесну властивість: коли на неї падало перше проміння сонця, вона починала бриніти, мов арфа, на якій обривалися струни.

Ще ближче до дороги, теж ліворуч від неї, стояв Рамзессеум — не дуже великий, але красивий храм Рамзеса II. Його вхід стерегли чотири статуї з царськими регаліями в руках, а на подвір'ї височіла статуя Рамзеса II, поверхів на чотири заввишки.

Дорога йшла поступово вгору, і дедалі виразніше було видно похилі узгір'я, подірявлені, як губка: це були гробниці єгипетських сановників. При вході до них, між стрімкими скелями, стояв дуже оригінальний храм цариці Хатасу. Ця будівля мала чотириста п'ятдесят кроків у довжину. З подвір'я, обнесеного муром, сходи вели на

друге подвір'я, оточене колонами, під яким був підземний храм. З колонного подвір'я ще одні сходи вели до храму, видовбаного в скелі, під яким теж були підземелля.

Таким чином, храм мав два яруси, нижчий і вищий, з яких кожен, в свою чергу, поділявся на підземний і надземний. Сходи були величезні; поручні заміняли два ряди сфінксів, а вхід на кожні сходи стерегли по дві статуї в сидячих позах.

Від храму Хатасу починалась похмура ущелина, яка вела від гробниць вельмож до царських гробниць. Між двома цими ділянками містилася видовбана в скелі гробниця верховного жерця Ретеменофа; зали і коридори її займали близько двох моргів підземелля.

Дорога в ущелині стала така стрімка, що люди мусли допомагати волам, підштовхуючи жалобний човен. Почет посувався ніби по карнизу, видовбаному на одній із стін ущелини, і нарешті зупинився на широкій площадці, що підносилася на кільканадцять поверхів від дна ущелини. Тут були двері до підземної гробниці, яку фараон будував собі протягом тридцяти років свого царювання. Ця гробниця була справжнім палацом з покоями для фараона, його родини та слуг, з трапезною, опочивальнею, ванною, з капличками, призначеними для різних богів, і, нарешті, з колодязем, на дні якого була невеличка камера, де навіки мала спочити мумія фараона.

При світлі смолоскипів видно було стіни всіх покоїв, вкриті написами й картинами, які відтворювали всі справи й розваги небіжчика: полювання, будівництва храмів та каналів, тріумфальні походи, урочисті відправи на честь богів, битви війська з ворогами, працю людей... Але це ще не все. Покої були не тільки заставлені меблями, посудом, колісницями, зброєю, квітами, наповнені м'ясом, печивом і вином, але в них ще стояло безліч статуй. Це були незчисленні зображення Рамзеса XII, його жерців, міністрів, жінок, воїнів та рабів. Фараон і після смерті не міг обійтися без коштовних меблів, вишуканої їжі й вірних слуг.

Коли жалобна колісниця зупинилася біля входу в гробницю, жерці витягли царську мумію із саркофага й поставили її на землю, обперши плечима об скелю.

Тоді Рамзес XIII обкурих тіло батька пахощами, а цариця Нікотріс, обнявши мумію за шию, почала, ридаючи, голосити:

— "Я сестра твоя, дружина твоя Нікотріс, не покидай мене, о великий! Невже ти справді хочеш, мій добрий батьку, щоб я пішла від тебе? А як я піду, ти зостанешся сам і чи хоч хто-небудь буде з тобою?.."

Тоді верховний жрець Гергор обкурих пахощами мумію, а Мефрес розлив вино і проказав:

— "Твоєму двійникові ми жертвуємо це, Осірісе-Мер-АмонРамзесе, володарю Верхнього й Нижнього Єгипту, голос якого праведний перед великим богом..."

Потім заголосили плакальниці і заспівали хори жерців.

Хор І. "Тужіть, тужіть, ридайте, ридайте, без упину ридайте, так голосно, як тільки можете..."

Плакальниці: "О достойний мандрівнику! Ти спрямовуєш свої кроки до землі

вічності! Як же швидко забирають тебе в нас!.."

Хор II. "Яке чудове те, що діється з ним! Оскільки він дуже шанував бога Хонса з Фів, то бог дозволив йому відійти на Захід, стати в лави слуг його".

Плакальниці. "О ти, якого оточувало стільки слуг, будеш тепер в землі, що прирікає на самотність... Ти, який мав тонкі шати й любив чисту білизну, лежиш тепер у вчорашній одежі!.."

Хор I. "З миром, з миром на Захід, о повелителю наш, іди з миром... Ми побачимося знову, коли настане день вічності, бо ти ідеш в країну, яка єднає між собою всіх людей"

Почалися останні обряди. Привели вола й антилопу, яких мав забити Рамзес XIII, але забив його заступник перед богами, верховний жрець Сем. Нижчі жерці швидко оправили тварин, а Гергор і Мефрес, взявши їхні стегна, по черзі почали прикладати їх до рота мумії. Але мумія не хотіла їсти, бо була ще не оживлена і уста її були ще закриті. Щоб усунути цю перешкоду, Мефрес обмив її священною водою і обкурив пахощами, проказуючи заклинання:

"Ось стоїть мій батько, ось стоїть Осіріс-Мер-Амон-Рамзес. Я твій син, я Гор, приходжу до тебе, щоб очистити тебе й оживити... Я складаю заново твої кістки, зрошую те, що було розтяте, бо я Гор, месник за батька мого... Ти сидиш на троні Ра і наказуєш богам. Коли ти й справді Ра, що походить від Нут, яка народжує Ра кожного ранку, який народжує Мер-Амон-Рамзеса щодня так, як Ра...".

Кажучи це, верховний жрець доторкався амулетами до уст, грудей, рук і ніг мумії.

Далі знову заспівали хори.

Хор I. "Осіріс-Мер-Амон-Рамзес буде віднині їсти й пити все, що їдять і п'ють боги. Він тепер сидить разом з ними, він здоровий і дужий, як і вони..."

Хор II. "Він володіє всіма своїми членами; йому прикро, коли він голодний і не може їсти і коли відчуває спрагу, а пити не може".

Хор I. "О боги, дайте Осірісові-Мер-Амон-Рамзесові тисячі тисяч келихів вина, тисячі шат, хлібин і биків..."

Хор II. "О ви, що живете на землі й будете приходити сюди, — якщо вам життя мило, а смерть — огидна, якщо ви прагнете передати спадок нащадкам вашим, прокажіть молитву за небіжчика, що похований тут..."

Мефрес. "О ви, великі, ви, пророки, князі, писарі й фараони, ви, інші люди, які через мільйон років після мене прийдете!.. Якщо хтось із вас замінить моє ім'я своїм, бог покарає його і знищить на цій землі..."

Після цього заклинання жерці запалили смолоскипи, взяли царську мумію і знову поклали її в футляр, а футляр — у кам'яний саркофаг, який в загальних рисах мав форму людського тіла. Потім, не зважаючи на крик, голосіння та опір плакальниць, вони занесли цей величезний тягар у гробницю. Поминувши при світлі смолоскипів кілька коридорів і покоїв, вони зупинилися в одному з них, де був колодязь. У цей отвір жерці опустили саркофаг і самі зійшли за ним у підземелля. Там вони поставили саркофаг в тісній камері і швидко замурували вхід до неї так, що навіть найдосвідченіше око не знайшло б його. Потім вони повернулись нагору і так само

дбайливо замурували вхід до колодязя.

Все це жерці зробили самі, без свідків, і так старанно, що мумія Рамзеса XII ще й донині спочиває в своїй таємничій оселі, однаково схована від грабіжників, як і від сучасних дослідників. За двадцять дев'ять століть зруйновано багато царських гробниць, але ця залишилася незайманою.

В той час як одна група жерців ховала тіло побожного фараона, друга група, освітивши підземні покої, запросила живих на трапезу.

До трапезної зайшли: Рамзес XIII, цариця Нікотріс, верховні жерці Гергор, Мефрес і Сем та кільканадцять цивільних і військових сановників. Посеред кімнати стояли столи, заставлені стравами, вином і квітами, а під стіною сиділа вирізьблена з порфіру статуя померлого фараона. Здавалося, він дивиться на присутніх і з меланхолійним усміхом запрошує їх, щоб їли.

Трапеза почалася священним танцем, який супроводився співом однієї з верховних жриць:

"О, ловіть дні щастя, бо життя триває лише одну мить, пізнавайте щастя, бо як зійдете в могилу, спочинете там навіки, і дні ваші тягтимуться безконечно!.."

Після жриці виступив пророк і під супровід арф заговорив співучим голосом:

"Світ — це постійна зміна і постійне відновлення. Мудрий це уклад долі, гідна подиву ухвала Осіріса, що в міру того як тіло з бігом часу руйнується й гине, на зміну йому приходять інші тіла...

Фараони, ці боги, які були до нас, спочивають у своїх пірамідах; мумії і двійники їхні збереглися. А палаци, які вони збудували, вже не стоять на давніх місцях, немає їх зовсім...

Отже, не впадай у розпач, а віддайся своїм жаданням і щастю і не край свого серця, аж поки не прийде той день, коли ти будеш благодати, а Осіріс, бог, серце якого вже не б'ється, не схоче вислухати просьб і благань...

Жалі всього світу не повернуть щастя тому, хто лежить в могилі; отже, лови дні щастя й не лінуйся втішатись. Воістину, нема людини, яка могла б забрати з собою добро своє на той світ; воістину, нема людини, яка пішла б туди і повернулась!.."

Трапеза скінчилася, і достойне зібрання, ще раз обкутивши пахощами статую небіжчика, повернулося до Фів. У храмі гробниці лишилися самі жерці, щоб приносити фараонові жертви, та варта, що мала стерегти гробницю від святотатців-грабіжників.

Відтоді Рамзес XII залишився сам у своїй таємничій оселі. Крізь невеличке, сховане в камені віконце пробивалося до нього тьмяне світло; замість страусових пер над фараоном шелестіли крила величезних кажанів; замість музики — лунало нічної пори тужливе завивання гієн та деколи могутнє рикання лева, який зі своєї пустелі вітав фараона в гробниці.

Розділ п'ятдесят дев'ятий

Поховавши фараона, Єгипет повернувся до звичного способу життя, а Рамзес XIII — до державних справ.

Новий володар у місяці епіфі (квітень— травень) відвідав міста, розташовані за

Фівами вздовж Нілу. Він побував у Сні — місті промислового й торговельного, де був храм бога Кнепха, або "душі світу", відвідав місто Едфу, храм якого з десятиповерховими пілонами мав величезну бібліотеку папірусів, а на його стінах була виписана й змальована начебто енциклопедія тодішньої географії, астрономії і теології. Заглянув молодий фараон у каменоломні в Хенну, в Нубі, або Ком-Омбо, приніс жертву Горі — богові світла, й Себеку — духові темряви. Був на острові Аб, який між чорними скелями виглядав як смарагд. Цей острів, де родили найкращі фініки, звався "столицею слонів", бо там зосереджувалась уся тодішня торгівля слоновою кісткою. Заїхав, нарешті, і до міста Сунну, розташованого біля першого нільського порога, і одвідав величезні гранітні й сієнітові копальні, де довбали скелі з допомогою клинів, просочених водою, й обтісувалиobelіски на десять поверхів заввишки.

Де б не з'являвся новий володар Єгипту, підданці вітали його з несамопитим захватом. Навіть злочинці, що працювали в каменоломнях і тіла яких покрилися невилгойними ранами, були ошасливлені: фараон наказав звільнити їх на три дні від роботи.

Рамзес XIII міг бути вдоволений і гордий: жодного фараона, навіть під час тріумфального в'їзду, не вітали так, як його під час цієї мирної подорожі. Номархи, писарі й верховні жерці, бачачи безмежну любов народу до нового фараона, схилялися перед його владою і перешіптувалися:

— Чернь — як стадо биків, а ми — як розважливі, хазяйновиті мурашки. Отож шануймо нового володаря, щоб тішитися здоров'ям і зберегти наші доми від знищення.

Таким чином, опозиція Сановників, дуже сильна ще кілька місяців тому, зараз поступилася місцем безмежній покорі. Вся знать, усі жерці впали ниць перед Рамзесом XIII, тільки Мефрес і Гергор zostалися непохитні.

Тим-то, коли фараон повернувся з Сунну до Фів, першого ж дня головний скарбник приніс йому недобрі вісті.

— Усі храми, — сказав він, — відмовилися позичати нам і покійно просять вашу святість протягом двох років повернути позичені в них гроші.

— Розумію, — відповів фараон, — це робота святого Мефреса!.. Скільки ж ми їм винні?

— З п'ятдесят тисяч талантів.

— П'ятдесят тисяч талантів ми маємо сплатити протягом двох років!.. — повторив фараон. — Ну, а ще що?..

— Податки надходять дуже повільно, — сказав скарбник. Уже три місяці ми одержуємо ледве четверту частину того, що нам належить...

— Що ж сталося? Скарбник був збентежений.

— Я чув, — сказав він, — що якісь люди тлумачать селянам, що за твого царювання, святий володарю, вони можуть не платити податків...

— Ого-го! — вигукнув, сміючись, Рамзес. — Ці Якісь люди здаються мені дуже схожими на достойного Гергора... Чи не хоче він заморити мене голодом? Чим же ви покриваєте щоденні видатки? — запитав він скарбника.

— За вказівкою Гірама, нам позичають фінікійці, — відповів скарбник. — Ми взяли в них уже вісім тисяч талантів...

— А розписки даєте їм?

— І розписки, і застави, — зітхнув скарбник. — Вони кажуть, що це звичайна формальність; проте оселяються в твоїх маєтках, володарю, і забирають у селян, що тільки можна...

Захоплений привітаннями люду та покорою сановників, фараон уже навіть не гнівався на Гергора й Мефреса. Період обурення минув, настав час діяти, і Рамзес того ж самого дня склав план.

На ранок він покликав людей, яким найбільше довіряв, — верховного жерця Сема, пророка Пентуера, свого улюбленця Тутмоса і фінікійця Гірама. Коли вони зібралися, фараон звернувся до них:

— Ви, певно, знаєте, що храми зажадали, щоб я повернув їм гроші, які позичив у них мій вічно живий батько. Всі борги треба віддавати, а цей борг, що належить богам, я радий був би віддати найпершим. Але скарбниця моя порожня, бо навіть податки до неї надходять нерегулярно.

Тому я вважаю, що держава в небезпеці, і змушений звернутися по кошти до скарбів, захованих в Лабіринті...

Двоє жерців неспокійно ворухнулись.

— Я знаю, — говорив далі фараон, — що за нашими священними законами мого наказу не досить, щоб відчинили нам підвали Лабіринту. Але тамтешні жерці пояснили мені, що я повинен зробити. Отже, я повинен скликати представників усіх станів Єгипту, по тринадцять чоловік від кожного стану, й зажадати від них підтвердження моєї волі... — Фараон у цьому місці усміхнувся і закінчив: — Сьогодні я запросив вас для того, щоб ви допомогли мені скликати таке зібрання представників станів, і ось вам моє повеління: ти, достойний Семе, вибереш мені тринадцять жерців і тринадцять номархів... Ти, побожний Пентуере, приведеш мені з різних номів тринадцять хліборобів і тринадцять ремісників... Тутмос знайде мені тринадцять офіцерів і тринадцять чоловік із знаті, а князь Гірам — тринадцять купців.

Я хотів би, щоб це зібрання якнайшвидше відбулося в моєму палаці в Мемфісі і, не гаючи часу на зайву балаканину, визнало, що Лабіринт повинен дати частину своїх запасів моїй скарбниці...

— Я насмілюся нагадати тобі, святий володарю, — зауважив верховний жрець Сем, — що на цьому зібранні повинні бути достойний Гергор і достойний Мефрес і що вони мають право й навіть зобов'язані заперечувати проти того, щоб брати скарби в Лабіринті.

— Звичайно, я охоче пристану на це, — жваво відповів фараон. — Вони хай скажуть свої причини, а я — свої. Нехай зібрання розсудить, чи може існувати держава без грошей і чи розумно душити скарби в підвалах, в той час коли урядові загрожує банкрутство?

— Кількома сапфірами з тих, що лежать у Лабіринті, можна було б сплатити всі

борги фінікійцям!.. — озвався Гірам. — Я зараз іду до купців і незабаром приведу вам не тринадцять, а тринадцять тисяч таких, що голосуватимуть, як ти повелиш, володарю.

Сказавши це, фінікієць упав ниць і попрощався з фараоном. Коли Гірам вийшов, верховний жрець Сем сказав:

— Не знаю, чи добре, що на цій раді був чужоземець...

— Він мусив бути! — вигукнув фараон. — Бо він не тільки має великий вплив на наших купців, а, що зараз ще важливіше, дає нам гроші... Я хотів йому показати, що думаю про свої борги і маю засоби, щоб покрити їх.

Запала мовчанка, з якої скористався Пентуер, мовивши:

— Якщо ти, святий володарю, дозволиш, я зараз поїду, щоб зібрати хліборобів та ремісників. Всі вони голосуватимуть за тобою, повелителю, але з-поміж величезної кількості їх треба вибрати наймудріших.

Він попрощався з фараоном і вийшов.

— А ти, Тутмосе?.. — спитав Рамзес.

— Повелителю мій, — сказав улюбленець, — я такий упевнений у твоїй знаті і у війську, що, замість того щоб говорити про них, осмілюся висловити тобі моє власне прохання...

— Ти хочеш грошей?

— Зовсім ні. Я хочу одружитись...

— Ти?.. — вигукнув фараон. — Яка ж це жінка заслужила у богів таке щастя?

— Це красуня Геброн, дочка найдостойнішого фіванського номарха Антефа, — відповів, усміхнувшись, Тутмос — Якщо ти, володарю, зволиш посватати мене в цій шановній родині... Я хотів сказати, що тоді моя любов до тебе зросте, але... але змовчу, бо це буде брехнею...

Фараон поплескав його по плечу.

— Ну... ну!.. Тільки не запевняй мене в тому, в чому я й сам певен, — сказав він. — Я завтра ж поїду до Антефа і, клянусь богами, думаю, що через кілька днів ми гулятимемо весілля. А зараз можеш іти до своєї Геброн...

Зоставшись сам на сам із Семом, фараон запитав:

— Твоє обличчя похмуре... Невже ти сумніваєшся, що знайдеться тринадцять жерців, готових виконати мої накази?

— Я певен, — відповів Сем, — що майже всі жерці й номархи зроблять те, що буде потрібне для щастя Єгипту та для твого задоволення, святий володарю. Але не забувай, що, коли йдеться про скарги Лабіринту, остаточний присуд має виректи Амон.

— Статуя Амона в Фівах?..

— Так.

Фараон зневажливо махнув рукою.

— Амон, — сказав він, — це Гергор і Мефрес... Що вони не згодяться, я це знаю; але я теж не збираюся через опір двох людей принести в жертву державу.

— Ти помиляєшся, володарю, — поважно відповів Сем. — Правда, що дуже часто

статуї богів роблять те, чого хочуть їхні верховні жерці, але... не завжди!.. В наших храмах, володарю, діються інколи речі надзвичайні й таємничі. Часом статуї богів самі роблять і кажуть, що хочуть...

— В такому разі я спокійний, — перебив його фараон. — Боги знають становище держави і читають у моєму серці. Я хочу, щоб Єгипет був щасливий, а оскільки я прямую тільки до цієї мети, то жоден мудрий і добрий бог не буде мені перешкоджати.

— Хай збудуться твої слова!.. — прошепотів верховний жрець.

— Ти хочеш мені ще щось сказати? — спитав Рамзес, бачачи, що його заступник в релігійних справах не поспішає прощатися.

— Так, володарю... Мій обов'язок нагадати тобі, що кожен фараон, одразу ж після вступу на трон і поховання свого попередника, мусить подумати про спорудження двох пам'ятників: гробниці для себе і храму для богів.

— Саме так! — вигукнув Рамзес. — Я вже не раз думав про це, але, не маючи грошей, не квапився з наказами. Бо ти ж розумієш, — додав він, пожвавлюючись, — що коли я буду ватиму щось, то щось величне, щось таке, що веліло б Єгиптові не швидко забути про мене...

— Ти хочеш мати піраміду, святий володарю?..

— Ні. Адже я не збудую піраміди більшої, ніж Хеопсова, ані храму, більшого за храм Амона в Фівах. Моя держава надто слабка, щоб вершити грандіозні справи... Тому я маю зробити щось цілком нове, бо скажу тобі, що наші будівлі вже мені надокучили. Вони всі схожі, як люди між собою, і відрізняються одна від одної хіба що розмірами, як людина доросла від дитини.

— То що ж?.. — спитав здивований жрець.

— Я розмовляв з греком Діоном, найславнозвіснішим нашим архітектором, і він схвалив мій план, — вів далі фараон. — Отож як гробницю для себе, я хочу збудувати круглу башту із зовнішніми сходами, таку, як у Вавілоні!.. Храм я збудую не для Осіріса або Ісіди, а для єдиного бога, в якого вірять усі: єгиптяни, халдейці, фінікійці, євреї... І я хочу, щоб цей храм був схожий на палац царя Ассара, модель якого Саргон привіз моєму батькові.

Верховний жрець похитав головою.

— Великі це заміри, володарю мій, — відповів він, — але здійснити їх не можна... Вавілонські башти через свою форму нетривкі і легко падають; а наші будівлі мусять стояти віки... Храму єдиному богові будувати не можна, бо він не потребує ні одягу, ні їжі, ні напоїв, і весь світ — його оселя. Де храм, який міг би його вмістити? Де жрець, який насмілювався б приносити йому жертви?..

— Ну, тоді збудуймо храм для Амона-Ра, — сказав фараон.

— Гаразд, тільки не такий, як палац царя Ассара. Бо то ассірійська будівля, а нам, єгиптянам, не годиться наслідувати варварів...

— Я не розумію тебе, — трохи роздратовано перебив його фараон.

— Вислухай мене, володарю наш, — мовив Сем. — Придивися до слимаків, з яких кожен має іншу хатку: один — звивисту, але плоску, другий — звивисту, але

подовжену, третій — схожу на коробочку... Так само кожен народ зводить різні будівлі, згідно із своїм серцем та вдачею. Зволь також запам'ятати, що єгипетські будівлі так само відрізняються від ассірійських, як єгиптяни від ассірійців.

У нас основною формою кожної будівлі є зрізана піраміда, найстійкіша з усіх форм, як Єгипет є найстійкішою з усіх держав. А в ассірійців основною формою є шестигранник, який легко руйнується. Пихатий і легковажний ассірієць ставить свої шестигранники один на одному і зводить багатоповерхову будівлю, під тягарем якої угинається земля. Покірний і розважливий єгиптянин зводить свої зрізані піраміди одну за одною. Таким чином, у нас ніщо не висить у повітрі, вся будівля спирається на землю.

Звідси випливає, що наші будівлі — міцні й довготривалі, в той час як ассірійські — високі й крихкі, як і їхня держава, яка зараз росте швидко, а через кілька століть від неї залишаться самі руїни.

Ассірієць — крикливий самохвал, тому в своїх будівлях він усе виставляє назовні: колони, барельєфи, картини. Скромний єгиптянин найкращі барельєфи й колони ховає всередині храмів, як мудрець, що високі думки, почуття й прагнення ховає в глибині серця, а не прикрашає ними свої груди й плечі. У нас усе прекрасне сховане; у них все робиться напоказ. Ассірієць, коли б міг, розтяв би собі шлунок, щоб показати світові, які надзвичайні страви він їсть...

— Кажі... кажі далі! — вигукнув Рамзес.

— Мені не багато лишилося доказати, — вів далі Сем. — Я хочу тільки ще звернути твою увагу, володарю, на загальні форми наших і ассірійських будівель. Коли я, бувши кілька років тому у Ніневії, придивлявся до ассірійських башт, що гордовито здіймалися над землею, здавалося мені, що то схарапуджені коні, які, закусивши вудила, стають на диби, але ось-ось упадуть та ще й поламають собі ноги.

Тим часом спробуй, святий володарю, глянути з якоїсь висоти на єгипетський храм. Що він тобі нагадає?.. Людину, яка молиться, припавши до землі.

Два пілони — це дві руки, піднесені до неба. Два мури, що оточують подвір'я, — це плечі. "Колонна", або "небесна" зала — це голова; кімнати "одкровення божого" та "жертвних столів" — груди, а таємне святилище, де перебуває бог, — серце побожного єгиптянина.

Наші храми навчають нас, якими ми повинні бути.

"Нехай твої руки будуть могутні, як пілони, — кажуть вони нам, — а твої плечі міцні, як мури. Нехай розум твій буде такий всеохоплюючий і багатий, як передпокій храму, душа чиста, як кімнати "одкровення" і "жертв", а в серці май бога, о єгиптянине!"

Ассірійські ж будівлі наче промовляють своєму народові: "Пнися вище за всіх, ассірійцю, задирай голову вище за інших. Хоч ти й не зробиш на світі нічого великого, але принаймні залишиш багато руїн..."

Невже ти, володарю, зважишся, — закінчив верховний жрець, — будувати в нас ассірійські башти, наслідувати народ, що його Єгипет ненавидить і зневажає?..

Рамзес замислився. Незважаючи на міркування Сема, він і зараз вважав, що ассирійські палаци куди кращі, ніж єгипетські. Але він так ненавидів ассирійців, що в його душі прокинулося вагання.

— В такому разі, — відповів він, — я почекаю з будівництвом храму і своєї гробниці. Ви ж, мудреці, які хочете мені добра, обміркуйте плани таких будівель, які донесли б моє ім'я до найдальших поколінь.

"Нелюдська гординя сповнює душу цього юнака", — сказав сам до себе верховний жрець і, засмучений, попрощався з фараоном.

Розділ шістдесятий

Тим часом Пентуер збирався назад до Нижнього Єгипту, щоб, з одного боку, відібрати для фараона по тринадцять представників від хліборобів та ремісників, а з другого — щоб заохотити трудящий люд домагатися пільг, які обіцяв новий володар. На його глибоке переконання, найважливішою справою для Єгипту було усунути кривду і зловживання, яких зазнавали трударі.

Та Пентуер був жерцем і не тільки не прагнув занепаду свого стану, але навіть не хотів поривати зв'язків, які з ним його єднали.

Тому, щоб підкреслити свою вірність, Пентуер пішов попрощатися з Гергором.

— Нечастий гість... нечастий гість! — вигукнув Гергор. — Відколи ти сподобився стати радником його святості, ти й на очі не показуєшся... Щоправда, не ти один!.. Але, що б не було, я не забуду твоїх колишніх послуг, хоч би ти уникав мене ще більше, ніж тепер.

— Я не радник нашого володаря і не уникаю тебе, достойний отче, бо з твоєї ласки я став тим, чим зараз є, — відповів Пентуер.

— Знаю, знаю, — перебив Гергор. — Ти не прийняв цього високого звання, щоб не сприяти загибелі храмів. Знаю, знаю!.. Хоч, може, й шкода, що ти не став радником розбещеного молокососа, який нібито править нами... Ти б, певно, не дозволив йому оточувати себе зрадниками, які приведуть його до згиби.

Пентуер, не бажаючи говорити про такі дразливі речі, почав оповідати Гергорові, чого він їде до Нижнього Єгипту.

— Що ж, — відповів Гергор, — нехай Рамзес Тринадцятий скличе зібрання всіх станів... Він має на це право. Але, — додав він раптом, — жаль мені, що ти встряєш до цього... Ти дуже змінився!.. Пам'ятаєш, що ти казав тоді, на маневрах під Пі-Баїлосом, моєму ад'ютантові? Я тобі нагадаю: ти казав, що треба обмежити надмірні видатки та розбещеність фараонів. А зараз... сам підтримуєш дитячі забаганки найбільшого з розпусників, яких будь-коли знав Єгипет.

— Рамзес Тринадцятий, — перебив його Пентуер, — хоче поліпшити долю народу. Я був би дурнем і негідником, якби я, син селянина, не сприяв йому у цій справі.

— Однак ти не питаєш, чи не зашкодить це нам, жерцям?.. Пентуер здивувався.

— Адже ви самі даєте великі пільги селянам, що належать храмам! — вигукнув він. — І я зрештою маю ваш дозвіл...

— Що?.. Який?.. — здивувався Гергор.

— Пригадай собі ту ніч, коли ми в храмі Сета вітали найсвятішого Бероеса. Мефрес казав тоді, що Єгипет занепав, бо жерці не мають колишнього впливу на народ, а я доводив, що причиною занепаду держави є злидні народу. На це ти, наскільки я пригадую, відповів: "Нехай Мефрес займеться піднесенням віри в жерців, а Пентуер поліпшенням долі селян... А я запобігатиму згубній війні між Єгиптом і Ассірією..."

— От бачиш, — перебив його верховний жрець, — ти повинен діяти з нами, а не з Рамзесом.

— А хіба він хоче війни з Ассірією?.. — енергійно заперечив Пентуер. — Чи, може, він перешкоджає жерцям набувати мудрість?.. Він лише хоче дати селянам відпочинок на сьомий день і подарувати кожній селянській родині невеличкий шматок землі. І не кажи мені, що фараон хоче зла, бо ми в маєтках храмів уже давно пересвідчилися, що вільний селянин, який має шматок власної землі, працює куди краще, ніж невільник.

— Але ж і я нічого не маю проти пільг простому народові! — вигукнув Гергор. — Я тільки переконаний, що Рамзес нічого не зробить для народу.

— Звичайно, не зробить, якщо ви не дасте йому грошей...

— Хоч би ми дали йому піраміду золота й срібла, а другу — коштовностей, він однаково нічого не зробив би, бо це розбещений хлопчисько, якого навіть ассірійський посол Саргон ніколи не називав інакше, як жевжиком...

— Фараон має великі здібності...

— Але нічого не знає, нічого не вміє! — наполягав Гергор. — Трохи повчився у вищій школі і відразу втік звідти. Тому зараз у справах правління він сліпий, мов дитина, що сміливо переставляє шахи, але навіть уявлення не має, як треба грати.

— Однак він править...

— Що то за правління, Пентуере, — усміхнувся верховний жрець. — Повідкивав нові військові школи, збільшив кількість полків, озброює народ, обіцяє селянам свята... Але як він усе це здійснить?.. Ти стоїш на відстані від нього, тому нічого не знаєш, але я запевняю тебе, що він, віддаючи накази, зовсім не думає, хто це зробить, чи є засоби для цього і які будуть наслідки... Тобі здається, що він править... Це я правлю, я не покидаю правити, я, якого він прогнав від себе... Це я роблю так, що зараз майже не надходять податки до скарбниці, але ж я тамую селянський бунт, який давно б уже вибухнув; я змушую селян не кидати роботу на каналах, греблях і шляхах. Я, зрештою, уже двічі утримував Ассірію, щоб вона не оголосила нам війну, яку цей безумець викликає своїми військовими розпорядженнями. Рамзес править!.. Він тільки робить безладдя. Ти вже бачив, як він господарював у Нижньому Єгипті: пив, гуляв, заводив щораз нових дівчат і нібито займався управлінням номами, але насправді нічого, зовсім нічого не розумів. І що найгірше — заприятелював з фінікійцями, із збанкрутілою знаттю та всякими зрадниками, які штовхають його до згуби...

— А перемога під Содовими озерами?.. — спитав Пентуер.

— Я визнаю за ним завзяття та знання військової справи, — відповів Гергор. — Це єдине, що він уміє. Але скажи сам, чи виграв би він битву під Содовими озерами без допомоги твоєї та інших жерців?.. Адже я знаю, що ви повідомляли його про кожний

рух лівійської зграї... А зараз подумай сам, чи Рамзес, навіть з вашою допомогою, міг би виграти битву хоча б і проти Нітагера?.. Нітагер — майстер, а Рамзес — ще тільки челядник.

— Але до чого приведе твоя ненависть? — спитав Пентуер.

— Ненависть!.. — повторив верховний жрець. — Хіба я можу ненавидіти жевжика, який до того ж нагадує оленя, загнаного мисливцями в ущелину? Мушу, однак, визнати, що його правління таке згубне для Єгипту, що, якби він мав брата або якби Нітагер був молодший, ми б уже скинули нинішнього фараона...

— А ти став би його наступником?.. — спалахнув Пентуер. Але Гергор зовсім не образився.

— Ти, Пентуере, на диво подурнішав, — відповів він, знизавши плечима, — відколи вдався в політику. Звичайно, якби ми лишилися без фараона, я мусив би його заступити, як верховний жрець Амона Фіванського і голова найвищої ради жерців. Але нащо мені це? Хіба я вже кільканадцять років не маю влади, більшої ніж фараони?.. Чи хіба зараз я, усунутий військовий міністр, не роблю в державі того, що вважаю за потрібне?..

Ті самі верховні жерці, скарбники, судді, номархи й навіть воєначальники, які мене зараз уникають, мусять, однак, виконувати кожен таємний наказ найвищої ради жерців, скріплений моєю печаткою. Чи є в Єгипті людина, яка б таких наказів не виконала?.. Чи ти сам насмілився б їм опиратись?..

Пентуер опустил голову. Якщо, незважаючи на смерть Рамзеса XII, збереглася таємна найвища рада жерців, то Рамзес XIII або мусить їй скоритись, або почати з нею боротьбу не на життя, а на смерть.

Фараон мав за собою весь народ, усе військо, багатьох жерців і більшість цивільних чиновників. Рада могла розраховувати ледве на кілька тисяч прибічників, на свої кошти і на нечувано мудру організацію. Сили зовсім нерівні, але наслідок боротьби дуже сумнівний.

— Отже, ви вирішили погубити фараона?.. — тихо мовив Пентуер.

— Зовсім ні. Ми лише хочемо врятувати державу.

— В такому разі що ж повинен робити Рамзес Тринадцятий?..

— Що він зробить — не знаю, — відповів Гергор. — Але я знаю, що робив його батько. Рамзес Дванадцятий теж почав своє правління з неуцтва й сваволі. Та коли в нього не стало грошей і найщиріші прибічники стали його зневажати, він звернувся до богів. Оточив себе жерцями, став навчатися у них і навіть одружився з донькою верховного жерця Аменготепа... І через кільканадцять років дійшов до того, що сам став верховним жерцем, не тільки побожним, але й дуже вченим.

— А якщо фараон не послухає цієї ради? — спитав Пентуер.

— То обійдемося й без нього, — відповів Гергор. А потім додав: — Послухай мене, Пентуере. Я знаю не тільки, що робить, а навіть, про що думає цей твій фараон, який зрештою не відбув ще врочистої коронації. Отже, для нас він — ніщо. Я знаю, що він хоче зробити жерців своїми слугами, а себе — єдиним володарем Єгипту.

Але ж такий замір — це безглуздя, і навіть гірше — зрада. Не фараони — ти це добре знаєш — створили Єгипет, а боги й жерці. Не фараони визначають день розливу і рівень води в Нілі і регулюють його розлив. Не фараони навчили людей сіяти, збирати врожай, годувати худобу. Не фараони лікують хвороби і стережуть країну від зовнішніх ворогів...

Що б з того було, скажи сам, якби ми віддали Єгипет на ласку фараонів? Наймудріший з них має досвід лише за якихось кілька десятків років, а стан жерців досліджував і вчився протягом десятків тисяч літ... Наймогутніший володар має лише пару очей і рук, тоді як ми маємо тисячі очей і рук в усіх номах і навіть в чужих державах...

Отже, чи діяльність фараона може порівнюватися з нашою, і в разі розбіжності поглядів — хто повинен поступитися: ми

чи він?..

— А що ж мені тепер робити? — спитав Пентуер.

— Роби, що тобі велить цей жевжик, але не зраджуй святих таємниць. А все інше... залиш часові... Я щиро прагну, щоб цей хлопчисько, який зветься Рамзесом Тринадцятим, опам'ятався, і навіть припускаю, що він зробив би це, якби... якби не зв'язався з мерзенними зрадниками, над якими вже зависла рука богів.

Пентуер попрощався з верховним жерцем, сповнений сумних передчуттів. Він, однак, не занепав духом, бо знав, що скільки він зараз встигне зробити для поліпшення долі народу, те вже залишиться, хоч би фараон і скорився жерцям.

"У найгіршому становищі, — думав він, — треба робити те, що ми можемо і що від нас залежить. Колись усе налагодиться, і нинішній засів дасть свій урожай".

Однак він вирішив не підбурювати людей, а, навпаки, готовий був заспокоювати нетерплячих, щоб не додавати клопоту фараонові.

Через кілька тижнів Пентуер в'їжджав у межі Нижнього Єгипту, приглядаючись по дорозі до найрозсудливіших селян та ремісників, з-поміж яких можна було б вибрати представників на зібрання, яке скликав фараон.

Скрізь по дорозі він бачив ознаки найвищого збудження: селяни й ремісники домагалися, щоб їм дали сьомий день відпочинку і платили за всі громадські роботи, як це було раніше. І тільки завдяки проповідям жерців різних храмів ще не спалахнув загальний бунт і не припинилися роботи.

Пентуера вразило також кілька нових явищ, яких ще місяць тому він не помічав.

Насамперед люд поділився на дві партії. Одні були прибічниками фараона й ворогами жерців, другі бунтували проти фінікійців. Одні доводили, що жерці повинні віддати фараонові скарби Лабіринту, другі наговорювали, що фараон занадто прихильний до чужинців.

Найдивніша, однак, була чутка, невідомо ким пущена, що Рамзес XIII виявляє ознаки божевілля... так само як його старший рідний по батькові брат, якого, власне, через це усунули від трону. Про це говорили жерці, писарі, навіть селяни.

— Хто це розпускає такі брехні?.. — спитав Пентуер в одного із знайомих інженерів.

— Це не брехня, — відповів той, — а сумна правда. В фіванських палацах бачили, як фараон бігав голий по садах... А одного вечора його святість уночі під вікнами цариці Нікотріс виліз на дерево і розмовляв з нею самою.

Пентуер запевнив його, що не далі як півмісяця тому бачив фараона при доброму здоров'ї, але відчув, що інженер не вірить йому.

"Це вже підступи Гергора, — подумав він. — Зрештою тільки жерці й могли так швидко дістати відомості з Фів..."

На якийсь час він навіть утратив охоту до виборів представників, але швидко віднайшов енергію, весь час повторюючи собі: що народ здобуде сьогодні, того не втратить завтра... Хіба що стануться якісь надзвичайні події!

За Мемфісом, на північ од пірамід і сфінкса, стояв уже на самій межі з пісками невеличкий храм богині Нут. Там жив; старий жрець Менес, найзнаменитіший у Єгипті звіддар та інженер.

Коли в державі починали споруджувати велику будівлю чи новий канал, Менес приходив туди і давав свої вказівки. Незважаючи на це, він жив убого й самотньо в своєму храмі, вночі спостерігаючи зорі, вдень працюючи над якимись приладами.

Вже кілька років Пентуер не був у цих місцях, тому вразили його занедбаність і убогство. Цегляний мур розвалився, в саду посохли дерева, по підвір'ї тинялася худа коза й порпалося кілька курок.

Біля храму не було нікого. Аж коли Пентуер почав гукати, з пілона вийшов старий чоловік. Він був босий, у брудному чепці на голові, як селянин, стегна обвивала подерта пов'язка, а на плечах у нього була облізла шкура пантери. І все-таки постава його була сповнена гідності, а обличчя — розуму. Він пильно глянув на гостя і сказав:

— Або це мені здається, або ти — Пентуер.

— Це я, — відповів прибулий і щиро обняв старого.

— Го!.. Го!.. — вигукнув Менес, бо це був він. — Я бачу, ти змінився на достойних посадах! Шкіра в тебе гладенька, руки білі і золотий ланцюг на шиї. Таких прикрас довго мусить чекати богиня небесного океану, матінка Нут!..

Пентуер хотів зняти ланцюг, але Менес з усмішкою стримав його.

— Не треба! — сказав він. — Якби ти знав, які коштовності ми маємо на небі, то не квапився б жертвувати золото... Ти що, прийшов оселитися тут?..

Пентуер похитав головою.

— Ні, — відповів він. — Я прийшов лише вклонитись тобі, божественний учителю.

— А потім знов до двору?.. — сміявся старий. — Ох, ви, ви!.. Якби ви знали, що втрачаєте, залишаючи мудрість заради палаців, то були б найсмутнішими людьми...

— Ти сам, учителю?

— Як пальма в пустелі, особливо сьогодні, коли мій глухонімий пішов з кошиком до Мемфіса, щоб вижебрати щось для матері Ра та для її жерця.

— І не сумно тобі?..

— Мені?.. — вигукнув Менес. — За той час, що ми з тобою не бачились, я вирвав у богів кілька таємниць, яких не віддав би за обидві корони Єгипту!..

— Це секрет? — спитав Пентуер.

— Який там секрет!.. Рік тому я скінчив виміри й обчислення, що стосуються розмірів землі...

— Як це розуміти?

Менес оглянувся довкола і заговорив тихіше:

— Адже тобі відомо, — заговорив він, — що земля не плоска, як стіл, а велетенська куля, на поверхні якої є моря, країни й міста...

— Це відомо, — відповів Пентуер.

— Не всім, — заперечив Менес. — І вже зовсім не було відомо, яка завбільшки ця куля...

— А ти знаєш це? — майже злякано спитав Пентуер.

— Знаю. Наша піхота проходить за день близько тринадцяти єгипетських миль. Так от, земна куля така завбільшки, що наші воїни змогли б обійти її навколо за п'ять років.

— О боги!.. — вигукнув Пентуер. — І тобі не страшно, отче, думати про такі речі?..

Менес знизав плечима.

— Вимірювати величину — що ж у цьому страшного? — відповів він. — Чи піраміду вимірювати, чи землю — це все одно. Я робив ще важчі речі. Я вимірював відстань між нашим храмом і палацом фараона, не переправляючись за Ніл.

— Страх!.. — прошептав Пентуер.

— Який там страх?.. Я відкрив таке, чого ви справді будете боятись... Але про це не кажи нікому. Знаєш, у місяці паофі (липень — серпень) у нас буде затемнення сонця... вдень настане ніч... І нехай я помру голодною смертю, якщо помилився в обчисленні хоч на одну двадцятку години...

Пентуер доторкнувся до амулета, який висів у нього на шиї, й зашептав молитву. Потім сказав:

— Я читав у священних книжках, що вже не раз, на лихо людям, вдень ставало темно, як уночі. Але як це так? Не розумію.

— Ти бачиш піраміди? — спитав раптом Менес, показуючи на пустелю.

— Бачу.

— А зараз постав долоню перед очима... Бачиш піраміди?.. Не бачиш. Так от, затемнення сонця — це приблизно те ж саме: між сонцем і нами стає місяць, затуляє батька світла, і тоді настає півтьма...

— І це буде в нас? — спитав Пентуер.

— У місяці паофі. Я писав про це фараонові, сподіваючись, що він пожертвує щось для мого занедбаного храму. Але він, прочитавши листа, висміяв мене і звелів моему посланцеві віднести цю звістку Гергорові.

— А Гергор?

— Дав нам тридцять мір ячменю. Це єдиний чоловік у Єгипті, який шанує мудрість; а молодий фараон — легковажний.

— Не будь суворий до нього, отче, — відповів Пентуер. — Рамзес Тринадцятий хоче поліпшити становище селян і ремісників: він дасть їм відпочинок на сьомий день,

заборонить бити їх без суду, а може, і обдарує. їх землею...

— А я тобі кажу, що він легковажний! — роздратовано відповів Менес. — Два місяці тому я надіслав йому величезний план полегшення праці селян, а він так само висміяв мене... Він просто пихатий неук.

— Ти з упередженням ставишся до нього, отче. Але розкажи мені про твій план, і, може, я допоможу тобі його здійснити..

— План!.. — повторив старий. — Це вже не план, а готова річ...

Він підвівся з лави, і вони вдвох з Пентуером пішли до ставка в саду, де стояв навіс, густо обплетений виткими рослинами. Під навісом було велике колесо, насаджене на горизонтальну вісь, з багатьма цеберками на ободі. Менес увійшов у середину колеса й почав переступати ногами. Колесо закрутилось, а цеберка почала черпати воду з ставка і виливати її в корито, що стояло вище.

— Цікавий прилад! — сказав Пентуер.

— А ти догадуєшся, що він може зробити для єгипетського народу?

— Ні...

— Так от, уяви собі, що це колесо більше у п'ять або в десять разів і що приводить його в рух не людина, а кілька пар волів...

— Щось... щось ніби уявляю, — мовив Пентуер, — але ще не розумію.

— Та це ж так просто! — відповів Менес. — З допомогою цього колеса воли або коні могли б черпати воду з Нілу й виливати її в канали, що лежать один над одним... Тоді півмільйона людей, які зараз працюють при журавлях, могли б відпочивати... Тепер ти бачиш, що мудрість робить для людського щастя більше, ніж фараони.

Пентуер похитав головою.

— Скільки ж на це потрібно дерева, — сказав він, — скільки волів, скільки паші!.. Здається мені, отче, що твоє колесо не заступить сьомого дня відпочинку.

— Бачу, — відповів Менес, знизуючи плечима, — що не пішли тобі на користь чини. Але хоч ти і втратив кмітливість, яка дивувала мене колись, покажу тобі ще щось... Може, ти колись знову повернешся до мудрості і, коли я помру, схочеш працювати над удосконаленням і поширенням моїх винаходів.

Вони повернулися до пілона, і Менес підклав трохи палива під мідний казанок. Роздмухав огонь, і незабаром вода закипіла.

З казанка виходила вертикальна трубка, прикрита важким каменем. Коли в казанку закипіло, Менес сказав:

— Стань у тій ніші й дивись...

Він повернув важіль, прикріплений до трубки, і важкий камінь злетів у повітря, а кімната наповнилась клубами пари.

— Чудо!.. — вигукнув Пентуер. Але він швидко заспокоївся й запитав: — Ну, а цей камінь як може поліпшити долю народу?

— Камінь — ніяк, — відповів уже нетерпляче мудрець. — Але правду кажу тобі, а ти запам'ятай це: настане час, коли кінь і віл візьмуть на себе працю людини, а кипляча вода заступить коня й вола.

— Але яка користь із цього селянам? — наполягав Пентуер.

— Горе мені з тобою! — вигукнув Менес, хапаючись за голову. — Не знаю, чи ти постарівся, чи так розуму поменшало, але селяни заступили тобі весь світ. Якби мудреці думали тільки про селян, їм довелося б покинути свої книжки й обчислення і стати пастухами.

— Кожна річ має давати користь, — несміливо зауважив Пентуер.

— Ви, придворні люди, — мовив гірко Менес, — часто буваєте непослідовні! Коли фінікієць принесе вам рубін або сапфір, ви не питаєте, яка з нього користь, а купуєте цей камінь і ховаєте його в скриню. Та коли мудрець прийде до вас з винаходом, який зміг би змінити обличчя світу, ви зразу ж питаєте: яка з нього користь? Мабуть, боїтеся, щоб, винахідник не зажадав жменьку ячменю за річ, незбагненну для вашого розуму!

— Ти гніваєшся, отче?.. Я ж не хотів зробити тобі прикрість...

— Я не гніваюсь. Мені лише боляче. Ще двадцять років тому нас у цьому храмі було п'ятеро, що трудилися над відкриттям нових таємниць. Зараз я залишився сам і, клянусь богами, не можу знайти не тільки наступника, а навіть людину, яка б мене розуміла.

— Запевняю тебе, отче, я б залишився тут до смерті, щоб зрозуміти твої божественні наміри, — мовив Пентуер. — Але скажи сам, чи можу я зараз замкнутися в храмі, коли вирішуються доля держави й щастя простого народу і коли моя участь...

— Вплине на долю держави і кількох мільйонів людей, — глузливо перебив Менес. — О ви, дорослі діти в митрах і ланцюгах сановників!.. Через те, що ви можете зачерпнути води з Нілу, вам уже здається, що ви й можете стримати приплив або відплив річки. Певно, так само думає вівця, яка, йдучи за отарою, уявляє собі, що вона її веде!

— Але ж подумай тільки, вчителю! Серце молодого фараона сповнене благородства, він хоче дати народові сьомий день відпочинку, справедливий суд і навіть землю...

Менес похитав головою.

— Все це, — сказав він, — минуще. Молоді фараони старіють, а народ... Народ мав уже не один раз сьомий день відпочинку і землю, а потім їх втрачав... О, коли б тільки це мінялося... Скільки за три тисячі років змінилося в Єгипті династій і жерців, скільки міст і храмів обернулися на руїни, ба навіть росли над ними нові шари землі... Все змінюється, за винятком того, що двічі по два — чотири, що трикутник — половина прямокутника, що місяць може закрити сонце, а кипляча вода підкидає камінь в повітря... В цьому тлінному світі є й лишається сама тільки мудрість. І горе тому, хто для речей минутих, як хмари, занедбує вічне! Його серце ніколи не знатиме спокою, а розум кидатиметься в усі боки, як човен в бурю.

— Боги промовляють твоїми устами, учителю, — відповів, подумавши, Пентуер. — Але хіба що одна людина з мільйона може збагнути їхню мудрість... І це добре... Бо що було б, і якби селяни цілими ночами вдивлялися в зорі, воїни робили обчислення, а

сановники і фараон, замість того щоб правити, метали каміння з допомогою киплячої води? Поки б місяць і раз обійшов землю, ми всі повмирали б з голоду... Ніякі; колесо чи казанок не захистили б країну від нападу варварів

і не визначили б правосуддя покривдженим... Отже, — закінчив Пентуер, — хоч мудрість і потрібна, як сонце, кров і подих, ми, однак, не можемо всі бути мудрецьми. На ці слова Менес нічого не відповів.

Кілька днів пробув Пентуер у храмі божественної Нут, милуючись то краєвидом піщаного моря, то родючої долини Нілу. Разом з Менесом він спостерігав зорі, оглядав колесо для черпання води, інколи ходив до пірамід. Він дивувався з бідності й геніальності свого вчителя, але в душі думав:

"Менес безперечно, бог, втілений в людину, і тому не дбає про земне життя, його колесо для черпання води не приживеться в Єгипті, бо, по-перше, у нас немає дерева, а по-друге, щоб обертати такі колеса, треба принаймні зо сто тисяч волів. А де ж для них паша, хоча б і в Верхньому Єгипті?.."

Розділ шістдесят перший

Поки Пентуер об'їздив державу, підбираючи представників, Рамзес XIII жив у Фівах і влаштовував одруження свого улюбленця Тутмоса.

Насамперед володар двох світів, оточений величезним почтом, поїхав на золоченій колісниці до палацу найдостойнішого Антефа, номарха Фів. Вельможа вибіг назустріч повелителеві аж за браму і, скинувши з ніг коштовні сандалі, навколішках допоміг Рамзесові зійти з колісниці.

За такий вияв шани фараон подав йому для поцілунку руку і заявив, що віднині Антеф буде його другом і має право входити взутий навіть до тронної зали.

Коли вони були вже у величезній залі палацу Антефа, фараон в присутності всього почту сказав:

— Я знаю, достойний Антефе, що як славетні предки твої живуть у найкращих гробницях, так і ти, їхній нащадок, є найпершим між номархами Єгипту. А тобі напевно відомо, що в моєму дворі та в війську, так само як і в моєму царському серці, перше місце займає мій улюбленець і начальник гвардії Тутмос. Як кажуть мудреці, погано робить багач, який найкоштовнішим каменем не оздоблює найпрекрасніший перстень. А що твій рід, Антефе, для мене найдорожчий, а Тутмос — наймиліший, то я намислив поєднати вас з собою. Це може легко статись, якщо твоя донька, прекрасна й мудра Геброн, згодиться стати дружиною Тутмоса.

На це достойний Антеф відповів:

— Святий повелителю, володарю земного й потойбічного світу! Так само як весь Єгипет і все, що в ньому є, належить тобі, так цей дім і всі його мешканці є твоєю власністю. Якщо ти серцем своїм бажаєш, щоб моя донька Геброн стала дружиною твого улюбленця Тутмоса, то хай буде так...

Тоді фараон розказав Антефові, що Тутмос має двадцять талантів на рік від скарбниці і чималі маєтності в різних номах. А достойний Антеф відповів на це, що його єдина донька Геброн матиме п'ятдесят талантів щороку і право користуватися з

батькового майна в тих номах, де на довший час буде зупинятися царський двір.

А оскільки в Антефа не було сина, то весь його величезний і незаборгований маєток мав колись перейти до Тутмоса разом із посадою номарха Фів, якщо на те буде воля його святості.

Після закінчення переговорів ввійшов Тутмос і подякував Антефові насамперед за те, що він віддає свою доньку такому біднякові, як він, та ще за те, що він її так добре виховав. Водночас вони домовились, що церемонія одруження відбудеться через кілька днів. Бо Тутмос, як начальник гвардії, не має часу на надто довгі дошлюбні церемонії.

— Бажаю тобі щастя, сину мій, — закінчив, усміхаючись, Антеф, — та водночас і великого терпіння. Адже моїй любій доньці Геброн уже двадцять років, вона перша чепуруха в Фівах і звикла все робити з своєї волі... Клянусь богами, моя влада над Фівами завжди кінчалася біля хвіртки саду моєї доньки! Боюся, що й твоє високе становище не справить на неї більшого враження.

Потім благородний Антеф запросив своїх гостей на розкішний бенкет, під час якого в залі з'явилась прекрасна Геброн з великим почтом подруг.

У трапезній залі стояло багато столиків на дві й чотири особи і один більший стіл на підвищенні — для фараона. Щоб ушанувати Антефа і свого улюбленця, його святість підійшов до Геброн і запросив її до свого столу.

Геброн була й справді вродлива дівчина і справляла враження особи досвідченої, що в Єгипті не дивувало нікого. Рамзес швидко пересвідчився, що наречена зовсім не звертає уваги на свого майбутнього чоловіка, зате кидає багатозначні погляди на нього, фараона.

І це теж не було дивним у Єгипті.

Коли гості повсідалися за столиком і в залі заграла музика, а танцівниці почали розносити гостям вино й квіти, Рамзес озвався до неї:

— Чим далі я приглядаюся до тебе, Геброн, тим більше дивуюсь. Якби сюди зайшов хтось чужий, подумав би, що ти богиня чи верховна жриця, але аж ніяк не щаслива наречена.

— Ти помиляєшся, володарю, — відповіла Геброн. — Я зараз щаслива, але не того, що я наречена...

— Як же так може бути?... — здивувався фараон.

— Подружнє життя не вабить мене, і я швидше воліла б стати верховною жрицею Ісиди, аніж чиеюсь жінкою...

— То навіщо ж ти виходиш заміж?

— Я роблю це заради батька, який неодмінно хоче мати спадкоємця своєї слави... А головне тому, що ти так хочеш, володарю...

— Невже тобі не подобається Тутмос?

— Я не кажу цього. Тутмос гарний, він перший чепурун в Єгипті, гарно співає і дістає нагороди на ігрищах. Його становище начальника твоєї гвардії, володарю, — одне з найвищих у країні. І все-таки, якби не прохання батька та не твоя воля на те, володарю, я б не стала його дружиною... Хоч і так не буду нею!... Тутмосові вистачить

мого багатства і титулу, який він успадкує після мого батька, а все інше він знайде в танцівниць.

— І він знає про своє нещастя? Геброн усміхнулася.

— Він давно знає, що навіть якби я була донькою не Антефа, а останнього парасхіта, то й тоді не віддалася б чоловікові, якого не кохаю. А покохати я могла б лише вищого за себе.

— Ти це кажеш серйозно?.. — здивувався Рамзес.

— Мені вже двадцять років, отож уже цілих шість років оточують мене зальотники. Та я швидко зрозуміла, чого вони варті... А зараз волю слухати розмови учених жерців, аніж співи та освідчення вишуканих молодиків.

— В такому разі я не повинен сидіти біля тебе, Геброн, бо я навіть не належу до вишуканих молодиків і вже напевно не володію жрецькою мудрістю...

— О, ти, повелителю, вищий за них, — відповіла вона, густо червоніючи. — Ти вождь, уславлений перемогою... Ти поривистий, як лев, і погляд у тебе бистрий, мов у коршака. Перед тобою мільйони падають ниць, здригаються держави... Хіба ми не знаємо, який страх викликає в Тірі й Ніневії твоє ім'я? Боги могли б позаздрити твоїй могутності...

Рамзес зніяковів.

— О Геброн, Геброн... Якби ти знала, який неспокій ти сієш у моєму серці!..

— Тому-то я й погоджуюсь вийти за Тутмоса, — мовила вона. — Я буду ближче до тебе і хоч раз на кілька днів бачитиму тебе, володарю...

Геброн встала з-за столика й вийшла.

Це помітив Антеф і злякано підійшов до Рамзеса.

— О володарю! — вигукнув він. — Чи моя донька не сказала тобі чогось недоречного?.. То ж неприборкана левиця...

— Заспокойся, — відповів фараон. — Твоя донька дуже мудра й поважна. А вийшла вона, бо помітила, що твоє вино, достойний Антефе, надто звеселяє гостей.

Справді, в трапезній залі панував неймовірний галас, до того ж Тутмос, забувши про свою роль заступника господаря, був чи не найвеселіший серед гостей.

— Скажу тобі по секрету, володарю, — шепнув Антеф, — бідоласі Тутмосу доведеться бути дуже обачним з Геброн...

Цей перший бенкет тривав до ранку. Щоправда, фараон одразу поїхав, але інші залишились — спершу на кріслах, потім на підлозі... Аж врешті Антеф мусив розвозити їх по домах безтямно п'яних.

Через кілька днів відбулася церемонія одруження.

У палаці Антефа зібралися верховні жерці Гергор і Мефрес, номархи сусідніх номів і найвищі сановники міста Фів. Потім приїхав на колісниці, оточений офіцерами гвардії, Тутмос і, нарешті, — його святість Рамзес XIII.

Володаря супроводили головний писар, начальник лучників, начальник кінноти, головний суддя, головний скарбник, верховний жрець Сем і воєначальники.

Коли все це знатне товариство зібралося в залі предків найдостойнішого Антефа,

з'явилася Геброн у білому вбранні із численним почтом подруг і служниць. Тоді батько її, обкуривши пахощами статую Амона, статую свого батька й Рамзеса XIII, що сидів на підвищенні, сповістив, що доньку свою Геброн він звільняє з-під батьківської опіки і дарує їй посаг. Він тут же подав їй у золотій скриньці відповідний акт, написаний на папірусі й засвідчений судом.

Після короткої трапези наречена сіла в дорогі ноші, що їх взяли нести восьмеро урядовців ному. Попереду йшли музиканти й співаки, довкола нош — сановники, а за ними — великий натовп людей. Вся ця процесія посувалася до храму Амона найкращими вулицями Фів, серед таких же багатолюдних натовпів, як на похороні фараона.

Біля храму люд zostався за муром, а молоді, фараон і сановники зайшли до колонної зали. Тут Гергор обкурив, пахощами статую Амона, жриці виконали священний танець, а Тутмос прочитав з папірусу такий акт:

"Я, Тутмос, начальник гвардії його святості Рамзеса Тринадцятого, беру тебе, Геброн, дочку фіванського номарха Антефа, за дружину. Даю тобі зараз десять талантів за те, що ти згодилась бути моєю дружиною. На твої убрання призначаю тобі три таланти на рік, а на домашні видатки — по таланту на місяць. З дітей, яких ми матимемо з тобою, найстарший син буде спадкоємцем майна, яке я сьогодні маю та можу набути в майбутньому. Якщо я не житиму з тобою, а розлучуся й візьму іншу дружину, то зобов'язуюсь виплачувати тобі сорок талантів щороку, заставою чого є моє майно. Син наш, ставши спадкоємцем, буде зобов'язаний виплачувати тобі п'ятнадцять талантів на рік. А діти, народжені від іншої дружини, не матимуть права на майно первородного нашого сина".

Потім виступив головний суддя і від імені Геброн прочитав акт, у якому молода господиня обіцяла: добре годувати й одягати свого чоловіка, дбати про його дім, родину, слуг, господарство й невільників, і доручала чоловікові управління майном, яким вона володіла та яке мала ще отримати від батька.

Після прочитання актів Гергор подав Тутмосу келих вина.

Молодий випив половину, Геброн пригубила, потім обоє спалили пахощі перед пурпуровою завісою. Вийшовши з храму Амона Фіванського, молоді та їхній пишний почет рушили алеєю сфінксів до царського палацу. Юрби людей і воїнів вітали їх вигуками, кидаючи на дорогу квіти.

Тутмос досі жив у покоях фараона. Але в день весілля фараон подарував йому чудовий палац у глибині садів, оточений цілим лісом смоковниць, мирт та баобабів, де молоде подружжя могло проводити дні щастя, заховане від людського ока, наче відрізане від світу. В тому спокійному закутку так рідко з'являлися люди, що навіть птахи не тікали від них.

Коли молоді й гості опинилися в новому помешканні, відбулася церемонія завершення шлюбу.

Тутмос узяв за руку Геброн і підвів її до вогню, який горів перед статуєю Ісиди. Тоді Мефрес вилив на голову нареченої ложку святої води; Геброн доторкнулася рукою до

вогню, а Тутмос поділився з нею шматком хліба й надів їй на палець свій перстень, на знак того, що вона відтепер стає власницею Майна, слуг, худоби й невольників свого чоловіка.

Під час церемонії жерці співали весільні гімни і носили статую божественної Ісиди по всьому дому. А жриці виконували священні танці.

Цей день закінчився видовищами та великим бенкетом. Тут усі помітили, що Геброн весь час була з фараоном, а Тутмос тримався від неї оддалік і тільки частував гостей.

Коли на небі з'явилися зорі, святий Гергор залишив бенкет, а незабаром за ним непомітно пішло кілька найвищих сановників. Майже опівночі в підземеллі храму Амона зібралися такі достойні особи: верховні жерці Гергор, Мефрес і Ментезуфіс, головний суддя Фів і начальники номів — Абе, Горті та Емсух.

Ментезуфіс оглянув товсті колони, замкнув двері, погасив світло, і в низькій кімнаті залишилася тільки одна лампада, що горіла перед статуєю Гора. Сановники посідали на трьох кам'яних лавах, і номарх Абса почав:

— Якби мені звеліли визначити вдачу його святості Рамзеса Тринадцятого, я, чесно, не міг би цього зробити...

— Божевільний! — підхопив Мефрес.

— Чи справді він божевільний, не знаю, — відповів Гергор, — але, в кожному разі, людина дуже небезпечна. Ассірія вже двічі нагадувала нам про остаточну угоду, а зараз, як я чув, її вже починає непокоїти озброєння Єгипту...

— Це ще нічого, — перебив Мефрес, — куди гірше, що цей безбожник справді думає порушити скарби Лабіринту...

— А мені здається, — озвався номарх Емсуха, — найнебезпечніші обіцянки, які він дає селянам. Прибутки держави й наші власні дуже похитнуться, якщо простий люд почне святкувати кожний сьомий день... А коли ще фараон наділить їх землею!..

— Він готовий це зробити, — тихо мовив головний суддя.

— Невже готовий?.. — запитав номарх Горті. — А мені здається, що він тільки хоче грошей. То якби йому щось відступити із скарбів Лабіринту...

— Не можна! — перебив Гергор. — Небезпека загрожує не державі, а фараонові, а це не однаково. Крім того, як гребля доти міцна, поки кризь неї не просочиться хоча б малесенька цівка води, так і Лабіринт повен доти, поки ми не візьмемо з нього першого бруска золота. За ним попливе все. І, зрештою, кого ми підтримаємо скарбами богів і держави?.. Цього хлопчиська, який зневажає віру, принижує жерців і підбурює народ. Хіба він не гірший за Ассара?.. Той, правда, варвар, але шкоди нам не робить.

— Непристойно, щоб фараон так одверто залицявся до дружини свого улюбленця уже в день весілля... — озвався замислений суддя.

— Геброн сама його зваблює! — мовив номарх Горті.

— Кожна жінка зваблює всіх чоловіків, — зауважив номарх Емсух. — На те й дано розум чоловікові, щоб він не впадав у гріх...

— Хіба фараон не є чоловіком усіх жінок Єгипту? — шепотом сказав номарх Абс. —

Та й врешті за гріхи належить судити богам, а нас цікавлять лише державні справи...

— Небезпечний!.. Небезпечний!.. — відгукнувся номарх Емсух, трясучи руками й головою. — Немає ніякого сумніву, що народ зовсім розбестився і кожної хвилини може спалахнути бунт. А тоді жоден верховний жрець, ані номарх не буде впевнений не лише у своїй владі й майні, а й навіть у житті.

— Проти бунту у мене є засіб, — озвався Мефрес.

— Який?

— Насамперед бунтові можна запобігти, якщо найрозумнішим з-поміж простолюду розкриємо, що той, хто обіцяє їм великі пільги, — божевільний...

— Це найздоровіший чоловік під сонцем, — тихо сказав номарх Горті. — Треба лише зрозуміти, чого він хоче.

— Божевільний, божевільний!.. — повторював Мефрес, — Його старший зведений брат уже вдає з себе мавпу і пиячить з парасхітами, а він почне таке ж виробляти з дня на день...

— Це злий і підступний спосіб — оголошувати безумцем здорову людину, — забрав слово номарх Горті. — Бо якщо народ зрозуміє, що це брехня, він зовсім перестане нам вірити, а тоді ніщо не стримає бунту.

— Коли я кажу, що Рамзес божевільний, то маю на це підстави, — наполягав Мефрес. — Ось послушайте!..

Сановники заворушились на лавах.

— Скажіть мені, — вів далі Мефрес, — чи людина із здоровим глуздом зважиться, будучи наступником трону, прилюдно битися з биком, та ще й на очах у кількох тисяч азіатів? Чи стане розважливий єгиптянин, царевич, тинятись ночами по фінікійських храмах?.. Чи він без жодної причини принизить до рівня невольниць першу свою жінку, що навіть стало причиною смерті її та дитини?..

Присутні злякано загули,

— Усе це, — мовив верховний жрець, — ми бачили в ПіБасті, так само як я і Ментезуфіс були свідками п'яних бенкетів, на яких уже напівбожевільний наступник трону насміхався з богів та ображав жерців...

— Так було, — підтвердив Ментезуфіс.

— А як ви думаєте, — вів далі, запалюючись, Мефрес, — чи людина при здоровому глузді, будучи головнокомандувачем, залишить військо, щоб погнатися за кількома лівійськими розбійниками?.. Я вже не згадую багатьох дрібних нерозумних справ, хоча б таких, як намір дати селянам святковий день і наділити землею, але запитую вас, чи можу я вважати нормальною людину, яка вчинила стільки злочинних недоречностей без причини, а просто так собі!..

Присутні мовчали, номарх Горті був схвильований.

— Над цим треба добре подумати, — сказав головний суддя, — щоб ми не заподіяли кривди людині...

Тут озвався Гергор.

— Святий Мефрес робить Рамзесові ласку, — сказав він рішуче, — називаючи його

божевільним. Інакше ми мусили б вважати Рамзеса зрадником...

Присутні неспокійно заворушилися.

— Так, той, хто названий Рамзесом Тринадцятим, — зрадник, бо не тільки підшукує собі вивідувачів і злодіїв, щоб вони відкрили дорогу до скарбів Лабіринту, не тільки відмовляється від угоди з Ассірією, якої Єгипет конче потребує...

— Тяжкі звинувачення! — мовив суддя.

— А ще й, ви чуєте мене, домовляється з підлими фінікійцями, щоб прокопати канал між Червоним і Середземним морем! Цей канал — найбільша загроза для Єгипту, бо через нього нашу країну в одну мить може затопити вода!.. Тут уже не йдеться про скарби Лабіринту, а про наші храми, будівлі, поля, про шість мільйонів, щоправда, нерозумних, але ж невинних людей і, зрештою, про життя наше і наших дітей...

— Якщо це так... — зітхнув номарх Горті.

— Я і достойний Мефрес ручимося, що це так і що цей один чоловік згромадив у своїх руках таку небезпеку, яка ще ніколи не загрожувала Єгиптові... Ми для того й зібрали вас, достойні мужі, щоб обмірковувати способи порятунку... Але треба діяти швидко, бо заміри цього чоловіка рвуться вперед, як вихор пустелі, і коли б не засипали нас!..

На мить в напівтемній кімнаті запала тиша.

— Що ж ми тут можемо порадити? — озвався номарх Емсуха. — Ми сидимо в номах, далеко від двору, і, звичайно, не тільки не знали намірів цього безумця, а навіть не догадувалися про них. Просто не віриться... Через те, гадаю, найкраще буде цю справу доручити тобі, достойний Гергоре, і Мефресові. Виявили ви хворобу, то знайдіть тепер ліки і застосуйте їх... А якщо вас непокоїть відповідальність, то візьміть на допомогу собі головного суддю...

— Так, так!.. Він справедливо розмірковував!.. — підтвердили збуджені сановники.

Ментезуфіс запалив смолоскип і поклав на столі перед статуєю бога папірус, на якому був написаний акт такого змісту: "З огляду на небезпеки, що загрожують державі, влада таємної ради переходить в руки Гергора, якому мають допомагати Мефрес і головний суддя".

Цей акт був скріплений підписами присутніх сановників, замкнутий у скриньку й захований в тайник під вівтарем. Крім того, кожен з семи учасників заприсягнувся виконувати всі накази Гергора і втягти до змови ще по десять сановників. А Гергор обіцяв їм викласти докази, що Ассірія домагається угоди, що фараон не хоче її підписати, що він домовляється з фінікійцями про будівництво каналу і що хоче позрадницьки пробратися в Лабіринт.

— Життя моє і честь у ваших руках, — скінчив Гергор. — Якщо те, що я сказав, неправда, то скараєте мене на смерть, а тіло моє спалите...

Тепер уже ніхто не сумнівався, що верховний жрець каже щиру правду. Бо жоден єгиптянин не зважився б приректи своє тіло на спалення, а душу на згубу...

Кілька днів після весілля Тутмос разом з Геброн провів у палаці, який йому

подарував фараон. Але щовечора він приходив до казарм гвардії, де у товаристві офіцерів і танцівниць дуже весело розважався цілими ночами.

З цього всі його приятелі догадувалися, що Тутмос одружився з Геброн лише заради приданого, що зрештою нікого не дивувало.

Через, п'ять днів Тутмос прийшов до фараона і заявив, що може знову служити йому. Отож він відвідував свою дружину тільки при сонячному світлі, а вночі оберігав покої фараона.

Одного вечора фараон сказав йому:

— У цьому палаці стільки кутків для підглядання та підслухування, що за кожним моїм рухом хтось стежить. Навіть до моєї найяснішої матері знову промовляли таємні голоси, які вже змовкли були в Мемфісі, коли я розігнав жерців... Тому я не можу нікого приймати в себе, а мушу виходити з палацу і в безпечному місці радитися з моїми слугами...

— Я мушу йти за тобою, володарю? — спитав Тутмос, бачачи, що фараон шукає плаща.

— Ні, ти повинен лишитися тут і пильнувати, щоб ніхто не входив до мого покою. Не впускай нікого, хоч би це була моя найясніша мати чи навіть тінь вічно живого батька... Скажеш, що я сплю і не хочу нікого бачити.

— Буде так, як ти велиш, — відповів Тутмос, накидаючи на володаря плащ з капюшоном.

Потім він погасив світло в спальні, а фараон вийшов бічними коридорами.

Опинившись у саду, Рамзес став і уважно оглянувся довкола. Потім, видно, зорієнтувавшись у темряві, хутко пішов у бік палацика, подарованого Тутмосові.

Через кілька хвилин хтось став перед ним у тінистій алеї і спитав:

— Хто йде?..

— Нубія, — відповів фараон.

— Лівія, — відповів той, хто запитував, і раптом відсахнувся, ніби з переляку.

Це був офіцер гвардії. Рамзес придивився до нього і вигукнув:

— А, це ти, Євнано!.. Що ти тут робиш?

— Обходжу сади. Я роблю це двічі кожної ночі, бо інколи пробираються злодії.

Фараон подумав і сказав:

— Ти розумно робиш. Але запам'ятай собі, що першим обов'язком гвардійця є мовчання... Злодія прожени, а якщо зустрінеш якусь достойну особу, не зачіпай і мовчи, завжди мовчи... Хоч би це був навіть... сам верховний жрець Гергор...

— О повелителю! — вигукнув Євнана. — Тільки не наказуй мені віддавати шану вночі Гергорові чи Мефресові... Не знаю, чи мій меч, коли побачу їх, не вихопиться сам з піхов...

Рамзес усміхнувся.

— Твій меч — мій, — відповів він, — і лише тоді може вихопитися з піхов, коли я накажу...

Він кивнув головою Євнані й пішов далі.

Проблукавши з чверть години заплутаними стежками, фараон опинився біля альтанки, захованої в заростях. Йому здалося, що він почув шелест, і він тихо спитав:

— Геброн?..

Назустріч йому вибігла постать, теж закутана в темний плащ. Вона припала до Рамзеса і обняла його за шию, шепочучи:

— Це ти, володарю?.. Це ти!.. Як же я довго чекала!.. Фараон відчув, що вона вислизає з його обіймів; він узяв її

на руки й заніс в альтанку. Цієї хвилини з нього спав плащ. Рамзес ще намагався підтримати його, та врешті покинув.

На другий день цариця Нікотріс покликала до себе Тутмоса. Улюбленець фараона аж злякався, глянувши на неї. Цариця була страшенно бліда, очі в неї позападали і блукали, як у божевільної.

— Сідай,— сказала вона, показуючи на стільчик поруч свого крісла.

Тутмос не зважувався.

— Сідай!.. І... і... присягнися, що нікому не розкажеш того, що я тобі зараз скажу...

— Присягаюсь тінню мого батька... — відповів Тутмос.

— Слухай, — мовила цариця тихо, — я була для тебе майже матір'ю... Якщо ти викажеш цю таємницю, боги покарають тебе... Ні... Вони лише звалять на твою голову частину тих нещасть, які тяжіють над моїм родом...

Тутмос слухав, нічого не розуміючи. "Причинна?.." — подумав він з тривогою.

— Глянь на це вікно, — вела далі цариця, — на те дерево... Ти знаєш, кого я цієї ночі бачила на тому дереві за вікном?..

— Може, приїхав до Фів зведений брат його святості?..

— Ні, це був не той, — шептала вона ридаючи.— Це був він сам... мій Рамзес!..

— На дереві?.. Сьогодні вночі?..

— Так!.. Світло смолоскипа падало на його обличчя й постать... Він був у накидці в білі й блакитні смужки... дивився божевільним поглядом... сміявся дико, як його нещасний брат, і говорив: "Дивися, матінко, я вже вмію літати, а цього ж не вміли ні Сет, ні Рамзес Великий, ні Хеопс... Дивись, які в мене виростають крила!.." Він простяг до мене руки, і я, нетямлячись від жалю, доторкалась через вікно до його рук, до його обличчя, облитого холодним потом... Потім він зсунувся з дерева і втік...

Тутмос слухав вражений. Раптом він стукнув себе по лобі.

— Це був не Рамзес! — відповів він рішуче. — Це був чоловік, дуже схожий на нього, підлий грек Лікон, який убив його сина, а тепер перебуває під опікою верховних жерців!.. Це не Рамзес!.. Це підступи тих негідників, Гергора й Мефреса...

На обличчі в цариці блиснула надія, але тільки на мить.

— Невже я не впізнала б мого сина?..

— Лікон, певно, надзвичайно схожий на нього, — сказав Тутмос. — Це підступи жерців... Негідники!.. Смерті мало на них...

— То фараон спав цієї ночі дома? — раптом спитала цариця.

Тутмос зникнув і опустив очі.

— Виходить, не спав?..

— Спав... — відповів непевним голосом царський улюбленець.

— Неправда!.. Та скажи мені хоча б, чи була на ньому накидка в білі й блакитні смужки?..

— Не пам'ятаю... — тихо мовив Тутмос.

— Знову неправда... А цей плащ... Скажи, що це не плащ мого сина... Мій невільник знайшов його на тому самому дереві...

Цариця схопилася і витягла із скрині коричневий плащ з капюшоном. І тут Тутмос пригадав, що фараон повернувся опівночі без плаща і навіть виправдовувався перед ним, що цей плащ загубив десь у саду. Він вагався, думав і, нарешті, рішуче відповів:

— Ні, царице. То не був фараон... То був Лікон. Це підступний злочин жерців, про який треба негайно сповістити його святість...

— А якщо це Рамзес?.. — знову спитала цариця, хоча в її очах блиснули іскри надії.

Тутмос розгубився, його припущення щодо Лікона було розумне і могло бути слушне, але ж не бракувало доказів, що цариця справді бачила Рамзеса. Адже він повернувся до свого покою після півночі, на ньому справді була накидка у білі й блакитні смужки, загубив плащ... Брат його вже був божевільний, і, нарешті, чи могло в такому випадку помилитися серце матері?..

І враз у душі Тутмоса прокинулися сумніви, переплутані, звиті в клубок, Як гніздо отрутих змій. Щастя, що в міру того, як його обсідали вагання, в серце цариці вступала надія.

— Добре, що ти нагадав мені про цього Лікона... Я пам'ятаю... Через нього Мефрес звинуватив Рамзеса в дітовбивстві, а тепер, можливо, використовує цього негідника, щоб знеславити фараона. В кожному разі, ні слова нікому про те, що ти чув від мене... Якби Рамзес... якби з ним справді сталося таке нещастя, то це може бути тільки миттєве... Не треба розголошувати про нього такі чутки, не треба навіть говорити йому про це!.. Якщо це підступ жерців, ми тим більше маємо бути обережні. Хоча... люди, які вдаються до такого ошуканства, не можуть бути сильні...

— Я це вистежу, — перебив Тутмос, — і коли впевнюся...

— Тільки не кажи Рамзесові, закликаю тебе тінню твого батька!.. — вигукнула цариця, з благанням простягаючи руки. — Фараон не простив би цього жерцям, віддав би їх до суду, а тоді могло б статися одне з двох нещасть: або найвищих жерців держави скарали б на смерть, або суд виправдав би їх... І тоді... Краще цього Лікона вистеж і вбий без милосердя, як хижого звіра... як гадину...

Тутмос попрощався з царицею. Вона майже заспокоїлась, але його побоювання зросли.

"Якщо цей підлий грек Лікон, якого жерці тримали у в'язниці, ще живий, — думав він, — то насамперед, замість того щоб лазити по деревах і показуватися цариці, він утік би... Я сам полегшив би йому втечу і обсипав би багатством, якби він сказав мені правду й шукав захисту від цих негідників... Але звідки накидка, плащ?.. Як могла помилитися мати?.."

Тепер Тутмос уникав фараона і не зважувався дивитись йому в вічі. А оскільки й Рамзес був якийсь сам не свій, то збоку могло здатися, що їхні сердечні стосунки охололи.

Та одного вечора фараон знову покликав до себе улюбленця. — Я маю, — мовив він, — поговорити з Гірамом про важливі справи, тому вийду з палацу. Чатуй тут, біля моєї опочивальні, а коли хтось схоче мене бачити — не допускай...

Коли Рамзес зник у потаємних переходах палацу, Тутмоса охопив неспокій.

"Може, — думав він, — жерці отруїли його якимсь зіллям, і він, передчуваючи напад божевілля, тікає із свого дому?.. Що ж, побачимо".

І побачив. Фараон повернувся до своєї кімнати перед ранком, і на ньому вже був плащ... тільки не свій, а солдатський.

Тутмос розтривожився і не спав до ранку, чекаючи, що цариця знов покличе його до себе. Проте цариця не кликала його. Зате, коли він уранці оглядав гвардію, офіцер Євнана попросився до свого начальника на хвилинну розмову...

Коли вони опинилися вдвох в окремій кімнаті, Євнана впав Тутмосові до ніг, благаючи, щоб він нікому не переказував того, що почує зараз.

— Що сталося?.. — спитав Тутмос, відчувши, як у нього холодне серце.

— Начальнику, — мовив Євнана, — вчора опівночі два мої воїни схопили в саду чоловіка, що бігав голий і кричав нелюдським голосом... Його привели до мене і, начальнику... вбий мене!.. — Євнана знову впав до ніг Тутмоса. — Цей голий чоловік... цей... не можу сказати...

— Хто це був?.. — здавленим голосом спитав Тутмос.

— Я більше нічого не скажу... — стогнав Євнана. — Я скинув свій плащ і покрив святе голе тіло... Хотів провести його до палацу, але... але повелитель наказав мені залишитися і мовчати.... мовчати...

— Куди ж він пішов?..

— Не знаю... Я не дивився і не дозволив дивитися воїнам... Він зник у гущавині саду... Я сказав моїм людям,, що вони... нічого не бачили... нічого не чули... А якби котрийсь щось бачив або чув, то негайно буде задушений...

Тим часом Тутмос опанував себе.

— Не знаю, — сказав він холодно, — не знаю й не розумію нічого з того, що ти мені розповів. Але запам'ятай одне, що я, я сам бігав голий, коли раз випив багато вина, і... щедро нагородив тих, хто мене не бачив. Селяни, Євнано, селяни й робітники завжди ходять голі, а знатні люди — лише тоді, коли їм так заманеться. І якби мені чи котромусь із сановників схотілося стати на голову, то мудрий і побожний офіцер не повинен з цього дивуватися.

— Розумію, — відповів Євнана, глянувши йому в вічі. — І не тільки перекажу це моїм воїнам, а навіть сьогодні, цієї ночі, сам ходитиму голий по садах, щоб вони бачили, що старші над ними мають право робити, що хочуть...

Хоча фараона чи його двійника в нападі божевілля бачило дуже мало людей, але чутка про ці дивні випадки розійшлася дуже швидко. Через кілька днів усі жителі Фів,

від парасхитів і водоносів до купців і писарів, шепталися між собою, що Рамзеса XIII спіткало нещастя, яке його старшого брата усунуло від трону.

Страх і шана до фараона були такі великі, що боялися говорити голосно, а надто між чужими людьми. Але всі знали про це, всі, крім самого Рамзеса.

Найдивнішим, однак, було те, що чутка ця дуже швидко облетіла всю державу; а це свідчило про те, що її поширювали храми. Бо тільки жерці володіли секретом передачі звісток за кілька годин з одного кінця Єгипту в другий.

Тутмосові ніхто прямо не казав про ці ганебні пересуди. Але начальник фараонової гвардії на кожному кроці відчував, як вони діють. З поведження людей, які його оточували, він догадувався, що слуги, невільники, воїни, придворні постачальники говорять про божевілля фараона, замовкаючи лише тоді, коли їх міг почути хтось із старших.

Нарешті стривожений і роздратований Тутмос вирішив піти на розмову з номархом Фів.

Прийшовши до нього в палац, він застав Антефа на канапі в покої, половина якого була ніби садом, у якому росли рідкісні рослини. Посередині бив фонтан рожевої води, по кутках стояли статуї богів, на стінах була відображена історія діянь славетного номарха. Чорний раб, стоячи в головах, овівав вельможу опахалом із страусових пер, а на підлозі сидів писар ному й читав звіт.

У Тутмоса було таке заклопотане обличчя, що номарх негайно вислав писаря й раба і, вставши з канапи, оглянув усі кутки покою, щоб пересвідчитись, чи хто не підслухує.

— Достойний батьку вельможної Геброн, моєї славної дружини, — сказав Тутмос. — З твого поведження я бачу, що ти догадуєшся, про що я хочу говорити...

— Номарх Фів завжди мусить бути прозорливий, — відповів Антеф. — Я догадуюсь також, що начальник гвардії його святості не міг вшанувати мене відвідинами через якусь дрібницю.

З хвилину обидва дивились один одному в очі. Нарешті Тутмос сів біля свого тестя і тихо заговорив:

— Ти чув підлі брехні, які вороги держави розпускають про нашого володаря?..

— Якщо мова йде про мою доньку Геброн, — квапливо озвався номарх, — то заявляю тобі, що тепер ти її повелитель і не можеш мати до мене ніяких претензій.

Тутмос недбало махнув рукою.

— Якись негідники, — говорив він далі, — розпускають чутки, що фараон збожеволів... Ти чув про це, мій батьку?..

Антеф кивав і крутив головою, що могло водночас означати і підтвердження, і заперечення. Нарешті він сказав:

— Глупота безмежна, як море, все в собі вмістить.

— Це не, глупота, а підступи жерців, які переховують чоловіка, схожого на його святість, і послуговуються ним для своїх підлих дій.

І він розповів номархові історію грека Лікона та про його злочини в Пі-Басті.

— Про Лікона, який убив дитину наступника трону, я чув, — відповів Антеф. — Але де в тебе докази, що Мефрес справді спіймав Лікона в Пі-Басті, привіз його до Фів і пускає в царські сади, щоб він там удавав з себе божевільного фараона?..

— Саме тому я тебе й питаю, достойний батьку, що робити?.. Адже я начальник гвардії і мушу охороняти честь і безпеку нашого володаря.

— Що робити?.. Що робити?.. — повторив Антеф. — Треба насамперед подбати, щоб ці безбожні чутки не дійшли до вух фараона...

— Чому?..

— Бо тоді станеться велике нещастя. Коли наш володар почує, що Лікон вдає божевільного фараона, він впаде в гнів... страшний гнів!.. І, звичайно, цей гнів обернеться проти Гергора й Мефреса... Може, він лише нагрімає на них, а може, і вкине до в'язниці, навіть уб'є... А що б він не робив, все те він зробив би без жодних доказів, а тоді що?.. Теперішній Єгипет уже не любить приносити пожертви богам, але ще заступиться за невинно покривджених жерців... А що тоді?.. Я думаю, — додав він, майже торкаючись устами Тутмосового вуха, — я думаю: це був би кінець династії...

— То що ж робити?..

— Лише одне! — вигукнув Антеф. — Знайди цього Лікона, доведи, що Мефрес і Гергор переховували його і наказували вдавати божевільного фараона... Ти можеш зробити це, якщо хочеш зберегти ласку нашого володаря. Доказів, якнайбільше доказів!.. У нас не Ассірія, верховних жерців без верховного суду кривдити не можна, а жодний суд не покарає їх без переконливих доказів!.. Чи є в тебе, зрештою, певність, що фараонові не дали якогось отрутного зілля?.. Адже це було б простіше, ніж посилати вночі людину, яка не знає ні пароля, ні палацу, ні саду... Кажу тобі: я чув про Лікона від одної особи, а саме — від Гірама. Але не розумію, яким чином Лікон у Фівах може робити такі чудеса.

— До речі! — перебив Тутмос. — А де зараз Гірам?

— Відразу після вашого весілля поїхав до Мемфіса, а цими днями був уже в Гітені. Тутмос знову засмутився.

"Тієї ночі, — думав він, — коли до Євнани привели голого чоловіка, фараон казав, що йде зустрітися з Гірамом. Але ж Гірама тоді не було в Фівах... То що ж, виходить, його святість вже тоді не знав, що каже!"

Тутмос повернувся до палацу приголомшений. Він уже не тільки не розумів, що робити в такому нечуваному становищі, але й не знав навіть, що йому думати. Бо ще розмовляючи з царицею Нікотріс, він був певний, що в садах з'являвся Лікон, посланий верховними жерцями, але тепер його сумніви зростали.

А якщо, так було з Тутмосом, улюбленцем, який бачив Рамзеса, то що ж мало діятись у серцях сторонніх людей?.. Найзавзятіші прибічники фараона та його намірів могли захитатися, чуючи звідусіль, що їхній повелитель збожеволів.

Це був перший удар, завданий Рамзесу XIII жерцями. Начебто незначний, він тягнув за собою незчисленні наслідки.

Тутмос не лише вагався, а й страждав. Під легковажним виглядом він таїв вдачу

благородну й енергійну. Тож тепер, коли вчинили замах на честь і владу його повелителя, Тутмоса гризла бездіяльність. Йому здавалося, що він — начальник фортеці, під яку підкопується ворог, а він дивиться на це бездіяльно!..

Ця думка так гнітила Тутмоса, що він під її впливом зважився на сміливий крок. Якось зустрівши верховного жерця Сема, він раптом спитав його:

— Ти чув, достойний отче, побрехеньки, які ходять про нашого володаря?..

— Фараон молодий, отже, про нього може ходити багато різних пліток, — відповів Сем, якось дивно глянувши на Тутмоса. — Але ці справи мене не стосуються: я заступаю його святість на службі богам, виконую її, як лише вмію, а на все інше не зважаю.

— Я знаю, що ти, достойний пророче, вірний слуга фараона, — мовив Тутмос, — і не хочу втручатися до жрецьких таємниць. Але я мушу, однак, звернути твою увагу на одну дрібницю... Я довідався напевно, що святий Мефрес переховує якогось Лікона, грека, на душі якого два злочини: він убивця фараонового сина і дуже схожий на його святість... Отже, нехай достойний Мефрес не накликає ганьби на весь шановний стан жерців, а якнайшвидше видасть убивцю судові. Бо якщо ми самі знайдемо Лікона, присягаюсь, що Мефрес втратить це лише свій священний сан, а й голову. В нашій державі не можна безкарно опікати убивць і переховувати людей, схожих на найвищого володаря!..

Сем, в присутності якого Мефрес забрав у начальника поліції Лікона, збентежився, може, побоюючись, щоб і йому не закинули співучасті в таємному злочині. Проте він відповів:

— Я спробую про ці важкі підозріння застерегти святого Мефреса. Чи знаєш ти, однак, достойний Тутмосе, яку відповідальність несуть люди, що винуватять когось у злочинстві?

— Знаю і беру на себе відповідальність. Я так певен у всьому, що про наслідки моїх підозрінь зовсім не турбуюся. Хай про них турбується святий Мефрес. Бажаю йому, щоб мені від попереджень не довелося перейти до дій.

Ця розмова дала певні наслідки: з того часу ніхто вже не бачив фараонового двійника.

Але чутки все ширилися, а Рамзес XIII не знав про них. Бо навіть Тутмос, побоюючись, що фараон вдасться до крайніх заходів проти жерців, не сповіщав йому нічого.

Розділ шістдесят другий

На початку місяця паофі (липень-серпень) його святість фараон, цариця Нікотріс і двір повернулися з Фів до палацу під Мемфісом.

Під час цієї подорожі, коли вони їхали Нілом, Рамзес XIII часто впадав у задуму і раз сказав Тутмосові:

— Я помітив дещо дивне... Народ юрмиться на обох берегах так само густо, а може, навіть і густіше, ніж тоді, коли ми їхали до Фів. Але кричать вони не так голосно, човнів їде за нами менше, й квіти кидають скупо...

— Свята правда плине з уст твоїх, володарю,— відповів Тутмос. — І справді, люди здаються якимись змученими, але це, певно, від страшної спеки...

— Ти мудро пояснив!.. — похвалив його фараон, і обличчя його прояснилося.

Але Тутмос не вірив своїм словам. Він відчував і, що гірше, відчував весь царський почет, що маси народу вже дещо охололи в своїй любові до фараона.

Чи це був наслідок чуток про лиху хворобу Рамзеса, чи щось інше, Тутмос не знав. Але він був певний, що це збайдужіння походить від жерців.

"От дурна чернь! — думав він, не гамуючи в своєму серці зневагу. — Недавно тонули, аби тільки побачити обличчя його святості, а сьогодні їм шкода крикнути зайвий раз... Наче вже забули і про сьомий день відпочинку, і про землю, що мала стати їхньою власністю..."

Прибувши до палацу, фараон одразу наказав зібрати представників, які мали постановити, що є потреба вдатися до. скарбів Лабіринту. Водночас він доручив відданим йому урядовцям та поліції підбурювати людей проти жерців і ширити чутки про сьомий день відпочинку.

Незабаром у Нижньому Єгипті знову загуло, мов у вулику. Селяни домагалися не лише перепочинку, а й платні готівкою за громадські роботи. Ремісники в шинках та на вулицях лаяли жерців, які прагнуть обмежити священну владу фараона. Кількість злочинів росла, але злочинці не хотіли відповідати перед судом. Писарі присмирніли, жоден з них не зважувався вдарити просту людину, знаючи, що дістане відсіч. До храмів рідше приносили пожертви, богів, що пильнували кордони номів, щораз частіше обкидали камінням і обмазували брудом, а то й навіть скидали на землю.

Страх охопив жерців, номархів та їхніх поплічників. Даремно судді оголошували на ринках і в заїжджих дворах, що, згідно з давніми законами, хлібороб, ремісник і навіть купець не повинен займатися плітками, які відвертають його від хлібодайної праці. Люд, під загальний сміх і вигуки, закидав оповісників гнилими плодами і фініковими кістками.

Тоді знать почала збиратися в палаці і, падаючи до ніг фараона, стала благати порятунку.

— Земля наче розверзається під нашими ногами, — волали вельможі, — і ніби настає кінець світу!.. Все змішалось, народ хвилюється, і, якщо ти не врятуєш нас, володарю, години нашого життя полічені.

— Моя скарбниця порожня, військо нечисленне, поліція вже давно не бачить платні, — відповів фараон. — Отже, якщо хочете тривалого спокою й безпеки, мусите дістати мені коштів. Проте моє царське серце переймається вашою тривогою, тому я зроблю все, що зможу, і, сподіваюся, мені пощастить відновити лад.

І справді, його святість наказав стягнути військо і розмістити його в найважливіших пунктах країни. Водночас він надіслав наказ Нітагерові, щоб той доручив східний кордон своєму помічникові, а сам з п'ятьма найкращими полками вирушав до Мемфіса.

Так чинив фараон не лише для захисту знаті від простого люду, а й щоб мати під

рукою великі сили на випадок, коли верховні жерці підбурили б Верхній Єгипет та полки, що належали храмам.

Десятого паофі в царському палаці та в його околицях панувало велике пошвавлення. Зібралися представники, які мали визнати за фараоном право взяти частку із скарбів Лабіринту, та сила-силенна людей, які хотіли хоча б подивитись на місце, де відбувалася незвичайна в Єгипті урочистість.

Хід представників почався зранку. Попереду виступали голі селяни в білих чепцях і в пов'язках на стегнах; у кожного в руці було грубе покривало, щоб прикрити спину в присутності фараона. За ними посувалися ремісники, одягнуті так само, як селяни, від яких вони різнилися трохи тоншими покривалами й вузькими, з різнобарвною вишивкою фартушками.

За ними йшли купці, дехто у перуках, усі в довгих сорочках і накидках. Тут уже можна було бачити на руках і ногах багаті зап'ястя, а на пальцях — персні. Потім ішли офіцери в наголовниках і в смугастих каптанах: чорних з жовтим, блакитних з білим, блакитних з червоним. У двох із них замість каптанів на грудях були мідні півпанцирі.

Після довгої паузи показалося тринадцять вельмож у великих перуках і в білих шатах до землі. За ними ступали номархи в убранні, облямованому пурпуровою стрічкою, та з коронами на голові. Похід замикали жерці з голеними головами й обличчями, в пантерячих шкурах через плече.

Представники ввійшли до великої зали в палаці фараона, де стояло сім лав, одна за одною найнижча для селян, найвища для жрецького стану.

Незабаром з'явився його святість Рамзес XIII, якого несли в ношах. Побачивши його, представники впали ниць. Сівши на високому троні, володар обох світів дозволив своїм вірним підданим устати й зайняти місця на лавах. Далі зайшли й зайняли місця на нижчих тронах верховні жерці Гергор, Мефрес і доглядач Лабіринту з шкатулкою в руках. Блискучий почет воєначальників оточив фараона, за яким два вищі урядовці стали з опахалами з павиних пер.

— Правовірні єгиптяни! — озвався володар обох світів. — Вам відомо, що мій двір, моє військо і мої урядовці перебувають у скруті, з якої збідніла скарбниця вивести їх не може. Про видатки на мою святу особу я вже не кажу, бо я їм і одягаюсь як воїн, і кожен полководець чи великий писар має більше слуг і жінок, ніж я...

Між представниками прокотився схвальний шум.

— Досі в нас було заведено так, — казав далі Рамзес, — що коли скарбниця потребувала грошей, то накладали більші податки на трудящий люд. Але я, знаючи мій народ та його злиденність, не тільки не хотів би обтяжувати його новими податками, а, навпаки, радий був би надати йому деякі пільги...

— Живи вічно, повелителю наш! — вигукнули делегати з кількох нижчих лав.

— На щастя для Єгипту, — говорив фараон, — наша держава має скарби, з допомогою яких можна підсилити військо, винагородити урядовців, обдарувати народ і навіть сплатити всі борги храмам та фінікійцям. Цей скарб, зібраний моїми преславними предками, лежить у підземеллі Лабіринту. Але порушити його можна

лише тоді, коли ви, правовірні, одностайно, в один голос, визнаєте, що Єгипет перебуває в скруті, а я, його володар, маю право розпоряджатись скарбами моїх попередників...

— Визнаємо!.. Благаємо, щоб ти, володарю, взяв, скільки треба!.. — залунали голоси з усіх лав.

— Достойний Гергоре! — звернувся фараон до верховного жерця. — Чи святий стан жерців має щось сказати з цього приводу?..

— Дуже небагато,— відповів верховний жрець, підводячись. — Згідно з одвічними законами, скарб Лабіринту може бути порушений лише тоді, коли держава не має ніяких інших засобів... Але зараз справа стоїть не так. Якби уряд відкинув боргові зобов'язання фінікійцям, що постали з безбожних процентів, то не тільки наповнилася б скарбниця фараона, але й народ, що нині працює на фінікійців, зміг би відпочити від своєї тяжкої праці...

На лавах представників знову прокотився шум схвалення.

— Твоя порада сповнена мудрості, святий отче, — спокійно відповів фараон, — але разом з тим небезпечна. Бо якби мій скарбник, достойні номархи й знать раз спробували не заплатити боргу, то сьогодні б не сплатили боргів фінікійцям, а завтра вони могли б забути про свої борги фараонові й храмам. Хто мені ручиться, що й народ, підохочений прикладом знатних людей, не подумає, що й він може занедбати свої обов'язки щодо нас?..

Удар був такий сильний, що найдостойніший Гергор аж пригнувся в своєму кріслі й замовк.

— А ти, головний доглядачу Лабіринту, хочеш щось сказати? — спитав фараон.

— У мене тут шкатулка з білими й чорними камінцями, — відповів той. — Кожен представник одержить по два камінці

і один з них кине в глек. Хто хоче, щоб ти, святий володарю, порушив скарби Лабіринту, хай кине чорний камінець. Хто воліє, щоб власність богів лишалась недоторканою, хай покладе білий.

— Не згоджуйся на це, володарю, — шепнув скарбник фараонові. — Нехай краще кожен представник скаже одверто, що в нього на душі...

— Ушануймо давній звичай, — озвався Мефрес.

— Гаразд, нехай кидають камінці, — дозволив фараон. — Серце моє чисте, а наміри непорушні.

Святі Мефрес і Гергор презирнулися.

Доглядач Лабіринту в супроводі двох воєначальників почав обходити лави й роздавати представникам по два камінці — чорний і білий. Бідняки з народу почували себе страшенно ніяково, бачачи перед собою таких високих сановників. Деякі селяни падали ниць, не сміючи брати камінці, і ледве розуміли, що їм надається право вкинути в глечик лише один камінчик — чорний чи білий.

— Я хотів zarazом догодити й богам, і його святості, — шепотів старий пастух.

Нарешті сановникам пощастило розтлумачити, а селянам зрозуміти, чого від них

хочуть. Тоді почали збирати голоси,

Кожен представник підходив до глечика й опускав свій камінець так, щоб ніхто не бачив, який саме він кидає — чорний чи білий.

А в цей час головний скарбник, стоячи на колінах позаду трону, шепотів Рамзесові:

— Все пропало!.. Якби ми збирали голоси явно, була б однастайність, але зараз, бодай би мені відсохла рука, якщо не знайдеться в глечику зо двадцять білих камінців!

— Заспокойся, вірний слуго, — відповів з усміхом фараон. — Я маю під рукою більше полків, ніж буде голосів проти мене.

— Але навіщо це?.. Навіщо? — зітхав скарбник. — Адже без однастайності не відчинять нам Лабіринту...

А Рамзес усміхався.

Нарешті голосування скінчилося. Доглядач Лабіринту взяв глек і висипав з нього камінці на золоту тацю.

З дев'яносто одного голосу там було вісімдесят три камінчики чорних і лише вісім білих.

Полководці й чиновні люди сторопіли, а верховні жерці поглядали на зібрання з тріумфом, але всередині їх брав неспокій, бо Рамзес на вигляд був веселий.

Ніхто не смів сказати вголос, що задум його святості провалився. Тільки фараон озвався цілком спокійно:

— Правовірні єгиптяни, добрі слуги мої! Ви виконали мій наказ, і моє серце з вами. Два дні ви будете гостями мого дому. А потім, одержавши подарунки, повернетесь до своїх родин та праці. Мир і благословення з вами!

Сказавши це, фараон вийшов із зали разом з почтом. Верховні жерці, Гергор і Мефрес, тривожно презирнулися.

— Він зовсім не засмутився, — шепнув Гергор.

— Я ж казав, що це лютий звір! — відповів Мефрес. — Він не зупиниться перед насильством, і якщо ми його не випередимо...

— Боги захистять нас і свої храми...

Увечері в покоях Рамзеса XIII зібралися найвірніші його слуги: головний скарбник, головний писар, Тутмос і Каліпос, воєначальник греків.

— О повелителю, — стогнав скарбник, — чому ти не вчинив, як твої вічно живі предки?.. Якби представники подали свої голоси відкрито, ми б уже мали право взяти скарби з Лабіринту!..

— Достойний скарбник каже правду! — мовив головний писар.:

Фараон похитав головою.

— Ви помиляєтесь. Хоч би навіть весь Єгипет крикнув: "Віддайте скарбниці запаси Лабіринту!" — верховні жерці все одно б їх не віддали,...

— Тоді нащо ми тривожили їх, скликаючи представників?..

Цей царський захід надзвичайно схвилював і підбурих простолюд, який зараз наче розлив повені...

— Я не боюся цієї повені, — відповів фараон. — Мої полки будуть для неї греблями... Але я маю очевидну користь від цього зібрання, бо наочно переконався в безсиллі моїх супротивників. Вісімдесят три камінці за нас, вісім — за них!.. Це означає, що коли вони можуть розраховувати на один корпус, то я — на десять... Не піддавайтесь омані, — вів далі фараон, — між мною та верховними жерцями вже почалась війна. Вони — мов фортеця, якій ми запропонували здатись. Вони відмовились, отже, треба йти на штурм.

— Живи вічно!.. — вигукнули Тутмос і Каліпос.

— Наказуй, володарю, — підтримав головний писар,

— Ось яка моя воля, — сказав Рамзес. — Ти, скарбник, роздаси сто талантів поліції, начальникам робочих полків та старостам у номах; Сефт, Нега-Хент, Нега-Пеху, Себет-Гет, Аа, Амент, Ка... В цих самих місцях видай шинкарям та хазяям заїздів ячмінь, пшеницю й вино, що в тебе є, щоб простолюд мав задурно їжу та питво. Це треба зробити зараз, щоб до двадцятого паофі запаси були на місцях.

Скарбник схилювся до землі.

— Ти, писарю, напиши й накажи завтра оголосити на вулицях столиць номів, що варвари із західної пустелі збираються напасти великими силами на божественну провінцію Фаюм... Ти, Каліпосе, вирядиш чотири грецьких полки на південь. Два стануть під Лабіринтом, а два рушать аж до Ханеса. Коли військо жерців наступатиме од Фів, ви відкинете його й не допустите до Фаюму. А якщо народ, обурений проти жерців, буде загрожувати Лабіринтові, хай твої греки займуть його...

— А як доглядачі опиратимуться?.. — спитав Каліпос.

— То це буде бунт, — відповів фараон і мовив далі: — А ти, Тутмосе, вишлеш три полки до Мемфіса і розмістиш їх біля храмів Пта, Ісиди й Гора. Коли обурений народ схоче їх штурмувати; нехай командири полків відчинять для себе брами, не допускаючи простолюду до святих місць, і захистять особи верховних жерців від розправи. І в Лабіринті, і в мемфіських храмах знайдуться жерці, які вийдуть назустріч війську з зеленими гілками. Воєначальники нехай питають у них гасла та радяться з ними...

— А якщо хтось насмілиться чинити опір? — запитав Тутмос.

— Лише бунтівники не виконають наказів фараона, — відповів Рамзес. — Храми й Лабіринт військо повинне зайняти двадцять третього паофі, — говорив далі фараон, звертаючись до головного писаря. — Але народ, і в Мемфісі, і в Фаюмі, може збиратись вісімнадцятого спершу невеликими гуртами, потім щодалі більшими. Якщо десь під двадцятье почнуться невеличкі заколоти, їм уже не треба перешкоджати; але штурмувати храми можна лише двадцять другого й двадцять третього. А коли військо займе храми, все мусить заспокоїтись.

— Чи не краще було б відразу ув'язнити Гергора й Мефреса? — запитав Тутмос.

— Навіщо?.. Мені потрібні не вони, а храми й Лабіринт, які моє військо ще не готове зайняти. Нарешті Гірам, який перехопив листи Гергора до ассірійців, повернеться лише двадцятого. Отже, тільки двадцять першого паофі ми матимемо в

руках докази, що верховні жерці — зрадники, і оголосимо це народові.

— То мені їхати до Фаюму? — запитав Каліпос.

— О ні. Ти й Тутмос залишитесь біля мене з найкращими полками... Треба мати резерви на той випадок, коли верховні жерці перетягли б на свій бік частину народу.

— Ти не боїшся зради, володарю? — запитав Тутмос. Фараон недбало махнув рукою.

— Зрада неминуча, вона весь час просочується, мов вода з розсохлої бочки. Звичайно, верховні жерці трохи відгадують мої заміри, але й я знаю їхні... Проте я випередив святих отців, зосередивши військо, отже, вони слабші від мене. Полки за кілька днів не сформуєш...

— А чари?.. — запитав Тутмос.

— Немає чарів, яких не розтрошила б сокира! — вигукнув Рамзес, сміючись.

Тутмос хотів тут розповісти фараонові про злочинні підступи жерців з Ліконом. Але його стримала думка, що фараон дуже розгнівиться і втратить спокій, який зараз робить його непереможним.

Полководець перед боєм повинен думати тільки про бій. А на справу Лікона буде час, коли, жерці опиняться у в'язниці.

На знак його святості Тутмос залишився в кімнаті, а троє інших сановників, низько вклонившись фараонові, вийшли.

— Нарешті, — зітхнув головний писар, коли із скарбником вони опинилися в передпокої. — Нарешті скінчиться влада голених голів...

— Та вже й час, — додав скарбник. — В останні десять років пророк важив більше, ніж номарх Фів або Мемфіса.

— Я думаю, що Гергор тихенько готує собі човник, щоб утекти перед двадцять третім паофі, — зауважив Каліпос.

— Нічого йому не станеться! — відповів писар. — Його святість хоч сьогодні грізний, але простить йому все, коли той скориться.

— І навіть на прохання цариці Нікотріс залишить жерцям маєтки, — додав скарбник. — У кожному разі, в державі буде якийсь лад, котрого починало бракувати.

— Тільки здається мені, його святість робить надто великі приготування, — мовив писар. — Я б усе скінчив самими грецькими полками, не збурюючи престолу.

— Молодий... Любить шум... галас, — зауважив скарбник.

— Одрразу видно, що ви не воїни! — озвався Каліпос. — Коли готується бій, треба зібрати всі сили, бо завжди може виникнути несподіванка.

— Звичайно, коли б простий люд не стояв за нас, — відповів писар. — А так яка може бути несподіванка?.. Адже боги не зійдуть боронити Лабіринт.

— Ти так говориш, бо ти спокійний, знаючи, що верховний вождь пильнує за всім і все намагається завбачити, — сказав Каліпос. — В іншому разі, може б, терпла в тебе шкіра.

— Я не бачу несподіванок, — наполягав на своєму писар. — Хіба що верховні жерці знову розпустять побрехеньку, що фараон збожеволів...

— Вони будуть вдаватися до різних підступів, — озвався, позіхаючи, головний скарбник, — але сили у них не вистачить... У кожному разі, дяка богам, що вони поставили мене в царському таборі... Ну, ходім спати...

Коли сановники вийшли від фараона, Тутмос відчинив в одній із стін потайні двері і привів Саменту. Фараон прийняв верховного жерця Сета з великою радістю, дав йому поцілувати руку і обняв його за голову.

— Мир тобі, добрий слуго, — сказав фараон. — Що ти мені приніс?..

— Я двічі був у Лабіринті, — відповів жрець.

— І вже знаєш дорогу?..

— Я знав її раніше, але зараз відкрив ще одну річ. Скарбниця може завалитися, повбивати людей і знищити коштовності, які є найбільшим багатством...

Фараон нахмурих брови.

— Тому, — вів далі Саменту, — святий володарю, підготуй кількох певних людей. З ними я зайду до Лабіринту і в ніч перед штурмом оточу кімнату, що межує з скарбницею... Особливо верхню...

— Ти проведеш їх?..

— Так. Проте я ще раз піду до Лабіринту сам і востаннє спробую, чи не пощастить мені без чиеїсь допомоги запобігти руїні. Люди, хоча б і найвірніші, завжди непевні, і до того ж це може привернути увагу тих сторожових псів...

— Якщо вони вже не стежать...— кинув фараон.

— Повір мені, повелителю, — відповів жрець, поклавши руку на серце, — щоб мене вистежити, потрібне чудо. Вони засліплені, як діти. Вже відчувають, що хтось хоче пробратися до Лабіринту, але дурні подвоюють варту біля неприхованих входів. Тим часом я сам за місяць установив три потайні ходи, про які вони забули чи, може, зовсім не знають. Хіба якийсь дух міг би застерегти їх, що я блукаю по Лабіринту, або вказати кімнату, де я буду. Серед трьох тисяч кімнат та коридорів це неможливо.

— Достойний Саменту каже правду, — озвався Тутмос. — І так ми надто далеко заходимо в своїй завбачливості перед цими гадами.

— Не кажи цього, начальнику, — відповів жрець. — Сили їхні проти його святості — мов жменя піску проти храму, але Гергор і Мефрес дуже підступні!.. Вони можуть застосувати проти нас таку зброю й такі засоби, що ми заніміємо з подиву... Наші храми сповнені таємниць, які дивують навіть мудреців, а душі звичайних людей стирають на порох.

— Розкажи ж нам щось про це, — попросив фараон.

— Заздалегідь скажу, що воїни вашої святості наткнуться в храмах на різні чудеса. То згасне в них світло, то раптом оточить їх полум'я або жахливі потвори... То заступить їм дорогу мур, або розкриється під ногами прірва. В деяких коридорах їх залле вода, в інших — невидимі руки жбурлятимуть у них каміння. А які громи, які голоси лунатимуть довкола них!..

— У кожному храмі є жерці, доброзичливі до мене, а в Лабіринті будеш ти, — відповів фараон,

— І наші сокири, — додав Тутмос. — Поганий той воїн, що відступить перед вогнем чи потворами або марнуватиме час, прислухаючись до таємних голосів.

— Ти добре кажеш, начальнику! — сказав Саменту. — Якщо ви сміливо йтимете вперед, страх зникне, голоси замовкнуть, а полум'я перестане пекти. Зараз останнє слово, володарю мій, — звернувся жрець до Рамзеса. — Якщо я загину...

— Не кажи так! — одразу перебив його фараон.

— Якщо я загину, — повторив із сумним усміхом Саменту, — до тебе прийде молодий жрець Сета з моїм перснем. Тоді нехай військо займе Лабіринт, вижене доглядачів і вже не покидає Лабіринту, бо цей юнак за місяць, а може, й раніше, знайде дорогу до скарбів за тими вказівками, які я йому залишу... Але, володарю, — вів далі він стаючи на коліна, — благаю в тебе одного: коли переможеш, помстись за мене і насамперед не прощай Гергора й Мефреса. Ти не знаєш, які це вороги!.. Якщо вони переможуть, загинеш не лише ти сам, а й твоя династія...

— Хіба переможцеві не годиться бути милосердним? — похмуро запитав Рамзес.

— Ніякого милосердя, ніякої ласки!.. — вигукнув Саменту. — Поки вони житимуть, доти тобі й мені загрожують смерть і ганьба, навіть осквернення наших трупів. Можна власкавити лева, купити фінікійця, прихилити до себе лівійця й ефіопа... Можна вблагати халдейського жерця, бо він, як орел, здіймається високо, де його ніщо не може дістати... Але єгипетського пророка, який зазнав розкоші й влади, не власкавиш нічим. І тільки смерть їхня чи твоя може закінчити цю боротьбу.

— Ти кажеш правду, Саменту, — відповів Тутмос. — На щастя, не його святість, а ми, воїни, будемо вирішувати одвічну суперечку між жерцями й фараоном.

Розділ шістдесят третій

Дванадцятого паофі з різних єгипетських храмів стали ширитись неспокійні вісті.

За кілька останніх днів у храмі Гора перекинувся вівтар, у храмі Ісіди плакала статуя богині. В храмі Амона Фіванського та в гробниці Осіріса в Дендерах теж випадали недобрі пророкування. З цих несхибних ознак жерці робили висновок, що Єгиптові загрожує якесь велике нещастя ще до того, як скінчиться місяць.

Як наслідок того верховні жерці Гергор і Мефрес наказали влаштовувати священні процесії довкола храмів та приносити пожертви богам по домівках.

Одразу ж на другий, день, тринадцятого паофі, в Мемфісі відбулася велика процесія: бог Пта вийшов із свого храму, а богиня Ісіда зі свого. Обое богів посувалися до центру міста в оточенні невеликого почту віруючих, переважно жінок. Вони мусили, однак, повернутись, бо єгиптяни кепкували з них, а іновірці зважувались навіть кидати каміння у святі човни богів.

Поліція, бачачи такі неподобства, поводитись байдуже, а дехто з поліційних доглядачів брав навіть участь у цих непристойних жартах. Опівдні якісь невідомі люди почали розповідати юрбі, що стан жерців не дозволяє жодних пільг робочому люду і намагається зчинити бунт проти фараона.

Надвечір під храмами почали збиратися юрби робітників, які свистіли й кепкували з жерців. Вони кидали каміння в брами, а якийсь розбійник навіть прилюдно відбив

носа Торові, що пильнував свій храм.

Через кілька годин після заходу сонця верховні жерці та їхні найвірніші прибічники зібралися в храмі Пта. Тут був достойний Гергор, Мефрес, Ментезуфіс, троє номархів та головний суддя Фів.

— Жахливі часи! — перший заговорив суддя. — Я знаю напевно, що фараон хоче підбурити чернь напасти на храми...

— Я чув, — озвався номарх Себа, — що він надіслав наказ Нітагерові, щоб той якнайшвидше прибув сюди з своїм військом, наче тут і так його мало!..

— Сполучення між Нижнім і Верхнім Єгиптом від учора перерване, — додав номарх Аа. — На шляхах стоїть військо, а галери його святості оглядають кожен корабель, що пливе Нілом.

— Рамзес Тринадцятий — не "святість", — сухо зауважив Мефрес, — бо він не дістав корони з рук богів.

— Все це були б дрібниці, — перебив головний суддя. — Найгірше — зрада... Я маю відомості, що багато молодих жерців співчують фараонові і про все йому доносять...

— Є навіть такі, що згодилися допомогти війську зайняти храми, — додав Гергор.

— Військо має ввійти до храмів?.. — вигукнув Себа.

— Такий принаймні наказ віддано на двадцять третє паофі, — відповів Гергор.

— І ти, достойний отче, говориш про це спокійно? — спитав номарх Амента.

Гергор знизав плечима, а номархи почали презиратися.

— Цього я вже не розумію!.. — майже з гнівом озвався номарх Аа. — При храмах є ледве кількасот воїнів, жерці зраджують, фараон відрізає нас від Фів і підбурює народ, а достойний Гергор каже про це, ніби запрошує нас на бенкет... Або захищаймось, якщо ще можна, або...

— Скорімось його святості?.. — іронічно запитав Мефрес. — На це ви завжди матимете час!..

— Але ми хотіли б щось знати про засоби оборони... — мовив номарх Себа.

— Боги оборонять своїх слуг, — відповів Гергор. Номарх Аа заломив руки.

— Якщо й мені вільно відкрити своє серце, то мене теж дивує ваша байдужість, — озвався головний суддя. — Майже весь простий люд проти нас...

— Простий люд — мов ячмінь на полі: хилиться за вітром, — відповів Гергор.

— А військо?..

— Яке військо не схилиться перед Осірісом?

— Я знаю це, — нетерпляче перебив номарх Аа, — але не бачу ані Осіріса, ані того вітру, який мусить прихилити до нас народ... Тим часом фараон уже сьогодні привернув його до себе обіцянками, а завтра виступить з дарунками...

— Тривога сильніша за дарунки та обіцянки, — відповів Гергор.

— Чого ж їм боятися?.. Тих трьохсот воїнів, що є в нас?

— Вони злякаються Осіріса.

— Та де ж він?.. — обурено допитувався номарх Аа.

— Ви побачите його всі. Але щасливий був би той, хто на цей день осліпнув би..

Ці слова Гергор вимовив з таким непохитним спокоєм, що в кімнаті залягла тиша.

— Але що ж нам врешті робити?.. — спитав невдовзі головний суддя.

— Фараон хоче, щоб народ напав на храми двадцять третього, — сказав Гергор. — А ми мусимо зробити так, щоб на нас напали двадцятого паофі.

— О вічно живі боги! — знову вигукнув номарх Аа, піднявши руки. — Нащо ж це ми мусимо накликати нещастя на наші голови, та ще й на два дні раніше?..

— Слухайте Гергора, — рішуче озвався Мефрес, — і всіма засобами намагайтесь викликати цей напад уранці двадцятого паофі.

— А коли нас і справді розіб'ють?.. — збентежено запитав суддя.

— Якщо не допоможуть заклинання Гергора, тоді я покличу богів на допомогу, — відповів Мефрес, і в очах його блиснув зловісний вогник.

— А! Ви, верховні жерці, маєте свої таємниці, яких нам не можна відкривати, — сказав головний суддя. — Ми зробимо, як ви кажете, й викличемо напад двадцятого... Але пам'ятайте, що кров наша і дітей наших упаде на ваші голови...

— Хай упаде!..

— Хай буде так!.. — вигукнули в один голос обидва верховні жерці.

Потім Гергор додав:

— Ми вже десять років правимо державою і за цей час нікому з вас не заподіяли кривди, додержувались усіх своїх обіцянок. То будьте терплячі й вірні нам ще кілька днів, щоб побачити силу богів і дістати нагороду.

Незабаром номархи попрощалися з верховними жерцями, навіть не приховуючи свого смутку й тривоги. Гергор і Мефрес залишилися вдвох.

Після довгої мовчанки озвався Гергор:

— Так, цей Лікон добре прислужився, вдаючи божевільного. Але якби можна було підставити його замість Рамзеса!..

— Якщо-вже мати не могла відрізнити, — відповів Мефрес, — то він таки має бути добре схожий... А сісти на троні й промовити кілька слів до присутніх, напевно, зуміє. Зрештою ми будемо біля нього...

— Страшенно дурний блазень!.. — зітхнув Гергор, потираючи лоба.

— Він мудріший за мільйони інших людей, бо має подвійне бачення і може зробити великі послуги державі...

— Ти, достойний отче, весь час кажеш мені про це подвійне бачення, — відповів Гергор. — Я хочу нарешті пересвідчитись в тому сам.

— Хочеш? — запитав Мефрес. — То ходім... Але закликаю тебе богами, Гергоре, про те, що ти побачиш, не згадуй навіть перед власним серцем.

Вони зійшли в підземелля храму Пта і опинилися у великому льоху, ледве освітленому каганцем. При блідому світлі

Гергор побачив чоловіка, який їв, сидячи за столом. На ньому був плащ гвардії фараона.

— Ліконе, — мовив Мефрес, — найвищий сановник держави хоче побачити здібності, якими обдарували тебе боги... Грек відштовхнув полумисок з їжею і почав

бурчати:

— Проклятий той день, коли мої підошви торкнулися вашої землі!.. Краще б я працював у копальнях і мене били киями...

— На це завжди буде час, — суворо зауважив Гергор. Грек замовк і раптом почав тремтіти, побачивши в Мефреса в руці кульку з темного кришталю. Він зблід, погляд його помутівся, на обличчі виступили краплини поту. Очі його втупилися в одну точку, ніби прикуті до кришталевої кульки.

— Вже спить, — мовив Мефрес. — Хіба це не диво?

— Якщо не прикидається.

— Ущипни його... вколи... навіть упечи... — мовив Мефрес. Гергор витяг з-під білих шат кинджала і замірився, ніби

хотів ударити Лікона межи Очі. Але грек не поворухнувся, навіть повіки його не здригнулися.

— Поглянь сюди, — мовив Мефрес, наближаючи до Лікона кристал. — Ти бачиш того, хто вкрав Каму?..

Грек схопився з крісла із стиснутими кулаками. На губах у нього виступила піна.

— Пустіть мене!.. — кричав він хрипким голосом. — Пустіть, щоб я напився його крові...

— Де він зараз? — питав Мефрес.

— У маленькому палаці, що стоїть в саду біля річки... З ним гарна жінка... — шепотів Лікон.

— Її звуть Геброн, вона дружина Тутмоса, — підказував Гергор. — Признайся, Мефресе, — додав він, — щоб це бачити, не треба мати подвійного зору...

Мефрес стиснув тонкі губи.

— Якщо й це не переконує тебе, я покажу щось краще, — відповів він. — Ліконе, знайди зараз зрадника, який шукає дорогу до скарбниці Лабіринту.

Сплячий грек пильніше вдивився в кульку і незабаром відповів:

— Я бачу його... Він одягнений у плащ жебрака...

— Де він зараз?..

— Лежить на подвір'ї заїзду, недалеко від Лабіринту... Вранці він буде там..

— Який він із себе?

— У нього руда борода й волосся... — відповів Лікон.

— Ну що? — спитав Мефрес Гергора.

— Ти, достойний отче, маєш добрих вивідувачів, — відповів Гергор.

— Та зате доглядачі Лабіринту погано його пильнують! — гнівно мовив Мефрес — Я ще сьогодні вночі поїду туди з Ліконом, щоб остерегти місцевих жерців. Коли мені пощастить урятувати скарб богів, ти дозволиш, щоб я став його доглядачем...

— Як хочеш, достойний отче, — відповів Гергор байдуже. А тим часом подумав: "Нарешті побожний Мефрес починає показувати зуби й пазурі... Сам хоче стати тільки... доглядачем Лабіринту, а свого вихованця Лікона зробити тільки... фараоном!.. Воістину, щоб задовольнити жадобу моїх помічників, боги мусили б створити десять

Єгиптів..." :

Коли обидва жерці покинули підземелля, Гергор просто серед ночі пішки повернувся до храму Ісиди, де він жив, а Мефрес наказав приготувати двоє кінних ношів. В одні ноші молодші жерці поклали сонного Лікона з мішком на голові, у другі верховний жрець сів сам і, оточений кількома верхівцями, галопом помчав до Фаюму.

Уночі з чотирнадцятого на п'ятнадцяте паофі жрець Саменту, виконуючи обіцянку, дану фараонові, потайним коридором, який знав тільки він, пробрався в Лабіринт. В руці у нього була в'язка смолоскипів, з яких горів лише один, а за плечима в нього був невеликий кошик з приладами.

Саменту дуже легко переходив із зали до зали, з коридора до коридора, одним дотиком відсуваючи кам'яні плити в колонах і стінах, де були потайні двері. Іноді він вагався і тоді відшукував таємні знаки на стінах та порівнював їх із знаками на чотках, що висіли в нього на шії.

Через півгодини він був у скарбниці, звідки, відсунувши плиту в підлозі, пробрався до зали вниз. Зала була низька, але широка. Її стелю підтримувало безліч приземкуватих колон.

Саменту поклав кошика і, засвітивши два смолоскипи, почав читати написи на стінах.

"Хоч я й бридкого вигляду, — промовляв один з написів, — але я справжній син богів, бо гнів мій страшний. Надворі я обертаюся на стовп вогню й вибухаю блискавками. Замкнений, я — грім і руїна, і немає будівлі, яка могла б вистояти перед моєю силою.. Вгамувати мене може лише свята вода, яка відбирає в мене силу. Але мій гнів з однаковою силою народжується з вогню, так само як із найменшої іскри. Переді мною все руйнується і падає. Я — мов Тифон, що валить найвищі дерева й жбурляє каміння".

"Одне слово, кожен храм має свої таємниці, яких інші не знають!.." — подумав Саменту.

Він відкрив одну колону і витяг з неї великий горщик. На ньому була покришка, приліплена воском, а в ній отвір, крізь який проходив довгий і тонкий шнур, що закінчувався всередині колони, невідомо де.

Саменту відрізав шматок шнура, підніс його до смолоскипа — й шнур миттю спалахнув з тихим сичанням.

Тоді він обережно зняв ножем, покришку і побачив у горщику ніби пісок і попелясті камінці. Жрець витяг кілька камінців і, відійшовши вбік, торкнувся до них смолоскипом. Вмить спалахнуло велике полум'я, і камінці зникли, залишивши після себе густий дим і неприємний запах.

Саменту знову взяв трохи попелястого піску, висипав на підлогу, засунув у нього шматочок шнура, який знайшов біля горщика, і все це накрити важким каменем. Потім підніс до шнура смолоскип, шнур затлівся, і враз камінь у стовпі вогню злетів угору.

— Ну от, я вже маю його, цього сина богів, — мовив з усміхом Саменту. — Скарбниця вже не завалиться...

Він почав ходити від колони до колони, відкриваючи потайні плити і витягаючи звідти заховані горщики. Біля кожного був шнур, який Саменту перерізував, а горщики відставляв убік.

— Ну, — говорив сам з собою жрець, — його святість міг би подарувати мені половину цих скарбів, принаймні... зробити мого сина номархом!.. Він, напевне, зробить це, бо є благородним володарем... А я заслуговую щонайменше на храм Амона в Фівах...

Таким способом порятувавши нижню залу, Саменту повернувся до скарбниці, а звідти пробрався до верхньої зали. Там теж були на стінах написи та численні колони, а в них заховані горщики з підведеними шнурами і наповнені камінцями, які від дотику вогнем вибухали.

Саменту поперетинав шнури, повитягував горщики з колон і жменьку попелястого піску зав'язав собі в хустку.

Потім, втомлений, сів відпочити. У нього згоріло вже шість смолоскипів; ніч уже підходила до кінця.

— Ніколи не думав, — сказав він собі, — що тутешні жерці мають таку дивну речовину... Адже нею можна було б розвалити ассірійські фортеці!.. Правда, ми теж не все відкриваємо нашим учням.

Стомлений, він почав марити. Зараз Саменту вже був певний, що займе найвище Становище в державі, вище від того, яке посідав Гергор.

Що ж він тоді зробить?.. Дуже багато. Забезпечить мудрість і майно своїм нащадкам. Постарається здобути таємниці всіх храмів, що безмежно зміцнить його владу, а Єгиптові забезпечить перевагу над Ассірією!

Молодий фараон насміхається з богів, і це допоможе Саменту встановити віру в єдиного бога, наприклад, Осіріса, і з'єднати фінікійців, євреїв, греків та лівійців в одну державу під владою Єгипту.

Потім він почне будувати канал, який має з'єднати Червоне море з Середземним. Вздовж каналу він побудує фортеці і поставить велике військо. Вся торгівля з незнаними народами Сходу і Заходу перейде в руки єгиптян.

Отже, треба мати великий флот та єгипетських матросів... А насамперед треба підкорити Ассірію, яка з кожним роком стає небезпечнішою... Треба приборкати підступних і жадібних жерців... Хай будуть мудрецями, хай живуть у достатку, але нехай слугують державі, а не визискують її на свою користь, як це вони роблять зараз...

"Вже в місяці гатор, — мріяв Саменту, — я буду володарем!.. Молодий фараон надто любить жінок і військо, щоб клопотатися державними справами. А якщо в нього не буде синів, тоді мій син, мій син..."

Жрець отямився. Ще один смолоскип догорів, і пора було залишати підземелля.

Він підвівся, забрав свій кошик і вийшов із зали над скарбницею.

"Не треба мені помічників... — думав він усміхаючись. — Я сам усе зробив... я сам... зневажений жрець Сета!.."

Саменту минув уже кільканадцять кімнат і коридорів, коли раптом зупинився...

Йому здалося, що на підлозі зали, до якої він зайшов, бачить тоненьку смужку світла...

Вмить його охопила така страшна тривога, що він погасив смолоскип. Але й смуга на підлозі теж зникла.

Саменту напружив слух, та чув лише, як гучно б'ється його серце.

— Мені привиділося!.. — мовив він.

Тремтячими руками він витяг з кошика невеличку посудину, де тліла губка, і знову засвітив смолоскип.

"Мені дуже хочеться спати..." — подумав.

Потім жрець розглянувся по залі і підійшов до стіни, де були потайні двері. Натиснув гвіздок, але двері не відчинялися. Натиснув удруге, втретє... знову нічого.

— Що це таке? — спитав він себе здивовано.

Він уже забув про світляну смужку. Йому здавалось, що він натрапив на нову, нечувану перешкоду. Стільки сотень потайних, дверей він відчиняв у своєму житті, стільки відчинив їх у Лабіринті, що цього несподіваного опору ніяк не міг збагнути.

Тут його знову охопив жах. Він заметався від стіни до стіни, скрізь шукаючи потайних дверей. Нарешті натрапив на одні. Саменту глибоко зітхнув і опинився у величезній залі, заповненій, як завжди, колонами, його смолоскип ледве вихоплював з темряви невеличку частину простору, а решта потопала в густому мороці.

Темрява, ліс колон і насамперед усе незнайоме в залі додали Саменту відваги. Десь на дні його тривоги зажевірла іскра наївної надії. Йому здавалося, що коли він не знає цього місця, то вже його ніхто не знає, ніхто сюди не потрапить.

Трохи заспокоївся і відчув, що ноги в нього підгинаються. Жрець сів, але знову схопився з місця і почав оглядатись довкола, ніби хотів пересвідчитися, чи справді йому загрожує небезпека й звідки... З котрого з цих темних кутків вийде вона, щоб кинутися на нього?

Саменту, як ніхто в Єгипті, був при звичаєний до блукання в темряві, в підземеллях... В житті йому траплялися різні страхіття. Але те, що йому довелося зазнати зараз, було чимось зовсім новим і таким страшним, що йому він не міг навіть дати назви.

Нарешті він з великим зусиллям зібрався з думками і промовив:

— Якщо я справді бачив світло... якщо справді хтось позамикав двері, тоді мене зраджено. А в такому разі що?

"Смерть!.." — прошептав йому голос, захований десь у глибині серця. Смерть?!

Піт виступив у нього на обличчі, йому перехопило подих. І раптом жерця охопив божевільний жах. Він почав бігати по залі і бити кулаками в мури, шукаючи виходу. Уже забув, де він і як тут опинився: втратив напрям і навіть можливість орієнтуватися з допомогою чоток.

Водночас Саменту відчував, що в ньому ніби дві людини: одна майже божевільна, друга — спокійна й мудра. Ця мудра повторювала собі, що все це може привидітись, що ніхто його не викрив, ніхто його не шукає і що він вийде звідси, нехай тільки трохи отямиться. Але та перша, божевільна, не слухала голосу розуму і з кожною хвилиною

брала гору над своїм внутрішнім супротивником.

О, якби можна було сховатися в одній із цих колон!.. Хай би його тоді шукали... Хоч, напевно, ніхто б його не шукав і не знайшов, а він, проспавшись, опанував би себе.

— Що мені тут може статись? — мовив Саменту, знизуючи плечима. — Аби я лише заспокоївся, а тоді хай ганяються за мною по всьому Лабіринту... Адже, щоб перетяти мені всі дороги, потрібно кілька тисяч людей, а знайти, в котрій з кімнат я сховався, можна лише чудом!.. Ну, припустімо, що мене спіймають... Що ж із того?.. Я беру цю пляшечку, притуляю до уст, і за мить утікаю так далеко, що мене вже ніхто не спіймає... Навіть боги...

Та, незважаючи на ці міркування, його знов охопила така тривога, що він удруге загасив смолоскип і, тремтячи, цокочучи зубами, втиснувся під одну з колон.

— Як можна... як можна було іти сюди!.. — казав він до себе. — Чи я не мав що їсти, не було де прихилити голову?.. Звичайно, мене викрили... Адже в Лабіринті стільки чуйних, як собаки, дозорців, і лише дитина чи дурень міг думати, що обдурить їх...

Багатство... влада!.. Але де є такий скарб, за який варто б віддати один день життя?.. І оце я, людина в розквіті сил, поставив під таку загрозу своє...

Йому здалося, що він чує важкі кроки. Він схопився і в глибині зали побачив відблиск!..

Так, це справді було світло, а не омана... У віддаленій стіні, десь у кінці зали, відчинилися двері, через які обережно пройшли кілька озброєних людей із смолоскипами.

Побачивши їх, жрець відчув, як у нього холонуть ноги, серце, голова... Не було вже сумніву: його не лише викрили, за ним гналися, його оточували.

Хто міг його зрадити?.. Звичайно, лише одна людина: молодий жрець Сета, якого він утаємничив досить широко в свої плани. Зрадник сам мусив би принаймні з місяць шукати дороги в Лабіринті; але, якби він порозумівся з доглядачами, вони могли б вистежити Саменту за один день...

В цю хвилину жерця охопили почуття, відомі лише людям, що стоять перед лицем смерті. Він перестав боятися, коли його розбурхані тривоги розвіялися перед реальністю смолоскипів... Він не лише здобув утрачену владу над собою, а навіть відчув себе незмірно вищим від усього живого... За хвилину йому вже не загрожуватиме жодна... жодна небезпека!..

Думки пробігали в його голові із швидкістю і ясністю блискавиць. Перед ним промайнуло все його життя: праця, небезпеки, надії й марнославство. І все те здалося йому мізерним... Бо що йому дало б, якби він був зараз фараоном чи володів би всіма багатствами царських скарбниць?..

Все це суєта, порох, а то навіть гірше — самообман. Одне тільки в цьому світі велике й справжнє — смерть...

Тим часом люди з смолоскипами, пильно оглядаючи колони й закутки, дійшли вже до половини величезної зали. Жрець бачив блискучі вістря їхніх списів і відчув, що вони вагаються і йдуть уперед боязко, неохоче. За кілька кроків позад них ішла друга

група людей, освітлена лише одним смолоскипом.

Саменту навіть не відчував до них ненависті. Його цікавило лише одне: хто міг його зрадити? Але й це не дуже його обходило; незмірно важливішим здавалося йому питання: чому людина мусить умирати і для чого народжується?.. Адже перед лицем смерті все життя скорочується в одну болючу хвилинку, хоч би яке воно було довге й багате досвідом.

— Навіщо це все?.. Навіщо?..

Жерця витверезив голос одного з озброєних людей:

— Тут нікого нема й бути не може!..

Передня група зупинилась. Саменту відчув ніжність до цих людей, які не хотіли йти далі, і серце його затрепетало. Повільно наблизилась друга група, в якій сперечалися.

— Як ти, достойний отче, можеш хоча б припускати, що сюди хтось зайшов?.. — казав голос, який тремтів од гніву. — Адже ми пильнуємо всі входи, а надто тепер. Коли б хтось навіть прокрався сюди, то хіба для того, щоб умерти з голоду...

— А все ж поглянь, достойний отче, як поводитьсь Лікон, — відповів другий голос. — Сонний має такий вигляд, ніби чує поблизу ворога...

"Лікон?.. — подумав Саменту. А-а... це той грек, схожий на фараона... Що я бачу?.. Мефрес привів його сюди!.."

Саме тут сонний грек кинувся вперед і зупинився перед колоною, за якою ховався Саменту. Озброєні люди підбігли за ним, і світло їхніх смолоскипів впало на чорну постать жерця.

— Хто тут?.. — крикнув хрипким голосом начальник варти. Саменту виступив з-за колони. Його поява справила таке

сильне враження, що люди із смолоскипами відсахнулися. Він міг би навіть пройти повз них, і ніхто б не зважився його зачепити, але жрець уже не думав про втечу.

— А що, помилився мій ясновидець?.. — вигукнув Мефрес, простягнувши руку. — Ось зрадник!..

Саменту наблизився до нього й мовив з усмішкою:

— Я впізнав тебе з цього вигуку, Мефресе. Коли ти не можеш бути шахраєм, тоді ти дурень...

Всі оторопіли, а Саменту говорив далі зі спокійною іронією: — Хоч, правда, в цю хвилину ти й шахрай, і дурень. Шахрай, бо хочеш переконати охоронців Лабіринту, що цей негідник має подвійне бачення, а дурень, бо думаєш, що тобі повірять. Краще скажи відразу, що і в храмі Пта є докладні плани Лабіринту.

— Це брехня!.. — вигукнув Мефрес.

— Запитай цих людей, кому вони вірять — тобі чи мені? Я — тут, бо знайшов плани в храмі Сета, а ти прийшов сюди з ласки безсмертного Пта... — скінчив Саменту, засміявшись.

— В'яжіть цього зрадника і брехуна! — крикнув Мефрес. Саменту відступив кілька кроків назад. Швидко витяг з-за

пазухи пляшечку і, підносячи її до рота, сказав:

— Мефресе, ти до смерті зостанешся дурнем... Ти буваєш розумним тільки тоді, коли йдеться Про гроші...

Він притулив, до губів пляшечку і впав на підлогу. Озброєні люди кинулись до нього, піднесли, та він уже випадав у них з рук.

— Нехай зостанеться тут, як інші... — сказав доглядач Лабіринту.

Всі вийшли із зали і старанно зачинили за собою потайні двері. Незабаром вони вибралися з підземелля Лабіринту.

Опинившись на подвір'ї, достойний Мефрес наказав своїм жерцям приготувати кінні ноші і разом зі сплячим Ліконом негайно виїхав до Мемфіса.

Доглядачі Лабіринту, приголомшені надзвичайним випадком, поглядали то один на одного, то на почет Мефреса, що вже зникав у жовтій хмарі куряви.

— Не можу повірити, — сказав верховний жрець-доглядач, — щоб у наші дні знайшлася людина, яка б могла пробратися в підземелля...

— Ти, достойний отче, забуваєш, що сьогодні було таких аж троє, — зауважив один із молодших жерців, скося поглядаючи на нього.

— А... а... правда! — відповів верховний жрець. — Чи боги не затуманили мені розум?.. — додав він, потираючи чоло і стискаючи амулет, що висів у нього на грудях.

— І двоє з них утекло, — підказав молодший жрець, — блазень Лікон і святий Мефрес.

— Чому ж ти не звернув моєї уваги на це там, у підземеллі!.. — вибухнув гнівом начальник.

— Бо не знав, що так станеться...

— Горе моїй голові!.. — стогнав верховний жрець. — Не начальником, а воротарем цієї будівлі я повинен бути... Попередили нас, що хтось пробирається до Лабіринту, а я... я не запобіг цьому... А тепер ось випустив двох найнебезпечніших, які приведуть сюди, кого їм заманеться. О горе!..

— Не треба, достойний отче, впадати в розпач, — озвався інший жрець. — Наші закони все передбачають... Досить тобі вислати до Мемфіса чотирьох або шістьох наших людей та дати їм вироки. Решту вони зроблять самі...

— Але ж я втратив розум!.. — бідкався верховний жрець.

— Що сталося, те сталося, — не без іронії перебив його молодший жрець, — Ясно одне, що люди, які не тільки потрапили в підземелля, а й ходили в ньому, наче у власній домівці, такі люди далі жити не можуть...

— Отже, треба призначити шістьох з нашої варти...

— Звичайно!.. З цим треба покінчити! — підтвердили жерці-доглядачі.

— Хто знає, чи не діяв Мефрес за згодою найдостойнішого Гергора? — шепнув хтось.

— Ну, годі! — припинив розмови верховний жрець. — Коли ми знайдемо Гергора в Лабіринті, то вчинимо з ним, як наказує закон. Але винуватити когось наздогад — не можна... Хай писарі приготують вироки для Мефреса й Лікона, призначені хай якнайшвидше їдуть за ними, а ми мусимо посилити варту. Треба також оглянути

внутрішні кімнати й довідатись, кудю саме пробрався Саменту... Хоч я певен, що не скоро знайде він собі послідовників...

Через кілька годин шестеро вирушило до Мемфіса.

Розділ шістдесят четвертий

Уже вісімнадцятого паофі в Єгипті запанував хаос. Сполучення між Нижнім і Верхнім Єгиптом було перерване, торгівля припинилася, Нілом плавали тільки сторожові кораблі, дороги на суходолі були заповнені військами, які посувалися до міст, де були найславетніші храми. На полях працювали тільки селяни, що належали жерцям, а в маєтках знаті, номархів, та особливо фараона, льон стояв незібраний, конюшина вилягала, виноград зривати було нікому. Селяни не робили нічого, тільки, блукаючи юрбами, співали, їли, пили та погрожували то жерцям, то фінікійцям.

У містах крамниці були позамикані, а безробітні ремісники цілими днями обмірковували зміни в державі. Це сумне явище й раніше не було новиною для Єгипту, але тепер набрало, таких загрозливих розмірів, що збирачі податків і навіть судді почали ховатися; тим більше що поліція дивилась досить поблажливо на розгул простолюду.

Також привертало до себе увагу те, що скрізь було багато їжі й вина. В шинках та харчівнях, особливо фінікійських, і в Мемфісі, і в провінції міг їсти й пити хто хотів та скільки хотів за дуже низьку плату чи зовсім даром.

Казали, що його святість справляє своєму народові бенкет, який триватиме цілий місяць.

Через ускладнене, а подекуди й зовсім перерване сполучення міста мало знали, що діється в їхніх сусідів. І тільки фараонові, а ще краще жерцям, було відоме загальне становище в країні.

А це становище характеризувалось насамперед розколом між Верхнім, або Фіванським, і Нижнім, або Мемфіським, Єгиптом. У Фівах переважали прибічники жерців, у Мемфісі — фараона. У Фівах казали, що Рамзес XIII збожеволів і хоче продати Єгипет фінікійцям, у Мемфісі доводили що жерці хочуть отруїти фараона й навести в Єгипет ассірійців.

Та простий люд і на півдні, і на півночі мимовільно тягнувся до Рамзеса. Але народ був силою пасивною і нестійкою. Коли промовляв хтось із прибічників фараона, селяни готові були кинутися на храми й бити жерців; та коли з'являлася священна процесія, вони падали ниць і тремтіли, слухаючи пророкування про якісь нещастя, що ще цього місяця загрожують Єгиптові.

Перелякана знать і номархи майже всі з'їхалися до Мемфіса, благаючи в фараона порятунку від народного бунту. Та оскільки Рамзес лише порадив їм терпіти, а не розганяв бунтівників, сановники почали радитись із прибічниками жерців.

Щоправда, Гергор мовчав або теж радив терпіти, але інші жерці доводили сановникам, що Рамзес божевільний, і натякали, що його треба усунути від влади.

В самому Мемфісі поруч Існувало дві партії: безбожники, що пили, галасували й обкидали болотом мури храмів, а то навіть статуї богів, та віруючі — переважно старі

люди й жінки, які молилися на вулицях, не криючись, говорили про наближення великого лиха і просили богів порятувати їх. Безбожники щодня чинили якесь зухвале беззаконня, а між благовірних щодня якийсь хворий чи каліка зцілявся.

Але дивна річ: обидві партії, незважаючи на розбурхані пристрасті, не кривдили одна одну, а тим більш — не вдавалися до насильства. Це йшло від того, що кожна з них діяла під чиймсь керівництвом, за планом, обміркованим у вищих сферах.

Фараон, який не зібрав ще всього війська та доказів зради жерців, не давав сигналу до рішучого нападу на храми; жерці, здавалось, чекали чогось. Проте було помітно, що вже тепер вони не почували себе такими слабкими, як у перші хвилини після голосування представників. Та й сам Рамзес XIII замислився, чуючи звідусіль звістки, що селяни, які належать жерцям, майже зовсім не беруть участі в бунті, а спокійно працюють.

"Що це може означати? — запитував себе фараон. — Невже голені голови думають, що я не наслідую зачепити храми, чи, може, мають якісь невідомі мені засоби оборони?"

Дев'ятнадцятого паофі поліція сповістила фараона, що минулої ночі народ почав ламати мури храму Гора.

— Ви наказали їм це робити? — спитав фараон начальника.

— Ні, вони кинулися самі.

— Стримуйте їх, не дуже суворо, але стримуйте... — сказав Рамзес — Через кілька днів вони зможуть робити, що їм заманеться. Але зараз нехай ще не виступають надто одверто...

Рамзес XIII, як полководець і переможець у битві під Содовими озерами, добре знав, що коли юрба кинеться на штурм, то її вже ніщо не стримає: або вона мусить розбити, або сама бути розбитою. Коли храми не оборонятимуться, Народ їх здолає, але Якщо вони схочуть захищатися?

Тоді народ розбіжиться, і треба в те місце посилати війська, яких, правда, було чимало, але не стільки, скільки було потрібно за підрахунками фараона.

До того ж Гірам ще не повернувся з Пі-Баста з листами, які викривали зраду Гергора й Мефреса. І, що найважливіше, прихильні до фараона жерці мали допомогти війську лише двадцять третього паофі. Яким же чином попередити їх у стількох розкиданих по всій країні храмах? І чи сама обережність не підказувала уникати стосунків з жерцями, чим можна було виказати їх?

Через те Рамзес XIII не бажав передчасного нападу народної маси на храми.

Тим часом, всупереч волі фараона, збурення розросталося. Біля храму Ісиди було вбито кількох побожних прочан, які чи то пророкували Єгиптові нещастя, чи якимсь чудотворним способом зцілилися. Біля храму Пта простий люд кинувся на процесію, побив жерців і розтрощив святий човен, у якому несли статую бога. Майже водночас надійшли повідомлення з міст Сохема й Ану, що бунтівники намагалися увірватися до храму, а в Херау вони навіть вдерлися в храм і осквернили святилище.

Надвечір до палацу його святості, правда, майже крадькома, прийшла депутація

жерців. Поважні пророки з плачем упали фараонові до ніг, благаючи, щоб він оборонив богів і храми.

Цей несподіваний випадок сповнив серце Рамзеса великою радістю, а ще більшою гордістю. Він наказав їм устати й милостиво відповів, що його полки завжди готові боронити храми, аби лише їх туди пустили.

— Я не маю сумніву, — сказав він, — що самі бунтівники відступлять, побачивши житла богів, оточені військом.

Жерці вагалися.

— Тобі, святий володарю, відомо, — відповів найстарший з них, — що військо не може входити навіть за мури храмів. Отже, ми мусимо запитати думку верховних жерців.

— Звичайно, порадьтеся, — відповів повелитель. — Але я не вмію робити чудес і з подвір'я свого палацу не зможу оборонити храми.

Засмучені делегати пішли від фараона, який відразу після цього скликав таємну раду довірених людей. Він був переконаний, що жерці скоряться його волі, і йому й на думку не спало, що ця делегація — хитра вигадка Гергора, аби ввести його в оману.

Коли в царському палаці зібралися цивільні й військові сановники, Рамзес, сповнений гордості, сказав їм:

— Я хотів лише двадцять третього зайняти мемфіські храми... Але вважаю, що це треба зробити завтра...

— Наші війська ще не зібралися... — озвався Тутмос.

— І в нас немає листів Гергора до Ассирії, — додав головний писар.

— Це байдуже! — відповів фараон. — Нехай народ уже завтра довідається, що Гергор і Мефрес зрадники, а номархам і жерцям ми виставимо докази через два дні, коли Гірам повернеться з Пі-Баста.

— Твій новий наказ, володарю, дуже змінює попередній план, — озвався Тутмос. — Завтра, ми не займемо Лабіринту. А якщо храми в Мемфісі почнуть чинити опір, то в нас немає навіть таранів, щоб порозбивати брами...

— Тутмосе, — відповів фараон, — я міг би й не роз'яснювати своїх наказів. Але я хочу переконати вас, що моє серце глибше оцінює перебіг подій. Якщо народ уже сьогодні нападає на храми, то завтра він захоче ввірватися до них. Коли ми його не підтримаємо, то він буде відкинутий, і вже через три дні люд втратить бажання до рішучих дій. А жерці вже сьогодні висилають делегацію, отже, вони почувають своє безсилля. Тим часом за кілька днів може збільшитись кількість їхніх прихильників між простолюдом. Запал і страх — мов вино в глеку: скільки його виливається, настільки його стає менше, і лише той зможе напиться, хто вчасно підставить свій келих. Отже, якщо народ уже сьогодні готовий до нападу, а вороги перелякані, скористаймося з цього, бо щастя, скажу я вам, через кілька днів може відступитись, а то й обернутись проти нас...

— І харчі кінчаються, — озвався скарбник. — Через три дні народ уже мусить повертатися до роботи, бо в нас не буде чим годувати його даром...

— От бачиш! — сказав фараон Тутмосові. — Я сам наказав начальникові поліції, щоб він стримував народ. Та коли його не можна вгамувати, треба скористатися із заворушення. Досвідчений мореплавець не бореться з течією чи вітром, а дозволяє їм нести корабель у визначеному ним напрямі.

В цей час до зали зайшов гонець з донесенням, що народ нападає на чужоземців. Б'ють греків, сірійців і насамперед фінікійців... Багато крамниць пограбовано і кілька чоловік убито.

— От вам і доказ, — вигукнув обурений фараон, — що юрбу не треба звертати з дороги, яку вона обрала!.. Завтра військо нехай буде поблизу храмів. І нехай негайно захоплюють храми, коли народ почне ломитися в них або... відступати під натиском жерців... Це правда, що виноград треба зривати в місяці паофі, але чи є садівник, який, побачивши ягоди достиглі на місяць раніше, залишив би їх на лозах? Повторюю: я хотів затримати рух народу до закінчення приготувань. Та якщо відкладати цього не можна, то користуймося попутним вітром і розгортаймо вітрила!.. Завтра Гергора й Мефреса треба заарештувати й привести до палацу. А з Лабіринтом упораємось за кілька днів.

Члени ради визнали, що наказ фараона правильний, і розійшлися, дивуючись його рішучості та мудрості. Навіть воєначальники заявили, що краще скористатися з назрілих обставин, аніж збирати сили на той час, коли нагода вже мине.

Була вже ніч. З Мемфіса прибув другий посланець з донесенням, що поліції пощастило оборонити чужоземців. Але народ розлютований, і невідомо, до чого дійде завтра.

Тепер посланець прибував за посланцем. Одні приносили вісті, що великі маси селян, озброєних сокирами й палицями, звідусіль сунуть до Мемфіса. З провінції доносили, що народ в околицях Пеме, Сохема і Ону втікає в поля, вигукуючи, що завтра буде кінець світу. Привіз посланець листа від Гірама, який сповіщав, що незабаром прибуде. Другий посланець повідомив, що жрецькі полки потай пробираються до Мемфіса, а з Верхнього Єгипту насуваються великі юрби людей та військо, вороже настроєне проти фінікійців і навіть проти його святості.

"Поки вони підійдуть, — думав фараон, — я вже матиму в руках верховних жерців і навіть полки Нітагера... Вони спізнались на кілька днів..."

Нарешті, доносили, що там і там по дорогах воїни половили багато переодягнутих жерців, які намагалися пробратись до палацу його святості, напевно, з недобрими намірами.

— Нехай їх приведуть до мене, — відповів, сміючись, фараон. — Я хочу бачити тих, що насмілилися йти проти мене із
лихими намірами!

Десь опівночі найясніша цариця Нікотріс зажадала зустрічі
з його святістю.

Цариця була бліда й тремтіла від жаху. Вона наказала офіцерам вийти з царської кімнати і, zostавшись наодинці з фараоном, мовила з плачем:

— Сину мій, мушу тобі оповістити лихі віщування...

— Я волів би, царице, мати докладні відомості про сили й наміри моїх ворогів.

— Сьогодні ввечері статуя божественної Ісиди в моїй молільні одвернулася лицем до стіни, а вода в святій криниці почервоніла, як кров...

— Це засвідчує, — відповів фараон, — що в моєму палаці є зрадники. Однак вони не дуже небезпечні, якщо можуть лише бруднити воду та одвертати статуї.

— Всі наші слуги, — вела далі цариця, — весь народ переконані, що коли твої війська вступають до храмів, то на Єгипет впаде велике нещастя...

— Більшим нещастям, — відповів фараон, — є зухвалість жерців. Мій вічно живий батько необачно впустив їх до палацу, й сьогодні вони вважають, що стали його господарями... Але, о боги, ким вони хочуть зробити мене, ці всевладні жерці?.. Невже я повинен відмовитися від моїх царських прав?..

— Тоді принаймні, — озвалася цариця, поміркувавши, — будь милосердий,.. Так, ти мусиш захищати свої права, але не дозволяй воїнам; оскверняти святі місця та ображати жерців... Пам'ятай, що милостиві боги обдаровують Єгипет щастям, а жерці, незважаючи на свої помилки (хто їх не має!), роблять нашій країні величезні послуги... Подумай, що, обібравши й розігнавши їх, ти знищив би мудрість, яка підносить Єгипет над іншими народами...

Фараон узяв матір за обидві руки, поцілував її і відповів
сміючись:

— Жінки завжди перебільшують... Ти, матінко, так говориш до мене, наче я вождь диких гіксосів, а не фараон. Хіба я хочу кривдити жерців?.. Чи ненавиджу їхню мудрість, хоча б навіть таку безплідну, як стеження за обертанням зірок, що й без нас ходять по небі, а користі від них ні на один утн?.. Мене дратує не їхній розум та побожність, а недоля Єгипту, який виснажується з голоду й боїться найменших погроз Ассирії. Тим часом жерці, хоч вони такі мудрі, не тільки не хочуть допомагати мені в моїх царських намірах, а ще й з нечуваним нахабством чинять опір. Тож дозволь мені переконати їх, що не вони, а я — володар моєї спадщини. Я не міг би мститися покірним, але розтопчу зухвальців. Вони знають про це, але ще не вірять і, не маючи справжніх сил, хочуть залякати мене пророкуванням якихось нещасть. Це їхня остання зброя й оборона. Коли вони зрозуміють, що я не боюся ніяких страхіть, то скоряться... А тоді не впаде жоден камінь з їхніх храмів, не зникне жоден перстень з їхніх скарбниць. Знаю я їх!.. Сьогодні вони намагаються мене перелякати, бо я далеко від них. А коли я простягну до них бронзову руку, вони впадуть ниць, і вся ця колотнеча скінчиться миром і загальною покорою.

Цариця обняла ноги фараонові і вийшла заспокоєна, закликаючи, однак, Рамзеса шанувати богів та бути милостивим до їхніх слуг.

Коли мати пішла, фараон покликав Тутмоса.

— Отже, завтра, — сказав він, — моє військо займає храми. Та перекажи воєначальникам, нехай вони знають, що я хочу зберегти святі житла богів незайманими і щоб ніхто не підняв руку на жерців.

— Навіть на Мефреса й Гергора? — спитав Тутмос.

— Навіть на них, — відповів фараон. — Досить з них буде кари, що вони втратять високі посади і змушені будуть оселитися з ученими жерцями в храмах, щоб молитись та освоювати мудрість без перешкод...

— Буде так, як ти наказуєш, святий володарю... Хоча...

Рамзес підняв угору палець на знак того, що не хоче слухати ніяких заперечень. А далі, щоб змінити розмову, сказав з усміхом:

— Пам'ятаєш, Тутмосе, маневри під Пі-Баїлосом? Уже минуло два роки!.. Коли я тоді обурювався зухвальством і ненаситністю жерців, чи міг я подумати, що так швидко поквитаюся з ними?.. А бідна Сара... А мій маленький синочок... Який він був гарний...

Дві сльози скотилися по обличчю фараона.

— Воістину, — мовив він, — якби я не був сином богів, милостивих і великодушних, вороги мої пережили б завтра тяжкі години... Скільки вони завдали мені горя!.. Скільки разів через них сльози туманили мені очі!..

Розділ шістдесят п'ятий

Двадцятого паофі Мемфіс був ніби напередодні великого свята. Всі роботи припинилися, навіть носії не переносили вантажів. Весь люд висипав на площі й вулиці або гуртувався навколо храмів, найбільше біля Пта, найкраще укріпленого. Там зібралися сановники, духовні і цивільні, під проводом Гергора й Мефреса.

Біля храмів розсипним строем стояли війська для того, щоб воїни могли перемовлятися з юрбою.

Між простим людом та воїнами крутилося багато перекупників з кошиками хліба, з глеками й бурдюгами, в яких було вино. Частували людей безплатно. Коли їх питали, чому вони не беруть грошей, деякі відповідали, що це його святість частує своїх підданців. Інші ж казали:

— Їжте й пийте, правовірні єгиптяни, хто знає, чи доживемо ми до ранку!..

Це були жрецькі перекупники.

Підсланих підбурювачів снувало багато. Одні голосно доводили своїм слухачам, що жерці бунтуються проти фараона й навіть хочуть його отруїти за те, що він обіцяв трудящому люду відпочинок на сьомий день. Другі шептали, що фараон збожеволів і заприятелював з чужинцями на згубу храмам і Єгиптові. Треті підбурювали народ, щоб він напав на храми, де жерці з номархами радяться, як їм ще більше пригнітити селян і ремісників. А ще інші висловлювали побоювання, що, коли люди нападуть на храми, станеться велике лихо...

А під мурами храму Пта невідомо звідки з'явилися кілька товстезних балок і купи каміння.

Поважні мемфіські городяни, походжаючи в юрбі, не мали ніяких сумнівів, що народний бунт був викликаний штучно. Дрібні писарі, поліційні доглядачі, начальники робітничих полків та переодягнені військові десятники вже навіть не приховували, хто вони такі, і одверто підбивали народ напасти на храми. З другого боку, парасхити, жебраки, служники храмів і нижчі жерці хоч би й хотіли сховатися — не могли, бо кожен, хто мав здоровий глузд, бачив, що й вони підбурюють народ до насильства!..

Розважливі мемфіські городяни були здивовані такими діями прибічників жерців, а в народі поступово спадав учорашній запал.

Заможні єгиптяни не могли зрозуміти, що тут діється і хто насправді викликає бунт. Хаос ще збільшувався через напівбожевільних святош, які голі бігали вулицями, катували себе до крові й кричали:

— Горе Єгиптові!.. Безбожники перебрали міру, й наближається час суду!.. Боги скарають зухвале беззаконня!

Військо поводитись спокійно, чекаючи, коли народ нападе на храми. З одного боку, такий наказ прийшов із царського палацу, з другого — офіцери побоювались засідки в храмах і вважали за краще, щоб гинув простий люд, аніж воїни, яким і так буде досить роботи.

Але юрба, незважаючи на вигуки підбурювачів та вино, яке роздавали задурно, вагалася: селяни поглядали на ремісників, ремісники на селян, і всі чогось чекали.

Раптом під першу годину дня з бічних вулиць посунула до храму Пта п'яна зграя, озброєна сокирами й палицями. Це були рибалки, грецькі матроси, пастухи, лівійські волоцюги й навіть в'язні з копальні Турри. На чолі зграї йшов велетень робітник із смолоскипом. Він зупинився перед брамою храму й громовим голосом почав кричати до людей:

— Чи знаєте ви, правовірні, про що тут радяться верховні жерці й номархи?.. Вони хочуть змусити його святість Рамзеса, щоб він забрав у робітників ще по одному ячному коржу на день, а селян обклав новим податком по драхмі з голови... Отож кажу вам: робите дурницю, що стоїте тут, склавши руки!.. Треба нарешті виловити цих храмових пацюків і віддати їх у руки фараонові, володареві нашому, проти якого змовляються ці безбожники!.. Бо якщо наш володар змушений буде скоритися жрецькій раді, хто тоді стоятиме за чесний народ?..

— Правильно каже!.. — озвалися в юрбі.

— Фараон велить дати нам на сьомий день відпочинок!...

— І обдарує нас землею!..

— Він завжди був милостивий до простого народу!.. Пам'ятаєте, як два роки тому він звільнив селян, відданих під суд за напад на маєток єврейки?..

— Я сам бачив, як він два роки тому побив писаря, що стягав з селян незаконний податок...

— Хай живе вічно наш повелитель Рамзес Тринадцятий, захисник пригноблених!

— Подивіться! — почувся голос здалеку. — Худоба сама повертається з пасовиська, ніби наближається вечір...

— Що там худоба! Давай на жерців!..

— Гей, ви! — гукнув велетень під брамою храму. — Відчиніть нам по-доброму, щоб ми побачили, про що радяться верховні жерці з номархами...

— Відчиняйте, бо вивалимо браму!..

— Дивна річ, — знову говорили збоку, — птахи всідаються на ніч... А зараз же тільки полудень...

— Щось недобре чується в повітрі!..

— Боги! Вже ніч насувається, а я ще не нарвала салати на обід... — дивувалась якась дівчина.

Та ці слова приглушив голос п'яної ватаги та гупання балок, якими били в мідну браму храму.

Якби юрба не була так захоплена погромом, вона, певно, помітила б, що в природі починає діятися щось незвичайне

Сонце світило, на небі не було жодної хмарки, та, незважаючи на це, денне світло потьмарилося і війнуло холодом.

— Дайте сюди ще одну балку!.. — гукали ті, що штурмували храм. — Брама піддається!..

— Дужче!.. Ще раз!..

Натовп довкола ревів, мов буря... То там, то там почали відколюватися від нього невеликі гурти і приєднуватися до нападників. Врешті вся маса народу поволі підступила до храму.

Надворі, хоч це ще був тільки полудень, почало темніти; в садах храму Пта заспівали півні. Але юрба вже так ошаліла, що мало хто помічав ці зміни.

— Гляньте! — вигукнув якийсь жебрак. — Наближається судний день... Боги...

Він хотів сказати ще щось, але хтось ударив його палицею по голові, і він упав на землю.

На мури храму почали вилазити голі, але озброєні люди. Офіцери наказали воїнам приготуватися, певні, що незабаром доведеться підтримати штурм простолюду.

— Що це таке? — перешіптувалися воїни, вдивляючись у небо. — Хмар немає, а проте світ — мов під час бурі.

— Бий!.. Ламай!.. — галасували під храмом.

В цю хвилину на терасі над брамою з'явився Гергор, оточений почтом жерців та знатних сановників. На найдостойнішому верховному жерцеві було золоте вбрання й митра Аменготепа, обвита царським уреем.

Гергор глянув на величезний натовп народу, що оточував храм, і, нахилившись до нападників, мовив:

— Хто б ви не були, правовірні чи язичники, ім'ям богів взиваю до вас — не чіпайте храму!..

Гомін юрби раптом стих, і тільки було чути, як гупали балки в мідну браму. Але незабаром і там стало тихо.

— Відчиняйте браму! — закричав знизу велетень. — Ми хочемо переконатися, чи не готуєте ви зраду проти нашого володаря!..

— Сину мій, — відповів Гергор, — впади ниць і благай богів, щоб вони простили тобі святотатство,..

— Це ти проси богів, щоб вони тебе оборонили!.. — вигукнув ватажок зграї і, схопивши камінь, жбурнув його вгору в верховного жерця.

Але тут з вікна пілона, просто в обличчя велетневі, бризнула тонка цівка якоїсь

рідини. Він захитався, замахав руками і впав.

Хто був поблизу нього, з криком сахнувся від брами, але задні ряди, не знаючи, що сталося, відповіли сміхом і прокльонами:

— Ламайте браму!.. — кричали позаду, і каміння летіло в бік Гергора та його почту.

Гергор підніс угору обидві руки. Коли натовп знову стих, верховний жрець гукнув могутнім голосом:

— Боги! Під вашу опіку віддаю святий храм, проти якого виступають зрадники й блюзніри!..

Невдовзі десь над храмом озвався надлюдський голос:

— Я відвертаю лик мій від проклятого народу, і хай на землю спаде темрява!..

І сталось щось жахливе: в міру того як промовляв голос, сонце втрачало свою яскравість. А з останнім словом стало темно, як уночі. На небі засвітилися зорі, а замість сонця залишився чорний круг, оточений полум'ям.

Несамовитий крик вихопився з сотні тисяч грудей. Напасники кинули балки, селяни попадали на землю...

— Настав день суду й смерті!.. — розлігся стогін у кінці вулиці.

— Боги, змилуйтесь!.. Святий муже, відверни нещастя... — загукала юрба.

— Горе війську, яке виконує накази безбожних начальників! — залунав могутній голос із храму.

У відповідь на це вся юрба впала ниць, а в двох полках, що стояли біля храму, сталося замішання. Ряди поламалися, воїни почали кидати зброю і тікати в паніці до річки. Одні, біжачи, мов сліпі, в пітьмі, розбивалися об стіни будинків, інші падали на брук, і їх затоптували свої ж. Через кілька хвилин замість струнких колон війська на майдані лишилися розкидані сокири й списи, а при вході на вулиці лежали купи поранених і мертвих.

Жодна програна битва не закінчувалася такою поразкою. — Боги! Боги! — стогнав і голосив народ. — Змилуйтесь над невинними...

— Осірісе!.. — вигукнув із тераси Гергор. — Змилуйся й покажи лик свій нещасному людові!..

— Востаннє прислухаюсь до благань моїх жерців, бо я милостивий!.. — відповів надлюдський голос із храму.

І цієї хвилини темрява розвіялася і сонце знову яскраво засяяло.

Новий крик, новий плач, нові молитви залунали над натовпом. Сп'янілі від радості люди вітали воскресле сонце. Незнайомі кидались одне одному в обійми, дехто зомлів. І всі падали на коліна й повзли до храму, щоб поцілувати його благословенні мури,

На вершині брами стояв найдостойніший Гергор, вдивляючись у небо, а двоє жерців підтримували його святі руки, якими він розігнав темряву й врятував свій народ від погибелі.

Такі самі сцени з деякими відмінностями відбулися в усьому Нижньому Єгипті. В кожному місті двадцятого паофі народ зранку збирався біля храмів, і в кожному місті опівдні зграї ломились у брами. І скрізь над брамою під першу годину опівдні з'являвся

верховний жрець храму з почтом, проклинав безбожників і викликав темряву. Коли переляканий натовп утікав чи падав ниць, верховні жерці молилися Осірісу, щоб він явив свій лик, і денне світло знову поверталось на землю.

Так, завдяки затемненню сонця, премудрий стан жерців і в Нижньому Єгипті похитнув шану до Рамзеса XIII. За кілька хвилин уряд фараона, сам того не знаючи, опинився на краю прірви. Врятувати його могли тільки великий розум і глибоке знання ситуації. Але саме цього бракувало в царському палаці, де в цю тяжку хвилину всевладно панувала випадковість.

Двадцятого паофі його святість встав рано, зі сходом сонця, і, щоб бути ближче до місця події, перейшов з головного палацу до невеликого будинку, який стояв за годину ходи від Мемфіса. Цей будинок був з одного боку оточений казармами азіатських військ, з другого стояв палац Тутмоса та його дружини красуні Геброн. Разом з фараоном туди перейшли вірні Рамзесові сановники і перший полк гвардії, якому фараон довіряв безмежно.

Рамзес XIII був у чудовому настрої. Він прийняв купіль, з великим смаком поснідав і почав вислухувати гінців, які що чверть години приїздили з Мемфіса.

Їхні донесення до нудоти були одноманітні. Верховні жерці й кілька номархів на чолі з Гергором і Мефресом замкнулися в храмі Пта. Військо в найкращому настрої, а народ кипить гнівом. Усі благословляють фараона й чекають сигналу до нападу.

Коли о дев'ятій годині четвертий гонець повторив ті самі слова, фараон нахмурився:

— Чого вони ще ждуть? — запитав він. — Хай атакують негайно!

Гонець відповів, що ще не зібралася головна юрба, яка має напасти на храм і виламати мідну браму.

Це пояснення не сподобалося фараонові. Він похитав головою і послав у Мемфіс офіцера, щоб прискорив штурм.

— Чого вони там зволікають?.. — мовив він. — Я думав, що моє військо збудить мене звісткою про захоплення храму... В таких випадках швидкість — запорука успіху.

Офіцер поїхав, але під храмом Пта ніяких змін не сталося. Народ чогось чекав, а основної маси бунтівників ще не було на майдані.

Можна було здогадуватися, що якась чужа воля затримує виконання наказів.

О десятій годині ранку до будинку, що його зайняв фараон, прибули ноші цариці Нікотріс. Найясніша цариця майже силою увірвалась до синовій кімнати і з плачем упала до його

ніг.

— Що сталося, матінко? — спитав Рамзес, ледве приховуючи роздратування. — Невже ти забула, що для жінок немає місця у військовому таборі?

— Сьогодні я не піду звідси, не залишу тебе ні на хвилину!.. — вигукнула вона. — Правда, ти син Ісіді й вона оточує тебе своєю опікою... Але, не бачачи тебе, я вмерла б з тривоги.

— Що мені загрожує? — спитав фараон, знизавши плечима.

— Жрець, який стежить за зорями, — мовила з плачем цариця, — сказав одній із служниць, що, коли цей... коли сьогоднішній день мине для тебе щасливо, ти будеш жити й панувати сто років...

— Ага!.. Де ж він, той знавець моєї долі?

— Утік до Мемфіса... — відповіла цариця. Фараон замислився, а потім сказав сміючись:

— Як лівійці під Содовими озерами жбурляли в нас каміння, так жерці сьогодні жбурляють в нас погрози... Заспокойся, матінко! Плітки менш небезпечні, ніж стріли й каміння.

З Мемфіса знову примчав посланець, доносячи, що все гаразд, але основні призвідці не готові.

На вродливому обличчі фараона з'явився вираз гніву. Тутмос, щоб заспокоїти володаря, сказав:

— Народ — не військо. Він не може зібратися в призначену годину; ідучи, тягнеться, мов болото, і не слухає команд. Якби ти доручив полкам захопити храми, вони вже були б там.

— Що ти кажеш, Тутмосе?.. — вигукнула цариця. — Чи то ж чувана річ, щоб єгипетське військо...

— Ти забув, — мовив Рамзес, — що, за моїми наказами, військо мусило не нападати, а боронити храми від нападу юрби...

— Саме через це ми й запізнюємося, — нетерпляче відповів Тутмос.

— От які ви, радники фараона! — гнівно мовила цариця. — Володар робить мудро, виступаючи як оборонець богів, а ви, замість того щоб підтримати, заохочуєте його святість до насильства...

Тутмосові кров ударила в голову. На щастя, його викликав з кімнати ад'ютант і сповістив, що біля брами затримали старого чоловіка, який хоче говорити з його святістю.

— У нас сьогодні, — буркнув ад'ютант, — кожен добивається тільки до фараона, наче його святість хазяїн корчми...

Тутмос подумав, що за царювання Рамзеса XII, певно, ніхто не зважився б так говорити про фараона, але вдав, що не звертає на це уваги.

Цей старий, якого затримала варта, був фінікійський князь Гірам. На ньому був запорошений солдатський плащ, а сам він був вкрай змучений і роздратований.

Тутмос наказав його пропустити, а коли вони обидва опинилися в саду, сказав:

— Сподіваюся, що ти, достойний князю, скупаєшся й переодягнешся, перше ніж я допущу тебе до його святості.

В Гірама наїжились сиві брови і ще дужче налилися кров'ю очі.

— Після того, що я вже бачив, — відповів він різко, — я можу обійтися без аудієнції...

— Але ж у тебе є листи від верховних жерців до Ассирії...

— Навіщо вам ці листи, коли ви вже примирилися з жерцями?

— Що ти вигадуєш, достойний князю? — обурився Тутмос.

— Я знаю, що кажу!.. — мовив Гірам. — Десятки тисяч талантів витягли ви з Фінікії ніби на звільнення Єгипту від жерців, а зараз за це грабуєте і вбиваєте нас. Подивися, що зараз діється від моря до першого порога на Нілі: скрізь ваш народ ганяє фінікійців, як собак, бо такий наказ жерців...

— Ти збожеволів, князю!.. Саме зараз наш народ оточує храм Пта в Мемфісі...

Гірам махнув рукою.

— Він не візьме храму! — відповів він. — Чи ви нас дурите, чи вас обдурюють... Адже ви мали насамперед здобути Лабіринт та його скарбницю, і то лише двадцять третього паофі... Тим часом ви сьогодні витрачаєте сили під храмом Пта, а з Лабіринтом усе пропало... Що тут діється?.. Де ваш розум?.. — вів далі обурений фінікієць. — Навіщо цей штурм порожніх будівель?.. Хіба для того, щоб тим часом посилили охорону Лабіринту!

— І Лабіринт візьмемо, — перебив Тутмос.

— Нічого ви не візьмете, нічого! Лабіринт могла захопити лише одна людина, якій перешкоджають ваші безглузді дії в Мемфісі...

Тутмос зупинився.

— Що ти говориш? — коротко запитав він Гірама.

— А те, що у вас панує цілковитий хаос. Ви вже не уряд, а купка офіцерів і вельмож, яких жерці женуть, куди хочуть. Останні три дні в усьому Нижньому Єгипті панує таке страшне безладдя, що простолюди громить нас, фінікійців, ваших єдиних друзів... А чому так сталося?.. Бо влада вислизнула з ваших рук, і перехопили її жерці...

— Ти кажеш так, бо не знаєш справжнього становища, — відповів Тутмос. — Це правда, що жерці повстали проти нас і нацьковують народ на фінікійців. Але влада в руках фараона, і все відбувається з його наказу...

— І сьогоднішній штурм храму Пта? — запитав Гірам.

— Теж. Я сам був на таємній раді, коли фараон наказав захопити храм сьогодні, замість двадцять третього...

— Ну, — перебив Гірам, — тоді я заявляю тобі, начальникові гвардії, що ви загинули... Бо я напевно знаю, що сьогоднішній напад схвалений на раді верховних жерців і номархів, яка відбувалася в храмі Пта тринадцятого паофі.

— Навіщо ж би їм схвалювати напад на самих себе? — глузливо запитав Тутмос.

— Очевидно, їм це потрібно. А що вони вміють краще вести свої справи за вас, у цьому я вже переконався.

Розмову, перебив ад'ютант, що покликав Тутмоса до його святості.

— Стривай! Стривай! — крикнув йому вслід Гірам. — Ваші воїни затримали на дорозі жерця Пентуера, який має сказати фараонові щось важливе...

Тутмос схопився за голову і негайно послав офіцерів, щоб вони знайшли Пентуера. Потім він побіг до фараона і, незабаром повернувшись, наказав фінікійцеві йти за ним.

Коли Гірам зайшов до царської кімнати, він застав там царицю Нікотріс, головного скарбника, головного писаря й кількох офіцерів. Рамзес XIII, роздратований, швидко

ходив по залі.

— От де нещастя фараона й Єгипту! — вигукнула цариця, показуючи на фінікійця.

— Високородна царице, — вклоняючись, спокійно відповів Гірам, — час покаже, хто був вірним, а хто злим слугою його святості...

Рамзес XIII раптом зупинився перед Гірамом.

— У тебе листи Гергора до Ассирії?.. — запитав він. Фінікієць дістав з-під одягу пачку листів і мовчки віддав їх фараонові.

— Тільки цього я й чекав! — вигукнув з тріумфом Рамзес. — Треба негайно оголосити народові, що верховні жерці зрадили державу.

— Сину мій! — перебила благальним голосом цариця. — Батьковою тінню, нашими богами заклинаю тебе, почекай зо два дні з цим оповіщенням... З дарами фінікійців треба бути дуже обережним...

— Святий володар, — втрутився Гірам, — може навіть спалити ці листи. Для мене вони тепер нічого не варті.

Фараон подумав і сховав листи на грудях.

— Що ти чув у Нижньому Єгипті? — запитав він.

— Скрізь б'ють фінікійців, — відповів Гірам. — Оселі наші зруйновані, багатства пограбовані і вже кілька десятків чоловік убито,

— Я чув!.. Це робота жерців, — сказав Рамзес.

— Краще скажи, мій сину, що це наслідки безбожності й здирства фінікійців, — підказала цариця.

Гірам повернувся до цариці боком і вів далі: — У Мемфісі вже три дні, сидить начальник поліції з ПіБаста, з двома помічниками; він натрапив на слід шахрая і вбивці Лікона.

— Який виховувався в фінікійських храмах? — скрикнула цариця Нікотріс.

— ...Лікона, — говорив своє Гірам, — якого верховний жрець Мефрес викрав у поліції та суду... Лікона, який у Фівах, вдаючи тебе, володарю, голий бігав по садах, мов божевільний...

— Що ти кажеш?.. — вигукнув фараон.

— Запитай про це, володарю, в найшановнішої цариці, адже вона його бачила... — відповів Гірам.

Рамзес, збентежений, глянув на матір.

— Так, — сказала цариця, — я бачила цього негідника, але не казала про це нічого, щоб не завдати тобі болю... Мушу, однак, сказати, що ніхто не може довести, що Лікона підсиляли верховні жерці, адже це так само могли зробити й фінікійці.

Гірам глузливо усміхнувся.

— Матінко... Матінко! — озвався з жалем Рамзес. — Невже в твоєму серці жерці займають більше місця, ніж я?..

— Ти мій син, мій наймиліший володар, — мовила з піднесенням цариця, — але я не можу стерпіти, щоб чужинець... невірний... зводив наклепи на святих жерців. Адже ми

обоє походимо із жрецького роду... О Рамзесе! — вигукнула вона, падаючи на коліна. — Вижени злих радників, які підохочують тебе ганьбити храми та чинити замах на заступника діда твого, святого Аменготепа!.. Ще є час дійти згоди... врятувати Єгипет...

Раптом до кімнати зайшов Пентуер у подертому одязі. — Ну, а ти що скажеш? — спитав з дивним спокоєм Рамзес.

— Сьогодні, може, й зараз,— схвильовано відповів жрець, —буде затемнення сонця.

Фараон аж зупинився з подиву.

— Що ж мені до затемнення сонця, та ще й у цю хвилину?..

— Володарю, — відповів Пентуер, — я думав так само, Поки не прочитав у старих книжках про затемнення... Це таке страшне явище, що про нього треба було б остерегти весь народ.

— Отож-бо й є!.. — підхопив Гірам.

— Чому ж ти не попередив нас про це заздалегідь? — запитав Тутмос.

— Мене два дні не випускали воїни... Людей ми вже не встигнемо попередити, але оповістять принаймні війська біля палацу, щоб хоч вони не розгубились.

Фараон сплеснув у долоні.

— Ой, як недобре вийшло!.. — шепнув він і додав голосно: — Що ж це має бути й коли?..

— Вдень настане ніч... — сказав жрець.— Це, здається, триватиме стільки часу, скільки треба, щоб пройти п'ятсот кроків.. А почнеться воно опівдні... Так мені сказав Менес...

— Менес? — повторив фараон.— Я знаю це ім'я, але...

— Він писав про це листа до тебе, святий володарю... Але оповістять військо!..

Враз озвалися труби. Гвардія й азіати вишикувалися в повному озброєнні, фараон, оточений штабом, повідомив воїнів про затемнення, додавши, щоб вони не боялися, коли настане темрява, бо він сам буде з ними.

— Живи вічно! — відповіли воїни.

Водночас кілька найспритніших посланців помчали до Мемфіса.

Воєначальники стали на чолі колон, фараон, замислений, походжав по подвір'ї, цивільні сановники стиха перешіптувалися з Гірамом, а цариця Нікотріс, зоставшись сама в кімнаті, впала ниць перед статуєю Осіріса.

Було вже близько першої години, і справді, сонячне світло почало гаснути.

— Чи справді буде ніч? — спитав фараон Пентуера.

— Буде, але дуже недовго...

— Де ж подінеться сонце?

— Заховається за місяцем...

"Я мушу повернути свою ласку мудрецам, які спостерігають за зорями..." — сказав сам собі фараон.

Сутінки швидко густішали. Коні азіатів почали непокоїтися, зграї птахів кружляли над садом і з голосним криком сідали на дерева.

— Співайте!.. — крикнув Каліпос грекам.

Загули барабани, засвистіли флейти, і під цей акомпанемент грецький полк заспівав веселу пісеньку про доньку жерця, яка так боялася темряви, що могла спати лише в казармах.

Раптом на жовті лівійські узгір'я впала зловісна тінь і з блискавичною швидкістю закрила Мемфіс, Ніл і царські сади. Ніч оповила землю, а на небі з'явився чорний, як вугілля, круг, оточений вінком полум'я.

Несамовитий крик заглушив спів грецького полку. Це гукали азіати, пускаючи в небо хмари стріл, щоб налякати злого духа, який хотів пожерти сонце.

— Ти кажеш, що цей чорний круг — місяць? — запитав фараон Пентуера.

— Так каже Менес...

— Великий це мудрець!.. І темрява зараз розвіється?..

— Напевно...

— А коли цей місяць одірветься від неба і впаде на землю?

— Цього не може бути. Ось і сонце! — радісно вигукнув Пентуер.

Усі зібрані полки закричали, вітаючи Рамзеса XIII. Фараон обняв Пентуера.

— Воістину, — мовив він, — ми бачили дивне явище... Але я не хотів би бачити його вдруге. Відчуваю, що, якби я не був воїном, тривога охопила б моє серце.

Гірам наблизився до Тутмоса й шепнув:

— Негайно виряди, достойний полководцю, посланців до Мемфіса. Я боюся, що верховні жерці вчинили вам щось недобре.

— Ти думаєш?.. Гірам кивнув головою.

— Вони не правили б так довго державою, — сказав він, — і не поховали б дев'ятнадцять ваших династій, якби не вміли користуватися з таких явищ, як сьогодні...

Подякувавши війську за добру витримку під час незвичайного явища, фараон повернувся до палацу. Він був замислений, говорив спокійно, навіть лагідно, але на його вродливому обличчі була Непевність.

І справді, в його душі точилася тяжка боротьба. Рамзес починав розуміти, що жерці володіють силами, яких він не лише не брав до уваги, а навіть не думав про них, не хотів про них слухати.

Жерці, що стежили за рухами небесних зір, за ці кілька хвилин незмірно вирости в його очах. Фараон казав собі, що мусить неодмінно пізнати цю дивну мудрість, яка таким страшним способом зміщує людські наміри.

Гонець за гінцем мчали з палацу до Мемфіса, щоб довідатися, що там сталося під час затемнення. Але гінці не повертались, і над царським почтом розкинула чорні крила непевність. Ні в кого не було сумніву, що під храмом Пта сталося щось страшне, але ніхто не зважувався висловлювати вголос свої припущення. Здавалося, що й фараон, і його довірені люди раділи з кожної хвилини, яка минала без повідомлень з Мемфіса.

Тим часом цариця Нікотріс, сівши біля сина, шептала йому:

— Дозволь мені діяти, Рамзесе... Жінки зробили нашій державі не одну послугу... Згадай царицю Нікотріс за шостої династії або Макару, яка створила флот на

Червоному морі!.. Нам не бракує ні розуму, ні завзяття, тож дозволь мені діяти... Якщо народ не захопив храму Пта й жерці врятовані, я помирю тебе з Гергором. Ти візьмеш за жінку його доньку, і царювання твоє буде сповнене слави... Не забувай, що твій дід, святий Аменготеп, теж був верховним жерцем і намісником фараона, і хто знає, чи ти сам був би сьогодні на троні, якби святий стан жерців не хотів мати фараона своєї крові... Невже ти так оддячиш їм за владу?..

Фараон слухав її й думав, що все-таки мудрість жерців — страшна сила, і боротися з ними важко.

Лише о третій годині з'явився перший гонець із Мемфіса, ад'ютант полку, що стояв біля храму. Він переказав фараонові, що храм не захоплено через гнів богів; що народ утік, жерці тріумфують і навіть у війську зчинилось замішання під час цієї страшної, хоч і короткої ночі.

Потім, відкликавши набік Тутмоса, ад'ютант сказав йому відверто, що військо деморалізоване й що після його безладної втечі поранили і вбитих стільки, як після великого бою.

— Що ж там з полками?.. — запитав з жахом Тутмос.

— Звичайно, нам пощастило зібрати й вишикувати воїнів, — відповів ад'ютант. — Але щоб вони виступили проти храмів, не може бути й мови... Особливо тепер, коли жерці дають допомогу поранилим... Зараз воїн, побачивши голену голову й шкуру пантери, готовий упасти ниць, і мине чимало часу, поки хтось із них зважиться увійти за священну браму...

— А що жерці?..

— Благословляють воїнів, годують їх, напувають і вдають, що військо не винне в нападі на храм, що все це була робота фінікійців...

— І ви дозволяєте так розкласти полки? — вигукнув Тутмос.

— Адже й його святість наказав нам боронити жерців від нападу простого люду... — відповів ад'ютант. — Якби нам дозволили зайняти храм, ми були б там о десятій ранку, а верховні жерці вже сиділи б у в'язниці.

Тут вартовий офіцер сповістив Тутмосові, що з Мемфіса знову прибув якийсь жрець і хоче розмовляти з його святістю.

Тутмос глянув на гостя. Це був ще досить молодий чоловік з обличчям, ніби вирізьбленим з дерева. Він сказав, що прийшов до фараона від Сamentу.

Рамзес негайно прийняв жерця, який, упавши ниць, подав володареві перстень. Побачивши його, фараон зблід.

— Що це означає? — запитав він.

— Сamentу загинув... — відповів посланець.

Якусь хвилину Рамзес не міг вимовити ні слова. Нарешті він сказав:

— Як це сталося?

— Здається, — відповів жрець, — Сamentу був викритий в одній із зал Лабіринту і отруївся, щоб уникнути катувань... І, здається, його викрив Мефрес з допомогою якогось грека, який дуже схожий на тебе, святий володарю...

— Знову Мефрес і Лікон! — вигукнув з гнівом Тутмос. — Володарю, — звернувся він до фараона, — невже ти ніколи не звільнишся від цих зрадників?..

Його святість знову зібрав таємну раду в своїй кімнаті.

Він покликав на неї Гірама й жерця, який прийшов з перснем Саменту. Пентуер не хотів брати участі в раді, а найясніша цариця Нікотріс прийшла сама.

— Я бачу, — шепнув Гірам Тутмосу, — що, коли будуть вигнані жерці, Єгиптом почнуть керувати баби!..

Коли сановники зібрались, фараон дав слово посланцеві Саменту. Молодий жрець нічого не захотів говорити про Лабіринт, а натомість почав доводити, що храм Пта майже ніким не захищається і що досить було б кількох десятків воїнів, щоб захопити всіх, хто в ньому ховається.

— Цей чоловік зрадник!.. — крикнула цариця. — Сам жрець, а підбурює вас до насильства над жерцями.

Та на обличчі в посланця не здригнувся жоден м'яз.

— Пресвітла повелителько, — відповів він, — адже Мефрес погубив Саменту, мого опікуна і вчителя. Я був би негідним псом, якби не шукав помсти. Смерть за смерть!..

— Мені подобається цей юнак! — шепнув Гірам.

І справді, в кімнаті ніби повіяло свіжим повітрям. Воєначальники випростались, цивільні сановники дивились на жерця з цікавістю, навіть обличчя фараона пожвавішало.

— Не слухай його, сину мій!.. — благала цариця.

— Як ти думаєш, — озвався раптом фараон до молодого жерця, — що вчинив би зараз святий Саменту, якби він був живий?

— Я певен, — відповів енергійно жрець, — що Саменту увійшов би до храму Пта, перед богами спалив би пахощі, але покарав би зрадників і вбивць.

— А я повторюю, що ти — найгірший зрадник!.. — знову вигукнула цариця.

— Я лише виконую свій обов'язок, — відповів непохитно жрець.

— Воістину, цей чоловік — учень Саменту! — сказав Гірам. — Він один добре бачить, що нам треба робити...

Військові й цивільні сановники підтвердили Гірамову думку, а великий писар додав:

— Коли ми вже почали боротьбу з жерцями, треба її довести до кінця, і то сьогодні, коли в нас є листи, які свідчать, що Гергор мав зв'язки з ассірійцями. Адже це нечувана зрада держави.

— Він провадив політику Рамзеса Дванадцятого, — зауважила цариця.

— Але я — Рамзес Тринадцятий!.. — вже нетерпляче відповів фараон.

Тутмос підвівся з крісла.

— Володарю мій, — мовив він, — дозволь мені діяти. Дуже небезпечно підтримувати далі цей стан непевності, який панує в країні, і було б цілковитим безглуздом не скористатися з такої нагоди. Якщо цей жрець каже, що в храмі немає війська, дозволь, щоб я увійшов до нього з групою людей, яких виберу сам...

— І я піду з тобою, — озвався Каліпос. — З досвіду я знаю, що тріумфуючий ворог

завжди найслабший. Отже, якщо ми зараз захопимо храм Пта...

— Не захоплювати треба, а увійти до храму, щоб виконати наказ фараона, який доручає вам ув'язнити зрадників, — озвався великий писар. — На це не потрібно навіть сили... Не раз бувало, що один поліцай кидається на юрбу злодіїв і захоплює їх, скільки хоче.

— Син мій, — озвалася цариця, — поступається перед натиском ваших порад... Але він не хоче насильства й забороняє вам...

— Ну, коли так, — озвався молодий жрець Сета, — тоді я скажу його святості ще одну річ...

Він двічі глибоко зітхнув і промовив приглушеним голосом:

— На вулицях Мемфіса приборники жерців кричать, що...

— Що? Кажі сміливо, — підхопив фараон.

— Що ти, святий повелителю, збожеволів, що ти не маєш посвяти верховного жерця й навіть посвяти на фараона, що тебе... можна скинути з трону.

— Саме цього я й боялася, — шепнула цариця. Фараон схопився з крісла.

— Тутмосе! — вигукнув він голосом, у якому зазвучало воскресле завзяття. — Бери війська, скільки хочеш, іди до храму Пта і приведи сюди Гергора й Мефреса, обвинувачених у великій зраді. Якщо вони виправдаються, я поверну їм мою ласку, якщо ні...

— Ти розумієш, що кажеш?... — перебила його цариця. Цього разу обурений фараон навіть не відповів їй, а сановники почали вигукувати:

— Смерть зрадникам!.. Відколи це в Єгипті фараон повинен жертвувати вірними слугами, щоб виблагати собі ласку в негідників?!

Рамзес XIII подав Тутмосові пачку листів Гергора до Ассирії і сказав урочистим голосом:

— Поки ми не приборкаємо бунт жерців, я передаю свою владу начальникові гвардії Тутмосу. Ви мусите слухати його, а ти, пресвітла матінко, звертайся до нього із своїми зауваженнями.

— Мудро й справедливо робить наш володар!.. — вигукнув великий писар. — Фараонові не випадає самому боротися із зрадниками, а брак міцної влади може нас занапастити.

Усі сановники схилилися перед Тутмосом. Цариця Нікотріс із стогоном упала синові до ніг.

Тутмос у супроводі воєначальників вийшов на подвір'я. Там він наказав вишикуватись першому полкові гвардії і сказав:

— Мені потрібно кілька десятків людей, готових загинути на славу нашого повелителя..

Наперед виступило більше ніж треба воїнів та офіцерів, а на чолі їх — Євнана.

— Чи готові ви до смерті? — запитав Тутмос.

— Загинемо, начальнику, разом з тобою заради його святості!.. — крикнув Євнана.

— Не загинете, а переможете підлих злочинців, — відповів Тутмос. — Воїни, що

братимуть участь у цій справі, стануть офіцерами, а офіцери підвищуються на два чини вище. Так кажу вам я, Тутмос, головнокомандуючий з волі фараона.

— Живи вічно!..

Тутмос наказав запрягти двадцять п'ять колісниць важкої кінноти і посадити на них добровольців. Сам він разом з Каліпосом сів на коней, і незабаром весь почет помчав до Мемфіса й зник у хмарі куряви.

Побачивши це з вікна царського палацу, Гірам схилився перед фараоном і тихо сказав:

— Лише тепер я бачу, що ти, святий володарю, не був у змові з верховними жерцями...

— Ти збожеволів! — вигукнув фараон обурено.

— Даруй мені, володарю, але сьогоднішній напад на храми влаштували жерці. Яким чином вони втягли до нього тебе — не розумію.

Була вже п'ята година пополудні.

Розділ шістдесят шостий

Саме в цей час, хвилина в хвилину, жрець, що вартував на пілоні храму Пта в Мемфісі, сповістив верховним жерцям і номархам, які зібралися в залі, що з палацу фараона подають їм якісь знаки.

— Здається, його святість проситиме в нас миру, — сказав, сміючись, один з номархів.

— Навряд!.. — відповів Мефрес.

Гергор вийшов на пілон — це йому сигналізували з палацу. Незабаром він повернувся і сказав присутнім:

— Наш молодий жрець справився дуже добре... Зараз сюди їде Тутмос з кількома десятками охочих, щоб ув'язнити нас або забити...

— І ти ще смієш боронити Рамзеса?! — крикнув Мефрес.

— Боронити його я мушу й буду, бо врочисто присягнув цариці... Якби не пресвітла дочка святого Аменготепа, наше становище було б куди гірше, ніж зараз.

— Так, але я не присягався!.. — сказав Мефрес і вийшов із зали.

— Що він хоче робити? — спитав один з номархів.

— Зовсім здитинився старий! — відповів Гергор, знизуючи плечима.

О шостій годині вечора загін гвардії, не зустрівши ніяких перешкод, наблизився до храму Пта, і начальник його постукав у браму, яка негайно відчинилась. Це був Тутмос із своїми добровольцями.

Увійшовши на подвір'я храму, головнокомандуючий дуже здивувався, побачивши, що назустріч йому вийшов Гергор у митрі Аменготепа, оточений самими жерцями.

— Що тобі потрібно, сину мій? — запитав верховний жрець трохи зніяковілого Тутмоса..

Але Тутмос швидко опанував себе й відповів:

— Гергоре, верховний жрець Амона Фіванського! На підставі листів, що ти писав до Саргона, сатрапа ассірійського, які я маю при собі, звинувачую тебе в державній зраді.

Ти мусиш виправдатися перед фараоном.

— Якщо молодий володар, — спокійно відповів Гергор, — хоче довідатися про мету політики вічно живого Рамзеса Дванадцятого, хай з'явиться на нашу найвищу раду, і вона дасть йому пояснення.

— Наказую тобі негайно йти за мною, коли не хочеш, щоб тебе примусили! — крикнув Тутмос.

— Сину мій, благаю богів, щоб вони остерегли тебе від насильства та кари, на яку ти заслуговуєш...

— Ти підеш? — запитав Тутмос.

— Я ждатиму Рамзеса тут, — відповів Гергор.

— То zostaвайся тут, зраднику! — скрикнув Тутмос.

Він вихопив, меч і кинувся на Гергора. В цю мить Євнана, що стояв за ним, замахнувся сокирою і щосили ударив Тутмоса між шиєю і правою ключицею. Кров бризнула вгору. Улюбленець фараона впав на землю, майже розрубаний надвоє.

Кілька воїнів, опустивши списи, кинулись до Євнани, але після, короткої сутички були порубані своїми ж. Три четверті добровольців були підкуплені жерцями.

— Хай живе найсвятіший Гергор, наш володар! — вигукнув Євнана, розмахуючи закривавленою сокирою.

— Хай живе вічно! — повторили воїни й жерці, і всі впали ниць.

Найдостойніший Гергор підніс руки й благословив їх.

Залишивши подвір'я храму, Мефрес спустився у підземелля, де сидів Лікон. Верховний жрець уже на порозі витяг з-за пазухи кришталеву кульку, побачивши яку, грек закипів гнівом.

— Щоб вас земля поглинула!.. Щоб ваші трупи не знали спокою!.. — кричав Лікон, але все тихішим голосом.

Нарешті він замовк і заснув.

— Візьми цей кинджал, — сказав Мефрес, подавши грекові тонкий сталевий стилет... — Візьми цей кинджал і йди до царського саду... Там стань між фіговими деревами і чекай на того, хто спокусив і забрав у тебе Каму...

Лікон почав скреготати зубами в безсилій люті.

— А коли побачиш його, прокинься, — скінчив Мефрес.

Він накинув на грека офіцерський плащ з капюшоном, шепнув йому на вухо гасло, вивів його з підземелля й через потайну хвіртку провів на безлюдну вулицю Мемфіса.

Далі Мефрес спритно, як юнак, вибіг на вершину пілона і, взявши в руки кілька різнокольорових прапорців, почав подавати якісь знаки в напрямі царського палацу, його, очевидно, побачили й зрозуміли, бо на пергаментному лиці жерця з'явився уїдливій усміх.

Мефрес склав прапорці й поволі почав сходити вниз. Несподівано, коли він був уже на першому поверсі, його оточило кілька людей у коричневих плащах, якими вони прикривали каптани в чорні й білі смужки. — Ось він, найдостойніший Мефрес, — сказав один з них.

Усі троє схилились перед верховним жерцем, який механічно підніс руки, наче для благословення, але тут же опустив їх, питаючи:

— Хто ви такі?..

— Охоронці Лабіринту.

— Чого ж ви заступили мені дорогу? — спитав жрець, і в нього почали тремтіти руки й тонкі губи.

— Нам не треба тобі нагадувати, святий муже, — сказав один з охоронців, все ще стоячи на колінах, — що кілька днів тому ти був у Лабіринті, до якого знаєш дорогу так само добре, як і ми, хоч і не є втаємниченим... Ти надто великий мудрець, щоб не знати і наших прав у таких випадках.

— Що це означає? — голосно крикнув Мефрес. — Ви вбивці, підіслані Гер...

Він не встиг скінчити. Один з напасників схопив його за руки, другий накинув йому хустку на голову, а третій оббризкав обличчя прозорою рідиною. Мефрес захитався і впав. Його ще раз оббризкали, а коли він сконав, доглядачі поклали його в нішу, встромили в мертву руку якийсь папірус і зникли в переходах пілона.

Троє так само одягнених людей гналися за Ліконом майже з тієї хвилини, коли він, випущений з храму Мефресом, опинився на безлюдній вулиці.

Вони спершу ховалися біля хвіртки, якою пройшов грек, і дали йому вийти на вулицю. Але там один з них побачив у Лікона в руці щось підозріле, і тоді всі почали скрадатися за греком.

Дивна річ! Сонний Лікон ніби відчував погоню; раптом він звернув на людну вулицю, потім на майдан, де рухалось багато людей, а потім провулками, де жили рибалки, побіг до Нілу. Тут він знайшов у якомусь затоні невеличкий човен, скочив у нього і з надзвичайною швидкістю поплив до другого берега річки.

Він був уже кроків за двісті від берега, коли за ним поплив човен з одним веслярем і трьома подорожніми. Ледве встигли вони відпливти, як з'явився ще один човен з двома веслярами та трьома подорожніми.

Обидва човни завзято гналися за Ліконом.

В човні, де був лише один весляр, сиділи доглядачі Лабіринту й пильно придивлялися до своїх суперників, наскільки дозволяла їм вечірня сутінь.

— Що це за одні, ті троє? — шепталися між собою доглядачі Лабіринту. — Вони й тоді крутилися біля храму, а зараз женуться за греком. Чи не хочуть вони його оборонити?..

Маленький човник Лікона пристав до другого берега. Сонний грек вискочив з нього і швидко пішов до царських садів. Іноді він похитувався, зупинявся й хапався за голову, але знову йшов уперед, ніби його штовхала якась невідома сила.

Доглядачі Лабіринту теж вийшли з човна на другому березі, але їх уже випередили суперники.

Почалась незвичайна гонитва. Лікон мчав до царського палацу, як скороход, за ним троє невідомих людей, а віддалік — троє доглядачів Лабіринту..

За кількасот кроків від саду обидві групи переслідувачів зіткнулися. Була вже ніч,

але місяць світив ясно.

— Хто ви такі, люди? — запитав незнайомих доглядач Лабіринту.

— Я, начальник поліції Пі-Баста, з двома моїми сотниками ловлю великого злочинця...

— А ми доглядачі Лабіринту і теж доганяємо того чоловіка...

Переслідувачі придивлялися один до одного, поклавши руки на мечі й ножі.

— Що ви хочете з ним зробити? — запитав нарешті начальник поліції.

— У нас є смертний вирок йому...

— А тіло залишите?

— З усім, що на ньому є, — відповів старший доглядач. Поліцаї зашепталися між собою.

— Якщо ви говорите правду, — сказав нарешті начальник поліції, — то ми не будемо вам перешкоджати. Навпаки, позичимо вам його на хвилину, коли він потрапить у наші руки...

— Присягаєтесь?

— Присягаємось...

— Ну, то підемо разом...

Вони об'єдналися, але грек зник з їхніх очей.

— Проклятий!.. — вилаявся начальник поліції. — Знову втік...

— Знайдеться, — відповів доглядач Лабіринту, — а може, навіть вертатиметься назад цією дорогою.

— Чого ж він пішов до царського саду? — запитав начальник.

— Верховні жерці використовують його в якихось своїх інтересах, але він повернеться до храму, — відповів доглядач.

Вирішили чекати і діяти спільно.

— Третю ніч марнуємо! — сказав один з поліцаїв, позіхаючи.

Вони позакутувалися в плащі й полягали на траві.

Одразу після того, як Тутмос виїхав до храму, найясніша цариця Нікотріс мовчки, із стиснутими від гніву устами, вийшла з синовієї кімнати. Коли Рамзес хотів її заспокоїти, вона сердито перебила його:

— Прощаюся з фараоном і благаю богів, щоб вони дали мені привітати його завтра ще як фараона...

— Ти сумніваєшся в цьому, матінко?

— В усьому можна сумніватись, коли людина слухає поради безумців і зрадників...

Вони розійшлися розгнівані.

Незабаром до його святості повернувся добрий настрій, і він весело розмовляв з сановниками. Але вже о шостій годині його почав долати неспокій.

Тутмос уже мав би прислати до нас гінця, — сказав він. — Я певен, що справа так чи так уже скінчилась.

— Важко сказати, — відповів головний скарбник. — Вони могли не знайти човнів біля перевозу. Могли зустріти в храмі опір.

— А де ж той молодий жрець?.. — запитав раптом Гірам.

— Жрець?.. Учень покійного Саменту?.. — повторили розгублено сановники. — А справді... Де він може бути?..

Розіслали воїнів, щоб вони обшукали сад. Воїни оббігали всі закутки, але жерця не знайшли.

Ця пригода дуже засмутила сановників. Кожен сидів мовчки, поринувши в неспокійні думки.

Перед заходом сонця до кімнати зайшов один із слуг фараона й шепнув, що пані Геброн тяжко захворіла і благає, щоб його святість зволив її відвідати.

Сановники, знаючи зв'язок фараона з красунею Геброн, мовчки презирнулись. Але коли фараон заявив, що хоче вийти до саду, вони не протестували. Сад, оточений численною вартою, був так само безпечний, як і палац. Ніхто не вважав за потрібне бодай здалеку дивитись за фараоном, знаючи, що

Рамзес не любить, щоб виявляли до нього цікавість у певні години.

Коли фараон вийшов у коридор, великий писар сказав скарбникові:

— Час тягнеться, мов колісниці в пустелі. Може, Геброн має якісь вісті від Тутмоса?..

— Тепер, — сказав скарбник, — цей його похід до храму Пта з кількома десятками людей здається мені цілковитим безумством...

— А чи розважніше вчинив фараон під Содовими озерами, коли цілу ніч гнався за Техенною? — перебив Гірам. — Відвага в таких випадках важить більше, ніж кількість.

— А цей молодий жрець?.. — спитав скарбник.

— Прийшов без нашого відома й пішов не питаючись, — мовив Гірам. — Кожен з нас діє, як змовник.

Скарбник похитав головою.

Рамзес швидко пробіг до палацу Тутмоса. Коли він зайшов до покоїв Геброн, вона з плачем кинулась йому на шию.

— Я вмираю від страху! — вигукнула вона.

— Ти боїшся за Тутмоса?

— А що мені до нього? — відповіла Геброн, зневажливо скрививши уста. — Ти один у мене на думці, за тебе одного я турбуюсь... за тебе боюся...

— Хай буде благословенна твоя тривога, яка хоч на хвилину звільнила мене від нудьги... — сказав, сміючись, фараон. — О боги, який це тяжкий день!.. Якби ти чула наші ради, якби бачила обличчя наших сановників!.. А ще до того найяснішій цариці схотілося вшанувати наше зібрання своєю присутністю... Ніколи не думав, що звання фараона може мені так надокучити...

— Не кажи цього вголос, — остерегла Геброн. — Що ти зробиш, якщо Тутмосу не вдасться захопити храм?

— Стану сам головним полководцем, схочу в скриню свою корону й одягну офіцерський шолом, — відповів Рамзес. — Я певен, що, коли я сам буду на чолі війська, бунт ущухне...

— Котрий бунт?.. — запитала Геброн.

— Ах, правда, у нас два бунти! — засміявся Рамзес — Народ бунтує проти жерців, а жерці проти мене...

Він схопив Геброн в обійми, шепочучи:

— Яка ти сьогодні гарна!.. Кожного разу, як тебе бачу, ти здаєшся мені зовсім іншою і незмірно кращою.

— Пустити мене!.. — шепнула Геброн. — Іноді я боюсь, що ти мене вкусиш!

Вкушу?.. Ні... Але я міг би тебе зацілувати на смерть... Ти навіть не знаєш, яка ти гарна...

— Після міністрів і полководців... Ну, пустити...

— Я хотів би обернутися біля тебе на гранатове дерево... Хотів би мати стільки рук, скільки гілок на ньому, щоб тебе обіймати... Стільки долонь, скільки листків на дереві, і стільки уст, скільки квітів на ньому, щоб я міг водночас цілувати твої очі, уста, груди...

— Як на володаря, трону якого загрожує небезпека, ти надто легковажно мислиш...

— На ложі я не дбаю про трон, — перебив Рамзес. — Поки в мене є меч, буде й влада.

— Але ж твоє військо розбите, — мовила, захищаючись, Геброн.

— Завтра придуть свіжі полки, а післязавтра я зберу ті, що розбіглися. Кажу тобі, не гай часу на ці дрібниці... Хвилина кохання варта більше, ніж рік влади...

Через годину після заходу сонця фараон вийшов з помешкання Геброн і поволі повертався до свого палацу. Він був розморений і сонний і думав, що верховні жерці страшенно дурні, чинячи йому опір. Відколи стоїть Єгипет, не було кращого фараона, ніж він.

Раптом з-поміж заростей фігових дерев вийшов чоловік у темному плащі й заступив дорогу фараонові. Рамзес, щоб краще до нього придивитись, нахилився до його обличчя й раптом скрикнув:

— А, це ти, негіднику!.. Нарешті я тебе знайшов...

Це був Лікон. Рамзес схопив його за шию; грек застогнав і впав на коліна. Водночас фараон відчув пекучий біль у животі зліва.

— Ти ще кусаєшся? — скрикнув Рамзес.

Він щосили стиснув шию грека і, почувши хрускіт зламаних кісток, з огидою відкинув його від себе.

Лікон упав, здригаючись у передсмертних конвульсіях.

Фараон ступив кілька кроків, торкнувся рукою рани і намацав ручку стилета.

— Я поранений!

Витягнувши зі свого боку тонкий кинджал, Рамзес затиснув рану.

"Цікаво б знати, — подумав він, — чи є в кого з моїх сановників пластир?.." Він відчув млість і пішов швидше. Біля палацу йому перебіг дорогу один з офіцерів:

— Тутмос мертвий... його вбив зрадник Євнана!..

— Євнана?.. — повторив фараон. — А що з іншими?..

— Майже всі добровольці, які поїхали з Тутмосом, продалися жерцям.

— Ну, з цим треба нарешті кінчати! — сказав фараон. — Сурміть збір азіатським полкам...

Озвалися труби, й азіати вибігли з казарми, ведучи за собою коней.

— Подайте й мені коня, — звелів фараон. Але, відчувши, що йому паморочиться голова, додав: — Ні, краще подайте ноші... Я не хочу стомлюватись...

Раптом він похилився на руки офіцерів.

— Мало не забув... — мовив він слабнучим голосом. — Принесіть мені шолом і меч... сталевий меч... Він був зі мною в лівійському поході... Рушаймо до Мемфіса...

З палацу вибігли сановники та слуги з смолоскипами. Фараон лежав на руках в офіцерів. Обличчя в нього стало сіре, очі згасали.

Він витягнув руку, ніби шукаючи зброї, ворухнув устами й серед загальної тиші перестав дихати, він, володар двох світів, земного й потойбічного.

Розділ шістдесят сьомий

З дня смерті Рамзеса XIII аж до його поховання державою правив, як верховний жрець Амона Фіванського й намісник, померлого царя, найдостойніший Сен-Амон-Гергор.

Ці кілька місяців влади намісника принесли багато користі Єгиптові. Гергор приборкав бунтівників і, як було в давні часи, дозволив, щоб сьомого дня давали перепочинок робочому люду. Він запровадив сувору законність серед жерців, оточив опікою чужоземців, особливо фінікійців, і уклав трактат з Ассірією, не відступивши їй, проте, Фінікії, яка залишилася данницею Єгипту.

Протягом цього недовгого урядування закон виконувався швидко, але без насильства, і ніхто не смів бити єгипетського селянина, який мав право звернутися до суду, якщо в нього був на те час і свідки.

Гергор почав також покривати борги, які обтяжували маєтки фараона й держави. З цією метою він добився у фінікійців, щоб ті частково відмовились від тих сум, які належали їм від скарбниці, а на покриття решти боргів узяв з Лабіринту величезну позику в тридцять тисяч талантів.

Завдяки цим заходам протягом трьох місяців у державі запанував спокій і добробут, а люди казали:

— Нехай буде благословенна влада намісника Сен-АмонГергора! Воістину, боги призначили його володарем, щоб він звільнив Єгипет від нещастя, яких завдав країні Рамзес XIII, легковажний і розпусний...

Досить було кількох десятків днів, щоб народ забув, що всі дії Гергора були тільки виконанням намірів молодого й благородного фараона.

В місяці тобі (жовтень — листопад), коли мумію Рамзеса XIII вже поховали в царських печерах, у храмі Амона Фіванського зібралася рада найдостойніших осіб. Там були майже всі верховні жерці, номархи й воєначальники, а серед них — уславлений сивий командувач східного війська Нітагер.

У тій самій величезній колонній залі, де півроку тому жерці обговорювали дії Рамзеса XII і виявляли свою неприязнь до Рамзеса XIII, на тому самому місці зібралися

сьогодні сановники, щоб під проводом Гергора розв'язати найважливіші державні справи. Двадцять п'ятого тобі, опівдні, Гергор, у митрі Аменготепа, сів на троні, інші — на кріслах, і рада почалася.

Вона скінчилася дуже швидко, наче наслідки її були відомі заздалегідь.

— Верховні жерці, номархи й полководці! — почав Гергор. — Ми зібралися тут в дуже важливій і смутній справі. Разом із смертю вічно живого Рамзеса Тринадцятого, коротке й бурхливе царювання якого скінчилося так нещасливо...

Тут Гергор зітхнув.

— Разом із смертю Рамзеса Тринадцятого не тільки згас фараон, але й славна двадцята династія...

Серед присутніх прокотився гомін.

— Династія не скінчилась, — досить гостро перебив промовця номарх мемфіський, — Адже є ще на світі богорівна цариця Нікотріс, отже, трон належить їй...

Помовчавши, Гергор відповів:

— Найдостойніша моя дружина, цариця Нікотріс...

Тут серед присутніх знявся вже не гомін, а крик, який тривав кілька хвилин. Коли настала тиша, Гергор спокійно й чітко мовив далі:

— Моя найдостойніша дружина, цариця Нікотріс, в невтішному горі після смерті сина, зреклася трону.

— Дозвольте!.. — вигукнув мемфіський номарх. — Найдостойніший намісник називає царицю своєю дружиною... Це повідомлення зовсім нове, і його треба насамперед перевірити.

На знак Гергора верховний суддя Фів витягнув акт шлюбу, що його було укладено два дні тому між найдостойнішими верховним жерцем Амона Сен-Амон-Гергором та царицею Нікотріс, вдовою Рамзеса XII, матір'ю Рамзеса XIII.

Після цього пояснення запала мертва тиша. Гергор вів далі:

— Оскільки дружина моя і єдина спадкоємиця трону зреклася своїх прав, то владарювання двадцятої династії скінчилося, і ми повинні обрати нового володаря... Цей володар, — казав далі Гергор, — мусить бути людиною зрілою, енергійною і мати досвід у правлінні країною. І тому я раджу вам, щоб ви обрали на трон...

— Гергора!.. — вигукнув хтось.

— Щоб ми обрали славного Нітагера, полководця східного війська, — скінчив Гергор.

Нітагер кілька хвилин сидів із заплученими очима усміхаючись. Нарешті він підвівся й мовив:

— Мабуть, ніколи не бракуватиме людей, охочих до титулу фараона. Можливо, навіть ми маємо їх більше, ніж треба. На щастя, самі боги, усуваючи небезпечних суперників, вказали нам людину, гідну високого звання фараона. Мені здається, що я зроблю правильно, коли замість того, щоб прийняти ласкаво запропоновану мені корону, відповім: "Нехай вічно живе його святість Сен-Амон-Гергор, перший фараон нової династії!.."

Присутні майже всі повторили цей вигук, і водночас верховний суддя приніс на золотій таці дві корони: білу — Верхнього і червону — Нижнього Єгипту. Одну з них узяв верховний жрець Осіріса, другу — верховний жрець Гора і вручили їх Гергорові, який, поцілувавши золотий урей, надів обидві корони на голову.

Потім усі присутні почали віддавати почесні новому фараонові. Це тривало кілька годин. Після цього було складено належний акт, учасники виборів поклали на ньому свої печатки, і з цієї хвилини Сен-Амон-Гергор став справжнім фараоном, володарем обох світів, життя і смерті своїх підданих.

Надвечір його святість, дуже втомлений, повернувся до своїх жрецьких покоїв, де він застав Пентуера. Жрець дуже змарнів, а на його худому обличчі знати було втому й смуток.

Коли Пентуер упав ниць, фараон підвів його і мовив з усміхом:

— Ти не підписав акт мого обрання, не віддав мені почесностей, отож я боюся, чи не доведеться мені колись іти на тебе облогою в храмі Пта!.. Ну що ж, ти ще не надумав залишитися зі мною? Волієш жити з Менесом?

— Прости, святий повелителю, — відповів жрець, — але придворне життя так вимучило мене, що єдине моє прагнення зараз — вчитися мудрості.

— Не можеш забути Рамзеса? — спитав Гергор. — Але ж ти знав його дуже мало, а в мене працював кілька років.

— Не гнівайся на мене, святий повелителю, але... Рамзес Тринадцятий був першим фараоном, якому були близькими страждання єгипетського народу...

Гергор усміхнувся.

— Ой ви, вчені... — мовив він, хитаючи головою. — Це ж ти, ти сам звернув увагу Рамзеса на становище народу, а тепер носиш у серці жалобу по ньому, хоч він нічого не зробив для народу... Це ти зробив, а не він... Дивні ви люди, незважаючи на ваш великий розум,— вів далі Гергор. — От і Менес... Цей жрець вважається наймирнішою людиною в усьому Єгипті, хоч саме він повалив пануючу династію, а мені вторував дорогу до влади! Якби не його лист про затемнення сонця двадцятого паофі, можливо, ми обидва з небіжчиком Мефресом довбали б тепер каміння в копальні... Ну, то йди, іди й вітай від мене Менеса. Пам'ятай також, що я вмю бути вдячним, у цьому велика таємниця влади. Перекажи Менесу, що я виконаю будь-яке його прохання, аби він тільки не зажадав від мене, щоб я зрікся трону... Повертайся до мене, коли відпочинеш; я збережу для тебе поважну посаду.

І Гергор торкнувся рукою до покірно схиленої голови жерця.

Епілог

У місяці мехір (листопад — грудень) Пентуер прибув до храму за Мемфісом, де Менес не переставав трудитися, вивчаючи землю й небо.

Старий мудрець, заглиблений у свої думки, й цього разу не впізнав Пентуера. Та, опам'ятавшись, обняв його й спитав:

— Ну що, ти знов ідеш баламутити селян, щоб зміцнити владу фараона?..

— Я прийшов, щоб залишитися з тобою й служити тобі, — відповів Пентуер.

— Ого-го!.. — вигукнув Менес, пильно придивляючись до нього. — Ого-го!.. Невже з тебе й справді вже досить придворного життя й почесей?.. Хай буде благословен цей день!.. Коли ти з вершини мого пілона почнеш споглядати світ — відразу переконаєшся, який він малий і нікчемний.

На це Пентуер не відповів нічого, й Менес знов узявся до своєї праці. Повернувшись через кілька годин, він побачив, що його учень сидить на тому самому місці, нерухомо втупивши очі в далечінь, де ледве маячив палац фараонів.

Менес дав йому ячного коржа і глечик молока і більше не турбував його.

Так минуло кілька днів. Пентуер мало їв, ще менше говорив, часом уночі схоплювався на ноги, а вдень сидів нерухомо, дивлячись невідомо куди.

Такий стан Пентуера стурбував Менеса. Якось він сів на камені поряд з Пентуером і спитав:

— Чи ти вже зовсім збожеволів, чи духи тьми лише тимчасово заволоділи твоєю душею?

Пентуер звів на нього затьмарені очі,

— Ти поглянь лишень довкола себе! — казав старий. — Адже зараз найчудовіша пора року. Ночі довгі й зоряні, дні прохолодні, земля вкрита квітами й травою. Вода в річці прозоріша за кришталь, в пустелі — тиша, зате повітря сповнене співами, писком, дзижчанням... Якщо весна викликає такі чудеса на мертвій землі, то як же, мабуть, скам'яніла твоя душа, коли вона зараз не відчуває нічого!.. Кажу тобі, опам'ятайся, бо ти схожий на труп серед живої природи. Під цим сонцем ти — наче засохла купа болота і справді смердиш між пахощами нарцисів і фіалок.

— У мене душа хвора, — відповів Пентуер.

— Що ж це з тобою?

— Чим більше я думаю, тим гостріше відчуваю, що, якби я не покинув тоді Рамзеса Тринадцятого, якби служив йому далі, — жив би й досі цей найблагородніший з фараонів. Його оточували сотні зрадників, але жодна добра душа не вказала йому шляхів порятунку!..

— І тобі справді здається, що ти міг його врятувати? — спитав Менес. — О зарозумілосте недовченого мудреця!.. Всі розуми світу не могли б урятувати сокола, що попав у зграю вороння, а ти, мов якийсь божок, прагнеш змінити долю людини...

— Невже ж Рамзес справді був приречений на загибель?..

— Без сумніву. Насамперед тому, що він був фараоном воїном, а в нинішньому Єгипті немає пошани до воїнів. Єгиптянин ставить вище золоте зап'ястя, аніж меч, хоч би й сталевий; доброго співака або танцюриста — вище за найхоробрішого воїна; багатство й розважливість — вище за переможну війну. Якби оливка раптом достигла в місяці мехір чи фіалка розпустилася б у місяці тот — вони загинули б, як гине все запізніле або передчасне. А ти хочеш, щоб у добу Аменготепів і Гергорів утримався на троні фараон, народжений для доби гіксосів. Все живе має свій час — коли дозріти і коли гинути. Рамзес Тринадцятий з'явився в не властиву йому добу й мусив поступитися.

— Ти гадаєш, ніщо не могло б його врятувати? — спитав Пентуер.

— Не бачу такої сили. Мало того, що він не відповідав вимогам своєї доби й свого становища, йому ще й судилося владарювати в епоху занепаду єгипетської держави... І тому Рамзес був наче молодий пагін на спорохнявілому дереві.

— І ти з таким спокоєм говориш про занепад нашої держави? — вражено вигукнув Пентуер.

— Я спостерігаю його вже кілька десятків років, а ще раніше його бачили мої попередники в цьому ж храмі... Був час і призвичаїтися!..

— Ви що — ясновидці?

— Зовсім ні! — заперечив Менес. — Але у нас є своя міра. З рухів прапорця можна вгадати, звідки дме вітер; криниця з нільською водою несхибно показує, прибуває Ніл чи мілішає... А нам про занепад нашої держави одвіку сповіщає он той сфінкс.

Він простяг руку, показуючи на піраміди.

— А я нічого не знаю про це... — шепнув Пентуер.

— Перечитай старі хроніки нашого храму, й ти побачиш, що кожного разу, коли Єгипет досягав свого розквіту, його сфінкс був цілий і непорушно височів над пустелею. Та коли держава починала хилитися до занепаду, сфінкс тріскався, кришився й піски сягали до його підніжжя. І от протягом останніх сторіч сфінкс помітно руйнується. Чим вище підносяться довколишні піски, чим глибші борозни крають його тіло, тим швидше хилиться до занепаду наша держава.

— Невже ж вона загине?..

— Ні в якому разі, — похитав головою Менес. — Так само як після ночі настає день, а води Нілу, обмілівши, починають прибувати знов, так після занепаду держави неминуче настають часи її розквіту. Споконвічна історія!.. З деяких дерев листя опадає в місяці мехір лише на те, щоб знову зазеленіти в місяці пахон. І справді, наш Єгипет — тисячолітнє дерево, а династії фараонів — його гілки. На наших очах зростає зараз двадцять перша гілка, чого ж нам журитися?.. Невже тільки того, що гілки сохнуть, а дерево живе далі?..

Пентуер замислився, але очі його проясніли. Ще через кілька днів Менес сказав Пентуерові:

— У нас уже обмаль харчів. Мусимо піти в села понад Нілом і заpastися хоч на деякий час.

Наступного дня жерці взяли на спину великі кошики і рушили по набережних селах.

Тут вони зупинялися під селянськими мазанками й співали божественні пісні. Потім Менес стукав у двері й проказував:

— Милостиві душі, правовірні єгиптяни, подайте милостиню слугам богині мудрості!..

Їм давали (найчастіш жінки) хто пригорщу пшениці або ячменю, хто коржа або сушену рибку. А іноді нападали на них люті пси, а діти іновірців жбурляли в них камінням чи болотом.

Дивний вигляд був у цих смиренних жебраків, один з яких протягом кількох років впливав на долю держави, а другий, осягнувши найглибші таємниці природи, міг змінити перебіг історії.

В багатших селах жерців приймали краще, а в одному домі, де справляли весілля, їх нагодували, напоїли пивом і дозволили заночувати в повітці.

Треба сказати, що їхні голени обличчя й голови та облізла шкура пантери не викликали особливої поваги в селян.

Мешканці Нижнього Єгипту, що жили серед іновірців, взагалі не відзначалися особливою побожністю, а до жерців богині мудрості, яких не підтримувала держава, й поготів ставилися зневажливо.

Лежачи в повітці на в'язках свіжого очерету, Менес і Пентуер прислухалися до весільної музики, п'яних вигуків, а іноді й до сварки весільних гостей.

— Як це жахливо, — раптом озвався Пентуер. — Ледве кілька місяців минуло після смерті володаря, який стільки добра зробив селянам, а вони вже забули про нього... Воістину, короткочасна людська вдячність...

— А ти хотів би, щоб вони до кінця днів своїх посипали голови попелом? — спитав Менес — Якщо крокодил схопить жінку або дитину, невже хвилі Нілу зупиняться, перестануть текти в море?... Ні, вони тектимуть, незважаючи навіть на повінь чи спад води. Те ж саме із життям народу. Байдуже, чи закінчується одна династія й починається друга, чи потрясають державою заколоти й війни, чи розквітають у ній мир і добробут, народні маси однаково мусять їсти, пити, спати, одружуватись і працювати — так само як дерево росте, незважаючи на дощ і посуху. Отож дозволь їм скакати, якщо в них є здоров'я в ногах, чи плакати й співати, якщо їхні груди переповнені почуттями!..

— Але визнай, що їхня радість дивно виглядає на тлі того, що ти сам казав про занепад держави, — перебив Пентуер.

— Зовсім не дивно, бо ці люди і є держава, а їхнє життя — життя держави. Люди завжди сумують чи радіють, і нема такої години, коли б хтось не сміявся чи не зітхав. Та весь перебіг історії полягає в тому, що, коли більше радості між людьми, ми кажемо: держава розквітає, а коли частіш ллються сльози, — називаємо це занепадом.

Не треба чіплятися до слів, а лишень приглядатися до людей. У цій хаті радість: тут держава розквітає, і ти не маєш права зітхати, що вона занепадає. Твій обов'язок робити так, щоб таких щасливих хат було більше й більше.

Коли мудреці, зібравши милостиню, повернулися до храму, Менес повів Пентуера на вершину пілонів. Тут він показав йому велику мармурову кулю, на якій позначив золотими цятками розташування кількох сотень зірок, і наказав Пентуерові до півночі стежити за рухом місяця на небі.

Пентуер охоче віддався праці і тут уперше в житті побачив на власні очі, що небесне склепіння протягом кількох годин начебто пересунулося на захід, а місяць просунувся між зорями до сходу.

Досі про ці прості явища Пентуер тільки чув, і зараз, коли він уперше побачив на

власні очі рух неба й тиху мандрівку місяця, його охопило таке хвилювання, що він упав ниць і зарідав.

Перед його душею розкрився новий світ, красу якого він тим більше оцінив, бо вже досягнув глибини мудрості.

Через кілька днів прийшов до жерців багатий орендар і запропонував, щоб вони, керуючись своїми знаннями, розміряли й вирили на його полі канал. За це він зобов'язувався годувати їх під час роботи, а також, замість платні, дати козу з козеням.

Молока в храмі ніде було взяти, тож Менес згодився. І взялися вони вдвох з Пентуером до роботи. Вирівняли ґрунт, накреслили напрям і почали копати.

Тяжка праця підбадьорила Пентуера, він навіть почав розмовляти з Менесом, коли вони були вдвох. Тільки зустрічаючись з людьми, він хмурнів; їхній сміх і співи наче збільшували його муку.

Менес не ходив ночувати в село, і вони разом з Пентуером спали в полі, де могли милуватись квітучими ланами й прислухатись до відгомонів людських радощів, самі не беручи в них участі.

Того вечора роботу в полі покинули раніше, бо в село прийшов заповошений убогий жрець з малим хлопчиком. Вони ходили від хати до хати, просячи милостиню. Хлопчик награвав на флейті сумну мелодію, а в перервах жрець дужим голосом співав напівсвітську, напіврелігійну пісню.

Менес і Пентуер, лежачи на пагорку, вдивлялися в пламеніюче небо, на золотому тлі якого чітко вирізнялися чорні трикутники пірамід, коричневі стовбури й темно-зелені крони пальм. Тим часом жрець ішов від хати до хати, співав свою пісню, довго відпочиваючи після кожної строфи:

"Який спокійний він, цей справедливий володар! Нарешті здійснилося чудове пророцтво. З часів Ра все старе зникає, а на зміну йому приходять молоде. Кожного ранку сходить сонце і кожного вечора ховається на заході. Чоловіки запліднюють, жінки зачинають, кожен груди вдихають свіже повітря. Але всі, хто народився, всі без винятку, ідуть на місце, яке вготоване людині".

— І навіщо все це?.. — несподівано озвався Пентуер.— Якби ж хоч було правдою те, що життя для того створене, щоб вічно зростали пошана до богів і чеснота! Але цього немає. Підступний катюга, мати, яка бере шлюб з убивцею свого сина, коханка, що в хвилини любові думає про зраду, — от хто досягає успіху й влади. А мудреці скінують у бездіяльності, а мужні й чесні гинуть самі, гине й пам'ять про них.

"Заповнюй веселощами день свій, о володарю, — співав далі жрець, — бо ж небагато їх тобі вдаровано! Вмастися й обкури себе пахощами, а вінками лотоса оповий стан і тіло сестри, що живе в серці твоєму й сидить поруч тебе. Нехай співають і грають вам. Відкиньте турботи і віддайтесь веселощам, бо несподівано зблисне той день, коли ви підете в країну, де панує мовчання".

— Пахощі для благоденства, вінки з лотоса для тіла, а потім... мовчання!.. — знову озвався Пентуер. — Воістину, блазень, що вдає з себе лицаря, має більше сенсу, ніж

цей світ, в якому всі когось вдають без найменшої користі для себе. І щоб оцей земний сон був суцільною низкою веселощів?.. Де там!.. Кому голод не скручує кишок, тому серце отруюють невситима жадоба чи тривога. А якщо коли й випаде хвилина спокою, тоді з його глибин виринає думка про країну вічного мовчання й роздирає людську душу.

"Тож святкуй веселий день, о Неферготепе, муже з чистими руками! Мені відомо все, що сталося з предками твоїми: мури їхніх фортець розпалися, міст уже нема, а їх самих наче й не було ніколи. Ніхто не приходить звідити, хто сказав би нам, як їм живеться, і втішив би наше серце. І так буде, поки ви самі не наблизитесь до місця, куди пішли вони",

— Чи ти бачив коли спокійне море? — тепер озвався Менес до Пентуера. — Правда ж, яке воно нудне, наче той сон, в якому нічого не сниться? Лише коли вітер почне орати гладеньку поверхню, коли одна хвиля летить у безвість, а друга здіймається вгору, коли на поверхні заграє світло, а з глибин озвуться грізні чи стогнучі голоси, тоді море сповнюється красою. Те ж саме з річкою. Поки вона тече в одному напрямі, — здається якоюсь мертвою; та коли звивається то ліворуч, то праворуч, — вона стає прекрасною. Те ж саме з горами: суцільна височінь нудна, та примхливі верховини й глибокі ущелини сповнені краси...

"Поклади мірри на голову свою, одягни тіло своє в тонкі полотна й намастися дарами божими, — співав жрець. — Одягнися якнайкраще і не дозволяй серцю своєму сумувати. Живи заради насолоди, поки існуєш на землі, й не засмучуй душі своєї, поки не настав для тебе день скорботи".

— Те ж саме і з людським життям, — казав далі Менес. — Насолоди — ніби хвилі й гірські вершини, страждання — мов безодні й ущелини, і тільки все це в поєднанні створює враження, що життя прекрасне, коли воно вимальовується, як зубчаста гряда східних гір, які ми спостерігаємо з подивом.

"Адже той, у кого серце вже не б'ється, — співав жрець, — не, чує жалю і не засмучується чужим горем. Тож з ясным обличчям святкуй дні веселі та примножуй їх..."

— Чуєш? — спитав Пентуер, показуючи на село. — Той, у кого вже серце не б'ється, не лише не засмучується чужим горем, але й не радіє з власного життя, яке б гарне воно не було... То навіщо ж ці розкоші, за які треба платити болем і кривавими сльозами?..

Насувалася ніч. Менес закутався в плащ і відповів:

— Кожного разу, коли почнуть обсідати тебе такі думки, іди до котрогось із наших храмів і придивися до стін, де густо сплітаються зображення людей, тварин, дерев, річок і зір — точнісінько, як все у цьому світі, де ми живемо.

Для невігласа ці зображення нічого не варті. Не один, може, запитував: навіщо вони?.. Для чого їх вирізьблювали й малювали, вкладаючи таку тяжку працю? Але мудрець наближається до цих зображень із шаною, і, охопивши поглядом, прочитує з них історію давніх часів і осягає таємниці мудрості.

2. V. 1895, 3 година пополудні